Yılmaz Öztuna

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

BÜYÜK
TÜRKİYE TARİHİ

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

BÜYÜK TÜRKİYE TARİHİ

Türkiye'nin siyasî, medenî, kültür, teşkilât ve san'at tarihi

Yılmaz Öztuna

Baş Tarafta Türkiye Dışındaki Türk Devletleri Hakkında Geniş Bir Ansiklopedik Bahsi de İçine Almaktadır

ONUNCU CİLT

ISTANBUL 1983

ÖTÜKEN YAYINEVİ

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş. Klodfarer Cad. Nu.: 40-7 Divanyolu - İstanbul ★ *KAPAK :* Nur ve Olcay Okan ★ *KAPAK BASKISI .* Kuşak Ofset Tesisleri ★ *DİZGİ, TERTİP ve BASKI :* İrfan Matbaası

Deniz ufkunda bu top sesleri nerden geliyor
Barbaros belki donanmayla seferden geliyor
Adalardan mı Tunus'dan mı Cezâyir'den mi
Hürr ufuklarda donanmış, iki yüz pâre gemi
Yeni doğmuş, aya bakdıkları yerden geliyor
O mübârek gemiler hangi seherden geliyor

Yahyâ Kemâl

IX

DONANMAY-I HÜMÂYÛN

Osmanlılar'dan Önce Türk Denizciliği

Türk denizciliğinin, Türk ordusu kadar kıdemi yoktur. Hattâ Türkler, Anadolu'ya gelinceye, XI. asra kadar, denizci bir millet değillerdi, denilirse, mübalâğa edilmiş olmaz. Halbuki Türkler, XI. asra kadar, cihanşümûl devletler kurmuş bir millettir. Denizcilikten niçin uzak kalmışlardır?

Türk anayurdunun Orta Asya olduğunu ve Orta Asya'nın hangi bölgesi olursa olsun, denizlerden çok uzak bulunduğunu burada hatırlamamız lâzımdır. Türkler aslında çiftçi değil, çoban bir kavimdir. Tarihlerinin alacakaranlık devirlerinde, sürüleri güde güde, hayvanları eğitip idare ede ede ortaya çıkmışlardır. Bu karakterleri, hem mizaçlarını teşekkül ettirmiş, hem de at'ı fevkalâde kullanabilmeleri sayesinde, insan kitleleri üzerinde hâkimiyet kurmalarını sağlamıştır. Binaenaleyh Türk ordusu, hiç olmazsa Türk atlı ordusu, Milâd'dan asırlarca önce teşekkül etmiştir. Donanmaya gelince... Türkler'in asırlarca donanmaya ihtiyaçları olmamıştır. Gerçi gene Milâd'dan önceki asırlarda Büyük Okyanus'a, Hazar'a ve Karadeniz'e erişmiş bulunuyorlardı. Fakat bir askerî deniz gücü, bir donanma kurmaya ihtiyaç yoktu. Tabiî ticaret, bilhassa ulaşım ihtiyacıyle salları, sandalları, gemileri vardı. Fakat buna donanma denemez. Niçin donanma kurmadılar?

Türkler'in bozkır adamı oldukları, bozkır adamının denizden hoşlanmadığı, bir kaç kuşak kıyıda yetişip büyümedikten sonra gerçek denizcilerin ortaya çıkamıyacağı bir vâkıadır. Fakat bundan çok daha mühim sebep şudur : Türkler'in donanmaya ihtiyaçları yoktu. XI. asra, Anadolu'ya gelinceye kadar, donanmayı ne yapacaklardı? Büyük Okyanus'la Orta Avrupa, Kuzey buzulları ile Hindistan arasında dolaşan bâzı devirlerde kabaca sınırlarını söylediğim bu muazzam kıt'anın tamamına, bâzı devirlerde büyükçe kısmına, bâzan daha mütevazı parçalarına hâkim olan bir kavimdiler.

Bu hatırlatmayı yaptıktan sonra şimdi düşünelim : Büyük Okyanus'ta, Japon Denizi'nde mi donanma kursalardı? Buna hiç lüzum yoktu. Zira karşılarında düşman veya rakip deniz gücü mevcut değildi. O halde donanma ile Japonya'yı mı fethedeceklerdi? Türkler, bunu hiç düşünmediler. Adalardan hoşlanmazlardı. Evrasya onlara kâfi idi. Japonya, tarih boyunca Türkler'in eline geçmemiş Asya kıt'asının pek sayılı köşelerinden biridir. Gerçi XIII. asırda Kubılay Han, Japonya'yı almak istedi. Fakat donanması Doğu Çin Denizi'nin kasırgalarına dayanamadı. Dünyanın üçte ikisine hâkim bir adam için Japonya ne idi ki... Vaz geçti. Japonya'dan ötesi ise meçhuldü. Açık denizcilik yoktu Kıyı denizciliği vardı. Açık denizcilik, yalnız Akdeniz'de mevcuttu Türkler de XI. asırda Akdeniz'e erişir erişmez, denizci millet hâline geldiler.

Hem de hiç vakıt geçirmeden... XI. asrın sonlarında, daha Malazgirt'ten çeyrek asır geçmeden, İzmir'de Çaka (Çakan) Bey, dünyanın birinci donanmasını kurdu. Bu bir mucize idi. Fakat mucizeler devamlı olmaz. Nesiller geçmeden bir kavim, gerçek denizci hâline gelemez. Donanması ile Ege Adaları'nı ele geçiren ve Bizans'ın taht şehrini, Istanbul'u tehdîd eden Çaka Bey'den sonra Türk denizcilik hamlesi kesildi. Zira Haçlı dalgası başlamış ve Bizans'ın da yardımıyle, Türkler'i Orta Anadolu'ya atmış, Anadolu sahillerinin çok büyük kısmından sürmüş, Marmara ile Ege'den kesin şekilde uzaklaştırmıştı.

Şimdi genç Türkiye devleti için önce Anadolu'nun Karadeniz ve Akdeniz kıyılarında geniş şeritler ve emniyetli limanlar elde etmek icab ediyordu. Bu iş ancak XIII. asrın başlarında mümkün olabildi. Sinop'ta üslenen kudretli bir Karadeniz donanması ile Alâeddin Keykubâd, Kırım'da bile fetihlerde bulundu ve Karadeniz'in kuzey sahillerine atlamış oldu. Antalya ve Alâiyye (Alanya)'de üslenen Akdeniz Türk donanması da çok güçlüydü. Ama henüz Ege kıyılarına ulasılamamıştı. Bu iş bir hayli yakın görü-

nürken, Moğol dalgası Türkiye'ye çarptı ve birinci Türkiye imparatorluğunu parça parça etti.

Ege kıyılarını, Konya'da oturan ve eski kudretiyle ilgisi olmıyan, fakat Selçuklu soyundan geldiği için herkesin ancak nâmına hareket edebildiği sultâna tâbî Türkmen beyleri ele geçirdi. En kuzeye -Dânişmendoğulları'ndan inen- Karasıoğulları yerleşti ve Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kıyılarını elde ederek bir omuzunu Marmara'ya, ötekini Ege'ye dayadı. Güney komşusu Aydınoğulları idi ve Orta Ege kesimini ellerinde tutuyorlardı. Güneyde Menteşeoğulları vardı ve hem Ege'de, hem de Akdeniz'e kıyıları bulunan bu beylik, Rodos'la karşı karşıya idi. Karasıoğulları ile Aydınoğulları'nın arasına da Saruhanoğulları girmişti, çok dar bir Ege şeridini ellerinde tutuyorlardı.

Bu 4 Ege Türkmen beyliği, kuzeyden güneye Karası, Saruhan, Aydın ve Menteşe, birer donanma sahibi idiler. Bir asır önceki kudretli Alâeddin Keykubâd devri Türk imparatorluk donanması esas alınmış birer donanma. Fakat daha fazla deniz akıncılığına, korsanlığa dayanıyordu. 4 prensliğin donanmaları da hatırı sayılır kuvvetlerdi. Fakat hiç birininki -en güçlüleri olan Aydın donanması bile- Bizans ve Latin donanmaları ile boy ölçüşemiyordu. Bunu anladıkları an ittifak ettiler. Artık 4 donanma bir arada Ege'de geziyordu. Ve Ege'ye tamamen hâkim olmakta gecikmedi. Trakya, Makedonya, Attika, Ağrıboz, Girit bir çok defalar vuruldu. Ege'nin doğu kıyılarına hâkim olan 4 Türkmen beyliği, denizin kuzey ve batı kıyılarını, hattâ denizi Akdeniz'e doğru güneyden kapatan Girit'i istedikleri şekilde vurabiliyor, bu kıyılara asker çıkartabiliyorlardı. Ege hâkimiyeti kurulmuştu. Yalnız Akdeniz'e çıkacak güçleri yoktu ve Boğaziçi'ni geçip Karadeniz'e çıkamıyorlardı. Bunlar nihayet 4 Türk beyliği idi. Böyle teşebbüsler ise, büyük devletlerin harcı idi.

Bu dörtlü ittifakın donanmasına bir kaç büyük seferde Aydınoğulları'ndan Umur Paşa kumanda etti. Bu Aydın hükümdârı, Türkler'in tarih boyunca Çaka Bey'den sonra yetiştirdikleri ikinci dehâ sahibi amiraldir. Ama İzmir'de şehit düştü ve onunla, büyük deniz teşebbüsleri devri de kapandı.

Osmanlı Donanmasının Teşekkülü ve Gelişmesi Hakkında Hatırlatıcı Bir Hulâsa

Aydınoğlu Gazi Umur Paşa (yahut: Bey) şehit düştüğü zaman (1348), kuzeyindeki Osmanlı beyliği, kudretli bir devletti. Osmanoğlu Orhan Bey, zaten babasının hedef ittihâz ettiği ve sonunda ulaştığı Marmara'nın bütün Asya (Anadolu) kıyılarını ele geçirmeye çalışıyordu ve bu gayesine çok yaklaşmıştı. İmralı ve Marmara adaları, Orhan Bey'in elinde idi. Orhan Bey, Karası beyliğini de alarak, Karası donanmasına sahip olmuş ve bu donanmanın bütün reîsleri ve levendleri, artık Osmanlı tab'ası hâline gelmişlerdi. Umur Bey'in şehit düşmesinden 6 yıl sonra Orhan Bey'in oğlu Velîahd-Şehzâde Gazi Süleyman Paşa, Çanakkale Boğazı'nı atlıyarak Gelibolu yarımadasına ayak basıyordu. Gerçi Süleyman Paşa'nın Trakya'ya ilk çıkışı değildi. Fakat bu 1354 çıkışı, artık Trakya'yı fetih gayesi taşıyordu. Gelibolu alındı ve Çanakkale Boğazı'nın iki yakası da Osmanoğulları'nın eline geçti. Bu pozisyonu elde eden Osmanoğlu'na Anadolu'da üstün gelecek artık hiç bir güc bahis mevzuu olamazdı. Akdeniz'de bir kaç limanı olan, fakat donanması bulunmıyan Karamanoğlu, artık mütevazı bir Orta Anadolu hükümdarcığı derekesine düşmüştü.

Bu suretle ilk ciddî Osmanlı donanması, Karası donanmasına el konularak teşekkül etti. Ege'de büyük tecrübesi olan bir donanma idi. Yıldırım Sultan Bâyezid tahta geçer geçmez, 1390'da bütün Ege Anadolu beyliklerine el koydu, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerine son vererek Osmanlı birliğine kattı. Bu suretle Ege'nin bütün Asya kıyıları, Akdeniz'e kadar, yıldırım sür'atiyle Osmanlı'ya geçti. Aydın, Menteşe ve Saruhan donanmaları da öyle. Bu suretle 1390'dan itibaren Osmanlı devleti, dünyanın sayılı donanmalarından birinin sahibi oluyordu. I. Murad ve oğlu Yıldırım Bâyezid, Ege'nin Avrupa kıt'asındaki kuzey ve batı sahillerinin de en büyük kısmını ele geçirdiler. Fakat bu denizdeki adalara nüfuz edemiyorlardı. Bu adalar, Venedik donanmasının himayesinde idi. Venedik donanması da, dünyanın en güçlü deniz kuvveti idi.

1402 Timur darbesinin Osmanlı'ya nasıl yarım asır kaybettirdiği malûmdur. Osmanlı, 1402'deki gücünü ancak 1453'te ve yarım asır alın teri dökerek kazanabildi. Cihanşümûl Türk donanmasını da, bütün Türk tarihinde ilk defa olarak, Fâtih Sultan Mehmed, fakat saltanatının ancak sonlarına doğru kurabildi. 1475'lerde Türk donanması, dünyanın birinci deniz kuvveti hâline gelmiş, Venedik'i geçmişti. İlk büyük Osmanlı amiralleri yetişmiye başla-

dı. Türkler'in tarih boyunca yetiştirdikleri dehâ sahibi üçüncü amiral Kemal Reîs, bu yıllarda ortaya çıktı. İki İspanya seferi çok meşhurdur. 1511'de öldüğü zaman, artık Türk denizcilik ekolü tamamen kurulmuş ve bütün Akdeniz, Türk donanmasının seyir sâhası hâline gelmiş bulunuyordu.

Babası Fâtih'in donanmaya verdiği ehemmiyeti gören II. Bâyezid, Donanmay-ı Hümâyûn'u aynı seviyede tutabilmek ve daha da güçlendirebilmek için, çok dikkatli bir siyaset takib etti. İkinci oğlu Şehzâde Korkut, büyük deniz meraklısıydı. Barbaros Kardeşler ve daha bir çok Türk denizcisini o yetiştirdi. 1512'de Yavuz Sultan Selim tahta çıkınca, Türk denizcileri bu pâdişâha soğuk davrandılar; zira büyük hâmîleri olan ağabeyi Sultan Korkut'u öldürtmüştü. Yavuz da, ağabeyinin adamı saydığı Türk denizcilerine karşı kuşkulu idi. Hattâ Sultan Korkut'un adamı olan Oruç Reîs, Yavuz'un canına kasdedeceğini sanarak Mısır'a kaçtı ve Memlûk Sultânı'nın hizmetine girdi. Fakat bir kaç yıl içinde Yavuz bu şüpheleri dağıttı ve donanmasına da ordusu derecesinde hâkim oldu. Oruç Bey'in fethettiği Cezâyir'i himayesine aldı. Osmanlı amirallerinin kurduğu ve idare ettiği Memlûk Türk donanmasını da ele geçirdi. Bütün Doğu Akdeniz kıyılarını ele geçiren, Batı Akdeniz'de, Afrika'da kıyılar elde eden, Kızıldeniz'e kapalı deniz hâlinde hâkim olan, Umman Denizi'ne ve Hind Okyanusu'na çıkan Yavuz (1512-1520), cihan devletini gerçekleştirdi. Son yıllarında donanmaya fevkalâde ehemmiyet vererek, oğlu Kaanûnî'nin (1520-1566) işini çok kolaylaştırdı.

Kemal Reîs'ten sonra, bir asır müddetle yetişen dehâ sahibi Türk amiralleri ve ölüm tarihleri şöyledir : Oruç Reîs (1518), Selmân Reîs (1529), Aydın Reîs (1535), Barbaros Hayreddin Paşa (1546), Barbaros-zâde I. Hasan Paşa (1549), Pîrî Reîs (1555), Sâlih Paşa (1556), Seydî-Ali Reîs (1563), Turgut Paşa (1565), Barbaros-zâde II. Hasan Paşa (1572), Piyâle Paşa (1578), Kılıç-Ali Paşa (1587), Ramazan Paşa (1589), Murad Reîs (1608). Tam 14 amiral. Bunların çevresinde daha bir çok büyük ve değerli denizci vardır. XVI. asrın sonlarında Türk denizcilik dehâsı dumûra uğrar. 1608'de Murad Reîs'in ölümünden bugüne kadar, dehâ sahibi ancak tek Türk amirali yetişmiştir : XVII. asrın son yıllarında Mezomorta Hüseyin Paşa. Gerçi XVIII. asrın sonlarında Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa, modern donanmayı ve deniz okullarını kurmuştur. Fakat o, denizci olmaktan fazla, büyük bir idâre adamıdır.

Siyasî tarih kısmında Kaanûnî Sultan Süleymân'ın deniz siyaseti üzerinde lüzumu kadar duruldu. Türk tarihinde deniz siya-

setine kara siyesetine nazaran öncelik tanınan tek devir bu devirdir. 2.300 yıllık Türk tarihinde böyle başka bir devir yoktur. Olması da anormaldir. Zira Türkler'de ordu, herşeyin başında gelmiştir. Kaanûnî'yi bu tutuma götüren sebepler, birden fazladır. Denizlerde mutlak hâkimiyet kurulmadıkca Charles-Quint devinin parçalanamaması, bu yola sevk etmiştir. Şahsen -amcası Sultan Korkut gibi- denize ve gemiye aşırı bir merak ve sevgisi olduğu da düşünülebilir. Zira biribiri ardından yetişmek bakımından hiç bir millete nasîb olmıyan bir seri büyük amiralin çağdaşı olan bu hükümdar, pek tabiî, bu derecede verimli görünen bir sahaya rahatca eğilebilmiştir. Büyük babasının babası Fâtih, büyük babası II. Bâyezid, babası Yavuz, Türk donanmasını gittikçe güclendirmek siyasetini hiç kesiksiz takib etmişler, Kaanûnî, bu siyaseti de tevârüs etmiştir. Bu gemi ve deniz merakı çok sonra torunlarından Sultân Abdülazîz'de de görülür. Nihayet Kaanûnî, 12 yıl müddetle (1534-1546), Barbaros Hayreddin Paşa'ya bütün vezirlerin üzerinde bir ilgi göstermiş ve Paşa, padişahın en nüfuzlu ve yakın müşâviri olmuştur. Kaanûnî'nin deniz siyasetinde, Barbaros'un çok ağır basan nüfuzu inkâr edilemez, başlıca âmildir.

Bu devirde Donanmay-ı Hümâyûn, dünyanın geri kalan bütün donanmalarının toplamının üzerinde bir güc iktisâb etmiştir. Zâten bu devirde ancak Venedik ile İspanya'nın çok büyük donanmaları vardır. Diğer Avrupa devletleri, bu güçte bir donanmayı ayakta tutacak seviyeye erişememişlerdir.

XVI. asrın hemen son yıllarından itibaren bu Türk deniz şevketi tavsamış, büyük teşebbüs kabiliyeti kalmamış, birinci sınıf amiraller yetişmez olmuştur. Bununla beraber XVIII. asrın 2. çeyreğine kadar Türk donanması, gene dünyanın en mükemmel deniz kuvveti durumunu muhafaza etmiştir. Bu suretle Donanmay-ı Hümâyûn'un dünyanın birinci deniz gücü olduğu müddet 2,5 asırdan fazla sürmüştür.

XVIII. asır ortalarından XIX. asır sonlarına kadar olan bir asırdan fazla müddet içinde de Türk donanması, İngiltere'ninki hariç, dünyanın en büyük deniz kuvvetlerinden biri idi. 1878'e kadar Türk donanması, İngiltere ve Fransa'nınkinden sonra 3. idi. Bu tarihten sonra denge bozulmuştur. Bu devri, ayrı bir bahiste görmemiz îcâb ediyor.

Bu kısa ve zarûrî hulâsadan çıkan netice şudur : Donanmay-ı Hümâyûn, Türkiye devletinin Birinci İmparatorluk dediğimiz Selçuklular devrindeki donanma teşkilâtının bir devamıdır. Anadolu Selçukluları, Karadeniz'de ve Akdeniz'de iki ayrı donanma bulundurmaya mecbur kalmışlardır. Zira Ege'de ve Marmara'da

kıyıları olmadığı gibi, Boğazlar da ellerinde değildir. Bu kıyı ve boğazlara Bizans hâkimdir. Sinop'taki Karadeniz amirallik üslerinde «reîsü'l-bahr» denilen Karadeniz donanması kumandanı oturmaktadır. Akdeniz donanması kumandanının üssü Antalya'dır ve bu amirale «emîrü's-sevâhil», hattâ «melikü's-sevâhil» denmektedir.

Osmanlılar'da biribirinden ayrı iki donanma ve amirale lüzum yoktur. Zira Boğazlar, Marmara, Ege, Karadeniz, Türk iç sularıdır. Akdeniz ve Karadeniz'e hükmeden bir tek amiral kâfîdir ve buna «kapudân-ı deryâ/kapdân-ı deryâ», halk dilinde «kapdan-paşa» denilmiştir. Yalnız Süveyş berzahı kapalı olduğu için, Kapdân-ı Deryâ, Kızıldeniz'e ve oradan Hind Okyanusu'na geçememektedir. Kızıldeniz de kapalı Türk denizidir. Bu iş için Süveyş'te ayrı bir amirallik kurulmuştur. «Hind Kapdânı», «Mısır Kapdânı», «Süveyş Kapdânı» gibi adlar verilen bu amiral, kapdân-ı deryânın değil, doğrudan doğruya -kapdân-ı deryâ gibi- Dîvân'ın emrindedir. Kızıldeniz, Aden Körfezi, Basra Körfezi, Umman Denizi ve Hind Okyanusu'ndan o sorumludur. Bir de «Tuna kapdânı» vardır. Bütün Tuna üzerindeki Türk ince donanmasının amiralidir ve doğrudan doğruya Dîvân'a bağlıdır. Nihayet ikinci derecede, fakat gene müstakil Hazar ve Fırat kapdanlıkları vardır.

Donanmay-ı Hümâyûn'un başı olan kapdân-ı deryâ, bugünki deniz kuvvetleri kumandanı değildir. Onun üzerindedir. Bugünki deniz kuvvetleri kumandanının bütün yetkilerinden başka şu hakları vardır: Dîvân yani hükûmet üyesi, tam salâhiyetli bir bakandır. Bugün genel kurmay başkanı ile millî savunma bakanının donanma üzerindeki bütün yetkileri de onun üzerindedir. Üstelik «kapdan-paşa eyâleti» denilen geniş ve dağınık bir eyaletin beylerbeyisi, umumî valisidir (gouverneur maritime).

Fâtih devrine kadar gelen kapdân-ı deryâların tam listesi elimizde yoktur. Fâtih'in son defa tahta geçmesi ile kapdân-ı deryâ'nın «bahriyye nâzırı» adını alıp ortadan kaybolması arasında geçen 416 yıl, 1 ay, 8 gün (3 şubat 1451 - 13 mart 1867) içinde 159 amiral kapdân-ı deryâ olmuştur. Bâzıları birden fazla bu makama getirilmişlerdir. 1534'e, Barbaros'un kapdân-ı deryâ olmasına kadar geçen 83 yıl kapdân-ı deryâlık âdetâ ikinci derecede bir görevken, 1534'ten imparatorluğun sonuna kadar, en mühim bir kaç görevden biri sayılmıştır. Kapdân-ı deryâ listesini, Fâtih'ten başlamak üzere aşağıda veriyorum. İ.H. Dânişmend'in *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nde verdiği tarihler esas alınmıştır. *Sicill-i Osmânî*'nin IV. cildi sonundaki. *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ*'daki

ve diğer klasik kaynaklardaki (vak'a-nüvîs tarihleri) tarihler, çok defa mütenâkızdır :

Kapdân-ı Deryâlar

1 — *Baltaoğlu Süleyman Bey* (3.II.1451 - 21.IV.1453 = 2, 2, 16)
2 — *Hamza Bey* (21.IV.1453 - I.1456 = 2, 9)
3 — *Hâs Yûnus Bey* (I.1456 - 1460 = 4) (1473'te Otlukbeli'nde şehîd oldu)
4 — *Kasım Bey* (1460 - 1461 = 1) (ilk Trabzon sancak beyi oldu)
5 — *Hâdim İsmail Bey* (1461 - 1462 = 1)
6 — *Yâkub Bey* (1462 - 1463 = 1)
7 — *Dâmâd Zağanos Mehmed Paşa* (1463 - 1466 = 3)
8 — *Mahmud Paşa* (1466 - 1472 = 6) (sadrâzam)
9 — *Gedik Ahmed Paşa* (1472 - 1480 = 8) (sadrâzam)
10 — *Ahmed Mesih Paşa* (1480 - 1481 = 1) (sadrâzam)
11 — *Hızır Çelebi-zâde Sinan Paşa* (1481 - 1484 = 3) (Nasreddin Hoca'-nın torunlarındandır)
12 — *Ahmed Mesih Paşa* (2. defa : 1484 - 1492 = 8) (2 defada : 9)
13 — *Dâmâd Güveği Sinan Paşa* (1492 - 1493 = 1)
14 — *Küçük Dâvud Paşa* (1493 - 1502 = 9)
15 — *Kara Nişancı Dâvud Paşa* (1502 - 1503 = 1)
16 — *Küçük Dâvud Paşa* (2. defa : 1503 - 7.IX.1506 = 3) (2 defada : 12) (makamında öldü)
17 — *Hersek-zâde Ahmed Paşa* (7.IX.1506 - VII.1511 = 4, 10) (sadrâzam oldu)
18 — *İskender Paşa* (VII.1511 - 18.XII.1514 = 3, 5)
19 — *Küçük Sinan Paşa* (18.XII.1514 - 26.IV.1516 = 1, 4, 9)
20 — *Câfer Ağa* (26.IV.1516 - 3.X.1520 = 4, 5, 9) (idam edildi)
21 — *Palak Mustafa Paşa* (3.X.1520 - X.1522 = 2, 0)
22 — *Bayram Paşa* (X.1522 - 1525? = 3?)
23 — *Süleyman Paşa* (1525? - 1532a = 7?)
24 — *Silâhdâr Kemânkeş Ahmed Paşa* (1532a - 6.IV.1534 = 2)
25 — *Barbaros Hızır Hayreddin Paşa* (6.IV.1534 - 4.VII.1546 = 12, 2, 28)
26 — *Sokollu Mehmed Paşa* (4.VII.1546 - 1550 = 4) (sadrâzam)
27 — *Sinan Paşa* (1550 - 1554 = 4) (Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın kardeşi)
28 — *Dâmâd Piyâle Paşa (önce : Bey)* (1554 - 1568 = 14) (2. Vezîr)
29 — *Müezzin-zâde Ali Paşa* (1568 - 7.X.1571 = 3) (İnebahtı'nda şehîd oldu)
30 — *Kılıç-Ali Paşa* (7.X.1571 - 21.VI.1587 = 15, 8, 15)
31 — *Dâmâd İbrahim Paşa* (21.VI.1587 - 14.IV.1588 = 0, 9, 23) (sadrâzam)
32 — *Uluc-Hasan Paşa* (14.IV.1588 - 12.VII.1591 = 3, 2, 28) (makamında öldü)
33 — *Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa* (12.VII.1591 - 26.VI.1595 = 3, 11, 15) (sadrâzam)
34 — *Dâmad Halil Paşa* (26.VI.1595 - 8.IV.1598 = 2, 9, 12)

35 — *Dâmâd Cağaloğlu Sinan Paşa* (2. defa : 8.IV.1598 - 24.I.1605 = 6, 9, 16) (2 defada : 10, 9, 1)
36 — *Kaya Paşa-zâde Kubâd Mustafa Paşa* (24.I.1605 - 18.I.1606 = 0, 11, 25)
37 — *Derviş Mehmed Paşa* (18.I.1606 - 21.VI.1606 = 0, 5, 4) (sadrâzam)
38 — *Câfer Paşa* (21.VI.1606 - 9.II.1608 = 1, 7, 18)
39 — *Müezzin-zâde Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa* (9.II.1608 - XII.1608 = 0, 10) (sadrâzam)
40 — *Dâmâd Halil Paşa* (XII.1608 - 1610 = 2) (sadrâzam)
41 — *Dâmâd Kara Mehmed Paşa* (1610 - 24.XI.1613 = 3) (sadrâzam)
42 — *Dâmâd Halil Paşa* (2. defa : 24.XI.1613 - 17.I.1617 = 3, 1, 23)
43 — *Çelebi Güzelce Ali Paşa* (17.I.1617 - 23.XI.1617 = 0, 10, 7) (sadrâzam) (Cezâyir, Trâblusgarb ve Tûnus beylerbeyisi İstanköylü Ahmed Paşa'nın oğlu)
44 — *Dâmâd Kara Dâvud Paşa* (23.XI.1617 - 2.I.1618 = 0, 1, 10) (sadrâzam)
45 — *Çelebi Güzelce Ali Paşa* (2. defa : 2.I.1618 - 24.XII.1619 = 1, 11, 23) (2. defada : 2, 10, 0)
46 — *Dâmâd Halil Paşa* (3. defa : 24.XII.1619 - 1621 = 2)
47 — *Niğdeli Softa Mustafa Paşa* (1621 = bir kaç ay)
48 — *Dâmâd Halil Paşa* (4. defa : 1621 - 5.II.1623 = 2) (4 defada : 9, 1, 23)
49 — *Dâmâd Topal Receb Paşa* (5.II.1623 - 13.VII.1626 = 2, 5, 6) (sadrâzam)
50 — *Dâmâd Çatalcalı Hasan Paşa* (13.VII.1626 - 20.X.1630 = 4, 3, 8)
51 — *Dâmâd Canbulat-zâde Mustafa Paşa* (20.X.1630 - 1.VII.1632 = 1, 8, 12)
52 — *Bostancı Câfer Paşa* (1.VII.1632 - 30.VI.1634 = 2, 0, 0)
53 — *Deli Hüseyin Paşa* (30.VI.1634 - 21.X.1635 = 1, 3, 21) (sadrâzam)
54 — *Kemânkeş Kara Mustafa Paşa* (21.X.1635 - 24.XII.1638 = 3, 2, 4) (sadrâzam)
55 — *Silâhdâr Tüccâr-zâde Beyceğiz Mustafa Paşa* (24.XII.1638 - 22.II.1640 = 1, 1, 29) (2. Vezîr)
56 — *Deli Hüseyin Paşa* (2. defa : 22.II.1640 - 9.IX.1640 = 0, 6, 16)
57 — *Dâmâd Siyâvuş Paşa* (9.IX.1640 - 23.XII.1642 = 2, 3, 13) (sadrâzam)
58 — *Uzun Piyâle Paşa* (23.XII.1642 - 13.III.1644 = 1, 2, 21) (idam edildi)
59 — *Ebû-Bekir Paşa* (13.III.1644 - 16.VI.1644 = 0, 3, 4) (makamında öldü)
60 — *Dâmâd Silâhdâr Yûsuf Paşa* (16.VI.1644 - 22.I.1646 = 1, 7, 6) (idam edildi) («Hanya Fâtihi»)
61 — *Koca Mûsâ Paşa* (22.I.1646 - 22.I.1647 = 1, 0, 1) (Ağrıboz deniz muharebesinde şehîd oldu)
62 — *Kara Mûsâ Paşa* (22.1.1647 - VII.1647 = 0, 6) (sadrâzam)
63 — *Dâmâd Fazlullah Fazlı Paşa* (VII.1647 - 25.XII.1647 = 0, 5)
64 — *Ammâr-zâde Mehmed Paşa* (25.XII.1647 - 18.VI.1648 = 0, 5, 24) (idam edildi)
65 — *Dâmâd Voynuk Ahmed Paşa* (18.VI.1648 - 28.VII.1649 = 1, 1, 10) (Suda muharebesinde şehîd oldu)
66 — *Bıyıklı Mustafa Paşa* (28.VII.1649 - 10.X.1649 = 0, 2, 13)

67 — *Haydar Ağa-zâde Mehmed Paşa* (10.X.1649 - 7.X.1650 = 0, 11, 28)
68 — *Hüsâm Bey-zâde Ali Paşa* (7.X.1650 - 3.X.1652 = 1, 11, 27)
69 — *Derviş Mehmed Paşa* (3.X.1652 - 23.III.1653 = 0, 5, 21) (sadrâzam oldu)
70 — *Dâmâd Çavuşoğlu Mehmed Paşa* (23.III.1653 - 26.XI.1653 = 0, 8, 4)
71 — *Kara Murad Paşa* (26.XI.1653 - 11.V.1655 = 1, 5, 15) (sadrâzam oldu)
72 — *Telli Mustafa Paşa* (11.V.1655 - 21.V.1655 = 0, 0, 10) (istifa etti)
73 — *Zurnazen Mustafa Paşa* (21.V.1655 - 30.III.1656 = 0, 10, 10) (sadrâzam)
74 — *Kara Mustafa Paşa* (30.III.1656 - 4.V.1656 = 0, 1, 5)
75 — *Topal Sarı Ken'an Paşa* (4.V.1656 - 18.VII.1656 = 0, 2, 15)
76 — *Seydî-Ahmed Paşa* (18.VII.1656 - 12.XII.1656 = 0, 4, 25) («Deli Türk»)
77 — *Topal Mehmed Paşa* (12.XII.1656 - 20.XII.1657 = 1, 0, 9)
78 — *Çavuşoğlu Mehmed Paşa* (2. defa : 20.XII.1657 - 14.VII.1658 = 0, 6, 25) (2 defada : 1, 2, 29)
79 — *Deli Hüseyin Paşa* (3. defa : 14.VII.1658 - 4.XII.1658 = 0, 4, 21) (3 defada : 2, 2, 28)
80 — *Kılavuz Köse Ali Paşa* (4.XII.1658 - 16.IV. 1660 = 1, 4, 13) (sadâret kaymakamı)
81 — *Hüsâm Bey-zâde Ali Paşa* (2. defa : 16.IV.1660 - 16.V.1661 = 1, 1, 0) (2 defada : 3, 0, 27) (makamında öldü)
82 — *Hüsâm Bey-zâde Abdülkadir Paşa* (16.V.1661 - 23.XII.1661 = 0, 7, 8) (81'in oğlu)
83 — *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa* (23.XII.1661 - 6.II.1666 = 4, 1, 14) (sadrâzam)
84 — *Kaplan Mustafa Paşa («İlbav = Lwow Fâtihi»)* (6.II.1666 - 30.III.1672 = 6, 1, 22) (83'ün bacanağı)
85 — *Ağrıbozlu Köse Ali Paşa* (30.III.1672 - XII.1675 = 3, 9) (makamında öldü)
86 — *Seydî-zâde Mehmed Paşa* (XII.1675 - 13.XI.1677 = 1, 11) (76'nın oğlu)
87 — *Kara İbrahim Paşa* (13.XI.1677 - 25.XI.1678 = 1, 0, 12) (sadrâzam)
88 — *Kaplan Mustafa Paşa* (2. defa : 25.XI.1678 - 5.XII.1680 = 2, 0, 10) (makamında öldü) (2 defada : 8, 2, 2)
89 — *Bozoklu Silâhdâr Mustafa Paşa* (5.XII.1680 - 20.XII.1683 = 3, 0, 16) (sadrâzam)
90 — *Dâmâd Musâhib Mustafa Paşa* (20.XII.1683 - 27.XI.1685 = 1, 11, 8) (2. Vezîr)
91 — *Sarhoş Ahmed Paşa* (27.XI.1685 - 20.XII.1685 = 0, 0, 23)
92 — *Mısırlıoğlu İbrahim Paşa* (20.XII.1685 - 7.XII.1688 = 2, 11, 18)
93 — *Kalaylıkoz Ahmed Paşa* (7.XII.1688 - 4.I.1690 = 1, 0, 28) (sadrâzam)
94 — *Mezomorta Hüseyin Paşa* (4.I.1690 - 8.II.1690 = 0, 1, 5)
95 — *Mısırlıoğlu İbrahim Paşa* (2. defa : 8.II.1690 - 16.I.1692 = 1, 11, 6) (2 defada : 4, 10, 24)
96 — *Dâmâd Palabıyık Yûsuf Paşa* (16.I.1692 - 13.XII.1694 = 2, 10, 28)
97 — *Amca-zâde (Köprülü-zâde) Hüseyin Paşa* (13.XII.1694 - 11.V.1695 = 0, 4. 29) (sadrâzam)

98 — *Mezomorta Hüseyin Paşa* (2. defa : 11.V.1695 - 21.VII.1701 = 6, 2. 11) (2 defada : 6, 3, 16) (makamında öldü)
99 — *Abdülfettah Paşa* (21.VII.1701 - 23.XII.1702 = 1, 5, 3)
100 — *Aşcı Mehmed Paşa* (23.XII.1702 - 14.XII.1703 = 0, 11, 22)
101 — *Küçük Osman Paşa* (14.XII.1703 - 6.XI.1704 = 0, 10, 23) (sadâret kaymakamı)
102 — *Baltacı Mehmed Paşa* (6.XI.1704 - 27.XII.1704=0,1,21) (sadrâzam)
103 — *Abdurrahman Paşa* (27.XII.1704 - 15.I.1706 = 1, 0, 19) (idam edildi)
104 — *Veli Mehmed Paşa* (15.I.1706 - 16.XII.1706 = 0, 11, 2)
105 — *Hacı İbrahim Paşa* (16.XII.1706 - 1.XI.1709 = 2, 10, 16)
106 — *Mehmed Paşa* (1.XI.1709 - 24.XII.1711 = 1, 11, 25) (85'in oğlu)
107 — *Bostancıbaşı Ahmed Paşa* (24.XII.1711 - 16.I.1713 = 1, 0, 23) (sadâret kaymakamı)
108 — *Pehlivan-zâde Urlalı Hoca İbrahim Paşa* (16.I.1713 - 6.IV.1713 = 0, 2, 21)
109 — *Silâhdâr Köse Süleyman Paşa* (6.IV.1713 - 7.XI.1713 = 0, 7, 1) (sadrâzam)
110 — *Aşcı Mehmed Paşa* (2. defa : 7.XI.1713 - 13.I.1714 = 0, 2, 6) (2 defada : 1, 1, 28)
111 — *Hoca Süleyman Paşa* (13.I.1714 - 23.XII.1714 = 0, 11, 11)
112 — *Cânımhoca Hacı Mehmed Paşa* (23.XII.1714 - 14.II.1717 = 2, 1, 22)
113 — *Hacı İbrahim Paşa* (2. defa : 14.II.1717 - 5.IV.1718 = 1,1, 19) (2 defada : 4, 0, 4)
114 — *Hoca Süleyman Paşa* (2. defa : 5.IV.1718 - 7.IX.1721 = 3, 5, 2) (2 defada : 4, 4, 13) (makamında öldü)
115 — *Kaymak Mustafa Paşa* (7.IX.1721 - 1.X.1730 = 9, 0, 23) (Kara İbrahim Paşa'nın oğlu, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızından torunu, Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın damadı)
116 — *Abdi Paşa* (1.X.1730 - 8.X.1730 = 0, 0, 7)
117 — *Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa* (8.X.1730 - 25.X.1730 = 0, 0, 17) (101'in oğlu)
118 — *Cânımhoca Hacı Mehmed Paşa* (2. defa : 25.X.1730 - 18.V.1731 = 0, 6, 24)
119 — *Abdi Paşa* (2. defa : 18.V.1731 - 16.VI.1731 = 0, 0, 29) (2 defada : 0, 1,6)
120 — *Şâhin Mehmed Paşa* (16.VI.1731 - 30.XI.1731 = 0, 5, 14) (sadâret kaymakamı)
121 — *Hacı Hüseyin Paşa* (30.XI.1731 - 12.VI.1732 = 0, 6, 12)
122 — *Dâmâd Alâiyyeli Hacı Ebû-Bekir Paşa* (12.VI.1732 - 7.V.1733 = 0, 10, 25)
123 — *Cânımhoca Hacı Mehmed Paşa* (3. defa : 7.V.1733 - 14.XI.1736 = 3, 6, 8) (3. defada : 6, 2, 24)
124 — *Trabzonlu Ali Paşa* (14.XI.1736 - XII.1736 = 0, 1)
125 — *Süleyman Paşa* (XII.1736 - 30.I.1741 = 4, 1) (makamında öldü)
126 — *İmrahor Elçi Mustafa Paşa* (30.I.1741 - 3.VII.1743 = 2, 5, 4)
127 — *Hatıyb-zâde Yahyâ Paşa* (3.VII.1743 - 29.IX.1743 = 0, 2, 27) (Sadrâzam Hekîmoğlu Ali Paşa'nın damadı)
128 — *Pîr Mustafa Paşa* (29.IX.1743 - 20.XII.1743 = 0, 2, 21)

129 — *Dâmâd Râtib Ahmed Paşa* (20.XII.1743 - 18.XI.1744 = 0, 10, 29) (Sadrâzam Topal Osman Paşa'nın oğlu ve Nâmık Kemâl'in büyükbabasının babası) (şair)
130 — *İmrahor Elçi Mustafa Paşa* (2. defa : 18.XI.1744 - 16.IV.1746 = 1, 4, 28) (2 defada : 3, 10, 2)
131 — *Mahmud Mâcid Paşa* (16.IV.1746 - 28.XI.1746 = 0, 7, 12)
132 — *Şehsüvâroğlu Hacı Mustafa Paşa* (28.XI.1746 - 9.X.1750 = 3, 10, 11) (Vezir Seyyid Mehmed Paşa'nın oğlu)
133 — *Dâmâd Hacı Ebû-Bekir Paşa* (2. defa : 9.X.1750 - 16.I.1751 = 0, 3, 8) (2 defada : 1, 2, 3)
134 — *Durak Mehmed Paşa* (16.I.1751 - 8.XI.1752 = 1, 9, 22) (Tuna kapdânı İbrahim Paşa'nın oğlu)
135 — *Dâmâd Melek Mehmed Paşa* (8.XI.1752 - 10.IV.1755 = 2, 5, 2) (Fındıklılı Süleyman Paşa'nın oğlu) (sadrâzam)
136 — *Karabağlı Süleyman Paşa* (10.IV.1755 - IX.1757 = 0, 5)
137 — *Hacı Ali Paşa* (IX.1757 - 12.XI.1757 = 0, 2) (Vezir Kel Ahmed Paşa'nın oğlu ve Sadrâzam Dâmâd Çorlulu Ahmed Paşa'nın kızından torunu)
138 — *Karabağlı Süleyman Paşa* (2. defa : 12.XI.1757 - 12.IX.1759 = 1, 10, 0)
139 — *Abdülkerim Paşa* (12.IX.1759 - 11.X.1760 = 1, 0, 29)
140 — *İmrahor Safranbolulu Benli Hacı Mustafa Paşa* (11.X.1760 - 7.III.1761 = 0, 4, 17) (Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın amcası)
141 — *Uzun Hacı Hasan Paşa* (7.III.1761 - I.1762 = 0, 10)
142 — *Kethudâ Mehmed Paşa* (I.1762 - VIII.1762 = 0, 7)
143 — *Dâmâd Küçük Mustafa Paşa* (VIII.1762 - IV.1763 = 0, 8) (Sadrâzam Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın yeğeni ve Vezîr Dâmâd Genç Ali Paşa'nın kardeşi)
144 — *Karabağlı Süleyman Paşa* (3. defa : IV.1763 - 8.XII.1763 = 0, 8) (3 defada : 2, 11)

145 — *Dâmâd Nişli Mehmed Paşa* (8.XII.1763 - 7.II.1765 = 1, 2, 0) (sadâret kaymakamı)

146 — *Ağa Hüseyin Hüsnü Paşa* (7.II.1765 - 1765b = 0, bir kaç ay)
147 — *Tosun Mehmed Paşa* (1765b - 19.I.1767 = 1 yıldan fazla)
148 — *Dâmâd Melek Mehmed Paşa* (2. defa : 19.I.1767 - 25.XII.1768 = 1, 11, 7)

149 — *İbrahim Paşa* (25.XII.1768 - 26.IV.1770 = 1, 4, 2) (Vezîr Ağrıbozlu Elçi Hacı İbrahim Paşa'nın torunu ve Ağrıbozlu Osman Paşa'nın oğlu)

150 — *Hüsâmeddin Paşa* (26.IV.1770 - VII.1770 = 0, 3) (Kapudâne Mustafa Paşa-zâde tersâne kedhudâsı Abdülkadir Paşa'nın oğlu ve Kapdân-ı Deryâ Cânımhoca Mehmed Paşa'nın kızından torunu)

151 — *Câfer Paşa* (VII.1770 - 21.X.1770 = 0, 3)
152 — *Cezâyirli Palabıyık Gazi Hasan Paşa* (21.X.1770 - 27.II.1774 = 3, 4, 7) (sadrâzam)

153 — *Dâmâd Melek Mehmed Paşa* (3. defa : 27.II.1774 - 9.VII.1774 = 0, 4, 10) (3 defada : 4, 8, 19)

154 — *Cezâyirli Palabıyık Gazi Hasan Paşa* (9.VII.1774 - 20.IV.1789 = 14, 9, 12) (2 defada : 18, 1, 19) (I. Abdülhamîd devrinde «müsteşâr-ı saltanat», en nüfuzlu devlet adamı) (en uzun müddet kapdân-ı deryâlıkta bulunan zât, son büyük Türk denizcilerinden)
155 — *Giritli Hüseyin Paşa* (20.IV.1789 - 11.III.1792 = 2, 10, 21)
156 — *Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa* (11.III.1792 - 7.XII.1803 = 11, 8, 27) (Nizâm-ı Cedîd'in donanmadaki başı) (III. Selîm'in süt kardeşi) (makamında öldü)
157 — *Mehmed Abdülkadir Kadrî Paşa* (7.XII.1803 - 24.XI.1804 = 0, 11, 18)
158 — *Bostancıbaşı Hâfız İsmail Paşa* (24.XI.1304 - 24.IV.1805 = 0, 5, 0) (sadrâzam oldu)
159 — *Bostancıbaşı Hacı Mehmed Paşa* (24.IV.1805 - 21.XI.1806 = 1, 6, 27)
160 — *İmrahor Safranbolulu Hacı Sâlih Paşa* (21.XI.1806 - 24.II.1807 = 0, 3, 3) (Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın kızkardeşinin oğlu ve no. 140'ın küçük yeğeni)
161 — *Cezâyirli Seydî-Ali Paşa* (24.II.1807 - 23.VIII.1808 = 1, 5, 27)
162 — *Abdullah Râmiz Paşa* (23.VIII.1808 - 22.XI.1808 = 0, 3, 0) (Ruscuk Yârânı'ndan Nizâm-ı Cedîdci)
163 — *Cezâyirli Seydî-Ali Paşa* (2. defa : 22.XI.1808 - 20.III.1809 = 0, 3, 28) (2 defada : 1, 9, 25)
164 — *Konyalı Çarhacı Hacı Ali Paşa* (20.III.1809 - 7.VI.1809 = 0, 2, 18) (sadâret kaymakamı)
165 — *Bostancıbaşı Hacı Mehmed Paşa* (2. defa : 7.VI.1809 - 4.II.1810 = 0, 7, 27) (2 defada : 2, 2, 24)
166 — *Amasyalı Hâfız Ali Paşa* (4.II.1810 - 18.XI.1811 = 1, 9, 12)
167 — *İmrahor Kara Mehmed Paşa* (18.XI.1811 - 22.XII.1811 = 0, 1, 4) (makamında öldü)
168 — *Koca Mehmed Husrev Paşa* (22.XII.1811 - 2.III.1818 = 6, 2, 11) (sadrâzam)
169 — *İçelli Müfti-zâde Ahmed Paşa* (2.III.1818 - 15.VIII.1818 = 0, 5, 14) (istifa etti)
170 — *Dimetokalı Hasan Paşa* (15.VIII.1818 - 13.VII.1819 = 0, 10, 29)
171 — *Safranbolulu İmrahor Bostancıbaşı Deli Abdullah (Hamdullah) Paşa* (3.VII.1819 - 15.XI.1821 = 2, 4, 3) (istifa etti) (sadrâzam)
172 — *Nasûh-zâde Ali Paşa* (15.XI.1821 - 19.VI.1822 = 0, 7, 4) (makamında öldü)
173 — *Kara Mehmed Paşa* (19.VI.1822 - XII.1822 = 0, 5, 20)
174 — *Koca Mehmed Husrev Paşa* (2. defa : 9.XII.1822 - 9.II.1827 = 4, 2, 1) (2 defada : 10, 4, 12) (Vak'a-i Hayriye'de bu makamda idi)
175 — *Topal Dârendeli İzzet Mehmed Paşa* (9.II.1827 - 24.X.1828 = 1, 8, 13) (sadrâzam)
176 — *Papuçcu-zâde Rizeli Ahmed Paşa* (24.X.1828 - 13.I.1830 = 1, 2, 20) (makamında öldü)
177 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (13.I.1830 - 16.XI.1832 = 2, 10, 4)
178 — *Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa* (16.XI.1832 - 10.XI.1836 = 3, 11, 24)
179 — *Hâin Firârî Ahmed Fevzi Paşa* (10.XI.1836 - 8.I.1840 = 3, 1, 28)
180 — *Bursalı Dâmâd Mehmed Said Paşa* (8.I.1840 - 29.III.1841 = 1, 2, 22)

181 — *Çengeloğlu Mehmed Tâhir Paşa* (2. defa : 29.III.1841 - 16.II.1843 = 1, 10, 18) (2. defada : 5, 10, 12)
182 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (2. defa : 16.II.1843 - 10.VIII.1845 = 2, 5, 22)
183 — *Dâmâd Hemşinli Mehmed Ali Paşa* (10.VIII.1845 - 20.VII.1847 = 1, 11, 11) (sadrâzam)
184 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (3. defa : 20.VII.1847 - 27.IV.1848 = 0, 9, 8)
185 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (2. defa : 27.IV.1848 - 11.III.1849 = 0, 10, 14)
186 — *Kilârî Süleyman Re'fet Paşa* (11.III.1849 - 6.VIII.1851 = 2, 4, 26)
187 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (3. defa : 6.VIII.1851 - 3.X.1852 = 1, 1, 28) (sadrâzam oldu)
188 — *Topcubaşı-zâde Mahmud Paşa* (3.X.1852 - 17.XII.1853 = 1, 2, 13)
189 — *Cihanseraskeri Hasan Rızâ Paşa* (17.XII.1853 - 30.I.1854 = 0, 1, 15)
190 — *Kıbrıslı Emin Mehmed Paşa* (30.I.1854 - 29.V.1854 = 0, 4, 0) (sadrâzam oldu)
191 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (4. defa : 29.V.1854 - 30.VIII.1855 = 1, 3, 2) (4 defada : 7, 4, 6)
192 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (4. defa : 30.VIII.1855 - 28.VIII.1858 = 2, 11, 29)
193 — *Kıbrıslı Emin Mehmed Paşa* (2. defa : 28.VIII.1858 - 21.X.1858 = 0, 1, 24) (2 defada : 0, 5, 24)
194 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (5. defa : 21.X.1858 - 2.I.1863 = 4, 2, 12)
195 — *Hacı Mustafa Paşa* (2.I.1863 - 17.I.1863 = 0, 0, 15)
196 — *Trabzonlu Ateş Sâlih Mehmed Paşa* (17.I.1863 - 20.I.1865 = 2, 0, 4) (makamında öldü)
197 — *Hacı Ahmed Vesim Paşa* (20.I.1865 - 29.V.1865 = 0, 4, 10) (sonradan bahriye nâzırı da oldu ve şeyhu'l - vüzerâ olarak öldü)
198 — *Halil İbrâhim Paşa* (29.V.1865 - 15.IV.1866 = 0, 10, 17)
199 — *Dâmâd Mehmed Ali Paşa* (6. defa : 15.IV.1866 - 13.III.1867 = 0, 10, 28) (6 defada : 12, 1, 2)

13 Mart 1867 : Kapdân-ı deryâ'ya bahriye nâzırı denildi. Bahriye nâzırları listesi ileride Tanzimat Donanması bahsinde verilecektir.

Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa 6, Dâmâd Halil Rif'at Paşa 4 defa kapdân-ı deryâ olarak rekor kırmışlarsa da, bu makamda en çok kalanlar sırasıyle şunlardır :

Sadrâzam Cezâyirli Gazi Hasan Paşa 18 yıl, 1 ay, 19 gün (2 defada) (III. Mustafa, I. Abdülhamîd ve III. Selim devirleri), Kılıç-Ali Paşa 15 yıl, 8 ay, 15 gün (II. Selim ve III. Murad devirleri), 2. Vezir Dâmâd Piyâle Paşa 14 yıl (Kaanûnî Süleyman ve II. Selim devirleri), Barbaros Hayreddin Paşa 12 yıl, 2 ay, 28 gün (Kaanûnî Süleyman devri), Sadrâzam Dâmâd Mehmed Ali Paşa (12 yıl, 1 ay, 2 gün (6 defada) (I. Abdülmecîd ve Abdülazîz Han devirleri), Küçük Dâvud Paşa 12 yıl (2 defada) (II. Bâyezid devri), Sadrâzam

Koca Husrev Paşa 10 yıl, 4 ay, 12 gün (2 defada) (II. Mahmud devri).

Bu 7 kişinin dışında 10 yılını kapdân-ı deryâ olarak doldurmuş kimse yoktur.

Kapdân-ı Deryânın Makamı ve Rütbesi

Kapdân-ı Deryâ, 15 mayıs 1516'ya kadar Gelibolu'da oturmuştur. Gelibolu sancağı (vilâyeti = ili), kapdân-ı deryâ'nın idaresinde idi. 1354'te fetihten hemen sonra donanmanın burada üslendiği kabûl edilecek olursa, kapdân'ın Gelibolu'da oturması 162 yıl sürmüş demektir. 1354'ten önce Osmanlı donanması üssü, İzmit Körfezi'nde idi.

Bu suretle kapdân-ı deryâ, Yavuz'un İran seferinden sonra ve Mısır seferinden önce, Gelibolu'dan Istanbul'a yerleşti. Ehemmiyeti de arttı. Makamı, kapdân-ı deryâ sarayı, Kasımpaşa'da idi ve bahriye nezâreti, donanma kumandanlığı adını aldığı yeni devirlerde de orada kaldı.

İlk zamanlarda Osmanlı teşkilâtında en yüksek deniz rütbesi deryâ sancak beyliği yani tümamirallikti. Bu rütbeyi, kapdân-ı deryâ taşırdı. Hattâ Donanmay-ı Hümâyûn'un en güçlü devresinde Piyâle Bey, bu rütbe ile kapdân-ı deryâ olmuş, sonra beylerbeyilik verilmişti. Fakat Yıldırım devrinden (1389-1402) beri sancak beyi rütbesindekiler yanında beylerbeyi (oramiral) rütbesindekilerin de bu makama getirildiği görülmektedir. Kapdân-ı deryânın rütbesi deryâ sancak beyi (tümamiral) ise kendisine «Bey», deryâ beylerbeyi (oramiral) ise «paşa» deniliyordu. Zira klasik devirde mîrlivâlar (tümgeneral) «bey» idiler, Tanzimat'tan sonra «paşa» denmiye başlandı.

Türk denizciliğinin haşmet devrinde kapdân-ı deryâya vezir (büyükamiral) rütbesi verilmiyordu. Kaanûnî, bu rütbeyi, Barbaros Hayreddin Paşa'dan bile esirgedikten başka, çok sevdiği ve takdîr ettiği Piyâle Paşa'ya dahi —sadrâzamın Piyâle hakkında «vezir» rütbesi arz etmesine rağmen— vermemek için onu torunu ile evlendirip «dâmâd» yapmıştı. Kapdân-ı deryâlara vezir (büyükamiral) rütbesi verilmesi, XVI. asrın hemen son yıllarında görüldü. Bu tarihten XIX. asra kadar kapdân-ı deryâlara ekseriya vezir (büyükamiral), fakat bir kısmına da deryâ beylerbeyi (oramiral) rütbesi verildi; bâzıları bir müddet kapdân-ı deryâlık yaptıktan sonra beylerbeyilikten vezirliğe yükseltildiler. Kapdân-ı deryâlıktan sadrâzam olanlar da vardır.

Barbaros Hayreddin Paşa ile bu görev, fevkalâde ehemmiyet kazandı. Bu durum, hem onun şahsiyeti, hem de o sırada Dîvân'ın —ve Dîvân'dan fazla şahsen pâdişâhın— deniz siyasetini birinci plana almasıyle ilgilidir. Bilindiği gibi Barbaros, Cezâyir beylerbeyisi olarak daha Yavuz devrinden de beri oramiral pâyesi taşıyordu. Yani kapdân-ı deryâ olmadan 15 yıl önce o sırada imparatorlukta bir denizciye verilebilen en yüksek rütbeyi elde etmişti. Daha yüksek deniz rütbesi yoktu. Pâdişâh ve Dîvân, karadaki vezir (mareşal) rütbesine eşit bir rütbeyi denizciler için vermek istemiyorlardı. Doğrusu niçin vermek istemediklerinin de mâkul bir sebebini söylemek kolay değildir. En akla gelen sebep, binlerce yıllık gelenekle, kara ordusunun üstün durumda olmasına alışılmasıdır. Bir de kapdân-ı deryâların ekserisinin levendlikten yetişmesi, Enderûn me'zunu olmaması, Saray protokolünü iyi bilmemeleri ehemmiyetli sebeptir.

Bilindiği gibi Barbaros, gerçekte Cezâyir hükümdârı idi ve bu hükümdarlık krallık derecesinde bulunuyordu. Barbaros Avrupa protokolünde resmen «roy d'Alger» idi. Cezâyir'i ağabeyi Oruç Bey'le müştereken fethetmişlerdi. Oruç Bey'e imparatorluk, deryâ sancak beyi (tümamiral) üzerinde bir rütbe vermemişti. Bunu da anlamak kolaydır : Kapdân-ı deryâ ile rütbece eşit hâle gelmesi istenmemiştir.

Durum böyle olmakla beraber Dîvân, Cezâyir eyaletinin Barbaros ailesinde irsî olarak kalacağını gösteren, hattâ imâ eden hiç bir ferman yayınlamadı. Barbaros da, böyle bir talebde bulunmadı. Hayreddin Paşa resmen kapdân-ı deryâ olunca, Cezâyir eyaleti de onun üzerinde bırakıldı, fakat kendisi Istanbul'da olduğu için bir vekîli, ekseriya mânevî oğlu Hasan Ağa (sonra Bey ve Paşa) tarafından idare ediliyordu. Cezâyir eyaletinin Barbaros üzerinde bırakılması, bir nezaket eseri değildir. Bu devirde Cezâyir, Türk deniz siyasetinin mihrakını teşkil ediyordu ve cihanşümûl deniz çekişme sahasına Istanbul'dan çok daha yakındı.

Kapdân-ı Deryâ Eyâleti

Ama Barbaros kapdân-ı deryâ olunca, asıl kapdan paşa eyaleti teşkil edildi. Bu eyalet, eskiden beri kâpdân-ı deryâların idaresine verilen Gelibolu sancağı nüvesi etrafında kuruldu. Dağınık, bir çok adayı ve kıyıyı içine alan bir eyaletti. Kapdân-ı deryâ olan zât, Barbaros'tan itibaren ve Tanzimat'a kadar, bu eyaletin otomatik şekilde beylerbeyisi idi. Bu tam bir province maritime idi ve «Cezâyir-i Bahr-i Sefîd» eyaleti adını taşıyordu. «Akdeniz Adaları» de-

mektir. Osmanlılar, «Adalar Denizi» dedikleri cumhuriyetten sonra «Ege Denizi» denilen denizi, Akdeniz'in bir parçası sayarlardı, hattâ Marmara da Akdeniz'di. Istanbul Boğazı'ndan çıkılınca ancak Akdeniz bitmiş, Karadeniz başlamış olurdu. Bu yaptığım târif, cumhuriyete kadar okullarda coğrafya derslerinde okutulurdu. Yani eski bir târif değildir.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd de, daha çok Ege adalarını içine alıyordu. Eyalet teşkilâtını, imparatorluğun mülkî idaresini incelerken göreceğiz. Gerçekte Istanbul bu eyaletin tamamen dışında olmasına rağmen, eyaletin beylerbeyisi durumundaki kapdan paşa, Istanbul'da Kasımpaşa'da oturuyordu. Eyalet, öteden beri kapdân-ı deryâlara verilen Gelibolu sancağı nüvesinde, Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden bazı sancaklar (vilâyetler) alınarak kurulmuştu. Anadolu beylerbeyiliğinden alınan Kocaeli (merkezi İzmit), Sığla veya Sığacık (merkezi İzmir), Biga (merkezi daha çok Kal'a-i Sultâniyye = Çanakkale) sancakları ile Rumeli'nden alınan Ağrıboz (Ege'nin en büyük adası), Midilli, İnebahtı, Karlıeli (merkezi Preveze), Mizistre (Mora'da) sancakları, bu eyalete katıldı. Sonra Rodos ve Sakız sancakları da verildi. Bir ara Kıbrıs sancağı da bağlandı. Bir çok eyalet gibi zamanla sancakları ve sınırları değişti, genişleyip daraldı (Marsigli, 136-7). Bunu, coğrafya bahsinde göreceğiz.

Beylerbeyiler, rütbece biribirine eşit oldukları halde, imparatorluk protokolünde sıraya girmişlerdi ve bu sıra çok az değişerek Tanzimat'a kadar gelmiştir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaletinin kurulduğu Barbaros Hayreddin Paşa zamanında imparatorluk eyaletlerinin protokol sırası Mısır, Budin, Rumeli ve Anadolu'dan sonra 5. idi. Rodos sancağı, Barbaros'un ölümünden sonra, Sakız daha sonra, Piyâle Paşa zamanında ve Kaanûnî'nin son aylarında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'e bağlandı. Bir ara Kıbrıs da 3 sancağa ayrılarak bu eyalete verildi. 1618'de Nakşa ve Andre sancakları, Kiklad adaları kapdân-ı deryâya bağlandı. Tunus'taki Mehdiyye sancağını da içine alan Cezâyir (buna Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyaleti kurulduktan sonra «Cezâyir-i Garb» de denilmiştir) eyaletini vekili vasıtasıyle idare eden kapdân-ı deryâ, bu manzaradan anlaşılacağı üzere, İskenderun'dan Cebelitârık'a kadar uzanan sahada çok toprağı doğrudan doğruya elinde tutuyordu.

Kapdân-ı Deryâ, emri altındaki denizcileri azle ve nasba salâhiyetli idi. Kararlarının, üyesi olduğu Dîvân ve Dîvân'ın başı olan sadrâzam tarafından tasdikı lâzımdı. Deniz ve donanma siyasetinden, imparatorluğun her türlü mes'elesinde olduğu gibi, doğrudan doğruya sadrâzam mes'uldü.

Kapdân-ı deryâ, «donanmay-ı hümâyûn başkadısı» denilen hukukçu vâsıtasıyle adlî işlerini yürütürdü. Deniz kuvvetlerinin en büyük adlî âmiri bu memurdu.

Bir çok denizi iç deniz ve göl hâline getiren, Akdeniz'in en büyük kısmında mutlak hâkim bulunan bir imparatorlukta donanmanın ve onun başındaki amiralin ehemmiyet derecesi anlaşılır.

Kapdân-ı deryânın âmiri, doğrudan doğruya sadrâzamdı. Sadrâzamdan başka hiç bir yüksek görevli, kapdân-ı deryâya emir veremezdi. Kapdân-ı deryâlık, çok heves edilen, büyük makamlardan biriydi. Bir çok kapdân-ı deryâ, sultan'larla evlenip «dâmâd» olmuşlardır ki, yukarıdaki listede gösterilmiştir.

Kapdân-ı deryâlar arasında meslekten, hattâ babadan ve dededen denizci olanların yanında, denizcilikle ilgisi olmıyan generaller (kara askerleri) de bir haylıdır. Bu sonuncu zümre, Donanmay-ı Hümâyûn'da ve Türk deniz stratejisinde büyük durgunluk meydana getirmiş ve ehemmiyetlice kısmı, idarî işler ötesinde bir başarı sağlıyamamıştır. Meslekten gelen kapdân-ı deryâların tamama yakın bir kısmı deniz kuvvetlerini iyi, hattâ parlak şekilde yönetmiştir. Zîrâ devletin malî gücü, böyle bir deniz siyasetini yürütebilecek seviyede idi.

Meslekten denizcilerin ehemmiyetli kısmı, Cezâyir Ocağı'ndan yetişiyordu. Buradan yetişenler büyük tecrübe sahibi denizciler oluyordu. Tabiî bunun, Piyâle Paşa başta olmak üzere epey istisnası vardır. Fakat büyük amirallerin ekserisinin genç yaşlarında —ekseriya Batı Anadolu'dan gelip— Cezâyir'de yetiştikleri bir vâkıadır. Bunlar Cezâyir eyaletinde rütbe alıyor, deniz albayı, hattâ deryâ sancak beyi (tümamiral) oluyor, orta yaşlı adamlar olarak artık Cezâyir'de daha fazla yükselemiyecekleri için Istanbul'a geliyorlardı. Fakat bu yaştan sonra Istanbul'un, içinden yetişmiyenleri bir bakıma dehşete düşürecek kadar karmaşık devlet mekanizmasının ve protokolünün içine girince şaşırıyorlar, Cezâyir'de ve Akdeniz'de çok meşhur ve büyük olan bu amiraller, Istanbul'da üçüncü sınıf memur muamelesi görünce şaşırıyor, bocalıyor, kızıyor, içlerinde Turgut Reis gibi Kaanûnî Sultan Süleyman'ın atının gemine yapışıp at üzerinde padişah durdurarak Türkiye tarihinde başka bir örneği de olmıyan bir olay meydana getirenler çıkıyordu. Bu hususta Barbaros Hayreddin Paşa, emsalsiz bir zekâ gösteriyor, Istanbul'da çekirdekten yetişmiş memur derecesinde protokole girebiliyor, her istediğini Dîvân'a ve padişaha kabûl ettirebiliyor (sadrâzama yaptığı Amerika'ya bir filo gönderilmesi teklifi hâriç), Turgut bunu yapamadığı için kapdân-ı deryâ olamıyor, hattâ beylerbeyi (oramiral) pâyesini ancak hayatının sonuna doğ-

ru alabiliyor, Kılıç-Ali Paşa da bu iki mukayeseyi kafasında yapıp hocası Barbaros gibi devlet mekanizmasına çok iyi nüfuz etme kabiliyetini gösterebiliyordu. Bu durumda meslekten gelmiyen İstanbul'da yetişmiş kara askeri generallerin sık sık kapdân-ı deryâ olmaları, Türk deniz siyâsetine durgunluk getiriyordu. Fakat meslekten gelen ve devlet işlerini bilmiyen amiralleri tamamen haklı saymak mümkin değildir. Bunların hatırı için devlet düzeninin değiştirilemiyeceği muhakkaktı. Kaanûnî, bu hususta dengeyi sağlıyabilmiş, fakat daha sonraları bu denge meslekten gelen amiraller aleyhine bozulmuştur.

Barbaros Hayreddin Paşa

Barbaros Hayreddin Paşa, Türk denizciliğinin ve Türk denizcisinin «pîri» sayılmıştır. Daha hayatında bu duruma gelmiş, bugün aynı durumunu muhâfaza eden hayrete şâyan bir tarihî şahsiyettir. Türk denizciliğinin kurucusunun Barbaros olmadığı, yukarıda verilen küçük tarihî hulâsa hatırlandığı takdirde, açıkça ortaya çıkar. Bu mânâda «pîr» olduğu doğru değildir. Fakat en büyük denizci olarak pîr'liğe kimse itiraz etmemiş, hattâ başka bir ismi onun adının yanına koymayı kimse aklından geçirmemiştir. Yukarıda anlatılmağa çalışıldığı gibi Türk denizciliğinin cihanşümûl mahiyet iktisâb edebilmesinde birinci derecede hizmet edenler kronoloji sırasıyle Fâtih Sultan Mehmed, II. Sultan Bâyezid, Kemal Reîs, Sultan Korkut ve kardeşi Yavuz Sultan Selim ile Oruç Reîs'tir. Bu 6 zât, Türk denizciliğini tamamen cihan ölçüsünde bir kudret hâline getirmişlerdir. Barbaros ve Kaanûnî, bu kudreti olgunlaştırıp zirvesine çıkarmayı bilmiş iki kişidir.

Donanmay-ı Hümâyûn, her sefere çıkışında, bütün toplarını kuru sıkı ateşliyerek Beşiktaş'ta Barbaros'un türbesi önünden gemi gemi, filo filo geçerek Marmara ve Akdeniz'e açılmıştır. Daha önce levendler, bölük bölük gelip türbeyi ziyaret eder ve *Fâtiha* okurlardı. Beşiktaş önünden ayrılan donanma Sarayburnu'na gelince, bu dehşetli merasimi seyreden ve Alay Köşkü'nde bulunan padişahı da ikinci defa toplarını ateşleyip selâmlardı. Öyle ki, donanmanın bir kısmı Beşiktaş önlerinden geçerken, baştaki filolar Sarayburnu'na erişmiş bulunurdu. Bu sûretle Beşiktaş ve Sarayburnu'ndan aynı anda yükselen binlerce top sesi, Karadeniz'e kadar yayılırdı. Bir tüyleri diken diken eden merasimdi ki, tarifi kabil değildir. Merasimin inceliği, Osmanlı kanından gelmiyen bir ölüye, padişah ile aynı derecede saygı gösterilmesidir ki, peygamberler ve Mevlânâ gibi bir iki «evliyây-ı kirâm» hâriç, Osmanlı Türki-

yesi'nde hiç kimse ölümünden sonra böyle bir mucize yaratmamıştır.

Bugün de Barbaros'un Prevezesi, Türkiye deniz kuvvetlerinin günü kabûl edilmiştir ve o gün türbesi önünde büyük askerî merâsim yapılmaktadır (*). Donanma Akdeniz'e açılırken Barbaros'u topla selâmlamak geleneği, donanmanın Gölcük'te üslenmesi yüzünden canlandırılamamıştır.

Hızır Hayreddin Paşa'nın ölümünden tam bir asır sonra bize I. cildinde Istanbul'u anlatan (ki her dildeki binlerce kitab içinde bu cilt derecesinde Istanbul'u anlatabilen, hattâ ona yaklaşabilen hiç bir yazar mevcud olamamıştır) Evliyâ Çelebî der ki : Barbaros, Akdeniz'de 3.000 düşman gemisi batırmış amiraldir. Akdeniz'in hâkimidir. Beşiktaş'ta Kıyâmet gününe kadar denize demir atmış olarak yatar. Ölümüne şu mısrâ tarihtir : *Daldı rahmet dênizînê Kaapudân.*

Barbaros hakkında çağının düşüncesini aksettiren bir kıt'a :

Oldu düşman teknesinden/Akdeniz gûyâ koru
Bir domuzdur/ol korû içinde Andrîyâ Doru
Asker-î İslâm'ı düşmandan/İlâhî sen koru
Vaktıdır/ey Gaazi Hayreddin Paşâ sen yelken-aç

XVIII. asrın sonlarında Venezuelalı General Miranda, Güney Amerika'dan ziyâret için geldiği Istanbul'da «meşhur Barbaros'un» türbesine gitmeyi asla ihmal etmez (s. 49). Barbaros'u, İspanyollar derecesinde hangi yabancı millet tanıyabilir?..

General Miranda, Istanbul'u ziyaret ettiği zaman, Cezâyirli Gazi Hasan Paşa, kapdân-ı deryâ idi. Meslekten yetişme son büyük Türk denizcilerinden biri... Türkiye tarihinde deniz kuvvetlerinin başında en uzun müddet kalmış kapdân-ı deryâ... Sadrâzam da olmuştur. 1786'da ve I. Abdülhamîd'in —ki III. Selîm'in amcası ve II. Mahmûd'un babasıdır— son yıllarındayız. Venezuelalı İspanyol generali dinliyelim :

Cezâyirli Gazi Hasan Paşa

«Mihmandârımız olan yeniçeriyi önümüze katıp Tersâne'yi görmiye gittik. Önce, Kapdan Paşa'nın yaptırdığı bahriye kışlasını gezdik. Zevkle yapılmış bir bina idi. Biçim, taksimat ve temizlik

(*) 1975 yılı için Preveze günü yerine, 19 Mayıs (?!) 1090'da Çaka Bey'in Bizans donanmasını yendiği tarih, Türk deniz kuvvetlerinin kuruluş günü kabûl edildi.

bakımından, Avrupa'nın en iyi kışlalarının hiç birinden aşağı değildi. Dört köşe, üç kat, ortada bir avlu... Avlunun ortasında yuvarlak bir cami. Çok güzel te'sir bırakan bir cami idi. Türk zevkıne göre tezyîn edilmişti ve tertemizdi. Kışlanın mutfakları ve tualetleri yapının köşelerine isabet ediyordu ve pek temiz tutulduklarına bilhassa dikkat ettim.

«Cümle kapısından girince, duvar resimleri göze çarpıyordu : Charles-Quint'in Cezâyir seferinde Barbaros-zâde Hasan Paşa'nın İspanyollar'ı püskürtmesi, Turgut Paşa'nın Malta muhâsarası gibi duvar resimleri vardı...

«Padişaha ait kayıkların ve saltanat sandallarının bulunduğu kayıkhâneyi de gezdirdiler. Bunların imal, hafiflik, biçim ve güzellikleri, Avrupa'daki benzerlerinin hepsinden üstündü. Kayıkların ön taraflarında, kanatlarını germiş, başında tâc, ufak horozlar vardı. Saltanat kayıklarının kasara ve tandela'ları gerçekten hârikulâde idi.

«Tersâne'ye girmemiz kolay olmadı. Fransız asılzâdelerinden iki gemi mühendisi, Le Roy ve Du Reste, Tersâne'de çalışıyorlardı. Bunlar liman reîsi Hüseyin Bey'den izin aldılar. Bu şekilde Tersâne'yi gezebildik. Bir kaç harb gemisi tersânede yatıyordu ve bir kaçı da kızaklarda inşa hâlinde idi.

«Sonra Kapdan Paşa'nın, tersâneden uzak olmıyan konağına gittik. Ayakkabılarımızı kapıda çıkardık. Türkler, yerlere döşenmiş ince hasırların kirlenmesinden hiç hoşlanmazlar. Kabûl salonu büyük ve genişti. Denize bakan cepheleri zevkle ve zengin şekilde döşenmişti. Eğlendirsin ve serinlik versin diye sular fışkırtan bir şadırvan, salonda göz alıyordu. Duvarda gene İspanyollar'la Cezâyir'de yapılmış muhârebelerin, arslan avına çıkmış Cezâyir beylerbeyisinin resimleri... Konakta kibarca karşılandık ve nezaketle gezdirildik. Şerbet ve nargile ikrâm ettiler. Konak, millî üslûpta, muhteşem, zengin ve zevkli bir tarzda döşenmişti».

Kapdân-ı deryânın emrindeki Türk imparatorluk deniz teşkilâtını göstermeden önce, kapdân-ı deryâdan müstakil olarak doğrudan doğruya —kapdân-ı deryâ gibi— Dîvân-ı Hümâyûn'a bağlı amirallikler hakkında bir kaç söz söylemek istiyorum. Bunların en mühimmi şüphesiz Süveyş Kapdanlığı idi.

Süveyş Kapdânı

Süveyş Kapdânı'na «Hind Kapdânı», bazan «Mısır Kapdânı» denilirdi. 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından kurulmuştu. İlk Süveyş Kapdânı, asrın en büyük amirallerinden olan ve Hind de-

nizlerindeki seferleriyle dünyaca ün yapmış bulunan Selmân Reîs'tir. Süveyş kapdânının rütbesi hiç değişmemiştir. Deryâ sancak beyi yâni tümamiraldir.

Selmân Reîs, Anadolu Türkü ve Osmanlı tab'ası iken, II. Bâyezîd'in izni ile, Mısır-Suriye Türk Memlûk imparatorluğunda askerî misyonla görevlendirilmişti. Memlûk Sultânı, kendisini, imparatorluğunun donanma kumandanı yaptı. Zâten Kemal ve Oruç Reîsler gibi çok namlı Osmanlı amiralleri vaktiyle Memlûk Sultânı'nın emrinde çalışmışlardı. Türkiye, Hind Okyanusu'ndaki Portekizliler'e karşı uyanık ve hassastı. Süveyş Kapdânı'nın en büyük görevi de bu denizlerdeki Portekiz faaliyetini kösteklemek ve Portekizliler'i kesin şekilde Kızıldeniz'e, bu deniz gibi yüzde yüz bir Türk gölü olamıyan Basra Körfezi'ne de mümkin mertebe sokmamaktı.

Kahire'de oturan Mısır beylerbeyisi, Süveyş Kapdânı'nı malî ve idarî bakımdan desteklemekle görevliydi. Bu hususlarda Kapdan da ona tâbî idi. Kapdan'ın oturduğu Süveyş üssü, bir Türk tersânesinin bulunduğu Kızıldeniz'in en mühim askerî limanı idi. Süveyş berzahının güney ucunda, Kahire'nin 100 kilometre doğusundadır. Tam 30° paralel üzerindedir. Kızıldeniz, güneye doğru 2.500 kilometre uzanan ince uzun bir denizdir. Güneyde 12° paraleli üzerinde Bâbulmendeb Boğazı ile Aden Körfezi yoluyle Hind Okyanusu'na açılır. Bâbulmendeb Boğazı'ndan, yabancı bayrak taşıyan hiç bir tekne geçemez. Kızıldeniz ve iki sahili Türk'tür. Bu deniz ve kıyılarda yalnız Türk sancağı dalgalanabilir. XVII. asrın sonrarında Dîvân, Fransız ticaret gemilerinin ilk defa olarak Kızıldeniz'e girmelerine müsaade eder ve bu, diğer Avrupa devletlerinde kıskançlık yaratır.

Süveyş Kapdânı, İndonezya sularına kadar Hind Okyanusu üzerinde görevlidir. Mozambik'e kadar Doğu Afrika kıyılarına filolar gönderir. Aden ve Umman Denizleri'nde gezinir. Hindistan'da Gücerât'ta antrepoları vardır. Basra Körfezi geniş ölçüde emrindedir. Basra Kapdânı, Süveyş Kapdânı'na bağlıdır. Basra Körfezi'ni gözler. Körfezin öte tarafı çok kudretli İran Türk imparatorluğuna aittir ama, Hindistan Türk imparatorluğu gibi İran Türk imparatorluğunun da ciddî bir donanması yoktur. Bu bakımdan Basra Körfezi, Türk gölü gibidir. Kuzey ucunda ve Şattu'l-Arab üzerindeki Basra Kapdânı, bu gölü kontrol eder. Basra Beylerbeyisi, onu desteklemekle görevlidir. Körfez'in ortasında, batı kıyısında Katıyf deniz üssü bulunur (Dahrân ve Damman'a çok yakın), burada bir deryâ sancak beyi (tümamiral) vardır. Meşhur Murad Reîs, Katıyf deryâ sancak beyliğinde bu

lunan Türk amiralleri arasındadır. Basra Körfezi'ni Umman Körfezi'ne açan Hürmüz Boğazı, Bâbulmendeb gibi dar olmaması yüzünden, kontrolü imkânsız denecek derecede zordur. Buradan İran, İngiliz, Portekiz, Holanda gemileri geçmek ister ve zaman zaman geçerler. Padişaha tâbî olan Umman İmâmı'nın Basra Körfezi üzerinde kıyısı yoktur. Umman Körfezi ve Umman Denizi kıyılarına açılır. Aden'den Basra'ya kadar olan Arabistan yarımadasının güney ve doğu kıyılarına bir sürü Arab şeyhliği serpilmiştir. Bunları kontrol görevi, bu civardaki sancak beylerine aittir. Aden sancak beyi en mühimleridir ve buraya zaman zaman bir Türk amirali getirilir. Bütün bu kıyılardaki en yüksek görevli Basra Beylerbeyisi'dir. Kızıldeniz kıyıları ise Mısır beylerbeyisi ile Habeş beylerbeyisi arasında paylaşılır.

Süveyş Kapdânı, Asya ve Afrika'nın Avrupa'ya açılan bir köşesinde, Süveyş'te oturur. Süveyş, Afrika'dadır ama, bir kaç yüz metre karşı yakası Asya kıt'asıdır. Bu sûretle Asya ve Afrika kıt'alarının bir ucudur. Asya'nın dîğer ucuna, Filipinler'e kadar olan deniz siyâsetinden, Dîvân'a karşı Süveyş Kapdânı mes'uldür. Bu görevde Pîrî Reîs (Kemal Reîs'in yeğenidir) gibi çok namlı amiraller bulunmuştur. Bu amiralin, Hind denizlerini ve kıyı halklarını çok iyi tanıması lâzımdır. Aden, Katıyf, Basra gibi Türk deniz üslerinden faydalanmakla beraber, görevi ağırdır ve deniz siyasetindeki hatasından dolayı Kaanûnî çağı gibi bir adalet devrinde kellesini kaybedebilmektedir.

Süveyş Kapdânı, Yavuz, Kaanûnî ve II. Selim devirlerinde, kısmen III. Murad devrinde çok ehemmiyet kazanmıştır. Bu ehemmiyet, 1517'de Yavuz'un Mısır'ı fethiyle başlayıp asrın hemen son yıllarına kadar devâm eder. XVII. asırda, Akdeniz'de olduğu gibi, Hind sularında da Türk deniz politikası tavsamıştır. Çok şişen ve belki hazımsızlık içinde bulunan devlet, daha uzak topraklara ve kıyılara ilgisini azaltmış, elindekini keyifle yiyebilmek hevesine düşmüştür.

Süveyş filosunun temeli, Yavuz, Kahire'ye girdikten sonra, başında bulunduğu Memlûk imparatorluğu donanmasını ona teslim eden Selmân Reîs'tir. Donanma ile Cidde'de bulunan Selmân Reîs, Kahire'deki Sultan Selîm'e ne yapmasını irâde ettiğini soran bir nâme göndermiş, Yavuz'dan, donanmasını alıp Cidde'den Süveyş'e gelmesi irâdesini tebelluğ etmiştir.

Hind sularındaki Türk deniz siyaseti, siyasî tarih kısmında, XVI. asırda, bilhassa Kaanûnî devrinde anlatıldı. Burada, orada söylenmiyen bir kaç mevzu üzerinde duracağız.

Osmanlı Hind Okyanusu Siyâsetinin Başlangıcı

1517'de Yavuz'un Mısır'ı fethinden önce Osmanlı Türkiyesi'nin Hind sularında, ne Kızıldeniz'de, ne Basra Körfezi'nde, ne de Hind Okyanusu'na bağlı başka bir denizde mutlak şekilde hiç bir kıyısı yoktu.

Ama Osmanlı'nın Hind suları siyaseti bu tarihten en az çeyrek asır önce başladı. Hârikulâde bir şeydir, inanılmaz gibidir, fakat gerçektir. Zîrâ Ümit Burnu yolunun kullanılmadığı bu yıllarda Hind sularına sınırı olmıyan bir devletin bu sulara ilgi göstermesi ancak platonik mahiyet taşıyabilirdi.

Atası Yıldırım Bâyezîd'in (1389 - 1402) ve babası Fâtih Sultan Mehmed'in (1451 - 1481) Mısır'a ilgisini bilen ve bu ilginin platonik olmadığını çok iyi anlıyan II. Bâyezid (1481 - 1512), belki cür'etten mahrum, fakat çok olgun ve akıllı dış politikasında, önce Mısır devletini Anadolu'dan tamamen Arab ülkelerine atmak, ilk hamlede Çukurova'yı, Adana'yı ele geçirmek istedi. Çok kan dökmesine, Çukurova bir iki defa Osmanlı ile Memlûk Türk orduları arasında el değiştirmesine rağmen, emeline ulaşamadı. Saltanatının ikinci safhasında, daha çok muslihâne hulûl (pénetration pacifique) yoluyle dünyânın Türkiye ve İran'dan sonra 3. devleti sayılan ve sınırları Toroslar ve Fırat'tan Nil çağlıyanlarına ve Aden Körfezi'ne kadar uzanan Mısır Türk devletine (devletin resmî adı : ed-Devleti't-Türkiyye idi) nüfûz etmiye çalıştı. Mısır'ın korkunç derecede denizcilik, gemi, topçuluk, teknik ve stratejik malzeme ihtiyacı vardı. II. Bâyezid, bu ihtiyacın en büyük kısmını, hem de maddî karşılık beklemeksizin karşılamıya başladı. Ama mânevî olsun, karşılık beklemiyen bir maddî yardım yoktur. Mısır Sultânı, o zamanki dünyanın üçte iki servetini elinde tutan İslâm devletleri nezdinde en kutsal hükümdardı. Evet Osmanoğlu, İslâm hükümdarlarının ulusu ve gaziler sultânı idi. Ama fütuhatıyle dört bir yanı korkutuyordu. Mısır Sultanlığı ise, bir kaç kuşaktan biri fütûhâtı unutmuş, donmuş bir imparatorluktu. Memlûk Sultânı, en kalabalık İslâm şehri olan Kahire'de (henüz Istanbul, Kahire'yi geçememişti), Halîfe'yi, bütün Müslümanlar'ın dinî başkanını elinde tutuyordu. Üç İslâm kutsal şehri —kutsallık sırasıyle— Mekke, Medîne ve Kudüs, Memlûk Sultânı'nın toprağı idi.

II. Bâyezîd'in 1511'de, saltanatının sona ermesinden bir yıl önce Mısır'a yaptığı 3. büyük stratejik malzeme muazzamdı ve padişahın, 6 yıl sonra oğlu Yavuz'un Mısır imparatorluğunun tamamını fethedeceğini tasavvur edemediği, bunu daha geç bir

iş şeklinde düşündüğü, herhalde muhakkaktır. 1511 yardımı 300 tüfek (çok yeni bir silâhtı), 40 kantar barut, 2.000 kadırga küreği, halat, demir, bakır, makara, kanca, her türlü gemi malzeme ve âleti, topçuluğa ait eşya, 300 top ve top kundağından ibaretti. Sultan Kansu, bu malzemenin parasını altın olarak ödemek istedi ve Istanbul'a gönderdi. II. Bâyezid, altınları Kahire'ye iâde etti (İbnü Ayas, IV, 201). Memlûk donanmasının kumandanı, II. Bâyezîd'in Mısır hizmeti ile görevlendirdiği amirallerinden Selmân Reîs, onun muâvini, gene Anadolulu bir Türk denizcisi olan Süleyman Reîs'ti. Oruç Reîs, Batı Akdeniz'de ne yaptı ise, Selmân Reîs de aynı yıllarda Kızıldeniz'de aynı şeyi yapmış, bu denizleri Türk hâkimiyeti altına almıştır. Oruç Reîs'in misyonu tabiatiyle çok daha zordu. Zîrâ faaliyete geçtiği Cezâyir ve Tûnus, o zamana kadar tarihte asla bir Türk devletinin olmamıştı. Mısır ve Arabistan ise, asırlardan beri Türk devletlerinin elindeydi.

Selmân Reîs, Süveyş'te 20 gemi inşa etti ve Anadolu'dan getirdiği 2.000 levendi içine yerleştirdi. II. Bâyezîd'in topları, bu gemilere monte edildi. Mısır Sultânı Kansu'dan Hindistan'da Gücerât devletine sefer emri almıştı (İbnü Ayas, IV, 365-6). Zîrâ Portekiz gemileri, Gücerât kıyılarına musallat olmuş ve Muzaffer Şâh, yardım istemişti. Selmân Reîs, bu seferin kumandasını Osmanlı Türkleri'nden Hâmid Reîs'e verdi; onun yardımcılığına Hasan Reîs'i tâyin etti. 1511 temmuzunda Mısır sularına gelen bir Haçlı donanmasını bozup Kahire'ye 200 Avrupalı denizciyi esîr olarak gönderen Hâmid Reîs, büyük şöhret yapmıştı (İbnü Ayas, IV, 220).

Demek ki Yavuz, Mısır, Suriye ve diğer Doğu Arab ülkelerini fethetmeden yıllarca önce Osmanlılar, bu ülkeleri elinde tutan Memlûk imparatorluğunun donanmasını zâten elde etmişlerdi. Osmanlı ile yapılan bir savaşta bu donanmanın hiç düşünmeden Osmanlı tarafına geçeceği muhakkaktı, nitekim öyle oldu. Zîrâ Mısır hizmetindeki Osmanlı amiralleri, gençliklerinde Mısır hizmetine girip orada rütbe ve şan sahibi olmuş adamlar değildi. Tamamen Osmanlı devletinde yetişmiş, rütbe almış, tanınmış Osmanlı amiralleri idi. II. Bâyezîd'in bunu şuurla yaptığından şüphe edilemez. Oğlu Yavuz'a, donanması zâten ele geçirilmiş bir imparatorluğun ordusunu yıkmak kalıyordu (Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs, 1511 - 1574,* Urbana, 1942, s. 32-3).

Vasco da Gama, Türk müydü?

Vasco da Gama'ya Hindistân yolunda rehberlik eden şahsiyet, «Kitâbu'l-Fewâid» sâhibi mâ'rûf Arab coğrafya â'limi İbni Mâcid idi (vef. 1500 sıralarında). Bu yol, İslâmlar'ca asırlardan beri mâ'lûm olup, Avrupalılar'ca mechûl bulunuyordu (J. H. Kramers, *İA*, III, 215b). Fakat bir şeyin ilk def'a Avrupa'da mâ'lûm olmasına Avrupa zihniyeti keşif dediği gibi, matbaa gibi bu yolun da keşfi, bir Avrupalı'ya izâfe edilmişdir.

1498'de Vasco da Gama, ilk defa bir Avrupalı sıfatıyle Ümit Burnu sularından Atlantik'ten Hind Okyanusu'na geçti, güneydoğu Afrika'da Mozambik kıyılarına geldi. Burada Arab asıllı Şîrâzî sultanları, kıyıdaki yerli kavimleri hâkimiyetlerine almışlardır (Yavuz, Mısır'ı fethedince, padişaha tâbî olduklarını ilân ederler). Şîrâzî Sultânı İbrahim, hayatında Portekiz diye bir devlet ve millet duymamıştı. Dünyanın en büyük ve müteşebbis milletinin Türkler olduğunu duymuştu ama, hayatında bir Türk de görmemişti. Mozambik'e, Afrikalı ve Güney Asyalı kavimlerden hiç birine benzetemediği adamlar geldiğini görünce, Türk denizcileri ve Vasco da Gama'yı da Türk kapdanı sandı. Çok büyük itibar gösterdi (bu bahsi Portekizli tarihçi Fernao Lopes de Castanheda etraflıca anlatmaktadır : Fuad Carım, *Türkler'in Denizciliği*, 76 v.dd.'nda Portekizce'den tercüme edilmiştir).

Kilve limanındayız (şimdi Tanzanya'nın güney kıyısında). Burası Ekvator'un güneyinde 9° paraleline yakındır. Şîrâzî Sultânı, Portekiz gemisi kapdanı Nicolau Coelho'nun gemisini gezdi. Kapdan, kendisinin Müslüman ve Türk olduğunu sanan sultânın bu kanaatini yalanlamıya cesâret edemedi. Zîrâ başına bir belâ gelebilirdi. Sultan, dünyanın en büyük devleti olan Osmanlı devletinin bir gemisinin denizler aşarak gelmesine çok memnun oldu ve Türk(!) kapdanına, çok sevinerek, her zaman elinde tuttuğu siyah inci tesbihi hediye etti. Portekiz gemisine yemişler, tatlılar gönderdi. Yerliler gelip gemiyi gezdiler. Sonra Sultan, sarayında Vasco da Gama'yı kabûl etti. Doğrudan doğruya Türkiye'den mi geldiğini, yoksa başka ülkeleri mi dolaşarak Kilve'ye vardığını sordu. Vasco da Gama, Türkiye'ye sınır(!) bir ülkeden geldiği gibi kapalı bir cevap verdi. Ne istediğini soran Sultân'a, bundan sonra doğuya, Hindistan'a gideceğini, bu suları iyi tanıyan iki rehbere ihtiyâcı olduğunu söyledi. Sultan, Portekizli'nin emrine 2 Arab denizcisi verdi.

Ancak Arab rehberlerden biri Portekiz gemisine girince onların ne Türk, hattâ ne de Müslüman olmadıklarını anladı ve Sul-

tan'a bildirdi. Çok hiddetlenen Sultan, tevkif etmek üzere gemiye asker gönderdi. Vasco da Gama, rehberlerden ancak biri gemisinde olduğu halde, 17 mart 1498 günü aceleyle demir alarak denize, Hind Okyanusu'na açıldı. 7 martta Monbasa limanına geldi. Burası Kilve'den kuşuçuşu 500 kilometre kuzeydedir ve bugün Kenya'nın güneyinde ve Tanzanya sınırına yakındır. Daha uyanık olan Monbasa'nın Müslüman (ve muhtemelen Arab) valisi, Gama'yı ele geçirmek istedi. Bunu sezen Gama, 15 nisanda acele limandan ayrıldı. Az kuzeydeki Malindi limanına can attı.

Kilve'de Şîrâzî Sultânı'nın Gama'ya verdiği ve Gama'nın bütün Hind Okyanusu'nu geçip Hindistan'a erişmesini sağlıyan rehberlerden bahsedeceğim. Bu rehber, Şihâbüddîn ibni Mâcid Necdî, kısaca İbnü Mâcid'dir. Necdli bir Arab coğrafya ve matematik bilginidir. Şîrâzî Sultânı gibi çok mütevazı bir hükümdârın emrinde böyle bir adamın bulunabilmesi, o çağ İslâm dünyasının medenî ve ilmî seviyesini gösterir. İbnü Mâcid'in coğrafya üzerindeki eserleri elimizdedir ve Fransızca'ya da çevrilmiştir. Kendi anlattığına göre, babası ve büyük babası da denizci ve coğrafyacı imişler. Babası, denizcilik üzerine 1.000 beyitli bir Arabca manzum eser yazmış. İbnü Mâcid kitabında, usturlâb'ın X. asırdan beri Arablar ve Müslümanlar tarafından denizcilikte de kullanıldığını yazmaktadır. Avrupa'da yeni olan bu âletleri Güneydoğu Afrika'da edindiği bir rehberin hayatında görmediğine imanı gibi emîn olan Vasco da Gama'nın durumunu Portekizli tarihçi Castanheda şöyle anlatıyor :

«Gama, gemisinde bulunan, ağaçtan kocaman usturlâb'ı (sextant) ve güneşin yüksekliğini ölçen madenden başka âletleri gösterdiği zaman, İbnü Mâcid hiç şaşmadı. Kendisi gibi bâzı rehberlerin güneş ve yıldız yüksekliklerini ölçmek için üç veya dört köşe, pirinçten bir âlet kullandıklarını söyledi. Fakat mesafeyi daha başka âletlerle ölçmeyi tercih ettiğini, onların daha dakik olduğunu, Hind gemicilerinin de onları kullandığını ilâve etti. Böyle bir âleti yanında getirmişti, gösterdi. Âlet, üç ayrı levhadan yapılmıştı (burada Portekizli vak'a-nüvîs, bu âleti târif eder ve resmini çizer). Vasco da Gama, rehberin şahsında bir hazine bulduğunu derhal anladı. Rehberin verdiği coğrafya bilgileri karşısında hayret etti».

Basra Körfezi Politikası

Basra eyaleti çok genişti. Zîra yalnız Güney Irâk'ı değil, bütün Lahsâ (el-Hasâ), Necd, Küveyt, Ummânü'l-Mütesâlih ve Katar'ı içine alıyordu. Bu sûretle Basra limanından Hürmüz boğazına kadar Körfez'in bütün batı kıyılarını da elinde tutuyordu. 1554'te Dîvân-ı Hümâyûn kararı ile Basra eyaleti yalnız Güney Irâk'a münhasır kalıyor, Arabistan toprakları üzerinde ise Lahsâ eyaleti kuruluyordu. İlk beylerbeyinin ölümü üzerine, Trabzon sancak beyi Bıyıklıoğlu Mustafa Bey, beylerbeyi pâyesine yükseltilerek bugünki Türkiye'den daha geniş topraklar üzerinde yayılan Lahsâ eyaletine getirildi (*Mühimme,* II, 167; C. Orhonlu, *Tarih Dergisi,* XXII, 6). 1539'da Yemen'in bir vilâyetinde sancak beyliği yapmış olan (Peçevî, I, 224) Bıyıklıoğlu Mustafa Paşa, Arabca biliyor ve Arabistan'ı iyi tanıyordu. Diyarbekir Fâtihi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın oğludur. Babası, XVI. asrın ilk yarısının en büyük kumandanlarındandır. 6 temmuz 1555 tarihli Dîvân kararı ile Özdemir Paşa da Habeş beylerbeyiliğine getirildiği için, bu sıralarda Osmanlı politikasında Güney Arabistan'a ağırlık verildiği anlaşılmaktadır. 900.000 akca (40.500.000 TL.) yıllık tahsisatla Lahsâ beylerbeyisi olan Bıyıklıoğlu Mustafa Paşa görevinde 3 yılı dolduramadı ve 1559'da geri alındı ve çok az sonra aynı yıl içinde öldü. 30 eylûl 1559'da Dîvân, 3. Lahsâ beylerbeyisi olarak, Musul sancak beyi Murad Bey'i, terfîan tâyin etti. Ömer Bey adlı bir oğul ve Cemîle Hâtun adlı bir kız bırakan Mustafa Paşa, muhtemelen Bahreyn adasında, Basra Körfezi üzerinde ve içinde gömülüdür.

Lahsâ'ya bağlı Bahreyn sancak beyi Murad Bey ve Katıyf deryâ sancak beyi Sultân-Ali Bey, çevrede epey faaliyet gösterdiler. Katıyf'in güneydoğusundaki Bahreyn adalarının itâat altına alınması kolay olmadı.

Kaanûnî çağında Aden'de «Yemen kapdanlığı» kurulmuş ve Süveyş Kapdanlığı'na bağlanmıştı. Hattâ 20 nisan 1560 tarihli Dîvân kararnâmesi ile Yemen kapdânı Sefer Bey, terfîan Süveyş kapdanlığına getirildi (*Mühimme,* IV, 51).

Bu sûretle Hind Okyanusu üzerinde 4 Osmanlı tümamirali görev almış bulunuyordu : Hepsinin âmiri olan Süveyş ve Aden, Katıyf, Basra kapdanları. Zaman zaman Cidde'ye de deryâ sancak beyi (tümamiral) tâyin edilmiştir.

XVI. Asırdan Sonra Süveyş Kapdanlığı

XVII. asırda Süveyş Kapdânı'nı, geçen asırdaki faaliyeti içinde göremiyoruz. Bu asrın ortalarında Kör Mustafa Bey, 10 yıldan fazla bu görevde bulunduktan sonra, beylerbeyi (oramıral) rütbesiyle Antalya sancak beyi olmuştu (Naîmâ, VI, 408). Bu Mustafa Paşa, Süveyş kapdânı iken, ganîmet malıyle büyük servet elde edip Antalya'ya gelmişti.

Kızıldeniz'in kapalılığı prensibini, devletin târih boyunca en kudretli olduğu bir devirde, Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa bozdu. O zamana kadar Kızıldeniz'de yalnız Türk sancağı dolaşabilirken, belirli gümrük resmi karşısında Fransız ticaret gemilerinin de Bâbulmendeb'den bu denize girmesine izin verdi. Bu izni alan Büyükelçi Nointel Markisi, sevinçle kralına, XIV. Louis'ye bildirdi. XIV. Louis çok sevindi. Ama Londra, dişlerini gıcırdattı. XVIII. asırda Dîvân, bu müsaadeyi İngiltere'ye de verdi. Yalnız gerek Fransız, gerek İngiliz ticaret gemileri, Kızıldeniz'in ancak güney yarısında seyredebiliyorlardı. 22° paralelden, Cidde limanından kuzeye çıkmak, yalnız Türk gemilerinin inhisarındaydı. Süveyş - Cidde, Akabe-Cidde, Kusayr-Cidde, Sevâkin-Cidde yollarında sadece Türk gemileri işliyordu. Dîvân, bu durumu dinî sebeplere dayandırmıştı : Bu sular Hac seferlerinin yapıldığı ve Mukaddes Topraklar'a hacı taşıyan sulardı, Hıristiyan gemileri giremezdi.

İlk defa olarak 1778'de bir İngiliz kapdanı, Kızıldeniz'in güneyinde iken, ağır rüşvet vererek, Süveyş limanına demirlemek istediğini bildirdi. Mısır şeyhu'l-beledi (Kahire belediye başkanı) Ali Bey, rüşveti beğendi ve bu izni verdi. Bundan sonra yol açıldı ve bu duruma Mısır'daki Türk memurları göz yumdular. Çünki gelen İngiliz gemileri yalnız gümrük resmi değil, rüşvet de veriyordu. Dîvân, bu işi duydu. İngiltere büyükelçisini çağıran Reîsülküttâb Efendi, bir daha hiç bir İngiliz gemisinin Kızıldeniz'in kuzey yarısında seyredemiyeceğini, Fransız gemileri gibi güney yarısında seyredebileceğini bildirdi. Bu hususta Mısır beylerbeyisine ağır bir ferman yazıldı. Cidde'den kuzeye geçen her İngiliz gemisinin içindekilerle berâber esîr alınması, taşıdığı mala Hazîne nâmına el konulması, gemi karşı koyarsa top ateşiyle batırılması emredildi (Cevdet, II, 124).

Ancak XIX. asırda Türkiye, Kızıldeniz'in kapalılığı prensibini muhâfaza edemedi. Esâsen XVIII. asır sonlarında Hind sularındaki deryâ sancak beylikleri tamamen bozulmuştu. Kızıldeniz'e cebren girecek güc kazanan İngiltere ve Fransa gemilerine karşı bu denizi ve Basra Körfezi'ni savunacak Türk donanması kalma-

mıştı. Sâdeec Türk karakol gemileri vardı. Deniz hâkimiyeti yoluyle İngiltere'nin dünyaya kafa tuttuğu ve 6 kıt'ada büyük fütûhat yaptığı çağ başlamıştı.

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması, 2 asırdan fazla bir zamandan beri cihanın merkez denizi olmaktan çıkan Akdeniz'e, eskisi derecesinde olmamakla beraber, büyük ehemmiyet kazandırdı. Ümit Burnu yolunu geniş ölçüde terkeden deniz trafiği, Süveyş'ten geçerek Atlantik'i Hind Okyanusu'na bağlıyordu.

Türkiye, Ümit Burnu yolunu hemen hiç kullanmamıştır. Kızıldeniz'e ve Basra Körfezi'ne hâkim olduğu ve bu denizlerde gemi bulundurduğu için, buna ihtiyacı yoktu ve Ümit Burnu'ndan dolaşmak çok meşakkatli işti. Süveyş Kanalı açılmadan 1864'te deniz üsteğmeni Süleyman Fâik Efendi'nin kumanda ettiği Basra adlı küçük harb gemisi, Istanbul'dan, Ümit Burnu yoluyle Basra'ya geldi ve yüzbaşılığa yükseldi. Bu zât, Amiral Süleyman Fâik Paşa'dır (Istanbul, 1845 - Istanbul, 1909 = 64). 19 yaşında başardığı bu iş, bir fanteziden ibaretti (*Türk Ans.*, XVI, 85a). Zîrâ Kızıldeniz ve Basra Körfezi'nde bu devirde de zâten Türk harb gemileri vardı ve bunlar hiç bir zaman Akdeniz - Karadeniz donanmasına dâhil değildi. Yalnız o sulara mahsustu.

Hind denizlerindeki Türk faaliyetinin şâhikası XVI. asırdır. XVII. asırda faaliyet durgunluğa, hattâ dumûra uğramıştır. Bunun doğrudan doğruya siyasî bir sebebi de vardır: XVI. asrın sonlarında Türk amirali Ramazan Paşa, Portekiz devletini yıkmış, Portekiz, İspanya tarafından ilhâk edilmişti. XVI. asır sonlarında Portekiz donanması bütün ehemmiyetini kaybetmişti ve Türkler'i Hind sularında tehdîd edecek durumdan tamamen çıkmıştı. Yalnız Portekiz donanması için Hind sularında büyük kuvvetler tutan Dîvân, bundan böyle buna lüzum görmedi. İspanya'nın Hind suları ile ilgisi yoktu. XVII. asırda bu sulara Holanda, sonra İngiliz gemileri geldi ama, bunlar, Türkiye ile harb hâlinde olmıyan, hattâ dost devletlerdi ve ticaret yapıyorlardı. Türk topraklarını ve gemilerini asla rahatsız etmiyorlardı. Bu rahatlık, Hind sularındaki Türk filolarını, karakol görevi yapan bir derekeye indirdi.

Bu sûretle muhteşem Süveyş veya Hind Kapdanlığı, zarûrî ihtiyacın yok olmasıyle silindi. Bu amirallik XVI. asırda, hattâ daha sonraları, Uzak Doğu'ya kadar nüfuz etmişti. Aşağıda bir kaç örnek verilecektir.

Siyam'da Türk Denizcileri

Bugün «Tayland» denen Siyam, Çinihindi'nin en mühim krallığı, eski bir devlettir. Budist'tir. Bir Müslüman azınlığı da vardır. Siyam, geniş ölçüde Malaya yarımadasına da hâkimdir. Yarımadanın güneyi tamamen Müslüman'dır ve burada bugün Malaya (Malaysia) devleti vardır. İşte Kaanûnî devrinde Türk denizcileri, bu ülkeye de gelmişlerdir. Malaya yarımadasının güneyi, Kuzey Sumatra'daki Açe devletine dahildir ve Türkiye'ye tâbîdir. Zâten Malaya'yı II. Selîm'in gönderdiği Türk levendleri fethedip Açe devletine katmışlardır. Burada Malaya'dan değil, asıl Siyam'dan bahsediyorum. Türk denizcileri, Siyam'ın o zamanki taht şehri Ayuthia'ya gelmişlerdir ki, Bangkok'un kuzeyinde ve Siyam Körfezi'nden 100 kilometre içeridedir, Menam nehrinin doğusundadır.

Siyam'da Türk nüfuz ve kolonisini kuran Hayreddin Mehmed Reîs'tir. Bir Türk deniz albayıdır. Babasının da denizci olduğu, «Hayreddin» adından anlaşılmaktadır. Zîrâ bu devirde Türk denizcilerinin pek çoğu, denizci olarak yetiştirecekleri oğullarına ya «Hayreddin», ya —daha çok— «Hızır» adını vermişlerdir. Pîrleri Barbaros'a hürmeten.

Hayreddin Mehmed Reîs, Süleyman Paşa'nın 1538 Hindistan seferine katılan bir kapdandı. Bu zât, Süleyman Paşa (sonradan sadrâzam) Hindistan'dan dönerken, daha doğudaki suları keşfe gönderildi. Zîrâ —şimdiki bilgilerimize göre— 1538'de Osmanlı denizcileri henüz Hindistan'ın öte tarafındaki denizlere geçmemişlerdi ve Bengal Körfezi'ni bilmiyorlardı. Hayreddin Mehmed Reîs'in rotası şöyle oldu :

Batı Hindistan'da Gücerât'ın Dîv limanında Serdâr Vezir Süleyman Paşa'dan ayrıldı. Hindistan'ın batı kıyılarını (Malabar Kıyıları) tâkıyb ederek Umman Denizi'ni güneye doğru geçti. 21° paralelde bulunan Dîv'den 8° paralele kadar indi. Hindistan'la Seylan arasındaki Palk Boğazı'nı geçerek Bengal Körfezi'ne girdi. 12° paralelinde olan Tenaserim limanında demirledi ki, Malaya yarımadasının kuzeybatısında olan bu liman, şimdi Birmanya (Burma) devletinde kalmaktadır. O zaman Tenaserim, Siyam krallığına aittir. Gemisi bozulan ve bu gemiyle dönüş yapamıyacağını anlıyan Mehmed Reis, Siyam Kralı'na hizmet arz etti. Kral, şiddetle ihtiyâcı olduğu böyle bir adamı, taht şehri Ayuthia'ya çağırdı. Tenaserim limanından Ayuthia, kuzeydoğuya doğru kara yoluyle kuşuçuşu 400 kilometredir. Şimdi Hayreddin Mehmed Reis'in aldığı yol şudur :

Süveyş-Aden 2.500 kilometre + Aden-Dîv 2.800 kilometre + Dîv-Seylan 2.000 kilometre + Seylan-Tenaserim 2.400 kilometre + Tenasirem-Ayuthia 400 kilometre = 10.100 kilometre. Bu mesafe, yol kuşuçuşu olarak hesaplanarak kabaca elde edilmiştir. Aslında bu kadar düz hatları tâkıyb etmek mümkin olmadığı için, daha büyük bir mesafenin geçildiği muhakkaktır.

Ḩayreddin Mehmed Reis, 15 yılda Siyam'da çok büyük işler yapmıştır. Bu işleri gözleriyle gören ve bize yukarıdaki bilgileri veren Portekizli Cizvit râhibi Peder Fernao Mendes Pinto, Lizbon'a Ayuthia'dan yazdığı 5 aralık 1554 tarihli mektubunda, Türk deniz subayının başarıları karşısında artık bu ülkede Katolik dinini yaymasına imkân olmadığını bildirmektedir (*Peregrinaçam,* Lizbon, 1909-10, III, 37, IV, 161). Gerçekten bugün Siyam'da nüfusun % 5'i Müslüman'dır (Sünnî/Hanefî). 2 milyona yakın Müslüman vardır. Katolik ve Protestan sayısı ise 150.000'eri geçmemektedir. Bu durumun geniş ölçüde Hayreddin Mehmed Reis'in eseri olduğu anlaşılmaktadır.

Mehmed Reis, Ayuthia'da 7 cami açmış ve 30.000 aileye İslâm dinini kabûl ettirmiştir. Bir an için Portekizli râhibin, Lizbon'dan Katolik propagandası yolunda para sızdırmak maksadıyle mübalâğa ettiği hatıra gelebilir. Ama bugün Siyam'daki 2 milyon Müslüman'ın da bir menşei olmak lâzımdır. Gerçi Siyam'a Arab din adamları da gelmiştir. Fakat Portekizli râhibin tüylerini ürperten, Türk deniz subayının faaliyetidir. Zîrâ bu faaliyet asla dinî sahada kalmamış, askerî sahaya intikal etmiştir. Bu yıllarda Siyam'ın yaptığı fütûhâtın geniş ölçüde Mehmed Reis'in eseri olduğunu düşünmek, asla havale kapılmak değildir. Zîrâ aynı fütûhâtı Açe Müslüman devleti hesabına başka Türk denizcilerinin yaptığını kesin şekilde biliyoruz.

Portekizli râhib, Mehmed Reis'in Siyam Kralı'ndan yılda 12.000 altın ücret aldığını, vücude getirdiği ordu ile Laos'ta askerî harekâtta bulunduğunu bildiriyor. Şimdi bu yılların Siyam tarihine temas ediyorum :

Bu yıllarda Siyam'ın fütûhât devri başlamıştır. Bunu tamamen iç sebeplerle izah etmek mümkin değildir. Siyam, Malaya yarımadasının büyük kısmını ele geçirdikten başka, Laos krallığını da fethetmiş ve hemen aynı yıllarda Birmanya fütûhâtı başlamıştır. 1556'da başlıyan ve 1569'da biten Birmanya fütûhâtını, bu ülkenin ehemmiyetli eyaletlerini Siyam, 1590'a kadar elinde tutmuştur.

Güney Hindistan'da Türk Denizcileri

III. Murad devrinde (1574 - 1595) Güney Hindistan'a da bir Türk seferi vardır. Burası, Türkler'in «Serendîb» dedikleri Seylan adası ile karşı karşıya olan Güney Hindistan topraklarıdır. Bu toprakların batı kısmında Malabar racaları, Portekizliler'in ve rakipleri yerli devletlerinin şerrinden, Osmanlı devletinden bir çok defalar yardım istemişlerdir (Cevdet, III, 158-9). Hattâ padişaha tâbî olduklarını, padişahın «ednâ kulu» bulunduklarını yazan nâmeler göndermişlerdir. Yakın zamanlarda bu topraklarda, Meysûr ve Nepal'den sonra en büyük mihrâcelik olan Trivankur devleti kurulmuştur.

Bu topraklarda hüküm süren bir kadın hükümdar, Bîbî Sultan, 1777 ve 1780'de Istanbul'a gönderdiği iki mektupla gene padişahın bir kulu olduğunu bildirip yardım istemiştir. Bu sırada tahtta I. Sultan Abdülhamîd vardır ve Türkiye'nin başı Rusya ile belâdadır. Bu yüzden istenen yardım yapılamamıştır.

Filipinler'de Türkler

Klasik Osmanlı devrinde Türk denizcilerinin faaliyetinin en doğu sınırları Siyam, Laos, Malaya, Singapur, Sumatra'dır. Daha doğuya gitmiş olmaları elbette mümkindir. Fakat bugüne kadar bir kayda rastlamadım. Bu gibi kayıtlar Avrupa tarihlerinde bulunduğu, umumiyetle Türk tarihlerinde hiç bir şey söylenmediği için tabiî kesin bir şey söylemek mümkin değildir. Esasen Türk arşiv vesikalarının çok büyük kısmı da henüz tetkik edilmemiştir. Onun için klasik devirde Türk denizcileri muhtemelen Cava, Borneo, Annam ve Filipinler'e de erişmişler, belki Çin'e de gitmişlerdir. Fakat bu ülkeler için bir kayıt yoktur. Türkiye, Filipinler'le modern devirde, XIX. asrın ikinci yarısında ilgilenmiştir.

Abdülazîz Han (1861 - 1876) ve yeğeni II. Abdülhamîd (1876 - 1909), halîfe sıfatlarına ağırlık vererek, o sıralarda küstah hâle gelen Katolik, Protestan, hattâ Ortodoks misyonlarına karşı İslâm dinini hem savunmak, hem de pagan olan halklar arasında yaymak için gayret göstermişlerdir. Doğu Türkistan hükümdârı Yâkub Han, Kâşgar'da Türkiye'ye tâbî olduğunu ilân etmiş ve Abdülazîz Han adına sikke kestirmiştir. II. Abdülhamîd Çin'e, İndonezya'ya, Orta Afrika'ya, Fas'a, Habeşistan'a ve daha başka yerlere Türk din adamları ve subayları göndermiştir. XIX. asrın ortalarında Siyah Afrika'nın Avrupalılar'ca keşfi sırasında Avrupalılar, ancak Türk bayrağı ile kara Afrikası'na girebilmişler,

Türk bayrağı taşımıyan Avrupalılar öldürülmüş veya pişirilerek yenmiştir. Padişahın bu korkunç nüfuzu, başta İngiltere olmak üzere emperyalist devletleri çok ürkütmüş ve fevkalâde kızdırmıştır. II. Abdülhamîd'i, cihan devleti İngiltere, birinci düşmanı görmüştür. Daha Sultân Azîz'e karşı bile aynı tavrı alan İngiltere, V. Murâd'ın ve Midhat Paşa'nın şahısları üzerinde büyük ölçüde entrikalara girişmiş, bu şahısları padişah ve sadrâzam yapmak için çok çalışmıştır.

Bugün Filipinler'de yaşıyan 4 milyona yakın Müslüman, geniş ölçüde bu siyasetin eseridir. Müslümanlar, Sulu adalarında mutlak nüfusu teşkil ettikleri gibi, Palavan ve Mindanao adalarında da ekseriyettedir. Sulu adaları, 5° paralel civarına serpilmiştir; Borneo'nun kuzeydoğu ucu ile Mindanao'nun güneybatı ucu arasındadır. Palavan adası, Sulu adalarının kuzeybatısında ve Borneo'nun kuzeyindedir.

XVI. asrın sonlarında İspanya, Filipinler'i ele geçirmişse de, bilhassa bu güney adalara hâkim olamamıştır. Kuzeydeki adaları ise Katolik yapmıştır. Filipinler'de, Malay kavimleri yaşar.

Filipinler'e giden en tanınmış Türk ajanı, Abdülazîz Han'ın yolladığı Hoca Bekir Efendi'dir. *Seyâhat-Nâme-i Filipin* adlı eserini döndükten sonra kaleme alarak misyonunu anlatmıştır. 1911'de Birleşik Amerika'nın Filipinler Umumî Valisi, Istanbul'a gelmişti. İsteği üzerine Istanbul'dan Filipinler'e bir Türk dîn adamı gönderildi *(Türk Ansiklopedisi,* XVI, 323a).

Abdülazîz Han ve II. Abdülhamîd devirlerinde dış ülkelerdeki Türk askerî ve dînî misyonları, vesîkalarıyle, ilgi çekici büyük bir kitap teşkil edebilir. Bu mevzularda Avrupalılar, kendi hesaplarına, büyük ciltler kaleme almışlardır.

Açe'de Türk Denizcileri

II. Selîm zamanında İndonezya'da Açe'ye yapılan büyük deniz seferi, coğrâfî, siyâsî ve ticârî bütün yönleriyle, siyâsî târih kısmında anlatılmıştı. Burada, orada söylenmiyen bir kaç noktaya temas edilecektir.

Açe, Sumatra adasının kuzeybatıya doğru uzanan kuzeyine verilen addır. Burada çok eskiden beri Müslüman bir yerli sultanlık vardır. Türk denizcileri ve topçuları, Türk gemileri ve topları ile bu sultanlık, Orta Sumatra'yı, Singapur ve Riu adalarını, Güney Malezya'yı fethederek büyümüş ve ehemmiyet kazanmıştır. Bu devlet, Türkiye'ye tâbîdir. XIX. asrın başlarına kadar devâm etmiş ve ancak kanlı savaşlardan sonra Holanda tarafın-

dan ortadan kaldırılabilmiştir. «Açe Savaşları» denen, devre devre bu uzun ve yıpratıcı savaş, Holanda'nın müstemlekecilik tarihinde karşılaştığı en büyük yerli mukavemettir.

Açe devleti, en geniş sınırlarıyle, 0° paraleli ile 6° paraleli (arz dairesi) arasında uzanmıştır. Açe ile Türkiye arasında ticaret canlıydı. Türkiye, en ucuz şekilde baharat ihtiyacının mühim kısmını buradan sağlıyordu. Meselâ 6 haziran 1564'te, Kaanûnî'nin son zamanlarında Açe'den Süveyş yoluyle Kahire'ye 18.000 kental karabiber ve 3.000 kental başka baharat gelmişti *(Tarih Enstitüsü Dergisi,* I, 60).

Klasik tarihlerimizin susması ve arşiv vesikalarımızın sınırlı olması, Türk-Açe münasebetlerini tam aydınlığa kavuşturmamıştır. Bilhassa Portekiz kaynakları iyice tarandıktan sonra bu mevzuda büyük bir cilt kaleme alınabilir.

Şimdiki bilgilerimize göre Açe sultânı Alâüddin Riâyet Şâhü'l-Kahhâr (1537 - 1568 = 31) ile Türk-Açe münasebetleri başlamış, oğlu ve halefi Sultan Hüseyin (1568 - 1575 = 7) zamanında devam etmiştir. Daha sonraki hükümdarlar şunlardır : Sultan Muda (1575 - 1576 = 1), Sultan Zeynü'l-Âbidîn (1576 - 1577 = 1), II. Alâüddin Mansûr Şâh (1577 - 1586 = 9), bunun Cohor sultânı ile evlenen kızından olma torunu Sultan Büyung (1586 - 1589 = 3), II. Alâüddîn'in yeğeni 90 yaşında ölen III. Alâüddîn Riâyet-Şâh (1589 - 1604 = 15), oğlu Ali Riâyet-Şâh (1604 - 1607 = 3), bunun kızkardeşinin oğlu İskender Muda (1607 - 1636 = 29) (54 yaşında öldü), II. İskender (1636 - 1641 = 5). Sonra 4 kraliçe gelmektedir. IV. Hânedân'ın son hükümdârı, 1903'te Holandalılar tarafından tahtından edilmiştir.

Saydığımız hükümdarlar, 1514 - 1699 arasında devâm eden II. Hânedân'a aittir. Alâüddin Şâh, bu hânedânın 3.'südür.

Sumatra'nın güney yarısı ise Palembang sultanlığına aittir. 1649'da kurulan ve 1823'te 7. hükümdârı tahttan indirilerek Holanda'ya geçen bu devletle Türkiye'nin münasebetleri hakkında henüz bir kayda tesadüf etmedim.

1537 ve sonra 1547'de, sonra 1562'de Istanbul'a gelen Alâüddin Şâh'ın elçisi, Dîvân'dan yardım istedi ve hükümdârının, padişahı, metbû-ı mufahhamı tanıdığını bildiren nâmeyi Kaanûnî Sultan Süleymân'a takdîm etti. Kaanûnî, 1538, 1548 ve 1564'te yeniçeri, topçu, levend ve stratejik malzeme gönderdi. Bu kuvvetler ve 60 gemi ile Sultân Alâüddin, Malaka limanına taarruz etti (Danvers, *The Portugues in India,* I, 480-1).

Sultân Aâlüddin, 7 ocak 1566 tarihli nâmesi ile (ki bu mektup Topkapı Sarayı'ndadır : E-8.009), Kaanûnî'den bugünki bilgilerimize göre dördüncü defa tekrar yardım istedi. Mektubunda hulâsa olarak şöyle diyordu :

12.000'i meskûn olmak üzere 24.000 adaya hükmediyorum. Bu adalarda hutbe, «pâdşâh-ı â'lem-penâh ve Zıll'Ullaah Hazretleri» olan Kaanûnî Sultan Süleyman adına okunmaktadır. Adaların halkı Şâfiî mezhebindendir. Bir çok adada hutbenizin okunması için camiler inşa ettirdim. Seylan hükümdârı kâfirdir (Budist). Ama Seylan'da- da tab'a-i şâhâneniz olan Müslümanlar ve onların 14 camii vardır, hepsinde hutbeniz okunur (bugün Seylan'da nüfusun % 7'si olan bir milyon Müslüman vardır). Malabar'da (Güneybatı Hindistan) 25 camide de nâmınıza hutbe okunur. Gücerat sultanlığı vezirlerinden Karamanoğlu Abdurrahman Bey, bir sâdık kulunuzdur. Bunların hepsi sizden denizci ve topcu isterler. Bir kaç yıl önce gönderdiğiniz 8 topçuyu burada başımızın üstünde taşıyoruz. Şimdi kadırga ve kale yapmasını bilen gemi ve inşaat mühendisleri de göndermenizi yalvarıyoruz.

Osmanlı tacirleri, Açe'ye gidip mal getiriyor ve oraya mal sevkediyorlardı. Fakat Portekiz gemileri yüzünden tehlikeli bir ticaretti. Nitekim bir defasında Türk tacirleri ve Açe malları ile İndonezya'dan Süveyş'e gelen büyük bir Türk ticaret gemisinin yolu, Umman Denizi'nde 5 Portekiz harb gemisi tarafından kesildi. 3 gün, 3 gece devam eden deniz muhârebesine rağmen 50 topu olan Türk gemisi teslîm olmadı, fakat çok büyük zâyiat verdi, ancak 21 Türk sağ kalabildi. 2 Portekiz kadırgası battı (Serjeant, *The Portugues in South Arabian Coast,* 119).

Kaanûnî, Alâüddin Şâh'a bir de sancak göndermişti. Şâh, bu sancağı kutsal saymıştı (Mehmed Zıyâ, *Târîh-ı Açi,* 81; *Cihân-Nümâ,* Müteferrika baskısı, 145).

Yukarıda anılan Alâüddin Şâh'ın mektubuna, bu sıralarda Kaanûnî öldüğü için, 20 eylûl 1567'de II. Selîm cevap verdi. Bunun üzerine, Yemen isyanları dolayısıyle gecikmesine rağmen, II. Selîm, siyasî tarih kısmında anlatılan İndonezya seferini yaptırdı. Sefere İskenderiyye kapdânı (tümamiral) Kurdoğlu Hızır Reis kumanda etti. Bu iş için Süveyş'te 17 harb gemisi hazırlandı. Ağzına kadar stratejik malzeme dolduruldu. Bir topçu subayı ile 7 topçu eri, levendler, mimar ve mühendisler gönderildi (*Tarih Araştırmaları Dergisi,* V, 373 v.dd.'ndaki Razâulhak Şâh'ın makalesi).

XVI. asrın 2. yarısında İndonezya ve Malezya'da Osmanlı Türkleri'nin satvet ve şevketleri hakkında teşekkül edep zamanımıza kadar gelen efsane ve hikâyeleri A.J.S. Reid *Sixteenth Cen-*

tury Turkish Influence in Western Indonesia'da (Kuala Lumpur, 1968) incelemiştir.

1538'de Alâüddin, Batak kabîlelerini 300 Türk'ün yardımıyle yendi. Bu zaferine çok sevindi. Malaka Boğazı'nda karabiber yüklediği 4 gemiyi Türkiye'ye gönderdi. «el-Kahhâr = Kahredici» gibi mübalâğalı bir unvân alan Alâüddin, Türkler'i el üzerinde tutuyordu. Mısır beylerbeyisinin yolladığı Mehmed Han adlı Türk subayı, kuzeydoğu Sumatra'daki Aru bölgesini fethedip Açe'ye kattı. Alâüddin bir Sumatra limanında Türk gümrük dairesi açarak Osmanlı tacirlerine büyük kolaylık gösterdi. Fakat Açe Sultânı'nın düşmanı olan Güney Malaya'nın hâkimi Johor Sultânı, Sumatra'ya çıktı ve Aru'dan Açeliler'i kovdu. 1540'ta geçen bu savaşta Aru'yu savunan çok Türk öldü. Malaya yarımadasının güneybatısındaki Malaka limanını Portekizliler ele geçirip kale yapmış ve çok tahkim etmişlerdi. Alâüddin, Türkler'i yanına alıp taarruza geçti, fakat 1547'de geçen bu savaşta Malaka düşürülemedi.

1564'te Alâüddin, Kaanûnî'nin gönderdiği üçüncü ve —şimdiki bilgilerimize göre— sonuncu silâh yardımını, top ve Türk topçularını kabûl etti. Bu yardım hey'etine 500 Türk ve bol ateşli silâh katılmıştı. Top döküm ustaları da gönderilmişti. Alâüddin, bahârat ve benzeri eksotik şeyler yanında Kaanûnî'ye altın külçeleri de yollamıştı. Bir defasında yolladığı altın ve diğer eşyanın değeri 1.000.000 altındı (2,5 milyar TL.). 1565'te Açe'ye gelen Portekiz elçisi, orada hâkim-i mutlak ve baş müşâvir görünen Osmanlı elçisi ile karşılaştı. Alâüddin, Portekizliler'e, Malaka kalesini bırakıp gitmelerini, aksi takdirde âkıbetlerinin kötü olacağını söyledi.

Bu sûretle, daha Yavuz Sultan Selîm'in adına 1517'den beri hutbe okutmakta olan Açeliler'de Osmanlı nüfuzu, Kaanûnî devri kapanırken, son haddini bulmuştu. Burası, Türkiye imparatorluğuna dahil muhtar devletlerden biri hâlini almıştı. Açe gemi, liman ve kaleleri üzerinde Türk bayrağı dalgalanıyor, Açeliler, bununla iftihâr ediyor, düşmanlarını bununla korkutuyorlardı (A. Asrar, *Kaanûnî Devrinde Osmanlılar'ın Dinî Siyaseti*, 349).

II. Selim, Kurdoğlu Hızır Reîs'in büyük seferinden başka, 8 yıllık saltanatı sırasında (1566-1574) Açe'ye başka yardımlar da gönderdi. Bir defasında Osman Bey adında bir deryâ sancak beyini (tümamiral) 40 asker, hediye bir sancak ve büyük bir top ile gönderdi. Osman Bey, Hind Okyanusu'nda gemide öldü, fakat Türk gemisi, Açe'ye vardı. Kurdoğlu'nun seferine ise onunla be-

râber diğer bir deryâ sancak beyi (tümamiral) Mehmed Bey, kumandan yardımcısı olarak katıldı.

Kurdoğlu misyonu ile Açe'ye giden Türkler'in çoğu orada kaldı. 1898'de II. Abdülhamîd'in Açe'ye gönderdiği ajanlardan Abdülazîz Efendi, bu Türkler'in mezarlığını görmüş, torunları ile görüşmüştü. Aradan 3 asır geçmiştir. Bu Açeliler, Türk'e benziyorlar, Türk olduklarını iddia ediyor, fakat Türkçe konuşamıyorlardı.

Kaanûnî'ye «Hâmiyyü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn, Halîfet'Ullaah fi'l-Arḍ» diye hitâb eden Alâüddin Şâh, II. Selîm'in saltanatının ortalarında öldü. Açe'yi «bir Osmanlı köyü» ve Açeliler'i «padişah kulları» diye tavsîf eden Alâüddîn'in, çok faal ve akıllı bir adam olduğu anlaşılıyor. 1565'te Açe'ye gelen Türk elçisi Lutfi Çavuş, büyük diplomatik çaba göstermişti. Sumatra'dan Malaya yarımadasına atlıyan, yarımadanın güneyini kaplıyan Johor devletini fetheden Alâüddin'den sonra da Türk-Açe münâsebetleri canlı kaldı, XVII. asırda tavsadı veya sona erdi.

A. J. S. Reid şöyle diyor: «Şanlı 'Osmanlı' kelimesi ve tâzîm edilen halîfe unvânı, Muhteşem Süleymân'a, hudutsuz askerî kudreti kadar Güney Asya ve Uzak Doğu'da nüfuz sağladı».

Tuna Kapdanlığı

Kapdân-ı Deryâ gibi doğrudan doğruya Dîvân'a bağlı ve sadrâzamdan emir alan amiralliklerin Süveyş veya Hind Kapdanlığı'ndan sonra en mühimmi, Tuna Kapdanlığı'dır.

Tuna Kapdânı'nın emrindeki donanmaya «ince donanma» denirdi. Bu, nehir trafiğine uygun yapılmış gemilerden müteşekkil bir donanma idi. Toplar ve tüfekli azab veya yeniçerilerle silâhlandırılmıştı.

Tuna Kapdânı'nın rütbesi deryâ sancak beyi (tümamiral) idi. Silistre'de otururdu. Evliyâ Çelebî, Silistre'yi ziyaret ettiği zaman, bu görevde Maksûd Ağa bulunuyordu. Silistre, Tuna'nın güney kıyısındadır ve karşısı Eflâk (Romanya) toprağıdır. Burada mühim bir akıncı ocağı da vardı ve bu ocağın başında bir akıncı sancak beyi (komando tümgenerali) bulunuyordu. Bükreş, Silistre'nin 100 kilometre kuzeybatısındadır. Silistre, Dobruca'nın güneyinde ve Deliorman'ın kuzeyindedir. Kesîf bir Türk şehri idi, şimdi de bir Türk şehridir.

Tuna Kapdânı denilen amiral, Tuna deltasından (Tuna 3 ağız hâlinde Karadeniz'e dökülür) Avusturya'ya kadar bütün Tuna nehrinden sorumlu idi. Yukarıda tavsîf edilen bu mecrâ bugün sı-

rasıyle Rusya (Moldavya), Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Macaristan, Çekoslovakya, Avusturya devletlerinden geçmektedir. Bu mecrâ, o zamanlar tamamen Türk akarsuyu hâlindeydi.

Ne yapardı Tuna Kapdânı, görevi neydi? Takrîben 1.500 kilometre olan (asıl Tuna, hiçbir kolu dahil değil) bu mecrâ üzerindeki canlı ticaret ve yolcu trafiğinin en yüksek sorumlusu idi. Fakat bu görevi ikinci derecedeydi. Asıl görevi, Almanya ile yapılan savaşlarda, Budin'e (Budapeşte) ve daha ötedeki Tuna üzerinde Estergon, Komorn, Yanık (Györ) kalelerine asker, silâh, mühimmat, erzak, ağırlık taşımaktı. Tuna İnce Donanması, fiilen savaşa katılırdı. Toplarını kullanır, asker çıkarırdı. Viyana'dan gelen Alman ince donanması ile savaşır, Alman nakliye gemilerine elkoyardı. Doğrudan doğruya serdâr-ı ekrem kimse o vezîrin emrindeydi, ekseriya sadrâzam ve padişahın.

Tuna Kapdânı'nın hazarda işinin hafif olduğu anlaşılır. Hazarda emrinde sadece 20 kadırga ile 2.000 azab (deniz piyadesi), yeteri kadar levend, topçu ve kürekçi bulunurdu. Seferde bu kuvvet çok artardı. Seferde, askerî ikmali zamanında yapabilmek için (saat gecikmesi kellesine mal olurdu), akarsu üzerinde (Osmanlıca : Tuna deryâsı) gelip giden bütün ticarî ve yolcu trafiğini durdururdu. Seferde İnce Donanma'nın yoluna çıkıp sür'atini kesen her gemiyi kancalıyarak batırmaya mezundu. Onun için seferde ticaret gemileri, en yakın Tuna limanına çekilip demir alırlardı. Zîrâ Tuna ince filosuna devamlı birer ikişer gemiyle takviye gelirdi. İnce Donanma, Karadeniz'de değil, Tuna limanlarında yatardı. Karadeniz ile Azak Denizi'nden Tuna Kapdânı değil, kapdân-ı deryâ mes'uldü. Düşman, bu ince donanma yüzünden Tuna'ya yaklaşamazdı. Yaklaşan düşmanın nerede bulunduğunu haber alır, oraya giderek top ateşi açardı. Seferde 100 ince kadırgadan ibaret olan Tuna donanmasının yüzlerce topunun birden ateşlenmesi, en büyük bir kalenin top ateşinden daha tesirliydi (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 403).

İnce Donanma kadırgası 18 veya 20 oturak olup her küreği 2 veya 3 kürekçi çekerdi. Demek kürekçi sayısı 72 ilâ 120 arasındaydı. Daha büyük gemilere akarsu müsait değildi. Budapeşte - Viyana arasına kadar olan yolun trafiğe elverişli olmasından, kaya vs. gibi şeylerle tıkanmamasından da Tuna Kapdânı mes'uldü (Marsigli, 272).

İnce donanma Ruscuk tersânesinde imal edilir ve onarılırdı. Büyük tersâne burası idi. Fakat Budin'de (Budapeşte), İsmâil'de, Kilye'de, Tulça'da, İsakçı'da, Vidin'de, Adakale'de ve başka

Tuna nehirlerinde de bir iki veya bir kaç kızaklık küçük tersane ve tezgâhlar vardı (Râşid, II, 397).

Tuna Kapdanlığı, iki komodorluğa bölünmüştü: Tuna deltasından Vidin'e kadar olan ve Vidin'den Budin'e (Peşte) ve ötesine kadar olan kısım. Her iki kısmın başında hazarda deniz albayı ve seferde deryâ sancak beyi (tümamiral) rütbesinde birer kumandan bulunurdu. Hazarda İnce Donanma, bu iki komodorun emrinde bölüşülür, Silistre'de oturan Tuna Kapdânı, arada Tuna'ya çıkıp teftiş ederdi. Seferde iki filo birleşip Tuna Kapdânı'nın emrine girerdi.

Fırat Kapdanlığı

Tuna İnce Donanması'nın küçük bir örneği, Fırat için yapılmıştı. Fırat'ın tamamı, kaynadığı noktadan denize döküldüğü yere kadar, Türkiye toprakları içinde idi. Fırat Kapdanlığı'na Şat Kapdanlığı da denmiştir. «Şat», «Şattu'l-Arab»ın kısaltılmışıdır, Fırat ile Dicle'nin Basra Körfezi'ne dökülmeden önce birleşip çok kalın bir akarsu hâlini aldığı kısma denilir. Fırat Kapdânı'nın da kapdân-ı deryâ ile ilgisi olmayıp müstakildi.

Fırat Kapdanlığı'nın görevi de, nehir üzerindeki trafiğin emniyetini sağlamak, Safevî İran ile yapılan savaşlarda güney (Irâk-ı Arab ve doğusu) cephesini beslemekti.

Esas suyolu Birecik-Basra idi. Bu sûretle bütün Suriye ve Irâk'ı baştanbaşa geçen bu mecrâ, aşağı yukarı 1.300 kilometre idi. Fırat'ın Birecik'ten evvel başlıyan, kuzeye doğru Anadolu içinde uzanan mecrâsı, nehir trafiğine daha az müsâitti. Bağdad, Dicle üzerinde olduğu için, Bağdâd'a gitmek istiyenler, Habbâniye'de Fırat üzerindeki seyahatlerine son veriyorlardı. Habbâniye'de Bağdad, 100 kilometre idi ve bu noktada Fırat ile Dicle biribirine fevkalâde yaklaşıyordu. Birecik-Basra yolu, nehrin akış istikametinde olduğu için, tabiî olarak 2 haftada alınıyordu.

Fırat (Şat) ince donanmasının gücü, zaman zaman, Tuna'dakinden az olmamıştır. 1565'te Fırat ince donanmasının Birecik nehir limanında 500 ve Dicle üzerinde Bağdad nehir limanında 200 gemisi ve her geminin 70 mürettebâtı vardı (700 × 70 = 49.000 mürettebat). Gemilerin cinsi firkate, kalite ve şayka idi. Deniz askeri dışında bu donanma, 10.000 kara askerini Birecik'ten Basra'ya getirebiliyor, her türlü top, silâh ve mühimmat taşıyabiliyordu.

Fırat Kapdanlığı'nın merkezi Birecik (Bîrecik) idi. Burada çok mühim bir nehir tersânesi vardı ve Fırat trafiğinin gemileri

ekseriya bu tersânede karşılanıyordu. 1565'te Birecik'te üslenen Fırat İnce Donanması, 300 gemiden müteşekkildi. 1734'te Birecik tezgâhlarında 60 gemi inşa hâlindeydi ve 20'si firkate idi. Birecik sancağı, Haleb eyaletine bağlıydı. Onun için Dîvân, Fırat Kapdanlığı ve Birecik Tersânesi masraflarını, çok defa Istanbul'dan değil, Haleb eyaleti hazînesinden gönderirdi. Fakat gemi mühendisleri Istanbul'dan geliyordu. 1565'te İnce Donanma'nın yenilenmesi için 500 geminin inşası, Dîvân'dan Birecik Tersânesi'ne emredilmişti (*Mühimme,* V, 164). Bîrecik, Basra, Süveyş ve İskenderiyye tersânelerine lâzım gelen kereste, Orta Anadolu, bilhassa Maraş çevresinden temin ediliyordu (*Mühimme,* VII, 557). Kerestenin naklinden, Rakka (Urfa) beylerbeyisi sorumlu idi. Demir ise Kiğı madenlerinden çıkarılıp Haleb'de işlendikten sonra tersânelere sevk ediliyordu. Haleb yakınlarında Bâlis'te bir de çivi fabrikası vardı (*Mühimme,* VII, 609). Zift, Rodos ve İstanköy'den geliyordu (*Mühimme,* III, 259). Bu malzeme trafiği devamlı idi. Meselâ 1571'de Birecik tersânesinde Fırat İnce Donanması için 400, 1745'de 124 gemi birden tezgâha konmuştu. Gemilerin çeşitleri vardı. Meselâ bâzıları yalnız asker taşımaya mahsus çıkartma gemileri, bazıları yalnız hububat nakline mahsus tankerlerdi. Gemi kapdanları Istanbul'dan geliyordu. Kürekçilerin birkısmı ücretli, birkısmı da hapishaneden gönderilen suçlulardı (Orhonlu ve Işıksal, *Tarih Dergisi,* XIII, 77 v.dd.).

Fırat'ta kullanılan firkatelerin enleri 4-5, boyları 21-27 arşındı. 5 arşından enli ve 27 arşından boylu gemilerin Fırat üzerinde kullanılması mümkin değildi. Dicle üzerinde ise, çok daha küçük tekneler kullanılabiliyordu. Dicle üzerinde tekneden fazla kelek vardı. Dicle trafiği Âmid (Dıyarbakır) şehrinden Basra'ya kadar uzanıyordu. Bu yol üzerinde 2 çok mühim şehir vardı : Musul ve Bağdad. 2.000 keleğin bir dizi hâlinde Diyarbekir'den Bağdad'a yol aldığı vâkı' idi. Her iki nehir üzerinde yaz aylarında büyükce tekneler işletilemiyor, nehir limanlarına çekiliyordu.

Nehir trafiğinin temiz tutulması mühim işti. Yalnız Bağdad arklarına dolan kum ve taşın ayıklanması için her yıl 900 kişi 40 gün çalışıyordu (Orhonlu, 88).

Hindistan-Basra deniz trafiği kesifti. Hindistan'dan Basra'ya çıkartılan malların birkısmı da Fırat üzerinden Anadolu'ya sevk ediliyordu.

Askerî malzeme nakliyâtında da Fırat, ikinci derecede Dicle Irak, Suriye ve Doğu Anadolu'daki Türk kalelerini besliyen mühim yoldu. Bağdad baruthânesinin yaptığı yılda 5.000 kantar barut, Haleb baruthânesinin barutları, top ve tüfek, daha çok nehir

üzerinden taşınıyordu. Bağdad barut ve top fabrikalarının ihtiyacı olan odun, demir, kalay, sair malzeme, Diyarbakır'dan Bağdad'a Dicle üzerinden sevk olunuyordu. Diyâr-ı Bekr ve Şehr-i Zor beylerbeyileri, Bağdad tophâne ve baruthânesinin devamlı ihtiyaçlarını zamanında karşılıyabilmek için çok dikkat ederlerdi (Orhonlu, 95). Bakır ve kurşun da Haleb'den Birecik'e, oradan Fırat üzerinden Bağdad ve Basra taraflarına gönderiliyordu. 1566'da 10 gemi dolusu bakır, Birecik'ten yola çıkarılmıştı. 1566'da Birecik'ten 500 gemiyle top ve başka malzeme yollanmıştı *(Mühimme*, V, 150).

Âsâyişin bozuk olduğu zamanlarda bâzı Arab aşîretleri, Fırat ve Dicle üzerinde münferit gezen gemileri soymak istiyorlardı. Onun için bir ara, konvoyların 10 gemiden az olmaması için emir çıkartılmıştı.

1701'de Bağdad beylerbeyisi Daltaban Mustafa Paşa (sonradan sadrâzam olmuştur), Dîvân'dan şiddetli bir emir aldı. 30 yıldan beri Fırat yataklarının temizlenmesine eskisi gibi dikkat edilmediği, bâzı kesimlerde seyr-ü seferin zorlaştığı bildiriliyordu. 40.000 işçi toplıyan Mustafa Paşa, 30 ocak 1702'de nehrin yatağının temizlenmesi işini bitirdi ki, büyük çalışma idi ve Şat (Fırat) Kapdânı'nın —kelle korkusundan— canhıraş gayreti görüldü.

XVIII. asra girerken Fırat ve Dicle su yolu, Birecik tersânesi ve Fırat (Şat) Kapdanlığı, hâlâ ehemmiyetini kaybetmemişti. 1699'da 300 gün içinde Birecik tersânesinde 98 ince gemi (çoğu firkate) inşa edilebilmişti. Bu gemileri 300 günde inşâya memur olan Osman Ağa-zâde Abdurrahman Ağa, başarı göstermişti ki, bu yıl, Türkiye'nin Felâket Seneleri'nden, çok uzun ve büyük bir savaştan sarsıntılarla ve kayıplarla çıktığı yıldı (Orhonlu, 99). Bu yıllarda ilk defa olarak Tuna ve Fırat kapdanlıklarında deryâ beylerbeyisi (oramiral) rütbesinde denizciler görüyoruz. 1701'de Tuna kapdanlığından Fırat kapdanlığına nakledilen Aşcı Mehmed Paşa *(Mühimme*, CXI, 342) bu rütbede idi ve 23 aralık 1702'de Fırat kapdanlığından doğrudan doğruya kapdân-ı deryâ oldu. Ondan sonra bazan sancak beyi (tümamiral), fakat bazan beylerbeyi (oramiral) rütbesindekiler Fırat kapdânı oldu. Bunlardan biri, 28 ocak 1764'te bu makama getirilen Sâlih Bey'dir ki, Kapdân-ı Deryâ Aşcı Mehmed Paşa'nın torunudur. 11 haziran 1755'te İbrahim Paşa, 26 hazîran 1759'da Ahmed Paşa, 17 hazîran 1760'da bu Ahmed Paşa'nın oğlu Mustafa Bey, Fırat kapdânı oldular. Meslekten, baba ve dededen denizcilerin tâyînine ehemmiyet verildiği görülüyor (Orhonlu, 100). Zîrâ nehir trafiğini ve nehir yataklarını çok iyi bilen şahıslar olmaları şarttı.

Hazar Kapdanlığı

Kapdân-ı deryâdan müstakil sonuncu amirallik, Hazar Kapdanlığı'dır ve hayatı çok kısadır. İmparatorluk, XVI. asrın sonlarında, Hazar Denizi'nin batı kıyılarına hâkim olmuştu. Güney kıyıları İran'da, kuzey kıyıları Rusya'da, doğu kıyıları ise Türkistanda idi. Ruslar, Hazar'a kuzeyden dökülen Volga üzerinde küçük bir ince filo gezdiriyorlardı.

Kapdanlığın merkezi Arablar'ın «Bâbü'l-Ebvâb = Kapıların Kapısı» dedikleri Derbend limanı idi. Dağıstan'ın güneyinde ve Kuzey Âzerbaycan'ın kuzeyindedir. Böyle müstakil bir amirallik kurulması lüzumunu Özdemiroğlu Osman Paşa, Dîvân'a bildirmiş ve Dîvân kabûl etmişti. İlk Hazar kapdânı deryâ sancak beyi (tümamiral) Mehmed Bey, 27 ağustos 1579'da Derbend'e gelerek görevine başladı. Daha önce Azak (Rostov) sancak beyi olarak Karadeniz'in kuzeyindeki Azak Denizi'ni ve Don nehrini kontrol eden tecrübeli bir amiraldi. Mehmed Bey yanında 20 kapdan, levendler, topçular, mühendisler, mimarlar, ustalar, Derbend'de kurulacak tersâne için her türlü malzeme getirdi. Özdemiroğlu Osman Paşa, az zamanda Derbend'de bir tersâne ve filo kuran Mehmed Bey'i bahriye beylerbeyisi (oramiral) rütbesine yükselterek bu işe verdiği ehemmiyeti gösterdi. Ancak çeyrek asır sonra imparatorluk Hazar Denizi'nden çekilince, bu iş de sona erdi. Sonradan Osmanlılar, çeşitli zamanlarda Hazar Denizi'ne eriştilerse de (1918'de bile Bakû, IX. Orduy-ı Hümâyûn'un işgalinde idi), Hazar Kapdanlığı, tarihe karışmış oldu.

Kür (Ardahan) Kapdanlığı

Bir de Kür (Gürcüce : Kura) Kapdanlığı vardır. Merkezi Ardahan'dır. Allahü Ekber Dağları'ndan (3.111 metre) çıkan Kür, Ardahan'ın (1.800 metre) güney mahallelerinden geçer. Ardahan'da küçük bir nehir tersânesi vardı. Burada XVI. asır sonlarında yılda 4 veya 5 ince harb gemisi yapılabiliyordu (1579, *Mühimme*, XXXVII, 380). Kür, Gürcistan'a girer, Gori ve Tiflis ve Rustavi gibi şehirlerin içinden geçer. Sonra Kuzey Âzerbaycân'a (Şirvân) girer ve Hazar Denizi'ne dökülür. Kür'ün en mühim kolu, güneyden aldığı Aras'tır ki, Bingöl Dağları'ndan (3.650 metre) kaynar, Revân'ın az güneyinden geçerek Güney ve Kuzey Âzerbaycan'ı ayırır. Başında bir deniz albayının bulunduğu Kür veya Ardahan Kapdanlığı ve ince filosu, İran seferlerinde orduya malzeme taşımak ve

îcâb ederse Hazar Kapdanlığı ile birlikte hareket etmek için kurulmuş ve fazla devâm etmemiştir.

Faşa (Faş, Riyon) Kapdanlığı

Bu da Kür Kapdanlığı gibidir. Üzerinde Kütayis şehri bulunan ırmak üzerinde askerî nakliyeye mahsus bir ince filodur ve İran savaşları için kurulmuş, bu arada 1579'da ırmağın Karadeniz'e dökülen ağzının güney kıyısında şimdi «Poti» denilen Faş (Faşa) limanı ve kalesi yapılmıştır. Bu inşââta bizzât 50 kadırga ile gelen Kapdân-ı Deryâ Kılıç-Ali Paşa nezâret etmiştir. Bu filonun iyi işlemesinden Batum sancağı beyi sorumlu idi ve bu filonun gemileri Batum tersânesinde yapılmıştır (*Mühimme,* XXXII, 147, XXXIII, 219).

Nil Kapdanlığı

Nil Kapdanlığı, fevkalâde yoğun olan nehir trafiğini kontrol eden, Mısır beylerbeyiliğine bağlı bir kolluk ince filosu idi. Aynı zamanda serkeş Bedevîler'e gözdağı mâhiyetindeydi. Mısır bir iç eyalet olduğu için, savaş değeri yoktu. Yavuz daha Kaahire'ye girmeden, Ridâniye zaferinden hemen sonra kurulmuş ve başına, asrın büyük amirallerinden Hâmidoğlu Aydın Reis getirilmiştir. Tumanbay'ın karşı koymasına karşı, Aydın Reis de Nil üzerinden filosu ile savaşa katılmıştır. Aydın Reis, II. Bâyezîd'in Memlûk hizmetine verdiği bir amiraldi. Sonra Barbaros Hayreddin Paşa'nın amirallerinden oldu ve Mısır fethinden 20 yıl kadar sonra Tunus'ta denizde İspanyollar'la savaşırken şehîd düştü.

Kapdân-ı Deryâlığa Bağlı Amirallikler

Şimdiye kadar, kapdân-ı deryâlıktan müstakil, doğruca Dîvân'a bağlı Süveyş, Aden, Katıyf, Basra, Birecik, Silistre, Derbend'de üslenen amiralleri gördük. Bu amiralliklerin kapdân-ı deryâya bağlanmamasının sebebi, Akdeniz ve ona bağlı Karadeniz'le ilgilerinin kesik olmasıdır. Meselâ Süveyş kapalı olduğu için Hind denizleri için ayrı bahriye teşkilâtı kurmak îcâb ediyordu. Türkler, Ümit Burnu yolunu kullanmıyorlardı. Bu da gayet tabiîdir. Avrupalılar için Ümit Burnu'nu kullanmaktan başka çare yoktu. Aksi takdirde Asya'ya erişmeleri mümkin değildi. Fakat Mısır, Irak, Arabistan gibi ülkeleri elinde tutan Türkiye imparatorluğu için buna lüzum yoktu. Hind Okyanusu'na açılan Yakın Doğu (şimdiki tâbirle : Or-

ta Doğu) denizlerine hâkim olan Dîvân-ı Hümâyûn, Ümit Burnu'ndan dolaşmak gibi çok uzun, meşakkatli, tehlikeli bir yolu seçeceğine, bu denizler üzerine üsler ve ayrı bir donanma kurmayı tercîh etmiştir.

Kapdân-ı Deryâ Akdeniz, Ege Denizi (Osmanlı tâbiri : Adalar Denizi), Marmara, Karadeniz, Azak Denizi, Akdeniz'e bağlı bütün denizler (Adriya Denizi = Adriyatik, Yunan = İyonya Denizi, Tiren Denizi, Ligurya Denizi ve Ceneviz = Cenova Körfezi, Lyon Körfezi, Büyük ve Küçük Sirte Körfezleri vs.) sahasından sorumlu idi. Sorumluluğu Cebelitârık Boğazı'nda bitmiyordu. Atlas Okyanusu (Atlantik) da kapdân-ı deryânın sahası içinde idi.

Türkiye cihan imparatorluğunun dünya hâkimiyeti için mücadele verdiği bütün düşmanları, yukarıda sayılan denizler çevresinde toplanmışlardı. Onun için kapdân-ı deryânın görevi, ona bağlı olmıyan amirallerinki gibi bir yan görev değildi. Devletin hayatiyeti ile ilgili esas görevdi.

Kapdân-ı Deryâ, Istanbul'da, Kasımpaşa'daki sarayından, bütün bu denizleri ve bu denizlere serpiştirilmiş Türk üslerindeki amiralleri kontrol ettiği gibi, yazın Akdeniz'i teftişe çıkar, nâdiren Karadeniz'e de çıkardı. Karadeniz XVIII. asrın sonlarına, 1771'e kadar kapalı Türk gölü olduğu için, askerî bakımdan ehemmiyeti ikinci derecede idi.

Kapdân-ı deryâ, bu muazzam işi, bir çok amirali vasıtasıyle yapardı. Akdeniz'in şurasında ve burasında üslenmiş bu amirallerin başlıcaları şunlardır :

En mühimmi Cezâyir beylerbeyisi idi. Bu deryâ beylerbeyisi (oramiral), Cezâyir şehrinde oturur ve bütün Cezâyir'i idâre ederdi. Beylerbeyi olarak tabiatiyle doğrudan doğruya Dîvân'a bağlı idi. Fakat elindeki donanmayı, her zaman için Kapdân-ı Deryâ'nın emrine hazır tutmak, görevlerinin başında geliyordu. İlk Cezâyir beylerbeyileri, Oruç Bey, kardeşi Barbaros Hayreddin Paşa, onun oğulları I. ve II. Hasan Paşalar, Barbaros'un pek yakın arkadaşı Sâlih Paşa ve oğlu Mehmed Paşa, Kılıç-Ali ve Uluç Hasan, Ramazan Paşalar gibi zâtlar, zâten denizci idiler. Barbaros, ölümüne kadar, kapdân-ı deryâlıkla Cezâyir beylerbeyiliğini şahsında birleştirdi. Kendisi Istanbul'da olduğu için, oğlu Cezâyir'de kendisine vekâlet ediyordu.

XVI. ve XVII. asırlarda Cezâyir eyaletinin donanması (bu deniz kuvvetine «filo» demiye imkân yoktur), tek başına, dünyanın başlıca deniz kuvvetlerinden biri idi. XVI. asırda Cezâyir donanmasından kuvvetli deniz kuvveti olan sadece 3 dünya devleti vardı : İspanya, Venedik ve Portekiz (bu donanma Türk donanmasına da-

hil olduğu için Türkiye'yi saymak mânâsızdır). XVII. asırda Cezâyir donanmasından üstün donanma sahibi dünya devletleri ise sadece şunlardı: İspanya, Venedik, İngiltere, Fransa, Holanda. XVIII. asırda da bu durum aynı idi, yalnız bu asırda Cezâyir donanması, eski gücünü kaybetmişti.

Cezâyir beylerbeyisi olan oramiral, kapdân-ı deryâya bağlı en mühim amiraldi. Bütün Atlas Okyanusu, onun sahası içindeydi. Kapdân-ı deryâya bağlı amirallerden hiç birinin ehemmiyeti, Cezâyir beylerbeyisi ile mukayese edilemez. Cezâyir beylerbeyisinin emrinde ayrıca bir kaç deryâ sancak beyi (tümamiral) vardı.

XVI. asrın son çeyreğinde kurulan Tûnus beylerbeyiliği de, elindeki donanmayı kapdân-ı deryânın emrine hazır tutmak mecburiyetinde idi. Bu oramiralin emrinde de bir iki tümamiral vardı.

XVI. asrın ikinci yarısında kurulan Trâblusgarb (Libya) beylerbeyisi de, aynı statüde bir oramiraldi. Bu makamda 1565'e kadar Turgut Paşa bulunmuştu. Bugünki Tûnus'un güneyi, Trâblusgarb'e bağlı idi.

Bu hususî statüdeki 3 oramiralden başka, doğrudan doğruya kapdân-ı deryâya bağlı pek çok deryâ sancak beyi (tümamiral) vardı ki, bunlara bazan beylerbeyi (oramiral) rütbesi de veriliyordu.

Biri, İskenderiyye Kapdânı idi. Anadolu-Mısır çok kesif deniz trafiğinin güvenliği, bu amiralin sorumluluğunda idi. Kılıç-Ali Paşa, Cezâyir beylerbeyisi ve kapdân-ı deryâ olmadan önce, İskenderiyye kapdânlığında ve Sığla (İzmir) amiralliğinde bulunmuştur.

Diğer amirallikler arasında şunları saymak mümkindir : Sığla (İzmir), Rodos, Sakız, Midilli, Preveze, Gelibolu, Kavala, İnebahtı (Lepanto), Navarin, Modon, Alâiyye (Alanya), Karadeniz'de Azak (Rostov), Girit'te Kandiye, Hanya, Resmo, Mısır'da Dimyat ve Reşîd, Kırım'da Kefe (Feodosia).

19° tûlünün doğusunda kalan bütün Akdeniz ve ona bağlı denizler (bütün Karadeniz ve Azak Denizi dahil) Türk toprakları içinde kalıyordu. 19° tûlünün batısı ise ikiye bölünüyordu : Güney yarısı Türkiye'nin, kuzey yarısı Avrupa devletlerinin (İspanya, Fransa, İtalyan devletleri). Bu sûretle Akdeniz'in dörtte üçü, Türkiye'nin oluyordu.

Akdeniz'de Osmanlı hâkimiyetinin kesinliği, çok geç bir devirde, 1746'da, Bâb-ı Âlî'nin Fransa ve İngiltere'ye verdiği nota ile de açığa çıkmaktadır (Cevdet, II, 138-9). Bu nota ile Bâb-ı Âlî, Doğu Akdeniz'in hâkimi olduğunu, bu sularda âsâyiş temininin yalnız kendisine ait bulunduğunu, bu en büyük iki Avrupa devletine, ehemmiyetle hatırlatmaktadır. Bu sırada İngiltere ile Fransa harb hâlindedir. Bâb-ı Âlî, 23° tûlünün doğusunda yalnız İngiliz ve Fran-

sız ticaret gemilerinin dolaşabileceğini, harb gemilerinin daha öteye geçemiyeceğini, eğer ticaret gemileri birbirlerine sataşırlarsa, iki taraf gemilerini de tevkif edip harb sonuna kadar el koyacağını bildiriyordu.

Rütbeler ve Maaşlar

Kapdân-ı deryânın ve diğer mühim amirallerin büyük dirlikleri ve muazzam gelirleri vardı. Ganimetten hisseleri büyüktü. Bu yüzden XVI. asır Türk levendleri bile zengin adamlardı. XVI. asrın Türk amiralleri ise, dünyanın sayılı zenginleri arasında idi. Barbaros ve Kılıç-Ali Paşa'nın bıraktıkları servetleri ve paralarını nasıl harcadıklarını, siyasî tarih kısmında anlatmıştım.

Evliyâ Çelebî, Kavala şehrini anlatırken, «deryâ beyi sancak tahtı» yâni bir tümamiralin üssü olduğunu söyler. Bu amiralin hassı 240.000 akça'dır (yılda 5.300.000 TL. kadar). Gene Evliyâ, bir Tûnus beylerbeyisini anlatırken, bu amiralin nice «deryâ sancaklarında» beylik (tümamirallik) yaptıktan sonra Tûnus'a beylerbeyi (oramiral) olduğunu söyler (IX, 109). Evliyâ, Alâiyye'yi (Alanya) anlatırken, deryâ sancak beyliği olduğunu, fakat kendi zamanında (1671) beylerbeyi (oramiral) pâyesiyle tâyin edildiğini, her an «iki mükellef kadırgayı sefere eşmek» gayesiyle âmâde bulundurduğunu, 250.000 akça hassı olduğunu söyler (IX, 295). Bir yerde de Mısır'da Dimyat (Dümyât) deryâ sancak beyinden bahseder (X, 731).

Kapdân-ı deryâ gibi Kasımpaşa'da onun yardımcıları olarak oturan XVII. asrın 2. yarısından itibâren 3 amiral vardı. Birincisi «kapudâne» idi ki, kapdân-ı deryâdan sonra donanma ve tersânenin en büyük âmiri idi. Rütbesi deryâ sancak beyi (tümamiral) iken sonradan deryâ beylerbeyisi (oramiral) olmuştur. Kapdân-ı deryâ ikinci yardımcısına «patrona bey», üçüncü yardımcısına «riyâle bey» denilirdi. Bunlar sancak beyi (tümamiral) derecesinde idiler. Patronalara bazan beylerbeyi (oramiral) rütbesi verildiği de görülür. Her mes'elede kapudâne bey veya paşa, kapdân-ı deryâya vekâlet etmiye mezundu. Kapdân-ı deryâ Kasımpaşa'dan ayrılmak istemezse, donanmayı kapudâne paşa alır, Akdeniz'e çıkardı. Şu halde merkezde donanmanın 4 büyük âmiri sırasıyle şunlardır : kapdân-ı deryâ, kapudâne, patrona ve riyâle. Bunlar, İngiltere'deki amirallik birinci lordu, amirallik ikinci lordu, amirallik üçüncü lordu, amirallik dördüncü lordu ne iseler, aynen aynı durumdadırlar.

XVIII. asrın sonlarında, d'Ohsson'a göre (VII, 429) kapudâne paşa yeşil, patrone ve riyâle beyler mavi asâ taşırlardı. Şu halde, yeşil asânın oramirallere, mavi asânın tümamirallere mahsus ol-

duğu anlaşılır. Kapudâne yılda 4.500, patrona 3.500, riyâle 3.000 kuruş maaş alıyordu. 1973 paramızla sırasıyle ayda 15.852, 18.492, 23.776 TL. eder. Bu meblâğlar, XVI. asırda bir levendin, alelâde bir deniz erinin eline geçen paradır.

Büyük limanların da mavi asâ taşıyan reisleri vardı. Asâ taşıyan amirallere «sâhib-deynek = deynek, asâ sahibi» deniliyordu (d'Ohsson, VII, 434).

Tümamirallere «bey», oramiral ve büyükamirallere «paşa», deniz albaylarına «reis» deniliyordu (XVI. asırda sancak valisi olmıyan tümamirale de «reis» deniyordu, sonradan bu unvânın karşılığı olan rütbe düşmüştür). Bir reisin yıllık maaşı 1.000 kuruştu (ayda 5.284 TL.). Seferde reisler için 3, amiraller için 10 sefer tayını veriliyordu. Ganimet hissesi başkaydı.

d'Ohsson'un verdiği bu maaş durumu, I. Abdülhamîd devrine aittir (1774-1789). Halefi olan yeğeni III. Selim bu çok düşmüş maaşları derhal yükseltti. Süt kardeşi olan ve eniştesi olan Kapdân-ı Deryâ Vezir Küçük Hüseyin Paşa, donanmay-ı hümâyûn ve tersâne-i hümâyûn'da Nizâm-ı Cedîd'i tatbika memurdu (Cevdet, V, 286-7). Buna göre maaşlar şu şekli alıyordu : kapudâne-i hümâyûn paşa yılda 7.500 kuruş (1973 paramızla ayda 39.638 TL.), patrona-i hümâyûn bey 6.000 kuruş (31.704 TL.). Riyâle-i hümâyûn bey, üç anbarlı kapdanı olan reisler (deniz albayları), firkateyn kapdanları (deniz binbaşıları), şahtiye kapdanları (deniz yüzbaşıları), mülâzım kapdanlar (deniz teğmenleri) aynı şekilde yüksek maaş alıyorlardı.

Daha önceleri, deryâ sancak beylerinin nasıl hasları varsa, bâzı reislerin zeâmetleri vardı. XVII. asrın 3. çeyreğinde Ege üzerinde 14 zeâmet sahibi deryâ zaîmi albay vardı. Bunlar, emirlerindeki gemileri her zaman için dâvete ve savaşa hazır tutarlardı (Ricaut, II, 614).

Liman reislerine de vardiyanbaşı deniliyordu (forsaları ve kürek hızını idare eden subay gibi).

Türkiye tarihinin ilk büyükamirali Piyâle Paşa'dır ve vezir pâyesini alması II. Selim devrindedir. Kaanûnî Sultan Süleyman devrinde ve daha önceleri deryâ (bahriye) vezîri (büyükamiral) yoktur.

Bir büyük harb gemisine (kadırga, büyük galer vs.) kapdan olabilmek için, o subayın bir düşman gemisi batırmış veya zabt etmiş bulunması kanundu (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, 407, not 1).

«Deryâ beyleri» denilen amirallerin görevleri, kayd-ı hayât ileydi. Bir deniz subayı, belirli kusûru olmadıkça azledilemez, ancak terfi edince daha yüksek bir göreve verilebilirdi. İngiltere'de oldu-

ğu gibi Türkiye'de de, eski bir denizci ailesinden gelmiyen bir gencin deniz subayı olabilmesi müşkil ve ancak fevkalâde bir kabiliyet ve başarıya bağlı idi (Uzunçarşılı, 433). Deniz subayının oğlu denizci olur, başka mesleğe geçmek istemezdi.

II. Mahmud, deniz subaylarının maaşlarını yeniden çok yükseltti ve XVIII. asırdan önceki hâle getirmiye çalıştı. 1830'larda patronay-ı hümâyûn bey, yâni deniz kuvvetlerinin 3. amirali, ayda 225.000 TL. alıyordu (*Kapdan Paşa,* 71).

Türk Denizcilerinin Vasıfları

Donanmaya ordunun yanında yer veren tek Türk devleti, Türkiye imparatorluğudur. Burada «Türkiye imparatorluğu» sözünü hem Birinci İmparatorluk (Selçukoğulları), hem de İkinci İmparatorluk (Osmanoğulları) için kullanıyorum. Osmanlı çağı Türkiye imparatorluğu ile çağdaş olan iki büyük Türk imparatorluğu, Safevî İran ve Timurî Hindistan, bilhassa ikincisi, donanmaya hiç bir ehemmiyet vermedikleri için, çok büyük belâlara uğramışlardır. Osmanoğulları, Selçuklu devri donanmasını canlandırmak için, Batı Anadolu Türkmen beyliklerinin donanmalarına vâris olduktan sonra büyük fırsat elde etti.

Fakat Türk donanmasını cihanşümûl şekilde ancak Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481) kurabildi. Çok büyük savaş ve gailelerin arasında buna muvaffak oldu. Zırâ behemehal Venedik donanmasından güçlü bir deniz kuvvetini elde bulundurmanın şart olduğunu anlamıştı. Küçücük Venedik'in, deniz gücü sayesinde düşmanlarına kan kusturduğunu, Türkiye'nin en belâlı düşmanlarından biri bulunduğunu, gene bu sayede büyük devletler içinde zenginlik ve kudret bakımından ön sırayı aldığını çok iyi biliyordu. Nihayet İtalya'yı fethetmeyi kesin şekilde planladığı için, bu işin, iki Venedik donanması gücünde bir donanma olmaksızın başarılamıyacağını hesaplamıştı ve donanmada bu gücü elde ederek çok zamansız ve beklenmedik bir anda hayata vedâ etti. Oğlu II. Bâyezid ve torunu Yavuz Selim, donanma siyâsetinde aynen Fâtih'i tâkıyb ettiler. Yavuz, ölümünden önce, 150 harb gemisi daha inşâsını emretmişti. Bu işi oğlu Kaanûnî gerçekleştirdi.

Devlet, gemi, techizat ve personel bakımından, Donanmay-ı Hümâyûn için büyük fedakârlıklar yapıyordu. Türk donanmasının eski gücünü kaybettiği XVIII. asırda, 1711'de Karadeniz'e açılan Donanmay-ı Hümâyûn'un büyük parçasının nelerden ibaret bulunduğunu Râşid'den dinliyelim (III, 353) :

«3.300 levend ile memlû baştarda-i hümâyûn (kapdân-ı deryânın sancak gemisi), ve 22 kıt'a ümerây-ı deryâ (tümamiral) çekdirileri, ve 16.000 ceng-âver levendât ile memlû 27 kıt'a kalyon, ve 220'şer levendli 30 kıt'a kalite, ve 80'er levendli 60 adet firkate, ve yufka sularda ve sığ yerlerde zahıyre ve asker ve mühimmât ve cebehâne nakli içün 30'ar levendli 120 kıt'a kancabaş, ve 7'şer levendli 121 vulık ki, cem'an 360 kıt'a sefâin-i İslâm derûnlarında olan 35.000 nefer-i guzât-encâm ile Tersâne'den hareket...».

XIV. Louis'nin Istanbul büyükelçisi Nointel Markisi, Sakız'da yatan Donanmay-ı Hümâyûn'un düzeni karşısında 17 ekim 1673'te Fransa'ya gönderdiği bir mektubunda şu cümleyi sarfeder: «Tant l'ordre est grand dans la marine du Grand Seigneur = Padişahın bahriyesinde düzen, işte bu derecede büyüktü» (Galland, *Journal,* II, 176).

I. Abdülhamîd devrinde (1774 - 1789) Donanmay-ı Hümâyûn'daki büyük harb gemileri 21 saff-ı harb gemisi, 4'ü üçanbarlı olmak üzere 6 fregat, 4 korvet, 40 bombardıman ve topçeker gemisinden ibaret ve Kapdân-ı Deryâ Cezâyirli Gazi Hasan Paşa'nın eseriydi. III. Selim devrinde (1789 - 1807) Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa tarafından daha da güçlendirildi (d'Ohsson, VII, 421).

XVII. asrın son ve XVIII. asrın ilk yıllarındaki durumu, General Kont Marsigli tarafından şöyle anlatılır (s. 262, 263, 267 - 8, 287, 288):

«İlk zamanlardan 1691'e kadar Türkler, hemen her gün denizcilik hususunda bir üstünlük ve ilerilik göstermekten geri kalmadılar... 1679 ve 1680 yıllarında Istanbul'da bulunduğum zaman, Türk donanmasını yakından inceledim... 1692'de tekrar Istanbul'a gittim... Çanakkale'nin geçilemez olduğu hakkındaki kanaat umûmî idi... Istanbul'da bulunduğum müddetce ne zaman sahile insem, Türkler'in gemi tezgâhlarındaki büyük ve çok düzenli inşâat faaliyetlerine şâhid oldum. Tam bir denizci devlet ve denizci millet manzarası gösteriyorlardı... Türk gemilerinin donatımı fevkalâde mükemmeldi. Her geminin tayfa ve mürettebâtı tamamdı... Türk deniz kuvveti 50.573 nefere ulaşıyordu... Fakat gerçekte donanmada 62.573 insan vardı... Bâb-ı Âlî, donanma ve tersâne için çok büyük masrafları göze almıştı».

Donanmay-ı Hümâyûn, 29 mayıs 1436'da Gelibolu açıklarında Venedikliler'le yapılan muhârebeden, 7 ekim 1571'deki İnebahtı bozgununa kadar tam 155 yıl, 4 ay, 9 gün, asla mağlûb olmamıştı ki, böyle bir devre, hiç bir denizci milletin tarihinde gösterilemez (Babinger, *Mehmed der Eroberer,* 340: ...also mehr als anderthalb Jahr-

hunderte lang, sind die Osmanen zur See nicht überwunden worden).

Donanma, çok yüksek bir teknik ve ilmî seviye ile bu derecede tutulabilmişti.

Amerika kıt'asına Colombus'un ayak basmasından 21 yıl sonra 1513'te Donanmay-ı Hümâyûn'un elinde Amerika'nın Atlantik kıyılarının en iyi haritası bulunuyordu. 1529'da bu harita, 16 yıllık yeni keşiflerin neticelerine göre düzeltiliyordu. Bu tarihlerde Pîrî Reîs'in bu derecede mükemmel Amerika haritası çizebilmesini Avrupalı bilginler hâlâ münakaşa ediyorlar. Belki bir gün bu işin nasıl olduğu üzerinde anlaşırlar.

Akdeniz'in adalarını, sahillerini, limanlarını, kayalarına, rüzgârlarına kadar hangi eser XVI. asırda *Kitâb-ı Bahriyye*'deki inanılmaz mükemmellik ve tafsilât ile verebilmiştir?

XVII. asırda bile Kâtib Çelebî, zamanın en iyi Avrupa atlası olan Mercator ile Hondius'un eserini, te'lîfinden 33 yıl sonra Türkçe'ye naklediyordu.

Türk denizcilerinin kültür seviyeleri, çok ileriydi. Meselâ kendisi Gelibolu'da, babası Karaman'da doğan ve Kemal Reîs'in yeğeni olup onun yanında yetişen Pîrî Reîs, şiir yazacak kadar Türkçe'den başka Arabca, Farsca, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce okuyup yazıyor ve konuşuyordu. Bir kaç dil bilmiyen Türk denizcisi azdı. Bunlar, devletin istihbârâtında da çalışıyor ve Istanbul'a değerli bilgiler gönderiyorlardi. Bunlar bilhassa korsan sınıfına mensup subaylardı.

Osmanlı Türk denizciliğinin ilk dehâsı olan Kemal Reis, Mısır'dan İspanya'ya kadar bütün Akdeniz'i dolaşmıştı. Kahire'ye gidip Sultan Kansu ile görüşmüş, çok büyük iltifat görmüştü (İbnü Ayas, IV, 119). Arablar kendisine «reîsü'l-mücâhidîni'l-murâbitıyn fi'l-İslâm» diyorlardı. İskenderiyye limanına, Osmanlı limanına girer gibi giriyor, Kuzey Afrika'da, İspanya'da kazandığı zaferlerle Mısır'ı hayran bırakıyordu. Yavuz, bir kaç yıl sonra, böylesine bir prestijin sahibi olarak Mısır'ı ve Memlûk Türk imparatorluğuna dâhil ne kadar ülke varsa hepsini Türkiye'ye katıyor, devletin sınırlarını 2,5 misli büyütüyordu. Bu muazzam cihangirlik, babası II. Bâyezîd'in ve dedesi Fâtih Sultan Mehmed'in hiç bir şeyle mukayese edilemez şan ve şöhretleri üzerinde gerçekleşiyordu.

Fâtih'ten itibaren, 1770'lere kadar tam 3 asır, hiç bir devletin Karadeniz'de kıyı edinmek ve Karadeniz'de sancak göstermek hakkı olmadı. Bir Hıristiyan tüccar sandalının bile Karadeniz'e girmesi yasaktı (Mantran, *La Vie Quotidienne,* 159).

Türk denizcisi, imkânsızı mümkin kılabilecek adam demekti. Oruç'un, Hızır'ın, Turgut'un biyografileri, mûcizeler silsilesidir. Fâtih, donanmasını tepelerden aşırıp bir gecede Halic'e indirdiği zaman, dünyanın parmağı ağzında kalmıştı. Halbuki bu iş, ondan önce de yapılmıştı, ondan sonra da yapılacaktır. Yalnız daha küçük çapta. Aydınoğlu Umur Bey, Mora'nın güneyinden dolaşmamak için, gemilerini Korinthos Berzahı üzerinde çektirmiş, Egin Körfezi'nden Korinthos Körfezi'ne, Ege Denizi'nden Yunan (İyonya) Denizi'ne geçirmişti. Turgut Paşa da Cerbe adasında aynı oyunu, Andrea Doria'nın gözleri önünde oynamıştı. Çok iyi tarih bilen Fâtih'in Aydınoğlu Umur Bey'in kendisinden 115 yıl önce yaptığı mucizeyi hatırlıyarak donanmasını karadan Halic'e aşırdığını sanıyorum.

Böylesine bir deniz kuvvetinin, bütün dünyanın dikkatini üzerine çekmesi kadar tabiî bir şey yoktur. İmparator Charles-Quint, Donanmay-ı Hümâyûn'un durum ve teşkilâtını, bizzât Andrea Doria'nın kaleme aldığı rapordan öğreniyordu. Bu raporun orijinali bugün mevcuttur. 10 ocak 1956 tarihinde Cenevre'de Jean Radicff isminde bir Amerikan milyonerine 10.000.000 İsviçre frangına satıldığı, 11 ocak 1956 tarihli gazetelerde bildirilmiştir.

Limanlar ve deniz üsleri, düşman gemilerine karşı, çok kudretli Türk topçusu ile donatılmıştı. Bu topçu, limanda yatan ticaret gemilerini de muhtemel bir düşman akınına karşı teminata alıyordu. İskenderiyye deniz üssünü, «yirmişer karış yetmiş pâre şâhâne balyemez topu» ile donatılmış Ebû-Kîr kalesi savunuyordu (Evliyâ, X, 702).

Fakat atalarımız, her kemâlin bir zevâli olduğunu çoktan söylemişlerdi. XVIII. asrın son ve XIX. asrın ilk çeyreğinde, ordu gibi donanma da bozulmuştu. Padişahlar, sadrâzamlar, donanmayı mükemmel tutmak, dünyânın en kudretli harb gemilerini elde bulundurmak için her fedakârlığı göze alıyor, fakat ordu mensûbu gibi donanma mensubuna da dedelerinin şecâat ve mahâretini kazandıramıyorlardı. Bu iş ancak 1826'dan itibâren başarılabildi. Daha önce Türk teşebbüs kabiliyeti tamamen dumûra uğramıştı. Bu arada Türk denizcileri de, şuradan buradan derlenmiş cahil efrattan ibaret, disiplinsiz, duygusuz, bilgisiz, tenbel, korkak, menfaatçi bir hâle gelmişlerdi. İnanılamaz şey, fakat gerçekti. Herhalde yeniçeri yoldaşlarına benzemek istemişlerdi. Bu yıllarda bu fecî durumu, bir İngiliz amirali, Sir Adolphus Slade, şöyle anlatır *(Kapdân Paşa,* 126-7, 132, 148, 155-6, 288-91) :

«Türk denizcileri söylediklerimi dikkatle dinliyor, bir şeyler öğrenmek için istekli görünüyorlardı. Fakat yıllardan beri tenbel tenbel oturmaktan, üzerlerindeki atâleti bir türlü atamadıkları da âşikârdı : Bu sebeple talimleri uzadıkça uzuyordu. Meselâ topların lumbarlardan içeri alınıp tekrar lumbara sürülmesi, gülleyi hartuç barutundan önce koymaksızın top doldurulmasını başarı ile yapıyor, ama her seferinde bir hataya düşüyor, çok kere falyayı tıkamayı unutuyorlardı. Falyanın açık kalışından doğacak tehlikeleri kaç defa kendilerine hatırlattım. Hartuç barutu, falya deliğinden ateşlenince, eğer falya açık kalırsa, yayılan barut gazları, topçuyu öldürebilirdi. Ama Türkler'deki kayıtsızlık, anlaşılan içlerine işlemişti. Kadere böylesine inanan başka bir millet görmemişimdir «Herkes kendini, Allah da hepimizi korusun» felsefesindeydiler. Ama falya açık kalır da topu dolduranın kolu koparsa, o zaman ne diyeceklerini, çok merak ediyordum.

«Diğer bâzı hususlar daha vardı ki, benim çok ehemmiyet verdiğim bu noktalar, onlara göre değer taşımıyordu. Meselâ top doldurulduktan sonra hedefe tevcihte büyük bir dikkat ve hassasiyet gösterilmesi lâzım gelirken, öylesine kayıtsız ve umursamaz bir tutum içindeydiler ki, hayret etmemek elden gelmez. Ömründe deniz görmemiş, top hakkında bilgi verilmemiş, talim yapmamış ve tamâmiyle değişik mesleklerin mensûbu olan bu kara adamlarının, bir gemide bahriye neferi sıfatıyle bulunmaları acayipti. Önceleri bana karşı (onlara göre gâvur olduğum için) mahsus böyle davrandıklarını, inat ettiklerini sanmıştım. Fakat zaman geçtikçe, zavallıların topla ilk defa karşılaştıklarını anlamakta gecikmedim.

«Türk gemilerinde şüphesiz usta top erleri de vardı. Fakat onların dahi en büyük düşünceleri can dertleriydi. Ateş sırasında topun seğirdiminden kendilerini kurtarmak için çalışıyorlardı. Halbuki barutsuz yapılan talimlerde bu tehlike de yoktur. Fakat alışmışlardı, gene kaçıyorlardı. Bu, tam bir melodram hâliydi. Meselâ, farazî bir muhârebe planı yapıyor ve bordamızda düşman gemileri olduğunu bildiriyor, topların bordaya tevcihini emrediyordum. Beş dakika içinde işaret ettiğim noktaya nişan alması îcâb eden topları kontrol ettiğim zaman, pek azını doğru istikamete tevcihli buluyordum...

«Gemi topçusunun durumu bu idi. Doğrudan doğruya güverte eri olanlar da aynı zavallılık içindeydiler. Anadolu'nun ücra yerlerinden toplanmış, dört yanı deniz, açıkta seyreden gemilere doldurulmuşlardı. Denize asla âşinâ değillerdi. İsmen bâzı branşlara ayrıldıkları halde, gerçekte denizci değil, bir sürü idiler...

«Cephânelik öylesine derbeder bir haldeydi ki, en ufak bir hatâ neticesi barutun ateş alması ve havaya uçmamız, işten değildi. Selîmiyye kalyonu cephâneliğinde döktüğüm ecel terini hayâtım boyunca unutamıyacağımı, itiraf ederim. Güvertede, tabiatin güzellikleriyle başbaşa, fakat altımızdaki her an patlamıya hazır barut fıçılarının üzerindeydik. Cephaneliğin fecî hâlini gördükten sonra insanın aklı ve şuûru başından gidiyordu. İngiliz gemilerinde cephânelikler çok büyük bir ihtimamla korunur ve tehlike ihtimâlini asgarîye indirecek hiç bir tedbir ihmâl edilmez. Selîmiyye kalyonu cephâneliğini gören bir İngiliz deniz subayının, sinirlerinin bozulmaması imkânsızdır...

«Güverteye, üstü başı biçimsiz, acâyip kıyafetli altı Türk eri geldi. Önlerinde altı da trampetçi yürüyordu. Türk imparatorluğunun bir zamanlar dünyâya dehşet saçan donanmasında seyrettiğim bu zavallı tablo beni üzdü. O muhteşem deniz kuvvetinden geriye işte bu zavallılar kalmıştı...

«Karşılaştığım öyle hâdiseler vardı ki, telâş ve endişe içinde kalıyordum. Bir geminin emniyet ve düzenini sağlıyan tedbirler, devamlı şekilde unutuluyordu. Güvertelerden alttaki anbarlara açılan kapakların kapatılması sık sık ihmâl ediliyor ve karanlıkta bu deliklerden aşağı birisinin düşüp yaralanacağı akla getirilmiyordu. Bir dikkatsiz davranışın ne büyük kazalara sebeb olacağını durmadan tekrarladığım halde, kimse aldırmıyordu.

«Gece yarısından sonra saat ikide uyandım. Kalkıp geminin bu saatteki hâlini teftiş ettim. Serenler gelişigüzel bağlandığı için, prasyaları sarkar haldeydi. Biribirine paralel durması gereken serenlerin herbiri, ayrı istikamete bakıyordu. Babafingo yelkenleri iyi sarılmamış, açık kalmıştı.

«Alabandaya dayanıp havayı yokladım. Rüzgâraltı başomuzluğumuzdan baktım. Ufukta, semânın iyice karardığını ve sağnaklı bir fırtınanın yaklaştığını gördüm. Derhal Türk nöbetçi subayının yanına gittim, uyuyordu. Uyandırdım. Havada fırtına alâmetleri olduğunu söyledim. Yelkenlere mukayyed olması için ikaz ettim. Subay, esnedi : «Ne yapılacağını ben ne bileyim—» dedi.

«Bence bu zavallının bir suçu yoktu. Denizcilikle ilgisi olmıyan bir kara subayı idi. Böylesine sorumluluk gerektiren bir işe onu verenler suçlu idi.

«Öfkelenmek için sebeb olmadığına ve öfkenin fayda getirmiyeceğine karar verdim. Hemen işe giriştim. Toplıyabildiğim kadar er topladım. Çavuşlara emir verip yelkenleri azalttırdım. Dağınık halde duran prasyaları düzelttirdim, halatların boşlarını aldırttım ki, sağnaklı fırtına, bir mermi gibi ansızın patladı. Selîmiyye'yi

önüne kattı, donanmayı karıştırdı ve gemilerin seyir düzeni altüst oldu.

«O sırada telâş ve heyecân içinde derin uykusundan sıçrıyarak uyanmış olan Kapdan Paşa'nın yanına gittim. Mes'eleyi izah ettim: «Nöbetçi subayları görevlerine dikkat etmedikleri takdirde, bir gece uykuda iken hep birlikte denizin dibini boylamamız işten değildir» dedim.

«Kapdan Paşa (Kapdân-ı Deryâ Papuçcu-zâde Rizeli Lâz Ahmed Paşa), bu ihmalkârlıktan ötürü hudutsuz bir öfkeye kapıldı. Suçlu olanların yakalanıp denize atılmaları emrini verdi. Emir, dakika geçmeden yerine getirilip nöbetçi subayı yakapaça edildi. Sözlerimin sebeb olduğu hiç aklıma getirmediğim bu netice karşısında dehşete düştüm. Kapdan Paşa'nın ellerine kapanıp, suçlu subayı afvetmesi için yalvarmıya başladım. Aslında zavallı, bilerek işlediği bir suçun değil, bilmeden getirildiği bir hizmetin kurbanı olmak üzereydi. Paşa, afvetti. Öylesine afvetti ki, hiç bir ceza vermed. Canını kurtaran Türk subayı ise bana minnetdâr olacağına bir daha benimle hiç konuşmadı. Halbuki, omuzlarına aldığı sorumluluğun büyüklüğünü takdir edemiyor ve ihmali yüzünden bütün gemi personelinin hayâtının tehlikeye girebileceğini düşünmüyordu. Tedbirsizliği yüzünden, Selîmiyye'deki 1.400 kişi telef olabilirdi...

«Yukarıda anlattığım bu zavallı durum, harb içindeydi. Türk-Rus harbi... Türkler'in tek şanslı tarafı Rus donanmasının da Türk donanması derecesinde berbat olmasıydı. Rus Karadeniz donanmasına İngiliz amirali Greig kumanda ediyordu. Sulhtan sonra Amiral Greig bana Rus donanmasını gezdirdi. Türk donanmasından daha kötü bir donanma olabileceğini aklımdan geçirmezken, Rus donanmasının ondan çok daha kötü hâlini hayretle gördüm(*)...

«Rus harb gemileri miâdını doldurmuş, yaşlı, son derece bakımsız, pis teknelerdi. Arma ve donanımları, bir denizcinin yüzünü kızartacak kadar bakımsızdı. Bu arma ve donanımların denizde işliyemiyeceği derhal anlaşılıyordu.

«Ruslar, medenî âlemden epeyce gerilerde dolaşıyorlardı. Gemileri hıfzıssıhha şartlarından mahrumdu. Tıbbî müdahalede bulunabilecek doktor, hattâ sıhhıyeci pek nâdirdi. Bir Rus gemisi yazın 6 hafta bile denizde kalmadığı halde, bu müddet içinde bir kaç

(*) Amiral Sir Adolphus Slade'in mübalağaya kaçma ihtimali vardır. Müşâhedeleri 1829 yılı yazına aittir. O sırada İngiltere donanması, XVI. asırda Türk donanması, 1945'te Amerika donanması ne ise, oydu. Kendi donanmasında alıştığı düzeni başka donanmalarda bulamaması tabiî idi.

ölü veriyor ve mürettebâtın büyük kısmı hastalanıyordu. Normal bir İngiliz gemisinde ise bir yaz seferinde ancak bir hasta bulunurdu...

«Rus Karadeniz filosundaki askerin hâli, pek utanç verici durumdaydı. Perişanlığın derecesini tarif etsem inanılmaz. Bir Rus gemicisi hastalandığı zaman, köpekler gibi kendi mukadderâtına bırakılıyordu. İngiltere'de ise, hasta köpeğe bile ihtimam gösterilir. Rus askeri ise sahipsizdi. Böyle olduğu için, bir köpek kadar itibarı yoktu. Ancak her Rus'un efendisi vardı ve efendisi için çalışmaktan başka hayat gayesi yoktu (*)...

«Kırım'da Sivastopol'a çıktık. Rus Karadeniz filosunun üssü idi. Üç metre derinliğinde ve bir buçuk metre genişliğinde bir çok çukur dikkatimizi çekti. Muntazam çukurlar olduğu için alâkamızı çekti. Çukurların ağzı karla örtülmüştü. Şiddetli kar yağıyordu. Burada yelken, halat, kürek gibi malzeme depo edildiğini sandık. Fakat bu çukurlara veba ve koleraya yakalanmış Rus askerlerinin canlı canlı doldurulduklarını öğrendiğimiz zaman, tüylerimiz diken diken oldu. Örtünmeleri için kendilerine yalnız birer yelken bezi verilmişti. Burada, her türlü ilâçtan mahrum halde idiler. Ancak iki şartla çukurdan çıkabiliyorlardı : iyileşince veya ölünce. Rütubet içinde korkunç mağaralardı. Çukurun ağzından kendilerine günde iki defa yemek veriliyordu.

«Sivastopol'da bulunduğumuz kış geçince, donanmada ayaklanma çıktı. Rus deniz subayları, donanmadaki bir kaç Rus doktorunu ele geçirip öldürdüler».

İngiliz amiralinin tasvîr ettiği Türk donanması, 1827'de Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus müttefik donanmasının imhâ ettiği Donanmay-ı Hümâyûn'un yerine, 2 yıl içinde, Sultan Mahmud tarafından, Rusya ile harb içinde ve çok büyük fedakârlıklarla meydana getirilmiş donanma idi. Onun için Amiral Slade bize, Türk donanmasını, tarihinin en kötü bir yılında tasvîr etmiştir. Bundan sonraki yıllarda, yeni bir donanmanın kurulması için büyük gayret sarfedilmiş ve teknik sınıflara büyük ehemmiyet verilmiştir.

Fakat şunu unutmamalıdır ki Navarin'de yalnız III. Selîm ve II. Mahmûd'un bin fedakârlıkla yaptırdığı modern yelkenli donan-

---

(*) Bugün de öyledir. Milletler gerçekte ne kadar az değişebiliyorlar. En çok değişen gene de Türkler olmuştur. Türklük'le ilgilerini asgarîye indiresiye bir değişikliğe muvaffak olmuşlardır. Rus toplumu ise çarlık devrindeki karakterinden pek az şey kaybetmiştir.

ma yanmadı. Bundan daha fecî olarak, Türk denizcilik kültür ve an'anesi mahvoldu. Sultân Azîz donanması, tekne bakımından muazzamdı. Yoksa cihanşümûl Türk denizcilik geleneğini hâiz değildi.

Bu bahiste, Donanmay-ı Hümâyûn'un canlı varlığını, Türk denizcilerini ve fonksiyonlarını anlatmıya çalıştım. Şimdi, Donanmay-ı Hümâyûn'un teknik durumundan, Türk gemisinden, onun yapımından ve donanımından bahsetmek istiyorum.

X

TERSÂNE-İ HÜMÂYÛN

Istanbul Tersânesi

Türkiye imparatorluğunda tersâne denilecek büyüklükte, gemi imal eden ve donatan kuruluşlar, bilhassa büyüklük asırlarında, pek çoktur. Tezgâh derecesinde olanlarsa saymakla bitmez, hemen her limanda vardır. «Tersâne-i Hümâyûn» denilince, Istanbul tersânesi anlaşılır ki, «Haliç Tersânesi» veya «Kasımpaşa Tersânesi» denilir. Küçük ölçüde bugün de mevcuttur. Burası, bir kaç asır için, yeryüzünün en büyük tersânesi idi. «Tersâne» kelimesi, Türkler'in, Arabca «dâru's-sınâ'a» terkîbine dillerine göre uydurdukları bir kelimedir. Bütün Avrupa dillerine de bir çok denizcilik tâbiri gibi Arabca'dan geçmiştir: Avrupa dillerindeki «arsenal» Arabca «dâru's-sınâ'a»dan, «amiral» Arabca «emîru'l-mâ'»dan gelmektedir (Dauzat, *Dictionnaire Etyomologique,* 10. baskı: 1938, s. 31b, 50b).

Tersâne-i Hümâyûn, kapdân-ı deryânın emrindedir. XVII. asrın 3. çeyreğinde, 137 gemiyi birden tezgâha koyup hepsini birden kızaktan indirecek hayrete şâyan kapasitede idi (Sir Paul Ricaut, II, 611). Baudier'ye göre 46.000 işçi ve esirin çalıştığı dünyanın en büyük sanayi tesisi idi. Herbirinin altında bir büyük kadırganın barındığı 180 kemeri vardı. Demek ki kızak kapasitesi 180'den 137'ye düşmüştür (M. Baudier, *Histoire Générale du Serail,* 16).

Esir sayısının 30.000'den aşağı düşmediği Tersâne-i Hümâyûn ve Kasımpaşa'da âsâyiş görevi de kapdân-ı deryâya aitti. Bu hususta, sadrâzam hâriç, hiç bir görevli kapdân-ı deryâya karışamazdı. Dünyanın her milletinden esirlerle dolup taşan böyle başlı başına bir şehir, hiç bir sızıltıya meydan vermeden idare edilirdi. Her gece 300 azab (deniz piyadesi) Kasımpaşa'da devriye gezerdi. Her gece 35 kapdan, bu nöbetçilere, hiç uyumaksızın, nezaret ederlerdi (Evliyâ Çelebî, I, 417).

Tersâne-i Hümâyûn'da bir de deniz tarihi müzesi vardı. Burada, eski muhârebelerde kullanılmış kadırgalardan örnekler bile teşhir edilirdi (Galland, *Journal,* I, 81).

Tersâne-i Hümâyûn Teşkilâtı

Tersâne-i Hümâyûn'un en büyük görevlisi, «*tersâne emîni*» denilen memurdur.Tersâne'deki 50.000 işçi, usta ve mühendisin âmiridir. Tersânede, kapdân-ı deryâ nâmına, onun bütün salâhiyetlerini kullanmıya yetkilidir. Bahriye müsteşârı makamındadır. Hemen daima sivildir. Donanmay-ı Hümâyûn'un masraflarından sorumlu olan en yüksek memur da odur. Maiyetinde liman kapdanları, yardımcılar, müdürler, yüzlerce mimar ve mühendis bulunur. Çok değerli adamlar bu makamda bulunmuşlardır. Meselâ Seydî-Ali Reîs'in hem babası, hem dedesi bu makamda bulunmuşlardı. Derecesi sancak beyine (tümamiral), bazan beylerbeyine (oramiral) eşittir. Mavi renkte asâ taşırdı. Milyarlarca lira para harcadığı için, liyakati nisbetinde emniyetli olmasına da dikkat edilir. Dîvân-ı Hümâyûn (hükûmet) toplantılarında hazır bulunur, fakat müzakerelere katılamaz ve rey kullanamaz. Kendisine bir şey sorulduğu zaman cevap verir. Bu kadar mühim bir adamdır. 6 çifte makam kayığından başka, kendisine mahsus, denize açılmak istediği zaman bindiği hususî bir kadırgası vardır (Marsigli, 146; Râşid, V, 316).

1805 - 1807 arasında «tersâne defterdârı» adını almış, buraya Nizâm-ı Cedîdciler'den eski Paris büyükelçisi Seyyid Ali Efendi getirilmiş, sonra gene tersâne emîni denmiş, 1830'da II. Mahmud tarafından lağv edilmiştir (Lutfî, III, 148).

Cezâyir beylerbeyiliğinde aynı görevi yapan yüksek memura «yalı vekilharcı» denmiştir.

Tersâne'nin ikinci yüksek görevlisi *tersâne kedhudâsı* idi. Deryâ sancak beyi (tümamiral) idi. İdare ve disiplin işlerinin en yüksek sorumlusu idi. Kapdân-ı deryâ sefere çıkarsa, o da çıkardı (Naîmâ, V, 80-1). Padişah, baştarda-i hümâyûn ile Marmara'da gezdiği vakit, baştardanın kapdanlığını, dümenini kullanarak o yapardı.

Tersâne-i Hümâyûn (veya Tersâne-i Âmire)'un tersâne emîninden ve kedhudâsından sonra gelen en yüksek görevlisi «ser-mîmâr-ı tersâne-i âmire» idi. Teknik işlerden ve gemi yapımından mes'ul en yüksek görevli idi. Gemi mühendisi olması şarttı. Elinde gümüş asâ taşırdı. Rütbesi sancak beyine (tümamiral) eşitti. Emrinde 10 gemi mühendisi ve 400 marangoz, binlerce usta ve işçi bulunurdu. Bu sayı, fevkalâde hallerde arttırılırdı. XVI. asırda gemi mühendislerinin sayısı çok daha fazla iken, XVIII. asrın 2. yarısında 10'a düşmüştü. Yapılan gemilerin planlarından ve teknik mükemmelliklerinden, *tersâne başmîmârı* sorumlu idi.

«Forsa zindânı kâtibi» denilen yüksek memur, Donanmay-ı Hümâyûn ve Tersâne-i Âmire'deki forsalar ve esirlerin âmiri idi. Hepsinin defterini tutardı. Rütbesi, albay derecesinde idi.

Aynı derecede bir memur *«mahzen kâtibi»* idi. Maliyecilerden seçilirdi. Her gemi seferden dönünce eksilen veya yıpranan eşya, mühimmat, techizat, silâhlar ve cephaneyi kayd eder, yerine yenilerini verir, alınan ganimeti de dikkatle deftere geçirirdi.

Aynı derecede (albay) bir subay «terşâne başçavuşu» idi. Tersâne'nin disiplininden sorumlu yüksek subaydı. Emrindeki inzibat subay ve erleriyle, en küçük bir vak'a çıkmamasına dikkat ederdi.

Tersâne Kâtibi, Tersâne Reîsi, Tersâne Defter Emîni, Tersâne Defter Kedhudâsı, Tersâne Rûznâmçecisi, Tersâne İcâre Kâtibi, Kereste Mahzeni Kâtibi, Kurşun Mahzeni Kâtibi, Kalyonlar Kâtibi, albay derecesindeki diğer sivil memurlardı (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı,* 428-31). Daha alt derecedeki memur ve subayları saymıyorum.

Nihayet *Tersâne Ricâli*'nden sayılan iki deryâ sancak beyi (tümamiral) daha vardır. Biri *Tersâne Ağası*'dır. Amirallik asâsı ve 3 çifte makam kayığı sahibi idi. Kapdân-ı deryânın tersânedeki vekîli idi. Kapdan Paşa'ya tersâne hakkında istediği bilgiyi ânında verirdi. XVIII. asırda 3 ayda 2.500 akca maaş alırdı (bugünki parayla ayda 18.000 TL. kadar). Diğeri *Liman Reîsi*'dir. «Sâhib-i asâ = deynek sahibi» denilen deryâ beyi amirallerdendi. Limanda yatan harb gemilerinin geceleri emniyetinden sorumlu idi. Bu iş için maiyetinde 600 kişi vardı.

Tersâne-i Hümâyûn'un küçük bir kısmı üzerinde bugün Haliç Tersânesi bulunmaktadır. Bugünki tersâne ancak 75.000 metre kare büyüklüğündedir. Üç havuzu vardır. Her üç havuz da Osmanlı devrinden kalmıştır. Havuzların boyları 83, 118, 153 metre, genişlikleri 16, 16, 20 metre ve derinlikleri 9,5, 10,5, 13,5 metredir *(Türk Ans.,* XVIII, 375).

Diğer Tersâneler

Diğer imparatorluk tersâneleri, Kasımpaşa'dakinin küçük birer örneği idi.

Istanbul Tersânesi'nden sonra en büyük tersâne, Gelibolu Tersânesi idi. Istanbul'un Fethi'nden önce de en büyük tersâne idi. Üçüncü büyük imparatorluk tersânesi, Cezâyir Tersânesi idi.

1470'e doğru yalnız Gelibolu tersânelerinde, 100.000 işçi çalışıyordu (Babinger, 332). Fakat bu çaptaki faâliyet geçicidir. Fâtih'-

in yarım Venedik donanması olarak aldığı Donanma'yı, 2 Venedik donanması hâline getirdiği yıllardır.

Diğer tersâneler pek çoktu. Fakat Kasımpaşa, Hasköy, Ayvansaray ve bütün çevreyi kaplıyan Istanbul Tersânesi kapasitesine yaklaşanlar yoktu. Türk tersânelerinin kapasitesi, imparatorluğun harb ve ticâret gemileri ihtiyacının çok üzerindeydi. En büyük devletlere bile gemi satılırdı. Meselâ 1590-1616 arasında Türk tersânelerinde, İspanya'dan sonraki en büyük denizci Hıristiyan devleti olan Venedik'in ısmarladığı pek çok gemi yapılmıştır. Eskiyen gemiler de Avrupa'ya satılırdı. Nihayet Mısır Memlûk imparatorluğundan İndonezya'daki Açe krallığına kadar pek çok Müslüman devletine de tam techizatlı gemiler hibe edilirdi.

Istanbul, Gelibolu ve Cezâyir'deki dev tersânelerin dışında, şu şehirlerde, orta büyüklükte yahut küçük tersaneler bulunuyordu:

Biga, Çanakkale (Kal'a-i Sultâniyye), Yalova (Yalak-Âbâd), Sinop, Gemlik, İzmit (İznikmid), Samsun, Trabzon, Ayvalık, Birecik, Vize, Midye, İğneadası, Bodrum, Şile, Marmaris, Çekmece, Ereğli, Bartın, Amasra, İnebolu, Ünye, Giresun, Rize, Tirebolu, İzmir, Çeşme, Burhâniye, Edremit, Alanya (Alâiyye), Antalya; Kerpe, Rodos, Midilli, Taşoz, Ağrıboz, Limni, Modon, Koron, Sakız, Selânik, Preveze, İnebahtı (Lepanto), Pire; Varna, Burgaz, Silistre, Ruscuk, Vidin; Semendire; Avlonya, Draç; Peşte (Budin); Kalas, Mangalya, Köstence; Kilye, Akkerman, Özi, Taman, Gözleve, Kefe, Kerç, Balıklova, Batum; Hayfa, Yafa (Tel Aviv), Remle, Akkâ; Beyrut, Cünye, Trâblusşam, Sayda; İskenderiyye, Kahire, Gazze, Dümyat, Süveyş, Reşîd; Trâblusgarb, Derne, Tobruk, Bingazi; Cerbe, Mehdiyye, Tûnus (Benzert); Oran (Vahrân); Basra; Katıyf; Aden vs.

Bunlardan meselâ Birecik tersânesinin muazzam bir sanayi tesisi olduğu, Fırat (Şat) kapdanlığı bahsinde anlatılmıştı. Kahire Tersânesi'nin 1672'deki durumunu da Evliyâ Çelebî bize anlatır (X, 294-5) : Kahire tersâne-i sultânîsi (imparatorluk tersânesi), «cânib-i erba'ası (dört tarafı) kal'a dîvârı gibi bedensiz dîvârlardır. Dâiren mâdâr iki bin adımdır. İçi, nice kerre yüz bin kereste ile mâlâmâldır (dopdoludur)... Tersânenin, Süveyş Kapdânı hükmünde (emrinde) emîni ve kırk nefer kedhudâları ve nâzırı ve havâleler ve anbârcısı ve dîdebânları (gözcüler, nöbetçiler) ve bevvâbları (kapıcılar) vardır... Derûnu (içi) bî-hadd-ü bî-kıyâs gûnâgûn âlât-ı mühimmât-ı ibret-nümûn ile memlûdur (doludur). Ve mahâzinler (mahzenler) var kim, anda münderic, nice Mısır hazînesi mâl-i hazâin değer bakır ve kurşun ve kalay ve demir ve mismar ve top ve gülle ve gayr-ı âlât-ı keştî... ile leb-ber-lebdir. İki bâb-ı âlîleri (yüksek kapısı) var. Biri cenûba mekşûf kara cânibindedir. Biri Nîl ke-

nârındadır». Sonra Kahire'nin, Nil'in batı tarafındaki Bûlâk (ka ile) tarafındaki tersâne-i âmireye bağlı havuzlu kasırlardan bahseder.

Türkiye imparatorluğunun bu akıl almaz sanayi gücü XVI. asırda öylesine kurulmuştur ki, devletin perişan olduğu bir devirde, 8 mart 1838'de Samsun tersânesini gezen von Moltke (s. 154), bu sanayi tesisini hâlâ «çok güzel inşâ tezgâhları var» şeklinde tavsîf eder.

Istanbul'da Tersâne-i Hümâyûn'da vasıfsız işçi olarak çalışanların hemen hepsi Hıristiyan forsalardı. Vasıflı işçi, usta, mîmar ve mühendislerin % 75'i Türk, % 25'i Hıristiyan'dı. Hıristiyanlar'ın çoğu Rum'du. İtalyanlar da vardı. XVIII. asır sonlarında Tersâne-i Hümâyûn'da Fransa, İngiltere, İsveç, hattâ Birleşik Amerika'dan gelen deniz subaylarının çalıştıkları görülür.

Nehir tersâneleri içinde çok mühim ve kapasiteli olanları mevcuttu. Bunlardan biri Belgrad tersânesi, diğeri Birecik tersânesidir.

Arşiv vesikalarından, imparatorluğun 86 tersânesi olduğu tesbît edilmiştir. Kayık, sandal, küçük gemi yapan yüzlerce tezgâh, bunun dışındadır ki, zâten bunların hepsi özel sektöre aitti. 86 tersâne ise, devletindi.

1819 gibi geç bir tarihte bile bir Ermeni râhibi seyâhat-nâmesinde şöyle der : «Sinop'ta bugün Osmanlı devleti için büyük gemiler inşâ edilen bir tersâne vardır» (Bıjıskyan, 28). Demek taşra tersâneleri, XIX. asrın başlarında hâlâ ehemmiyetlerini az çok muhâfaza ediyorlardı.

Süveyş Kanalı Mes'elesi

Kaanûnî Sultan Süleyman, hem Süveyş Kanalı'nı açarak Akdeniz'le Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'nu bağlamayı, hem de Volga-Don Kanalı'nı açarak Karadeniz'le Hazar Denizi'ni birleştirmeyi tasarlamıştı. Türk'lüğün istikbaline birinci derecede ve müsbet şekilde te'sir yapacak çok büyük ve müsbet projelerdi. Fakat Sokollu Mehmed Paşa, aczi, kıskançlığı ve dargörüşlülüğü yüzünden, her iki projeyi de yürütemedi, berbâd etti. 12 ocak 1568 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile II. Sultan Selim, babası Kaanûnî'nin ölümünden bir buçuk yıl geçmeden, Mısır Beylerbeyisi'ne şu emri veriyordu (*Mühimme*, VII, 258) :

«Donanmay-ı Hümâyûnum denizden Süveyş Deryâsı'na (Kızıldeniz'e) geçmek içün, bir hark (kanal) kesilmek lâzımdır. Buyurdum ki, vusûl buldukda, aslaa te'hîr-ü terâhî etmeyip, ol yerin tamâm ehl-i vukuuf mî'mârların ve mühendislerin cem' edip dahi

yarar âdemler koşup (görevlendirip) irsâl eyliyesin ki, varıp Akdeniz ile Süveyş Deryâsı'nın mâ'beynlerin (aralarını) tetebbû' edip (ilmî şekilde inceleyip), ol yer mahallinden hark olmaya (kazılmaya) kaabil midir ve tûlu (uzunluğu) ne mıkdâr olur ve yanaşır (yanaşık düzende) kaç gemi gitmeğe kaabil olur, tamâm mâ'lûm (bilgi) edinip arz eyliyesin ki, ana göre tedârükü görülüp kesdirilip (kazdırılıp) inşâ'Allaahü'l-Azîz tamâm oldukda...».

Türkistan ve Hindistan'ı Türkiye'ye açacak olan bu iki proje, devletin kesin olarak 1566 sınırlarını tecavüz etmemesi fikrinde olan diktatör-sadrâzam Sokollu tarafından tatbik edilememiştir. Her iki kanala da II. Selim, en büyük ehemmiyeti verdiği halde, o da irâdesini yürütmeyi başaramamıştır.

Bu iki kanal kesilebilseydi, Donanmay-ı Hümâyûn, istediği zaman Hind Okyanusu'na ve Hazar Denizi'ne inebilecekti. Dünya tarihi değişmiş olurdu. Süveyş Kanalı zâten fir'avunlar tarafından açılmış, ancak IX. asrın başlarında kumla tıkanmış, binlerce yıl kullanılmış bir su yolu idi. Sultân Abdülazîz devrinde gerçekleştirildi ama, XIX. asrın 3. çeyreği idi. Dünya parsellenmişti. Türkiye imparatorluğu da parselliyenler arasında idi ama, onu Orta Afrika ile Orta Avrupa arasında yerleştiği dünya parçasından söküp atabilmek için korkunç bir faaliyet vardı. Karadeniz'le Hazar'ı ise ancak İkinci Cihan Harbi'nden sonra Ruslar birleştirebildiler. Rusya Asya'nın bütün kuzey parçasını elde ettiği için çarlar devrinde ve ilk komünizm devresinde Don-Volga kanalı onun için XVI. asır Türkiyesi'ne ifade ettiği stratejik mânâdan mahrumdu, yalnız ticarî değeri vardı. Onun için bu teşebbüs, çok geç gerçekleşmiştir.

Forsalar ve Tersâne Esirleri

XVI. asır ve öncesi, kadırga devri idi. Yâni gemi, kürekle yol alırdı. XVII. asırda kalyon, yelkenli gemi ortaya çıktı ve kadırga ile rekabete başladı. Asrın sonlarında kadırga bırakılarak, kesin kalyon devri başladı. XIX. asır başlarında zırhlı ve yelken yerine buharla, kömür yakarak çalışan gemiler, kalyonların yerini almıya başladı ve asrın ortalarında kesin şekilde almıya başladı. 1950'den sonra atom enerjisi ile işleyen gemiler devri açıldı, fakat henüz çok başlangıçtadır. Bununla berâber, XXI. asra girerken, atomla müteharrik teknelerin denizlere kesin şekilde hâkim olacaklarını sanıyorum.

Donanmay-ı Hümâyûn'un şevket devirleri olan XV - XVII. asırlarda, daha kesin bir çizgiyle 1475 ile XVIII. asrın ilk yıllarına kadar olan devirde, kadırga hâkimdi. Kadırga kürekle yürür, küre-

ği ancak insan çekerdi. Ücretli kürekciler vardı. Küreğe mahkûm edilmiş ağır suçlular (bilhassa kaatiller) vardı. Fakat Donanmay-ı Hümâyûn'da kürek çekenlerin en büyük kısmı «forsa» denilen Hıristiyan harb esirleri idi. Avrupa'da da durum böyleydi. Fakat Batı devletlerinin elinde çok az Türk ve Müslüman forsası olduğu halde, Türkler'in elindeki Hıristiyan forsa sayısı muazzamdı. Türk forsası olan devletler İspanya, sonra Malta, sonra Papalık, sonra Venedik, sonra Ceneviz, sonra Portekiz idi. Diğer Hıristiyan devletlerde hemen hemen Türk, hattâ gayrı Türk Müslüman forsa yoktu. Türkiye hem kudretli devlet olduğu için harb esiri vermiyor, hem de esir verdiği zaman, onları her türlü ağır fidyeyi ödemek bahasına kurtarıyor, başaramazsa Türk forsa olan Hıristiyan kadırga ve limanlarını basıyor, elinden geleni yapıyordu. Avrupalı esirler ise, büyük bir aileye mensup değillerse, âkıbetleri sorulmıyan ve tâkıyb edilmiyen zavallılardı.

Türkler, harb esirlerinin bir kısmını Donanmay-ı Hümâyûn'da kürekçi olarak alıkoyuyor, bir kısmını Tersâne-i Hümâyûn'a işçi olarak sevk ediyorlardı. Tabiî başka ve pek çeşitli sâhalara gönderilen, şahsî hizmetlerde kullanılan esirler, daha da büyük sayıda idi. Bunları, ileride başka bir bahiste uzun boylu göreceğiz. Burada sadece forsalardan ve tersânede işçi olarak çalıştırılanlardan bahsetmek istiyorum. Diğer tersânelerde de çok Hıristiyan esir vardı. Istanbul'u sayı bakımından Cezâyir, sonra Tûnus, Trâblusgarb, Gelibolu gibi şehirler tâkıyb ediyordu.

Türkler'in forsalara, o asırların muhayyilesine sığmıyacak derecede iyi muamele ettiği görülür. O devrin bütün Avrupalı müşahidleri bu durumu hayretle anlatır. Aksini beyân eden yoktur. 1627'de Murad Reîs tarafından İzlanda'da esîr edilip bir müddet Türk gemilerinde forsalık yaptıktan sonra ülkesine dönen Danimarkalı papas Olaf Egilsson, bu macerasını anlatan eserinde (Kopenhag, 1641, s. 22) şöyle der : «Türk gemilerinde Hıristiyan forsaların bulunduğu yer (kasara), karanlıktı. Fakat gece gündüz kandil yanıyordu. Bize verilen yemek, *Türk subaylarının kendi kamaralarında yedikleri yemeğin aynı* idi... Türkler sudan başka bir içki kullanmadıkları halde, içkiye alışık Hıristiyan esirlerine muntazaman bira, şarap, brandi gibi içkiler veriyorlardı».

Forsalara hizmetleri karşılığında ücret veriliyor, bu ücretlerini biriktiren forsalar, kendi kendilerini satın alarak yurtlarına dönüyorlardı (M. Cezar, *Levendler,* 184, n. 1'de gösterilen arşiv vesikaları). Böyle bir şey, Avrupa'da ne görülmüş, ne işitilmiştir.

Forsalara iyi bakan yeryüzünün tek devleti Türkiye idi. Hazarda ücret alırlar, seferde ücretleri kesilirdi (Uzunçarşılı, 479).

Tersâne'de işçi olarak çalıştırılan forsalar için iki kilise vardı : Biri Katolikler, diğeri Ortodokslar için. Batı'da görülmemiş bir şefkat ve insanlık eseri idi (İnciciyan, 80). XVI. asır sonlarında Tersâne'deki esir işçilerin sayısı 30.000 idi (Schweigger, *Teutschland nach Konstantinopel,* Nürnberg, 1619, 154).

Sir Paul Ricaut, XVII. asrın 3. çeyreğinde, Türkler'in, forsalara, en büyük denizci milletlerden sayılan Venedikliler'in kendi öz deniz askerlerine verdiklerinden daha iyi ve daha fazla yemek verdiklerini söyler (II, 616). 1830'larda, Türkiye imparatorluğu artık fakirleştiği ve belâlar içinde yüzdüğü bir devirde bile, durum fazla değişmemişti, çünki doğrudan doğruya Türkler'in insanlık terbiyeleriyle ilgiliydi; Amiral Sir Adolphus Slade şöyle der (s. 64-6) :

«Türk tersânesinin kürek mahkûmları ve esirlere ait zindanını görmek istiyor ve karşılaşacağım korkunç manzara karşısında metanetimi kaybetmemek için kendimi hazırlıyordum. Liman Reîsi ile görüştükten sonra zindana gittik. Fakat tüyler ürpertici, iğrenç bir zindan yerine, gayet intizamla tertîb edilmiş bir hapishâne ile karşılaşınca, müthiş şaşırdım. Fransa'nın Toulon tersânesindeki kürek mahkûmları, Istanbul tersânesinin zindanındaki suçlular ve esirlere nisbetle yüz defa daha kötü haldedirler. Bunu emniyetle söylüyorum, zîrâ Toulon'u da gördüm...

«Toulon tersâne zindanında mahbuslar, mutlaka tahta bir zemin üzerinde yatarlar. Istanbul tersâne zindanında ise yataklarda yatıyorlardı. Toulon'dakiler, gruplar hâlinde zencire vurulmuşlardı. Istanbul'dakiler ise ancak ikişer ikişer zencire vurulmuşlardı. Toulon tersânelerinde buhar gücü de, beygir de kullanmak yasaktır, bu güçleri yalnız insan gücü karşılar.

«Istanbul tersânesinde, donanma seferde olsun veya olmasın, asker, muntazam aylık alır. Tersâne çok kalabalıktır. Asker böyle fazla olunca da, esirlerin yapacakları işler azalır. Toulon'da ise böyle bir şey yoktur. Gene Toulon'da, zindana düşenlerin dinî ihtiyaçları olabileceği düşünülmemiştir. Istanbul tersânesinde ise bir cami, bir kilise ve bir sinagog vardır. Toulon'da kürek mahkûmu sayısı 4.000 ilâ 5.000 arasındadır. Istanbul tersânesinde ise 100 civarında kürek mahkûmu vardır, gerisi harb esiridir. Toulon'da zindandan 14 yıldan önce kurtulabilen görülmemiştir; zâten kurtulan azdır, çoğu zindanda ölürler. Istanbul'da ise zaman zaman esirler azad edilir ve mahkûmlar afva uğrar. Kapdân-ı Deryâ, kimseye sormadan istediğini afvedip salıvermek salâhiyetini de hâizdir».

Gemi Çeşitleri

Kadırga, büyüklüğüne göre 5'e ayrılır. Kürek ve küreği çeken forsa sayısı, büyüklük ölçüsünü gösterir :

1 — Firkate : 10 ilâ 17 oturak (çift kürek), her kürekte 2 - 3 forsa; forsa sayısı : 40 - 102.

2 — Perkende : 20 ilâ 24 oturak (çift kürek), her kürekte 3 forsa; forsa sayısı : 60 - 144.

3 — Kalita : 20 ilâ 24 oturak (çift kürek), her kürekte 3 - 4 forsa; forsa sayısı : 120 - 192.

4 — Kadırga : 25 oturak (çift kürek), her kürekte 4 forsa; forsa sayısı : 200 (standart kadırga tipi budur).

5 — Baştarda (Fransızca : galère royale) : 26 ilâ 36 oturak (çift kürek), her kürekte 5 - 7 forsa ; forsa sayısı : 260 - 504.

Tuna ve Fırat ince donanmalarında firkate (daha çok firkatenin 18-20 oturak olarak en büyük tipi) kullanılırdı. Tuna üzerinde perkende de görülür, bâzı sulara kalita ve kadırga da girerdi. Baştarda seyredemezdi. Esâsen akarsularda klasik saff-ı harb gemisi —kürek devrinde— firkate, açık denizde ise kadırga idi. Baştardalar daha çok amirallerin bindiği kocaman gemilerdi, «karpuz kıçlı» idi *(Tuhfetü'l-Kibâr,* 152, st. 3). Yelken vardı, küreğe yardımcı olarak kullanılırdı, kadırganın yalnız yelkenle yürümesi mümkin değildi .

Baştarda'nın yüksek ve enlisine «mavuna» derler. Kâtib Çelebî şöyle tarif ediyor *(Tuhfetü'l-Kibâr,* 152) :

«Evvelâ bir mavuna ki, tûlü (uzunluğu) altmış beş zirâ' (arşın) ola, yirmi karış kıç yüksekliği, on iki buçuk karış baş yüksekliği olur. Ve yedi buçuk karış da kuşak bağlanır. Cümle (hepsi) yirmi dört pâre top konur. Tekmîl mühimmâtdan sonra, halkı evvelâ deryâ fenninde mâhir, tarîkında atıyk, umûr-dîde (tecrübeli ve gün görmüş) bir reîs kapudân ve cümleye baş ve buğ olup hükm eder. Ve dört üstâd dümenci ve kırk nefer âlâtcı (halatcı) ki başda yelken ve trinkete kullanalar. İçlerinde biri odabaşı olur. Bunlara vazıyfelerinden (maaşlarından) gayri bin beş yüz akça ücret verilir. Ve yirmi altı oturağın her bir küreğinde yedişer âdemden üç yüz altmış dört kürekçi, ve kanadlar üstünde iki kürek arasına 'manka' derler, her mankada üçer neferden yüz elli nefer cengci, ve otuz nefer üstâd topcu, cümle (hepsi) altı yüz kadar nefer olur».

Kâtib Çelebî, XVII. asır ortaları için, bir baştarda'yı şöyle anlatıyor :

Paşa baştardasının uzunluğu 70 arşın iken şimdi 72 arşın yapılır. 36 oturaktır. Mavna gibi her küreğini 7 forsa çeker. İki kürek

arasında üçer cenkçi oturur. Üç fener taşır (büyükamiral forsu). 500 kürekcisi, 216 cenkcisi, ayrıca topcu ve gemicisi vardır.

Kadırganın uzunluğu eskiden 55 arşındı, şimdi 56 arşındır. Anbar ağzının eni 22 karıştır. Kıç yüksekliği 18 karış, baş yüksekliği 11 karış, kuşak yüksekliği 6 karış, 1 parmaktır. Kadırga kapdanlarının çok iyi harita ve pusula kullanmasını bilmeleri şarttır. Kadırganın trinkete yelkenini 20 halatçı kullanır, başlarındaki subaya «odabaşı» derler. Ayrıca yelkenlere bakan bir yelkenci ustası ve onun «komi» denilen iki yardımcısı, iki usta dümenci, iki kürek yapan usta, iki kalafatcı, iki marangozun her kadırgada bulunması kanundur. 35 gemicisi vardır. 196 veya 200 kürekcisi (forsa), 100 cenkcisi olur. Bir kadırgada ortalama 330 kişi vardır. Mavunalarda efrat sayısı 600, baştardalarda 800'dür. 40 kadırga ile 6 mavuna, normal bir donanmadır ve 16.400 insan taşır. Bunun 10.500'ü kürekçi, 5.300'ü cenkcidir. Bu normal donanmaya 20 kadar bey gemisi katılır, cenkci sayısı 7.000'e yükselir.

Gemi Donanımı

Bir kadırganın 3 yelkeni vardır. Büyüğüne «cankurtaran» derler. Bir kadırga cankurtaranı 75 yapraktır. 1.400 arşın bezden yapılır. Orta yelken 1.200 arşın bezdendir. Bu yelken, daimî kullanılan yelkendir. 800 arşın bezden yapılan küçük yelken ise üç köşedir. Fırtınalarda açıldığı için «fırtına yelkeni» derler. Sadrâzam Çelebî Güzel Ali Paşa, kapdân-ı deryâ iken (1617), cankurtaran yelkenini lüzumsuz sayıp kadırgalardan kaldırtmıştır. Bu üç yelkenden başka, her kadırgada «trinkete» denilen dört köşe bir küçük yelken vardır. Her zaman kullanılır. 600 arşın bezden olur. Ayrıca her kadırganın 2 tentesi olur. Her biri 975 arşın bezden yapılır (15 arşın kumaşa «bir top» denmektedir). Tenteler yağmurda kullanılır. Bir yelken 3 ilâ 4 yıl dayandığı halde tenteler 2 yıl dayanır; tentelerden biri her yıl değiştirilir. Kıç örtüsüne «çadır» denir, 2 yılda bir değiştirilir. 70 arşındır. Kapdân-ı deryâ baştardasının çadırı her yıl yenilenir. Serâser üzerine bir kat yeşil, onun üzerine bir kat kırmızı kadife kaplı olduğu halde şimdi kırmızı çuhadandır.

«Her kadırgaya üç top verilir. Be-her baş topu ki, on dört on beş karış, on iki vukıyye (okka) atar. Eğer dahi ziyâde olursa zarar etmez. Ve bu top kırk kantârdan eksik olmaz. İki dahi yan topları, boyu onar karış kalonburnalar eğer dahi uzun olursa hayırlıdır. Ammâ mavuna topları, iki kovuş topu on altışar vukıyye atar. Ve dört kalonburna, palavra üzerine, iki dahi yanına, altı olur. İki top kıç içinde dümen evinde, iki dahi kıç omuzluğunda dört olur. Altı-

şar saçma topları ki, bâ'zısı kalonburna, birer yanına kürek aralarında kanâd üzerine konur. On iki top, cümle yirmi dört pâre top olur» (*Tuhfe*, 156).

Her kadırgaya 20 kantar barut verilir. İcabında arttırılır. Mısır fabrikalarından gelen barut kalitesizdir ve top falyasına zarar verir.

Amiral gemilerinde flandra ve kıç bayrakları, diğer kadırgalarda kıç bayrağı, ayrıca yel bayrakları vardır. Başka bayraklar da olur. İpek bir flandra ile bir bayrak 200 kuruşa çıkar (125.000 TL.). Gemi kapdanı, her sefere çıkışta, maaşından başka, 15.000 akça (1973 değeriyle 340.000 TL.) tâyînât alır.

Her gemide iskandilci vardır. İskandil yapar. 70-80 kulaç, serçe parmak kalınlığında bir sicimle, deniz derinliğini ölçer. Sicimin ucunda üç okka yassı kantar topu biçiminde kurşun asılıdır. Üzerine yağ sürülür. Bu yağdaki izlerden, deniz dibinin kum mu, taşlık mı olduğu anlaşılır.

Her geminin deri üzerine çizilmiş haritaları ve puslaları vardır. Haritalarda yalnız sahiller değil, denizin şekli ve rüzgâr durumları da işaret edilmiştir.

Her gemide iki tecrübeli kapdan bulunması kanundur. Asıl kapdana bir şey olursa, yerine yardımcısı geçer.

İmparatorluğun yelken bezi fabrikaları Çanakkale, Manisa, Akhisar, Aydın (o zamanki adı : Güzelhisar), Muğla, İzmir, Ağrıboz, Atina, Teb, İskenderiyye ve Kahire'de idi. Katran ve zift fabrikaları Biga, Bayramiç, Tuzla, Kazdağı, Kastamonu, Ağrıboz, Midilli ve Avlonya'da idi. Bir tek fabrikanın kapasitesi yılda 150.000 arşınlık 10.000 parça yelken bezi dokumaktı. 11 fabrikada ortalama 1.650.000 arşın yelken bezi dokunduğu anlaşılır.

Her kadırga, Mısır'da imal edilen 70 arşın al çuha kullanır ve bunlar iki yılda bir yenilenirdi. Al çuha kaplanan yerler, geminin şeref yerleri idi.

Gemi küreği yapan başlıca fabrikalar Edirne, Bursa, İzmit ve Golos'ta idi. Gemi lengerleri Samako'daki (Bulgaristan) büyük demir dökümhânesinde dökülürdü. Esâsen her tersânenin de dökümhânesi vardı. Tersâneler, bilhassa Istanbul'daki, büyük ölçüde ham demir işlerdi. 1708'de Tersâne-i Âmire mühendislerinden Ali Ağa, en büyük veya en ince dökümleri yapabilecek şekilde Istanbul tersânesi dökümhânesine şekil verdi (Râşid, III, 258). Bu sûretle diğer dökümhânelere olan ihtiyaç azaldı.

Tente bezi, yelken bezinden başka idi. Bunun fabrikası Eceâbâd'da idi.

XVII. asır sonlarında ve kesin şekilde XVIII. asır başlarında kadırga yerine kalyon geçti. Böylece forsa (kürekci) derdi sona erdi. Fakat eskisinden büyük nisbette yelken bezi ihtiyacı doğdu. Kürek fabrikalarını kapatan devlet, yelken bezi dokuyan fabrikalar açmıya başladı.

Marsigli (s. 152), Istanbul Tersânesi'ne gönderilen yıllık malzeme arasında şunları sayar : Kocaeli sancağından 21.000 kental kereste, İzmir ve Selânik sancaklarından 22.050 kental kenevir ve keten, Kahire'den 1.000 kental keten, Atina'dan 1.500 kental bez, Selânik'ten 2.000 kental çuha, Sultâniyye ve Batum'dan 500 kental kereste, Midye'den 7.200 kental kereste, Samako'dan 1.395 kental demir, Biga, Bolu ve İznik sancaklarından 4.430 aded kürek vs. vs.

Donanma Masrafı

Donanma masrafı, korkunç denecek kadar büyüktü. Her devirde böyle olmuştur. Zîrâ ordu masraflarından çok fazla masraflar icab ettiriyordu (bugün de hava kuvvetlerinin masrafları, kendi ölçüsü içinde, donanma masraflarını geçmiştir). Şimdi, Türkiye imparatorluğunda donanmanın ne olduğu hakkında bir iki rakam vermek isterim :

Donanmada fiilen 200.000 insan çalışmaktadır. Şöyle : Kapdân-ı Deryâ'nın idaresindeki asıl donanmada 60.000 kişi, «Mağrib Ocakları» denilen Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb eyaletlerinin donanmaları ile Hind, Tuna, Şat kapdanlıklarında en az 40.000 kişi. Sanâyî dalında : Istanbul Tersânesi'nde 50.000 kişi. Diğer tersânelerde en az 50.000 kişi. Hattâ büyüklük devrinde bu sayının 250.000'i bulduğunu tahmîn ediyorum. Bu, şu demektir : Devletin bir milyon kadar nüfusu, hayatını donanma hizmetleri ile kazanmakta veya beslenmektedir. Deniz ticareti için de aynı rakamı kabûl edersek, imparatorlukta 2 milyon nüfusun denizden geçindiğini kabûl etmek îcâb eder.

Gerçi forsalar dışında muhârib deniz askerinin sayısı 50.000'den ibarettir. Fakat bu 50.000 askerin fiilen savaşabilmesi için, bu kadar adam çalışmaktadır.

III. Selîm, tahta geçtiği 2,5 yıl olduğu halde, donanmaya korkunç masraflar yapmaktadır. Padişahın sır kâtibi (husûsî sekreteri), 27 muharrem 1206 (26 eylûl 1791) günü için *Rûz-Nâme*'sine şu kaydı düşmüştür *(Belleten,* 148, s. 608) : «Donanmaya masârif 8.000 kîse. Külliyyen telef şüd!». Bu akıl almaz masraf için sır kâtibi, «külliyyen telef oldu» diyerek hislerini belirtiyor. Bu, bir çok insanın, bu muazzam masrafın behemehâl göze alınması husu-

sunu kavramadığını, padişahın yanı başında bulunan bir adamın Nizâm-ı Cedîd'i çok masraflı bulduğunu gösterir. 8.000 kesenin bugünki satınalma değeri aşağı yukarı (8.000 kese 400.000.000 akça olduğuna göre) 4,5 milyar TL. (1973 parası) kadardır.

II. Bâyezid, XV. asrın sonlarında, 63.000 kişi bindirilen bir donanma yapmıştı. Yepyeni, her silâhına ve parçasına en büyük itina gösterilmiş bir donanma idi. Ve bu donanma ile Kemal Reîs, Sapienza açık deniz muhârebesinde, Venedik donanmasını perişan etti ki, tarihte Türkler'in kazandığı ilk büyük açık deniz muhârebesidir.

Şimdi, II. Bâyezid, bu donanmanın her gemisi için 20.000 flori harcamıştı *(Tuhfe,* 18). Bütün donanımları dahil, 24.000 altına çıkan gemiler de vardı ki, o zamanki altının 1973 satınalma değeriyle 72.000.000 TL.'dır ve tek gemiye harcanan paradır. Her yıl ortalama 50 kadırga denize indirilip donatıldığına göre, demek ki devlet yalnız yeni harb gemisi inşa ve donatımı için yılda 3,6 milyar TL. masraf etmektedir. Donanmanın diğer masrafları ve pek yüksek olan cârî giderler, maaşlar hesâb edilirse, Türkiye imparatorluğunun deniz kuvvetleri büdcesi hakkında bir fikir edinmek mümkin olabilir.

XVI. asrın son yarısında bir kadırga'nın masrafı Osmanlı devletinde 6.000 altın idi (25 milyon TL.) (hazar zamanı). 200 kadırga 1.200.000 altın eder (5 milyar TL.). Buna Cezâyir, Tunus, Trablus, Tuna, Şat, Hind filolarındaki gemileri ve diğer çeşit gemilerin masraflarını ekleyiniz. Osmanlı deniz büdcesinin XVI. asırda bugünki râyiçle 25 milyar TL.'ndan aşağı olması düşünülmez. Zîrâ buna tersâne-i hümâyûn'un masraflarını, her yıl yapılan yüzlerce geminin inşâat ve donatım masraflarını katmak îcâb eder.

XVII. asır ortalarına kadar her yıl 40 kadırga yapılıyor, bu sûretle 7 ilâ 8 yılda bütün donanma gemileri tamamen yenilenmiş oluyordu. Bu, asıl donanmadır. Mağrib Ocakları ile Hind donanmaları ve ince donanma tekneleri ile küçük nakliye gemileri, bu hesâbu dâhil değildir.

Hiç bir harb gemisi 8 yıldan fazla donanmada bulundurulamazdı. 8 yılını doldurmuş, fevkalâde yıpranmışsa daha bir iki yıl önce bir gemi, armatörlere veya Avrupa devletlerine satılarak donanmadan çıkarılırdı. XVII. asrın 2. yarısında bu kanunun terkedilmesi ve kadırgalar içinde 8 yıldan fazla kullanılanların bulunması, donanmaya zaaf verdi.

Fevkalâde şartlarla imparatorluk, yılda 100 ilâ 200 kadırga da inşa edebiliyordu. Tezgâhları buna müsaitti. Fakat bu iş, korkunç masrafları îcâb ettiriyordu. Padişahlar donanmalara, orduya verdiklerinden farksız itina gösterir, «donanmay-ı hümâyûnum» de-

dikleri imparatorluk deniz kuvvetleri için her türlü fedakârlık ve ihtimâmı esirgemezlerdi. II. Sultan Selim, Haliç'teki kasrının bahçesinden bir kısmını Haliç tersânesine terk etmek sûretiyle, 8 kadırganın fazladan tezgâha konmasını sağlamıştı (Peçevî, I, 498).

Bahriye Sınıfları

Esas deniz askeri «levend»dir. Fakat başka yardımcı sınıflar da vardı. Topçu, bunun başına gelirdi. Gemi topçusu, ayrıca yetiştirilirdi. Levend, top kullanmazdı. Hazarda gemiyi düzenli ve temiz tutar, seferde borda bordaya dövüşürdü. Esas silâhı kılıç ve pala olmakla berâber, tüfek, piştov gibi ateşli silâhlar, ok, arkebüz vs. de kullanırdı. Bir de azab (bahriyye veya deryâ yâhut deniz azâbı) vardı. Bunlar deniz piyadesi idiler. Hafif piyade karada ne yaparsa, onu yapar ve aynı şekilde döğüşürlerdi. Kara azabları gibi silâhlı idiler. Yalnız denize alışkın ve denizciliğe âşinâ olmaları bakımından kara ve kale azablarından ayrılırlardı. Nihayet ateş ve savaş kudretini arttırmak için, bilhassa büyük seferlerde gemilere külliyetli mıkdarda yeniçeri, bâzan tımarlı sipâhî yüklenirdi. Bunlar ateş kabiliyetini fevkalâde arttırmakla berâber, denize alışkın olmadıkları ve denizden korktukları için, mahzur yaratırlardı. Bir kaç defa bu yüzden felâkete sebeb olmuşlardır.

. Nihayet mühendis, mimar, marangoz, demirci, halatçı ve akla gelebilecek her türlü yardımcı sınıflar, doktorlar, operatörler, imamlar bulunurdu.

Büyük Türk Gemileri

XVI. asır Türk deniz stratejisinin üstünlüğü başlıca iki husustan ileri geliyordu : Türk gemileri hafif, binaenaleyh yürük ve manevra kabiliyetleri üstündü. İkincisi, Kemal Reîs, donanmaya uzun menzilli toplar koydurmuştu. Onun halefleri, gemi toplarının, düşmanınkinden uzun menzilli olmasına çok dikkat ettiler. Bu sûretle Türk amirali, filosunu düşman karşısında öyle bir mesafede muhâfaza ederdi ki, kendi top tâneleri düşman kadırgalarını karmakarışık etsin, hattâ batırsın, fakat düşman gemilerinden yağan taneler, Türk gemilerine —menzil kısalığı sebebiyle— değmesin. Ondan sonra Türk amirali yanaşır, rampa rampaya muhârebe başlardı. Bilhassa Barbaros Hayreddin Paşa ve onun talebeleri, bu taktiği kullanmışlardır.

Bilhassa İspanya ve Papalık, «galère royale» denilen dev gemiler kullanıyorlardı. Oruç Reis (Bey), küçük ve yürük gemileriyle

Papa'nın böyle 2 gemisini zabt ettiği zaman, bu olay Avrupa'da şaşkınlık uyandırmıştı. Misli görülmüş değildi. Oruç Bey'in kardeşi Hızır Reis (Barbaros Hayreddin Paşa) de hızı düşük olan büyük gemilerin manevra kabiliyetinin sınırlılığı dolayısıyle fazla işe yaramadığı kanaatinde idi.

Ancak devlet, en büyük Avrupa teknelerinden daha büyük harb gemileri de yapıyordu. Bunlar çok asker aldığı için, bilhassa büyük ölçüde çıkarma îcâb ettiren seferlerde işe yarıyordu. Süleyman Paşa'nın Hindistan, Piyâle Paşa'nın Kıbrıs, Kılıç Ali Paşa'nın Tûnus, Yûsuf Paşa'nın Girit çıkartmaları böyledir.

Bu büyük gemiler, Avrupalılar'ı şaşırtmıştır. Bu şaşkınlığı, Avrupalılar'ın seyahat kitaplarında okuruz.

Teknik ilerlemiye çok ehemmiyet veren ve bir çok teknik keşfi olan Fâtih Sultan Mehmed, ne kadar büyük gemi yapmanın kabil olduğunu da tecrübe etmek istemiştir. 3.000 tonluk bir gemi yaptırdı, fakat gemi tezgâhtan indirilince battı (Cevdet, I, 129; Hammer, III, 98, not). Zırhlı olmıyan, esas malzemesi tahta bulunan gemilerde 3.000 ton, büyük şeydir. Türk mühendisleri, bu gibi hatalar karşısında hiç de müsamahakâr olmıyan padişaha mahcûb oldular. Fakat Fâtih, dünyanın tanıdığı en büyük gemilerden çok daha büyük gemiler yapılabilmesi için teşebbüslere devâm edilmesini emretti. Kemal Reis yetişmediği için Türkler, aslında açık deniz muhârebesinde bu kadar büyük gemilerin sanıldığı gibi üstünlüğü olmadığını bilmiyorlardı. Fakat Fâtih'in maksadı başkaydı : Bu kadar büyük gemilere çok asker yükliyerek İtalya'yı fethedecekti. Kapdân-ı Deryâ Gedik Ahmed Paşa, böyle bir çıkarmayla Otranto'yu almış ve İtalya'da köprübaşı kurmuştu, padişahın gelmesini bekliyordu. O sıralarda Fâtih Sultan Mehmed öldü ve İtalya'nın fethinden vaz geçildi.

Babasının cür'etinden mahrûm olmakla berâber Fâtih'in oğlu II. Bâyezid, üstün teknik terbiyesini tamamen almış ve benimsemişti. Orduyu ateşli silâhlarla donatırken, donanma işinde de en küçük ihmal göstermedi. 1488'de, dünya tarihinde ilk defa olarak 2.500 tonluk bir baştardayı denize indirmeye muvaffak oldu. Gemiye ve donatımına 1973 paramızla 164.000.000 TL. harcanmıştı. Kapdân-ı deryâ Mesih Paşa'ya amirallik gemisi olarak verildi. Teknenin boyu 54, eni 21 metre ve 2 katlı idi. Anbarları hâriç 2.200 metre kare yüzeyi vardı. Seren direklerinin kutru 3 metre idi. Çok lüks döşenmişti. 2.000 mürettebâtı ve 120 topu vardı.

Kemal Reîs donanmada sözünü dinletecek seviyeye geldiği zaman böyle gemilerin fantezi olduğunu, açık deniz muhârebelerin-

de sadece güzel hedef teşkil edeceğini anlattı. Ama XVI. asırda da 2.000 tonluk gemiler yapıldı. 2.500 ve 3.000 ton olanları da görülüyordu. Bunlar 110 top ve 2.000 - 3.000 insan taşıyorlardı. Daha, ilk büyük geminin denize indirilmesinden 10 yıl sonra II. Bâyezid, 1498'de, az daha küçük ölçüde 2 dev gemiyi («köke») birden tezgâhtan çıkarmıştı. Uzunluğu 70, genişliği 30 arşın, mürettebâtı 2.000'di. Biri Kemal, diğeri Barak Reîs'e amiral gemisi olarak verildi. Bu iki geminin her birine 55.000.000 TL. harcandı (Cevdet, I, 130).

III. Ahmed devrinde (1703 - 1730) de Donanmay-ı Hümâyûn'da, henüz Avrupa'da yapılamıyan dev gemiler vardı. De la Montraye, bu devirde (1711'de) Istanbul'a gelmiştir. Şöyle der (I, 168) : «Gemiler, her zaman için silâhbaşı durumundadır. Istanbul'da gördüğüm kadırgalar çok büyüktür. Üzerlerinde yaldızlı ve nakışlı Türk üslûbu oymalar ve süsler, göz kamaştırır. Kadırgalar çok bakımlıdır. Kadırgalardaki esirler de çok iyi beslenir ve iyi muamele görür».

Gene bu devirde Istanbul'a gelen İngiliz seyyâhı Richard Pococke, de la Montary ile aynı mealde şeyler söyler (*A Description of the East*, Londra, 1745, II/II, 135) :

«Istanbul limanında, İngiliz donanmasının en büyük gemisi olan Royal Sovereign'den 12 kadem daha büyük bir çok Türk harb gemisi yatıyordu. Türk harb gemileri 55,51 metre uzunluk, 14,85 metre genişlik ve 6,48 metre derinlikte idiler. Kapdan güvertesinden başta üç güverteleri ve bir de yedek güverteleri olan dev gemilerdi. Kablolarının kalınlığı 81,28 metre idi. Her gemide 110 top vardı ve 1.600 mürettebat bulunuyordu. Demirlerinin ağırlığı 95 kantardı».

1710'da bir yelkenli baştarda kalyon tezgâhtan indirilmişti. Dünyanın en büyük gemisiydi. 3.300 mürettebat taşıyordu.

21 mart 1715'te hareket eden Donanmay-ı Hümâyûn 189 saff-ı harb gemisinden müteşekkildi. 20'si Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb'den (Mağrib Ocakları) gelmişti. Büyük gemilerde, «saçma» denilen minik toplar dışında 120'den fazla top vardı. Deryâ sancak beylerinden Mezomorta-zâde Ali Bey'in baştardası, böyle 120 küsur top taşıyanlar arasındaydı (Telhîsî Sadreddin-zâde Mustafa Efendi, *Cerîde :* 15 rebîülevvel 1127, Başbakanlık Arşivi).

Türk sanayiinin eriştiği kudret, akıl almaz derecedeydi. Bu muazzam gemileri yalnız Istanbul tersânesi değil, Cezâyir, Gelibolu, hattâ diğer şehirlerin tersâneleri de yapabiliyordu. Meselâ Sinop tersânesinde yapılan 45'er arşın boyunda iki kalyon, 22 ağustos 1700'de Sinop'tan Istanbul'a gelmiş, merasimle Donanmay-ı Hü-

mâyûn'a katılmıştı. Aynı gün Istanbul tersânesinden de 3 anbarlı, 56 arşın boyunda kapudâne kalyonu (kapdân-ı deryâdan sonra gelen en büyük amiralin bizzât bindiği gemi) suya indirilmişti. Böylece Donanmay-ı Hümâyûn'daki kalyonların (yalnız yelkenle ve küreksiz giden gemi) sayısı 22'ye yükselmişti. Bu 1700 tarihinde ekseriyet, hâlâ kürekli kadırgalarda idi. Fakat az sonra hiç kürekli gemi kalmıyacaktır. 1700 tarihinde, kapdân-ı deryâ Mezomorta Hüseyin Paşa'nın baştardası bile 31 oturaklı ve kürekli idi *(Nusret-Nâme,* II, 34, 38). Mezomorta Hüseyin Paşa, kadırgaların tedrîcen kalyona çevrilmesi için büyük gayret göstermiş, kanunlar yapmış, kalyoncular yetiştirmişti.

Böylece kadırga levendlerinin yerini kalyoncular aldı. Bunlar, yelken kullanmak bakımından levendlerden ayrı bir sınıf teşkil ettiler. Az zamanda yoldaşları yeniçerilere uyup Istanbul'da ali kıran baş kesen bir sınıf hâline geldiler. Hükûmetin zaman zaman disiplin kurmak için çok çalışması îcâb eden sınıflardan biri oldular.

Evliyâ Çelebînin yazdığına göre, IV. Murad zamanında (1623-1640), yalnız Istanbul Tersânesi'nde ayda 6 gemi yapılıyordu (yılda 72). Tersâne emîni Sâlih Efendi, padişahın kesin emirlerini çok iyi yerine getiren ehil bir bahriye müsteşârı idi. IV. Murad, tersânede beş gözü yıktırıp, yerine üç göz yaptırmıştı. Herbiri bir kervansaray idi. Bu gözlerde bir padişaha mahsus baştarda ile iki mavuna yapıldı. Herbiri 70 oturaktı ve bir küreği 8 forsa çekiyordu. Bu sûretle bir mavunada 1.120 forsa kürek çekiyordu. Her birinin mürettebâtı 3.120 kişiydi. Her biri 50 balyemez ve 100 başka çeşitten (şayka, kalonborna, saçma, darbzen, şâhî, mişkat), cem'an 150 top taşıyordu. Bir balyemez, 40 okka demir gülle atıyordu. Baştarda, mücevher gibi süslenmişti; deryâda yüzer taht gibiydi. Sâlih Efendi, Sultan Murâd'ın korkusundan, bu 3 dev gemiyi, 3 ay içinde kızağa koymuş, kızaktan indirmiş ve donatmıştı.

1754 mayısında «Nüvîd-i Fütûh» adı verilen üç anbarlı kalyon denize indirildi *(Mür'ü't-Tevârîh,* 413b). 61,5 arşın uzunluğunda ve 22,5 arşın genişliğinde idi. 2,5 yılda inşâ edilip donatılmıştı. Geminin mimarı Halîfeoğlu Sâlih Efendi'ye büyük müderrislik (ord. prof.) pâyesi verildi.

Müneccimbaşı'na göre tersânede her «göz» XVI. asır başlarında 50.000 akçaya (2.750.000 TL.) inşâ edilebiliyordu.

Bir Türk Kalyonu

Şimdi, Türkiye imparatorluğu için çok kötü bir yıl olan 1830'da, bir Türk kalyonunu, İngiliz amirali Sir Adolphus Slade'e anlattıracağım. Türk donanması 3 yıl önce Navarin'de müttefik İngiliz - Fransız - Rus donanması tarafından imhâ edilmişti. Anlatılan kalyon ve benzerleri, Sultan Mahmud tarafından, büyük fedakârlıklarla 2 yıl içinde Türk tezgâhlarında yapılıp donatılmıştı. İngiliz amiralini dinliyelim (s. 98-9, 101-2, 108-9, 125, 128, 130, 133, 134, 139-40, 146, 147) :

«Kapdan Paşa gemisi olan Selîmiyye (*) kalyonunun iskelesine toplanmış olan sandal ve mavnalar, yanaşabilmemize bir müddet engel teşkil ettiler. Bu heyecanlı bekleyiş sırasında Selîmiyye'yi temâşâ etmek imkânını buldum. Selîmiyye, çok iyi inşâ olunmuş, birinci sınıf, heybetli bir harb gemisi idi. İnşâ tarzı gereğince, kıç kasarası bulunuyordu. «Pik sereni» denilen sancak direğinde üç hilâlli kırmızı bir bayrak dalgalanıyordu. İpekten yapılmış olan bu bayrak öylesine büyüktü ki, ucu, denize değiyordu. Bu sancaktan başka, grandi direğinde, kapdan paşanın forsu dalgalanıyordu. Fakat denizci gözüyle şöyle bir bakınca, gemideki intizamsızlık kendini derhal belli ediyordu. Meselâ lumbarlara sürülmüş topların düzeni sıfırdı. Âdetâ herbiri başka istikamete tevcih edilip, öylece bırakılmıştı. Bâzılarının namluları göğe bile çevrilmişti. Bâzıları denize düşecek derecede başaşağı idi. Diğerleri baş tarafa yahut kıç tarafa bakıyordu...

«Kapdan Paşa, bizi kamarasına dâvet etti. İki Türk subayı, kapdan paşayı koltukladılar. O yürürken, bir takım Türk subayları da arkadan bizi tâkıyb ediyorlardı. Merdivenlerden indik. Kamaraya girdik. İçerisini denizci gözüyle dikkatle inceledim. Son derece sade bir kamara idi. Buna mukabil, içaçıcı, ince oymalarla bezenmiş, zarif, tahtaları çok itina ile oğulmuş, tertemizdi. Kamarada möble olarak bir sedirle altı sandalya vardı. Sandalyaların arkalarında yaldızla yapılmış güneş ve aylar, dikkati çekiyordu.

«Çevre labandalar, yine aynı sâdelik içindeydi. Meselâ geminin iki aded yağlıboya tablosundan başka, pek san'atkârâne yazılmış ve çeşitli desenlerle süslenmiş levhalar gördüm. Bunlar, *Kur'ân*'dan alınmış bâzı âyetlermiş. Kenardaki küçük masanın üzerinde, elle çizilmiş bir Karadeniz haritası açık duruyordu. Bir de, zarif bir rahlenin ortasına yerleştirilmiş bir *Kur'ân,* kamaranın dekorunu

---

(*) II. Mahmûd, amiral gemisine, kendisini yetiştiren pek sevdiği III. Selîm'in adını vermişti.

tamamlıyordu. Kamaranın kanaryalık cumbasındaki parmaklıkların, limon ve portakal dalları ile süslenmiş olduğunu da ilâve etmeliyim...

«Bu sırada gemi kapdanı geldi. Kapdân-ı deryâ paşanın eteğini öptü. Kapdan, kısa boylu, ama pek çevik yapılı bir adamdı. Elinde tuttuğu kırbaç, haşîn bir adam olduğu intibaını uyandırıyordu. Fakat seyahat boyunca, bu kırbacı kullandığını görmedim. Kapdan Paşa'nın emirlerini dinledikten sonra, sür'atle baş kasarasına koştu.

«Bir dakika sonra, sancaklarla «iskeleye rota değiştiriniz» işareti çekildi. 200 kadar şalvarlı deniz eri, halatlara yapıştılar. Direkleri sarsacak kadar şiddetli bir asılışla, yelkenleri yürya ediverdiler. Bu sûretle aynı iş, güverteden seyrettiğim diğer Türk gemilerinde de yapıldı. Muazzam donanma, 9 mil sür'atle, Karadeniz'in bağrına doğru yol verdi.

«Neş'em yerine gelmişti. Bir denizci için hoş manzaraydı. Son derece sevinçliydim. Büyük ve mükemmel bir saff-ı harb gemisinin köpüklü izlerine bakıyordum. Aslında böyle birinci sınıf bir gemiyle açık denizde seyretmek, benim ömrüm boyunca, en büyük zevkımdi. Hele Karadeniz'de böyle bir gemiyle seyretmek, benim için, hayâlin ötesinde bir şeydi. Çünki bir İngiliz veya başka Avrupa gemisi için Karadeniz, Hazar Denizi yahut Aral Gölü derecesinde kapalı idi. Türkler, Karadeniz'e yabancı gemi bırakmamak hususunda, hâlâ çok kıskançtılar.

«Selîmiyye, bir kotra gibi suları yarıyordu. Bir firkateyn kadar sür'at yapabiliyordu. Paşa'ya hitâben heyecanla : «Ne kadar güzel bir gemi» dedim. O da : «Maaş'Allah güzeldir» diye cevap verdi...

«Selîmiye'nin mürettebâtı 1.400 kişiydi... Kalyonun topları 120 adetti ve 3 çeşitti : 36'lık, 26'lık ve 20'lik. Ayrıca güvertede 10 tane 1'lik ve 9'luk küçük top gördüm. Topları gezdim. Âlet, edevât ve mühimmâtı tamamdı.

«Türk toplarının kuyruk takozları nihayetinde bir sap vardır. Bu şekilde tutularak hareket ettirilmeleri mümkin olur. Ayrıca güvertedeki uzun namlulu topların kıç kundakları kızak içine isabet ediyordu. Bu sûretle hem fazla yer işgal etmiyor, hem de daha zarif görünüyorlardı. Türk toplarında müşâhede ettiğim bu üstünlüklerin, İngiliz donanmasındaki deniz toplarına tatbikı de yerinde olur. Bu sûretle, Türkler'in askerlikte, hattâ teknik sahalarda, hâlâ eskiden kalma üstünlükleri olduğunu hayretle gördüm.

«120 top dışında, palavra güvertede 4 top daha vardı. Herbiri 75 libre taş atıyordu. Aynı hacimde bir demir güllenin 300 libre gel-

mesi muhtemeldir. Gülle atan 120 topun yanında bu taş atan 4 topun ne işe yaradığını anlıyamadım...

«Selimiyye kalyonundaki gibi ağır çaplı topların İngiliz donanması gemilerine de konulması çok uygun olur kanaatindeyim. Büyük güllelerin gemi bordalarında açacağı yaralar, düşman gemilerini, çok tehlikeli ve zor durumda bırakır... Ertesi gün, geminin büyük cephâneliğini görmek istedim...

«Selîmiyye'deki efratta açık bir düzensizlik vardı. Mükemmel gemi, mükemmel silâhlar, fakat talimsiz efrat... Gördüğüm manzara bu idi. Neyse ki, kazâen çıkacak âdî yangınları derhal söndürecek güçte yeter sayıda itfaiye cihazı görerek rahatladım. 4 aded İngiliz yapısı yangın tulumbası derhal dikkatimi çekti...

«Nazar-ı dikkatimi çeken bir şey de, mürettebâtın durmadan kahve içmesiydi. Kahve ocakları harıl harıl çalışıyor, gene de zor kahve yetiştiriyordu. Her güvertede iki kahve ocağı vardı.

«Istirahat ve mola paydosunda subaylar ve erlerden bâzıları, beştaş ve satranç oynuyorlardı. Satranç oynıyanların çoğunun gerçekten usta oldukları dikkatimi çekti.

«Mürettebat Türk'tü. Fakat bir kaç Rum ve bir iki Avrupalı tayfa vardı. Bu istisnalar mühim değildi. Fakat 60 Kazak eri, gerçekten şaşırmama sebeb oldu. Kazaklar, başlarındaki kuzu kalpakları, sarı saç ve sakalları ile derhal teşhis ediliyorlardı...

«Selîmiyye'de 1.400 Türk subayı ve eri, fakat ayrıca kapdan paşanın şahsına bağlı 100'den fazla subay, ağa ve hizmetkâr vardı. Bunlar, geminin asıl mürettebâtı değillerdi ve ancak kapdan paşa gemide olduğu zaman gemiye geliyorlardı. Paşanın maiyet subayları, asıl Selîmiyye subaylarından derhal tefrik ediliyorlardı. Daha otoriter, fakat daha nâzik ve kibar kimselerdi...

«Bir ara, Selîmiyye kalyonundan Şerefresân firkateynine geçtim. Diğer Türk gemileri gibi son derece temizdi. Güverteler her sabah yıkanıp paspas ediliyordu. Türkler, bizim gibi önlerine gelen yere tükürmez, bunu ayıp sayarlar. Türk gemileri, Avrupa gemilerinden daha temizdi...

«Gemide bir de bando mevcuttu. Her ikindi vakti bize musiki ziyafeti çekiyordu. Davul, trampet, zurna, zil ve başka musiki âletleri vardı».

1830'da Tersâne-i Hümâyûn

Aynı İngiliz amirali bize, 1830 yılındaki Istanbul tersânesini de tasvir etmiştir (*Kapdan Paşa,* s. 62-4, 66-7, 69-70, 72, 78) :

«Bence Haliç, dünyadaki benzerlerinin en güzelidir. Haliç kıyı-

larını bir boydan bir boya dolaşan akıntı sebebiyle, suları daima billûr gibi temiz ve berraktır. Tabiat yapısı, onu her yönden esen sert rüzgârlara karşı korumuştur.

«Haliç kıyıları boyunca yaptığım gezintiden sonra, Hasköy civarında karaya çıktım. Buradaki tersâneyi ve dünyanın en büyük harb gemisini rıhtıma yanaşmış olarak görmek, benim için büyük bir heyecan ve zevk oldu.

«Dünyanın en mükemmel ve en büyük tonajlı saff-ı harb gemisi olan Mahmûdiyye kalyonu, 1829 yılında Istanbul tersânesinde inşâ edilmiştir. Baş tarafında, heybetli bir görünüşe sahip arslan kabartması vardır. Gerek güvertelerinin yüksekliği, gerekse toplarının çapları dolayısıyle, seyredenlerde hayret ve saygı hissi uyandırıyordu. Dış hatlarındaki zarafet ve intizam, iç yapısının ihtişâmiyle âhenkli idi.

«Mahmûdiyye, o yıllarda devlet erkânının iltifâtına mazhar olmuş, milletin gururunu okşıyan bir harb gemisi idi. Kapdân-ı Deryâ Çengeloğlu Tâhir Paşa, vezirlere Mahmûdiyye kalyonunda bir ziyafet vermiş, ziyafete II. Sultan Mahmud da gelmişti.

«Tersânede, biraz daha ilerideki bir kızak üzerinde, hemen hemen inşası tamamlanmış durumda 60 toplu bir firkateyn vardı. Mahmûdiyye gibi bu firkateyninin mimarı da bir Türk mühendisi idi. III. Selim zamanında Türk hizmetine giren Fransız gemi mühendisi Le Brun'ün talebesi olduğunu sonradan öğrendim. Le Brun, Istanbul tersânesinde uzun yıllar hizmet görmüş ve Türk donanmasına birbirinden güzel gemiler inşa etmiştir. Aynı zamanda mükemmel bir hoca olan bu Fransız asılzâdesi, ardında kabiliyetli ve bilgili Türk mühendis ve ustaları bırakmıştır. Ancak Türk mühendisleri, pratikten yetişmişlerdi, bizdeki gibi mekteplerden çıkmamışlardı. Onun için, böylesine gemileri inşa edebilmeleri karşısında doğrusu pek çok hayret ettim. Firkateynin mimarı olan Türk gemi mühendisi ile görüştüm. Matematikten habersizdi (*), yalnız meleke, kabiliyet ve tecrübesine dayanıyordu.

(*) Burada İngiliz amiralinin mes'eleyi mübalağa ettiğini sanıyorum. Teknikte marifet, bilgi değil, ortaya iş çıkarmaktır. Leonardo da Vinci, Mimar Sinan, Edison, Marconi gibi insanlığın yetiştirdiği en büyük dâhîlerin hiç bir teknik okulda okumadıklarını burada hatırlatmak isterim. Nitekim bu yıllarda, çok matematik bilen İngiliz mühendislerinin, Mahmûdiyye gibi bir gemiyi inşâ etmekten âciz olduklarını amiral, zımmen ifâde etmektedir. Üstelik İngiliz amiralinin anlattığı 1830 yılında, Türkiye'de 60 yıldan beri, Batı tarzı yüksek matematik okutan Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn ile Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn vardı.

«Bulunduğum yerden, gemi inşâ san'atının bu nâdîde ve muhteşem eserini zevkle seyrederken, Avrupa'nın barbarlıkla ithâm ettiği Türkler'in nelere kadir olduklarını, hayretle görüyordum...

«III. Sultan Selim zamanında yeniden canlanan Istanbul tersânesine, yabancı mütehassıslar celbedilmişti. Bunların en değerlileri, 2 Fransız gemi inşaat mühendisi, Le Brun ile Benois idi. Le Brun, Istanbul'da hizmet ettiği müddet içinde 12 saff-ı harb gemisi yapmıştı. Bunlar arasında 62 toplu Selîmiyye (II. Mahmud devrindeki Selîmiyye değil, eski Selîmiyye) ile 79 toplu Âsâr-ı Nusret, dünyanın en büyük saff-ı harb gemileri arasındaydı...

«XVIII. asrın sonlarından XIX. asır ortalarına kadar Türk bahriyesi, birbirinden kabiliyetli amiraller tarafından idare edilmiş, bu da, Türk donanması için bir şans olmuştu. Cezâyirli Hasan Paşa, Küçük Hüseyin Paşa, Çengeloğlu Tâhir Paşa, bu kapdân-ı deryâların en tanınmışlardır. Ve doğrusu adları denizcilik târîhine altın harflerle yazılmıştır. Maamâfih Türk bahriyesinde Nizâm-ı Cedîd'i gerçekleştiren ve donanmayı modern hâle getiren, III. Selîm'in en mûteber adamı ve eniştesi olan Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa'dır. 30 yaşında kapdân-ı deryâ olunca kendisini herkesin küçümsemesine rağmen, 12 yıl bu makamda kalmış ve bu makamda ölmüş, büyük işler yapmıştır...

«Küçük Hüseyin Paşa'nın namusu, çıkar peşinde koşmıyarak nefsini donanmaya vakf etmesi, cesâreti, onu, Nizâm-ı Cedîdciler içinde en müsbet iş çıkaran devlet adamlarından biri yapmıştır. Çekirdekten yetişme denizci olmamasına rağmen, akl-ı selîmi ile işleri derhal kavramış, III. Selîm'in îtimâdını boşa çıkarmamıştır.

«III. Selîm'in kızkardeşi ile evli olan Hüseyin Paşa, cömert ve âdildi. Fransa'dan ve İsviçre'den mühendisler getirtti. Yalnız Istanbul tersânesini değil, Rodos ve Sinop tersânelerini de yeniden düzenledi. Istanbul tersânesinde iki havuz inşa ettirdi. Büyük donanmalar için elzem olan bütün techîzat ve âletler monte edildi. Kısa müddet içinde 20 kalyon ve kapak inşa olundu. Bu gemiler, Dolmabahçe Sarayı önünde pruva hattında demirliyerek, padişahın ve milletin yüzünü ağarttı.

«Daha önce, I. Abdülhamîd zamanında, Türk hizmetindeki Baron de Tott, Türkiye'ye Avrupa'nın tekniğini getirmişti. Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretleri ile bu teknik ilerleme genişledi ve yenilendi. Türkler bahriye askerine eskiden «levend» derlerdi. Hâlen «kalyoncu» deniyor. Hüseyin Paşa, kalyoncular için kışlalar yaptırdı. Bunların bozulmuş disiplinlerini düzeltti.

«Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn, uzun yıllardan beri rağbet ve alâka görmemişti. III. Selîm'in dikkat ve bilgisi sayesinde, bu müessese de modernleştirildi ve geliştirildi. Ancak Napoléon'un tutumu, Türkiye'nin daha fazla modernleşmesine engel oldu. Mısır'ı işgal ederek Türkiye'yi yıllarca uğraştırdı. Sonunda Türkler, Fransızlar'ı Mısır'dan çıkardılar ve Hüseyin Paşa, Donanmay-ı Hümâyûn'un başında zaferle Istanbul'a döndü; fakat büyük çalışma temposu ile çok yıpranmıştı, Istanbul'a dönünce genç yaşında öldü.

«Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn'u gezdim. Küçük Hüseyin Paşa'nın o kadar ihtimam gösterdiği mektebi gördüm. Öğretim üyeleri arasında bir İngiliz gencini gördüm. Adı James W. Redhouse idi(*). Redhouse, gûyâ Müslüman olmuştu. İngilizler kendisine «İngiliz Mustafa» diyorlardı...

«1827'de Türk donanması, gerçek bir harb kudretiydi, Rus donanmasına çok üstündü. Küçük Hüseyin Paşa zamanından daha güçlüydü. Eğer bu donanma, büyük devletlerin şânına yakışmıyan bir tutumla müttefik İngiliz-Fransız-Rus donanması tarafından Navarin baskınında yakılmamış olsaydı, Türk donanması, Rus donanmasının hakkından gelirdi. Hiç beklenmiyen Navarin hâdisesi, İngiliz Parlamentosu'nda şok tesiri yaptı. İngiliz başkumandanı Amiral Cadrington, azledildi. Avam Kamarası'nda milletvekillerinin «meş'um hâdise» dedikleri Navarin faciası, Türk bahriyesi için gerçek bir felâket oldu. Koca bir donanma, mahvolup gitti.

«Türkiye, en büyük 3 Avrupa devletinin tecavüzüyle uğradığı bu felâketten sonra, yeni bir donanma inşa etmek için azimle işe koyuldu. Hızla Karadeniz'deki Rus donanmasına karşı koyacak bir donanma yapıldı. Lâkin, Çengeloğlu Tâhir Paşa gibi dirâyetli amiraller varken, kapdan paşalık, denizle ilgisi olmıyan generallere verildi. Denizden anlamıyan bu generaller, mâruz kaldıkları tehlikeler karşısında, gemilerine lâzım gelen tedbirleri aldırmadan âcizdiler. Hattâ, karadan gelen bu paşaların, Türk devletinin o sıralarda bir deniz kuvvetine ihtiyacı bulunup bulunmadığı husûsunda tereddütte olduklarını bile söyliyebilirim...

«Öyle yıllardı ki, Rusya, donanmasını, Türk korkusundan, ehil bir Rus amirali bulamadığı için, İngiliz amirali Greig'in emrine vermekte tereddüd etmemiş, Lord Cochrane gibi bir denizciden de istifade etmiştir. Çok değerli bir İngiliz deniz albayı olan Hanchet ise, Türk hizmetine girmek istemiş, daha doğrusu Çar'ın Amiral

(*) En değerli İngilizce - Türkçe, bilhassa emsalsiz bir Türkçe - İngilizce dev lugatin müellifi.

Greig'e verdiği mevkıe özenmiş, fakat Türk hükûmeti, onun hizmet arzını kabûl etmemişti...

«Türk dilinde, her deniz vasıtasının adı ayrıdır... Boğaziçi'nde seyreden kayıkların en zarif yapılısı «piyâde» adını taşıyan çeşittir... Kapdan Paşa'nın da Boğaz'da dolaşırken kullandığı bir makam filikası var ki, oymacılığın ve sedef kakmacılığının bir şâheseridir».

Bazı Türk Kalyonları

Yelkenli (kalyon) donanmaları, kürekli (kadırga) donanmaları kadar çok tekneli değil, bugünkiler gibi daha az teknelidir. Meselâ 1801'de İngiltere'den sonra dünyanın 2. donanması olan Donanmay-ı Hümâyûn —Küçük Hüseyin Paşa'nın gayretiyle— şöyleydi : 4 Üçanbarlı (Selîmiyye, Mansûriyye, Fethiyye, Mes'ûdiyye), 24 kalyon, 24 firkateyn, 15 korvet ve sâir nakliye, topçeker, nehir, ateş vs. gemileri (bu gemilerin teker teker isimlerini veren liste : Cevdet, VII, 349-51).

Fevziye Kalyonu : II. Mahmud devrinde Türk saff-ı harb gemilerinden biri. 1836'da İzmit Tersânesi'nde yapıldı. Hesaplarını Mühendis Mahmûd Efendi yaptı, Mûsâ Kalfa tarafından inşa edildi. 198 metre boyunda, 55 metre eninde, 96 toplu ve 960 mürettebatlı, dünyânın en büyük saff-ı harb gemilerinden biriydi.

Fethiyye Kalyonu : II. Mahmûd'un yaptırdığı meşhur bir saff-ı harb gemisi. 1830'da Gemlik Tersânesi'nde yapıldı. Mühendis Manol'un hesaplarıyle, Osman Kalfa'nın nezâretinde inşâ edildi. 193 metre boyunda, 52 metre eninde, 96 toplu ve 960 mürettebatlı idi. Üst kat kamarası kahverengi çuhadan minder ve yastıklarla döşenmişti. Bu kamarada, karaağaçtan yapılmış iki masa vardı. Dünya denizlerini gösteren bir büyük deniz atlası, bir büyük dürbünü, en son îcâd bir puslası, 2 Akdeniz haritası, 3 jurnal defteri, 2 âyet levhası, kapdan kamarasını süsliyen eşya arasında idi. Salonu, leylâk rengi çuha kaplı minder ve yastıklarla döşenmişti ve subaylara mahsus bu salonda bir endam aynası ile hasırdan zarif iskemleler vardı.

Fethiyye Kalyonu : Bu, İkinci Fethiyye kalyonudur. Birincisi kadro dışı edildikten sonra yapılmıştır. Türk donanmasının son yelkenli gemilerinden biridir. Istanbul Tersânesi'nden, I. Abdülmecîd Han zamanında, 14 aralık 1856'da denize indirildi. Bu tarihte Donanmay-ı Hümâyûn'a 30 yıldan beri buharlı gemi girmişti, zırhlı gemi devri de başlamıştı. Sanıyorum Türk tersânelerinde yapılan sonuncu yelkenli tahta harb gemilerinden biri, belki sonuncusudur. Nitekim bir kaç yıl sonra donanmadan çıkarıldı. Mekteb gemisi ol-

du. 1903'e kadar 47 yıl hizmet edebilmesi, ne sağlam bir yapısı olduğunu gösterir (*Istanbul Ans.*, X, 5.718).

Kadırga Devri Gemileri Hakkında Daha Bir Kaç Not

Padişah deniz seferine çıkmazdı. Fakat padişahın şahsına mahsus bir baştarda olurdu. Buna, «padişah baştardası» denilir ve kapdân-ı deryâ baştardası gibi üç fener, fakat ilâve olarak tuğralı sancak çekilir, yelkenleri, kürekleri, direkleri dâhil her tarafı yeşile boyanırdı (denizde üç fener, karadaki üç tuğ mukabilidir, yâni vezir = mareşal veya büyükamiral işaretidir).

Bununla berâber pâdişahlar çok kısa mesâfeli adalara sefer yapmışlardır: Fâtih'in Midilli (1462) ve Ağrıboz (1470) ve Kaanûnî'nin Rodos (1522 - 23) seferleri. II. Mahmud ve I. Abdülmecîd, Ege Denizi'ndeki adalara gitmişler, Varna'ya denizden seyahat etmişler, Sultân Azîz Fransa'da Toulon'a Akdeniz yoluyle gittiği gibi Manş'ı da geçmiştir; fakat bunlar sulh zamânındadır. Yavuz'un Trabzon'dan Kırım'a gitmesi de öyle.

Her gemide bir imam, bir müezzin, bir tabîb (doktor), bir cerrah (operatör) bulunması kanundu. Ortalama bir harb gemisinde 750 kişi bulunurdu. Bunun çok üzerinde ve hayli altında mürettebâtı olan gemiler de vardı.

Donanmaya o kadar ehemmiyet verilirdi ki, bâzı hayır sahipleri, donanmaya kürek, lenger vs.'yi bir mıktar bedava te'mîn etmek, yâni doğrudan doğruya millî savunma gayesiyle, vakıflar tesis etmişlerdir. II. Murâd'ın, Kaanûnî'nin tek kızı Mihr-ü Mâh Sultân'ın, böyle vakıfları vardır (Uzunçarşılı, 453).

III. Selim zamanında, deniz subayı yetiştiren Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyûn'un yanında, gemi inşâat mühendisi yetiştiren Bahriyye (veya Tersâne) Mühendishânesi açıldı. III. Selim zamanında gemi inşa mühendisi yetişmek üzere, daha önce tahsil görmüş, çoğu kapdan çocukları buraya alındı. Her birine ayda 4.000 TL. kadar maaş bağlandı. Bu maaş mıkdarı, padişahın ne fedakârlıkları çok görmediğini gösterir. Talebe sayısı 20 olacaktı. Bu sûretle XVIII. asrın sonları ile XIX. asrın başlarında, hayli mektepli gemi inşaat mühendisi yetişti (Uzunçarşılı, 528 v.dd.). Bunu, eğitim bahsinde ele alacağız.

XVIII. asrın sonlarında kapdân-ı deryâ kalyonunda 80 kadarı subay olmak üzere 1.000 ilâ 1.500 mürettebat vardı. Subaylar şunlardı (d'Ohsson, VII, 427) : Bir süvari kapdan ve 3 yardımcı kapdan, 20 yelken ve güverte subayı, bir topçubaşı ve 6 topçu subayı, birer imam, müezzin, doktor, operatör, esirlere bakan 4 vardiya subayı, 7 inzibat subayı, bir dümencibaşı ve 6 dümen subayı, gemiden indirilecek filikalar (kayıklar) için 2 filika subayı, 22 kadar levâzım, mâliye ve jurnal subayı, daha 8 - 10 subay.

XI

DENİZ AKINCILIĞI : KORSANLIK

Korsan Sınıfının Görevi

«Korsan», Fransızca'da «corsaire»in karşılığıdır. Bu kelime son zamanlarda deniz haydudu mânâsına kullanılmışsa da, aslında ve Osmanlı devrinde böyle bir mânâsı yoktur. Fransızca «pirate» olan deniz haydudunun karşılığı Osmanlıca'da «deniz harâmîsi, deniz şakıysi, deryâ eşkıyâsı»dır. «Deryâ harâmîsi», bir hırsız, bir kaatildir. Avrupa'da «corsaire» ve Türkler'de «korsan» ise, devlet bahriyesinin bir sınıfı, bir kahramandır. Eski Osmanlı metinlerinde, en büyük amiraller «yarar korsandır, mâhir korsandır, büyük korsandır» gibi tâbirlerle öğülür. Korsanlıktan yetişmemiş bir denizci, tam denizci sayılmaz. Korsan levendler, tam denizcidirler.

Korsan, karadaki akıncı'nın denizdeki mukabilidir. Türkiye İmparatorluğunun kuruluşunda korsan sınıfı, akıncı sınıfı derecesinde çok büyük hizmetler görmüş, büyük fetihler yapmış, büyük muhârebeler kazanmış, devletin düşmanı olan devletlerin belini büken, onları aciz içinde bırakan kuvvetlerden biri olmuştur. Korsan sınıfı üzerinde bu bahiste, ancak, siyasî tarih kısmında söylenmiyen şeyler söylenecek ve orada anılmıyan vak'alar anlatılacaktır.

Korsan sınıfı, karadaki akıncı gibi, bahriyenin en seçkin, en imtiyazlı, en vuruşkan, en fedâî sınıfıdır. Bugünün deniz komandosudur. En dertli ve tehlikeli misyonları yüklenir ve hayatı bahasına başarır. Görevi budur. Devletin sulh hâlinde bulunmadığı devletlerin gemilerini açık denize bırakmaz, zabt eder, batırır, hiç olmazsa zarar verir, hiç bir şey yapamazsa korkutur. İmparatorluk Türkiyesi'nin devamlı savaş hâlinde bulunduğu İspanya'ya ait İspanya ve İtalya kıyılarında limanları basar, gemileri zabt eder, limanları bombardıman eder, sahilden hayli mesafede şehirlere kadar girip düşmanın mâneviyâtını altüst eder, ekonomik gücünü kırar, limanlar ve ülkeler arasındaki muvâsalayı önler. XVI. asırda Turgut Reis (sonra Turgutca Bey, sonra Turgut Paşa), yarım asır korsan ocağının başında bulunmuş, bu sınıfın fonksiyonunu şâhikasına çıkarmıştır. Korsanlar, Türk ticaret gemilerini ve ticaret

yollarını himaye eder, emir alınca Donanmay-ı Hümâyûn'a katılıp sefere çıkar ve açık deniz muhârebesine katılırlar. Devletin sulh hâlinde bulunduğu, padişah tarafından «amân» verilmiş Hıristiyan devletlere ve hiç bir şekilde Müslüman devletlere ait gemilere dokunamazlar. Devletin harb hâlinde olmadığı devletin bayrağına saldıran korsan gemisi reîsinin derhal başı vurulur.

Türk korsan sınıfının gerçek kurucusu, onu cihanşümûl bir kudret derecesine getiren şahsiyet, II. Bâyezid'in 3. oğlu ve Yavuz Sultan Selîm'in ağabeyi Şehzâde Sultan Korkut Han'dır. Bu iş için çok dikkatli bir siyaset tâkıyb etmiş ve çok büyük para harcamıştır. Bu sûretle, aslında bir armatör olan Oruç Reîs'i, korsanlığa sevk etmiştir. Korsanlığın pîri, Oruç Reîs'tir. Ondan sonra kardeşi Hızır Reîs (Barbaros Hayreddin Paşa) ve onun Istanbul'a çağırılması üzerine de Turgut Reîs, korsan ocağının başına geçmişlerdir. Ocağın merkezi Istanbul değil, Batı devletleri suları ile karşı karşıya, İspanya sahilleri ile yüzyüze olan Cezâyir şehridir. Turgut zamanında Orta Tûnus'ta Mehdiyye, Güney Tûnus'ta Cerbe, sonra Trâblusgarb, sonra Tûnus (Benzert = Bizerte), başlıca korsan üsleridir. Buna Cezâyir beylerbeyiliğinin bir çok limanını eklemek mümkindir (Becâye = Bougie, Unnâbe = Bône, Cicelli, Şerşel vs.).

Hıristiyan devletlerinin de böyle korsanları vardır. En dehşetlileri, gayeleri, kuruluşları ve hayâtiyetleri için tek maksat olarak Türk gemilerini hedef almış olan Saint Jean (Hazret-i Yahyâ) şövalye tarikatidir. 1523'te Kaanûnî tarafından Rodos'tan kovulan bu tarîkat, bir kaç yıl sonra Charles-Quint tarafından Malta'ya yerleştirilmiştir. Papa'nın himâyesinde, fakat müstakil, hükümran bir askerî tarîkattir. Onlar da Türk korsanları gibi ölmeden silâh teslim etmezler. Silâhlarını ancak cesetlerinden almak mümkindir.

Saint Jean Şövalyeleri'nin yerini ayrıca belirttikten sonra, İspanya, Venedik, sonradan Fransa, İngiltere, Holanda, Portekiz gibi denizci devletlerin de Türk korsanları ile mukayese edilemiyen korsan teşkilâtları olduğunu söyliyelim. Akdeniz'de Türk korsanları ile rekabet edebilen tek güc, Saint Jean Şövalyeleri'dir. İngiliz, Holanda ve Fransız korsanları daha çok Karaib Denizi'nde İspanya gemilerini hedef seçmişlerdir.

1513'ten Önceki Durum

1513 yazında Oruç Reîs'in Kuzey Afrika'ya, Mağrib'e ayak basması, Türk denizcilik târîhinin dönüm noktasıdır. O târîhe kadar «Kuzey Afrika» denilen Fas, Cezâyir, Tûnus ülkelerine, tarihde ne Osmanlı, ne de başka bir Türk, hâkimiyet kurmak maksadıyle adım

atmış değildi. Türkler, 1513'ten evvel, Libya'dan batıya geçmiş değillerdi. 1513'te Mısır ve bütün Doğu Arab ülkeleri (Maşrık), henüz Osmanlı'nın değildir. 1517'de fethedilecektir.

1513 yazında Kuzey Afrika'ya ayak basan Oruç Reîs'in maksadı, bu kıyıları İspanyollar'dan ve Arab kabîlelerinden almak, aynı zamanda Batı Akdeniz'de başta İspanyollar olmak üzere düşman gemilerini vurmaktı. Türkler, ilk defa olarak Batı Akdeniz'de üs edinmiş oluyorlardı. Ama Batı Akdeniz'e ilk gelişleri değildi. Kemal Reîs'in Donanmay-ı Hümâyûn ile II. Bâyezid zamanında iki büyük İspanya seferi dışında da Türkler, 1513'ten önce Batı Akdeniz'de epey dolaşmışlardı. Fâtih'in İtalya'yı fethe hazırlanması, bir çok Türk gemisini, Batı Akdeniz'e intikal ettirdi. 1481'de II. Bâyezid onun yerine geçince, bu teşebbüsler devâm etti.

Fâtih Mehmed'in ölümü, dünyanın en mühim hâdisesi idi. İspanya (Kastilya ve Aragon)'nın Katolik Hükümdarlar'ı, Fernando ve Isabel, Venedik yoluyle bu haberi aldıkları zaman, bütün kiliselerde mumlar yakılıp dinî âyinlerle Tanrı'ya şükredilmesi emrini verdiler. Fakat yerine geçen II. Bâyezid, İtalya'nın fethi için babasının projesine devâm eder mi diye uzun yıllar tereddütler sürdü gitti. Sultan Cem'in durumuyle paralize olan ve devletin bölüneceğinden korkan II. Bâyezid, hiç bir zaman İtalya'nın fethine girişmek istemedi. Fakat İtalyan devletlerini devamlı baskı altında tuttu. Katolik Fernando, Türk donanmasına karşı Sicilya ve Malta'ya 2.000 top ve 12.000 mızraklı gönderdi (Marinescu, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* 231-4). Fâtih ölmeseydi, Gırnâta'nın düşmesine (1492) imkân yoktu. Zîrâ İtalya'da Türkler, İspanya'nın başına öyle belâlar açacaklardı ki, İspanya'nın Gırnâta mes'elesini ele almasına, Endülüs'teki son Arab devletini yıkmasına imkân bulunmıyacaktı. Bu sıralarda Türkiye ile Memlûk imparatorluğu arasında silâha dönüşen büyük anlaşmazlık çıkması, İspanya'ya daha da rahat bir nefes aldırdı. Buna rağmen II. Bâyezid, 1488'de 12 gemi göndererek Malta, Gozzo ve Pantelleria adalarını vurdu.

26 ağustos 1484'de Sicilya'nın Türk donanmasına karşı tahkim edilmesini ve çok uyanık bulunulmasını emreden Kral Fernando'nun başına korktuğu şey geldi : 24 aralık 1484'te Sicilya'yı vuran bir Türk filosuna karşı, yeni tedbirler alındı *(Tarih Araştırmaları Dergisi,* II, 267 v.dd.). 16 temmuz 1485'te Sicilya umumî valisi Gaspar d'Espes, Sicilya, Malta ve Gozzo'nun tahkimi için hiç bir tedbirin ihmâl edilmemesi hakkındaki emir-nâmesini yayınladı. Aynı gün İspanya Kralı, bu tedbirlerin alınmasında hizmeti geçenlere alenen teşekkür ediyordu. Fernando için birinci mes'ele, İtalya'yı bir Türk fethinden masûn tutmak, ikinci mes'ele Gırnâta'yı fethe-

dip İspanya'daki son Arab devletine son vermekti. Türk tehlikesinin arttığı yıllarda Gırnâta mes'elesini dâimâ geriye attı. Bu sûretle Gırnâta'nın fethi, bir kaç yıl için gecikti. 22 ağustos 1485 tarihli kral emri ile, İspanyol-Napoli donanmasının, bir Türk çıkartmasına karşı çok uyanık bulunmasını tekrâr ediyordu. 30 aralık 1486'da Kral, Messina'yı Türk tehlikesine karşı tahkîm etmek için, bir mâlikânesini satıp masrafları karşılıyabildi. 12 şubat 1488'de Zaragoza'dan verdiği emirle, Gırnâta'yı (Granada) sıkıştıran bâzı birliklerin Türk tehlikesine karşı Napoli'ye gönderilmesini bildiriyordu. 4 ağustos 1488'de Villena'dan Sicilya valisine gönderdiği emirde, Türk donanmasına karşı çok dikkat edilmesini, tahkîm edilmedik yer bırakılmamasını tekrarlıyordu. 18 ağustos 1488'de Ocana'dan yazdığı bir mektupla da, aldığı tedbirlerden dolayı Sicilya valisine tebriklerini bildiriyordu. 28 ağustosta Robledo'dan yazdığı bir emir, Messina, Catania ve diğer limanların daha da tahkîm edilmesi için lüzumlu paranın nasıl toplanacağını belirtiyordu. 20 eylûl 1488'de Valladolid'den Rodos Üstâd-ı Âzamı'na yazdığı mektupta, Türkler'in 12 kadırga ile nasıl Sicilya, Malta, Gozzo ve Pantelleria'yı vurduklarını tafsilâtıyle anlatıyor, Rodos'un başına da aynı şeyin gelmemesi için ikaz ediyordu. 20 eylûl 1491'de Kraliçe Isabel, Granada dışından yazdığı bir emirle, Sicilya'da Siracusa'nın toplarla techiz ve tahkimi hakkında tedbirler alınmasını istiyordu.

1501'de Provence (Provenza) sahillerine, Côté d'Azur'e gelen Kemal Reîs, bu kıyılardaki şehirleri bombardıman etti ve asker çıkardı. Bu sırada burada bulunan Kalabriya'daki Catanzara Dukası'nı, çok yüksek bir İtalyan asılzâdesini esîr alıp Türkiye'ye götürdü (Kissling, *Türkiye Mecmuası,* XV, 68).

Yavuz, bütün saltanatını Doğu mes'eleleriyle geçirmekle beraber, onun devrinde de Türk donanması Batı Akdeniz'de faaliyet gösterdi. Fakat artık bu yıllarda Batı Akdeniz'de teşebbüs, Oruç Reîs'in eline geçmişti. Bu suları çok iyi bilen Kemal Reîs'in yeğeni Pîrî Reîs, Oruç Reîs'in maiyyetindeydi.

1516'da Tûnus'tan gelen Oruç'un gemileri, Tiber nehri ağzında avlanan Papa X. Leo'yu (1513 - 1521) esîr almak üzereyken, Papa zor kurtarılmıştı. Ertesi yıl Papa, Fransa kralı I. François'ya, bir Türk filosunun Sardunya ile Korsika arasındaki Bonifacio Boğazı'ndan geçtiğini, dikkatli bulunulmasını bildiriyordu (Pfeffermann, *Renaissance Paepste mit den Türken,* Bern, 1946, 175, 178).

XVI. - XVII. Asırlarda Akdeniz'de Türk Korsanlığı

XVI. ve XVII. asırlarda Türk korsanlarının tarihi ilgilendiren faaliyetleri, siyasî tarih kısmında anlatıldı. Yalnız Türk korsanlarının Atlantik'teki faaliyetlerinden bahsedilmemişti. Çok dağınık ve çok az incelenmiş olan Atlas Okyanusu'ndaki Türk faâliyetlerini bu bahsimizde toplıyacağız. Atlas Okyanusu dışında, XVI. ve XVII. asırlar hakkında siyasî tarih kısmında söylenmiyen noktalar üzerinde duracağız. Sonra XVIII. ve XIX. asırları, Mağrib (Kuzey Afrika) Türk Ocakları'nın sönüşünü ele alacağız.

Türk korsanlarının büyük merkezi Cezâyir'dir. Yalnız Batı Akdeniz'de değil, Atlas Okyanusu'nda da donanma bulundurmaktadır. Tûnus ve Trâblusgarb Ocakları, ikinci derecededir. Cezâyir donanması, bu asırda, cihanın İspanya ve Venedik'ten sonra en kudretli deniz gücüdür (tabiatiyle Türk donanmasını, Cezâyir donanması da Donanmây-ı Hümâyûn'un bir parçası olduğu için, saymıyoruz). Aktivitesi cihanşümûldür, okyanuslara taşmıştır. Jean Deny, Cezâyir'de yetişen korsan levend saz şâirlerinin şiirlerini toplamıştır (Paris, 1925). İşte onlardan bir koşma :

Korsanlık ederken Hind'in yolunda
Nemse'nin bâcını aldı Cezâyir
Urûm'da, Acem'de halkın dilinde
Küffârın bağrını deldi Cezâyir

Gaazîler dîn içün kılıç saldılar
Kanarya Bağzı'nda(*) şikâr buldular
Kimisin batırıp kimin aldılar
Adûyu gamlara saldı Cezâyir

Mâl alıp esîrin mezâd etdiler
Batırıp gemilerin mat etdiler
Yedi kral birden feryâd etdiler
Şimdi cevâhirle doldu Cezâyir

Benli Ali'nin 1664'te Fransız donanmasının büyük bir hezimete uğratılması münasebetiyle söylediği semâî (şâir, IV. Sultan Mehmed'e hitâb etmektedir) :

(*) Kanarya Adaları'nı Fas'tan ayıran Atlantik boğazı. Fas'ın en güneyi ile Kanaryalar'dan Lanzarote ve Fuerteventura arasındadır.

Pâdişâhım Cezâyir'in
Yarar arslan yatağıdır
Zâviyyesidir hem Resûl'ün
Gerçek erler otağıdır

Coşar deryâ, eser bâdı
Kılıç ile arar yâdı
Sedd-i İslâm'dır bir adı
Akdeniz'in bucağıdır

Allaah olsun kıyl-ü kaalin
Lutfu çokdur Bî-Zevâl'in
Cezâyir yedi kıralın
Dâim başı nacağıdır

Cezâyir'in kahramânı
Severler Âl-i Osmân'ı
Kâfire vermez amânı
Hacı Bektaş koçağıdır

Cezâyir Hak Taâlâ'nın
Yanar nûr-i çerâğıdır
Kıl duânı pâdişâhım
Sanma menzil ırağıdır

Ser alır ser değişiriz
Döğe döğe yenişiriz
Sebîl'Ullaah döğüşürüz
Şehîd gaazî kırağıdır

«Cezâyir korsanları, XVI. asırda, çağlarının birinci denizcileri idi» (Lavisse-Rambaud, IV, 818). Türkler, Akdeniz'in istisnasız her yerinde faaliyet gösteriyorlardı. Türkler'den masûn hiç bir Akdeniz limanı gösterilemezdi. Sardunya, Sicilya, Korsika, Malta, Türkler'in her yıl çıkartma yaptıkları adalardı. Hattâ Korsika'yı bütünüyle Turgut Reîs feth etmişti. Pantelleria adası, Malta'nın yanındaki Gozzo adası, uzun yıllar Türkler'in elinde kalmıştı. İspanya, bu Akdeniz adalarını savunmak için büyük fedakârlıkları göze alıyordu. Meselâ Sardunya'ya, hususî mahallî milis askeri bulundurma hakkını vermişti ki, sebebi, Türk donanmasının her yılki taarruzları idi (Lavisse-Rambaud, V, 699).

XVI - XVII. asırlarda başlıca hedef, İspanya idi. Sonra Papalık ve Malta geliyordu. Bu devletler, Türkiye ile daimî harb hâlinde idiler. Fransa'ya çok defa yardım edilirken, XVII. asrın 2. yarısında XIV. Louis'nin anti-Türk politikası yüzünden Fransa sahilleri ve gemileri de çok vuruldu. İspanya'dan sonra en büyük Hıristiyan deniz gücünü teşkil eden Venedik, harb zamanında vuruluyor, sulh zamanında Venedik sahillerine ve gemilerine dokunulmuyordu. XVII. asırda İngiltere ve Holanda gemileri de Akdeniz'de göründüler. Bunlar da Türk korsanlarının başlıca hedefini teşkil etti. Türkler, Akdenizli olmıyan bu iki milletin Akdeniz'de ticaret yapmasından pek hoşlanmıyorlardı. Fakat zaman zaman İngiltere ile Holanda, Dîvân'dan, Akdeniz'de ve Türk limanlarında bayrak gösterme hakkını alıyorlar, sonra bir mes'elede anlaşmazlık oluyor, Cezâyir'deki Türk korsanlarına gün doğuyor, İngıltere ve Holanda sonra yeniden Dîvân ile uyuşuyorlardı.

1624'te 13 ay zarfında Türk korsanları, Akdeniz ve Atlantik'te 143 Holanda gemisini zabt ederek 67,5 milyar TL. değerinde mal ele geçirdiler. Bu sırada Holanda, büyük devletler arasındaydı. Bu 1624 darbesi, Holanda için yıkım oldu (Hammer, IX, 30).

Venedik'le de Akdeniz'de ve Türkler'in «Venedig Körfezi» dedikleri Adriyatik'te büyük vuruşmalar oluyordu (Maurice Aymard, *XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik, İktisad Fakültesi Mecmuası*, XXIII, 1963, s. 224, 226). 1615'te Dîvân, Adriyatik'e açılan küçük körfezlerde korsan filoları teşkiline başladı. Gûyâ arada Türkler'e baş kaldıran Üskoklar'a karşı bir tedbirdi, Istanbul'daki Venedik balyosuna böyle söylendi. Aslında Venedik'i tehdit ve baskı altına almak gayesi güdülüyordu. Venedikliler'e karşı böyle bir üs Risano'da kurulmuştu ki, Çetine'nin 60 kilometre kuzeybatısında minik bir körfezdir. Bir diğeri Narenta ırmağının ağzında kurulmuştu, burası tam Dalmaçya'dır. Diğeri Kastelnuova'dadır. Bu üsler, Venedik'e 500 kilometreden daha yakın ve Adriyatik'in doğu kıyısı ortalarında idi. İyonya (Yunan) Denizi'nde ve bu denizi Adriyatik'e bağlıyan Otranto Boğazı'nda Venedik için emniyet yoktu. Buraları Türk gemilerinin devriye gezdikleri sulardı. Venedik'in Korfu ve Girit gibi toprakları ile muvâsalasını çok zorlaştırıyordu. 1582, 1583, 1584, 1587 ve müteâkıb yıllarda Türk korsan filoları, Venedik Körfezi'ne girdiler ve Venedik limanına kadar sokuldular. 1585 baharında 17 oturaklı bir Türk korsan gemisi, Chioggia önünde bir Venedik kadırgası tarafından yakalanıp ele geçirildi. Chioggia limanının Venedik şehrinin sadece 20 kilometre güneyinde olduğu hatırlanırsa, Türk korsan gemisinin cür'eti ortaya çıkar. Nicolo Contarini'ye göre yalnız 1603 yılında 12 büyük

ve pek çok küçük Venedik gemisi, Türkler tarafından zabt edildi. Bu teknelerin ve taşıdıkları mallarının yaklaşık değeri 8 milyon duka altını idi. 1973 satınalma değeri 10 milyar TL.'dır.

Bizerte'de (Arabca : Benzert) üslenen Tûnus beylerbeyiliğine ait korsan filoları da, Malta Şövalyeleri'ne rağmen, İtalya ve Sicilya'ya (İspanyol toprakları) baş belâsı kesilmişti. Bizerte'de her zaman için hapishanelerde 20.000 Hıristiyan esîri vardı (G. Yver, *İslâm Ans.*, II, 665b). Ve bu, Cezâyir şehrine nisbetle, mütevazı rakamdı.

1661 - 1662'de Saint-Tropez, Antibes, Mantigues, Narbonne, Agde gibi Fransa'nın Akdeniz şehirleri, her biri bir çok defa Cezâyir donanması tarafından vuruldu. Türkler, Toulon yakınlarındaki Hyères adalarını zabt ederek, Côte d'Azur ve Lyon Körfezi üzerindeki Fransız şehirlerini vurmak için, yıllarca üs olarak kullandılar (Lavisse-Rambaud, VI, 107). XIV. Louis'nin, Türkiye ile harb hâlinde olmamasına rağmen Girit'teki (Kandiye) Venedikliler'e çok büyük ölçüde yardım yaptığı yıllardı. Güneş Kral'ın, anavatanında burnu kırılmıştı.

1620'de Dâmâd Halil Paşa, 3. kapdân-ı deryâlığı sırasında, Manfredonia Körfezi üzerindeki İspanya'ya ait Pulya şehirlerini vurdu ve Manfredonia limanını zabt etti (Bari'nin 100 kilometre kuzeybatısında) (Naîmâ, II, 185; Alfonso la Cava, *Il Secco Turchesco in Manfredonia nel 1620, Archivio Storrico per le Provincie Napoletene,* XXVI, Napoli, 1940, s. 60-104).

XVII. asrın başlarında Cezâyir korsan filosunun başındaki Murad Reîs, çok büyük başarılar kazandı (XVI. asrın 2. yarısı ile XVII. asrın ilk yarısında büyük şöhret yapan 3 ayrı Murad Reîs vardır). I. Sultân Ahmed, kendisini Cezâyir'den çağırmış, şahsen görmek istemiş, çok iltifât etmiş, Mora sancak beyi yapmıştı (Naîmâ, II, 79). Bir deniz muhârebesinde şehîd oldu, 1609'da Rodos'ta yaptırdığı camiinin yanındaki türbesine gömüldü. 1609'dan sonra türbenin önünden geçen her Türk harb gemisinin Murad Reîs'i topla selâmlaması, kanundu.

Gene Rodos'ta gömülü olan Memişpaşaoğulları, XVI - XVII. asrın büyük amiraller ve korsanlar yetiştirmiş bir denizci ailesi idi. Denizciliğe Oruç Reîs'le başlıyan Kurdoğulları, keza çok meşhurdular. İndonezya'ya giden Hızır Reîs, Kurdoğulları'ndan idi.

Atlas Okyanusu'nda Türkler

On bir ay oturdum bir han içinde
Yedi deryâ geçdim bir gün içinde
Rabb'im bize kısmet eyle karayı
Evvel karayı da sonra sılayı

Akdeniz üstünde sünbüllü dağlar
Murâd Reîs oturmuş dümend'ağlar
Kıral kızı karşıda başın bağlar
On bir ay dedikde göründü dağlar

Murad Reîs'in on bir ay kara yüzü görmeden bir seferini anlatır bu koşma... Karşısında bir kral kızı... Kim bilir hangi kralın kızı... Korsan ve akıncı beyi için mühim bir şey değil... Akdeniz'in mor sünbüllü dağları ancak hayaldedir... O halde neredeyiz? Atlas Okyanusu'nda!

Türkler, Atlas Okyanusu'nda neler yapmışlar? Bizim kaynaklar o kadar az şey söylerler ki... Barbaros Hayreddin Paşa, hâtıralarında *(Gazavât-ı Hayreddîn Paşa)* bir iki defa Sebte (Cebelitârık) Boğazı'ndan çıktığını yazar... Evliyâ Çelebî, I. cildinde, bir Cezâyir beylerbeyisinin Atlantik'e velvele salıp İngiltere adalarını yakıp yıktığından bahseder... Bunun gibi ufak tefek kayıtlar işte... Onun için, bu bahiste söylediklerimizin yüzde doksanının mehazı, Batı kaynaklarıdır. XVI. ve XVII. asır Avrupa kaynaklarında biraz da tesadüfen bulunmuş kayıtlar. Bu işe kendini veren bir araştırıcının, bu kayıtlar gibi pek çoğunu bulacağına eminim. Daha çok İngiliz kaynakları bilgi vermektedir. XVI. asra ait kayıtlar kıttır. Bilgimiz, daha çok XVII. asra aittir.

XVI. asrın sonlarında Türkler, Akdeniz'de İspanya'ya göz açtırmamışlardır. XV. asrın sonlarında Kemal Reîs ile başlıyan İspanya'ya deniz harbi, kesiksiz devâm etmiştir. XVI. asrın bütünü ile XVII. asrın ilk yarısında İspanya, en güçlü Hıristiyan devletidir. Dünyanın en büyük sömürge imparatorluğuna ve en kudretli Hıristiyan donanmasına sahiptir. I. Elizabeth, bu donanmaya karşı, Donanmay-ı Hümâyûn'un gelmesini istirhâm eder. Daha önceleri I. François ve oğlu II. Henri'nin yaptığı gibi. Ancak I. Elizabeth devrinde, hele Yenilmez Armada'nın yenilmesinden sonra, İngiltere'de donanma ve denizciliğin serpilmesi ve gelişmesi, Dîvân'ı kuşkulandırır. Dîvân-ı Hümâyûn'a göre İngiltere, ikinci derecede bir devlettir ve İspanya'ya düşman olduğu için desteklenmesi de lâzımdır ama, İngiliz gemilerinin olur olmaz Akdeniz'e dalmaları Türkiye'yi

sinirlendirir. 1580'de Akdeniz'e girmek cesaretini gösteren 49 gemiden müteşekkil bir İngiliz donanması, Türk donanması tarafından tamamı esir edilerek Cezâyir'e getirilir. 1619-21 arasında yalnız 3 yıl içinde 400 küsur İngiliz ticaret ve harb gemisi zabt edilip çoğu Cezâyir'e getirilir.

1613 ile 1621 arasındaki 8 yılda (I. Ahmed - I. Mustafa - II. Osman devirleri), yalnız Cezâyir limanına 936 Hıristiyan harb ve ticaret gemisi, ganîmet olarak getirilmişti. Bu yıllarda Cezâyir Akdeniz donanması, 30 - 40 toplu 70 harb gemisinden ibaretti, Atlas Okyanusu'nda bulundurulan filolar (bilhassa İngiltere sularında), bunun dışındadır.

1609'da, İspanya kralı III. Felipe'nin (1598 - 1621) yeğeni, Cezâyir donanması tarafından esîr edilip Cezâyir şehrine getirildi ki, bu mühim olay, levend şâir Gedâ Muslu'nun bir *koşma*'sında terennüm edilmiştir.

Akdeniz'de prestiji mahv olan İspanya, var gücüyle Atlas Okyanusu'na ehemmiyet vermiye başladı. Zâten buna mecburdu. Güney ve Kuzey Amerika kıt'alarının mühim kısmını elinde tutuyordu. 1580'de Portekiz tâcı da İspanya kralına geçti ve Portekiz'e ait Brezilya da İspanyol sultasına düştü. Daha İngiltere, Fransa ve Holanda'nın Amerika'da sömürgeleri yoktu, fakat edinmiye çalışıyorlardı. Atlas Okyanusu'nda İspanyol gemilerine bilhassa İngiliz korsan gemileri musallat oldular. Ancak Fransız, Holandalı, Türk korsanları da İspanyol gemilerine zarar vermekten geri kalmıyorlardı. Bir İspanyol tarihçisi, İspanya'nın zirve tarihi olarak 1580'i vermiş, bundan sonra alçalmıya başlıyan İspanyol kudretinin 1648'de Fransa lehine en büyük Hıristiyan devlet olmaktan çıktığını söylemiştir. Türkiye imparatorluğunun zirve yılı ise 1594'tür, yâni hemen hemen İspanya ile paralellik vardır. Fakat İspanyol çöküşünün hızlı olmasına rağmen, Türk çöküşü yavaştır. 1769'a kadar dünyada hiç bir devlet tek başına, hattâ en kudretli iki devlet bir arada Türkiye'yi yenememişlerdir. 1769'da Türkiye bu pozisyonunu kaybetmekle berâber, 1918'e kadar büyük devletler arasında kalabilmiştir. İspanya ise 1898'de büyük devletler arasından çıkmıştır.

Bu devirde korsanlığın çok büyük bir merkezi (yahut çevresi), Karayib Denizi'dir. Bu deniz, kuzeyde Büyük Antiller, batıda Orta Amerika, doğuda Küçük Antiller, güneyde Güney Amerika'nın kuzeyi (Panama, Kolombiya, Venezuela) ile çevrilidir. Doğudan Atlas Okyanusu'na, kuzeybatıdan Meksika Körfezi'ne açılır. Burada İspanyol, İngiliz, Fransız ve Holanda korsanları kaynaşmaktadır.

Türk korsanlarının bu sulara gelmemesi için, bu korsanlar, Cezâyir'e her yıl belirli bir ganîmet payı veya vergi ödemektedirler. Böylece Karayib Denizi ve Antil Adaları, Türk korsanlarının aktivite sahası dışında kalmaktadır ama, bu mevzularda, söylediğimiz gibi, bilgimiz çok kıttır. Küçük Antiller'den bir grup adanın «Türk Adaları» adını —hâlâ— taşıması, buraya da Türkler'in eriştiğini gösteriyor (Türk korsanlarının Karayib Denizi ile ilgisi için: *History of the County of Cornwall,* I, 496).

1617 Maderia seferi, zamanın kaynaklarına aksetmiştir (Pierre Dan, *Histoire de Barbarie et de Ses Corsairs,* Paris 1637, s. 275-6; Salvatore Bono, *I Corsari Barbareschi,* Torino, 1964, s. 178; Ali Haydar Emîr, *Cezâyir Hakkında,* Istanbul, 1930, s. 44-5). 2 Cezâyir kadırgası ile yapılan bu seferden 1.200 esirle dönüldü. Madeira, Atlantik'te, Fas kıyılarına 600 kilometre açıkta Portekiz'e ait bir adadır. Cebelitârık'tan mesafesi 1.200 ve Cezâyir'den 1.900 kilometredir (Istanbul-Cezâyir kuşuçuşu 2.400 kilometre). Madeira, hâlâ Portekiz anavatan toprağı sayılmaktadır. Afrika'da ve şaraplarıyle çok meşhurdur.

1674'te gene 2 Cezâyir gemisi, Tejo nehrinin aktığı ve kuzey kıyısında Lizbon'un (Portekizce : Lisboa) bulunduğu halice girdi. Lizbon'un âdetâ gözü önünde 36 toplu ve 400 mürettebatlı bir Portekiz firkateynini zabt ve içindekileri esir ettikten sonra yaktı Lizbon, Cebelitârık'a 550 kilometredir.

1693'te bir Cezâyir gemisi, 6 topla mücehhez büyük bir Portekiz nakliye gemisini (Noterdam del Bilar), Finister Burnu açıklarında batırdı. Finister (Finisterre) Burnu, İspanya'nın Atlantik'e bakan Galisya eyaletindedir ve bu eyalet Portekizliler'le meskûndur. Bu mevkiin Cebelitârık'a mesafesi 1.000 kilometredir (mesafeler daima kuşuçuşu ve kabataslak verilmektedir). Bu vak'adan 10 ay sonra «Nortar» adında bir İngiliz korveti Cadix önünde, Cezâyirliler'in eline düştü. Cadix (Cadiz), İspanya'nın bütün Amerika ile ticâretini sağlıyan en büyük Atlantik limanıdır ve aynı adı taşıyan körfez üzerinde bir Endülüs şehridir. Cebelitârık'tan 140 kilometredir. 1695 ocağında 24 top ve 12 havanla mücehhez bir Holanda harb gemisi (Schantaklar), Saint Vincent Burnu'nun 40 mil batısında, Ali Baba'nın kumanda ettiği bir Cezâyir firkateyni tarafından zabt edildi. Bu burun, Portekiz'in en güneybatı ucunu teşkil eder. Bu mevkiin Cebelitârık'a uzaklığı 460 kilometredir (C. F. Duro, *Armada Espanola,* Madrid, 1895, III, 237-40).

Türk korsanları, Asor adalarına da seferler yaptılar (Bono, 177-8; *Della Citta e Regno di Algeri,* Floransa, 1783, s. 24). Bu adalar, Avrupa kıt'asının en batı topraklarını teşkil ederler, Portekiz'e

aittir. New York ile Lizbon arasında ve Lizbon'un 1.600 kilometre batısında, Atlas Okyanusu'nun ortasındadır. Cebelitârık'tan 2.000 kilometredir.

İspanya'nın, Cadiz Körfezi'ne yapılan akınlar, bilhassa 1530, 1553, 1574'tekiler mühimdir. Bunların bâzılarına Barbaros Hayreddin Paşa, Piyâle Paşa gibi kapdân-ı deryâlar kumanda etmiştir.

Büyük (Koca) Murad Reis'in Batı Akdeniz ve Atlantik seferleri, XVI. asrın son çeyreği ile XVII. asrın ilk yıllarını kaplar ve çok meşhurdur. Bir çok denizci Murad Ağa, Reîs, Bey arasında 3 veya 4 Murad Reîs meşhurdur ve en meşhurları da budur. Izlanda seferini yapan Murad Reîs, daha sonraki başka bir amiraldir.

Murad Reîs'i daha hayatında, İngiliz tarihçisi Knolles şu sıfatla anar *(History,* 1603, 825) : «Amurat Rais, The Turks Admiral for the West Part of the Mediterranean = Akdeniz'in Batı kesimi için Türkler'in amirali Murad Reis». O derecede kudret kazanmıştır ki, I. Elizabeth'in halefi olan İngiltere kralı I. James'le mektuplaşmıştır. Kral'a gönderdiği 2 şubat 1607 tarihli mektubunda şu mütevazı imza, rikkat uyandırır : «deryâ beyi (yâni tümamiral) Murad» *(State Papers,* 71.1.f.12). Murad Reîs, Ali Biçin Reîs'in dâmâdıdır (Grammont, 178-9). Kılıç Ali Paşa'nın talebesidir. Onun ve Ali Biçin Reîs'in himayesinde yetişmiş, Cezâyir eyaletinin korsan filosunun kumandanı olarak 1570 yıllarında büyük şöhret yapmıya başlamıştır. Deryâ sancak beyi (tümamiral) rütbesi verilen Murad Reîs'in mâcerâ, kahramanlık ve başarılarını, gazâlarını okuya dinliye hayrân olan I. Sultân Ahmed gibi çok sert bir hükümdar, kendisini bizzât görmek istemiş, huzûr-ı hümâyûn'da hiç bir vezîrin nâil olmadığı büyük iltifat görerek, Mora kendisine verilmiştir. Onun bir çok seferi arasında, 1586 ve 1587'de iki yıl üstüste tekrarladığı Kanarya Adaları seferi, Batı'da büyük akisler yapmıştır. Kanarya Adaları'nın en kuzeydoğuda olanını, Lanzarote'u vurmuştur. Afrika'da İspanya'ya ait olan bu takımadadan Lanzarote, Fas kıyısına 140 kilometredir. Cebelitârık'tan 1.200 kilometredir. Madeira adasının 440 kilometre güneydoğusundadır.

İkinci Kanarya seferi, 18 kadırga ile yapılmıştır. Yâni alelâde bir korsan akını değil, büyük bir deniz seferidir. Zîrâ bu yıllarda Avrupa'da, 18 kadırgası olan devletler sayılı idi (Duro, *Armada Espanola,* II, 399; *V.S.P.,* 273, 277). İspanyol valisinin âilesi dâhil 300 seçkin esir alarak Kanarya Adaları'ndan dönen Murad Reis, bundan sonraki 20 yılda, her yıl ekseriya Atlas Okyanusu'na açılarak bir ülkeyi vurmuştur.

İspanya kudreti azalmıya yüz tutunca, Türk korsanları, dikkatlerini, deniz gücünü her yıl arttıran İngiltere'ye çevirmişlerdir.

Bu devleti baskı altına almak için büyük ölçüde teşebbüslere girişilmiştir. XVII. asrın bütün ilk yarısında, Donanmay-ı Hümâyûn'un yalnız Cezâyir beylerbeyisine bağlı kısmı, bütün İngiliz donanmasından kesin şekilde üstündür. Bu sıralarda İngiltere, XVIII. asrın 3. çeyreğinde gerçekleştirdiği dünyanın birinci donanmasını elinde tutabilmek için, I. Elizabeth'in devlet siyâsetini tâkıyb etmektedir.

İngiltere'ye karşı yapılan deniz akınlarının en meşhurlarından biri, Murad Reîs'in haziran 1631 Baltimore seferidir (W. Laird Clowes, *The Royal Navy,* Londra, 1897, II, 23; Bono, 178; Fisher, *Barbary Legend,* Oxford, 1957, 323). Bu Murad Reîs, meşhur Koca Murad Reîs değildir. Ondan sonradır. Bilhassa İzlanda seferiyle meşhurdur. Baltimore, İrlanda'nın en güney ucunda bir limandır. Cork'ın 80 kilometre güneybatısındadır. Cebelitârık'tan 2.000 kilometredir. Brich, Knolles, Knight, Frizell, Amiral Button, Lane-Pool, Oppenheim gibi bir çok tarihçinin tasvîr ettiği bu akında Murad Reis, 237 İrlandalı'yı Cezâyir'e götürdü. Yalnız 2 kadırga ile yapılan bu akında Murad Reis, Baltimore'da sadece bir gece kaldı (19-20 haziran gecesi). Kasaba yağma edildi, erkekler öldürüldü. Limanı Türk kadırgalarına kapatmak istiyen 2 Fransız gemisi batırıldı ve bir İngiliz gemisi zabt edildi. Bu olay, IV. Murad devrinde geçmiştir. Olayı, çok uzun bir destan hâlinde İrlandalı şâir Thomas Usborne Daweys nazma çekmiştir. Cork Kontu, Avam Kamarası'na yazdığı mektupta, şöyle diyordu :

«Gelecek yaz Türkler, İrlanda sahillerine ikinci bir harekette daha bulunacaklardır. Kuvvetleri, bütün sahilleri bir anda basacak derecededir. Bu felâket, İrlanda'nın güney kıyılarında halkın üzerinde büyük bir korku ve şüphe yarattı. Sahilleri koruyabilecek kuvvetler gönderilmediği takdirde, adanın güney sahillerinin boşalacağı ve halkın yerlerini yurtlarını bırakıp içerilere çekileceği muhakkaktır. Bu takdirde limanlar, düşmana açık kalacaktır. Açık deniz balıkçılığı mahv olacaktır. Kral, icabında donanmasına tecrübeli gemiciler veren bu halktan mahrum kalacaktır. Kralın balıkçılıktan ve gümrükten geliri de azalacaktır».

Ağustos 1631'de I. Charles (1625 - 1649), İrlanda'daki yüksek görevlilere, olayda ihmali görülenlerin şiddetle cezalandırılmalarını emretti.

İrlanda gibi Büyük Britanya adasına da pek çok sefer yapıldı. Büyük Britanya adasının kuzeyinde İskoçya, batısında Galler vardır, en büyük kısmını ise İngiltere teşkil eder. Bu devirde Büyük Britanya ve İrlanda adalarının tamamı, İngiltere'ye aittir. Baltimore akınından 6 yıl önce, gene IV. Murad devrinde, 1625 ağusto-

sundaki İngiltere akını meşhurdur. Bunda bilhassa İngiltere'nin güneybatı ucu, Cornwall eyâletinin Manş Denizi üzerindeki güney kıyıları vurulmuştur. Burada büyük şehir, Plymouth limanıdır. Plymouth'un 25 kilometre kadar batısındaki Looe limanı basılmıştır. Aynı zamanda Scilly adaları vurulmuştur. Bu adalar, İngiltere'nin (Cornwall'ün) güneybatısında, 40 kilometre açıktadır (Fisher, 322-3).

Ağustos 1625'te Türkler, 10 gün içinde Plymouth çevresindeki 27 gemiyi zabt ettiler. 80'i Looe limanından olmak üzere kıyılardan da 200 esiri gemilerine aldılar (istîab haddi dolayısıyle gemilere fazla esir alınamıyor, ileri gelenler, asılzâdeler, güzel kızlar seçiliyordu). Ayrıca Cornwall'ün en güneyindeki «Mounts Bay» denilen körfez üzerindeki bir kilise basılıp 60 esîr gemilere alındı. Looe, bilhassa seçilmişti. Zîrâ bir müddet önce bir Türk gemisi, Looe limanına bağlı bir İngiliz gemisi tarafından zabt edilmişti. Bunun intikamı dehşetli oldu. Uzun müddet Cornwall kıyıları abluka edildi, limanlara İngiliz gemileri giremez, balıkçı tekneleri bile denize açılamaz oldu. Nihâyet Scilly adalarını feth eden Türkler, uzun zaman bu İngiliz takımadasını üs olarak kullandılar.

Sonra Türkler, Bristol Kanalı'na ve İrlanda Denizi'ne girdiler. Devamlı şekilde 30 gemilik bir Türk filosu, bu sularda geziniyordu ki, büyük kuvvettir. İrlanda Denizi, Büyük Britanya ve İrlanda adaları arasındaki denizdir. «Bristol Kanalı» denilen körfez ise, ucunda Bristol limanının bulunduğu büyük koydur ki, kuzey kıyılarında Galler, güney kıyılarında da İngiltere'nin sırasıyle Devon, Somerset ve Gloucester kontlukları (county) yer alır.

Bristol Kanalı'nın açığında, Devon kontluğu kıyılarından 20 kilometre mesafede Lundy adası vardır. Türkler 1625'te bu adayı aldılar. Yıllarca ellerinde bulundurdular ve büyük, çok işlek, Amerika ile ticaret yapan Bristol limanının ağzına hâkim oldular. İngiltere, yıllarca, Türkler'i Lundy ve Scilly adalarından atamadı. Böylece İngiltere adalarında Türkler, iki üs edinmiş oldular. Lundy adası, Scilly adalarının 175 kilometre kuzeydoğusundadır.

1625'te Lundy üssünü elde eden Türkler, 1631'de bir çok İngiliz limanını yıllık vergiye bağlamışlardı. Bu vergiyi vermiyen limanlara İngiliz gemileri giremiyorlardı. 1654'te 30 yıl sonra Türkler, hâlâ Bristol Kanalı'nda idiler. Hepsi Cezâyir beylerbeyiliğine bağlı gemilerdi. Devrin İngiliz ve Fransız gazeteleri, Türkler'in Bristol Kanalı'ndaki faaliyetlerine yer ayırıyorlardı (*Gazette de France,* 1650, s.1.133, 1654, s.99, 171; Grammont, *Histoire d'Alger sous la Domination Turque (1516 - 1830)*, Paris, 1887, s.28).

İngiltere ile Fransa arasındaki Manş Denizi (English Channel), Fransa ile İspanya arasındaki Biskay (Gaskonya) Körfezi, Portekiz'in Atlas Okyanusu ortasındaki Asor ve Afrika kıyılarına yakın Madeira adaları, Türk gemilerinin XVI. ve XVII. asırlarda devamlı gezdiği ve vurduğu yerlerdir. Bu arada 2 İzlanda seferi, bilhassa Murad Reis tarafından yapılan ilki, çok meşhurdur.

İzlanda, Avrupa'nın kuzeybatısında büyük bir adadır. Danimarka krallığına bağlı olarak yaşamıştır. Son zamanlarda müstakil devlet olmuştur. Kuzey Kutub Dâiresi, İzlanda'nın kuzeyinden geçer. Burası Cebelitârık'tan 3.400, Grönland'dan 340, Birleşik Amerika'nın en kuzeydoğusundan 3.200, İskoçya'nın en kuzeyinden 800, Norveç kıyılarından 975 kilometredir.

Murad Reîs'in İzlanda Seferleri (1627, 1642)

Murad Reis, 20 haziran 1627'de İzlanda'ya varmış, 16 temmuza kadar 26 gün adada kalmış, 12 ağustosta 400 esirle Cezâyir'e dönmüştür. Böylece sefer tam 3 ay sürmüştür. Cezâyir-İzlanda yolunun 27 günde alındığı ortaya çıkar ki, 4.200 kilometredir. Sefere 12 kadırga katılmıştır. Murad Reis, düz yol tâkıyb etmemiş, Manş Denizi'nden Kuzey Denizi'ne geçmiş, Danimarka kıyılarını vurduktan sonra kuzeybatıya doğru seyrederek İzlanda'ya varmıştır. 15 yıl sonra 1642'de yapılan 2. İzlanda seferinde ise Cezâyir'e 800 esir getirilmiştir. Bu seferlerden ilki IV. Murad, ikincisi Sultân İbrahim devrindedir. Murad Reis, adanın güney kıyılarını vurmuş ve bilhassa Haymi limanında kalmıştır. 2. İzlanda seferine, Ali Reis kumanda etmiştir.

Murad Reîs'in İzlanda seferinde esir olarak Cezâyir'e getirilenler arasında bir Protestan râhibi, Olaf Eigilson vardır. Bu Lüteryen rahip, 2 yıl sonra Cezâyir'den salıverilmiş, İzlanda dilinde bir kitap yazarak Murad Reîs'in seferini ve şahsî macerasını kaleme almıştır. İzlandca olan bu eserin Danca tercümesi de vardır ve basılmıştır. Atatürk'ün emrine rağmen Türkçe tercümesi hâlâ yapılmamıştır. 1636'da İzlanda'dan Cezâyir'e getirilen esirlerden 37'si, Danimarka hükûmetinin fidye vermesi üzerine bırakılmış, yurtlarına dönmüşlerdir.

Türk korsanları, Holanda sahillerini de vurmuşlardır. Danimarka, Norveç ve İsveç sahilleri de vurulmuştur. Fakat Danimarka adaları arasında boğazlardan geçerek asıl Baltık Denizi'ne girip giremediklerini tesbit edemedim.

Cezâyir, dünyanın en büyük esir pazarlarından biri oldu. Devamlı satılmalarına rağmen, şehirde, henüz satılmamış devlet esirlerinin sayısı 30.000'den aşağı düşmüyordu. Çoğu İspanyol ve İtalyan, 1.000 kadarı İngiliz'di. En az zarar gören Fransızlar'dı. Buna rağmen 1628 sonundan 1634 ortalarına kadar olan kısa devrede bile Fransa, 80 gemisini Türkler'e kaptırdı ve 1.300 esir verdi.

Korsanlık, akıncılık gibi, çok teşkilâtlı bir işti. Cezâyir beylerbeyisinin Rotterdam, Amsterdam, Ceneviz (Genova), Livorno ve emsali büyük Avrupa limanlarında, gizli ajanları vardı. Bunlar, o limanlara bağlı gemilerin giriş, çıkış ve rotalarını Cezâyir'e bildiriyorlardı. Cezâyir, zengin bir şehir olmuştu. Çok zengin Türk armatörleri ve korsanları ortaya çıkmıştı. Bunlar, Cezâyir şehrinin 16.000 bahçeli ve 15.000 bahçesiz evinde, muhteşem bir hayat yaşarlardı. Diğer Cezâyir şehirleri de mâmurdu. Tûnus beylerbeyiliğinde de korsanlık gelirleri mühim bir meblağ tutuyordu (L. Bresson, *L'Algérie,* Paris, 1930, 26b-7b).

Türkler'in Atlas Okyanusu'nda, hattâ Hind Okyanusu'nda ne yaptıkları, henüz bütün vesikalar bir araya getirilerek doğru bir tablo hâlinde ortaya konulmuş değildir. Bilhassa İngiltere sularında devamlı 30 gemilik büyük bir filo tutan Cezâyir beylerbeyiliğinin, İngiltere adalarındaki faaliyetleri üzerinde pek çok vesikanın bulunduğunu seziyorum. Bu iş için, XVII. asır İngiliz, Holanda ve Fransız gazetelerinin ve arşiv vesikalarının taranması îcâb etmektedir. Büyük iştir. Fakat bu işi yapacak tarihçinin, ortaya çok ilgi çekici bir eser koyabileceğine inanıyorum. Ben, Atlas Okyanusu'nda Türkler'in faaliyetleri hakkında toplıyabildiğim ve görebildiğim kayıtların mühim olduğunu sandıklarımı, yukarıda hulâsa ettim. Şimdi, Atlantik'in öte yakasına, Amerika sahillerine geçiyorum.

Türkler ve Amerika

Gırnâta'nın (Granada), İberya yarımadasındaki son Müslüman Arab devletinin düştüğü aynı yıl, 1492'de, İspanya hizmetindeki bir İtalyan (Cenevizli) denizli, Kristof Kolomb (Colombus), Antil Adaları'na erişti ve Orta Amerika'ya hayatının sonuna kadar 4 sefer yaptı. Hepsi İspanya'nın hesabına. Fakat ölümüne kadar, yeni bir kıt'a keşfettiğini anlıyamadı. Kendisini hep, İndonezya adalarında sanıyordu. Onun için Antil Adaları'na «Batı Hind Adaları» ve Kızılderililer'e «Hindli» denildi. Kuzey ve Güney Amerika kıt'aları, «Kızılderili» adı altında —geniş ölçüde— indî olarak topladığımız, yüzlerce dil konuşan yüzlerce ırkla —çok seyrek bir şekilde— meskûndu. Yalnız Orta Meksika, Yukatan yarımadası ve

Peru'da yoğun nüfus vardı ve buralarda, asırlar öncesine dayanan muntazam, medeniyetçe ileri devletler bulunuyordu. Diğer bölgelerde halk, umumiyetle çok ilkel bir kabîle hayatını aşamamıştı ve yazı kullanılmadığı için, tarihöncesi çağları yaşıyordu. İspanyollar, bilhassa ileri medeniyet seviyesinde olan Aztek, Maya ve İnka devletlerine saldırdılar. Bunların imhası, tarihin büyük yüzkaralarından biridir. Bu insanlara, bizon sürülerine gösterilen şefkat gösterilmemiş, böcek muamelesi yapılmıştır. Zîrâ ellerinde büyük ölçüde altın, gümüş ve mücevher (bilhassa zümrüt) tutuyorlardı. XVI. asırdan önce Amerika kıt'asında at ve ateşli silâhlar meçhuldü ve Beyazlar, bu iki dehşetli üstünlükle kıt'aya ayak basıyorlardı. Ama onlar da, o zamana kadar Eski Dünya'da meçhul tütün, domates, hindi gibi mühim tüketim maddelerini gördüler ve Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya getirdiler. Kristof Kolomb'dan önce Amerika'ya Beyazlar'ın geldiği muhakkaktır. Fakat geniş ölçüde Beyaz İnsan akını, onunla başlar. XVI. asır başlarında da artık bu toprakların Doğu Asya olmadığı, yeni bir kıt'a ile karşı karşıya gelindiği anlaşıldı. Amerika ile sadece İspanya ve Portekiz ilgileniyordu. Portekiz sömürge sahasına yalnız Brezilya giriyor, kıt'aların diğer bütün ülkeleri, İspanya'ya açık bulunuyordu. İngilizler, Fransızlar ve Holandalılar çok geç kaldılar. İngilizler'le Fransızlar ancak XVII. asırda Kuzey ve Orta Amerika'ya ciddî şekilde el atabildiler. İspanya ise XVI. asır boyunca, Kuzey Amerika'nın en büyük parçasını ele geçirmişti. Fakat XVII. asırda, kıt'anın büyük ülkeleri hâlâ Beyazlar için meçhul ve adım atılamamış yerlerdi. Diğer büyük Avrupa milletleri, Almanlar ve İtalyanlar, Amerika ile hiç ilgilenemediler. İtalyan devletleri hâlâ Akdeniz'de idiler.

«Yeni Dünya»... Türkler, kıt'aya bu adı vermişlerdi. Türk denizcileri, daha Kristof Kolomb'un seferleri sırasında kıt'aya ilgi gösterdiler ve Amerika'nın Atlantik'e bakan yüzünün en iyi haritalarını elde etmek ve çizmek için çaba gösterdiler. Pîrî Reis, hârikulâde *Amerika Haritası*'nı, Mısır'dan dönen ve fiilen Hind Okyanusu'na çıkan Yavuz Sultan Selîm'e takdim etti. Fakat Yavuz, az sonra öldü. Kaanûnî Sultan Süleyman tahta çıktı. Cezâyir beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa, İspanyollar'ın her yıl Amerika'da nereye ayak bastıklarını biliyordu. Kemal Reîs'in yeğeni Pîrî Reis, Oruç Bey'in ve sonra Hayreddin Paşa'nın emrinde çalışan bir amiraldi. Barbaros, kapdân-ı deryâ olarak Istanbul'a çağırıldığı zaman, Kaanûnî ile ilk görüşmesinde, Türkiye'nin de Amerika'nın keşif ve fethine katılması lüzumunu arz etti. Demek bu işe bu derecede ehemmiyet veriyordu. Kaanûnî, vezîr-i âzam'la görüşmesi lüzumunu bildirdi. Barbaros, Haleb'de bulunan Vezîr-i âzam Dâ-

mâd Makbûl İbrahim Paşa ile görüşmek üzere oraya gitti ve bir çok mes'ele arasında, Amerika'ya sefer lüzumunu da Türkiye başbakanına açtı. İbrahim Paşa : «ittisâl-i memleket yokdur ve arada düvel-i uhrâ vardır» diye Barbaros'u atlattı. Dîvân-ı Hümâyûn, bu işe hiç bir ehemmiyet vermiyordu. Bunu fazla kınamamak lâzımdır. Zîrâ bu olaydan 2 asırdan fazla bir zaman sonra, Voltaire gibi bir dâhî, Amerika gibi sefil topraklarla uğraşıp Avrupa işlerini ihmal ettiği için, XIV. Louis ile alay ediyordu. Dahası var : XIX. asrın ortalarında, Prens von Bismarck gibi tarihin en büyük diplomatlarından ve devlet adamlarından biri, Avrupa'da bir nahiye elde etmeyi, sömürgelerde bir ülke elde etmiye yeğ tutuyordu, bu fikrini açıkça beyân etmiştir.

Amerika ile İspanya, İngiltere ve başka Batı Avrupa ülkeleri arasında işleyen altın, gümüş ve diğer değerli eşya yüklü gemileri ellerine geçiren Türkler, XVII. asırda Yeni Dünya'yı daha yakından tâkıyb etmiye başladılar. Boston (Massachusetts) ile Plymouth ve Bristol (İngiltere limanları) arasında işleyen bir çok gemi, Türk korsanlarının eline düştü. Amerika'dan gelen böyle 2 gemiyi Türkler, 1625'te Manş Denizi'nde zabt ettiler. 1678'de Massachusetts'den İngiltere'ye gelirken, Charlestown limanına bağlı bir gemi, Türkler'in eline geçti. Gemide, Boston'ın Harvard College mezunlarından Dr. Daniel Manson vardı. Cezâyir'e götürüldü ve hayatının sonuna kadar orada kaldı. Amerika limanlarına bağlı hangi gemilerin Türkler'ce zabt edildiğinin bir envanterini çıkarabilmek için, gene arşiv vesikalarını ve gazeteleri taramak lâzımdır.

1660'da bir Cezâyir filosu, Kanada'ya bağlı Newfoundland adasını vurduktan sonra, güneybatıya doğru seyrederek Kanada, sonra bugünki Birleşik Amerika (Maine, New Hampshire, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut, New York, New Jersey, Pennsylvania, Delaware) kıyılarını gezdi. Bu kıyılar, İngiltere sömürgesi idi. Bu seferde Virginia'lı çok güzel bir İngiliz kızı esir edilerek, IV. Sultan Mehmed'e (1648 - 1687) takdîm edildi; kız, Harem-i Hümâyûn'a alındı.

1681 Amerika seferi üzerinde de bilgimiz vardır. Gene eski rota tâkıyb edilerek sırasıyle Newfoundland, Kanada ve Birleşik Amerika'nın «New England» denilen kuzeydoğu eyaletlerinin kıyıları vurulmuştur. Tabiî XVII. asırda Amerika'ya bu çeşitten pek çok sefer ve akın yapılmış olması îcâb eder (Salvatore Bono, 178; Sir Godfrey Fisher, 323). 1681 seferi için Türk filosu, İrlanda limanlarını vurduktan sonra oradan güneybatıya doğru seyrederek Newfoundland'a gelmiştir. İkinci Viyana Muhâsarası'nın (1683) 2 yıl öncesindeyiz.

İrlanda - Newfoundland 3.400 Km.'dir. Cezâyir-İrlanda-Newfoundland-New England yolu ise 8.500 kilometredir. Gidiş geliş (Cezâyir - Amerika - Cezâyir) en az ve doğru rota ile 17.000 kilometredir. Bu sûretle klasik devirde Türk harb gemileri, askerî maksatlarla ve savaşarak, Istanbul'dan Birleşik Amerika'nın New England ve Kanada ve İzlanda kıyılarına erişmişlerdir. Atlas Okyanusu'nda Ekvator çizgisinin güneye doğru aşıldığına dâir bir kayda tesadüf etmedim. Fakat Hind Okyanusu'nda Ekvator çizgisi, güneye doğru aşılmıştır. Bu okyanusta da Türkler, klasik devirde Istanbul'dan Sumatra, Malezya, Singapur, Siyam, muhtemelen Filipinler'e kadar, gene savaş maksadıyle gitmişlerdir. Bu sûretle Büyük Okyanus'a erişmiş ve Türk gemileri burada seyretmiştir. Çünki Güney Çin Denizi, Büyük Okyanus'a bağlıdır. Asıl Büyük Okyanus'a Osmanlı harb gemilerinin klasik devirde girip faaliyet gösterdiğine dair bir kayıt yoktur.

XVIII. Asırda Korsanlık

XVIII. asırla Türk korsanlığı, Türk akıncılığı gibi, eski aktivitesini kaybeder. Fakat asrın ilk yarısında Donanmay-ı Hümâyûn hâlâ dünya birincisidir ve Cezâyir beylerbeyiliği donanması hâlâ en güçlü Hıristiyan devletleri derecesindedir. Ama artık İngiltere ve Fransa, büyük denizci devletler olmuşlardır. XVIII. asrın 2. yarısında hâlâ korsanlık faaliyetleri vardır. Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb beylerbeyilikleri bu iş için kudretli filolar ayırmaktadırlar. Fakat asrın 3. çeyreğinde artık Büyük Avrupa Devletleri, her alanda olduğu gibi denizcilikte de çok büyük güce erişmişlerdir.

7 eylûl 1791'de Cezâyir beylerbeyisi, III. Selîm'e, ağır ganimet malları gönderir. Cezâyir korsanlığı, hâlâ faaliyettedir (*Belleten*, XXXVII, 613). 61 Cezâyirli levend, omuzlarında kaplan postu ganimetleri padişah hazînesine taşırlar. Ganîmetlerin değeri, bugünki parayla yarım milyar liraya yakındır. Bu, beşte bir padişah hissesi olduğuna göre, gerçek ganîmetin değeri hakkında bir fikir edinmek mümkindir. Bilhassa «Tesbîh-i dürr-i yektây-ı lâ-nazîr» yâni eşi görülmemiş güzellikte bir inci tesbih, canlı 4 arslan, 2 kaplan, 5 boğa, elmas saat, külçe altın, çok değerli tüfek, piştov ve başka silâhlar dikkati çekiyordu. III. Selîm, Cezâyir beylerbeyisi Hasan Paşa'nın hediyelerinden memnun oldu ve 61 levendin başı olarak reîs'e kürk giydirilmesini buyurdu.

Cezâyir'de yetişip ün salan reîsler, Istanbul'a geliyor, büyük görevlere getiriliyor, kapdân-ı deryâlığa kadar çıkıyorlardı. Bunlardan biri, Mezomorta Hüseyin Paşa'dır. Bir diğeri, onun talebesi

olan Cânımhoca Mehmed Paşa'dır. Batı Akdeniz'de büyük şöhret kazandıktan sonra Cezâyir'den Istanbul'a tâyini çıkmış, 1714'de kapdân-ı deryâ olmuştur. 1707'de 20 kalyonla İspanya kıyılarını yakıp yıkmış, 2 İspanya kalesini yerle bir etmiş, sonra Malta'ya gelip demirlemişti. Patrona Mustafa Bey, Malta kalyonlarını yakmıştı. Cânımhoca, kapdân-ı deryâ olunca, Malta, fena halde ürktü. Türkler'in Malta'yı alacakları sanılıyordu. Çünki bu yıllarda Türkler, asırlardan beri İspanyollar'ın elinde bulunan Batı Cezâyir'deki Vahrân (Oran) şehrini, hiç beklenmedik bir şekilde fethetmişlerdi. Malta Şövalyeleri, kapdân-ı deryâyı ortadan kaldırmaya karar verdiler. İki genç şövalyeyi görevlendirdiler. Denizci olan bu şövalyeler, İslâm dinini kabûl ettikleri iddiasıyle Türkler'e sığındı. Kapdan Paşa'nın Kasımpaşa'daki sarayına kadar sokuldular ve bilgi vermek bahânesiyle Cânımhoca ile görüşmiye başladılar. Nihayet zehirli şerbetle Cânımhoca Mehmed Paşa'yı zehirlemek isterken yakalandılar. Malta casusu olduklarını itiraf ettikten sonra, sahte ihtidâ ve cana kasit ve devlet güvenliğini tehlikeye düşürmek gibi yenilip yutulmaz suçlarından dolayı bir çekdirmenin seren direğine asıldılar (17 mart 1733) (Sadreddin-zâde Mustafa Efendi, *Cerîde:* 11 şevvâl 1146).

Malta Şövalyeleri Hıristiyan dîni için neyse, Cezâyir korsanları da İslâm dini için aynı şeydi. Oruç Reîs, Cezâyir'i fethetmeseydi, Türkiye'nin cihân imparatorluğu şeklinde gelişebileceği husûsunda ciddî şüphelerim vardır. Maltalılar ve İspanyollar, Akdeniz'de Türkler'e kan kusturürlardı.

Deryâ beylerinin hayatları Cezâyir'de, Tuna boylarındaki akıncı beylerinin hayatı gibiydi. Türkler için büyük ve gerçek kahramandılar. Bu şekilde muamele görürlerdi. Şahıslarından başka yeryüzünde kimsenin büyük ehemmiyet taşımadığı eğitimiyle yetiştirilmiş olan padişahların bile, deryâ ve akıncı beylerine hususî bir alâka, sevgi ve muamele gösterdikleri bilinmektedir; imparatorluk protokolüne aykırı düşmiyeceğini bilsem, bu muâmeleyi «saygı» kelimesiyle bile adlandırabilirim. Deryâ ve akıncı beylerinin pek mühim bir vasıfları, ellerinin son derece açık olması, vezirlerin göze alamadıkları cömertliği ve hovardalığı yapabilmeleri, fukarâ babası olmalarıydı. Bütün bir bölgenin fakirleri, bir tek deryâ ve akıncı beyinin sayesinde geçinip giderlerdi. Beylerin saray yavrusu konakları her Tanrı misafirine açıktı. Misafirin derecesine göre ikrâm edilirdi. Misâfiri çevirmek diye bir şey yoktu, bu, şerefsizliklerin en büyüğü sayılırdı. Düşmana silâh teslim etmek derecesinde bir şerefsizlikti (Aziz Sâmih İlter, *Şimdi Afrika'da Türkler,* I, 113 vs.).

Siyasî târih kısmında «Mağrib = Garb = Batı Ocakları» denilen 3 deryâ beylerbeyiliğinin, ehemmiyet sırasıyle Cezâyir, Tûnus ve Trâblusgarb (Libya)'in siyasî tarihini, 1703'e, III. Ahmed'in (1703 - 1730) cülûsuna kadar getirmiştik. Şimdi bu ocakların 1703'ten sonraki tarihlerini kısaca gözden geçirmek istiyorum ki, geniş ölçüde, Türk korsanlığının son devresinin tarihidir. Gene siyasî tarih kısmında, Barbaros devrinde, Cezâyir eyaletinin teşkilâtından da kısaca bahsedilmişti. Orada söylenenleri, burada tekrarlamıyacağım.

Cezâyir Beylerbeyiliğinin Son Devresi

1705'te Hasan Hoca, «dayı» adıyle Cezâyir beylerbeyisi oldu. 4 mart 1707'de yerine Mehmed Bektaş Dayı geldi. Batı Cezâyir sancak beyi Yûsuf oğlu Mustafa Bey, 1705'te sancak merkezini Mizâne'den Maskara'ya aldı. Maskara, İspanya'nın elinde tuttuğu Vahrân (Oran) kalesinin ancak 70 kilometre güneydoğusunda olduğu için, bu, Vahrân'a karşı bir hareketti. Mustafa Bey, Vahrân'a karşı mühim bir kuvvet hazırladı. Mehmed Bektaş Dayı, kayınbirâderi Uzun Hasan Bey'in idaresinde bir yardımcı birlik gönderdi. 3 nisan 1708'de Vahrân'ın limanı Mersâ'l-Kebîr (=Büyük Liman) vire ile teslim oldu. 200 İspanyol subayı ve Malta Şövalyesi ile 1.800 er, Türkler'in eline düşüp Uzun Hasan Bey tarafından Cezâyir'e getirildi. Bu sûretle İspanyollar'ın, Cezâyir'de 2 asırdan beri ellerinde tuttukları tek üs, pek mühim Vahrân (Oran) şehri fethedildi. Bu fetih, III. Ahmed devri için şeref teşkil etti. Zîrâ bu üssü Barbaros, oğlu Hasan Paşa, Sâlih Paşa gibi en büyük kumandanlar XVI. asır ortalarında Kaanûnî devrinde düşürememişlerdi. Son derecede müstahkemdi ve İspanya ile karşı karşıya (225 kilometre) olduğu için, devamlı yardım alıyordu. 3 nisan 1708 fethi, bu devirde Türkler'in XVI. asırdan daha güçlü olduğunu göstermez. İspanya'nın çok zayıfladığını gösterse gerektir. Cezâyir'deki İngiltere başkonsolosu (1694 - 1712) Robert Cole, hoş görünmek için konsolos-hâneyi 3 gece aydınlattı (Cole, 18 yıl konsolosluktan sonra bu görevde iken Cezâyir'de ölmüştür). Vahrân'ın anahtarları padişaha gönderildi ve Istanbul'da da şenlik yapıldı. Bektaş Dayı'ya beylerbeyi (orgeneral) rütbesi verildi. Vahrân'ın fethinde büyük hizmet eden kayınbiraderi Uzun Hasan Bey için de aynı rütbeyi istirhâm eden Bektaş Paşa'nın bu talebini Dîvân uygun bulmadı. Bunun sebebi açıktır : Bir eyâlette aynı rütbeyi taşıyan iki kişi bulundurmamak. III. Ahmed, Cezâyir gazilerine : «du'ây-ı hayr-ı mülûkâneme mazhar olmuşsunuzdur» diye büyük iltifat etti. Atası Kaanûnî devrin-

de bu kalenin alınamadığını biliyordu *(Mühimme,* CXVI, 103; Râşid, III, 258). Burc ve bârûları eflâke yükselen Vahrân kalesi, 200 kalyon alan limanı, 20.000 İspanyol muhâfızı, 50.000 nüfusu ile böylece ilk defa olarak Türkiye'ye dahil oldu. Muhâsara 31 aralık 1707 günü başlamış, kale, 93 günde düşmüştü. Fâtih kuvvet, 10.000 Türk, 15.000 yardımcı Arab-Berberî, 165 kara topu (15'i muhâsara topu) idi. 25.000 kişilik muhâsara eden kuvvetten 7.500'ü şehîd oldu. İspanyollar 15.000 ölü ve 5.200 esir verdiler. Kaleye yardım getirmek üzere limana giren 2 İspanyol gemisi, kaleyi denizden sarmış olan Türk filosu tarafından zabt edildi. 2 İspanyol gemisinin getirdiği 300 top ve pek çok harb malzemesine el konuldu. Zabt edilen 2 kalyon, deryâ beyleri Bartınlı Ali, Mehmed ve Ali Reisler tarafından Istanbul'a getirilip teslim edildi (Fisher, 285-6).

Zamanında böyle çok parlak bir zafer geçen Mehmed Bektaş Paşa, 22 mart 1710'da, kayınbiraderi Uzun Hasan Bey'le berâber, yeniçeriler tarafından öldürüldü. Deli İbrahim, dayı oldu. Fakat aynı yıl o da yeniçeriler tarafından öldürüldü. Sökeli Ali Çavuş, dayı oldu. 1.700 kabadayıyı öldürterek Cezâyir'i temizledi. Dîvân, Ali Dayı'ya beylerbeyilik ve paşalık tevcîh etti. Ali Paşa, Kosantîne (Doğu Cezâyir) sancak beyi Sâlihoğlu Ali Bey'i azlederek yerine Hançerli Hüseyin Bey'i getirdi. 1715'de Sadrâzam Dâmâd Ali Paşa, Mora'yı Venedik'ten geri alacağını, 15 kalyon göndermesini Cezâyir beylerbeyisine emretti. Ali Paşa, emri derhal yerine getirdi. 15 Cezâyir, 3 Tûnus, ve 3 Trâblus kalyonu, Donanmay-ı Hümâyûn'a katıldı. Tarihin son Türk - Venedik savaşında hizmet etti. Mağlûb olan Venedik donanmasından Mora, yıldırım hızıyle geriye alındı. Sadrâzam Dâmâd Ali Paşa'ya «Mora Fâtihi» sanı verildi.

1736'ya kadar Kostantîne sancağını idare eden Hançerli Hüseyin Bey'in yerine Çeneli Hüseyin Bey geldi. Bu devirde İspanya, Portekiz, İtalya kıyıları devamlı vuruldu. İngiliz ve Holanda gemilerinden de pek çoğu ele geçirildi. Avrupa'da gemi sigorta ücretleri çok yükseldi. Holanda ile anlaşmaya varılamayınca, bu devletin Cezâyir'deki konsolosu, bütün mallarına el konularak kovuldu.

Nihayet Holanda ile Bâb-ı Âlî anlaşmıya vardı. Dîvân, Cezâyir beylerbeyisine, bundan böyle hiç bir Holanda gemisinin vurulmamasını, aksi halde îdâm edileceğini bildirdi. Hüseyin oğlu Sökeli Ali Paşa, şubat 1717'de sıtmadan öldü. Hazînedâr (mâliye müdürü) Hasanoğlu Mehmed Efendi, dayı oldu. Istanbul'a çok ağır hediyeler, ganimet hissesi ve vergi gönderdi. Beylerbeyi ve paşa oldu. 18 mart 1724'te Mehmed Paşa öldürüldü. Kör Abdi Ağa, dayı oldu.

Atlantik seferleri hâlâ devâm ediyordu. Cezâyirliler, Portekiz'e ait Yeşilburun Adaları'ndan birini ele geçirerek burasını Atlantik seferleri için üs yapmışlardı. Burası, Karayib Denizi ve Antil Adaları ile karşı karşıya idi. 15° enleminde olan Yeşilburun adaları, Afrika kıt'asının batı ucu olan Yeşil Burun'dan 750 kilometre açıkta idi. Cebelitârık'tan 3.750 kilometre ve Cezâyir'den 4.450 kilometre. Cezâyir donanması, XVIII. asrın 2. çeyreğinde hâlâ bu derecede güçlü idi.

Abdi Paşa devrinde eyaletin en büyük problemi, hâlâ 2 asırlık mes'ele idi : İspanya. Madrid, Vahrân ve Marsâ'l-Kebîr'i geri almak sevdâsında idi. Kont Montamer, Vahrân'ın karşısındaki İspanya'nın Alicante limanından 16 saff-ı harb gemisi ve 500 nakliye kayığı, 28.000 askerle 15 haziran 1732'de hareket etti. 29 haziranda bu kuvvet, Cezâyir topraklarına çıktı. Vahrân sancak beyi Mustafa Bey'in 3.000 kuloğlu (Türk-Arab melezi), 30.000 Arab askeri, yalnız çok az sayıda Türk askeri vardı. Vahrân'ı, 137 Türk topu savunuyordu. Bu sırada tahtta I. Sultan Mahmud (1730 - 1754) vardı.

30 haziranda çok kanlı bir muhârebe başladı. Türkler'le İspanyollar'ın Batı Akdeniz hâkimiyeti uğrunda artık 2 asrı çok geçen, sulhsuz ve mütarekesiz, bitmiyen savaşlarından biri. Son Türk-İspanyol savaşlarından biri.

Marki Villadarias, Arab gönüllülerini dağıttı. Bunlar kaçarken, kuloğullarını da beraberlerinde sürüklediler. 1 temmuzda Vahrân ve Marsâ'l-Kebîr, düştü. Bu sûretle Vahrân, sadece 24 yıl, 2 ay, 28 gün Türkler'de kaldıktan sonra, İspanya tarafından geri alındı. Marki Villadarias, Mostaganem ve Mazagan'ı da almak istedi. Fakat bunun çok büyük ölçüde bir savaş çıkaracağını anlıyan Madrid hükûmeti, bu savaşı göze alamadı ve izin vermedi. Vahrân sancak beyi Mustafa Bey, kuvvetlerini toparladıktan ve Cezâyir'den de beylerbeyi Abdi Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in kumandasında yeniçeri birlikleri aldıktan sonra, Vahrân'ı istirdâd etmek için muhâsaraya başladı. Abdi Paşa, Cezâyir müftüsü İbrahim Efendi'yi İstanbul'a göndererek durumu bildirdi ve kalenin geri alınması için yardım istedi. Fakat Vahrân alınamadı. Ama asrın sonlarına kadar, çok uzun müddet, Türk muhâsara veya ablukası devâm etti.

Vahrân'ın kaybına çok üzülen Abdi Paşa, 3 eylûl 1732'de teessüründen 85 yaşında öldü. Hazînedârı (maliye müdürü) olan kayınbiraderi Ramazanoğlu İbrahim Paşa, Dîvân-ı Hümâyûn tarafından beylerbeyi tâyin edildi. İbrâhim Paşa, yeğeni Küçük İbrâhim Bey'i 7.000 kişiyle Tunus'a gönderdi. 17 kasım 1745'de dizanteriden öldü. İyi bir idareci olarak tanınmıştı. 43 yaşındaki yeğeni Küçük İbrahim, dayı oldu. Şubat 1748'de öldü. Yerine Bekiroğlu

Mehmed Paşa geçti. Tecrübeli bir devlet adamı idi. Cezâyir gibi çok kozmopolit bir şehri fevkalâde âsâyiş altına aldı. Cezâyir'deki Fransa konsolosu, Avrupa'da hiç bir şehrin Cezâyir kadar âsâyiş içinde olmadığını, Marsilya Ticaret Odası'na yazıyordu. Papa XIV. Benoit, çevresine Venedik, Ispanya, Sicilyateyn, Ceneviz ve Malta'yı toplıyarak Cezâyir'e bir Haçlı seferi düzenlemek için çalışıyordu. Durumu haber alan Dîvân-ı Hümâyûn, Cezâyir'e top, topçu ve askerî malzeme yolladı. Fakat Haçlı seferi gerçekleşemedi. Bütün Avrupa devletleri, Cezâyirli Türk korsanlarına diş biliyorlardı. Yalnız İngiltere'nin son yıllarda 256 gemisi, Türk korsanlarının eline düşmüştü. XVIII. asrın 2. yarısı başlarken İngiltere, henüz Cezâyir'le başa çıkacak güçte değildi. Hindistan Türk (Timuroğulları) imparatorluğunun, Cezâyir eyaleti derecesinde donanması olabilseydi, İngilizler'in Hindistan'ı fethetmeleri imkânsız kılınırdı.

11 aralık 1754'te Uzun Ali adında bir Arnavut, Dayı Mehmed Paşa'yı önce kılıçla vurup sonra tabanca ile öldürdü. Olay, yeniçerilere ulûfe (3 aylık maaş) dağıtılırken geçti. Garb sancak beyi Ali Bey, dayı oldu. Bu sıralarda I. Mahmud ölmüş, Türkiye tahtına önce kardeşi III. Osman (1754 - 1757), 2 yıl sonra da amca oğlu III. Mustafa (1757 - 1774) geçmişti. Kostantîne'yi îmâr eden ve bir câmi yaptıran sancak beyi Hasanoğlu Hüseyin Bey de 1754'te öldü

Yeni dayı Baba Ali Paşa, ihtilâlci yeniçerileri kazıklatmak, boğdurmak veya dayak attırmak sûretiyle öldürdü. Bu iş için 4 ay uğraştı. 1759'da Istanbul, Cezâyir'e yeniden humbara, gülle, demir gibi askerî malzeme yolladı. Top ve havan da gönderildi. Cezâyir'deki Türk subay ve erleri, bilhassa zenginleşenler, ülkeyi terk edip, servetleriyle yurtlarına, Anadolu veya Rumeli'ne dönüyorlar, bu da Cezâyir'deki vurucu insan gücünü azaltıyordu. III. Mustafa, Anadolu ve Rumeli'nden Cezâyir için yeniden gönüllü yazılmasını buyurdu. 1765'te Ali Paşa'yı öldürmek istiyen 40 yeniçeri tevkif edildi, malları hazîneye alındı ve —çoğu Batı Anadolulu oldukları için— Cezâyir'den çıkartılıp İzmir'e sürüldü. Ali Paşa, 2 şubat 1766'da öldü. Bu sırada Toskana ile Cezâyir arasında denizlerde şiddetli bir savaş geçiyordu.

Osmanoğlu Mehmed Paşa, dayı oldu. Bu sıralarda Faslılar Dubrovnikli (Ragusalı) bâzı tâcirleri esir etmişlerdi. Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa, Fas Sultânı'na nâme yazarak, bu adamların Hıristiyan olmalarına rağmen, Türkiye tab'ası olduğunu bildirdi. Sultan, Abdülkerîm adlı elçisini ağır hediyelerle Istanbul'a yolladı. Dubrovnikliler'in ağır suçları olduğunu, fakat padişahın irâdesi üzerine serbest bırakıldıklarını arz etti. Sultân'ın rica ettiği top, havan ve obüs dolu bir kalyon, askerî yardım olarak Fas'a

gönderildi. 1785'te Fas sultânı Mevlây Muhammed, yeğeni Abdülmelik bin İdrîs ile Mekke ve Medîne için çok değerli hediyeler yolladı. Bunlar, ele geçirilen bir İspanyol kalyonuna konmuştu. Bu sırada Sultan Muhammed'in oğlu Yezîd, Türkiye'ye sığınmış, babasının yerine sultan yapılması için I. Abdülhamîd'e yalvarıyordu. 3 yıl Türkiye'de kalan Mevlây Yezîd'e, Dîvân-ı Hümâyûn yüz vermedi.

I. Abdülhamîd, Azmî Efendi'yi Fas'a elçi yolladı. Mevlây Muhammed, Azmî Efendi'yi çok ağırladı. Istanbul'a dönerken, elçisi Muhammed Tâhir Finiş'i çok ağır hediyelerle Azmî Efendi'nin yanına kattı. 15 nîsan 1788'de Istanbul'a vardılar. Fas Sultânı, ertesi yıl padişaha Kaaid Muhammed bin Abdillaah'ı yolladı. 4 Fas gemisi, Malta'dan kurtarılmış 536 Müslüman esiri padişaha cemile olmak üzere yolluyor, Mekke ve Medîne'de dağıtılmak üzere de 5.000 altın gönderiyordu.

XVIII. asırda Fas, artık Türkiye'ye tâbî değildi. Fakat Fas Sultanları, padişaha çok saygılı davranıyorlardı. 1727'ye kadar Fas, dünyanın büyük devletleri arasında idi. 1795'te Türk-Fas münasebetleri bozulur gibi oldu. Zîrâ Garb sancak beyi Büyük Mehmed Bey, eşkıya takibi bahanesiyle Fas topraklarına girdi ve Fas'ın Cezâyir sınırına (Tlemsen'e) yakın mühim Vacda şehrini işgal etti. Bir müddet sonra Vacda'dan çekilen Mehmed Bey, 1798'de öldü; yerine Hacı Mustafa Bey, Garb sancak beyi oldu.

Cezâyir limanı, 500 topla tahkim edilmişti. Cezâyirliler, bir Avrupa baskınına karşı çok dikkatli idiler. 1767 Kabiliye isyanı başladı. Türkler, 300 zâyiat vermelerine rağmen, dağlık bölgeyi yatıştıramadılar. Dayı, bu başarısızlık üzerine yeniçeri ağasını idâm ettirdi. Bu defa 4.000 yeniçeri ile 12.000 yerli asker, çevresine Kabiliye'de 40.000 kişi toplamış olan Murâbıt Seyyid Ahmedü's-Sânî'nin üzerine yürüdü. Amnuş meydan muhârebesinde 1.200 yeniçeri ve 3.000 yerli asker öldü. İsyan hareketi genişledi. İhtilâl ancak 1773'te Kosantîne sancak beyi Sâlih Bey tarafından tamamen söndürülebildi. Bilindiği gibi Fransızlar da, bu dağlık bölgeyi XIX. asrın son yıllarına kadar işgal edememiş ve devamlı ayaklanma ile karşılaşmışlardır.

1770'de Istanbul'dan gönderilen 200 topçu, Cezâyir topçusunu yeniden teşkilâtlandırdı. Beylerbeyi Dayı Mehmed Paşa, bir Avrupa donanmasının baskınından, hattâ asker çıkarmasından endişeliydi. Sancak beylerine, çok uyanık bulunmaları için emirler yolladı. Cezâyir, çok geniş ülkeydi ve savunması kolay değildi. Beylerbeyinin emrine göre sancak beyleri, kuvvetlerini her an hazır tutacaklar ve Cezâyir şehrinden emir gelir gelmez ânında hareket et-

tireceklerdi. İspanya kralı III Carlos'un Cezâyir'le karsı karşıya olan Cartagena limanında 44 harb gemisi ve 22.600 asker bindirilmiş 344 nakliye kayığı toplaması, orduyu General O'Reilly adlı bir İrlandalı askerin, donanmayı da Don Pedro Costejon'un emrine vermesi, Istanbul'da da endişe uyandırmıştı. Bu sıralarda III. Mustafa ölmüş, tahta kardeşi I. Abdülhamîd (1774 - 1789) çıkmıştı.

Gerçekten 1776 temmûzunun ilk günü Ispanyol ordusu, Cezâyir'e gelip 2 temmuzda çıkarma yaptı. General O'Reilly'nin keşfi sonunda, her tarafın Türk bataryaları ile dehşetli şekilde tahkim edilmiş olduğu anlaşıldı. 7.700 asker ve 12 topla karaya çıkan İspanyollar, ansızın pusudan çıkan yeniçerilerin tüfek ateşiyle dehşetli zâyiat verdiler. Bir adım ilerliyemiyorlardı. 5 saatte 191 subay ve 2.088 er ölü veren İspanyollar, Türkler tarafından çevrilmiye başlandı. 8 temmuz gecesi, pek az İspanyol, sahilde bekliyen donanmalarına can atarak kurtulabildi. Karaya çıkarılan 12 topun hiç birini taşıyamadıkları için, Türkler'in eline geçti. 14 temmuzda İspanyol donanması, Cezâyir sularından ayrıldı.

Charles-Quint'in teşebbüsüne benziyen ve İspanyollar için aynı şekilde netice veren bu büyük zafer, Istanbul'da sevinçle karşılandı. Madrid'de III. Carlos, mahcûb oldu. Zîrâ Türkler, karaya çıkan İspanyol ordusunu 5 saatte perişan etmişlerdi. General O'Reilly, donanma Cezâyir'e yaklaştıktan sonra karaya çıkarma için tam bir hafta beklediği için dîvân-ı harbe verildi. Zîrâ İspanyol taarruzu sürpriz vasfını kaybetmiş, Türkler hem hazırlanmış, hem çevreden asker getirtmiş, hem de İspanyollar'ın hangi noktaya çıkartma yapacaklarını anlamışlardı. O'Reilly, bu müddet zarfında, Türk bataryalarından fevkalâde ürktüğü ve onları susturmanın kabil olamıyacağını anladığı için, Türk topu bulunmıyan bir yere çıkmak istemişti. Dîvân-ı harbde O'Reilly, çıkarma yapılınca donanmanın destek ateşiyle Türkler'i sindirmediği için İspanyol amiralini itthâm etti. Don Pedro ise, karmakarışık olan Türkler'le İspanyollar'ın üzerine top ateşi açtıramıyacağını, Türk piyadesinin ansızın ortaya çıktığını söyleyip kendini savundu. Ancak O'Reilly, 22.600 askerden niçin 7.700'ünü çıkartıp büyük kısmı donanmada tuttuğunu mantıkî şekilde izah edemedi.

Bu büyük zafer, İslâm dünyasında sevinçle karşılandı. Çok akıllı bir taktik kullanan Mehmed Paşa'nın şöhreti arttı. Bu çıkarmadan ders alarak, sâhilin zayıf noktalarını bataryalarla tahkim etti. Esir düşen İspanyollar'a çok iyi muamele etti. Mehmed Paşa, yeğeni ve evlâtlığı olan yalı vekilharcı Hasan Bey'i Istanbul'a göndererek, I. Sultan Abdülhamîd'e zaferin tafsilâtını arz etti. Ganimetten beşte bir padişah hissesi de Istanbul'a yollandı. Sultan Ab-

dülhamîd murassâ sorguç ve kılıçla Mehmed Paşa'yı taltîf etti. Dîvân, Cezâyir'e yeniden bilhassa gemi yapımında kullanılan stratejik malzeme gönderdi. Bu malzeme sâyesinde Cezâyir tersânelerinde yapılan 12 yeni kalyon denize indirildi.

III. Carlos, bu zafer neş'esiyle Türkler Vahrân'a (Oran) karşı teşebbüse girerler mi diye korktu. Kaleyi tahkim etti. Vahrân'da Türk muhâsara veya ablukası yıllardır devâm ediyordu. Bu Afrika kalesine tâyinleri çıkan İspanyollar, dönüş ihtimali az bir yere gittiklerini biliyorlardı. Vahrân'a gitmek isteyen tek İspanyol askeri yoktu.

Darbe, Vahrân'a karşı değil, İspanyol donanmasına karşı oldu. 1780'de Cezâyir donanması, Cebelitârık'tan çıktı. İspanya'nın Atlantik üzerindeki en büyük limanı olan Cadiz'de İspanyol donanması ile karşılaştı. İspanyol donanması, büyük bir hezîmete uğradı. Bu sıralarda İspanya, 4 yıl önceki Cezâyir mağlûbiyetini telâfî edebilmek için, daha büyük bir donanma ve ordu hazırlıyordu; Papa, Ceneviz, Napoli, Malta yardımcı birliklerini bekliyordu. Cadiz vuruşmasında İspanyol donanmasının yenik çıkması, böyle bir teşebbüsü önledi.

1776 Cezâyir kara ve 1780 Cadiz deniz zaferleri, Mehmed Paşa'ya, çeyrek asır beylerbeyilikte kalması imkânını da sağladı ve netice bakımından eyalete istikrar getirdi.

1781'de, artık haşmetlû devri maziye karışmış olan Venedik Cumhuriyeti, Türkiye'nin Rusya ile başının belâda olmasından faydalanabilir miyim diye düşündü. Mora'yı, bazı Ege adalarını Türkiye'den alıp, 1715'te kaybettiği büyük devlet vasfını canlandırmak istiyordu. Dîvân, Mağrib Ocakları'na emir gönderdi. 18 kasım 1781 tarihli ferman mûcibinde Cezâyir'den 12 kalyon ve 3 çekdirme, Tûnus'tan 6 ve Trâblus'tan 8 kalyon Istanbul'a gelip Donanmay-ı Hümâyûn'a katıldı (*Mühimme,* CLXXX, 151). Cezâyir'den önce 29 kalyon istenmişken, sonra Dîvân, Cezâyir'in savunmasını zayıflatmamak için bu mıktardan vaz geçmişti. Sefer masrafı için Cezâyir gemilerine 28.000, Trâblus'a 16.000, Tûnus'a 12.000 altın verildi. Fakat Venedik, Türk topraklarına taarruza cesaret edemedi ve Mağrib Ocakları'nın gemileri, Kuzey Afrika'ya iâde edildi.

İspanya ile yeniden savaş başladı. 13 temmuz 1783'te Don Antonio Barselo kumandasındaki 75 parçalık İspanyol donanması, Cartagena limanından hareket edip 29 temmuzda Cezâyir'e vardı. 7 yıl önceki hezîmetten ders alınarak, ordu çıkarılmadan önce, donanma, Cezâyir kale ve limanını döğmiye başladı. Ağustosun ilk 9 günü içinde İspanyollar, Cezâyir'e 3.752 bomba ve 3.833 gülle yağdırdılar. Limanda yatan Cezâyir filosu, 4, 6 ve 7 ağustos günleri

limandan çıkarak İspanyol donanması ile üç defa vuruştu. İspanyol donanması, Türk donanmasının ateşinden masûn kalmak için bir mıkdar açığa çekildi. Bu sûretle de Cezâyir şehri üzerindeki müessir ateş gücünü kaybetti. Türk topları, 15.000 mermi atarak İspanyollar'ı dehşetli hırpaladı. 100 Türk levendi şehîd oldu ve bir Türk ticaret gemisi battı. Bir İspanyol harb gemisi de battı. Türk ateş kudretinden yılan Ispanyol donanması, çıkarma yapılamıyacağını anladı ve çekilip gitti.

Mehmed Paşa, pek büyük olmıyan hasarları tamir ettirdi. Limana dubalar üzerinde havan topları yerleştirdiği gibi, bâzı bataryaları, düşman mermisi değmiyecek şekilde yerleştirtip tahkim etti.

İspanyol inâdı kırılmış değildi. Ertesi yıl İspanyol teşebbüsü tekrarlandı. 28 haziran 1784'te Amiral Antonio, 136 parçalık bir donanma ile Cartagena limanından hareket etti. Bu defa daha hazırlıklı ve kuvveti daha büyüktü (Cevdet, III, 81). Gemilerin 11'i Napoli krallığına, 8'i Malta Şövalyeleri'ne aitti. Papa, bu sefere katılanların geçmişteki bütün günahlarını afv etti. 9 temmuzda Cezâyir şehri önlerine gelen Haçlı armada, 12 temmuz sabahı bombardımana başladı. Mehmed Reîs'in kumandasında 67 parçalık Cezâyir donanması, limanı düşmana kapatıyordu. Türk toplarının üstünlüğü karşısında müttefikler, limana giremiyorlardı. Malta şövalyelerinin fedakârlığına rağmen bir şey yapılamadı. 21 temmuzda 67 Türk gemisi limandan çıkarak müttefik armada ile sabah 8'den 12'ye kadar korkunç bir top düellosuna tutuştu. İki taraftan ikişer bin mermi atıldı. Üstünlük Türk donanmasında kaldı. Zîrâ Türkler, düşmandan çok üstün denizci ve topçu idiler. Ertesi 22 temmuz günü Haçlı armada, Cezâyir'i terk etmek mecburiyetinde kaldı. 9 günde İspanyollar, Cezâyir'e 3.379 bomba, 10.680 gülle, 2.145 kumbara, 401 kutu misket atmışlar, fakat ancak 30 Türk levendi şehîd olmuştu.

Bu sûretle 22 temmuz 1784'te, tarihin son fiilî Türk-İspanyol savaşı sona erdi. Kemal Reîs'le başlıyan ve Oruç Reis'le cihanşümûl bir mahiyet alan bu bitip tükenmez savaş, daima İspanya'nın hezîmetiyle kapandı. Tam 3 asır sürdü. Tarihin iki büyük milleti, Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika hâkimiyeti için, sonsuz can ve mal harcadılar. I. Abdülhamîd, meşhur tarihçi Vâsıf Efendi'yi Madrid'e fevkalâde büyükelçi sıfatıyle gönderdi. Kral ve başbakanla görüşen Vâsıf, sulhu te'mîn etti. Büyük belâlar içinde olan Türkiye ve İspanya'nın artık birbirleriyle savaşacak halleri kalmamıştı. Türkiye, Rusya ve Almanya ile sıcak veya soğuk, devamlı harb içindeydi. Hâlâ dünyanın en geniş sömürge imparatorluğunu elinde tu-

tan İspanya ise, İngiltere, Fransa, Holanda gibi kapitalist sömürgeci devletlerle aynı durumda bulunuyordu.

Rus donanmasının İngiliz amiraller idaresinde Akdeniz'e girmesi, Dîvân'ı son derece sinirlendiriyor, Ruslar'ın Cebelitârık'tan geçmelerini engelliyemiyen Cezâyir Beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya ağır hükümler yazılıyor, hiç olmazsa Ruslar'ın Cebelitârık'ta yollarının kesilmesi, Baltık Denizi'ne erişememelerinin te'mini isteniyordu *(Mühimme,* CLXXXIX, 6) :

«Moskov keferesinin Sebte Boğazı'ndan donanmay-ı menhûsesinin hurûcdan men'ine dâir kapdân-ı deryâ Gaazî Hasan Paşa tarafından bundan akdem sana bâ-tahrîrât vâkı' olup sipâriş muktezâsı üzere kefere-i merkuumenin donanmasının boğazdan (Cebelitârık = Sebte Boğazı) Akdeniz'e salıverilmemesi... Ne târîk ıle olursa olsun Moskovlu'nun Sebte Boğazı'ndan çıkmaması içün... müşâra'at eylemen bâbında... Evâil-i Rebîü'l-â'hır 1203 (30 aralık 1788)».

Kapdân-ı Deryâ ve padişah, birbiri ardınca Mehmed Paşa'yı azarlıyorlardı. Bir ay sonraki bir irâdesinde I. Abdülhamîd, Cezâyir beylerbeyisine şöyle diyordu *(Mühimme,* CLXXXIX, 30) :

«Moskovlu'nun ve Nemçelü'nün tüccâr gemilerini almaları içün Trieste ve Alikorna sularına korsanlığa çıkmaları husûsuna irâde-i şâhânem ta'alluk etmekle, emr-i â'lî-şânım ısdâr ve kapdân-ı deryâ Gaazî Hasan Paşa tarafından irsâl olunmuşdur».

Zavallı Sultân Abdülhamîd Hân, az sonra öldü. Yeğeni III. Selim (1789 - 1807) tahta geçti. 1789 ve 1790'da Cezâyir donanması, Donanmay-ı Hümâyûn'a katılarak hizmet etti. Türkiye, hem Rusya, hem Almanya ile büyük bir harb içindeydi.

1780'den beri Garb sancak beyi olan Osmanoğlu Mehmed Bey, (sonraki beylerbeyi), 1784'te güneye büyük bir sefer yaptı. Cebel Ammûr'dan Ksûr Dağları'na kadar indi (32° paralel). Bir müddetten beri itaatten çıkan bu bölgeleri itaat altına aldı. Ertesi yıl Aflû-ya geldi. Oradan Cebel 'Ammûr'u aşarak Lagvât'a erişti. Dönüşte Maskara ve Mostaganem'i yeniden tahkim ederek Vahrân (Oran) muhâsarasını sıkılaştırdı. Şark sancak beyi İzmirli Sâlih Bey de, 1788'de güneyde Tugurt'a giderek sancağını teftîş etti.

12 temmuz 1791'de Mehmed Paşa, dizanteriden öldü. Yeğeni ve evlâtlığı olan yalı vekilharcı Hasan Paşa, dayı oldu. III. Selîm'e gönderdiği çok ağır ganîmet hissesi, vergi ve hediyeler, yukarıda anlatılmıştı.

1735'de İspanya, Vahrân ve Marsâ'l-Kebîr'i boşaltıp Cezâyir'e vermeyi kabûl etti. Fakat bu kararı sallıyordu. Vahrân muhâsara altındaydı. Burada yılda ortalama 1.000 İspanyol askeri ölüyor, İspanya yılda Vahrân'a 4 milyon sarfediyordu. 26 ekim 1790'da İspan-

ya'dan 7.000 askerle mühimmat gelip Vahrân'ın imdadına yetişti. Bu, İspanya'nın son gayretini teşkil etti. Garb sancak beyi Osmanoğlu Mehmed Bey, 18.000 askerle 12 gün devamlı taarruzlarla Vahrân istihkâm ve sûrlarını altüst etmişti. İspanya, bu tahribâtın îcâb ettirdiği büyük masrafları yüklenemedi. Vahrân'da bir İspanyol ticarethânesi bulunması şartıyle şehri terk etmeyi kararlaştırdı.

16 aralık 1791'de Vahrân'ın boşaltılması kararını İspanya Kralı imzaladı. İspanya, 12.000 livr harb tazminâtı ve ağır hediyeler vermeyi de kabûl etti. 24 şubat 1792'de Vahrân sancak beyi Mehmed Bey, şehre girdi. Şehrin anahtarları derhal Istanbul'a gönderilip 2 altın anahtar ve şehrin çeşmelerindeki su ile doldurulmuş 2 testi, merasimle III. Selîm'e takdîm edildi. Bu sûretle İspanya'nın Vahrân'daki ikinci hâkimiyeti, 59 yıl, 7 ay, 24 gün sürdü. İspanya, ebediyyen Cezâyir'den ayrılmış oldu. Fakat Türkiye ile sulhu kazanmış bulundu. Bundan her iki devlet de istifade etti. İspanyollar'ın Cezâyir'le ticaret yapmalarına izin verildi. Cezâyir, büyük tahıl ihracatçısı idi. Bilhassa Fransa'ya ihrâc ediliyordu. 1792'den sonra İspanyollar, rakîb olarak Fransızlar'ın karşısına dikildiler. Cezâyir ihrac mallarının fiatlarını çok yükselterek büyük meblâğlar kazandı. Tek alıcı durumundan çıkan Fransa'nın kârı çok azaldı.

Birleşik Amerika Donanmasını Türkler Kurdu

1783'te, Avrupa ölçülerine göre mütevazı da olsa, yeni bir denizci devlet, denizlerde müstakil bayrak gezdirmiye başladı : Birleşik Amerika. Amerika kıt'alarındaki Beyazlar'ın ilk müstakil devletiydi. 1790'da nüfusu, 3,9, 1800'de 5,3 milyondan ibaretti. Türkiye'nin Kuzey Afrika (Cezâyir, Tûnus, Trâblusgarb) eyâletlerindeki nüfus bundan fazla idi. Onun için aşağıda, Birleşik Amerika'nın bu eyaletlerle başa çıkamamasına şaşmamalıdır. Henüz İngiltere, Fransa, İspanya gibi gerçekten büyük devletler Mağrib Ocakları'na diş geçiremiyorlardı. Bu Yeni Dünya devletinin bayrağındaki yıldızlar da bugünki gibi 50'yi bulmamıştı. XIX. asra girerken henüz 16 yıldız vardı : Pennsylvania (1787), Delaware (1787), New Jersey (1787), Massachusetts (1788), New York (1788), Virginia (1788), Georgia (1788), Maryland (1788), New Hampshire (1788), Connecticut (1788), South Carolina (1788), North Carolina (1789), Rhode Island (1790), Vermont (1791), Kentucky (1792), Tennessee (1796).

Daha 25 temmuz 1785'te, Atlantik'te, Cadiz açıklarında, bu yeni bayrağı taşıyan ilk gemi Cezâyir korsanları tarafından zabtedildi. Boston limanına bağlı, Kapdan Isaak Stevens'ın idaresindeki Maria idi. Az sonra, Philadelphia limanına bağlı, Kapdan O'Bri-

en'ın Dauphin'i aynı âkıbete uğradı, Cezâyir'e getirildi. 1793 ekim ve kasım aylarında 11 Birleşik Amerika gemisi daha Türkler tarafından zabt edildi. Kongre, 27 mart 1794 celsesinde, Türk korsanlarına karşı koyacak güçte harb gemileri imal edilmesi veya satın alınması için Başkan George Washington'a 688.888 altın dolar harcama salâhiyeti verdi. Türk korsanları sayesinde Birleşik Amerika donanmasının temelleri atılıyordu. Pennsylvania'lı Joshua Humphreys, harb gemilerinin yapımı işini müteahhid olarak üzerine aldı (G. W. Allen, *Our Navy and the Barbary Corsairs,* 65-6; A. N. Kurat, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* II, 190 v.dd.).

İş bununla kalmadı: Birleşik Amerika, Cezâyir donanması ile başa çıkamıyacağını hemen anladı. Bu, ancak büyük Avrupa devletlerinin harcı idi. Cezâyir'le anlaşmıya varmayı daha pratik saydı. 21 safer 1210 (5 eylûl 1795) muâhedesi ile Birleşik Amerika, Cezâyir'deki esirlerinin iâdesi ve gerek Atlantik'te, gerek Akdeniz'de Birleşik Devletler'in sancağını taşıyan hiç bir tekneye dokunulmaması karşılığında 642.000 altın dolar ve yılda 12.000 Türk altını (216.000 dolar) ödiyecekti. Türkçe ve 22 madde olan muâhedeye, George Washington ve Beylerbeyi Hasan Dayı imza koydular. Böylece Birleşik Amerika da yıllık vergiye bağlanmış oldu. Bu, 2 asırlık Birleşik Amerika tarihinde yabancı bir dille imzalanan tek anlaşma olduğu gibi, yabancı bir devlete vergi (muâhede metninde Türkçe : seneviyye) ödemeyi kabûl eden tek Amerikan vesikasıdır (National Archives of the United States'de muhâfaza edilen orijinal muâhedenin faksimile ve o zaman yapılan İngilizce tercümesi: Hunter Miller, *Treaties of the United States,* Washington, 1939, I, 276 - 317).

Bu muâhede, Birleşik Amerika tarihi ve bu cihan devletinin istikbali bakımından mühimdi. Önce, Amerikan donanmasının nüvesinin kurulmasına sebeb oldu. Sonra, Akdeniz'de Amerikan bayrağına emniyet bahş ederek, genç devletin ticarî ilgilerinin dünyaya yayılmasına sebeb oldu. Amerikan gemileri bu sayede Doğu Akdeniz'e ve Anadolu limanlarına da gelebildiler. Henüz Pasifik'le en küçük ilgisi olmıyan Birleşik Devletler, Atlantik ve Akdeniz'de bol bol sancak gösterme fırsatını bulabildi.

Bu sıralarda Kostantîne sancak beyi Sâlih Bey, büyük nüfuz kazandı. 1726'da İzmir'de doğan Sâlih Bey, Mustafa adlı birinin oğlu idi. İzmir'den Kostantîne'ye giderek yeniçeri oldu. Az zamanda kendini gösterdi. Sancak beyi Ahmed Bey'e 1765'te dâmâd ve halîfe (sancak beyi yardımcısı, vali muâvini) oldu. 1771'de sancak beyliğine getirildi. Kostantîne'yi çok imar etti ve halka kendisini sevdirdi. 1775 Tugurt ve Ammûr'a giderek sancağın güney bölgesi-

ni itaate aldı. 1788'de tekrar Turgut'a gitti. Çok nüfuz kazanmasından şüphelenen Hasan Paşa, Sâlih Bey'i 21 yıllık valiliğinden azletti. 8 ağustos 1792'de Sebû kaaidi (kaymakamı) İbrahim Şerîfî Bey, Kostantîne sancak beyi oldu. Fakat Sâlih Bey'i çok seven halk, yeni sancak beyini öldürdü. Sâlih Bey'in bu işten haberi yoktu. Ailesini ve servetini almış, İzmir'e dönmek üzere Unnâbe (Bône) limanında gemi bekliyordu. Eski Kostantîne sancak beylerinden Hasan Bey'in oğlu Hüseyin Bey, Kostantîne'ye tâyin edildi, Sâlih Bey'i boğdurttu. Fakat 2 yıl sonra, şubat 1795'te kendi de aynı âkıbete uğradı. Sâlih Bey'in 1973 değerleriyle 675 milyon TL. tutan serveti, hazîneye alındı.

Bu sıralarda Portekiz donanması, Türk gemilerinin yolunu keserek Cebelitârık'tan Atlantik'e çıkarmamaya çalıştıysa da, muvaffak olamadı.

1794 sonunda Titeri sancak beyi Mehmed Bey'in yerine Bursalı İbrahim Bey geldi. Temmuz 1797'de onun yerine Hasan Bey geldi. Kostantîne sancağında ise idâm edilen Hüseyin Bey'in yerini Mustafa Bey aldı. 1797'de 6.000 askerle Tûnus'a girdi. Yolda öldürülmesi üzerine, başka bir Mustafa Bey, vali oldu. «Garb Sancağı» denilen Vahrân sancak beyi Osmanoğlu Mehmed Bey'in nüfuzu da gittikçe arttı. Halk kendisini «Kebîr = Büyük» diye anıyordu. Zîrâ Vahrân'ı kesin şekilde İspanya'dan almıştı. 1797'de öldü. Yerine önce büyük oğlu Mehmed Bey, sonra küçük oğlu Osman Bey, sancak beyi oldular. Vahrân (Oran) limanı, Cezâyir şehrinin 400 kilometre batısında ve İspanya'nın Cartagena limanı ile karşı karşıyadır. Kostantîne ise, Cezâyir'in 340 kilometre doğusundadır. Kostantîne, denizden 60 kilometre içeridedir. Büyük limanı Annâbe (Bône), Sardunya adasının güney sahillerindeki Cagliari limanından 280 kilometredir. Kosantîne ve Unnâbe, Tûnus eyaletine yakın şehirlerdir. Merkez Cezâyir şehri ise, Belearlar'dan Mayorka ile karşı karşıyadır (Palma'ya 300 kilometre).

Hasan Paşa, kangrenden 14 mayıs 1798'de öldü. Yeğeni ve hazînedâr (maliye müdürü) olan Mustafa Paşa, dayı ve beylerbeyi oldu. Bu sırada, General Bonaparte'ın Mısır'ı işgali ile Türkiye - Fransa harbi başlıyordu.

XIX. Asırda Cezâyir Beylerbeyiliği

19 aralık 1798'de, Dîvân-ı Hümâyûn'un yolladığı bir kapıcıbaşı, Istanbul'dan Cezâyir'e geldi ve derhal Beylerbeyi Mustafa Paşa ile görüştü. Devletin Fransa Cumhuriyeti'ne harb ilân ettiğini, Cezâyir'deki Fransız konsolos ve rahiplerinden 12 kişinin derhal tev-

kifini, Fransa ile ticârî bütün münâsebetlerin kesilmesini bildirdi. Bu emirler derhal yerine getirildi. Fransa ile savaş, Cezâyir vasıtasıyle Batı Akdeniz'e de intikal etti.

1800'de Vahrân sancak beyi Osman Bey, ertesi yıl Titeri sancak beyi görevlerinden alındı. Ancak Osman Bey, 1803'te İngiliz Mustafa Bey'in yerine Kostantîne sancak beyi oldu. Osman Bey'in yerine Vahrân sancak beyliğine de Manisalı Mustafa Bey getirildi.

Türkiye - Fransa sulhu gerçekleşince, 18 kasım 1801'de Fransa, tekrar Cezâyir'e konsolos gönderdi. Beylerbeyi Mustafa Paşa, 30 ağustos 1805'te öldürüldü. Bugün Cezâyir'in muazzam bir banliyösü olan «Mustafâ» bu Paşa'nın adını taşımaktadır. Cezâyir'i epey imar etmiştir. Yerine Ahmed Paşa, dayı ve beylerbeyi oldu.

1804'te Osman Bey'in ölümü üzerine Kostantîne sancak beyliğine İsmail Bey getirildi. Vahrân sancak beyliğine ise ikinci defa Osman Bey'in ağabeyi Mehmed Bey, sonra tekrar Manisalı Mustafa Bey, aynı yılda (1808) onun hazînedar (eyalet maliye müdürü) olması üzerine, Osman ve Mehmed Beyler'in amcası ve Büyük Mehmed Bey'in kardeşi İnce Mehmed Bey, Vahrân beyi oldu. İsmail Bey'den sonra ise Abdullah Bey ve ondan sonra Sâlih Bey'in oğlu Hüseyin Bey, 1806'da Kostantîne sancak beyi oldu ve Abdullah Bey'i öldürttü. Fakat ertesi yıl önce Ali Bey, ağustosta da Topal Ahmed Bey, Kostantîne beyi oldular.

7 kasım 1808'de Ahmed Paşa öldürüldü. İlmiyyeden gelen Ali Hoca, «Ali Paşa» sanıyle beylerbeyi ve dayı oldu. Fakat 7 şubat 1809'da boğduruldu. Yeniçeri ağası Ömer Ağa, dayılığı kabûl etmedi. Gene ilmiyyeden gelen Amasyalı Hacı Ali Ağa, «Hacı Ali Paşa» adıyle II. Mahmud tarafından dayı ve beylerbeyi yapıldı. Bu sırada III. Selîm'in yerine amca oğlu IV. Mustafa (1807 - 1808) ve sonra bunun kardeşi II. Mahmud (1808 - 1839) tahta çıkmışlardı. II. Mahmûd'a Cezâyir'den ağır hediyeler geldi. II. Mahmud da 1810 şubatında Cezâyir'e 2 harb gemisi, 23 top, gülle, humbara, barut, kereste, kendir, katran ve gemi donatmaya ve topçuya mahsus başka malzeme gönderdi.

Amasyalı Hacı Ali Paşa, 1815 martında öldü. «Yedi Mahzenler» denilen askerî depoları ve büyük baruthâneyi yaptırmıştır ki,

bu ikinci binayı Fransızlar, «Salpetrière Kışlası» adıyle 1940'lara kadar kullanmışlardır (*).

Yerine 85'lik hazînedâr (maliye müdürü) Mehmed Hoca, «Mehmed Paşa» adıyle dayı ve beylerbeyi oldu. Fakat bütün işlere büyük oğlu bakıyordu. Oğlunun annesi ise Arab'dı. Anası Arab olan Türkler'e «kuloğlu» deniliyor ve bunlara ikinci derecede işler veriliyordu. Halbuki şimdi babasının sayesinde hazînedâr (eyâlet maliye müdürü) olmuştu. İhtiyar babasının ölümünde de yerini almıya hazırlanıyordu. Bir kuloğlunun beylerbeyi olduğu ise asla görülmemişti; sancak beyi, yeniçeri ağası ve emsali yüksek memur bile olamazdı. 17 gün sonra Türk askeri Cenîne Sarayı'nı bastı. Evvelce dayılığı reddetmiş olan yeniçeri ağası Ömer Ağa, askere şöyle hitâb etti : «Mehmed Paşa vali oldu ama, mesâlihin tesviyesini bütün bütün oğlunun eline bıraktı. Oğlu ise, hazîneyi bitirdikten sonra, kuloğlu olduğu halde, paşalık istiyecektir. O vakıt bunun elinden bütün Türkler helâk olur». Mehmed Paşa, oğlu Mustafa Bey ile berâber boğuldu. Ömer Paşa, dayı ve beylerbeyi oldu. Bu sıralarda Cezâyir'de 700'ü emekli olmak üzere 4.000 yeniçeri kalmış, Türk nüfus tehlikeli şekilde azalmıştı. Kuloğullarına karşı gösterilen hassasiyet bundan dolayıdır. Halbuki kuloğulları da Türk idiler ve Türkçe konuşuyorlardı.

II. Sultan Mahmud, 7 ağustos 1815 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile Ömer Paşa'ya şöyle hitâb ediyordu :

«Cezâyir beylerbeyiliği sana tevcîh olunmuş ve ta'ahhüdleri muktezâsınca bâ'd-ez-în rızâ-cûyâne hareket ve emr-ü irâdemin hılâfı ahvâlden mücânebet şartıyle, büyük küçük ocak müntesibi kullarımın sebk eden kusûr ve kabâhatleri afv olunmuş, ve bundan böyle kemâ-fî'l-evvel hüsn-i nazar-ı mülûkânem der-kâr bulunmuşdur».

II. Mahmud, Cezâyir'de Türk askerinin azalması üzerine İzmir, Teke (Antalya), Hamîd (Isparta) ve Rodos sancakları Türk-

---

(*) Baruthânenin 1230 (1815) tarihli kitâbesi şöyledir (Colin, I, 196, no. 139) :

Şâdmân olsun Cezâyir şenliğin/etsin müdâm
Hamdü l'İllah buldu bârut-hâne şimdî hem nizâm
Hadd-i zâtında bu elzem olduğundan cümleden
Tarz-ı nev î'câd olup şânîna oldû ihtimâm
Ol Hudâ'dan verdi Âmasyâlı Hâccâlî Paşa
Fî sebîl-İllah cihâd içün binâ etdî be-nâm
Gaazi beyler bârutundan doldurup tüfengleri
Âtın ol küffâra karşî âlın andan intikaam
Âşkârâ söyledî Ulvî bunun târîhını
Bin ikî yüz vê otuzdâ kenz ilê oldû tamâm

ler'inden gönüllü yazılıp Cezâyir'e gitmesine izin verdi *(Mühimme, CCXXXVII, 17)*.

1815 Viyana Kongresi'ne kadar korsanlık serbestti. Fakat bu kongreye katılan devletler, korsanlığın kanun ve devletler hukuku dışı olduğunu kabûl ettiler. Bunun üzerine 1817'de Cezâyir'de bulunan hemen hepsi İspanyol ve İtalyan 1.200 esir serbest bırakıldı. Bundan böyle Cezâyir, korsanlık yoluyle esir aldıkları insanlara köle değil, harb esîri muâmelesi yapacaktı. Tûnus ve Trâblusgarb ise, korsanlıktan tamâmen vaz geçiyordu. II. Mahmud yeniden bir firkateyn, iki korvet, top ve istihkâm malzemesi göndererek, Cezâyir istihkâmlarının tahkîmini emretti.

Ömer Paşa, 8 ekim 1816'da yeniçeriler tarafından Cenîne Sarayı'nda öldürüldü. Ali Hoca adlı eski bir cuntacı ve entrikacı dayı seçildi. Istanbul'dan ferman gelerek Ali Paşa ve beylerbeyi oldu. Yeniçerilerden itaat istiyen Ali Paşa, bundan sonra Anadolu'dan gönüllü getirtmiyeceğini söyledi. Kuloğullarını da okşıyarak, Cezâyir tarihinde ilk defa olarak onlara, Türkler'le eşit hak vereceğini imâ etti. Yeniçeriler, bu kararları hiç beğenmediler. Hayatını tehlikede gören Ali Paşa, Cenîne Sarayı'ndan çıkarak, ilk defa kalede oturmıya başladı. Yeniçerilere itimadı olmadığı için, kendisini 6.000 kuloğlu muhâfaza ediyordu. Yeniçeriler baş kaldırdılar. Fakat topçu ateşiyle 1.200 yeniçeri eri ve 150 subayı öldü. Bunun üzerine 2 aralık 1817'de Cezâyir eyaletinde yeniçeri ocağı ilga edildi. Vak'a-i Hayriyye'den 8,5 yıl önce... Cezâyir, Vahrân ve Kosantîne'deki yeniçerilerin çoğu Istanbul ve İzmir'e giderek, ekserisinin mensûb olduğu Batı Anadolu kasabalarına dağıldılar. Zenginleri Istanbul ve İzmir'de yerleşti. Bunların sayılarının 2.000 aile olduğunu sanıyorum. Birkısmı da Cezâyir'de kaldı. Fakat yeniçeri ocağının ilgası, 13 yıl sonra başlıyacak Cezâyir'in savunmasını, geniş ölçüde kırmış oldu. Zîrâ kuloğlu ve sayıları çok azalan levendlerle bu koca eyaleti savunmak mümkin değildi. Kosantîne'de bir mıkdar yeniçeri kaldı ve görevlerine devâm ettiler. Onun için Fransız istîlâsında en iyi ve uzun savunmayı Kosantîne verdi.

Gene 1817'de Kosantîne beyi Çakır Mehmed Bey öldürüldü. Yerine gelen Kara Mustafa Bey de bir ay sonra aynı âkıbete uğradı. Ali Paşa ise, 1 mart 1818'de vebâdan öldü. Yerine hazînedâr (eyalet mâliye müdürü) Hüseyin Ağa, dayı ve II. Mahmûd'un fermânı ile beylerbeyi oldu. Hüseyin Paşa, 1779'da Denizli'de doğmuştu, 39 yaşında idi. Genç yaşında Cezâyir'e kardeşiyle berâber gelen Dayı Hüseyin Paşa, bir müddet balıkçılık yaptıktan sonra, yeniçeri olmuştu. Dayılığı zorlukla kabûl etti. İnatçı, sert, cesur, zulümden kaçınan, mütereddit, duyguları kuvvetli bir adamdı.

Kosantîne'ye Ahmed Bey, sancak beyi oldu. 1819'da İbrahim Bey, 1820'de tekrar Ahmed Bey sancağın başına geldi ve İbrahim Bey'i öldürttü. 1822'de Giritli İbrahim Bey, 1824'te Mehmed Bey, 1826'da babası da vaktiyle aynı görevde bulunmuş olan Hacı Ahmed Bey, Kosantîne'ye getirildi. Vahrân sancak beyi Karabağlı Ali Bey, 1817 haziranında Milyâne'de boğduruldu ve yerine Hasan Bey geldi.

Yunan ihtilâlinde Cezâyir, Dîvân'ın emriyle, 2 yıl ardarda Donanmay-ı Hümâyûn'un emrine birer filo gönderdi ve bu filolar, iyi hizmet verdiler (*Mühimme,* CCXLI, 266).

1827'de Kostantîne sancağında Hacı Ahmed Bey, Vahrân'da Hasan Bey, Titeri'de Mustafa Bey bulunuyordu.

Daha çok Grammont ve Aziz Sâmih'ten hulâsa edilen Cezâyir'in XVIII. asır ve XIX. asır başları tarihi kısaca budur. Cezâyir'in nasıl Fransız istilâşına düştüğü ise, siyasî tarih kısmında kısaca anlatılmıştı.

XVIII. Asırda Tûnus Beylerbeyiliği

Tûnus beylerbeyiliği, 3 Kuzey Afrika Türk eyaletinin toprakça en küçüğüdür. Cezâyir'le Libya (Trâblusgarb) arasında olan Tûnus'un merkezi de —Cezâyir gibi— aynı adı taşımaktadır. Tûnus şehrinin Sicilya'nın Marsala limanından uzaklığı sadece 225 kilometredir. Pantelleria adası da Tûnus kıyılarından 75 kilometredir. Ülkenin en kuzeyinde olan Tûnus şehri, Cezâyir'in Cezâyir, Vahrân, Unnâbe, Kostantîne büyük şehirleri gibi, Afrika kıt'asının en kuzeyinde kalırlar. Adana ve Antalya ile aynı paraleldedirler. Trâblusgarb çok daha güneyde ve çok daha sıcaktır.

XVIII. asrın başlarına, ilk yıllarına kadar Tûnus eyaleti, siyasî tarih kısmında anlatılmıştı. Burada, oradan devâm ediyoruz.

9 temmuz 1705'te merkez sancak beyi olan Hüseyin Paşa, Türk Ali Paşa'nın oğludur. İsfendiyâroğulları'ndan (Candaroğulları) inmekte veya indiğini iddia etmektedir. 6 ocak 1715'te, Donanmay-ı Hümâyûn'a 3 gemi, top ve topçu göndermesi hakkındaki Dîvân emrini yerine getirdi, bu sırada Türkiye-Venedik harbi başlamıştı, Mora Venedik'ten geri alınıyordu (*Mühimme,* CXX, 285). 1718'de 5 Tûnus kalyonu Donanmay-ı Hümâyûn'a katıldı.

Tûnus'ta bir beylerbeyi vardı. Fakat bütün iktidar, merkez sancak beyinde idi. Frenkler nasıl Cezâyir valisine «dey» diyorlarsa, Tûnus valisine de «bey» diyorlardı. Hüseyin Paşa, merkez sancak beyi olduğu zaman beylerbeyi Ömer Paşa'nın yerine Keçi Mehmed Paşa getirilmişti (1706). Sonra Kuşcu Mustafa Paşa beylerbe-

yi oldu. Fakat 1720'de, Hüseyin Paşa'ya beylerbeyilik verildi, Kuşcu Mustafa Paşa, Çanakkale muhâfızlığına tâyin edilerek Tûnus'tan alındı. Bu sûretle 1720'de, beylerbeyilik ile merkez sancak beyliği Hüseyin Paşa'da birleşti ki, esasen diğer Osmanlı eyaletlerinde de durum buydu; beylerbeyi, aynı zamanda merkez sancak beyi idi. Bundan sonraki bütün Tûnus valileri bu Hüseyin Paşa'nın soyundan gelmişlerdir; bu hânedâna bu yüzden «Hüseynîler» denilir ki, Habîb Burgiba'ya kadar devâm etmişlerdir.

Maamâfih 1720'den sonra da beylerin yanında bazan beylerbeyi tayini görülmektedir. Meselâ 1734'te bir Beylerbeyi Velî Paşa görülmektedir. Fakat dâimâ Hüseynî âilesi iktidardadır. Beylerbeyi unvânını taşısın, merkez sancak beyi (Tûnus tâbiri : vatan beyi) olsun iktidar Hüseynîler'dedir. Bazan Hüseynî ailesi şefi Istanbul'a çağırılmaktadır. Aile arasında kanlı kavgalar vardır ve biribirlerini öldürmektedirler. Bir de dayılık vardır. Fakat dayılar eski nüfuzlarını kaybetmişlerdir.

Bu devirde Tûnus'taki Türk korsanları da faaliyettedir. Fakat Cezâyir'deki Türk korsanları derecesinde büyük çapta değildir. Tûnus filosu, hiç bir zaman Cezâyir donanmasının gücüne yaklaşamamıştır. Tûnus filosu da, Cezâyir ve Trâblus'unkiler gibi, Istanbul'dan emir geldikçe Donanmay-ı Hümâyûn'a katılıp savaşmıştır. XVIII. asrın sonlarında Almanya ve Rusya'ya karşı yapılan seferlerde de böyle olmuştur. Türkiye'nin müttefikı olan İsveç gemilerinden ele geçirdiği 53 Müslüman esiri, Istanbul'a gönderilmek üzere Tûnus'a yollamıştır. Beylerbeyi Hammûde Paşa, bunlardan 39'unu yeniçeri olarak ocağa yazdırmış, 14'ünü Istanbul'a göndermişti (*Mühimme*, CXCVI, 2 : 20 mart 1791).

General Bonaparte'ın harb ilân etmeksizin Mısır'a saldırıp işgal etmesi üzerine Dîvân-ı Hümâyûn, Fransa Cumhuriyeti'ne harb ilân etti. O tarihe kadar Fransa dost olduğu için, Cezâyir, Tûnus ve Trâblus'taki Türk korsanlarının Fransız gemilerine sataşmaları yasaktı. Hattâ Fransız olmıyan bâzı gemiler bile, korsanlardan korunmak için Fransız sancağı açıyor, buna karşılık Fransa'ya harac veriyorlardı. Dîvân, Mağrib beylerbeyiliklerine bütün Fransız sancağı taşıyan gemilerin vurulmasını emredince, korsanlık, son bir defa daha canlanır gibi oldu. Tûnus, bilhassa Sardunya adasını vurdu. Sardunya'nın en büyük şehri ve limanı olan güney kıyısındaki Cagliari, Tûnus'un Benzert (Bizerte) limanından düz hatla sadece 225 kilometre kuzeyde idi. 10 Tûnus kalyonu, 10 gün Cagliari'yi muhâsara etti. Sonra Sardunya'nın güneybatısındaki San Pietro adasının altını üstüne getirdi. Çoğu genç kız ve kadın olmak üzere 800 esir Tûnus'a getirilip satıldı.

XIX. Asırda Tûnus Beylerbeyiliği

II. Sultan Mahmud, 25 temmuz 1831 tarihli hatt-ı hümâyûnu ile, Tûnus valisi Hüseyin Paşa'ya, Tûnus'ta yeniçeriliği ilga etmesini ve vilâyetin bütün müesseselerini Istanbul'da yürürlüğe konulan yeni kanunlara uyarak tanzim etmesini bildirdi. Öyle yapıldı. XIX. asırda Tûnus beylerbeyilerine «vali» denilmiye başlandı (imparatorluğun diğer eyaletlerinde de böyle oldu). Hüseyin Paşa'nın yerine vali olan kardeşi Mustafa Paşa, büyük oğlu Seydî Ahmed Bey'i Istanbul'a gönderdi. 1836'da huzûr-ı hümâyûna çıkarak II. Mahmûd'un ayağını öpen Ahmed Bey, babasının, padişahın bütün emirlerini yerine getirdiğini bildirdi. Ertesi yıl Mustafa Paşa ölünce de bu Seydî Ahmed Bey, «Ahmed Paşa» sanıyle Tûnus valisi yapıldı.

Ahmed Paşa, Tanzimat'ın Tûnus valisi oldu. 1837'den 1855'e kadar valilik yaptı. Hem II. Mahmûd'un (1808 - 1839), hem de oğlu I. Abdülmecîd'in (1839 - 1861) teveccühünü kazandı. Tûnus'ta batılılaşma bu zât ile başlar. İtalyanca konuşabiliyordu ve Batı medeniyetine hayrandı. Tanzimat vezirleri, bütün eyaletlerde olduğu gibi Tûnus'ta da Tanzimat esaslarının tatbikıne dikkat ediyorlardı. 1830'da Cezâyir eyaleti Fransa tarafından işgale başlandığı için Tûnus, Türkiye imparatorluğunun Batı Akdeniz'e açılan en batıdaki parçasını teşkil etmiye başlamış ve ehemmiyeti artmıştı.

Vali Ahmed Paşa, yeni tahta çıkan Abdülmecîd Han'ın fevkalâde iki lutfu ile karşılaştı : Hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın tavsıyesiyle Sultân Abdülmecîd, valiye vezir rütbesi verdi. O zamana kadar bütün Tûnus vali ve beylerbeyileri orgenerale eşit rütbe taşırlarken, ilk defa olarak Ahmed Paşa, mareşale eşit, devletin en yüksek rütbesini almış bulunuyordu. Bu rütbe, Tûnus'tan çok daha ehemmiyetli olan Cezâyir beylerbeyilerinde bir teki hâriç verilmiş değildi; 1830'a kadar istisnasız bütün Cezâyir beylerbeyileri «beylerbeyi = orgeneral» rütbesiyle valilik yaptılar, hiçbirine vezâret verilmedi. İkinci olarak Sultân Abdülmecîd, Ahmed Paşa'ya, kayd-ı hayat şartıyle valilik tevcîh eden fermânı yolladı. Bu sûretle Ahmed Paşa, istikbalinden emîn olarak Tanzimat esaslarını vilâyetinde tatbik edebilecekti. Fakat ferman, yalnız Ahmed Paşa için kayd-ı hayât imtiyâzını tanıyordu; haleflerine böyle bir imtiyaz tanınmadığı gibi, valiliğin Hüseynî ailesinde bırakılacağına dair hiç bir söz de yoktu. Ahmed Paşa. Türk Ali Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa'nın torununun torunu idi. Sultân Abdülmecîd'in vezâret ve kayd-ı hayat bahş eden fermânının tarihi 9 ağustos 1840'dır.

1841 ve 1846 fermanları ile Türkiye imparatorluğunda esirlik kesin şekilde ilga edilmişti (Rusya ve Birleşik Amerika gibi devletlerde daha kanunen yürürlükte idi). Bunun üzerine Tûnus valisi de eyaletteki esir pazarlarını kapattı ve insan alım satımını men etti.

Ahmed Paşa, 1849 aralığında oğulları Mehmed ve Ali Beyler'i Istanbul'a gönderdi. I. Abdülmecîd'in ayağını öptüler. Mehmed Bey 1854'te tekrar Istanbul'a geldi ve Donanmay-ı Hümâyûn'a girdi. Bahriye mîrlivâlığına (tümamiral) yükselerek Mehmed Paşa oldu ve hayatının sonuna kadar Türk donanmasında hizmet etti.

Ahmed Paşa, 8 kasım 1846'da Toulon'a geldi. Oradan Paris'e giderek Elysée Sarayı'nda Fransız kralı Louis-Philippe tarafından kabûl edildi. 1853'te ağır şekilde hastalandı. Bâb-ı Âlî, bir Türk harb gemisi ile meşhur tarihçi Atâ Efendi'yi Tûnus'a gönderdi. Atâ Efendi, hem geçmiş olsun dedi, hem de icrââtı hakkında hükûmetin emirlerini bildirdi. Bu emirler, paşa tarafından yerine getirildi. Ölünce, birbiri arkasından yerine, amcası Hüseyin Paşa'nın 3 oğlu vali oldu : Mehmed Paşa (1855 - 1859), Sâdık Paşa (1859 - 1882) ve Ali Paşa (1882 - 1902). Bunların üçü de vezir rütbesindedirler. 1902'den sonra gelenler «Paşa» değil, sadece «Bey» olarak anılırlar. Paşalığı yeryüzünde yalnız Osmanlı padişahı verebildiği için, 1902'den sonrakiler sadece «bey» sanını taşımışlardır.

Tûnus valilerinin müddetleri, üç yılda bir ibka fermanları ile ölümlerine kadar uzatılıyordu. Ahmed Paşa dışında hiç birine kayd-ı hayat hakkı verilmediği gibi, valiliğin Hüseynîler'e münhasır olduğu hakkında hiç bir kayıt yoktu. Bâb-ı Âlî, vilâyeti bu eski ailenin en iyi idare edeceği fikriyle, ailenin en yaşlısını vali yapıyordu. Hukukî durum bu idi. Halbuki bu yıllarda Mısır'da Kavalalılar, bundan çok ileri bir hukukî statü elde etmişler ve Mısır valiliğinin durumunu tesbît etmişlerdi. 1859'da vali olan Sâdık Paşa, Türkiye'ye ve padişaha sadıktı. Yalnız Hüseynî ailesinin durumunun bir fermân ile tesbît edilmesini, 1864'te Tûnuslu (aslen Çerkes) Hayreddin Paşa'yı Sultân Abdülazîz'e göndererek, sâdık bir bende sıfatıyle niyâz etti (bu Hayreddin Paşa, II. Abdülhamîd devrinde sadrâzam olmuştur). Devlete hâkim olan Âlî-Fuad Paşalar ekibi, Tûnus valisine, istediği fermânı vermediler.

Sâdık Paşa, endişesinde haklı idi. Zîrâ II. Mahmud, Trâblusgarb (Libya) valiliğini nesillerdir ellerinde tutan Karamanlı ailesini ansızın bu haklarından mahrûm edip, merkezden valiler tayinine başlamıştı. Diğer taraftan bu yıllarda Cezâyir fethini tamamlamakta olan Fransa, Tûnus'a da göz dikmişti. Türkiye'nin bir zaaf

ânını gözlüyordu. Yeni birliğini yapan İtalya'nın da Tûnus'ta gözü vardı ama, niyetini gerçekleştirecek güçten tamamen mahrumdu.

Bu sıralarda Hayreddin Paşa, Tûnus'ta reîs-i müdîrân oldu. Bâb-ı Âlî'ye çok bağlı bir adamdı. Hüseynîler'e Tûnus'un irsî valiliğini veren bir ferman hususunda Bâb-ı Âlî'yi iknâ etti. Bu mealdeki fermânı Sultân Azîz, 1871'de imzaladı. 55 yaşında olan ve 12 yıldır valilik yapan Sâdık Paşa, çok sevindi. Fakat fermanda Tûnus'un Türkiye harbe girdiği zaman istenen askeri vereceği, Tûnus valisinin eyalet topraklarından hiç bir parçayı bir başka devlete herhangi bir şekilde veremiyeceği, bir devletle savaşmayıp sulh yapamıyacağı yazılı idi.

Tûnus'un Türkiye'den Ayrılması

Sultân Azîz Türkiyesi'nden toprak koparmak kabil değildi. Ama 93 Harbi (1877 - 78) ile Türkiye, dehşetli bir hezîmete uğradı ve büyük topraklar kaybetti. 1878 yağmasından bütün devletler nasiplenirken, Fransa da Tûnus'a göz dikti. Fakat Berlin Muâhedesi ile Tûnus'u alması kabil değildi. Sadece İngiltere, Fransa ileride Tûnus'u işgal etmek isterse buna engel olamıyacağını Berlin konferansı kulislerinde vaad etti. Bu gizli vaadi duyan İtalya da hazırlıklara başladı. Fakat bu hazırlıklar, Fransa'nın niyetini kuvveden fiile çıkarmasını çabuklaştırmaktan başka bir işe yaramadı. Bu sırada Tûnus'la en çok ticarî münasebeti bulunan devlet, —yakınlığı dolayısıyle— İtalya idi. Şimdi Fransa hükûmeti için, bu işgale bahane bulmak kalıyordu.

Cezâyir sınırındaki Arab kabîlelerinin her zaman için mevcut bâzı hareketlerini bahane eden Fransa, Tûnus'u 23.000 askerle işgal etti. 24 nisan 1881'de 3 Fransız tümeni, Türkiye sınırını geçerek, Tûnus'a girdi. Büyük Devletler, bilhassa dünyaya hükmeden İngiltere zâten bu tecâvüze göz yummayı 3 yıl önce kabûl etmişlerdi. Fransa dış işleri, yayınladığı beyannâme ile, Tûnus'u işgal etmekte ne derece haklı olduğunu dünyaya ilân etti. Bu beyannâmeye göre Tûnus - Cezâyir demiryoluna Fransa için iyi niyet beslemiyen Tûnuslular taş koymuş. Bir telgraf direği yıkılmış. Yol yapan işçiler soyulmuş. Bir şoförün de parası alınmış. Emperyalizmin en azgınlaştığı bir devrin çirkef bir vesikasıdır bu beyannâme...

Vali Sâdık Paşa, Fransa başkonsolosunu çağırıp işgali protesto etti ve bunun, Türkiye imparatorluğu ile savaş demek olduğunu, vilâyetinin Türk devletinin bir parçası olduğunu bildirdi. Istan-

bul'a telgrafla olayı anlattı ve asker gönderilerek vilâyetin savunulmasını istedi.

3 yıl önce çok büyük bir savaştan yıkımla çıkmış ve gene 3 yıl önce gizlice Fransa'ya bırakıldığı bilinen Istanbul'dan deniz yolu ile 2.000 kilometre olan bir ülkeyi savunmaya, Türkiye'nin gücü mü vardı? Fransa, dünyanın 3. büyük devleti idi ve dünyanın en büyük devleti olan İngiltere'nin Tûnus'u işgal için vizesini çoktan almış bulunuyordu. II. Abdülhamîd, henüz Almanya ile sıkı münasebetler kuramamıştı ve dünyanın 2. devleti olan genç Alman imparatorluğu, bu sıralarda, Rusya'ya mütemâyildi.

Bâb-ı Âlî, Paris'e dehşetli bir nota verdi. Büyük Devletler'le de büyük bir kitap dolduracak derecede nota alınıp verildi. Amiral Hüseyin Paşa'nın emrinde Girit'de bulunan 3 Türk zırhlısına, Tûnus'a hareket için emir verildi. Bâb-ı Âlî, müşkilât içindeydi. Zîrâ İngiltere de Mısır'ı işgale hazırlanıyordu. Yunanistan ve Bulgaristan topraklarında da büyük mes'eleler halledilememişti.

Bu sıralarda Fransa, Toulon'dan donanmayla 8.000 asker daha sevk etti ve hiç çarpışmasız Bizerte limanını işgal etti. Tûnus şehrinde Bardo banliyösüne gelen Fransız ordusu burada durdu. Fransızlar, iki bölük süvari ile Sâdık Paşa'nın sarayına gidip 2 saat müddet vererek uzattıkları muâhedeyi imzalamasını istediler. Muâhede, Hüseynîler'in prens sıfatıyle Tûnus'ta tahtta kalmalarını sağlıyordu. Bu hakkı da kaybedeceği, Tûnus şehrinin yağmalanacağı korkusuyle Sâdık Paşa, muâhedeyi imza etti. Bu sırada Amiral Hüseyin Paşa'nın idaresindeki 3 Türk zırhlısı, Girit-Tûnus yolunda idi. Zırhlıları gören Fransızlar'ın Tûnus şehrine girmeye çekinecekleri sanılıyordu. Fakat muâhedenin imzalandığı öğrenilince, Türk gemilerine avdet emri verildi. Zaten Fransa kararlı idi. Devlet, Fransa ile harbi göze alacak durumda değildi.

12 mayıs 1881 Bardo Muâhedesi ile Tûnus'ta Türkiye'nin fiilî hâkimiyeti —Cezâyir'den yarım asır sonra ve Libya'dan 30 yıl önce— son buluyordu. Fransız «himaye = protectorat» rejimi başladı. Tûnus, Cezâyir gibi sömürge değil, bu himaye rejimiyle yaşadı. Tûnus'tan 30 yıl sonra Fas'ta da Fransa aynı himaye rejimini uyguladı. Fransızlar'ın «bey» dedikleri vali Sâdık Paşa, ertesi yıl teessür içinde öldü. Yerine kardeşi Ali Paşa geçti ki, II. Abdülhamîd'in «paşa» sanını verdiği son Hüseynî'dir. II. Abdülhamîd'in saltanatı müddetince 20 yıl, Fransa «himâyesinde» beylik (prenslik) yapmıştır.

Fransa himayesindeki beyler şunlardır : III. Alî Müddet Paşa (28.X.1882 - 11.VI.1902), oğlu Muhammed el-Hâcc Hâdî Bey (11.VI.

1902 - 11.V.1906, öldürüldü), II. Mehmed Paşa'nın oğlu Muhammed Nâsır Bey (11.V.1906 - 10.VII.1922), Mehmed, Sâdık ve Ali Paşalar'ın kardeşlerinden Mehmed Me'mûn Bey'in oğlu Muhammed Me'mûn Habîb Bey (10.VII.1922 - 12.II.1929), III. Alî Paşa'nın küçük oğlu II. Ahmed Bey (12.II.1929 - 19.VI.1942), Muhammed Nâsır Bey'in oğlu Muhammed Munsıf Bey (19.VI.1942 - 15.V.1943, Fransa tarafından tahtından indirildi), Muhammed Habîb Me'mûn Bey'in oğlu Muhammed Emîn Bey (15.V.1943 - 25.VII.1957, Habib Burgiba kendini devlet başkanı yapmak için tahtından indirip prenslik yerine cumhuriyet kurdu).

Bu sûretle Türk asıllı bir prenslik hânedânı da bu şekilde 1957'de sona erdi. Mısır'da Türk asıllı Kavalalı krallık hânedânı 1953'te, İran'da Türk imparatorluk hânedânı Kaçarlar ise 1925'te sona erdi. Hindistan'daki Türk asıllı bir iki hânedân da İkinci Cihan Harbi'nden sonra aynı âkıbete uğradı. Osmanoğulları, daha 1924'te düşmüştü. İşte Hüseynîler, saltanat kaybeden sonuncu Türk hânedânı oldu (1957). Hüseynîler'in İsfendiyâroğulları'ndan indiği gerçekse, bu hânedânın, tabiî minyatür ölçüler içinde, Osmanoğulları kadar devamlı olduğunu kabûl etmek gerekir.

Ağabeyinin yerine tahta çıkan Ali Paşa'ya Fransa, 1883'te çok ağır şartları ihtivâ eden Mersâ muâhedesini imzalattı. 35.000 asker ve donanma ile Libya sınırına kadar bütün ülkeyi işgal eden Fransızlar, Cezâyir'deki nisbette olmamakla berâber, büyük toprak yağması yaptılar.

Bugün Tûnus nüfusunun üçte birinde Türk kanı olduğu tahmin edilmiştir (Aziz Sâmih, II, 184b). XVI. asrın başlarından itibâren devamlı Türk kanı ile beslenmiş bir ülkedir.

II. Abdülhamîd, Tûnus mevzuunda uzlaşmaz bir politika tâkıyb etti ve 1909'da hal'ine kadar asla tâviz vermedi. Tûnus'un Türkiye'ye hukukan dahil olduğunu iddia ediyor, ülkenin Fransa'ya ait olduğunu gösterecek bütün vesîkaları reddediyor, Fransızlar'ı müstevlî sayıyordu. Her yıl Tûnus vilâyeti, imparatorluğun resmî ve hususî almanaklarında, devletin bir parçası olarak yer alıyordu. Bu tutum, Sultan Hamîd Türkiyesi ile Fransa arasındaki münasebetleri çok gerginleştirdi.

Sevr Muâhedesi'nin 20. maddesi ile Türkiye, Tûnus'un Fransa himâyesinde olduğunu kabûl ediyor ve ilk defa olarak bu mealde bir vesikaya imza koyuyordu. Zîrâ II. Abdülhamîd'den sonra İttihadcılar da Tûnus'un Fransa himâyesinde olduğunu ve Türk imparatorluğundan ayrıldığını asla kabûl etmemişlerdi. Ancak Sevr Muâhedesi, Sultan Vahîdeddîn'in tasdik etmemesi yüzünden yürürlüğe giremedi ve kadük oldu. Sevr Muâhedesi'ne göre Türkiye,

Tûnus'un 12 mayıs 1881'de Türk imparatorluğundan ayrıldığını, bu tarihten sonrası için hiç bir talebi olamıyacağını kabûlleniyordu. Fakat dediğim gibi yüksek tasdikten çıkmıyan bu anlaşma, Anadolu millî hareketinin fiilî durumuyla da yürürlüğe giremedi. 1923 Lozan Muâhedesi ile Türkiye; Mısır ve Kıbrıs gibi Tûnus üzerindeki hukukundan da vaz geçtiğini resmen kabûl etti.

Birinci Cihan Harbi'nde Fransa, Cezâyir'den 250.000 ve Tûnus'tan 89.000 asker alarak cephelere sürdü. Bu zavallılar, esasta düşmanları olan Fransa için döğüştüler. Bu facia, İkinci Cihan Harbi'nde de tekrarlandı. Büyük Fas, Cezâyir ve Tûnus birlikleri, Fransa için ve Almanya'ya karşı döğüştü. Böyle olduğu halde harbden sonra Fransa, bu üç ülkede, istiklâl vermemek için, korkunç ve tamamen düzenli, çok zalim bir savaşa girdi. Sömürgeci emperyalizm, bu derecede yüzsüz ve iğrençtir. Savaşı Fas, Cezâyir ve Tûnus kazandı ve istiklâl aldılar. Bu da Fransa'da IV. Cumhuriyet'in sonu oldu ve de Gaulle'ü iktidara getirdi.

Şimdi, bir asır Türkiye imparatorluğunun himayesinde Türk devletinin bir parçasını teşkil eden, Türkler'in silâh ve çok büyük fedakârlıklarla Portekiz ve İspanya'ya karşı savunduğu, 1727'ye kadar büyük devlet, büyük ve yüklü bir medeniyetin vârisi, vaktiyle İspanya ve Portekiz'in efendisi olan Fas imparatorluğunu düşününüz... Gene, 3 asırdan fazla Türkiye'nin bir eyaleti olan, Oruç Reîs'in İspanya'dan alıp Türkiye'ye katmak uğruna kızgın topraklan üzerine düştüğü ve kelle verdiği, Türk tarihinin büyük bir bahsi olan Cezâyir'i düşününüz... Buna aynı durumdaki Tûnus'u ilâve ediniz...

Bu üç devletinin istiklâl kazanması ve Fransa'nın pençesinden kurtulması için yeryüzünde hangi devlet, Türkiye derecesinde memnûniyet ve ferahlık duymalıydı? Ama öyle olmamış, Türkiye, Birleşmiş Milletler'de, bu üç devletin aleyhine ve Fransa'nın lehine rey kullanmıştır. Tarih, akla sığmaz çok olayla doludur. Bu da onlardan biridir. Bu derecede şahsiyetsiz bir dış politika, Türkiye'yi yalnızlığa itmiştir. Ve Kıbrıs mes'elesinde, yeryüzünde yalnız tek devlet Türkiye'nin yanında yer alıp rey kullanmıştır : Pâkistan.

Habîb Burgiba, Türkiye'yi resmî ziyaretlerinde, Türkiye'nin Kuzey Afrika istiklâl savaşındaki tutumunu resmen kınamak cesaretinde bulunabilmiştir. Ve bu güne, şu içinde bulunduğumuz 1975'e kadar Cezâyir, bu yüzden Türkiye'ye elçi göndermemekte devâm etmiştir. Ve bizim, her zaman Cezâyir'de büyükelçimiz bulunmaktadır.

Dış politika, ehliyetsiz ellere emanet edilebilecek bir nesne değildir. Büyük devletleri kenarda bırakan, ehemmiyetsiz devletleri söz sahibi kılan nesne, gerçekçi, şahsiyetli, bilgili dış politikadır. Çoğu diplomatlıktan gelen Büyük Tanzimatçılar, emperyalizmin en kızgın asrında Türk devletini, silâhlı kuvvetlerden fazla, hârikulâde dış politikaları ile ayakta tutmaya muvaffak olmuşlardır.

XVIII. Asırda Trâblus Beylerbeyiliği

«Mağrib Ocakları»nın üçüncüsü ve en doğudaki, Trâblus (Trâblusgarb = Libya) beylerbeyiliğidir. Cezâyir'i nasıl Oruç Reis, Tûnus'u Kılıç-Ali Paşa fethetmişse, Trâblus'u da diğer bir büyük denizci, Turgut Paşa fethetmiştir. Her üç ülke de yerli halktan, Arablar'dan değil, Hıristiyanlar'dan, İspanya'dan, Malta Şövalyeleri'nden alınmıştır. Tûnus'u önce Barbaros Hayreddin Paşa fethetmiş, İspanya geri almış, sonra Kılıç-Ali Paşa kesin şekilde Türkiye'ye katmıştır. Fakat bu söylediğim, Kuzey Tûnus içindir. Orta ve Güney Tûnus'u, Turgut Reis (Paşa) fethetmiş, onun için Tûnus'un kuzeyi hâriç en büyük kısmı, uzun müddet Trâblus beylerbeyiliğine bağlı olmuştur.

Trâblusgarb limanı, Akdeniz'in en güney noktalarından birindedir. Malta'nın 340 kilometre güneybatısındadır. Istanbul'a deniz mesafesi 1.900 kilometredir. Türkiye, Orta Afrika'daki yerli devletleri, bu beylerbeyiliği, hattâ bu beylerbeyiliğe bağlı Fizân sancağı vasıtasıyle kontrol etmektedir. Turgut Paşa'nın türbesi, Trâblusgarb'dedir (bir müddet önce Paşa'nın kemiklerini Türkiye'ye nakletmek gibi saygısızca olduğu kadar budalaca bir teşebbüs gazetelerde okunmuşsa da, neyse ki gerçekleşmemiştir).

1702 sonlarına doğru Halil Paşa, Trâblusgarb dayı ve beylerbeyisi oldu. Aralık 1710'da Istanbul'a gitti. İsmail Hoca adında bir imam, sonra Hacı Mustafa, dayı oldular. 4 temmuz 1711'de Mahmud Bey dayı olduysa da, tutunamadı. 29 temmuzda Ahmed Bey, dayı oldu. Kapdân-ı Deryâ Cânımhoca Mehmed Paşa, donanma ile Istanbul'dan Trâblus'a gelip teftiş etti.

Ahmed Paşa ile, «Karamanlı» ailesi başladı («Karamanoğlu» dememeli!). Karaman'da doğan dayı ve beylerbeyi Ahmed Paşa'nın babası Yûsuf, onun babası Mehmed, onun babası Mustafa, hep Karamanlı'dır. Ahmed Paşa, gençliğinde kardeşi Hacı Şâban Bey'le gönüllü yazılıp Trâblus'a geldi, yeniçeri oldu. Onunla, Karamanlı ailesinden 6 valinin 122 yıl, 6 ay sürecek valiliği başladı (Karamanlı devri Libya tarihi için ana kaynak : Ebû-Abdullah Muhammed İbni Galbûn, *et-Tezkâr fî men Meleke Trâblus,* Istanbul, Üni-

versite Küt., 3.423, Türkçe tercümesi ve zeyli : Muhammed Nehîcüddün, *Târîh-ı İbnü Galbûn der-Beyân-ı Trâblus*, Istanbul, 1284= 1867).

Ahmed Paşa, Bingazi sancağını da hükmü altına almak için, 1720'de öldürülen kardeşi Şâban Bey'i o taraflara gönderdi. Bingazi sancağının merkezi olan Bingazi (Bingaazî) limanı, Libya'nın 2. büyük merkezidir. Istanbul'a deniz mesafesi 1.200 kilometre ve Girit'e 500 kilometredir.

Karamanlı Ahmed Paşa ölünce yerine oğlu Mehmed Paşa, onun ölümünde de onun oğlu Ali Paşa, beylerbeyi oldular. Ali Paşa, ihtiyarlayınca, 3 oğlu arasında kanlı kavgalar çıktı. Bunun üzerine III. Selîm, Istanbul'dan Amiral Seydî-Ali Paşa'nın kumandasında bir filoyu Trâblusgarb'e gönderdi (bu Cezâyirli Seydî-Ali Paşa, sonradan kapdân-ı deryâ olmuştur, ağabeyi Cezâyir beylerbeyisi idi). Seydî-Ali Paşa, Karamanlı Ali Paşa'yı valilikten aldı ve kendisinin Trâblusgarb beylerbeyisi olduğunu gösteren fermânı okutup paşa sarayına yerleşti. Trâblus'ta Türk levend ve yeniçerilerin sayısının tehlikeli şekilde azalmış olduğunu gördü. İzmir ve Menteşe (Muğla) sancaklarından gönüllü yazmak için Dîvân'dan izin istedi. İstediği izin verildiği gibi, kendisine barut da gönderildi. Fakat Seydî-Ali Paşa, Trâblus'ta ancak 1 yıl, 4 ay tutunabildi. Karamanlılar, bütün ülkede nüfuz kazanmışlardı. Istanbul'a döndü.

XIX. Asırda Libya

Valilikten alındıktan 2 yıl kadar sonra ölen Ali Paşa'nın büyük oğlu Hasan Bey 1793 başlarında küçük kardeşi tarafından öldürülmüştü. Ortanca oğul Ahmed Bey ,«sancak beyi = tümamiral» rütbesiyle vali oldu. Fakat küçük oğul Yûsuf Bey, çok harîsti. Ahmed Bey, 14 ay sonra kardeşinin şerrinden sonradan Mısır'a kaçtı ve 1810'a doğru çoluk çocuk sahibi olarak orada öldü. Yûsuf Paşa, beylerbeyi oldu. Ahmed Bey, 1805'te Mısır'a gidinceye kadar Bingazi'nin doğusundaki Derne limanına sığındı ve orada kardeşi ile mücâdele etti. Fakat büyük oğlu Mehmed Bey'i Bingazi sancakbeyi yapan Yûsuf Paşa, Derne'yi de aldı ve ağabeyini Mısır'a kaçırdı.

Birleşik Amerika ile Savaş

1800 sonbaharında George Washington firkatesi, Cezâyir limanına gelmişti. Geminin kapdanı William Bainbridge idi. 1785'te bir Birleşik Amerika ticaret gemisi Istanbul'a gelmişti Fakat 1800'deki bu ikincisinin Istanbul'a gelmesi, iyice dikkati çekti. Cezâyir bey-

lerbeyisi, Amerikan gemisiyle padişaha 2 arslan, 2 pars ve başka hediyeler göndermişti. Kapdân-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, İngiltere'ye baş eğdirerek istiklâl kazanan bu Yeni Dünya'nın ilk devletinin kapdanı ile konuşmak istedi. Deniz albayı Bainbridge'i kabûl ve iltifât etti (Thomas Harris, *Life ans Services of Commodore William Bainbrige*, Philadelphia, 1837, 45-61; A. N. Kurat, *Türk - Amerikan Münasebetleri*, Ankara, 1959, 10-2).

Sonra «Grand Turk» adlı bir Amerikan gemisi, Tûnus'a geldi. Fakat Trâblus beylerbeyiliğine bağlı Türk korsanlarının bâzı Amerikan gemilerini vurması üzerine Birleşik Amerika, Akdeniz'e bir harb filosu göndererek sancak göstermek ve kuvvet gösterisi yapmak istedi. 1803'de bu filo Akdeniz'e geldi. Filoya bağlı 35 toplu Philadelphia'ya evvelce Istanbul'a giden William Bainbridge kumanda ediyordu. Bainbridge, Philadelphia ve Vixen adlı harb gemileri ile Trâblusgarb'e geldi (7 ekim 1803). Üzerine gelen bir Trâblus korsan gemisine karşı manevra yapmak istiyen ve bu suları bilmiyen Philadelphia, karaya oturdu ve bütün gayretlere rağmen yüzdürülemedi. Birleşik Amerika donanmasının en büyük harb gemisi olan Philadelphia, 300 mürettebâtı ile berâber, Türkler tarafından esîr edildi. Napolyon harbleri dolayısıyle bütün Avrupa kaynıyor, kimse kimsenin gözyaşına bakmıyordu. Libya beylerbeyisi Karamanlı Yûsuf Paşa, gemiyi ve mürettebâtını salıvermek için Birleşik Amerika'dan 3 milyon altın dolar tazminat ve bundan böyle Türk korsanlarının Amerikan sancağına amân vermesi için de yılda 20.000 dolar vergi ödenmesini istedi. Birleşik Amerika'da umumî efkâr, bu paranın ödenmesini istiyordu. 300 Amerikalı denizcinin 5'i ölmüş, 5'i ihtidâ etmişti, fakat 290'ı zindanda idi.

Tûnus beylerbeyiliği de Birleşik Amerika'dan, sancağına amân vermek için yılda 10.000 dolar vergi istiyordu. Tûnus'a gelen deniz albayı Rodgers, böyle bir şeye salâhiyetli olmadığını söyledi. Bunun üzerine Tûnus beylerbeyisi Hammûde Paşa, Menemenli Süleyman Ağa adlı dil bilir bir adamını Amerika'ya müzakereye yolladı. 1 eylûl 1805'te Congress adlı Amerikan teknesi ile Tûnus'tan ayrılan Süleyman Ağa, 14 kasımda Hampton Road'a çıktı ve oradan Washington'a gitti. Maiyetindeki Türkler'le beraber ilk defa Birleşik Amerika'ya gelen Süleymân Ağa, devlet tarafından misâfir edildi ve Başkan Thomas Jefferson tarafından kabûl edildi (Naval Documents, *Barbary Wars*, VI, 365; A. N. Kurat, *Tarih Araştırmaları*, II, 208).

Süleyman Ağa, Amerikalılar tarafından zabt edilen 2 Türk gemisinin iâdesini istiyor, bunlar için tazminat almıya yanaşmıyor, Türk devletinin şerefinin bahis mevzuu olduğunu söylüyordu. Bir

kaç defa Birleşik Amerika dış işleri sekreteri (bakanı) ile görüştü. Süleyman Ağa ile tam bir yıl müzakereler devâm etti. 2 Tûnus gemisi karşılığında ağzına kadar gemi inşaat malzemesi yüklü küçük bir Amerikan harb gemisi verilecekti. Süleyman Ağa'yı Amerika'ya getiren Birleşik Amerika'nın Tûnus konsolosu James L. Catchcart'ın, dönüşte de Ağa'ya refâkat etmesi kararlaştırıldı. Süleymân Ağa, Washington'dan ayrıldı. Baltimore, Philadelphia, New York ve Boston limanlarını ziyaret etti (*Barbary Wars*, VI, 428, 448). Bu sırada Birleşik Amerika'nın en büyük şehri ve Washington'dan önceki başkenti olan Philadelphia'nın nüfusu 60.000, Boston ile New York'unki 55.000'erdi, Washington ve Baltimore'unkiler 50.000'in altında bulunuyordu. Yâni o zamanki New York, şimdiki Tarsus ve Konya Ereğlisi'nden küçüktü.

Menemenli Süleyman Ağa hâtıralarını yazsa, bize ilgi çekici şeyler söyliyebilirdi. Tûnus, İzmir, Istanbul gibi muazzam Türk şehirleri yanında New York ve Philadelphia gibi kasaba azmanlarının mütevazılığını tebârüz ettirebilirdi.

Menemenli, New York'ta, Tûnus'a tazminat olarak verilecek Franklin harb gemisini binbir müşkilât gösterdikten sonra kabûl etti. Fakat Süleyman Ağa'nın yanındaki 3 Türk, Birleşik Amerika'nın istikbalinin açık olduğunu sezdiler ve Ağa'nın karşı koymasını dinlemiyerek, New York'ta, Amerika'ya yerleşmek üzere, Türk hey'etine vedâ ettiler. Acaba bu 3 Türk'ün âkıbetleri ne olmuştur? (*Barbary Wars*, VI, 457). Kayserili ve Giritli olan ikisi, 1807'de, 2 yıl Amerika'da kaldıktan sonra Istanbul'a dönmüş, Kapdân-ı Derya'ya Birleşik Amerika hakkında müşterek bir rapor vermişlerdir. Amerika'da kalan üçüncü Türk'ün âkıbeti ise meçhuldür, ihtimal orada yerleşmiş ilk Türk'tür (*Türk-Amerikan Münasebetleri*, 12-3).

1812'de Birleşik Amerika'nın Cezâyir konsolosu Lear, Cezâyir beylerbeyisine yıllık vergi olarak hükûmetinin 26.000 altın dolarını ödedi. Bu, Birleşik Amerika'nın Türkler'e ödediği son vergi oldu. Amerika Birleşik Devletleri, 1812'de Türkiye'nin harâcgüzârı (tributaire) olmaktan çıktı. Almanya imparatorunu, Venedik doçunu, Rusya çarını ve emsalini yıllık vergiye bağlıyan bir cihan devleti için mühim şey değildi. Birleşik Amerika'nın bugünki pozisyonu bakımından bize mühim ve ilgi çekici gelmektedir.

7 mayıs 1830'da imzalanan Istanbul Muâhedesi, Birleşik Amerika ile Türkiye arasındaki bir çok mes'eleyi yoluna koydu ve normal diplomatik münasebetler kuruldu.

Böylece Birleşik Amerika ile Türkiye münasebetlerinde Türk korsanları, Cezâyir, Tûnus ve Trâblus eyaletleri, mühim rol oynamış oldular.

Trâblus korsanlığı da 1825'e kadar devâm etti. Bu yıl, Sardunya krallığı ile anlaşılarak, bu devlete karşı da korsanlığa son verildi. Sardunya son yıllık harâcını verince bu mes'ele de kapanmış oldu.

1826'da Sultan Mahmud, yeniçeriliğin kaldırılmasını ve nizâm askerinin kurulmasını bütün eyâletlere emretti. Trâblus'ta yeniçerilerin hem sayısı, hem nüfûzu azalmıştı. Bunlardan ve kuloğullarından gönüllüler, nizâm askeri yazıldı. Bütün XVIII. ve XIX. asırlarda Trâblus da, Tûnus ve Cezâyir gibi, ne zaman filosunun Donanmay-ı Hümâyûn'a katılması emredildiyse, yerine getirdi.

Karamanlı Yûsuf Paşa, eyaleti bir derebeylik şeklinde teşkilâtlandırmıştı. II. Mahmûd'un reformlarını benimsiyecek yapıda değildi, eski devrin adamı idi. II. Mahmûd ise, derebeylerine, mütegallibelere, şurayı veya burayı imparatorluğun zaafı dolayısıyle ele geçirmiş şahıs ve ailelere diş biliyor, görülmemiş bir merkeziyetçilik kuruyordu.

Yûsuf Paşa'nın valiliğinin son yıllarında durum şu idi : Gıryân kazâsı büyük oğlu Ali Bey'e (daha büyük oğlu Mehmed Bey ölmüştü), Missurâta kazâsı oğlu Mustafa Bey'e, Hums kazâsı oğlu Osman Bey'e, Urfella kazâsı oğlu Ömer Bey'e, Zılitîn kazâsı oğlu İbrahim Bey'e, Derne kazâsı kölesi Mustafa Bey'e verilmişti. Üstelik bu derebey-zâdeler kazâlarına gitmiyor, Trâblus'ta oturuyor, gönderdikleri mültezimlerle kazâlarını soyuyorlardı.

Umumî memnuniyetsizlik uyandıran Yûsuf Paşa, daha fazla tutunamadı. Oğlu Ali Paşa, vali oldu. Yûsuf Paşa daha 8 yıl kadar yaşıyarak 1840'larda öldü. 17 eylûl 1834'te Kapıcıbaşı Mehmed Şâkir Efendi, Trâblusgarb'e geldi ve 33 pâre top atılarak selâmlandı. Valilere 2 veya 3 yılda bir, yerlerinden alınmıyacaklarsa, ibkaa fermânı gönderilirdi. Şâkir Efendi, böyle bir ferman getirmişti. Fakat gerçek misyonu, Karamanlılar'ın ülkeyi yönetip yönetemiyecekleri hususunda II. Mahmûd'a rapor vermekti. Şâkir Efendi, valiye fermânı verdikten sonra, pazarları, çarşıları, kabîleleri dolaşmıya başladı. Halkın umumî isteği şöyleydi : Karamanlılar'ı başımızdan alınız, bizi iyi idare edemiyorlar, memnun değiliz, devlet için can veririz ve buna alışkınız, padişah kimi vali tâyin ederse başımızın üzerinde yeri vardır!

Libya'da Türk İdâresinin Son Devri (1835-1911)

Şâkir Efendi, Istanbul'a döndü ve teftişinin neticesini II. Mahmûd'a arz etti. Bir kaç ay sonra Sultan Mahmud, Şâkir Efendi'yi tekrar Trâblusgarb'e gönderdi. Vali Ali Paşa, padişahın müfettişini dehşet ve endişeyle karşıladı. Şâkir Efendi, bu günlerde Donanmay-ı Hümâyûn'dan bir filonun Trâblusgarb'e geleceğini tebliğ etti.

24 mayıs 1835 günü Ferik Mustafa Necib Paşa'nın kumandasında 22 parça Türk donanması, Trâblusgarb limanına girdi ve kaleden toplar atılarak selâmlanırken demirledi. Vali Ali Paşa, sancak gemisine giderek, Türk koramiraline hoş geldin dedi. Fakat 2 gün sonra, 26 mayısta, Necib Paşa, ansızın karaya 6.000 asker çıkardı; Trâblusgarb'in bütün belli başlı yerlerini işgal ettirdi. Kaleyi mukavemet görmeden teslim aldı ve gemilerden indirdiği modern topları yerleştirdi. Necib Paşa, karaya çıkmamıştı, sancak gemisinden emir veriyordu. Artık âsâyişin tamâmen geri geldiğini bildirerek halkın bütün silâhlarını toplattırdı. Ali Paşa, dehşet içinde kaldı; akrabâsından 32 kişiyle sancak gemisine giderek Necib Paşa'nın ayaklarına kapandı. Fakat Necib Paşa, hepsini tevkif ettirip gemide alıkoydu. Ahali, Osmanlı donanma ve askerinin gelmesini sevinçle karşılıyor, nümâyişler yapıyordu. Necib Paşa karaya çıktı. Karamanlılar'ın yaşadığı saraya geldi. Sonra hükûmet konağına giderek, Trâblusgarb (Libya) valiliğine kendisinin tayin olunduğuna dair fermân-ı hümâyûnu okuttu. Toplar atılarak yeni vali selâmlandı.

Ali Paşa'nın ölen ağabeyi Mehmed Bey'in büyük oğlu Mehmed Bey, Necib Paşa'nın valiliği kendisine vereceğini sanıyordu. Böyle olmadığını görünce, telâşa düştü ve intihâr etti. Kardeşi Ahmed Bey de telâşa düşüp Malta'ya kaçtı ve orada 1850'lerde öldü. Ali Paşa'nın oğlu Osman Bey de Malta'ya gitti ve 1860'lara kadar yaşadı.

Necib Paşa, vali olarak Trâblus'ta kaldı. Donanma geri döndü. Karamanlı Ali Paşa'yı, kardeşlerini ve ailelerini Istanbul'a getirdi. Bunların Istanbul'da oturmaları için ferman çıktı. Ali Paşa, 1845'-lerde Istanbul'da öldü. 1911'e kadar Trâblus belediye başkanlığında bulunan Hasûne Paşa, Karamanlı ailesindendir ve ailenin bâzı fertleri hâlâ Libya'da yaşamaktadır.

Ocak 1836'da Samakolu Ahmed Nazîf Efendi, Trâblusgarb kadısı olarak Libya'ya geldi ve ülkenin adlî, ilmî, dinî teşkilâtını düzenledi. 7 eylûl 1835'te Necib Paşa, Istanbul'a çağırıldı. Ferik (Korgeneral) Mahmud Râif Paşa, vali olarak gönderildi. Fakat eyalet, bugünki Türkiye'nin 2 mislinden büyüktü. Sultan Mahmud, her bucağı iyice devlete bağlamak istiyordu. Kapdân-ı Deryâ Çengeloğ-

lu Tâhir Paşa, 22 haziran 1836'da 12 parçalık filo ile Trâblus'a geldi. Yanında bahriyye ferîkı (koramiral) Nâmık Paşa vardı.

Tâhir Paşa, Missurâta kazâsına geldi. Yanında 2.000 asker vardı. Tûnus valisine de emir göndermiş, 2 tabur istemişti. Tûnus'tan 2 tabur geldi. Tâhir Paşa, hemen bütün Libya'yı itaat altına aldı ve modern Türk teşkilâtını kurdu. 6 mayıs 1837'de bahriyye ferîkı (koramiral) Çeşmeli Hasan Paşa, vali ve kumandan sıfatıyle ülkeye geldi. Tâhir Paşa, valiyi makamına oturttuktan sonra filosu ile Libya'dan ayrıldı.

5 eylûl 1838'de Müşîr (mareşal) Ali Aşkar Paşa, vali ve kumandan oldu. Yanında getirdiği süvari mîrlivâsı (tümgeneral) Halîm Paşa'yı, ülkenin öbür ucundaki Bingazi kaymakamlığına yolladı (Trâblusgarb - Bingazi mesafesi kuşuçuşu 700 kilometredir). Piyâde mîrlivâsı (tümgeneral) Dursun Paşa'yı da Istanbul'dan gelen Türk nizâmiyye askerinin başına getirdi (bu tarihte daha kurmaylık yoktur). Kaleleri, camileri tamir ederek imar işlerine girişti.

8 haziran 1840'ta (ki bu tarihte I. Abdülmecîd tahta çıkmıştı), Dursun Paşa, ferik (korgeneral) rütbesiyle Bingazi'ye gönderildi; Halîm Paşa, Istanbul'a alındı. Missurâta kaymakamlığına da Mîralay (Albay) Hasan Bey tâyin edildi (Missurâta, Trâblus'un 200 kilometre doğusundadır).

15 temmuz 1842'de yeni vali Emin Paşa ve defterdâr Azmi Bey göreve başladı. Birlikte gelen diğer bir Azmi Bey de, vilâyeti teftişe başladı. Mehmed Emin Paşa'nın görevi, Tanzîmât-ı Hayriyye esaslarını Libya'da tatbîk etmekti. Fizân kaymakamlığına Mîralay Bekir Bey yollandı (Fizân, Trâblusgarb'in 700 kilometre güneyindedir ve yalnız bu kazânın büyüklüğü, bugünki Türkiye kadardır). Bütün modern vergi kanunları, mülkî taksimat ve meclisler düzenlendi. Her şey kayda alınmıya başlandı (meşhur Osmanlı kırtasiyeciliği).

22 nisan 1847'de Râgıb Paşa ve 13 eylûl 1849'da Ahmed İzzet Paşa vali oldu. 16 eylûl 1852'de Mustafa Nûri Paşa, 1 kasım 1855'te Osman Paşa, 1 ekim 1857'de Ahmed İzzet Paşa, 4 ağustos 1860'da da Mahmud Nedim Paşa (sonradan sadrâzam olan), vali oldu. Nedim Paşa, Sultân Abdülmecîd'in son ve Sultân Abdülazîz'in ilk valisidir.

Valiler Bingazi'ye ve diğer taraflara gitmek, halkı nüfusa yazmak, âsâyişi çok iyi tutmak gibi mes'elelerle uğraştılar. Bu sıralarda geçen bir hâdise, çok ilgi çekicidir :

1852 temmuzunda Vali İzzet Paşa, teftiş için ülkenin öbür ucuna, Bingazi'ye gitmiş, yerine vekil olarak Hâlid Bey'i bırakmıştı. 2 ay önce Cezâyir ordusundan 2 Fransız eri kaçmış, Trâblus'a sığınmıştı. Bunlar ihtidâ edip Trâblus'ta jandarma yazıldılar. Ancak Türk bayrağı altında askerliğin de Fransız bayrağı altındakinden rahat olmadığını anlayınca, biri Trâblus'taki Katolik kilisesine, diğeri Fransız konsoloshânesine sığındı. Müslüman olmayıp Hıristiyan olduklarını söylediler ve Fransa'ya iâdelerini istediler. Halbuki önce Türk makamları sığınanların âdî suçlu olup olmadığını Fransız konsolosuna sormuş, konsolos hiç ilgi göstermemiş, bu adamlara ne yapılırsa yapılmasını söylemişti. Bu defa vali vekili Hâlid Bey, iki adamı konsolostan istedi. Konsolos vermedi, Fransa'ya iâde edileceğini söyledi ve iş uzadı. Gerçekten İslâm'dan dönmenin cezası îdâm olduğu için mes'ele alevlendi. Zîrâ 2 mülteci, sığındıkları yerden alınıp Türk hapishanesine götürüldüler, herhalde iş yatıştıktan sonra katledileceklerdi. 9 Fransız harb gemisi, Trâblus'a geldi. 24 saat içinde 2 Fransız'ın verilmemesi hâlinde limanı bombardıman edeceklerini bildirdiler. Vali Vekili de, kale toplarının ateşe hazır olmasını emretti. Şehirdeki bütün konsoloslar İngiltere'ninki hâriç, bir kazaya uğramamak için şehri terketti. Sonunda bir kaç Türk subayı, vali vekili Hâlid Bey'e, karşılıklı ateş açılacağını, bunun belki Türkiye-Fransa savaşına sebeb vereceğini, valinin bulunmadığı bir zamanda bu mes'uliyeti üzerine almamasını tavsıye ettiler. Fransız gemilerini batırırız, fakat sonra ne olur, Istanbul'da çok büyük ceza görmemiz muhtemeldir dediler. Henüz telgraf olmadığı için, ne yapılacağı Istanbul'a da, Bingazi'deki valiye de sorulamadı. Hâlid Bey, 2 Fransız'ın verilmesini emretti. Fransız harb gemisi de def olup gitti.

Osman Paşa'nın valiliğinde aşîretlerle uğraşıldı. Cebel kaymakamı Kasım Paşa ve vali muâvini Mustafa Paşa aşîretleri yatıştırdılar.

Libya'nın bundan sonraki durumunu, coğrafya kısmında ele alacağız. Libya'nın nasıl kaybedildiği (1911-2) de siyasî tarih kısmında anlatılmıştı.

Cezâyir Beylerbeyileri

1 — *Oruç Bey* (I.1517 - 10.X.1518 = 1, 9) (şehîd düştü)
2 — *Barbaros Hayreddin Paşa* (10.X.1518 - I.1542 = 23, 3) (1) (1'in kardeşi)
3 — *Barbaros-zâde I. Hasan Paşa* (I.1542 - 15.XI.1545 = 3, 10) (2'nin evlâtlığı)
4 — *Barbaros-zâde II. Hasan Paşa* (15.XI.1545 - 22.IX.1551 = 5, 10, 7) (2'nin oğlu) (Turgut Paşa'nın dâmâdıdır) (beylerbeyi = oramiral: 1544)
5 — *Kazdağlı (Çanakkaleli) Sâlih Paşa* (22.IX.1551 - VI.1556 = 4, 9) (makamında öldü)
6 — *Barbaros-zâde II. Hasan Paşa* (2. defa : VI.1556 - XI.1561 = 5, 5) (2)
7 — *Ahmed Paşa* (XI.1561 - XII.1562 = 1, 1) (makamında öldü) (3)
8 — *Barbaros-zâde II. Hasan Paşa* (3. defa : XII.1562 - I.1567 = 4, 1).
9 — *Sâlih Paşa-zâde Mehmed Paşa* (I.1567 - 27.VI.1568 = 1, 5) (5'in oğlu)
10 — *Uluç-Ali* (19.XII.1571 : *«Kılıç-Ali» ve kapdân-ı deryâ) Paşa* (27.VI.1568 - 19.XII.1571 = 3, 5, 22)
11 — *Barbaros-zâde II. Hasan Paşa* (4. defa : 19.XII.1571 - 15.III.1572 = 0, 2, 27) (4 defada : 14, 11, 4) (Barbaros ailesinden 4 şahıs cem'an : 43, 9, 4) (Cezâyir'e hareket edemeden Istanbul'da öldü)
12 — *Ahmed Paşa* (15.III.1572 - 27.III.1574 = 2, 0, 13) (4)
13 — *Ramazan Paşa* (Vâdi's-Seyl galibi ve Fas Fâtihi: 4.VIII.1578) (27.III.1574 - 31.V.1577 = 3, 2, 5)
14 — *Uluç-Hasan Paşa* (31.V.1577 - XII.1582 = 5, 7) (kapdân-ı deryâ)
15 — *Câfer Paşa* (XII.1582 - XI.1583 = 0, 11)
16 — *Ramazan Paşa* (2. defa : XI.1583 - 1584 = 1) (2 defada : 4, 2, 5)
17 — *Uluç-Hasan Paşa* (2. defa : 1584 - 14.IV.1588 = 4) (2 defada : 9, 7)
18 — *Üveys Paşa-zâde Sakızlı Mehmed Paşa* (14.IV.1588 - 1588 = bir kaç ay) (3 defa Trâblusgarb beylerbeyisi de oldu)

---

(1) 15 mayıs 1519'da Yavuz'dan «Cezâyir beylerbeyisi» pâye ve görevini aldı. Bu tarihten önceki 2 yıl, 4 ay içinde Oruç ve Barbaros, «sultan» sanıyle Cezâyir kralı idiler. Barbaros, XII.1520 - 1525 arasında Cezâyir'i kaybetti, fakat Osmanlı protokolünde «Cezâyir beylerbeyisi» durumunu muhâfaza etti. 1525'te Cezâyir'i geri aldı. Kapdân-ı deryâ olduğu 6.IV.1534'ten 1542 ocağına kadar 7 yıl, 9 ay, ek görev olarak Cezâyir beylerbeyiliğini muhâfaza etti. Ama makamı artık Istanbul'da olduğu için, bu müddet zarfında, oğlu I. Hasan Bey, bu vekâleti ifa etti. Barbaros, daha 4 temmuz 1546'ya kadar yaşadığı ve kapdân-ı deryâ olduğu halde, son yıllarında Cezâyir beylerbeyiliği ek görevi kendisinden alınmıştı.

(2) 1557 ağustosunda Hasan Paşa, Cezâyir'e gelinceye kadar 14 ay, müstakbel beylerbeyi Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, beylerbeyi vekili oldu.

(3) Ahmed Bey, Istanbul'dan Cezâyir'e gelinceye kadar 3 ay, II. Hasan Paşa'nın oğlu Köse Mahmud Bey, beylerbeyi vekili oldu.

(4) Bahriye sancak beyi bulunduğu İzmit'ten Cezâyir'e gelinceye kadar ve hiç gelemiyen Hasan Paşa devrinde beylerbeyi vekili : Memi Reis (Paşa) (Cervantes'i bu zât esîr almıştır).

19 — *İstanköylü Ahmed Paşa* (1588 - 1589 = 1) (Trâblusgarb beylerbeyiliğine nakledildi) (sadrâzam ve kapdân-ı deryâ olan Çelebi Güzelce Ali Paşa'nın babasıdır)
20 — *Hızır Paşa* (1589 - 1593 = 4)
21 — *Şâban Paşa* (1593 - I.1595 = 2)
22 — *Hızır Paşa* (2. defa : I.1595 - I.1597 = 2, 0)
23 — *Mustafa Paşa* (I.1597 - XII.1599 = 2, 11) (21'in yakın akrabâsı, 22 Istanbul'dan Cezâyir'e gelinceye kadar beylerbeyi bekili)
24 — *Deli Hasan Paşa* (XII.1599 - XII.1600 = 1, 0)
25 — *Süleyman Paşa* (XII.1600 - 1604 = 4)
26 — *Hızır Paşa* (3. defa : 1604 - 18.V.1605 = 1) (3 defada : 7 yıl) (makamında öldü)
27 — *Köse Mehmed Paşa* (18.V.1605 - XII.1605 = 0, 6)
28 — *Vezir Köse Mustafa Paşa* (XII.1605 - 1608 = 3) (vezîr = büyükamiral pâyesiyle)
29 — *Rıdvan Paşa* (1608 - 1610 = 2)
30 — *Vezir Köse Mustafa Paşa* (2. defa : 1610 - 1613 = 3)
31 — *İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa* (1613 - 1617 = 4)
32 — *Vezir Köse Mustafa Paşa* (3. defa : 1617 = bir kaç ay)
33 — *Süleyman Paşa* (1617 - XII.1617 = bir kaç ay)
34 — *İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa* (2. defa : XII.1617 - 1620 = 3)
35 — *Hoca Şeref Paşa* (1620 - 1622 = 2)
36 — *Hızır Paşa* (1622)
37 — *Vezir Köse Mustafa Paşa* (4. defa : 1622 - 1623 = 1) (4 defada : 7 yıl)
38 — *Murad Paşa* (1623 - 1624 = 1)
39 — *Husrev Paşa* (1624 - IV.1628 = 4)
40 — *İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa* (3. defa : IV.1628 - 1632 = 4)
41 — *Yûnus Paşa* (1632 - 1633 = 1)
42 — *İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa* (4. defa : 1633 - 1634 = 1)
43 — *Yûsuf Paşa* (1634 - 1637 = 3)
44 — *Ali Paşa* (1637 - 1639 = 2)
45 — *İlyas Paşa-zâde Şeyh Hüseyin Paşa* (1639 - 1640 = 1) (cem'an : 13 yıl)
46 — *Yûsuf Paşa* (2. defa : 1640 - VII.1642 = 2) (cem'an: 5 yıl)
47 — *Bursalı Mehmed Paşa* (VII.1642 - 1647 = 5)
48 — *Osman Paşa* (1647 - 1651 = 4)
49 — *Bursalı Mehmed Paşa* (2. defa : 1651 - 1652 = 1) (cem'an : 6 yıl)
50 — *Mehmed Paşa* (1652 - 1655 = 3)
51 — *İbrahim Paşa* (1655 - 1656 = 1)
52 — *Ahmed Paşa* (2. defa : 1656 - 1658 = 2) (cem'an : 5 yıl)
53 — *İbrahim Paşa* (2. defa : 1658 - 1659 = 1) (cem'an : 2 yıl)
54 — *Ali Paşa* (1659 - 1661 = 2)
55 — *Boşnak İsmail Paşa* (1661 - 1671 = 10)
56 — *Hacı Mehmed Dayı* (1671 - 1681 = 10)
57 — *Baba Hasan Dayı* (1681 - 11.VII.1683 = 2)
58 — *Mezomorta Hüseyin Paşa* (11.VII.1683-X.1690=7, 3) (kapdân-ı deryâ)
59 — *Hacı Şâban Dayı* (X.1690 - 1694 = 4)
60 — *Dervîş Ağa-zâde Mehmed Paşa* (1694 - VIII.1695 = 1)
61 — *Hacı Ahmed Dayı* (VIII.1695 - X.1695 = 0, 2)
62 — *Mûsâ Paşa* (X.1695 - 1696 = 1)

63 — *Türk Ali Paşa* (1696 - I.1699 = 3) (Tûnus beylerbeyiliğine ek görev olarak iki eyalet bir arada)
64 — *Hasan Çavuş Dayı* (I.1699 - 1700b = 1)
65 — *Çatalsakal Hacı Mustafa Dayı* (1700b - X.1705 = 5)
66 — *Hasan Hoca Dayı* (X.1705 - 4.III.1707 = 1, 5)
67 — *Mehmed Bektaş Paşa* (4.III.1707 - 22.III.1710 = 3, 0, 19) (makamında iken öldürüldü)
68 — *Deli İbrahim Dayı* (22.III.1710 - 1710) (makamında iken öldürüldü)
69 — *Sökeli Ali Paşa* (1710 - II.1717 = 7) (makamında iken öldü)
70 — *Hasanoğlu Mehmed Paşa* (II.1717 - 18.III.1724 = 7, 1) (makamında iken öldürüldü)
71 — *Kör Abdi Paşa* (18.III.1724 - 3.IX.1732 = 8, 4, 16) (makamında iken öldü)
72 — *Ramazanoğlu İbrahim Paşa* (3.IX.1732 - 17.XI.1745 = 13, 2, 15) (70'in kayınbiraderi) (makamında iken öldü)
73 — *Küçük İbrahim Dayı* (7.XI.1745 - II.1748 = 2, 3) (71'in yeğeni) (makamında iken öldü)
74 — *Bekiroğlu Mehmed Paşa* (II.1748 - 11.XII.1754 = 6, 10) (makamında iken öldürüldü)
75 — *Baba Ali Paşa* (11.XII.1754 - 2.II.1766 = 13, 1, 12) (makamında iken öldü)
76 — *Osmanoğlu Mehmed Paşa* (2.II.1766 - 12.VII.1791 = 25 5, 8) (makamında öldü) (*)
77 — *Hasan Paşa* (12.VII.1791 - 14.V.1798 = 6, 10, 3) (75'in yeğeni) (makamında öldü)
78 — *Mustafa Paşa* (14.V.1798 - 30.VIII.1805 = 7, 3, 17) (76'nın yeğeni) (aynı aileden olan son 3 beylerbeyinin müddeti : 39, 6, 28) (makamında iken öldürüldü)
79 — *Ahmed Paşa* (30.VIII.1805 - 7.XI.1808 = 3, 2, 8) (makamında iken öldürüldü)
80 — *Hoca Ali Paşa* (7.XI.1808 - 7.II.1809 = 0, 3, 0) (makamında iken öldürüldü)
81 — *Amasyalı Hoca Hacı Ali Paşa* (7.II.1809 - III.1815 = 6, 1) (makamında öldü)
82 — *Hoca Mehmed Paşa* (III.1815 - III.1815 = 0, 0, 17) (makamında iken öldürüldü)
83 — *Ömer Paşa* (III.1815 - 8.X.1816 = 1, 7) (makamında öldürüldü)
84 — *Hoca Ali Paşa* (8.X.1816 - 1.III.1818 = 1, 4, 14) (makamında öldü)
85 — *Denizlili Dayı Hüseyin Paşa* (1.III.1818 - 5.VII.1830 = 12, 5, 5)

Cezâyir'de Osmanlı Türk idaresi müddeti : 313,5 yıl.

Tûnus Beylerbeyileri

1 — *Kapdân-ı Deryâ ve Cezâyir Beylerbeyisi Barbaros Hayreddin Paşa* (22.VIII.1534 - 21.VII.1535 = 0, 11, 0 : vekâleten)
2 — *Haydar Paşa* (17.V.1573(*) - 3.III.1576 = 2, 9, 17)
3 — *Receb Paşa* (3.III.1576 - VIII.1576 = 0, 6)

(*) Cezâyir'de en uzun müddet valilik eden bu zâttır. Müddet bakımından Barbaros 2. gelir.

4 — *Haydar Paşa* (2. defa : VIII.1576 - 1578 = 2) (cem'an : 4, 9, 17)
5 — *Ramazan Paşa* (Vâdi's-Seyl galibi) (1578 - VII.1579 = 1)
6 — *Câfer Paşa* (1579 - 1581 = 2)
7 — *Mustafa Paşa* (1581 - 1585 = 4)
8 — *Hasan Paşa* (1585 - 10.I.1588 = 3)
9 — *Mehmed Paşa* (10.I.1588 - 1591 = 3)
10 — *Câfer Paşa* (2. defa : 1591 - 1592 = 1) (cem'an : 3)
11 — *Hüseyin Paşa* (1592 - 1595 = 3)
12 — *Niksarlı Ahmed Paşa* (1595 - I.1597 = 2)
13 — *Mustafa Paşa* (I.1597 - ?)
14 — *Mehmed Paşa* (? - 1609)
15 — *Süleyman Paşa* (1609 - 1626 = 17)
16 — *I. Murad Paşa* (1626 - 1632a = 6) (vezîr = büyükamiral : 1631b) (makamında öldü) (Hüseynî hânedânının kurucusu)
17 — *Mehmed Paşa* (1632a - 1662 = 30) (16'nın oğlu)
18 — *II. Murad Paşa* (1662 - 1675 = 13) (17'nin oğlu) (makamında öldü)
19 — *Mehmed Bey* (1675 - 1681 = 6) (18'in oğlu) (sancak beyi = tümamiral) (makamında öldürüldü)
20 — *Türk Ali Paşa* (1681 - 9.VII.1705 = 24) (19'un kardeşi) (makamında öldü)
21 — *I. Hüseyin Paşa* (9.VII.1705 - 4.IX.1735 = 30, 1, 26) (20'nin oğlu, hânedâna adını veren budur) (makamında öldü)
22 — *I. Ali Paşa* (4.IX.1735 - IX.1756 = 21, 2) (makamında öldürüldü) (21'in yeğeni)
23 — *III. Mehmed Paşa* (IX.1756 - III.1759 = 2, 6) (makamında öldü) (21'in oğlu)
24 — *II. Ali Paşa* (III.1759 - III.1782 = 23, 0) (23'ün kardeşi)
25 — *Mehmed Hammûde Paşa* (III.1782 - 6.IX.1814 = 32, 6) (24'ün oğlu) (makamında öldü)(**)
26 — *Osman Bey* (6.IX.1814 - 9.XII.1814 = 0, 3, 3) (25'in kardeşi) (makamında öldürüldü) (sancak beyi = tümamiral)
27 — *Mahmud Paşa* (9.XII.1814 - 30.III.1824 = 9, 3, 22) (23'ün oğlu) (makamında öldü)
28 — *II. Hüseyin Paşa* (30.III.1824 - 21.V.1835 = 11, 1, 22) (27'nin oğlu) (makamında öldü)
29 — *Mustafa Paşa* (21.V.1835 - 11.X.1837 = 2, 4, 21) (28'in kardeşi) (makamında öldü)
30 — *I. Ahmed Paşa* (11.X.1837 - 28.V.1855 = 17, 7, 18) (29'un oğlu) (9.VIII. 1840 : vezir) (makamında öldü)
31 — *IV. Mehmed Paşa* (28.V.1855 - 23.IX.1859 = 4, 3, 26) (28'in oğlu) (vezîr) (makamında öldü)
32 — *Mehmed Sâdık Paşa* (23.IX.1859 - 12.V.1881 = 21, 7, 19) (31'in kardeşi) (vezir) (Fransız rejiminde bey = prens pâyesiyle yerinde kaldı)

Tûnus'ta Osmanlı Türk idaresi müddeti : 308 yıl, 10 ay, 26 gün.

(*) 24.VIII.1574'e kadar eyalet merkezi Keyrevân'da, bu târihten sonra Tûnus şehrinde.

(**) En uzun müddet bu zât Tûnus valisi olmuştur.

Trâblusgarb (Libya) Beylerbeyileri

1 — *Murad Paşa* (15.VIII.1551 - 1556 = 5) (makamında öldü)
2 — *Turgut Paşa* («Trâblusgarb Fâtihi», kayd-ı hayât ile tâyini : 1556 - 17.VI.1565 = 9) (makamında iken Malta'da şehîd oldu)
3 — *Uluç-Ali Paşa* (kapdân-ı deryâ ve Cezâyir beylerbeyisi olan Kılıç-Ali Paşa) (17.VI.1565 - 27.VI.1568 = 2, 0, 10)
4 — *Yahyâ Paşa* (27.VI.1568 - 28.III.1571 = 2, 8, 29)
5 — *Câfer Paşa* (28.III.1571 - 1572 = 1)
6 — *Mustafa Paşa* (1572 - 1574 = 2) (makamında öldü)
7 — *Haydar Paşa* (Tûnus beylerbeyiliği ile beraber : 1574 - 5.VII.1577=3)
8 — *Hasan Paşa* (5.VII.1577 - 1578 = 1)
9 — *Haydar Paşa* (2. defa : 1578 - 1584 = 6) (cem'an : 9 yıl)
10 — *Üveys Paşa-zâde Sakızlı Mehmed Paşa* (1584 - 1585 = 1)
11 — *Ramazan Paşa* (Vâdi's-Seyl galibi) (1585 - 1589 = 4)
12 — *Sakızlı Mehmed Paşa* (2. defa : 1589)
13 — *İstanköylü Ahmed Paşa* (1589 - XI.1590 = 1) (Sadrâzam Güzelce Çelebî Ali Paşa'nın babası) (makamında öldü) (Cezâyir beylerbeyisi de oldu)
14 — *Sakızlı Mehmed Paşa* (3. defa : XI.1590 - 1595 = 5) (cem'an : 6 yıl) (Cezâyir beylerbeyisi de olmuştur)
15 — *Memi (Mehmed) Paşa* (1595 - XII.1603 = 8) (Cezâyir beylerbeyi vekilliğinde de bulunmuştur)
16 — *Sefer Dayı* (XII.1603 - 1614 = 11) (asılarak idâm edildi) (sancak beyi = tümamiral)
17 — *Şerif Paşa* (1614 - 1626 = 12)
18 — *Ramazan Dayı* (1626) (sancak beyi = tümamiral) (istifa etti)
19 — *Sakızlı Mehmed Paşa* (1626 - I.1631 = 5) (öldürüldü)
20 — *Sakızlı Osman Paşa* (I.1631 - 29.IV.1672 = 41, 3) (19'un akrabâsı)(*) (intihâr etti)
21 — *Osman Dayı* (29.IV.1672 - XII.1672 = 0, 8) (öldürüldü) (sancak beyi = tümamiral)
22 — *Balı Çavuş Dayı* (XII.1672 - 18.V.1675 = 2, 5) (sancak beyi = tümamiral)
23 — *Mısırlıoğlu İbrahim Paşa* (18.V.1675 - I.1677 = 1, 8) (kapdân-ı deryâ) (istifa etti)
24 — *İnebolulu İbrahim Çelebî Dayı* (I.1677 = 3 gün) (sancak beyi = tümamiral)
25 — *İstanköylü Büyük Mustafa Dayı* (I.1677 - IV.1677 = 0, 3) (öldü) (sancak beyi = tümamiral)
26 — *Osman Dayı* (IV.1677 - 1678 = 1) (öldü) (sancak beyi = tümamiral)
27 — *Ak Mehmed Timur Dayı* (1678 - 1682 = 4) (sancak beyi = tümamiral)
28 — *Abaza Hüseyin Dayı* (1682 - 21.VI.1682) (sancak beyi = tümamiral)
29 — *Cezâyirli Abdullah Dayı* (21.VI.1682 - 1683 = 1) (sancak beyi = tümamiral)

(*) Bütün Osmanlı tarihinde bu kadar uzun beylerbeyilik yapan hiç kimse yoktur.

30 — *Terzi İbrahim Dayı* (1683) (sancak beyi = tümamiral)
31 — *Halil Paşa* (1683 - X.1687 = 4)
32 — *Mehmed Paşa* (X.1687 - 1689 = 2)
33 — *Boşnak İsmail Paşa* (1689 - 3.II.1695 = 6) (Cezâyir beylerbeyiliği de yaptı)
34 — *Destârî Mehmed Paşa* (3.II.1695 - 1.VIII.1700 = 5, 5, 26)
35 — *Turgutlulu Kahveci Osman Dayı* (1.VIII.1700 - 20.XI.1700 = 0, 3, 20) (sancak beyi = tümamiral)
36 — *Gelibolulu Hacı Mustafa Dayı* (20.XI.1700 - XII.1702 = 2, 1) (sancak beyi = tümamiral)
37 — *Halil Paşa* (XII.1702 - XII.1710 = 8, 0) (34'ün dâmâdı)
38 — *İsmail Hoca Dayı* (XII.1710 - 1711) (sancak beyi = tümamiral)
39 — *Hacı Mustafa Dayı* (1711 - 4.VII.1711) (sancak beyi = tümamiral)
40 — *Mahmud Bey Dayı* (4.VII.1711 - 29.VII.1711 = 0, 0, 26) (sancak beyi= tümamiral)
41 — *Karamanlı Ahmed Paşa* (29.VII.1711 - 2.XI.1745 = 34, 3, 4) (makamında öldü)
42 — *Mehmed Paşa* (2.XI.1745 - 1754 = 9) (41'in oğlu) (makamında öldü)
43 — *I. Ali Paşa* (1754 - 30.VII.1793 = 39) (42'nin oğlu)
44 — *Seydî Ali Paşa* (30.VII.1793 - XI.1794 = 1, 4)
45 — *Ahmed Bey* (XI.1794 - 24.I.1796 = 1, 2) (43'ün oğlu) (sancak beyi = tümamiral)
46 — *Yûsuf Paşa* (24.I.1796 - 5.VIII.1832 = 36, 6, 12) (45'in kardeşi)
47 — *II. Ali Paşa* (5.VIII.1832 - 26.V.1835 = 2, 9, 22) (46'nın oğlu)
48 — *Mustafa Necib Paşa* (26.V.1835 - 7.IX.1835 = 0, 5, 12) (bahriyye ferikı = koramiral)
49 — *Mahmud Râif Paşa* (7.IX.1835 - 6.V.1837 = 1, 7, 29) (ferik = koramiral)
50 — *Çeşmeli Hasan Paşa* (6.V.1837 - 5.IX.1838 = 1, 4, 0) (bahriyye ferikı = koramiral)
51 — *Müşîr Ali Aşkar Paşa* (5.IX.1838 - 15.VII.1842 = 3, 10, 10)
52 — *Mehmed Emin Paşa* (15.VII.1842 - 22.IV.1847 = 4, 9, 8)
53 — *Râgıb Paşa* (22.IV.1847 - 13.IX.1849 = 2, 4, 21)
54 — *Ahmed İzzet Paşa* (13.IX.1849 - 16.IX.1852 = 3, 0, 3)
55 — *Mustafa Nûri Paşa* (16.IX.1852 - 1.XI.1855 = 3, 1, 15)
56 — *Osman Paşa* (1.XI.1855 - 1.X.1857 = 1, 11, 0)
57 — *Ahmed İzzet Paşa* (2. defa : 1.X.1857 - 4.VIII.1860 = 2, 10, 4) (cem'an : 5, 10, 7)
58 — *Mahmud Nedim Paşa* (4.VIII.1860 - 18.VI.1867 = 6, 10, 15) (sadrâzam)

18.VI.1867 - 4.X.1911 arasındaki valileri vermiyorum. 48 numaradan sonrakilere artık «beylerbeyi» değil, vali denmektedir. Trâblusgarb (Libya)'de Osmanlı Türk idaresi müddeti : 360 yıl, 1 ay, 20 gün.

XII

TANZÎMÂT'TAN SONRA DONANMA

Bahriye Nâzırı

Sultân Azîz devrine kadar devâm eden kapdân-ı deryâ unvânı, görev ve salâhiyetlerde bir değişiklik olmaksızın, «bahriye nâzırı» na çevrilmiştir. Kapdân-ı deryâ gibi bahriye nâzırı da, kabinenin daimî üyesidir. Bütün donanma, tersaneler ve deniz okulları, ona bağlıdır. Cumhuriyet devrinde bu salâhiyetler, genel kurmay başkanında toplanmıştır. Bahriye nâzırı, kabinenin 3 asker üyesinden biridir ve Meşrûtiyet'ten önce —kapdân-ı deryâlar gibi— ekseriyâ bahriyye müşirlerinden (büyükamirallerden), bazan kara müşîrlerinden, nâdiren vezirlerden (sivil) seçilmektedir. Bahriyye nâzırları şunlardır (kapdân-ı deryâ listesinin devâmı) :

1 — *İsmail Hakkı Paşa* (13.III.1867 - 8.III.1868 = 0, 11, 26)
2 — *Mahmud Nedim Paşa* (8.III.1868 - 11.IX.1871 = 3, 6, 4) (sadrâzam)
3 — *Abdülhamîd Ferid Paşa* (11.IX.1871 - 7.XII.1871 = 0, 2, 26)
4 — *Fosfor Mustafa Paşa* (7.XII.1871 - 29.I.1872 = 0, 1, 23)
5 — *Sâmih Paşa* (29.I.1872 - 3.III.1872 = 0, 1, 5)
6 — *Moralı Halil İbrahim Paşa* (3.III.1872 - 1.VIII.1872 = 0, 4, 29)
7 — *Ahmed Es'ad Paşa* (1.VIII.1872 - 12.X.1872 = 0, 2, 12) (sadrâzam)
8 — *Fosfor Mustafa Paşa* (2. defa : 12.X.1872 - 6.XI.1872 = 0, 0, 25) (cem - an : 0, 2, 18)
9 — *Nâmık Paşa* (6.XI.1872 - 5.I.1873 = 0, 1, 29)
10 — *Hüseyin Avni Paşa* (5.I.1873 - 16.II.1873 = 0, 1, 12) (sadrâzam)
11 — *Hasan Rızâ Paşa* (16.II.1873 - 15.VI.1873 = 0, 3, 27)
12 — *Kayserili Ahmed Paşa* (kapdân-ı deryâ unvânıyle : 15.VI.1873 - 28.I. 1875 = 1, 7, 13)
13 — *Ahmed Es'ad Paşa* (2. defa : 28.I.1875 - 26.V.1875 = 0, 3, 29) (cem'an: 0, 6, 11)
14 — *Raûf Paşa* (26.V.1875 - 20.IX.1875 = 0, 3, 25)
15 — *Hasan Rızâ Paşa* (2. defa : 20.IX.1875 - 3.X.1875 = 0, 0, 13)
16 — *Nâmık Paşa* (2. defa : 3.X.1875 - 22.XI.1875 = 0, 1, 20) (cem'an : 0, 3, 19)
17 — *Hasan Rızâ Paşa* (3. defa : 22.XI.1875 - 13.I.1876 = 0, 1, 21) (cem'an: 0, 6, 1)
18 — *Lofçalı Derviş Paşa* (13.I.1876 - 20.IV.1876 = 0, 3, 8)
19 — *Abdülkerim Nâdir (Abdi) Paşa* (20.IV.1876 - 6.V.1876 = 0, 0, 16)
20 — *Kayserili Ahmed Paşa* (2. defa kapdân-ı deryâ unvânıyle : 6.V.1876 - 1.I.1877 = 0, 7, 26) (cem'an : 2, 3, 9)

21 — *Raûf Paşa* (2. defa : 1.I.1877 - 26.XII.1877 = 0, 11, 26)
22 — *Eğinli Saîd Paşa* (26.XII.1877 - 5.III.1877 = 0, 2, 10)
23 — *Moralı Halil İbrahim Paşa* (2. defa : 5.III.1877 - 1.VII.1878 = 1, 3, 27) (bir kapdân-ı deryâ ve 2 bahriye nâzırı olarak cem'an : 2, 7, 13)
24 — *Hacı Ahmed Vesîm Paşa* (2. defa ve kapdân-ı deryâ unvânıyle : 1.VII.1878 - 1.II.1879 = 0, 7, 1) (cem'an : 0, 11, 11)
25 — *Râsim Paşa* (1.II.1879 - 12.I.1881 = 1, 11, 9)
26 — *Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa* (12.I.1881 - 1.XII.1882 = 1, 10, 20)
27 — *Ahmed Râtib Paşa* (1.XII.1882 - 3.XII.1882 = 0, 0, 2) (*)
28 — *Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa* (2. defa : 3.XII.1882 - 27.VII.1903 = 20, 7, 25) (makamında öldü)(**)
29 — *Celâl Bey* (27.VII.1903 - 27.XII.1906 = 3, 5, 1) (bâlâ rütbesiyle)
30 — *Hasan Râmi Paşa* (27.XII.1906 - 15.VIII.1908 = 1, 7, 19)
31 — *Çürüksulu Ârif Hikmet Paşa* (bahriyye ferikı) (15.VIII.1908 - 27.I.1909 = 0, 5, 13)
32 — *Hüseyin Hüsnü Paşa* (bahriyye ferîkı) (27.I.1909 - 14.II.1909 = 0, 0, 18)
33 — *Ali Rızâ Paşa* (14.II.1909 - 22.IV.1909 = 0, 2, 6) (sadrâzam)
34 — *Emin Paşa* (22.IV.1909 - 5.V.1909 = 0, 0, 13) (mîrlivâ)
35 — *Çürüksulu Ârif Hikmet Paşa* (2. defa : 5.V.1909 - 12.I.1910 = 0, 8, 8) (cem'an : 1, 1, 21)
36 — *Halil Paşa* (bahriyye mîrlivâsı) (12.I.1910 - 26.XI.1910 = 0, 10, 15)
37 — *Mahmud Muhtar Paşa* (birinci ferik) (26.XI.1910 - 13.VI.1911 = 0, 6, 17)
38 — *Sâlih Paşa* (13.VI.1911 - 22.VII.1912 = 1, 1, 9) (sadrâzam)
39 — *Mahmud Muhtar Paşa* (2. defa : 22.VII.1912 - 14.X.1912 = 0, 2, 23) (cem'an : 0, 9, 10)
40 — *Hurşid Paşa* (ferik) (14.X.1912 - 14.VII.1913 = 0, 9, 1)
41 — *Çürüksulu Mahmud Paşa* (bahriyye mîrlivâsı) (14.VII.1913 - 6.III.1914 = 0, 7, 23)
42 — *(Sakallı Büyük) Cemal Paşa* (birinci ferik) (6.III.1914 - 14.X.1918 = 4, 7, 9)
43 — *Raûf (Orbay) Bey* (bahriyye erkân-ı harb mîralayı) (14.X.1918 - 23.XI.1918 = 0, 1, 10) (başvekil)
44 — *Ali Rızâ Paşa* (2. defa : 23.XI.1918 - 23.III.1919 = 0, 4, 0) (cem'an : 0, 6, 6)
45 — *Şâkir Paşa* (23.III.1919 - 12.IV.1919 = 0, 0, 20)
46 — *Avni Paşa* (12.IV.1919 - 21.VII.1919 = 0, 3, 9)
47 — *Sâlih Paşa* (2. defa : 21.VII.1919 - 14.III.1920 = 0, 7, 24)
48 — *Es'ad (Bülkat) Paşa* (ferik) (14.III.1920 - 5.IV.1920 = 0, 0, 22)
49 — *Kara Saîd Paşa* (5.IV.1920 - 5.VIII.1920 = 0, 4, 0)
50 — *Hamdi Paşa* (5.VIII.1920 - 22.X.1920 = 0, 2, 18)
51 — *Sâlih Paşa* (3. defa : 22.X.1920 - 4.XI.1922 = 2, 0, 13) (cem'an : 3, 9, 16)
52 — *İhsan Bey* (bahriyye vekîli : 31.XII.1924 - 2.XI.1927 = 2, 10, 2)

(*) Kapdân-ı deryâ ve bahriyye nâzırları arasında en kısa müddet.

(**) Kapdân-ı deryâ ve bahriyye nâzırları arasında en uzun müddet.

Deniz Kuvvetleri Kumandanları

1 — *Oramiral Mehmed Ali Ülgen* (23.VI.1949 - 13.VI.1950 = 0, 11, 20)
2 — *Oramiral Sâdık Altıncan* (13.VI.1950 - 17.IX.1957 = 7, 3, 4)
3 — *Oramiral Fahri Korutürk* (17.IX.1957 - 2.VII.1960 = 2, 9, 15) (cumhur başkanı)
4 — *Koramiral Zeki Özak* (2.VII.1960 - 20.VI.1961 = 0, 11, 19)
5 — *Oramiral Necdet Uran* (20.VI.1961 - 15.VIII.1968 = 7, 1, 25)
6 — *Oramiral Celâl Eyiceoğlu* (15.VIII.1968 - 30.VIII.1973 = 4, 11, 16)
7 — *Oramiral Kemal Kayacan* (30.VIII.1973 - 30.VIII.1974 = 1, 0, 1)
8 — *Oramiral Hilmi Fırat* (30.VIII.1974 - 9.VIII.1977 = 2, 11, 10)
9 — *Oramiral Bülend Ulusu* (9.VIII.1977)

1894'te Bahriyye Nezâreti Teşkilâtı

Nâzır Hasan Hüsnü Paşa (bahriyye müşiri, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), mektubcu Tahsin Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muhâsebeci Bahâeddin Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).— Şûrây-ı Bahriyye : Ahmed Râtib Paşa (bahriyye müşiri, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Süleyman Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî ve Mecîdî), İbrahim Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), Tayyar Paşa (b. mîrlivâsı, II. Mecîdî), Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî) (Şûrâ başkâtib = genel sekreteri), Osmân Rahmi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Ârif Bey (b. miralayı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Hasan Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), Necib Bey (b. miralayı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Âsaf Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Avni Bey (b. kaymakamı, IV. Mecîdî), Halil Bey (b kaymakamı, IV. Mecîdî), Hacı Tevfik Efendi (sâniye, IV. Mecîdî).

Nizâm Dâiresi : Reis vekîli Hacı Mustafa Bey (b. miralayı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Mehmed Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), 4 kaymakam, bir binbaşı (hepsi bahriyye), bir sâniye, bir rütbesiz yüksek memur.

Muhâkemât Dâiresi : Reis Mehmed Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), 2 kamyakam, 2 binbaşı, 3 kolağası, 5 yüzbaşı (hepsi bahriyye = deniz), birer kalyon kâtibi, firkateyn kâtibi, korvet kâtibi ve râbia.

Fen Komisyonu : Reis vekîli Hasan Râmi Paşa (b. ferîkı, müstakbel bahriyye nâzırı, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Râsim Bey (b. miralayı, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 kolağası, 3 yüzbaşı.

Mühimmât-ı Harbiyye Şûbesi : Reis Ahmed Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî), 2 kolağası, bir korvet kâtibi.

Sıhhiyye-i Bahriyye Hey'eti : Reis Dr. İsmail Paşa (b. mîrlivâsı, II. Mecîdî), Dr. Hüsnü Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Kozmo Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Süyan Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Dr. Mahmud Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), Dr. Sâlih Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), Dr. Hamdi Bey (b. miralayı, IV. Mecîdî), bir rütbesiz doktor, bir başkâtip, bir korvet kâtibi, bir doktor kolağası, bir eczacı kaymakam.

Islaahât ve Tedkıyk-ı Muhâsebât-ı Bahriyye Komisyonu : Reis vekîli Hacı Mehmed Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam, bir kolağası.

Tersâne-i Hümâyûn : Reis Şükrü Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvini Abdi Bey (b. mîralayı), birer kolağası, firkateyn kâtibi, korvet kâtibi, brik kâtibi.

Fabrikalar Komisyonu : Reis Bedri Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî), 2 kaymakam, birer binbaşı, kolağası, korvet kâtibi.

İmâlât Komisyonu : Reis Hüsnü Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), fabrikalar müdürü Ârif Paşa (b. mîrlivâşı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ömer Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Latıyf Bey (b. mîralayı, III. Mecîdî), 2 kaymakam, bir binbaşı.

Bahriyye Dîvân-ı Harbi : Reis Hayri Paşa (b. mîrlivâsı), bir kaymakam, 2 binbaşı, 3 kolağası, bir kalyon kâtibi, bir brik kâtibi.

Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Bahriyye erkân-ı harbiyye reîsi Fâik Paşa (b. ferîkı, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), 2 kaymakam, 2 binbaşı, 3 kolağası, 5 yüzbaşı, birer râbia, kalyon kâtibi, firkateyn kâtibi, korvet kâtibi.

Istanbul limanı reîsi (kumandanı) Dilâver Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), müfettiş Hamdi Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Ömer Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. İlyas Paşa (b. ferîkı, I. Mecîdî), Vuds Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, I. Mecîdî), Donanmay-ı Hümâyûn kumandanı Mehmed Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ereğli mâden nâzırı Hasan Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bahriyye sıhhıyye müfettişi Dr. İsak Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), bahriyye silâhendâz (deniz piyadesi) kumandanı Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, I. Mecîdî), ser-çarhcı Edhem Paşa (b. mühendis mirlivâsı, III. Mecîdî), von Hüfe Paşa (b. mîrlivâsı), fişeng-hâne müdürü Ali Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), İzmit Tersânesi müdürü Ali Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ârif Paşa (b. mîrlivâsı), filikacıbaşı Süleyman Paşa (b. mîrlivâsı), Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) donanması kumandanı Sâmi Paşa (b. mirlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), Bahr-i Sefîd (Akdeniz) kumandan vekîli Hüsnü Bey (b. mîralayı), Mekteb-i Bahriyye nâzırı (deniz harb okulu kumandanı) Mehmed Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Basra (Körfezi) kumandanı Emin Bey (b. mîralayı, II. Osmânî, V. Mecîdî), bahriyye merkez hastahânesi sertabîbi Dr. Süleymân Bey (b. mîralayı), Sinop Tersânesi müdürü Tosun Bey (b. kaymakamı, V. Mecîdî), Preveze (Yunan Denizi) kumandanı Mustafa Bey (b. kaymakamı, IV. Mecîdî), İşkodra komodoru Nazıyf Bey (b. binbaşısı).— Bir binbaşı ser-yâver, 2 kolağası, bir mülâzım-ı evvel yâver.

Sicill-i ahvâl şûbesi müdürü Mehmed Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), liman dâiresi ferman kalemi müdürü İbrahim Hilmi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü Fâzıl Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), liman dâiresi tahrîrât başkâtibi Abdüllatıyf Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), yoklama müdürü Mehmed Emin Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî); ser-vezzân Ali Şükrü Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), evrâk-ı umûmiyye kalemi müdürü Mehmed İzzet Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), muhâsebe-i merkeziyye kalemi birinci mümeyyizi İsmail Hakkı Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), bahriyye mühimme müdürü Hâfız İsmail Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe-i merkeziyye kalemi ikinci mümeyyizi Ahmed İzzet Efendi (mütemâyiz), 9 sâniye, 15 sâlise, 3 râbia, bir rütbesiz yüksek sivil memur daha.

Ebniye-i seniyye müdürü Vasilaki Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî),

matbaa-i bahriyye müdürü Fuad Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), tersâne-i âmire 2. mimarı Yanko Bey (ûlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), matbaa-i bahriyye müdürü Fuad Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), nezâret avukatı Mehmed Hasîb Efendi (molla).

İdâre-i Mahsûsa : Con Paşa (Rûmeli, III. Osmânî, I. Mecîdî), meclis-i idâre reîsi Ali Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), muhâsebe müdürü Tevfîk Efendi (mütemâyiz), makine mühendisi Mustafa Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 3 kaymakam, 3 sâniye, 3 sâlise, 2 râbia, 3 kolağası, 2 rütbesiz.

İdâre-i Mahsûsa'nın Istanbul sularında işliyen 30 vapuru vardır. Bunların tonajları 30 ilâ 1.116 tonilato arasındadır. En büyükleri İzmir vapurudur (*Sâl-Nâme, 1312,* 294-310).

1897'de Bahriye Nezâreti Teşkîlâtı

3 yıl sonraki teşkilâtı çok kısaltarak veriyorum (*Sâl-Nâme, 1315,* 206-17):

Nâzır Hasan Hüsnü Paşa (bahriyye müşîri = büyükamiral, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), nezârete me'mur Hacı Vesim Paşa (b. müşîri, eski kapdân-ı deryâ, şeyhu'l-vüzerâ, I. Osmanî ve Mecîdî), muhâsebeci Bahâeddin Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), nezârete me'mur Ahmed Râtib Paşa (bahriyye müşîri, eski nâzır, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî), mektubcu Hacı Hâlis Efendi (bâlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muhâsebeci Bahâeddin Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), nezârete memur Süleyman Paşa (bahriyye ferîkı = koramiral, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), nezârete memur Ahmed Hilmi Paşa (bahriyye mîrlivâsı = tümamiral, III. Osmânî, IV. Mecîdî).

Şûrây-ı Bahriyye reîsi İbrahim Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), üye Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, II. Mecîdî), 3 mîralay, bir kaymakam üye, sivil yüksek memurlar : bir ûlâ sânîsi, 2 sâniye.

Nizâm Dâiresi : Reis vekîli Hacı Mustafa Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî ve Mecîdî), bir mîralay, 2 kaymakam, bir mütemâyiz, bir sâlise yüksek memur.

Muhâkemât Dâiresi : Reis vekîli Tayyar Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir mîralay, 2 binbaşı, bir sâniye yüksek me'mur.

Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Bahriyye erkân-ı harbiyye reîsi (deniz kurmay başkanı) Fâik Paşa (b. ferîkı, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), yüksek memurlar : bir mîralay, bir kaymakam, bir binbaşı, 7 kolağası, 3 yüzbaşı, bir mülâzım-ı evvel, bir râbia, 2 kalyon kâtibi, bir korvet kâtibi, bir brik kâtibi.

Fen Komisyonu : Bir mîralay, 5 kolağası, birer yüzbaşı, mülâzım-ı evvel, brik kâtibi.

Mühimmât-ı Harbiyye Şûbesi : Reîs Ahmed Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), bir korvet kâtibi.

Sıhhiyye-i Bahriyye Hey'eti : Reis Dr. İsmail Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Hüsnü Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Kozma Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Dr. Süban Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir mîralay doktor, bir rütbesiz doktor, 2 rütbesiz memur.— Sıhhıyye İdâre Komisyonu : Bir mîralay, bir kolağası, bir korvet kâtibi.

Islaahât ve Tedkıyk-ı Muhâsebât-ı Bahriyye Komisyonu : 2 mîralay, 2 kaymakam, bir kolağası.

Tersâne : Reis Şükrü Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), birer mîralay, kolağası, firkateyn kâtibi, korvet kâtibi, brik kâtibi.— Fabrikalar Komisyonu : 2 kaymakam, bir binbaşı, bir firkateyn kâtibi.

İmâlât Komisyonu : Reis Hüsnü Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), Ârif Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), 3 mîralay, bir binbaşı.

Bahriyye Dîvân-ı Harbi : Birer mîralay, kaymakam, binbaşı, kolağası, kalyon kâtibi.

Istanbul liman reîsi Hamdi Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Dr. Ömer Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. İlyas Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, I. Mecîdî), Vuds Paşa (b. ferîkı, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Seyyâr Donanmay-ı Hümâyûn kumandanı Hasan Râmi Paşa (b. ferîkı, müstakbel bahriye nâzırı, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Ârif Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, I. Mecîdî), von Hüfe Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), bahriyye silâh-endâz (deniz piyâdesi) kumandanı Mehmed Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî); Ereğli maden nâzırı Hasan Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), bahriyye sıhhiyye müfettişi Dr. İsak Paşa (b. mîrlivâsı, IV. Osmânî, II. Mecîdî), serçarhcı Edhem Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), fişeng-hâne md. Ali Paşa (b. mîrlivâsı, III. Os., II. Mec.), İzmit Tersânesi md. Ali Paşa (b. mîrlivâsı, III. Os., II. Mec.), filikacıbaşı Süleyman Paşa (b. mîrlivâsı, II. Mec.), Girid kumandanı Sâmi Paşa (b. mîrlivâsı, III. Os., II. Mec.), Basra Körfezi kumandanı Emin Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî ve Mecîdî), seyyar torpido filosu kumandanı Hayri Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, IV. Mecîdî), seyyar donanma erkân-ı harbiyye reîsi Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Sultâniyye süvarisi Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), Preveze komodoru Hakkı Bey (b kaymakamı), mekteb-i bahriyye nâzırı Hüsnü Bey (b. miralayı, III. Mecîdî), bahriyye merkez hastahânesi ser-tabîbi Dr. Süleyman Bey (b. mîralayı, III. Osmânî, II. Mecîdî), liman kumandan vekili Mehmed Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Nezâret yâverleri : 2 binbaşı, 2 yüzbaşı, bir mülâzım.— Ebniye-i seniyye müdürü Vasilaki Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), cerîde-i bahriyye (deniz gazetesi) başmuharriri Hamîd Vehbi Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Tersâne-i Âmire 2. mimarı Yanko Bey (ûlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), diğer yüksek sivil memurlar : 7 ûlâ sânîsi, 8 mütemâyiz, bir molla, 14 sâniye, 9 sâlise, 2 râbia.

İdâre-i Mahsûsa : Con Paşa (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), yüksek memurlar : 3 ûlâ sânîsi, bir mîralay, 2 mütemâyiz, bir kaymakam, 2 sâniye, bir sâlise, 3 kolağası, bir râbia, bir korvet kâtibi.

İdâre-i Mahsûsa'nın 19'u Istanbul sularında, 32'si açık denizde seyreden 51 gemisi vardır. Gemiler 30 ilâ 1.500 tonilato arasındadır. Birkısmı, imparatorluğun çeşitli şehir ve vilâyetlerinin adını taşımaktadır : Asîr, Tâif, Bingazi, Gelibolu, Selânik, Kayseri, İzmit, İnebolu, Sakız, Canik, Necd, Girid, Aydın, Kartal, Pendik.

1907'de Bahriye Nezâreti

Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye, 1326 = 1908, 64. Sene, s. 330-47'den hulâsa :

Nâzır Hasan Râmi Paşa (bahriyye müşîri = büyükamiral, murassâ Osmânî ve Mecîdî), nezârete memur Hacı Ahmed Vesim Paşa (b. müşîri, eski

kapdân-ı deryâ, şeyhu'l-vüzerâ, I. Osmânî ve Mecîdî), bahriyye erkân-ı harb reisi Mehmed Rif'at Paşa (bahriyye birinci ferîkı = oramiral, murassâ Osmânî ve Mecîdî), mühimmât-ı harbiyye reisi Ahmed Paşa (b. birinci ferîkı, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne nâzırı ve gemiler müfettişi Hüsnü Paşa (b. birinci ferîkı, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Tersâne-i Âmire kumandanı Şükrü Paşa (b. birinci ferîkı, murassâ Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Bahâeddin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Abdülhalîm Fâzıl Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî).

Erkân-ı Harbiyye Dâiresi : Fuad Bey (bahriyye mîralayı = deniz albayı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Mustafa Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 5 binbaşı, 2 sağ kolağası, 4 sol kolağası, 2 yüzbaşı, bir mülâzım-ı evvel, bir mülâzım-ı sânî.— Memurlar : Başkâtip Ali Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir kalyon kâtibi, 4 korvet kâtibi.

Şûrây-ı Bahriyye : Reis Mehmed Muzaffer Paşa (bahriyye ferîkı = koramiral, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Halil Paşa (b. ferîkı, IV. Mecîdî), Hüseyin Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî ve Mecîdî), Hâfız Hüseyin Bey (b. mîralayı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ömer Rif'at Bey (b. mîralayı), Galib Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Sâmi Bey (b. mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Şerefeddin Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), zabıt memuru Sâlih Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Nizâm Dâiresi : Reis Mehmed Râşid Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Ali Bey (b. mîralayı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hakkı Bey (b. mîralayı), başkâtip Rif'at Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 2 kaymakam, 3 binbaşı, bir râbia.

Levâzım Dâiresi : Reis Mehmed Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), bir kaymakam, bir binbaşı.

Muhâkemât Dâiresi : Reis Hacı Mustafa Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Bey (b. mîralayı, III. Mecîdî), Ali Bey (çarhcı mîralayı, V. Mecîdî), bir sağ kolağası, birer firkateyn kâtibi, korvet kâtibi, brik kâtibi, rütbesiz.

Mühimmât-ı Harbiyye Komisyonu : 2 yüzbaşı.— İntihâb-ı Küttâb Komisyonu.

Sıhhiyye-i Bahriyye Hey'eti : Reis Dr. Hüsnü Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-tabib Dr. Kozma Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), ser-operatör Dr. Fikri Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, I. Mecîdî), hastahâne müdürü Dr. Hasan Tahsin Bey (b. mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Şükrü Bey (b. mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Mehmed Bey (b. mîralayı, II. Osmânî, IV. Mecîdî), bir doktor kaymakam, bir sol kolağası.— Sıhhiyye İdâre ve Muâyene Komisyonu : Reis Dr. Menteş Paşa (b. mîrlivâsı, II. Mecîdî), Dr. Reşad Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 kaymakam doktor.

Islaahât ve Tedkıyk-ı Muhâsebât Komisyonu : Reis vekili Hacı Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, IV. Osmânî, II. Mecîdî), bir kaymakam, bir binbaşı.

Tersâne-i Âmire : Müdür muâvini Rızâ Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî ve Mecîdî), bir binbaşı, 2 korvet kâtibi.— Fabrikalar Komisyonu : Reis Râsim Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Eşref Bey (b. mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), Hayri Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), 2 kaymakam, 2 binbaşı, bir firkateyn kâtibi.

İmâlât Komisyonu : Reis Hüsnü Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Latıyf Paşa (b. mîrlivâsı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir sağ kolağası.— Bahriyye Fen Komisyonu : Reis İhsan Bey (b. mîralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), bir binbaşı, bir sağ kolağası, 2 sol kolağası, 6 yüzbaşı, birer korvet kâtibi, mülâzım-ı sânî.

Bahriyye Dîvân-ı Harbi : Reîs Tevfik Bey (b. mîralayı, IV. Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı, bir sol kolağası.— Nezâret yâverleri : bir binbaşı, bir sağ kolağası, 2 sol kolağası.

Dr. İbrahim Paşa (b. birinci ferîkı, II. Osmânî, murassâ Mecîdî), Donanmay-ı Hümâyûn kumandanı Ârif Paşa (b. ferîkı, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Dr. İlyas Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî ve Mecîdî), Teftîş-i Askeri Komisyonu üyesi Vuds Paşa (b. ferîkı, murassâ Os. ve Mec.), bahriyye silâh-endâz (deniz piyâdesi) kumandanı Mehmed Paşa (b. ferîkı, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Istanbul liman reîsi Eşref Paşa (b. ferîkı, I. Osmânî, IV. Mecîdî), bahriyye sıhhiyye müfettişi Dr. İsak Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî), Teftîş-i Askerî Komisyonu üyesi Ahmed Hilmi Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî, I. Mecîdî), fabrikalar müdürü Bedri Paşa (b. ferîkı, IV. Osmânî ve Mecîdî), fabrikalar mütehassısı Ahmed Paşa (b. ferîkı, II. Mecidî, meşhur ressam Şeker Ahmed Paşa), makine ve havuz mütehassısı Ali Fâik Paşa (b. ferîkı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hayfa demiryolu inşââtına memur Halil Paşa (b. ferîkı, II. Osmânî ve Mecîdî).

Fabrika-i hümâyûnlar şâkirdânı nâzırı Hacı Emin Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, I. Mecîdî), fabrika-i hümâyûnlar zâbitân müdürü Abdi Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî ve Mecîdî), fişek imalât müdürü Süleyman Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Istanbul limanı kumandan vekîli Mehmed Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, I. Mecîdî), Trâblusgarb (Libya) komodoru Necib Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, I. Mecîdî), Akdeniz filosu kumandanı Ömer Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hikmet Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî, I. Mecîdî), filikacıbaşı Tûfân Paşa (b. mîrlivâsı, II. Osmânî ve Mecîdî), Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz = Ege Adaları) komodoru Fâik Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, I. Mecîdî), Selânik komodoru Râsim Paşa (b. mîrlivâsı, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Resen-hâne müdürü Hüsnü Bey (b. mîralayı, II. Osmânî, III. Mecîdî), İzmit Tersânesi müdürü Nûri Bey (b. mîralayı, II. Osmânî, IV. Mecîdî), mütekaaidîn-i askeriyye komisyonu üyesi Hâfız Ârif Bey (b. mîralayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî); Basra komodoru Sâdık Bey (b. kaymakamı, IV. Osmânî ve Mecîdî), Gemlik Tersânesi müdürü Mehmed Said Bey (b. kaymakamı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), İzmir komodoru Fâik Bey (b. kaymakamı, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Preveze komodoru Nutku Bey (b. kaymakamı, IV. Osmânî ve Mecîdî), İşkodra komodoru Mehmed Eşref Bey (b. kaymakamı, IV. Osmânî); Sinop Tersânesi müdürü Ali Efendi (b. sağ kolağası).

Nezâretin yüksek sivil memurları : Tersâne-i Âmire mîmâr-ı sânîsi Yanko Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî).— Muhâsebe kalemi müdürü Hâlid Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü Hâfız Ahmed Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), liman dâiresi başkâtibi Ali Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), yoklama kalemi müdürü Hüsâmeddin Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), muhâsebe kalemi müdür muâvini İsmail Hakkı Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), evrâk-ı umûmiyye kalemi müdürü Ahmed Vâsıf Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).— Ûlâ sânîleri : Mühimme müdürü Hacı Hâfız İsmail Efendi (III. Osmânî, II. Mecîdî), tevzî-i muayye-

nât komisyonu başkâtibi Ahmed İzzet Efendi (III. Osmânî ve Mecîdî), hazîne-i evrak mümeyyizi Tevfik Efendi (IV. Mecîdî), liman muhâsebe müdürü Cemâl Efendi (III. Osmânî, II. Mecîdî), yoklama kalemi müdür muâvini Hâfız Fethi Efendi (IV. Osmânî, III. Mecîdî), muhâsebe kalemi havâlât ve vâridât mümeyyizi Mustafa Bey (III. Osmânî, II. Mecîdî).— Mütemâyizler : Tersâne-i Âmire kalem mümeyyizi Raûf Bey (III. Osmânî ve Mecîdî), jurnal kalemi mümeyyizi Nazıyf Efendi (III. Mecîdî), muhâsebe kalemi mümeyyizi Mehmed Hulûsi Efendi (III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe kalemi mühimmât mümeyyizi Hâlid Efendi (III. Osmânî, V. Mecîdî), yoklama kalemi birinci mümeyyizi Mahmûd Efendi (IV. Osmânî, III. Mecîdî), anbar başkâtibi Fuad Bey (IV. Osmânî ve Mecîdî), Şûrây-ı Bahriyye kalemi mümeyyizi Hüseyin Bey (IV. Osmânî ve Mecîdî), ser-veznedâr Râif Bey, Şûrây-ı Bahriyye kalemi 3. kısım mümeyyizi İbrahim Efendi (IV. Mecîdî), mektûbî kalemi mümeyyizi Ahmed Bey, mektûbî kalemi mümeyyizi Hâfız Osmân Efendi (IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe kalemi kuyûd-ı esâsiyye birinci mümeyyizi Fâik Bey (III. Osmânî ve Mecîdî), yoklama kalemi 2. kısım mümeyyizi Abdi Efendi, mektûbî kalemi mümeyyizi Hüseyin Cemâl Efendi (III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebe kalemi kuyûd-ı esâsiyye 2. mümeyyizi Fuâd Efendi (IV. Osmânî ve Mecîdî).— 10 sâniye, bir sâlise, 2 râbia rütbesinde daha 13 yüksek sivil memur.

İdâre-i Mahsûsa : Con Paşa (Rûmeli, I. Osmânî, murassâ Mecîdî), meclis-i idâre reis vekili Hâfız İbrahim Bey (b. miralayı, III. Osmânî ve Mecîdî), üye Hüseyin Bey (b. miralayı, IV. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci İshak Tevfik Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), 3 kaymakam üye; bir kaymakam ve bir yüzbaşı müfettiş.— Sandık emîni Hamdi Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 4 sâlise, bir râbia, 2 rütbesiz.

İdâre-i Mahsûsâ'nın Istanbul sularında işleyen, 16-172 tonluk 36 vapuru; denizlerde işleyen, 120-3.160 tonluk 43 gemisi vardır. Hepsinin tonilato toplamı 50.741'dir. Şirket-i Hayriyye'nin vapurları ayrıdır. Büyük tonajda şilepler ise, armatörlerin elindedir.

1912'de Bahriye Nezâreti

1912 sonlarındaki bahriye nezâretinin taplosunu *Sâl-Nâme, Altmışaltıncı Sene,* s. 327-50'den hulâsa ediyorum. Orduda olduğu gibi donanmada da yüksek rütbeli subay bırakılmamıştır.

1907'de imparatorluğun yüksek rütbeli subayları, en şişkin kadrosunu bulmuştu. Şöyle : 3 büyükamiral, 4 oramiral, 16 koramiral, 14 tümamiral, 18 albay + bir doktor oramiral, 4 doktor koramiral, 3 doktor tümamiral, 3 doktor albay. 3 büyükamiralden biri bahriye nâzırı, eski bahriye nâzırı olan diğeri Hicâz valisi (Ahmed Râtib Paşa), eski kapdân-ı deryâ olan diğeri de şeyhu'l-vüzerâdır. Böylece imparatorluğun 45 amirali vardır. 1912'de ise imparatorluğun bir oramirali, bir koramirali, 4 tümamirali, bir doktor tümamirali, cem'an 7 amirali vardır. 38 amiral, kadro dışı bırakılıp emekliye sevk edilmiştir.

Bahriyye nâzırı Hurşid Paşa (kara ferikı = korgeneral, I. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar Rüstem Paşa (livâ amiral = tümamiral, III. Osmânî ve Mecîdî), fen müşâviri Vilyams Paşa (amiral = oramiral).

Birinci Dâire : Reis vekîli Sıdkı Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı, III. Osmânî, IV. Mecîdî), bu dâirenin 8 şûbesi vardır.

Tedrîsât-ı Bahriyye Müdîriyyeti : Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne kumandanı Sermed Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, IV. Osmânî ve Mecîdî).

Torpidolar Kısmı.— Telsiz Telgraf Kısmı.

İkinci Dâire : Reis Mümtaz Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı), bu dâirenin 5 şûbesi vardır.

Üçüncü Dâire : Reis Rızâ Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı, IV. Mecîdî).— Bu dâireye bağlı : Tâyîn ve Takdîr-i İmâlât Komisyonu ve Tedkıyk-ı Levâzım Müdîriyyeti.

Dördüncü Dâire : Reis İsmail Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı), bu dâirenin 10 şûbesi ve ayrıca levâzım kısmı vardır.

Beşinci Dâire : Reis İsmâil Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı), bu dâirenin 2 şûbesi vardır.

Altıncı Dâire : Reis Hakkı Efendi (korvet kapdanı = deniz binbaşısı), bu dâirenin 5 şûbesi var.

Muhâkemât Dâiresi : Reis Halil Paşa (visamiral = koramiral, II. Osmânî ve Mecîdi), birinci şûbe müdürü Ali Paşa (donanma çarhcısı = mühendis tümamiral, IV. Osmânî, III. Mecîdî), ikinci şûbe müdürü Vâsıf Bey (kalyon kapdanı, IV. Osmânî ve Mecîdî), üçüncü şûbe müdürü Ârif Bey (kalyon kapdanı=deniz albayı), hey'et-i tahkıykıyye müdürü Mustafa Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, IV. Osmânî, V. Mecîdî).

Dîvân-ı Harb Dâiresi : Reis Râsim Paşa (livâ amiral = tümamiral, III. Osmânî, II. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Istanbul Liman Dâiresi : Reis Abdi Paşa (livâ amiral = tümamiral, II. Osmânî ve Mecîdî), müdür Hâfız Fethi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Rızâ Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, II. Osmânî ve Mecîdî).

Bahriyye Mektebleri : Mekteb-i Bahriyye-i Şâhâne (İmparatorluk Deniz Harb Okulu ve Harb Akademisi), Çarhcı Mektebi, Bahriyye Efrâd-ı Cedîde Mektebi.

Fabrikalar Müdîriyyet-i Umûmiyyesi : Müdîr-i umûmî Mister Plerek (kalyon çarhcısı = deniz mühendis albayı), muâvin Rızâ Bey (firkateyn çarhcısı = deniz mühendis yarbayı), fabrikalar komisyonu reîsi Hilmi Bey (kalyon çarhcısı = deniz mühendis albayı, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

İnşâât-ı Bahriyye Müdîriyyet-i Umûmiyyesi : Reis İsmail Hakkı Bey (mühendis yarbay), 3 şûbesi var.

Sıhhiyye İdâresi : Reis Dr. Fikri Paşa (mîrlivâ), Dr. Reşad Bey (kalyon tabîbi = deniz doktor albay), Dr. İsmâil Hakkı Bey (kalyon tabîbi), Dr. İbrâhim Halîm Bey (firkateyn tabîbi = doktor yarbay); muâyene ve teftîş-i insânî komisyonu müdürü Dr. Abraham Bey (kalyon tabîbi), Dr. Derviş Bey (firkateyn tabîbi), Dr. Hayri Bey (firkateyn tabîbi), Dr. Râşid Efendi (korvet tabîbi = deniz doktor binbaşı), Dr. Zeki Efendi (korvet tabîbi).

Bahriyye Merkez Hastahânesi : Ser-tabîb Dr. Hakkı Bey (firkateyn tabîbi).

Muhâsebât Dâiresi : Müdîr-i umûmî Kemal Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî).— Birinci Şûbe : Müdür Fuad Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Tevfik Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), tahrîrât mümeyyizi Ahmed Bey (mütemâyiz).— İkinci Şûbe : Müdür Hüseyin Cemal Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), birinci mümeyyiz Süleyman Fâik Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), 2. mümeyyiz Hasan Bey (mütemâyiz, III. Osmânî,

IV. Mecîdî), mümeyyiz Abdülhalîm Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), tahrîrât mümeyyizi Hâfız Osman Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Sabri Bey (sâniye, IV. Mecîdî).

Tahrîrât Kalemi : Müdür Hâfız Ahmed Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Evrak Kalemi : Müdür Hüseyin Cemal Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), mahzen-i evrak (arşiv) mümeyyizi Hâlid Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, V. Mecîdî), mümeyyiz Rızâ Efendi (sâniye, IV. Osmânî, V. Mecîdî).— Küttâb Komisyonu.

Donanmay-ı Hümâyûn kumandan vekili Tâhir Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, IV. Mecîdî), erkân-ı harb reîsi Fuad Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı), erkân-ı harb reis muâvini Ali Rızâ Bey (firkateyn kapdanı), donanma sıhhiyye müfettişi Dr. Viktor Bey (firkateyn tabîbi = deniz doktor yarbay).

Basra Körfezi komodoru İhsan Bey (kalyon kapdanı = deniz albayı, III. Osmânî ve Mecîdî), Cezâir-i Bahr-i Sefîd (Ege Denizi) komodoru Hikmet Bey (kalyon kapdanı, II. Osmânî, I. Mecîdî), İşkodra komodoru Yahyâ Bey (firkateyn kapdanı = deniz yarbayı, IV. Osmânî, V. Mecîdî), Preveze (Yunan = İyonya Denizi) komodoru Tevfik Bey (korvet kapdanı = deniz binbaşısı, IV. Osmânî ve Mecîdî), Trâblusgarb (Libya) komodoru Ahmed Bey (korvet kapdanı), Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) komodoru Hâmid Bey (korvet kapdanı), Selânik komodoru Bekir Râşid Bey (korvet kapdanı).

1875'te Büyük Devletler'in Donanmaları ve Sultân Abdülazîz

Fâtih Sultan Mehmed'den itibâren donanma, ordu derecesinde ehemmiyet kazandı. Güçlü donanma olmaksızın güçlü devlet olamıyacağı fikri umumîleşti. Her hükümdar, her vezir, donanmanın üzerine titredi ve dünyanın en büyük donanmasını elde bulundurabilmek ve bunun nîmetlerinden faydalanabilmek için millet, hiç bir fedakârlığı gözünde büyütmedi.

XVIII. asrın 3. çeyreğinde İngiltere donanması, Türk donanmasını ve bütün donanmaları —hem de kesin çizgilerle— geçti. Türkiye, artık İngiltere'ye yetişemiyeceğini anladı. Fakat İngiltere'den sonra gelen donanmalar, yâni Fransa ve Rusya'dan aşağı kalmamak için, III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde, büyük çabaya girdi. Başarılı da oldu.

Abdülazîz Han devrinde (1871 - 1876), artık bütün dünyada yelkenli ve tahta harb gemisi maziye karışmıştı. Kömür yakan ve zırhlı, demirden harb gemileri, kesin şekilde kabûl edilmişti. Türk tersâneleri buna göre tâdil edildi ve zırhlı yapacak şekle dönüştürüldü. İngiltere ve Fransa tezgâhlarına da zırhlılar ısmarlandı. Bu devirde ancak 5 Büyük Devlet, büyük donanma sahibi idiler : İngiltere, Fransa, Türkiye, Rusya ve Birleşik Amerika. Onları uzaktan şu 4 Büyük Devlet tâkıyb etmiye çabalıyordu : İspanya, İtalya, Avusturya - Macaristan ve çok gerilerde kalan Almanya (1871'den

önce Prusya). Abdülazîz Han devrinde —Çin hâriç— dünyanın 9 büyük devleti de bunlardı. Diğer devletler, orta ve küçük siyasî teşekküllerden ibaretti.

Abdülazîz Han devrinde Türkiye, İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyanın 3. donanmasını elinde tutuyordu. Zırhlıların yeniliği ve ateş gücü bakımından Türk donanması, Fransız donanmasına da üstündü. İngiliz ve Türk zırhlılarının son model, pırıl pırıl gemiler olmasına rağmen, Fransız donanması, eski gemilerden müteşekkildi; Fransa, 1870-71 Prusya savaşından yıkımla çıkmış, imparatorluk düşmüş, 3. cumhûriyet îlân edilmişti, donanma falan yenileyecek durumda değildi. Fakat donanma efrâdının eğitimi bakımından Fransa, kesin şekilde Türkiye'ye üstündü. Abdülazîz Han, pırıl pırıl zırhlılar almıştı, fakat bunların subay ve erini Batı Avrupa standartlarına göre eğitememişti. Ama bir on yıl içinde o işi de yapacaktı : Tahttan indirilip öldürüldüğü zaman sadece 46 yaşında genç bir adamdı.

Hiç bir hükümdar, Türk tarihinde Sultân Abdülazîz kadar donanmaya ehemmiyet vermedi, fedakârlık yapmadı. Çılgınca bir aşktı Abdülazîz Han'ınki. Bu donanma ile bir asır önceki durumu iâde edecek, Karadeniz'i Türk gölü hâline getirecek ve Kırım'ı geri alacaktı. İngiltere'nin —ciddî bir kara ordusu olmaksızın— donanması ile dünyaya kan kusturduğunu ve 6 kıt'ada en büyük ülkeleri ele geçirdiğini biliyor ve cihan devleti kuranların torunu ve vârisi sıfatıyle şüphesiz kıskanıyordu.

Neler yapmadı Abdülazîz Han ve ne tenkidlere göğüs gerdi... Zırhlıların resimlerini, planlarını kendi eliyle çizdi. İngiltere en modern hangi gemiyi tezgâhtan indirdiyse, aynını edindi. Manevralara katıldı. Hiç bir taltifi esirgemedi. Donanma demek, büyük donanma demek, çılgınca masraf demekti. Bu masrafı bir kuşak sonra II. Wilhelm de göze almıştı. Mazide Fâtih ve Kaanûnî ve emsâli de göze almışlardı. Fakat bunlar, sonsuz mâlî kaynakları olan hükümdarlardı. Sultân Azîz Türkiyesi ise, önce maliyesi bozuk bir Türkiye olarak kötü bir şöhret yapmıştı. Abdülazîz Han, hiç bir şeye aldırmadı ve pırıl pırıl donanmasını yaptı. Çok iftihâr ediyordu bu donanma ile. Hiç bir şeyle bu kadar öğünmüyor, bu kadar sevinmiyordu.

Sultân Azîz zamânında Türk denizciliği, büyük gelişmeler kaydetmek üzereyken, 93 felâketi, Türkiye'nin ikinci sınıf bir denizci ülke hâlinde kalıp mahkûm olması netîcesini de verdi. Sultân Azîz devrinde Türk gemileri okyanuslarda dolaşıyorlardı. 1866'da İngiliz amirallerinden Sir Henry Woods (s. 37), Madagaskar'ın doğusunda ve 20° Güney paralelinde bulunan Mauritius adasında, Bur-

sa korveti ile karşılaştığını, kapdanı Süleyman Fâik Bey'le (Paşa) İngilizce konuştuğunu anlatmaktadır. Gene Hasan Bey, İngiliz donanmasında staj görmüş, İngiliz donanmasında harb gemilerinde ikinci kapdanlık yapmış, bu sıfatla Birmanya'ya kadar gitmiş ve Birinci Birmanya harbine bu sıfatla katılmıştı (Woods, 79), II. Abdülhamîd devrinde çok uzun müddet bahriye nâzırı olan bahriyye müşîri (büyük-amiral) Bozcaadalı Hasan Paşa (1832-1903) budur ki, babası Amiral Hüseyin Paşa da Kırım Harbi'nde Ruslar'ın Sinop baskınında (1853) şehîd düşmüştü.

Sonra ne oldu?..

Üç beş alçak, bu donanmanın toplarını Dolmabahçe'ye çevirterek, 46 yaşında, şevk ve millî heyecân içindeki hükümdârı tahtından indirdiler.

Donanma subay ve erleri, mâsûm idiler. Bu cinayetle ilgileri yoktu. Sultân Azîz tahtına dönebilseydi, hiçbirini suçlamazdı. O kadar geniş gönüllü idi. Ama yeğeni II. Abdülhamîd, Dolmabahçe'deki dairesinin penceresinden seyrettiği bu dehşetli manzarayı, Boğaz'ın öte yakasında, Beylerbeyi Sarayı'nın bir odasında gözlerini kapayıncaya kadar unutamadı. Devri, hayâl ile uğraşmıya fırsat bırakmıyan, katı gerçekçilik istiyen bir devirdi. Abdülhamîd Han da öyle oldu.

Ne kendisi, ne hiç kimse, mazide ve istikbalde, amcasının donanmaya gösterdiği aşk ve fedakârlığı gösteremezdi. Tarihte bâzı vâkıalar, yalnız bir defa tecelli eder. II. Abdülhamîd, donanmayı kendi hâline bıraktı. 93 felâketinden çıkmış, iflâsın eşiğine gelmiş bir devletin, büyük donanma, dünyada 3. donanma muhâfaza edemiyeceği, her bir kaç yılda bir zırhlıları yeniliyemiyeceği, sayılarını arttıramıyacağı, muhakkaktı. Ama saltanatının ikinci devresinde kruvazörler, denizaltılar aldı. Deniz okullarındaki eğitim de onun devrinde çok gelişti. Fakat Abdülazîz Han'ın bir kuşak sonra Türk donanması, artık dünyada 3. değildi. —Çin hâriç— Büyük Devletler donanmalarının en gerisinde idi. Abdülazîz Han devrinde Büyük Devletler'in en gerisinde bulunan Alman donanması ise, İngiltere'den ve Amerika'dan sonra dünya üçüncülüğüne yükselmişti.

Şimdi, 1875 yılında Büyük Devletler'in donanmalarını mukayeseli olarak veriyorum (*Statesman's Year-Book,* 1875 v.d.; *Almanach de Gotha,* 1875 v.d.) :

1.) Büyük Britanya Krallığı: 3 büyükamiral, 20 oramiral, 45 kor ve tümamiral, 1.300 yüksek subay (albay, yarbay, binbaşı), 5.000 subay, 90.670 efrat (gedikli ve erat).— Zırhlı : 60, diğer gemiler : 190, donanmanın umumî tonajı : 318.607.

2.) Fransa Cumhuriyeti : 2 oramiral, 15 koramiral, 30 tümamiral, 300 yüksek subay, 1.668 subay, 28.431 efrat.— Zırhlı : 57, diğer gemiler : 175, gemilerdeki top sayısı : 3.590, donanma tonajı : 509.178.

3.) Türkiye İmparatorluğu : 3 oramiral, 6 koramiral, 11 tümamiral, 208 yüksek subay, 704 subay, 50.000 efrat.— Zırhlı : 21, diğer gemiler : 173, top sayısı : 816, donanma tonajı : 225.080.

4.) Rusya İmparatorluğu : 89 amiral, 429 subay, 25.500 efrat.— Zırhlı : 34, diğer gemiler : 216, top : 561, tonaj : 188. 120 (3 ayrı denizde 3 ayrı donanmanın yekûnudur : Karadeniz, Baltık ve Pasifik donanmaları).

5.) Birleşik Amerika : 1 oramiral, 1 koramiral, 37 tümamiral, 140 yüksek subay, 967 subay.— Zırhlı : 29, diğer gemiler : 144, top: 1.203, tonaj : 163.275.

6.) İspanya Krallığı : 20 amiral, 68 yüksek subay, 300 subay, 14.250 efrat.— Zırhlı : 6, diğer gemiler : 121, top : 609, tonaj : 126.966.

7.) İtalya Krallığı : 1 oramiral, 2 koramiral, 6 tümamiral, 37 yüksek subay, 155 subay, 11.883 efrat.— Zırhlı : 11, diğer gemiler : 58, top : 350, tonaj : 115.380.

8.) Avusturya - Macaristan İmparatorluğu : 2 oramiral, 2 koramiral, 6 tümamiral, 37 yüksek subay, 155 subay, 11.883 efrat.— Zırhlı : 11, diğer gemiler : 41, top : 357, tonaj : 66.958.

9.) Almanya İmparatorluğu : 4 tümamiral, 58 yüksek subay, 622 subay, 7.061 efrat.— Zırhlı : 10, diğer gemiler : 41, top : 357, tonaj : 66.958.

Bu 9 devlet dışında yalnız diğer 11 devletin deniz kuvveti ve harb gemisi vardı : Arjantin, Brezilya, Şili, Danimarka, Yunanistan, Japonya, Holanda, Peru, Portekiz, Siyam ve İsveç (devletler rastgele sayılmış, sıraya konmamıştır).

1914'te Dünya Donanmaları (*)

1.) Büyük Britanya Krallığı :

Cem'an 1.409.850 tonluk 72 zırhlı saff-ı harb gemisi : Royal - Sovereign (14) (**) 26.200 ton, Royal - Oak (14) 26.200, Ramillies (14) 26.200, Revenge (14) 26.200, Resolution (14) 26.200, Malaya (14) 28.500, Valiant (14) 28.500, Barham (14) 28.500, Warspite (13) 28.500, Queen Elizabeth (13) 28.500, Renbow (13) 25.400, Emperor of India (13) 25.400, Marlborough (12) 28.000, Iron Duke (12) 25.400, Ajax (12) 23.400, Audacious (12) 23.400, Centurion

(*) B. Weyer, *Taschenbuch der Kriegsflotten, XV. Jahrgang*, 1914.
(**) Geminin tezgâhtan indiği yıl.

(11) 27.000, King George V (11) 23.400, Conqueror (11) 23.000, Monarch (11) 23.000, Thunderer (11) 23.000, Orion (10) 23.000, Colossus (10) 20.300, Hercules (10) 20.300, Neptune (09) 20.200, Vanguard (09) 19.600, Collingwood (08) 23.400, St. Vincent (08) 23.400, Superb (07) 19.000, Temeraire (07) 22.000, Gellerophon (07) 22.000, Dreadnought (06) 22.500, Agamemnon (06) 16.750, Lord Nelson (06) 19.000, Africa (05) 16.600, Hibernia (05) 16.600, Britannia (04) 16.600, Zelandia (04) 16.600, Hindustan (04) 17.800, Dominion (03) 16.600, Commonwealth (03) 16.600, King Edward VII (03) 16.600, Triumph (03) 12.000, Swiftsure (03) 12.000, Queen (02) 15.250, Prince of Wales (02) 15.250, London (99) 15.250, Bulwark (99) 15.250, Venerable (99) 15.250, Implacable (99) 15.250, Irresistible (98) 15.250, Formidable (98) 15.250, Alemarie (01) 14.200, Cornwallis (01) 14.200, Exmouth (01) 14.200, Russel (01) 14.200, Duncan (01) 14.200, Vengeance (99) 13.150, Glory (99) 13.150, Albion (98) 13.150, Goliath (98) 13.150, Ocean (98) 13.150, Canopus (97) 13.150, Victorious (95) 15.150, Prince George (95) 15.150, Hanibal (96) 15.150, Jupiter (95) 15.150, Illustrious (96) 15.150, Mars (96) 15.150, Caesar (96) 15.150, Majestic (95) 15.150, Magnificent (94) 15.150.

Cem'an 651.400 ton tutarında 44 ağır kruvazör :

Tiger (14) 30.000, Queen-Mary (12) 30.000, Princess Royal (11) 26.800, Lion (10) 30.000, Australia (11) 19.500, New-Zealand (11) 19.100, Indefatigable (09) 19.050, Indemitable (07) 17.600, Inflexible (07) 20.300, Invincible (07) 20.300, Defence (07) 14.800, Shannon (06) 14.800, Minotaur (06) 14.800, Achilles (05) 13.750, Natal (05) 13.750, Cochrane (05) 13.750, Warrior (05) 13.750, Black Prince (04) 13.750, Duke of Edinburgh (04) 13.750, Roxburgh (04) 11.000, Argyll (04) 11.000, Carnarvon (03) 11.000, Hampshire (03) 11.000, Antrim (03) 11.000, Bevonshire (04) 11.000, King Alfred (01) 14.300, Good Hope (01) 14.300, Leviathan (01) 14.300, Drake (01) 14.300, Bacchante (01) 12.200, Euyalus (01) 12.200, Houge (00) 12.200, Aboukir (00) 12.200, Sutlej (99) 12.200, Cressy (99) 12.200, Cornwall (02) 9.950, Cumberland (02) 9.950, Berwick (02) 9.950, Donegal (02) 9.950, Suffolk (03) 9.950, Lancaster (02) 9.950, Essex (01) 9.950, Kent (01) 9.950, Monmouth (01) 9.950.

102 hafif kruvazör : 1.070 ilâ 14.200 ton arasında. Cem'an 503.210 ton. En büyükleri : Spartiate (98) 11.150, Ariadne (98) 11.150, Amphitre (98) 11.150, Argonaut (98) 11.150, Europa (97) 11.150, Niobe (97) 11.150, Diadem (96) 11.150, Terrible (95) 14.200.

95 ilâ 11.500 ton arasında yüzlerce yardımcı gemi. En büyükler : Cyclops nakliye gemisi (06) 11.500.

Zırhlıların, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *2.564.060 ton.*

2.) Amerika Birleşik Devletleri :

Cem'an 665.400 ton tutarında 34 zırhlı saff-ı harb gemisi :

Pennsylvania (14) 33.000, Oklahoma (14) 28.000, Nevada (14) 28.900, Texas (12) 27.400, New-York (12) 28.800, Wyoming (11) 27.700, Arkansas (11) 27.700, Florida (10) 23.400, Utah (09) 23.400, Delaware (09) 22.400, North Dakota (08) 22.400, Michigan (08) 17.900, South Carolina (08) 17.900, Mississippi (05) 14.700, Idaho (05) 14.700, New-Hampshire (06) 18.000, Minnesota (05) 18.000, Vermont (05) 18.000, Kansas (05) 18.000, Louisiana (04) 18.000, Connecticut (04) 18.000, Virginia (04) 16.300, Georgia (04) 16.300, Nebraska (04) 16.300, New-Jersey (04) 16.300, Rhode - Island (04) 16.300,

Maine (01) 13.700, Missouri (01) 13.700, Ohio (01) 13.700, Alabama (98) 12.400, Illinois (98) 12.400, Wisconsin (98) 12.400, Kearsarge (98) 12.500, Kentucky (98) 12.500, Iowa (09) 12.900.

Cem'an 200.000 tonluk 14 ağır kruvazör :

Montana (06) 16.200, North Carolina (06) 16.200, Washington (05) 16.000, Tennessee (04) 16.000, South Dakota (04) 15.400, California (04) 15.400, West-Virginia (03) 15.400, Colorado (03) 15.400, Maryland (03) 15.400, Pittsburg (03) 15.400, St. Louis (05) 11.000, Milwaukee (04) 11.000, Charleston (04) 11.000, Brooklyn (09) 10.200.

3.400 ilâ 4.760 ton arasında 15 hafif kruvazör (cem'an 57.300 ton). 10.000 tonu üzerindeki nakliye gemileri :

Kanawha, 14.700, Vestal (08) 12.800, Proteus (12) 19.700, Jason (12) 19.700, Nereus (13) 19.700, Neptune (11) 19.700, Orion (12) 19.700, Jupiter (12) 19.700, Cyclops (10) 19.700.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *922.700 ton.*

3.) Almanya İmparatorluğu :

Cem'an 537.050 ton tutarında 33 zırhlı saff-ı harb gemisi :

König Albert (12) 24.700, Prinzreg. Luitpold (12) 24.700, Kaiserin (11) 24.700, Friedrich d. Grosse (11) 24.700, Kaiser (11) 24.700, Oldenburg (10) 22.800, Thüringen (09) 22.800, Ostfriesland (09) 22.800, Helgoland (09) 22.800, Posen (08) 18.900, Rheinland (08) 18.900, Westfalen (08) 18.900, Nasau (08) 18.900, Schlesien (06) 13.200, Schleswig-Holstein (06) 13.200, Pommern (05) 13.200, Hannover (05) 13.200, Deutschland (04) 13.200, Lotgringen (04) 13.200, Preussen (03) 13.200, Hessen (03) 13.200, Elsass (03) 13.200, Braunschweig (02) 13.200, Mecklenburg (01) 11.800, Schwaben (01) 11.800, Zähringen (01) 11.800, Wettin (01) 11.800, Wittelsbach (00) 11.800, Kais. Barbarossa (00) 11.150, Kais. Karl d. Grosse (99) 11.150, Kais. Wilhelm d. Grosse (99) 11.150, Kais. Willhelm II. (97) 11.150, Kais. Friedrich III. (96) 11.150.

Cem'an 186.000 ton tutarında 13 ağır kruvazör :

Seydiltz (12) 25.000, Goeben (11) 23.000, Moltke (10) 23.000, Von der Tann (09) 19.400, Blücher (08) 15.800, Scharnhorst (06) 11.600, Gneisenau (06) 11.600, Fürst Bismarck (97) 10.700, Yorck (04) 9.500, Bonn (03) 9.500, Friedrich Karl (02) 9.000, Prinz Adalbert (01) 9.000, Prinz Heinrich (00) 8.900.

2.040 ilâ 4.900 ton arasında cem'an 154.780 ton tutarında 43 hafif kruvazör, 9.800 ilâ 150 ton arasında pek çok yardımcı gemi.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *877.980 ton.*

4.) Fransa Cumhuriyeti :

Cem'an 567.600 ton tutarında 31 zırhlı saff-ı harb gemisi :

Vendée (14) 25.200, Gascogne (14) 25.200, Flandre (14) 25.200, Languedoc (14) 25.200, Normandie (14) 25.200, Lorraine (13) 23.550, Provence (13) 23.550, Bretagne (13) 23.550, Paris (12) 23.500, France (12) 23.500, Courbet (11) 23.500, Jean Bart (11) 23.500, Condorcet (09) 18.400, Diderot (09) 18.400, Vergniaud (10) 18.400, Voltaire (09) 18.400, Mirabeau (09) 18.400, Danton (09) 18.400, Vérité (07) 14.900, Justice (04) 14.900, Démocratie (04) 14.900, Patrie (03) 14.900, République (02) 14.900, Suffren (99) 12.730, Henri

IV. (99) 8.950, Bouvet (96) 12.000, Gaulois (96) 11.300, Saint Louis (96) 11.300, Charlemagne (95) 11.300, Masséna (95) 12.300, Carnot (94) 12.150.

Cem'an 215.000 ton tutarında 22 ağır kruvazör :

Waldeck - Rousseau (08) 14.100, Edgar Quinet (07) 14.100, Ernest Renan (06) 13.640, Jules Michelet (05) 12.600, Victor Hugo (04) 12.600, Jules Ferry (03) 12.600, Léon Gambetta (01) 12.600, Am. Aube (02) 10.000, Condé (02) 10.000, Gloire (00) 10.000, Marseillaise (00) 10.000, Montcaim (00) 9.500, Dupetit - Thours (01) 9.500, Gueydon (99) 9.500, Kléber (02) 7.700, Desaix (01) 7.700, Dupleix (00) 7.700, Jeanne d'Arc (99) 11.300, Pothuau (95) 5.500, Bruix (94) 4.800, Am. Charner (93) 4.800, Latouche Tréville (92) 4.800.

2.320 ilâ 8.300 ton arasında 9 hafif kruvazör (cem'an 46.930 ton), 87 ilâ 10.800 ton arasında pek çok yardımcı gemi, en büyüğü Garonne nakliye gemisi 10.800.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *829.530 ton.*

5.) Japonya İmparatorluğu :

Cem'an 297.500 ton tutarında 16 zırhlı saff-ı harb gemisi :

Fuso (14) 30.700, Kawatschi (10) 21.100, Settsu (11) 21.100, Aki (07) 20.100, Satsuma (06) 19.500, Katori (05) 16.200, Kagoschima (05) 16.700, Mikasa (07) 15.240, Asahi (99) 15.440, Schikischima (98) 15.240, Fuji (96) 12.500, Iwami (ex Orel) (02) 13.800, Sagami (ex Peresvjet) (98) 12.900, Suwo (ex Pobjeda) (00) 12.900, Hizen (ex Retvisan) (00) 12.900, Tango (ex Poltava) (94) 11. 200.

Cem'an 252.800 ton tutarında 17 ağır kruvazör :

Kirischima (14) 28.000, Haruna (14) 28.000, Hijei (14) 28.000, Kongo (12) 28.000, Kurama (07) 14.850, Ibuki (07) 14.850, Jkoma (06) 14.000, Tsukuba (05) 15.400, Nischin (03) 7.800, Kasuga (02) 7.800, Azuma (99) 9.500, Aso (ex Bajan) (00) 8.100, Jakumo (99) 9.900, Jwate (00) 10.000, Jdzumo (99) 10.000, Asama (98) 10.000, Tokiwa (98) 10.000.

2.750 ilâ 6.800 tonluk cem'an 66.750 ton tutarında 18 hafif kruvazör, 125 ilâ 9.800 ton arasında pek çok yardımcı gemi.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *617.050 ton.*

6.) Rusya İmparatorluğu :

A.) Açık Deniz (Baltık ve Pasifik) Donanması :

Cem'an 155.900 ton tutarında 8 zırhlı saff-ı harb gemisi : Gangut (11) 23.400, Poltawa (11) 23.400, Sewastopol (11) 23.400, Petropawlowsk (11) 23.400, Imp. Pawel Perwy (07) 17.700, Andrei Perwoswanny (06) 17.700, Sslawa (03) 13.700, Zessarewitsch (01) 13.200.

Cem'an 195.200 ton tutarında 10 ağır kruvazör : Kinburn (14) 32.500, İsmail (14) 32.500, Nawarin (14) 32.500, Borodino (14) 32.500, Rurik (06) 15.400, Bajan (07) 8.000, Pallada (06) 8.000, Admiral Makarow (06) 8.000, Gromoboi (07) 13.400, Roosija (07) 12.400.

Cem'an 74.200 ton tutarında 3.180 ilâ 7.200 ton arasında 12 hafif kruvazör, pek çok yardımcı gemi. Açık Deniz Donanması : 425.300 ton.

B.) Karadeniz Donanması :

Cem'an 156.300 ton tutarında 10 zırhlı saff-ı harb gemisi : İmp. Alexander III (14) 22.800, Jekatarina II (14) 22.800, İmperatzia Maria (13) 22.800, Joann-Slatoust (06) 13.000, Swatjatol-Jevstafi (06) 13.000, Potemkin (00) 12.800, Rostisslaw (96) 9.000, Tri-Swiatitelja (93) 13.500, Georgi-Pobjedonossez (92) 11.200, Ssinop (87) 11.400.

Cem'an 30.100 ton tutarında 1.250 ilâ 7.000 ton arasında 6 hafif kruvazör; pek çok yardımcı gemi, bunlardan 5.000 ton üzerinde olanı : Rio (01) 12.000. Karadeniz Donanması : 186.400 ton.

Her iki donanmadaki zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *611.700 ton.*

7.) İtalya Krallığı :

Cem'an 231.500 ton tutarında 14 zırhlı :

Andrea-Doria (13) 22.700, Caio-Duilio (13) 22.700, Giulio Cesare (11) 22.500, Leonardo da Vinci (11) 22.500, Conte di Cavour (11) 22.500, Dante - Alighieri (10) 21.000, Roma (07) 12.800, Napoli (05) 12.800, Vittorio-Emanuele (04) 12.800, Regina Elena (04) 12.800, Regina Margherita (01) 13.400, Benederto Brin (01) 13.400, Ammiraglio di St. Bon (97) 9.800, Emanuele Filiberto (97) 9.800.

Cem'an 81.300 ton tutarında 10 ağır kruvazör :

San Marco (08) 10.300, San Giorgio (08) 10.200, Amalfi (08) 10.400, Pisa (07) 10.600, Francesco - Ferruccio (02) 7.400, Giuseppe - Garibaldi (99) 7.400, Varese (99) 7.400, Carlo Alberto (96) 6.500, Vettor Pisani (95) 6.500, Marco Polo (92) 4.600.

Cem'an 28.100 ton tutarında 1.300 ilâ 5.000 ton arasında 10 hafif kruvazör; 300 ilâ 16.000 ton arasında pek çok yardımcı gemi, bunlardan büyük nakliye gemileri : Lepanto (83) 16.000, Umberto (88) 14.000, Serdegna (90) 14.000, Sicilia (91) 14.000, Dandolo (78) 12.000, Italia (82) 15.600.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *340.900 ton.*

8.) Avusturya - Macaristan İmparatorluğu :

Cem'an 198.200 ton tutarında 16 zırhlı saff-ı harb gemisi :

Szent Istvan (14) 20.300, Prinz Eugen (12) 20.300, Tegetthoff (12) 20.300, Viribus Unitis (11) 20.300, Zrinyi (10) 14.500, Radetzky (09) 14.500, Erzh. Franz Ferdinand (08) 14.500, Erzh. Ferdinand Max (05) 10.600, Erzh. Friedrich (04) 10.600, Erzh. Karl (03) 10.600, Babenberg (02) 8.300, Arpad (01) 8.300, Habsburg (00) 8.300, Wien (95) 5.600, Ofenpest (96) 5.600, Monarch (95) 5.600.

Cem'an 13.700 ton tutarında 2 ağır kruvazör : Sankt Georg (03) 7.400, Kaiser Karl VI (98) 6.300.

Cem'an 21.050 ton tutarında 2.350 ilâ 3.500 ton arasında 7 hafif kruvazör; pek çok yardımcı gemi, bunlardan : Gaea nakliye gemisi (91) 13.000.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *232.950 ton.*

9.) İspanya Krallığı :

Cem'an 57.000 ton tutarında 4 zırhlı : Jaime I (14) 15.700, Alfonso XIII (13) 15.700, Espana (12) 15.700, Pelayo (99) 9.900.— Cem'an 15.000 ton tutarında 2 ağır kruvazör : Princessa de Asturias (96) 7.500, Cataluna (00) 7.500.— Cem'an 20.000 ton tutarında 1.950 ilâ 10.000 ton arasında 4 hafif kruvazör, bunlardan : Carlos V (95) 10.000.— Yardımcı gemiler.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *92.000 ton.*

10.) Brezilya Cumhuriyeti :

Cem'an 67.000 ton tutarında 3 zırhlı : Rio de Janeiro (13) 28.000, Sao Paulo (09) 19.500, Minas Geraes (08) 19.500.— Cem'an 20.500 ton tutarında

1.000 ilâ 3.500 ton arasında 9 hafif kruvazör.— 130 ilâ 1.300 ton arasında yardımcı gemiler.

Zırhlı ve kruvazörlerin toplamı : *87.500 ton.*

11.) Şili Cumhuriyeti :

Cem'an 57.000 ton tutarında 2 zırhlı : Almirante Cochrane (14) 28.500, Almirante Latorre (14) 28.500.— Cem'an 15.700 ton tutarında 2 ağır kruvazör : O'Higgins (97) 8.600, Esmeralda (96) 7.100.— 2 hafif kruvazör (4.500 + 3.600 = 8.100 ton).— Yardımcı gemiler.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *79.800 ton.*

12.) Türkiye İmparatorluğu :

Zırhlı ve kruvazörlerin toplamı : *75.247 ton.*

Türkiye'ye ait 1914 başı Donanmay-ı Hümâyûn listesi, aşağıdaki mufassal şekilde verilecektir.

13.) Arjantin Cumhuriyeti :

Cem'an 64.000 ton tutarında 2 zırhlı : Rivadavia (11) 28.000, Moreno (11) 32.000.— Cem'an 28.000 ton tutarında 4 ağır kruvazör : Pueyrredan (97) 7.000, Garibaldi (95) 7.000, General Belgrano (98) 7.000, General San Martin (96) 7.000.— 2.400 ilâ 4.700 ton arasında cem'an 9.400 ton tutarında 3 hafif kruvazör.— 340 ilâ 1.450 ton arasında yardımcı gemiler.

Zırhlı, ağır ve hafif kruvazörlerin toplamı : *69.400 ton.*

14.) Holanda Krallığı :

5.000 ilâ 6.530 ton arası cem'an 32.100 ton tutarında 6 zırhlı, 2.500 ilâ 4.030 ton arasında cem'an 28.860 ton tutarında 8 hafif kruvazör, yardımcı gemiler.

Zırhlı ve kruvazörlerin toplamı : *60.960 ton.*

15.) İsveç Krallığı :

Sverige zırhlısı (14) 6.800, Fyigia ağır kruvazörü (05) 4.800; 3.300 ilâ 4.650 ton arasında cem'an 44.400 tonluk 12 hafif kruvazör, yardımcı gemiler.

Zırhlı ve ağır, hafif kruvazörlerin toplamı : *56.000 ton.*

16.) Yunanistan Krallığı :

Ağır kruvazörler : Salamis (14) 19.500, Georgios Aweroff (10) 10.000.— Herbiri 5.000 tonluk 3 hafif kruvazör (cem'an 15.000 ton).— 2.000 tondan aşağı yardımcı gemiler.

Ağır ve hafif kruvazörler : *44.600 ton.*

17.) Norveç Krallığı :

1.200 ilâ 5.000 ton arasında cem'an 28.880 ton 8 hafif kruvazör, yardımcı gemiler.

Hafif kruvazörlerin toplamı : *28.880 ton.*

18.) Çin Cumhuriyeti :

Yardımcı gemilerden başka 2.100 ilâ 4.400 ton arası cem'an *18.700* ton tutarında 7 hafif kruvazör.

19.) Danimarka Krallığı :

Yardımcı gemilerden başka, 2.200 ilâ 3.740 ton arasında cem'an *16.740 ton* tutarında 5 hafif kruvazör.

20.) Portekiz Cumhuriyeti :

6 hafif kruvazör (1.660 ilâ 4.200 ton arası), yardımcı gemiler. Hafif kruvazörler : *14.900 ton.*

21.) Peru Cumhuriyeti :

Commandante Aguirre ağır kruvazörü (90) 6.800, 3 hafif kruvazör (1.700 ilâ 3.200 ton, cem'an 8.100 ton), yardımcı gemiler.
Kruvazörler : *14.900 ton.*

22.) Siyam Krallığı :

*3.000 ton*luk bir hafif kruvazör, yardımcı gemiler.

23.) Romanya Krallığı :

*1.320 ton*luk bir hafif kruvazör, yardımcı gemiler.

24.) Meksika Cumhuriyeti :

460 ilâ 1.880 tonluk gemiler.

25.) Uruguay Cumhuriyeti :

En büyüğü 1.150 ton olan yardımcı gemiler.

26.) Venezuela Cumhuriyeti :

En büyüğü 1.125 ton olan yardımcı gemiler.

27.) Bulgaristan Krallığı :

Bir 720, 6 adet de 100 tonluk cem'an 1.320 ton tutarında 7 yardımcı gemi.

1914'te yeryüzünde, bu 27 devlet dışında silâhlı teknesi olan başka hiç bir devlet yoktu. Belçika Krallığı, Karadağ Krallığı, Sırbistan Krallığı, İsviçre Cumhuriyeti, Lüksemburg Büyük Dukalığı, Habeşistan Krallığı, Liberya Cumhuriyeti, Afganistan Krallığı, Paraguay Cumhuriyeti, Kolombiya Cumhuriyeti, Ekvator Cumhuriyeti, Bolivya Cumhuriyeti, Küba Cumhuriyeti, Haiti Cumhuriyeti, Dominikana Cumhuriyeti, Panama Cumhuriyeti, Guatemala Cumhuriyeti, Salvador Cumhuriyeti, Kosta Rika Cumhuriyeti, Nikaragua Cumhuriyeti, Honduras Cumhuriyeti, İran İmparatorluğu gibi diğer devletlerin, en küçük ve yardımcı çeşitten de olsa hiç bir harb gemileri yoktu. Esasen bunların bir kısmının denizle ilgisi de yoktu.

Gene 1914'te 20.000 tondan büyük bütün yolcu gemileri, şunlardan ibaretti :

Imperator (12) (Almanya) 50.000, Aquitania (13) (İngiltere) 48.000, Olympic (10) (İngiltere) 45.000, Lusitania (06) (İngiltere) 31.600, Mauretania (06) (İngiltere) 32.000, George Washington (08) (Amerika) 27.000, Adriatic (06) (İngiltere) 24.500, La France (10) (Fransa) 23.700.

Diğer devletlerin en büyük transatlantikleri şunlardı : Japonya'nın Tenjo Maru (07) 13.500, Avusturya'nın Kaiser Franz Joseph I(11) 12.500, İtalya'nın Principessa Mafalda (08) 9.000, Rusya'nın Cherson (98) 7.300.

İngiltere, Almanya, Amerika ve Fransa'nın 10.000 - 20.000 ton arası daha hayli transatlantiği vardı, meselâ : St. Paul (95) (Amerika) 11.600, St. Louis (95) (Amerika) 11.600 vs. vs.

1914 Başında Donanmây-ı Hümâyûn

Rikâb-ı Şâhâne'ye (padişaha) mahsus yatlar : Ertuğrul 850 ton, Söğüdlü 180 ton (= 1.030 ton).

Yabancı misafirlere mahsus avizolar : İzzeddin 1.050, Istanbul 1.050; Sultâniyye vapuru 3.250 (= 5.350 ton).

Zırhlı firkateynler : Reşâdiyye (13) 23.400(1), Turgut Reis (91) 10.060, Barbaros Hayreddin (91) 10.060, Mes'ûdiyye (03) 9.250, Âsâr-ı Tevfik 4.687 (4 zırhlı : 57.397).

Zırhlı korvetler (hafif kruvazör) : Drama (12) 3.800, Hamîdiyye (03) 3.800, Mecîdiyye (03) 3.250, Muîn-i Zafer (07) 2.400, Feth-i Bülend 2.400, Avn'Ullaah 2.400 (6 hafif kruvazör : 18.050).

Torpido ganbotları : Berk-ı Satvet 775, Peyk-i Şevket 775, Peleng-i Deryâ 840 (= 2.390 ton).

Torpido muhribleri (destroyerler) : Yâdgâr-ı Millet 610, Muâvenet-i Milliyye 610, Nümûne-i Hamiyyet 610, Gayret-i Vataniyye 610, Yarhisâr 208, Taşoz 208, Basra 208, Samson 208, Berk-Efşân 270 (= 3.542).

Açık deniz torpido stimbotları : Alpagut 165, Akhisâr 165, Ankara 165, Draç 165, Antalya 165, Mûsul 165, Tokad 165, Kütahya 165, Hamîdiyye 165, Yûnus 165, Ejder 140 (= 1.790).

Birinci sınıf torpido stimbotları : Hamîd-Âbâd (Isparta) 97,5, Sultân-Hisâr (Aydın) 97,5, Demir-Hisâr 97,5, Sivrihisâr 97,5, Pervîn 85 (= 475).

Ganbotlar : Zühâf 643, Marmaris 530, Ayntâb 213, Bafra 213, Malatya 213, Ordu 213, Taşköprü 213, Gökçedağ 213, Nevşehir 213, Refâhiyye 213, Fırât 200, Bârika-i Zafer 198, Sayyâd-ı Deryâ 198, Şevket-nümâ 198, Nasr-ı Hudâ 198, Yozgad 185, Kastamoni 185, Seyyâr 240, Nârü'l-Bahr 420 (bunlar sahil muhâfaza gemileridir) (= 4.899).

Tâlim gemisi veya sâbit batarya olarak kullanılan eski zırhlı saff-ı harb gemileri : Orhâniyye 6.400, Azîziyye 6.400, İclâliyye 2.266, Necm-i Şevket 2.080 (= 17.146).

Nakliye gemileri : Tîr-i Müjgân(*) 2.530, Bezm-i Âlem(**) 2.936, Eser-i Cedîd 981, Haleb 3.616, Şâm 3.630, Trabzon 128 (= 13.811).

Amirallere mahsus makam yatları : Timsâh 120, Trâblus 500, Beyrût 201, Galata, Şıpka 491 (= 1.212).

Donanmay-ı Hümâyûn'un *(Sâl-Nâme,* LXVI, 348-50) toplam tonajı : 127.097 ton.

---

(1) İngiliz tezgâhlarında bitmiş ve teslime hazır durumda iken, Cihan Harbi çıkınca, almıya giden hey'etimize verilmemiştir. Bedeli, Lozan Muâhedesi'nde, borçlarımızdan düşülmüştür.

(*) II. Abdülhamid'in annesinin ismidir.— (**) I. Abdülmecîd'in annesinin ismidir. Bunlar gibi bir de «Gülcemâl» vapuru vardı ki, V. Mehmed Reşâd'ın annesinin ismidir.

Denizaltı'yı Donanmasına İlk Kabûl Eden Devlet Türkiye'dir

Denizaltı (Osmanlı tâbiri : tahte'l-bahr) silâh olarak ilk defa Donanmay-ı Hümâyûn'a kabûl edilmiştir. İngiliz mühendisi George Willimam Garret (1852 - 1902), binbaşı rütbesiyle bahriye nezâretine alınmış, dışarıdan getirilen malzeme ile Kasımpaşa Tersâne-si'ndeki Vâlide taşkızağında 2 denizaltı yapmıştır. «Abdülmecîd» ve «Abdülhamîd» adları verilen bu iki denizaltının su altı dalış, çıkış ve seyir denemeleri 5 şubat 1887'de başlamış ve muvaffak olması üzerine iki denizaltı, 22 mart 1888'de Türk sancağı çekilerek resmen Donanmay-ı Hümâyûn'a katılmıştır. Bu çok ileri işi II. Abdülhamîd yaptırdığı için, bizim tarih kitaplarında sessizce geçiştiriliveriştir *(Istanbul Ans.,* XI, 6.005a).

Aslında denizaltının prototipleri çok eskidir. Fakat donanmalarda silâh olarak kullanılması XIX. asır sonlarındadır. Ciddî bir harb silâhı olarak da ancak 1914'te devreye girmiştir.

Türk donanmasına seyyar torpido da II. Abdülhamîd devrinde girmiştir ve bir çok devletten önce bu silâh donanmada kabûl edilmiştir (Yb. Muhiddin Atayiğit, *Osmanlı Bahriyyesi'ne Seyyar Torpido Nasıl Girmiştir?, Deniz Mecmuası,* Ekim 1949).

Türk deniz ticaretine ait bahis, ileride ele alınacaktır. Bu bahislerde, yalnız askerî bakımdan Türk denizciliği incelenmiştir.

ÜÇÜNCÜ KİTABIN SONU

DÖRDÜNCÜ KİTAP

Adalet ve Eğitim

Din ve Hukuk

I

DİN

Türkler, Gök Tanrı'dan İslâm Dînine Geçtiler

Din, bir milletin, gerçek milletin ve milliyetin en mühim unsurlarından biridir. Dilden sonra gelen çok ehemmiyetli bir unsurdur. Büyük bir kültür, ahlâk, hayat ve dünya görüşü unsurudur. Onun için din tarihi, tarihin büyük bahislerinden biridir.

Bu derecede ehemmiyetli olduğu içindir ki, Türkler'in 2.200 yıl boyunca girip çıktıkları dinleri, siyasî tarih kısmında inceledik. Zîrâ dini belirsiz bir kavmin siyasî tarihini yazabilmeye imkân yoktur. Dini belirsiz bir kavim zâten millet de değildr.

Bugün Türk olmak için Müslüman olmak şarttır. Gök Tanrı dininde, Ortodoks mezhebinde, hattâ Mûsevî dininde ve Katolik mezhebinde bugün de bir avuç Türk varsa da, bunların sayıları, 110 milyon dünya Türk'ünün yanında lâşey kabîlindedir ve bunlar şüphesiz kazâ ve kader kurbanlarıdır. Büyük Türk kitleleri ile temasa gelince, bu kitleler gibi Müslüman olacakları, bütün şüphelerin üzerindedir.

Demek ki bugün İslâm dini, Türk olmanın vaz geçilemez bir unsurudur. Tarih ve sosyoloji bakımından bu böyledir.

Fakat geçmiş asırlara doğru inildikçe, bunun böyle olmadığı görülür. Bir defa İslâm dini, dinlerin en yenisidir. 610 yılında ortaya çıkmış ve ancak 632'de Arabistan yarımadasından taşmıştır. Halbuki Türk tarihi, bugünki bilgilerimize göre bile, bu tarihlerden en az 9 asır önce başlamıştır. 9 asır, târîh ölçülerine göre bile büyük zaman parçasıdır. Türkiye devletinin bütün târîhi, 9 asırdan ibârettir. Demek ki, çok büyük zaman parçasıdır. Bütün tarih boyutunun —tarih 6.000 yıl olduğuna göre— 6'da birine yakındır.

Şu halde, VII. asırdan, İslâm'ın zuhûrundan önceki Türk tarihi, bir vâkıadır. Türk tarihinin bu parçası, tarihin o asırlar için büyük bahislerinden biri olduğu gibi, sonraki ve bugünki Türk'lüğün bütün aslî unsurlarının menşeini ihtivâ etmektedir. İslâm'dan önceki Türk tarihi, tarihin ehemmiyetsiz bir bahsi değildir. Cihanşümûl bir bahisdir ve böyle olduğu siyasî tarih kısmında görülmüştür. Vaktiyle sanıldığı gibi, İslâm öncesi Türk tarihi, Türkler'in ilkel

bir toplum oldukları devrin tarihi değildir. Böyle sanıldığı devirlerde henüz *Orhun Kitabeleri* bilinmiyordu, İslâm öncesine ait muazzam Türk şehirleri toprak altından çıkarılmamıştı, binlerce Türkçe Uygur yazması bulunmamıştı.

Nitekim eskiden, klasik İslâm tarihçilerinin tesiriyle, Arablar'ın da İslâm öncesi ilkel bir toplum olduğu sanılıyordu. Ama böyle ilkel bir toplumdan nasıl bir İmru'l-Kays'ın yetişebileceği tahlil edilemiyordu. Son bir asrın buluş ve incelemeleri, Arablar'ın da İslâm'dan önce büyük medenî seviyelere ulaşmış büyük bir millet olduğunu, kesin şekilde ortaya koydu. Tabiî Türkler derecesinde değil. Zîrâ İslâm öncesi Arablar, kendi yarımadalarında kalmış, çok az taşmış bir milletti. Türkler ise, cihanşümûl imparatorlukların kurucusu, Asya'nın teşkilâtlandırıcısı, düzen getiricisi ve efendisi idiler.

Türkler, VII. asrın sonlarında İslâm dini ile temasa başladılar ama, Büyük Türk Hâkanlığı'nın (Abdülkerîm Satuk Buğra Han'ın) resmen Müslüman olması ancak X. asrın başlarındadır. Daha önceki 2,5 asırda milyonlarca Türk, İslâm olmuştu. Fakat Türk ırkının büyük kısmının ve resmen Türk Devleti'nin İslâm dinine geçişi, ancak X. asır başlarındadır. Türkiye devletinin kuruluşundan tam 150 yıl önce...

Türkler'in İslâm öncesi dîni, Gök Tanrı dîni idi. Hıristiyan, Mûsevî, Buda, Mani dinleri de tecrübe edilmişti ama, esas Türk dîni, Tanrı dîni idi. Türkler, bu dinden geçerek, İslâm oldular. Zor bir geçiş değildi. Kolay bir geçişti. Siyasî ve psikolojik sebebler, siyasî tarih kısmında görüldü.

Milleti millet yapan, dildir. Dil değişirse, milliyet de değişir. Dînin millî yapı üzerindeki tesiri bu derecede büyük ve kapital değildir. Fakat gene de mühimdir. Nitekim İslâm dini, Türk'lüğe büyük unsurlar getirdi ve bu unsurların tesiriyle, asırlar boyu süzüle süzüle, Müslüman Türklük ortaya çıktı.

İslâm dinine akıyde bakımından çok kolay geçişi sağlıyan bir unsur, Şaman Türkler'in, umumiyetle Tek Tanrı'ya inanışlarıdır. İslâm dini ise, bilindiği gibi, Tek Tanrı fikrinin şampiyonudur. Tanrı'ya herhangi bir şekilde olursa olsun ortak katmak, İslâm dîninin en reddettiği şeydir.

Gök Tanrı dîninden Oğuzlar, Arab seyyahı İbnü Fadlân'ın müşâhedesine göre, başlarını göğe kaldırarak «Bir Tengri» diye dilekte bulunuyorlardı (*Rihle,* 10). VI. asır Bizans tarihçisi Menander, Türkler'in «kâinâtın yaratıcısı Tek Tanrı'ya inandıklarını» yazmaktadır. Bu bir, Gök Tanrısı'dır ve kâbına erişmek mümkin değildir. Möngge Kaan, Fransa kralı IX. Louis'ye gönderdiği mektup-

ta: «Gökyüzünde ancak Bir Ebedî Tanrı vardır» demektedir (Rasonyi, *Tarihte Türklük,* 1971, s. 30-1).

Gene Bizans târihçisi Teophylaktos, şöyle der: «Türkler, yerlerin ve göklerin hâlikı tek bir Tanrı'ya inanıyor, ona tapıyor ve onun için kurban kesiyorlar».

Mengü Kaan, çeşitli dinlere mensup din adamlarıyle yaptığı bir toplantıda şöyle diyordu: «Tek Tanrı'ya, onun irâdesiyle can bulup yaşadığımıza ve öldüğümüze inanırız» (Rubruck, *Journey,* 235 - 6).

Binaenaleyh Türkler, tabiatiyle İslâm dininin getirdiği Allah mefhumu kadar mükemmel ve kusursuz olmamakla berâber, Tek Tanrı fikrine çok yaklaşmış, hattâ ulaşmış bir millettiler ki, insanlık tarihinde büyük merhaledir (O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti,* I, 48 - 50, 150).

Âhıret'e inanış, öbür dünyada, bu dünyada yapılanların hesabının sorulacağı, bir mükâfat ve mücâzât olduğu inanışı da, İslâm'a geçişi çok kolaylaştırmıştır. Şaman Türkler, Cennet'e «uçmak» ve Cehennem'e «tamuğ», Âhiret'teki muhâkemeye «yargu» diyorlardı. İslâm olduktan sonra da bu kelimeleri, İslâmî terimler olarak uzun zaman kullanmışlardır.

Nihayet, Gök Tanrı dîninin bir peygamberi olmaması, İslâm dînine geçişi ve Hazret-i Peygamber'i benimsemeyi, son derecede kolaylaştırdı.

Rûhun ebedî ve ölümsüz olduğuna, sadece vücudün öldüğüne inanan, ilâhlarına «Uluğ Tengri» diyen Türkler'in tanrılarının kusuru, XI.-XII. asır Uygur metinlerinde açıkça geçtiği üzere, «Türk Tanrısı» olmasıdır. Yâni İslâm'ın Allah'ı gibi «Rabbü'l-Âlemîn», bütün toplumların ve bütün dünyaların, bütün kâinâtın tanrısı değildir. Mûsevîler'in Yahova'sı nasıl İsrâiloğulları'nın tanrısı ise, Türkler'inki de öyledir. Şu halde İslâm ile, millî tanrı devresinden, kâinat tanrısı devresine geçilmiştir. Bu da şüphesiz, insanlığın ulaştığı son ve ekmel noktadır.

Allah için «Tanrı» kelimesini, bu defa tamamen Allah'a eş mânâlı şekilde kullanarak Türkler, zamanımıza kadar hiç bir asırda tamamen unutmamışlardır.

Burada sosyoloji ve hukuk açısında belirtmem îcâb eder, Tanrı'dan Allah'a geçiş, Hâkan'ın otoritesini geniş ölçüde kısmıştır. Zîra millî ve Türkler'e mahsûs olan Tanrı, Hâkan'dan başka hiç bir dünyevî otoritenin hamisi değildi. Allah'ın ise bu durumda olmadığı âşikârdır, zira yalnız Türkler'in değil, bütün âlemlerin ilâhıdır.

XII. asrın Süryânî râhibi Mikael, durumu, şu kuvvetli müşahede ile hulâsa eder *(Chronique,* III, 156-7) : «Türkler, Tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Arablar'ın Allah'ı da tek ilâhdı. Böylece Türkler, Arablar'ın dinini kolayca kabûl ettiler».

Türkler, Türk Devleti ve İslâm Dîni

XV. asırdan XX. asrın başlarına kadar, Osmanlı tarihi üzerinde yazılmış Avrupa kitaplarında, din bahsine ağırlık verildiği görülür. Uzun uzun Türkler'in dini anlatılmıştır. Osmanlı tarihi, toplumu ve müesseseleri anlatılırken, uzun uzadıya İslâm dininin esaslarından bahsedilir. Bu, çok tabîîdir. Zîrâ Türkiye, Avrupa için, İslâm dini demekti. İslâm dininin yayıldığı diğer ülkeler, Avrupalılar için, uzakta kalan, az ehemmiyetli ülkelerdi.

Türk milletinin ancak yarısını bünyesinde toplıyabilen Osmanlı cihan devleti, buna mukabil, Arab milletinin tamamına çok yakınını, Arnavutlar, Boşnaklar, Kafkasya ırkları gibi İslâm kavimlerinin hemen tamamını içine alıyordu. Kürdler'in de tamamını ihtivâ ettiği ve bu kavmi —gene bir Türk devleti olan— İran ile bölüştüğü zamanlar oluyordu.

Padişahın, 1516'dan 1924'e kadar aynı zamanda halîfe olması, İslâm gücünü —Avrupa'nın burnunun ucunda— temsil etmesi, Avrupa muhayyilesinde uzun asırlar, Türk ve İslâm'ı birbirine eş mefhumlar olarak yaşattı.

Avrupalı, Türkiye imparatorluğu dışında, İran'da, Hindistan'da, şurada buraya ihtidâ eden bir Hıristiyan'a, uzun asırlar «Müslüman oldu» değil, «Türk oldu» demiştir (Lewis, *Emergence,* 13).

Şüphesiz Türkler, daha Türkiye devletinin kurulmasından önceki devirden başlıyarak İslâm dînini, mükemmel şekilde temsil görevini üzerlerine almış ve XX. asra kadar da bu görevi en iyi şekilde yürütmüşlerdir.

Türkiye'nin büyüklük devrinde İslâm dini, yalnız dinî akıyde bakımından bile, Hıristiyan âlemine tesirler yapmıştır. Bogomil mezhebinin (Bosna'da), XVI. asırda Protestan'lığın İslâm tesiri taşıdığı üzerinde çok durulmuştur. I. Elizabeth, III. Murâd'a yazdığı bir nâmesinde, İslâm dinine çok yakın Protestan mezhebini kabûl ettiğini söylemekten çekinmemiş ve «putperest» diye tavsîf ettiği Katolikler'e karşı yardım istemiştir. Luther'in murâbahaya ve merhametsiz fâize karşı tutumunun, İslâm te'siri olduğu muhakkaktır (Hauser ve Renaudet, *Les Débuts de l'Age Moderne,* 1929, s. 344).

Fakat din, yalnız bir îmân ve akıyde mes'elesi değildir. Aynı zamanda sosyal bir düzen ve bir kültür mes'elesidir.

Eğer din, yalnız bir iman ve akıyde mes'elesi olsaydı, bütün dünyânın Müslümân olması îcâb ederdi. Çünki îman ve akıyde bakımından İslâm dininin bütün dinlere ve Hıristiyan'lığa üstün olduğu muhakkaktır.

1953 yılında İsmail Hâmi Dânişmend'in evinde (Doğu Palas), *Sebîlürreşâd* sahibi Eşref Edib Fergan ile, tanınmış Alman müsteşrık ve Osmanlı tarihi mütehassısı Franz Taeschner'in bir münakaşasını hâlâ hatırlıyorum, bir çok zevâtın önünde cereyân etmiştir: Eşref Edib merhum, bir çok soru ile, Alman tarihçisini iyice bunaltmış ve Taeschner'e —Doğu dillerini ve İslâm dinini çok iyi bildiği için— İslâm dininin Hıristiyan'lığa üstünlüğü hususunda ne söylemişse tasdik ettirmişti. Herkes münakaşanın Eşref Edîb'in rakıybini ilzâm ederek kapandığını sandığı anda Taeschner, hulâseten şöyle dedi : Buyurduğunuz gibi, Tek Tanrı akıydesinde, pratiklikte, sosyal mes'elelerde ve pek çok mevzuda İslâm dini, üstün ve mükemmel dindir. Ama din, sadece bir iman mes'elesi değildir ki... Bir sistem, bir kültür, bir tarih, bir menşe, bir politika, bir dâva mes'elesidir. Ve dinin böyle bir mes'ele olduğunu, on on beş dakika içinde çok veciz şekilde îzâh etti. Bilhassa şu cümlesini asla unutamam : «Ben Alman'ım ve Hıristiyan'ım, Hıristiyan'lığı bıraktığım an, Almanlık'la ilgim kesilir, kültür ve milliyet bakımından başka bir topluma geçerim».

İslâm dini olmaksızın bugünki Türk'lüğün, Türkiye'nin ve Osmanlı cihan devletinin teşekkül edebileceğini düşünmek, en hayali geniş bir tarihçi için bile kolay değildir.

Osmanlı Devlet Düzeninde Dîn

Yüksek devlet fikrini pâdişah temsîl ediyordu. Devletin hiç bir şeyle en uzaktan bile mukayese edilemiyecek derecede yüksek, âlî ve muallâ olan menfaatini sağlamak için padişah, bir elinde orduyu, diğer elinde ulemâ'yı tutuyordu. Her ikisini de âhenkli ve dengeli bir şekilde tutuyordu. Her ikisini de çok iyi tutuyordu. Gerçi İslâm dininin başı kendisiydi, bizzât padişahtı. Fakat İslâm dininde halîfe, birliğin senbolü mahiyetindedir ve Papa'ya benzer hiç bir salâhiyeti, Papa gibi kendiliğinden dîni tefsîr etmek hakkı yoktur. Padişah, dîni, ulemâ vasıtasıyle tutuyordu. Aynı zamanda bütün adâlet ve eğitim işleri de ulemâ'nın elindeydi. Bu sûretle ordu ve ulemâ, devletin yüceliği uğruna, hükümdârın şahsında birleşiyordu. Din ve devletin emrindeydi. Devletin dinin emrinde olduğu vâkı' değildir (Grenard, 105-8).

Din çerçevesi, imparatorluğa büyük kolaylıklar sağlıyordu. İslâm'ın kılıcını elinde tuttuğunu —haklı olarak— iddia eden bir cihan devletine sağlam bir zemin ve sağlam bir temel teşkil ediyordu. Montesquieu, ruhbân ile asker çatışmasının, Bizans'ın çökme sebeplerinden biri olduğunu söylemiştir. Osmanlı devletinde ise ordu ile din ve onun temsilcisi olan ilmiyye sınıfı, âhenk içinde idi. İnhitat çağlarında bu âhenk, şer uğruna da tecelli etti. Ama gene de vardı. 1826 ayaklanmasında Yeniçeri Ocağı, ulemâ'yı yanına alamadı, karşısında buldu. Bu da, ocağın sönmesiyle neticelendi.

Askerin ve ulemâ'nın salâhiyet sınırları akıllıca çizilmiş ve ayrılmıştı. Son mercî Dîvân, onun gücü yetmezse padişahtı. O noktada söz bitiyordu. O noktada sözün bitemediği olay, ihtilâldi, anarşiydi. Ve böyle bir noktaya gelindiği zaman, yalnız devlet kayıplı çıkıyordu.

Padişah neydi? Şüphesiz başkumandandı, ordunun başıydı. Gene pâdişah neydi? Hiç şüphesiz Halîfe-i Rûy-i Zemîn idi, İslâm dîninin başıydı. Padişahın bu sıfatlarından şüpheye düşmek, sapıtmaktı. Şer'î terimle hurûc ale's-sultân idi ki, Allah'a ortak koşmak hâriç, en büyük küfürdü. Sistem bu idi.

Demek maddî güc olan ordu ile mânevî güc olan din, en hârikulâde şekilde düzenlenmiş, âhenkleştirilmiş ve devletin hizmetine verilmişti. Osmanlı mûcizesinin bir sırrı da, budur.

Padişah, devletini mânevî gücün zirvesinde tutmak için, dinin bir başka, çok cazip bir cephesine de eğilmişti. Tarîkatler de hunkârın emrindeydi. Padişah, resmen derviş-gaziler sultânı idi. Hunkâr çok defa Mevlevî idi ama, diğer tarîkatler de onun emrindeydi. Her tarîkatin hamisi idi.

Ulemây-ı rusûm, tarîkatlerin başlarındaki bu şeyhleri çok defa çekemezdi. Bir iki defa tarîkatleri ezip yok etmek teşebbüsü bile yapıldı. En canlısı, Kadızâdeliler'in XVII. asır ortalarındaki hareketidir ki, âdetâ Vehhâbî'liğin unsurlarını taşır. Ama pâdişâh, asla tarîkatleri ezdirmezdi. Devlet ve düzen düşmanı hâline gelmiş yeniçerilerle birlikte hareket eden Bektaşî tarîkati 1826'dan itibâren çeyrek asır kadar ezildi, bütün tekkeleri kapatıldı ama, ortada artık yeniçeri tehlikesi kalmayınca, bu Türk tarîkatine de eski itibârı iâde edildi.

Bütün din işlerini, bütün adalet ve eğitim işlerini nefsinde toplıyan bir zümre düşününüz. Bu zümre, ulemâ idi, ilmiyye sınıfı idi. Hâkim olduğu saha bakımından, ordudan bile güçlü olduğu sanılabilir. Fakat ulemâ'nın, kendine has bir gücü yoktu. Nüfuzu tehlikeli değildi. Eğitiyor ve kazâ hakkını kullanıyordu. Ama din adamı olmaktan doğan bir otoritesi yoktu. Rûhânî bir kuvveti yoktu. Allah'-

ın yeryüzünde temsilcisi değildi. Onlar olmaksızın da dinin bütün ibadetlerini yerine getirmek mümkindi. Şeyhulislâmdan mütevazı kadı ve müderrislere kadar tâyin etme yetkisini, her zaman için padişah elinde tutuyordu.

Din ve Ahlâk

Din ve ahlâk aynı şey değildir. Dindar bir adamın ahlâksız olması mümkindir ve çok görülmüştür. Din adamları arasında büyük ahlâksızlar çıkmıştır.

Fakat gerçekte, bir dinsizin ahlâklı bir adam olması, galiba yalnız nazariyatta mümkindir. Bu fikre itiraz edenler de, gerçekte dinle pek ilgili olmıyan kişilerdir. Allah fikrine erişememiş bir insan, ne kadar iyi bir insan olursa olsun, mutlaka çarpık tarafları bir gün ortaya çıkmıya mahkûm bir mahlûktur. Sonra, bu çarpıklıkların ahlâksızlık olmadığını savunma safhası gelir.

Gerçek bir mü'minin ahlâksız olması ihtimâli azdır. Ahlâksız din adamları, gerçek mü'min olamamış, satıhta kalmış şarlatanlardan ibarettir. Fakat tarihte örnekleri de pek çoktur.

Bir de din sapıtkanlığı vardır. Tanrı ile kul arasında girmek isteyen zümredir. İslâm'da en büyük bir günahın, mü'mini dinsizlikle ithâm etmek olduğunu bilmeden, şu veyâ bu ibâdetini yerine getirmiyene dinsiz damgası yapıştırır, Allah nâmına hüküm vermiye kalkarlar. İslâm dininde, —halîfe ve şeyhulislâm dahil— böyle bir hüküm vermiye hiç bir şahıs yetkili kılınmamıştır. Bir adama dinsiz demek için, onun, açıkça ve şahit önünde, Allah'ı inkâr etmesi veya Allah'a ortak koşması, Peygamber'in misyonunu kabûl etmemesi şarttır.

Mesnevî'deki Hazret-i Mûsâ ile Çoban hikâyesi, İslâm'ın rûhudur : Bir cahil çoban, cehaletinden, kendi bildiği gibi ibadet ettiği için Hazret-i Mûsâ'nın tekdîrine muhâtab olur. Cenâb-ı Hak, tecellî edip, Mûsâ'nın hareketini kınar.

Ahlâklı milletler ve ahlâkı zayıf milletler olduğu doğrudur. Tarih bunu gösterir. Türkler, mutaassıp olmamak şartıyle, hattâ taassuptan nefret eden dindar, samimî mü'min bir millet şöhreti yapmışlardır. İslâm milletleri içinde yalnız Türkler, abdestsiz *Kur'ân*'ı ellerine almazlar. Tarih tetkik edilirse, pek çok kavmin, Türkler'den çok mutaassıp dindar olduğu görülür.

Ancak, tarihte Türkler derecesinde ahlâklı bir millet göstermek kolay iş değildir. Hazret-i Peygamber, medenîyetçe yüksek, fakat ahlâksızlık batağında yüzen Arab milletinin içinden çıkmıştır. Ama Türkler, ahlâklı bir millet olarak İslâm dînini kabûl etmiş-

lerdir. Arablar gibi kılıç zoruyla değil, hiç bir zorlama olmaksızın, öyle istedikleri için Müslüman'lığa geçmişlerdir.

Dînin, çok ahlâkî bir müessese olduğu, kişiyi iyi kılmaya çalıştığı muhakkaktır. Fakat millî ahlâk da vardır. Aynı dinden olan milletlerin ahlâkları, karakterleri, biribirine hiç benzemez. Din, milletlerin karakterini derinliğine değiştiremez. İbadet, aynı mezhepte olanlar için birdir. Hanefî bir Türk ile Hanefî bir Cavalı, aynı şekilde ibâdet eder. Fakat bir Cavalı ile bir Türk'ün din ve dünyâ görüşü arasında, hiç bir münasebet yoktur. Meşrûtiyet'te Yahyâ Kemal, bir Türk Müslümanlığı olduğunu yazdığı zaman, Türk târihini iyi bilmiyen nâzır ve vezirlerden Reşid Âkif Paşa, kendisini —çok nâzikâne şekilde— azarlamıştı. Mütâreke içinde bir gün aynı muhterem paşa, Yahyâ Kemâl'i aramış, bulmuş ve fikrini değiştirdiğini söylemiştir.

Din herşeyden ibaret olsa ve her şeyi düzenliyebilseydi, bugün Müslümanlar'ın dünyaya hâkim olmaları îcâb ederdi. Hıristiyanlık, târik-i dünyâlığı ideal kabûl eden bir dindir. *İncil*'de, tokat yiyen Hıristiyan'ın diğer yanağını çevirmesi emredilir. İslâm ise, aktivite dinidir. Cihâd fikrinin şampiyonudur, miskinlikle alâkası yoktur. Fakat bugün dünyaya Hırstiyanlar hâkimdir. Ve bugün Batı dünyası, Türkiye dâhil, İslâm dünyasından çok daha dindardır.

Bu Hıristiyan üstünlüğüne «ne zamandan beri?» diyen hayâlî muârızıma, bir tarihçi sıfatıyle «yalnız 2 asırdan beri» cevabını vermiye mecbur olduğumu biliyorum. Ondan önceki on küsur asırda İslâm'ın üstün bulunduğu da bir vâkıadır. Önümüzde daha milyarlarca yıl olduğunu da hiç bir zaman unutmuyorum. Fakat bugünün gerçekleri de gözler önündedir ve te'vil kabûl etmez.

Binaenaleyh, her milletin kendine göre ahlâkı, dünya görüşü olduğu muhakkaktır. Berberîler, Afganlar, Türkler, Arablar, Malaylar, hep Müslüman kavimlerdir. Fakat ahlâk ve dünya görüşleri tamamen farklıdır. Din, milliyet unsurunu ortadan kaldıramamıştır. Sadece te'sîr etmiştir.

Türkler'in ahlâklı bir kavim olmaları, İslâm dinine geçişlerini kolaylaştırmıştır. Ahlâkı ekmel hâle getirmek misyonunda olan bir dinin prensipleri, Türkler'in öteden beri saygı gösterdikleri mefhumlara uygun düşmüştür. Böyle bir dini artık Türkler, en büyük ve samimi, kudretli olduğu nisbette inançlı bir ateşle savunmuşlardır. Türkler olmasaydı Haçlılar, Kudüs'te değil, Mekke'de idiler. Bunu hiç unutmamak îcâb eder. XI. asırda Mekke'de olabilen bir Haçlılar sürüsü de, İslâm'ın âlemşümûl pozisyonuna son verirdi.

Milliyet fikrini İslâm birliğine aykırı bulan Sadrâzam Prens Said Halim Paşa, Baban-zâde Naim Bey, Eşref Edib Bey gibi Meşru-

tiyet mütefekkirleri, kesin şekilde yanılmışlardır. Çok canlı milliyetler, İslâm kardeşliğine asla engel değildir. Cansız milliyetler ise, İslâm dinini, sömürgeler dîni hâline getirmiştir.

XVIII. asrın sonlarında Türk ahlâkı için, Türkler'in içinde çeyrek asır yaşıyan d'Ohsson, şöyle der (IV, 309) :

Osmanlılar, Kur'an'da kudretle ifade edilen doğruluk, ahlâk ve nâmus prensiplerine çok bağlıdırlar. Aralarındaki bütün sosyal münasebet ve düzen iyi niyet ve şefkate dayanır. Başka ülkelerde olduğu gibi, aralarında yazılı anlaşma yapmıya lüzum görmeksizin hareket ederler. İyi niyet ve söz, herşeyi halleder. Zîrâ Osmanlılar, verdikleri sözün esiridirler. Bu tutumları, yalnız dindaşlarına karşı değildir. Hangi dinden olursa olsun, yabancılara karşı da böyle hareket ederler. Sözlerini tutma hususunda, onlara göre müslim ve gayrı müslim olmanın hiç bir farkı yoktur. Gayrı meşrû olan her kazancı, ahlâksızlık ve dine aykırı olarak görürler. Gayrı meşrû edinilmiş servetin, bu dünyada da, öteki dünyada da insanı bedbaht edeceğine samimi şekilde inanırlar.

Birinci Cihan Harbi'ne kadar Müslüman bir kadının fuhşunun, nâdir bir hâdise olduğu bilinmektedir.

İslâm dinini kabûlden önce de Türkler'in ahlâkî durumu bu idi. Türk kadınının ahlâkı bütün Ortaçağ metinlerinde övülür. Marco Polo, Türk kadınının «dünyanın en temiz ve ahlâklı» kadını olduğunu söyler. Vambery, Eski Türkçe'de «fâhişe» ve «piç» kelimelerine tekabül eden bir kelime bulunmadığını, bu kelimelerin Farsca'dan Türkçe'ye geçtiğini, itinâ ile kaydeder (Rasonyi, 58, 63-4, 210).

Aile, eski Türkler'de en kutsal müessese idi. Aile mahremiyetini hiç bir şey ihlâl edemezdi.

Şahsî ahlâk gibi millî ahlâk da üstündü. İslâm'dan önceki Türk toplumu, milliyetçi bir toplumdu. *Orhun Kitâbeleri*'ndeki milliyetçi ruha erişebilmek için, diğer milletlerde, XVI. asra gelmek lâzımdır. M. Ö. 36'da Türk hâkânı Çiçi Yabgu, kendisini ordusuyle berâber yok etmek üzere olan Çin ordusu yaklaşırken, askerlerine, Çin kaynaklarının bize naklettiği şu hayrete şâyân sözleri söylemiş, pek üstün Çin ordusunun önünden kaçmayı aklına getirmemiş, fakat bunun millet menfaati bakımından izahını da yapmıştır (Rasonyi, 63) :

«Boyun eğmiyeceğiz. Zîrâ öteden beri biz Hunlar, kuvveti takdîr ederiz. Tâbî olmayı hakir görürüz. Savaşçı süvari hayatımız sâyesinde, adı yabancıları titreten bir *millet olduk* (*). Zîrâ bütün düşmanlarımız, bizim savaşta ölmeyi bildiğimizi öğrenmişlerdir. Biz ölsek de, kahramanlığımızın şöhreti kalacaktır. Yalnız bu şöh-

ret, çocuklarımızı ve torunlarımızı, diğer kavimlerin efendisi kılacaktır(**)».

Çocukların ve torunların, gelecek kuşakların şânı için ölmek... 2.000 yıl önce Türk milliyetçiliği, bu seviyeye erişmişti. Millî ahlâk bu idi. Bencil değil, geleceğe dönüktü. Şahsî değil, toplum içindi. Şimdi bu duygunun, binlerce yıl sonra Murad Hudâvendigâr'ın Kosova sahrâsında, Mehmedcik'in Sakarya boyunda hissettikleri ile, ne farkı vardır? İnanç sistemi farklı mıdır?

864'te ölen çok büyük Arab mütefekkiri Câhız, IX. asırda aynı şeyleri söyler: «Türkler, yeryüzünde, harbde sorumluluk lânetine uğramıyan tek millettir. Vatanını sevmek, her kavimde takdir edilen, bütün insanlığa şâmil bir meziyettir. Bu duygu, bilhassa Türkler'de çok kuvvetlidir».

Câhız'dan 2 asır sonra, başka bir Arab mütefekkiri, İbnü Hassûl, XI. asrın 3. çeyreğinde şöyle der:

«Bütün kavimler arasında, şecâat ve cesaret bakımından, Türkler'den üstün, büyük hedeflere ulaşmak için, onlardan daha dirâyetli, hiç bir kavim yoktur.

«Türkler, bozkırlara da, otsuz ve ocaksız çöllere de alışık ve mütehammil bir kavimdir. Zarûret hâline, pek aza kanaat eder ve dayanırlar. Göbeği kesildiği andan itibâren Türk, yalnız başbuğ ve bulunduğu bölgenin efendisi olmayı düşünür, kendini böyle yetiştirir, bunun için bütün meşakkatleri göze alır.»

Bir İranlı mütefekkir, 1206'da yazdığı *Târîh-ı Mübârek-Şâh*'da, İbnü Hassûl'den bir buçuk asır sonra, aynı mânâda şeyler söyler:

«Yabancı bir ülkeye gelen bir garip, kötü âkıbetle karşılaşır. Bunun tek istisnası Türkler'dir. Kendi ülkelerinde, alelâde adamlardır. Kendi ülkelerinden çıkınca, değer kazanırlar. Müşrik bir Türk, bir Müslüman ülkesine gelir, Müslüman olur. Zaman geçmeden emîrliğe ve kumandanlığa yükseldiğini görürsünüz. Hazret-i Âdem'den zamanımıza kadar, para ile satın alınan kölenin hükümdar olduğu görülmemiştir. Türkler müstesna (müellif, Hindistan Türk Memlûk sultanlarını kasdediyor)...».

Bu ahlâk, Osmanlı ahlâkının da temelidir. Bu ahlâkla Türkiye devleti kurulabilmiştir. Türk, her zaman için diğer milletlerden ahlâklı olmuştur. Tanınmış Alman müsteşrikı August Müller, şöyle der *(Der Islam im Morgen-und Abendland*, Berlin, 1884, II, 193):

(*) Bu iki kelimelik hârika cümle, M.Ö. 33 yılında, bundan 2.011 yıl önce söylenmiştir.

(**) Öyle olmuştur.

«Türk halkının doğuştan hâiz olduğu iyi kalblilik, onları, Otuzyıl Savaşları'nda (XVII. asırda) Batı askerlerinin yapmayı âdet edindikleri canavarca hareketlerden alıkoymuştur».

1602 yılında yazan bir Erdelli Macar tarihçisi, Szamosközy, şunları anlatır *(Törtéeneti Maradvanyok,* 169) :

«Tatarlar (Kırım Türkleri), Erdel'den (Transilvanya) bir hayli esir aldılar, Kırım'a götüreceklerdi. Erdel beyi Zsigmond Bathory, Tameşvar beylerbeyisi İsmâil Paşa'ya kâtibi Janos Kolozsvary'yi göndererek, Macar esirlerinin Kırımlılar'ın elinden alınmasını rica etti. Paşa, kabûl etti. Kâtip, Tatar ordusuna yetişip paşanın emrini bildirdi. Ama bu kısa müddet içinde Tatarlar, Macar esirlerinin çoğuna kendilerini sevdirmişlerdi. Onlarla berâber gitmek istiyor, geri dönmek istemiyorlardı. Janos, beyinin ve paşanın kesin emrini bildirdi. Macarlar, dönmiye mecbur kaldılar. Ama Tatarlar'da o kadar insanlık vardı ki, ellerinden kaçırdıkları, serbest bırakmaya mecbur oldukları esirlerine, ayrılırken, yiyecek, giyecek ve nakit para verip helâllaştılar. Kan içici Romen, Sırp ve Alman köpeklerinin Macarlar'a yaptıkları muameleyi, bize, değil Osmanlılar, Tatarlar bile yapmadılar. Tatarlar'daki merhamet, adâlet ve fakir Macarlar'a karşı müşfik davranışı, gözlerimle gördüm».

Bu sözler, Osmanlı disiplininin biraz köşesinde kalmış, çok sert adam şöhreti yapmış bir Türk kavmi, Kırımlılar için XVII. asırda yazılmıştır. Yalanlanamaz sözlerdir.

Türk ahlâkı, büyük bir hoşgörürlüğe ve müsamahaya da yer vermektedir. Taassup sevilmez ve Türk'e göre taassup, kendine emniyeti olmıyan şahıs ve toplumlara vergidir. Hiç bir millet, asırlarca dîni motiflerle dolu Hıristiyan mozaiklerinin karşısında ibâdeti göze alamamıştır. Türkler, bunu yapmışlar, Bizans san'at eserlerine kıyamamışlardır. Cyril Mango'ya göre *(Mosaics of Saint Sophia,* Washington, 1962), Ayasofya mozaiklerinden tympanon duvarlarındakiler 1573'te Mimar Sinân'ın tamirleri sırasında, kubbe mozaikleri önce 1580-92'de, sonra 1630'dan önce, tamamen ise 1672'de —hiç tahrîb edilmeden— üzerine badana çekilerek örtülmüştür. Geri kalan mozaikler ancak 1750'ye doğru badana ile kapatılmış, doğu kemerlerindeki mozaikler ise 1801'den sonra badanalanmıştır. Bu durum, asırdan asra taassubun arttığını gösteriyor. Ama meselâ Yunanlılar'ın XX. asırdaki taassubu, Türkler'in en mutaassıp oldukları herhangi bir devreyi kat kat aşar. Aynı mevzûdan misâl alıyorum :

1913'te Selânik, elimizden çıkmıştı. Selânik Ayasofyası'nı Türk hükûmeti, XX. asrın başlarında, büyük masraflarla onarmışdı. Yunanlılar, 1950'ye doğru, Selânik Ayasofyası'nın Türkler tarafından

XVI. asırda yapılan âbidevî son cemaat yeri revâkını, taşçılık şâheseri olan minberini, kürsü ve müezzin mahfilini, hiç bir iz bırakmamacasına kaldırıp tahrib etmişlerdir (S. Eyice, *Belleten*, XXVIII, 788).

XX. asırda mı Yunanlılar'la Türkler'in medenî seviyeleri ve ahlâkları arasında böyle bir korkunç uçurum vardır? Hayır! XII. asırda da durum böyleydi. İşte bir misal :

1147'de, Türkiye'nin 4. hükümdârı olan I. Sultan Mes'ûd, Anadolu'yu, Bizans ve Almanya imparatorlukları ile Fransa krallığının korkunç koalisyonuna karşı, tek başına savunuyordu. Babası I. Kılıç-Arslan da aynı şeyi yapmıştı. Konya'ya kadar sokulan Bizans İmparatoru'nu mağlub ve def ettikten sonra, Eskişehir yakınlarında Almanya imparatoru Konrad'ın ordusunu yok etti. Denizli ve Antalya'ya indi. Fransa kralı Louis'nin ordusunu da aynı âkıbete uğrattı. Türkiye devletinin kuruluşu 70 yıl olmuştu. Devletin istikbali ve Anadolu'da Türk'ün varlığı —bütün bir Hıristiyan âlemine karşı— münakaşa ediliyordu. Türk kılıç artığı Hıristiyan şövalyeler, Antalya çevresindeki dağlara sığınmışlardı. Perişan ve açtılar. Yerli Rumlar, bunları buluyor, soyuyor, öldürüyor veya ölüme terk ediyorlardı. Kendi ülkesinde geçen bu hâdise, Sultân Mes'ud'a ağır geldi. Dağlara sığınmış bütün Avrupalı şövalyeleri toplattı. Hastahânelere yatırdı. Kendilerini soyan Rumlar'ı bulup çaldıklarını aldı ve sahipleri olan şövalyelere iâde etti. Hâdisenin şâhidi olan Fransız şövalyesi Odon de Deuil, şöyle yazıyor (*Bibliothèque des Croisades*, I, 244; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, 91-2; O. Turan, II, 165-6) : «Haçlılar, dindaşları Rumlar'dan işte böyle ve düşmanları, Türkler'den de böyle muamele gördüler. Merhamet, hıyanetten daha zalimdir. Zîrâ Türkler'den böylesine şefkat gören 3.000 genç şövalyenin Türk hizmetine girdiğini teessürle öğrendik!».

Bir Türk subayı olup sonra hükümdarlığa yükselen Salâhaddîn-i Eyyûbî'nin —yukarıdaki olaydan bir kuşak sonra— âlî-cenablığı, Arslan Yürekli Richard'ı hayretlere dûçâr edecektir.

İhtidâ

«İhtidâ», «hidâyete erişmek» mânâsında bir Arabca kelimedir. İslâm dinini kabûl etme olayına böyle denir. İslâm dinini kabûl edene de «mühtedî» tâbîr olunur.

Kitle hâlinde ihtidâ olayları çok azdır. Şahsen ihtidâ edenler çoktur. İhtidâ, zorlanmaz. Kişinin isteğine ve duygusuna kalmıştır. Ölünceye kadar Hıristiyan dinini muhâfaza eden padişah zevceleri vardır (Orhan Gazi'nin zevcesi Bizans prensesi Theodora, Yıldırım

Bâyezîd'in zevcesi Sırp prensesi Despina, II. Murâd'ın zevcesi Sırp prensesi Mara vs.). İslâm'a giriş serbesttir. Hıristiyan, Mûsevî veya başka bir din sâliki, düşünür taşınır, karârını verir, Kelime-i Şehâdet getirir, erkekse sünnet olur, Türk toplumunun bütün örf ve âdetlerini benimsemeye hazırlanır ve ihtidâ eder. Hiç bir zorlamanın olamıyacağı, *Kur'ân* emridir. Ama İslâm'dan çıkış, öyle değildir. Ölüm cezası ile yasaklanmıştır. Ne İslâm doğan, ne sonradan İslâm olan hiçbir şahıs, hiç bir istisna tasavvur edilmeksizin, Müslüman dininden başka bir dine geçemez. Ele geçirildiği an, tecdîd-i îmân etmediği takdirde öldürülür. Çok kere yeniden İslâm dînini kabûlü de makbul sayılmayıp îdâm edilir. Sistem budur. Onun için, Türkiye devleti sınırları içinde böyle bir olayın tasavvuru kaabil değildir. Böyle bir şeyi göze alan şahsın, Türkiye'den savuşması îcâb eder.

Hiç bir Müslüman kadın veya kız, bir gayrı müslimle evlenemez. Meğer ki o gayrı müslim, ihtidâ etsin. O takdirde nikâh kıyılabilir. Bir gayrı müslimle evlenen Müslüman kadını ve kızı, derhal îdâm edilir. Buna muvafakat eden ebeveyni varsa, onlar da en ağır cezâları görürler. Böyle bir olaya esasen ben, XX. asırdan önce hiç tesadüf etmedim.

Ama bir Müslüman erkek, bir Hıristiyan kız veya kadınla evlenebilir. Hıristiyan zevce, isterse, hayatının sonuna kadar dinini muhafaza edebilir. Ama doğan çocuk, mutlaka Müslüman olur, aksini tasavvur etmek bile mümkin değildir. İşte toplumu son derecede koruyan sistem budur.

İrtidâd, «redd» masdarından gelir, İslâm dinini bırakan, Hıristiyan olana «mürted» denir (veya pek vâkı' olmayan, başka bir dine geçene). Böyle bir vak'a, hele Türkiye içinde son derece nâdirdir. İrtidâdın tek cezası, tekrar ihtidâ etmediği takdirde, îdâmdır. İrtidâd eden kadınsa hapse veya 34 kamçıya mahkûm olur ve ihtidâ ettirilir, îdâm edilmez. Ancak habse ve kamçıya rağmen ihtidâ etmezse îdâm olunur. Hanefî mezhebinde böyledir. Şâfiî mezhebinde ise doğrudan doğruya îdâm edilir. Bâliğ değil, çocuksa, habse atılır ve baba dinine dönünceye kadar hapisten çıkarılmaz. 4 defa irtidâ ve ihtidâ eden erkek, tekrar ihtidâ etse bile, derhal îdâm olunur. XVIII. asrın sonları için d'Ohsson, böyle der **(VI, 246-9)**.

Türkler, zâten tarih boyunca liberal bir ırk olarak tanınmışlardır. Kendi işlerine bakar, kimsenin dini, imanı ile uğrasmazlar. *Bakara* sûresinin «lâ-ikrâhe fi'd-dîni» âyet-i kerîmesi, İslâmî bir emir olarak da, Türk telâkkisini desteklemiş ve yön vermiştir.

1855'te Ubicini, şu müşahedeyi yapar ***(La Turquie Actuelle*, 345, n. 1)** : Yakın Doğu'da bir Türk'ün din değiştirme hâdisesini

kayd etmek, kolay iş değildir. Fakat hemen her gün, Müslüman dinini kabûl eden Hıristiyan ve Mûsevîler'e rastlamak mümkindir.

Kitle hâlinde ihtidâ Arnavutlar'da, Boşnaklar'da, Girit Rumları'nda, Çerkesler'de ve öbür Kafkas kavimlerinde görülür. Dîğer bütün ihtidâlar ferdîdir.

Bir ihtidâ hâdisesi de, köle ve cariyeler arasında görülür. Esir edilip satılan köle ve cariyelerin çoğu ihtidâ ediyorlardı. Bunlara da zorlama yapılamazdı. Kendi istekleriyle Müslüman olmuşlardır.

Bunlar dışında Anadolu'daki bütün Hıristiyan Rumlar ve Ermeniler, 1922'ye kadar dinlerini muhâfaza etmişlerdir. Bunların içinde Rumca'yı ve Ermenîce'yi unutup Türkçe konuşan, fakat hâlâ Ortodoks'lukta devâm edenler vardı (O. Turan, II, 174).

Türk Dindarlığı

Samimi Türk dindarlığı, Türk toplumunu ahlâklı, Türk ordusunu muzaffer kılmıştır. Yobazlık, gösteriş dindarlığı, menfaatçi dincilik ise, Türk toplumuna ahlâksızlık tohumları ekmiş, Türk ordusunun mânevî yapısını berbâd etmiştir. Dinsizlikten bahsetmiyorum, çünki böyle bir mikrop, Osmanlı devri Türk toplumunda meçhuldür.

Osmanlı toplumu, ibâdetini ihmâl etmiyen bir toplumdur. Padişahından dilencisine kadar her fert, samimiyetle ibâdetini ifa eder. Namaz kılar, oruç tutar, zekât ve sadaka verir, gücü yeterse hacca gider. Harb sahasında ve düşman toprağında ibadet yasaktır, kazâ edilir. Diğer istisnalar, şerîat'te gösterilen hallerdir.

1908'den sonra Türk toplumu değişmiye başlar. Bir yandan devamlı ve felâketli, bitip tükenmek bilmez savaşlar, diğer taraftan teknik medeniyetin iyice benimsenmesi, ibâdetlerde ihmal doğurur. Teknik medenîyetin, her dakikanın değerlendirilmesinin îcâbı budur. Bu medeniyette Batı'ya yetişmek de bir ibadet ve dinî görevdir. İbâdetleri ihmâli, Cenâb-ı Hak afv eder. Bu durumun zararı yoktur. Zararlı olan, ibadetlerin lüzumlu olmadığını söylemek, reddetmek ve bilmemektir. Daha tam bir ifâdeyle dinsizlik veya dinden sapıtma, lâdînîliktir. Böyle bir toplumda ahlâkî değerler mahv olur, millî değerler ortadan kalkar, herkes menfaatçi kesilir ve bugününe bakar. Böyle bir toplumun ferdi, vatan, millet, namus ve istikbal için can vermekten kaçınır, savaşamaz. Böyle bir devlet, gittikçe silikleşir ve izmihlâle mahkûm olur.

Osmanlı Türk toplumunda, en câhil kesimde bile her kadın ve her erkek, *Kur'ân*'dan bir çok sûreyi ezbere bilirdi (d'Ohsson, II, 280). *Kur'ân*'dan bir kaç kısa sûreyi olsun ezber bilmiyen Türk'e

ancak acınır ve şüphesiz mes'uliyet kendisinde değildir. *İncil*'siz bir Batı toplumunu tasavvur etmek imkânsızdır.

Almanya büyükelçisi Busbec, Amasya ordugâhında, bizzât Kaanûnî Sultan Süleymân'ın katıldığı bir bayram namazını şöyle anlatır (s. 213-4) :

«Orada, sarıklı başlardan mürekkep büyük bir kalabalığın toplandığını gördüm. Derin bir sessizlik içinde, namazı idare eden imamı dinliyorlardı. Her saffın belirli bir durumu vardı. Ayrı saflar, dizildikleri açık saḥrâda, tıpkı bir duvar teşkil ediyordu. En itibarlı kimseler, padişahın bulunduğu noktaya yakın yerde idiler. Bütün bir namaz kılan ordu, aynı parlak üniformayı taşıyordu. Başlıkları, kar gibi beyazdı. Çeşitli renkler, göze pek hoş gelen bir tenevvü' arz ediyordu. O kadar hareketsiz duruyorlardı ki, toprağa bağlanmışlar, kök salmışlar sanılabilirdi. Öksüren, konuşan, yanına bakan kimse yoktu. İmam, Peygamber'in adını söyleyince, hep birden başlarını dizlerinin üzerine eğdiler. Allah'ın adı anıldığı vakit, bir tapınma duygusuyle, yüzlerinin üzerine zemîne kapanıyor ve toprağı öpüyorlardı (*). Türkler, dinî törenlerde gayet ihtimamlı ve saygılı bir tavır takınırlar. Çünki zihinleri başka bir şeyle meşgul olursa, dualarının te'sîrinin kalmıyacağına inanırlar. Şöyle diyorlar : «Bir paşa ile konuştuğunuz zaman saygılı bir vazıyet almaz mısınız? İnsan azametinin çok üzerinde bir büyüklüğe mâlik olan Allah'ın huzûrunda, başka bir tavır takınmanıza ihtimal var mıdır?». Dua bittiği zaman, saflar çözüldü, herkes birbirine karıştı. Her taraf insanla kaynıyordu. Bundan sonra padişaha yemek getirilmiye başlandı. Aman ne merasim! Yeniçeriler, sahanlara el attılar, bütün yemekleri kaptılar. Büyük bir keyif ve neş'e içinde yediler. Bayram şenliklerinin bir kısmı olmak üzere, eski âdetler icabı, buna cevaz vardı. Gördüğüm manzaradan pek memnun bir halde, Istanbul'a döndüm».

Du Loir da (s. 109), oruç tutmak hususunda Türkler'in ne büyük itina gösterdiklerini kayd eder.

Hac mes'elesi de, mühim bir devlet mes'elesi idi. XVII. asırda yılda en az 50.000 kişi Mekke'ye hacca geliyordu. O yılki haccın bütün mes'elelerinden, «emîrü'l-hacc» denilen, bizzât padişah tarafından seçilen, ulemâ veya vüzerâ'dan yüksek ve ekseriya yaşlı bir zât mes'uldü. Bu, şerefli ve sevablı bir görev sayılırdı (Ricaut, II, 481).

(*) Yazar, namaz'ı biraz garip şekilde, gördüğü ve anlıyabildiği kadarıyle tavsif ediyor.

Türk din adamları, Avrupa'dakiler ve Hıristiyanlar'ınkine nazaran —tabiî klasik devirde— çok üstün bilgi sahibi idiler. T. Arnold şöyle der *(The Preaching of Islam,* Türkçe tercümesi, 172) : «XVII. asır sonlarında Türkiye'deki bütün Rum papazları içinde yalnız 12 kişinin Eski Yunan diline lâyıkıyle vâkıf olduğu rivayet edilir. Papaslar için okuyabilmek, büyük bir iktidâra mâlikiyet sayılırdı. Bunlar, dua kitaplarındaki kelime ve tâbirlerin bir çoğunun mânâsını anlıyamazlardı».

Istanbul'un en kutsal yeri, Emânât-ı Mukaddese'nin bulunduğu Topkapı Sarayı dâiresi idi ama, buraya halk giremezdi. Halkın girebildiği en kutsal yer, Eyüpsultan Türbesi idi. Dünya Müslümanları'nın da büyük ziyaret yerlerinden biriydi. O çevre, pek rûhânî bir Türk muhiti idi. von Moltke, 1837'de şöyle der (s. 149) : «Burası, şimdiye kadar bir Hıristiyan'ın asla giremediği en kutsal camidir ve padişahlar tahta geçtikleri zaman, Eyüp Camii'nde kılıç kuşanırlar. Bu, Hıristiyan kralların tâc giymeleri mahiyetinde bir merasimdir».

Bu samimî, içten, yalnız Allah'a karşı sorumlu, güzel ve mânâlı, yapıcı ve ahlâkî Türk dindarlığının, bir iki çarpık tarafı da vardı. Bunlardan biri, seyyidler mes'elesidir.

Seyyidler ve Şerifler

Hazret-i Peygamber'in kızı Hazret-i Fâtıma'nın, Hazret-i Alî'den 2 oğlu olmuştur : Hazret-i Hasan ve onun küçüğü olan Hazret-i Hüseyn.

Hazret-i Hasan'dan inen Peygamber torunlarının erkeklerine «şerîf», kadınlarına «şerîfe», Hazret-i Hüseyn'den inenlere de «seyyid ve seyyide» denilmiştir.

Şerifliğe «şerâfet», seyyidliğe «siyâdet» denilir. Şerif ve seyyidlerin şecereleri, tarih ve généalogie (ilm-i ensâb) bakımından XI. asra kadar «sahîh» olarak takıyb edilmektedir. Daha sonraki asırlarda bu sıhhati tayine imkân yoktur. Ancak XI. asırdan çok daha önce, İslâm dünyasını sahte şerifler ve sahte seyyidler kaplar. Bunlar her yerde saygı gördükleri, yeşil sarıklarıyle halktan ayrıldıkları, hükümdâr ve valilerden az veya çok bir tahsisat aldıkları için, durum, sahtekârlığa çok teşvik edici idi.

Bugün Peygamber neslinden indiklerini iddia eden âilelerin hiç birinin —ki bunlardan hâlâ hükümrân olan ikisi Fas ve Ürdün hânedanlarıdır— nesebi sahîh değildir. Hepsinin ataları «sâhib-zuhûr»dur. Seyyidlik veya şeriflik iddiasında bulunmuşlar ve bâzıları zamanının ulemâ'sını zorlıyarak, sahte şecereler tertib ettirmiş-

lerdir. Böyle sahte şecere yaptıran en meşhur hânedan, gerçekte menşeinde Sünnî bir şeyh ailesi olan Safevîler'dir. Çok daha önce, Hazret-i Fâtıma'nın adını taşımalarına rağmen, Fâtımîler'in nesebleri bile sahîh değildir. Peygamber'den indikleri bilinen ve XI. asra kadar gelen pek çok hânedan ve aile de vardır. Bunlardan biri, Fas'ta hüküm süren İdrîsîler'dir.

Zamanla İslâm dünyâsında her on kişiden biri şeriflik ve daha çok seyyidlik iddia eder olmuştur. XVII. asırda, Hindistan'da koca bir bölgede yaşıyan yüzbinlerce Müslüman Hindli'nin hepsi, Peygamber'den indiklerini iddia etmişlerdir. Fas'ta da böyle koca bölgeler vardır. Bu işten Anadolu da kendini kurtaramamıştır. Çarıklı Anadolu köylüleri, seyyidlik taslar olmuşlardır. Seyyidlik taslıyan bir herife, ne kadar ağır suç işlemiş olursa olsun, bizzât padişah, îdâm cezası vermekten korkardı; zîrâ milyonda bir ihtimal ile olsun, Peygamber'in torunu olabileceğini düşünür, bu mânevî yükü üzerine almak istemezdi.

Hazret-i Îsâ evlenmediği için, Hıristiyanlık bu belâdan yakasını kurtarmıştır. Şu mütevâzı Konya Ereğlisi kasabasında, 2.000 saf Oğuz Türkü Celâlî eşkıyası seyyid olduklarını iddia edince, Vezîr-i âzam Köprülü Mehmed Paşa'nın tepesi attı. Vezir Nakkaş İsmâil Paşa'yı, Anadolu müfettişi tâyin etti. İsmâil Paşa, Ereğli'ye geldi. Ancak 20 kişi, baba ve dededen seyyidler defterinde kayıtları olduğunu gösterebildiler. Geri kalanların seyyidlik iddiaları, kendileri ile başlıyordu. Hepsinin yeşil sarıkları başlarından alındı, meydan dayağından geçirildi, bâzıları katledildi (Naîmâ, VI, 418).

Seyyid ve şerif geçinen ve istisnasız hepsinin şeceresi sahte olan, fakat bir çoğu, tarih ve ilm-i ensâb bilmedikleri için samimi şekilde Peygamber torunu olduklarına inananların işlerini tedvîr için, bizzât Peygamber torunu olduğuna inanılan kazaskerlerden biri, «nakıybü'l-eşrâf» seçilirdi. Ulemâ'dan, çok mûteber bir adamdı. Bâzıları padişahlara kılıç kuşatmışlardır.

Bu iddiada bulunan âilelerin çoğu Hicâz'da idi. Alelâde Bedevîler'di. Bunlardan birini hükûmet, Mekke belediye reisi mahiyetinde olmak üzere «Mekke Şerîfi» tayin ederdi. Çok şerefli görev sayılır ve vezir pâyesi verilirdi. Bütün İslâm dünyası ve bizzât padişah, bunların gerçekten Peygamber neslinden geldiğine inanırlardı. Zîra daha Osmanlılar, Hicâz'a gelmeden bu iddiada idiler. Nihayet bunlardan bir namussuz, Şerif Hüseyin Paşa, İngiliz altınlarına ve savaştan sonra bütün Arabistan, Irak, Suriye'nin kralı olacağı vaadine enayice kanarak, asırlardan beri kanının her zerresinin nimetlendiği devlete, halîfe olan padişaha baş kaldırdı ve İngilizler'le berâber Türk birliklerini vurmaya başladı. «Arab İhtilâli» denilen ha-

reket başladı. Şerif Hüseyin Paşa, Kıbrıs'ta sürgünde öldü. İngiltere, Türkiye'den ayrılan bütün Arab ülkelerini sömürge hâline getirdi. Savaş bitmiş, 1919 yılı girmişti. Medîne'de Ferik Fahreddin Paşa, hâlâ Peygamber'in Mezârı'nı savunuyordu.

İçki içmemek de Türkler'in şiârı idi (Simeon, *Seyâhat-Nâme,* 13). Fakat arada içiciler çıkıyordu, bilhassa XIX. asrın sonlarında artmıştır ve eskisi gibi ayıp olmaktan çıkmıştır. XX. asırda büsbütün yayıldı.

Çağdaş Türkiye'de Ezan ve Dinî Eğitim Mes'elesi

Zıyâ Gökalp, maalesef Türkçe *Kur'ân* ve Türkçe Ezân mes'elelerini ortaya attı. Gökalp'in vaktiyle ortaya attığı bu hususlar, hâfızalarda yer etmişti. 30 ocak 1932'de Ayasofya minarelerinden ezân, —tecrübe mahiyetinde— Türkçe okundu: «Allaahü ekber», «Tanrı uludur» oldu. Halk bunu «Tanrı ulutur» şeklinde tefsîre mütemâyildi. Aslında önceleri Arabca Ezân yasağı için bir kanun yoktu. Fakat 1933'ten îtibâren bütün Türkiye'de korku yüzünden, Türkçe ezân okunmıya başlandı. Bu husus, hiç bir şeyin yapamıyacağı derecede halkı incitti. 14 mayıs 1950'de Türkçe Ezân'a son verildi. 17 yıl Türkiye'de böyle bir hâdise oldu ve bu 17 yıl boyunca Türkiye, bütün İslâm dünyasından ayrı düştü.

Zîrâ ezân, her dili konuşan Müslüman milletlerde Arabca okunur. *Kur'ân* gibi. Bu husus, İslâm birliğinin ve kardeşliğinin bir büyük senbolüdür. Beş vakıt ezân dinliyerek bir Müslüman, dili ne olursa olsun, dünyanın her Müslüman ülkesinde, hattâ her camii olan yerde, kendini yabancı hissetmez, İslâm cemaatinin bir üyesi olduğunu duyar. Her dilde okunabilen bir Ezân, bu duyguyu veremez. Esâsen ezân, basit bir kaç formül cümleden ibarettir.

Arabca *Kur'ân* da böyledir. Türk Musikisi makamları ile Türkler, ezân ve *Kur'ân*'ı, musiki bakımından millîleştirmişler ve ifade kaabiliyetini zirvesine eriştirmişlerdir. Böyle şeylerin milliyetçilikle ilgisi yoktur. Dînin hakkını dîne vermelidir, milliyetin hakkını da milliyete. Bu sınır tâyîn edilmeyince, toplum, ıztıraba ve dengesizliğe mahkûm olur. Türk toplumunda *Mevlid* ve dua Türkçe'dir. Dinde gelenek vardır ve esastır.

1932'de Türkiye'de, ehemmiyetsiz *Kur'ân* kursları dışında, bütün dinî eğitim ortadan kaldırılmıştır (Bernard Lewis, *Emergence,* Oxford, 1968, 415). İslâm dünyasının XV. asırdan beri merkezi olan, % 99 nüfusu Müslüman bulunan Türkiye'de, artık din öğrenilmiyecek ve öğretilmiyecekti. Bir nesil geçmeden, ehliyetsiz, yetişmemiş din adamlarının ihtiyâcı karşılamıya çalışacakları ve büyük

zarar vereceği şüphesizdi. Fakat hükûmetin başı, dünya tarihinde az görülen bir din aleyhdârı idi. 1973'e kadar bu duygusunu muhâfaza edecek ve daima Türkiye'nin kaderine hâkim olduğu için, Türk toplumunu büyük dengesizliklere mâruz bırakacak, milleti tehdîd ettiği ve «irticâ» dediği sâf ve güzel dînin yerine, Türk'ün geçmişinde olmıyan tarîkatlerin türemesine ve halk kitlelerindeki mânevî boşluğu, zararlı şekilde doldurmalarına zemin hazırlıyacaktır.

Zîrâ yalnız ahmaklar, dinsiz bir toplum tasavvur etmişlerdir. Dinin mağlûb edilebildiği ise hiç görülmemiştir. 6.000 yıllık tarih, elimizin altındadır. Ama tarih bilmek, ama milletleri tanıyabilmek lâzımdır.

Daha diktatörün zirvede bulunduğu bir yılda, 1946'da, dinî eğitimsiz bir toplum olmıyacağı anlaşıldı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde münakaşa mevzuu oldu (B. Lewis, 418-9).

Dîn adamları ölüyor, yerlerine alaylı, bilgisiz, liyâkatsiz zavallılar geçiyordu. Medreselerden sonra imam-hatip okulları ve ilâhiyat fakültesi de kapatılmıştı. Bu sonuncuların açılmasını, aklı başında CHP milletvekilleri istediler. İlk ve orta öğretimden din dersleri de kaldırıldığı için, en basit ibadet ve din bilgilerinden, mânevî değerlerden yoksun bir nesil sürmeye başlamıştı.

1949 başında çok mahcub ve mütevazı şekilde ve ihtiyârî olarak din dersleri okullara kondu ama, dersleri, bu bahisleri zâten iyi veya hiç bilmiyen öğretmenler okutuyordu. Okutulan din kitabının, bir İslâm dini kitabı olduğuna bin şâhit getirilse azdı. Bernard Lewis, bu Türk okullarında din kitabı olarak okutulanlar için şöyle der : «Bu ders kitabı, meselâ Mekke, hattâ Şam'daki Müslümanlar'ın muhtemen zorlukla din kitabı olduğunu fark edebilecekleri bir kitaptı».

1949'da açılan Ankara ilâhiyat fakültesinde de, bir çok yüksek islâmî ilimler okutulmuyordu. Bunları okutacak adamlar o tarihte henüz yaşıyorlardı ama, kendilerine profesörlük verilemiyordu. Zîrâ bizde profesörlük ilme ve esere göre değil, bir takım formalitelere göre verilir ve geleceğin profesörünün, hocasından bilgili olmaması, en büyük şarttır.

Dine reva görülen bu muameleler karşısında millî reaksiyon büyük oldu. Demokrasi devri, daha doğrusu sınırlandırılmış demokrasi devri başladı ve 1950'de iktidara geldi. Türk millî bünyesinde çok mühim ve bir o kadar müsbet bir gelişme idi. Millet zorluyordu ve rey gücü doğmuştu. Devrin başbakanı, çok büyük çapta, Türk milletini iyi tanıyan bir devlet adamı idi. Gene de gerçek savaşın iktisâdî alanda değil, kültür alanında cereyân ettiğini kavrıyama-

dığı için, Türk milleti tarafından çok sevilmiş, pek değerli başını verdi.

İsmet İnönü, bir tek defa «Allah» kelimesini telaffuz etmeden öldü. Son başbakanı —eski bir din adamı olan —Ord. Prof. Şemseddin Günaltay, Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünden yıllardan beri ilk defa olarak «Allah» kelimesini telaffuz ettiği için, şefi tarafından kınandı. Ancak 1950'ye gelinmiş ve bu kelimenin talaffuzunda çok geç kalınmıştı. Yerine —millî irâde ile— gelen Adnan Menderes, İzmir'de bir kaç yüz bin kişiye hitâb ederken «Türk milletinin Müslüman olduğunu ve öyle kalacağını» söyledi. Pâkistan'ı resmî ziyâretinde, Muhammed Ali Cinne'nin mezarının başında *Fâtiha* okudu. Bu hareketleri, Türk umûmî efkârını, millî görüş ve duyguları hiç aksettirmiyen basın ve ana muhalefet partisi tarafından çok kınandı.

Bugün durum şudur : Din adamı yetiştirmek için çok fazla okul açılmıştır. Türkiye'nin ne kadar din adamına ihtiyacı olduğu hesaplanmadan bu okullar açılmıştır. Din okulundan, din adamı yetişir. «Dinî kolej» anlayışıyle din okulu açılamaz. Siyasî iktidar, hiç bir zamân eğitim ve kültür sâhalarına hâkim olamadığı, bu sâhalarda yalnız bir bakanla temsil edildiği ve bu bakanlar da dâvânın çapını bile bilemedikleri için, müfredat, gerçekte hükûmetlerin irâdesinde değildi. Din okullarından, milliyetçi din adamlarından fazla, çarpık Arab sosyalizmine kaymış insanlar yetişti. Şöyle bir görüş ileri atıldı : Laik orta öğretim ve dinî orta öğretim... Müslüman olan, çocuğunu bu ikinci kesimde okutur. Bunun için sonsuz sayıda din okulu açılmalı, orta okul ve liseler neticede ortadan kaldırılmalıdır. Halbuki bir ülkede, tek tip insan yetişir. Millî olmak iddiasındaki bir eğitimin gayesi budur. Din okulları, bir dinî kültür koleji hâline getirilemez, sadece din adamı yetiştirmeye dönük olması îcâb eder. Nihayet kızlar için de imam-hatip okulları istenmiye kadar varıldı. Kadından din adamı olamıyacağı, İslâm dîninin böyle bir şeyi kabûl etmediğine göre, maksadın, milliyetçilikten uzak, ümmet zihniyetinde nesiller yetiştirmek olduğu, açıktır.

Tabiî orta öğretimde 1938'den sonra millîlik vasfının yok olması, bu dengesizlikte birinci derecede rol oynamıştır. Bu okullarda millî duygudan mahrum nesiller yetiştiğini gören Anadolu halkı, çocuğunu dinî okullara vermeye temayül etmiştir.

1975 Türkiyesi'nde din mes'elesi çözümlenmiş değildir. Çok büyük mes'eledir. Böylesine azametli bir mes'elenin gerçeklere ve millî menfaatlere oturtulamaması, mühim ârızalar doğuracaktır.

II

HUKUK

Dinî Hukuk ve Millî Hukuk

Osmanlı Türkiyesi'nin bir şerîat devleti olmadığı, bir çok bahsimizde açıkça izah edilmişti(*). Eski Türk hukukundan gelen ve «hâkaanî» veya «sultânî» denilen sistem, devletin yüksek menfaatlerini kollıyan bir düzendi. Bu düzene göre yasama yetkisi, padişahındı veya padişah adına yapılırdı. Medenî hukukta geniş ölçüde şerîat ve Hanefî mezhebinin hukuk sistemi tatbik ediliyordu. Fakat ceza hukuku ve diğer sahalarda, kesin şekilde sultânî hukuk hâkimdi. Devletin başından sonuna kadar durum budur.

Esasen Hanefî mezhebinin *istihsân* ve Mâlikî mezhebinin *istislâh* müesseseleri, devletin teşrî (kanun koyma) salâhiyetine dînî bakımdan da bir hayli kolaylık ve serbestî getiriyordu. Kaanûnî'nin Ebussuûd Efendi'ye hazırlattığı kanunlar, buna çok güzel bir delildir ve o zamân için imparatorluğu en mantıkî ve âdil temellere oturtmuştur. Menşei ilâhî ve şer'î gibi görünen bu kanunlar, gerçekte tamamen lâdînî ve millîdir.

Klasik Osmanlı düzeninde 4 Sünnî mezhep de haktı ve nazarîyatta eşit tutuluyordu. 4 Sünnî mezhepten de devletin milyonlarca tab'ası vardı. Fakat çoğunluk Hanefî idi ve —Abbâsî hânedânı gibi— Osmanoğulları da bu mezheptendi. Hanefî mezhebine «Türk mezhebi» denmiştir, üç kıt'aya Türkler tarafından yayılmıştır. Şâfiîler, sayı bakımından ikinci durumdaydı. Fakat Şâfiî mezhebi, muhâfazakârdır. Hanefîlik derecesinde değil, Mâlikîlik derecesinde bile liberal değildir.

Bu mevzûda çok çalışmış olan Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan, şöyle demektedir (*Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları,* XVIII, LXV - LXVI) :

«Gerçekten, kuruluş devrinin kanunlarını yapan ve irâdeleri-

(*) Osmanlı terminolojisinde ve halk anlayışında «kâfir, küffâr, kefere», ancak «barbar, yabancı» mânâsındadır. Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın başka medeniyetten olanlara «barbar» demeleri gibi, Osmanlılar da, başka medeniyetten onlara —aynı mânâda— «kâfir» demişlerdir.

kanun olan ilk Osmanlı padişahlarının çok realist bir şekilde hareket ettikleri ve icab ettiği takdirde Hıristiyan memleketlerinde buldukları mahallî örf ve âdetleri aynen kabûl ve ibkaa ettikleri gibi, dinî denilen esasları da arzu edilen şekilde tevil ettirerek veya şeriatin kendileri için açık bırakılmış kapılarından girerek, muazzam bir dünya devletinin hayatını tanzim eden bir hukukî çevreyi vücude getirmeye muvaffak oldukları, muhakkaktır.— Bu sûretle Osmanlılar, feth ettikleri memleketlerdeki örf ve âdetlerle, halkın alışık olduğu vergi şekillerine, uzun müddet riâyetkâr kalmışlar ve ancak lüzum hâsıl oldukça ve yavaş yavaş onları tadil ve ıslah etmek sûretiyle, kolonilerinden sarf-ı nazar, hiç olmazsa, büyük bir kısım anavatan topraklarında, bütün memleket için umumî ve müşterek bir düzene doğru yükselmek imkânını bulmuşlardır».

Prof. Dr. Halil İnalcık da, mes'eleyi şöyle tahlil ediyor (*Belleten*, XXVIII, 616-7) :

«Osmanlı devletinde padişah, mutlak icrâ otoritesine dayanarak, devlet ihtiyaçları için, şerîat'ten müstakil bir nizam koyma yetkisine sahipti. Bu kanun ve nizamlar, şer'î kaide ve usullere tâbi değildi, sırf padişah irâdesine dayanan fermanlar şeklinde çıkarılıyordu. Bununla berâber bu örfî kanunların, Tanrı'nın emirlerine dayanan şerîat'e aykırı olmaması, İslâm cemaatinin hayrı ve menfaati icabı bulunması şarttı.

«Gülhâne Hattı (1839), aynı esaslara dayanılarak çıkarılmıştı. Yâni, İslâm devletinin ve cemaatinin hayrı gayesiyle, fevkalâde bir durumu karşılamak için, şerîat yanında bir takım yeni düzenler, nizamlamalar ve «usûl-i tanzıymiyye» meydana getirilmesine karar verilmişti. Bu nizam ve tanzim fikri, Osmanlı devletinde, örfî hukuka bağlı eski bir fikirdir. Yeni kanunlar ve idârede ıslahat, aynı kökten kelimelerle ifade olunurdu. Şu halde Gülhâne Hattı, Osmanlı pâdişahlarının, eskiden beri baş vurdukları bir usûlün, yeni bir uygulamasından ibarettir. Fâtih Sultan Mehmed de kanun-nâmesini aynı şekilde bir hatt-ı hümâyûn formu içinde îlân etmiş, ve şer'-i şerîfe uygunluğu belirtilmişti. Bu hareketler, şerîati bozma yahut tamamlama değil, Müslümanlar'ın iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir tanzîm işinden ibaretti. Kayda değer bir nokta da şudur : bu nizâmı ve kanunları, ulemâ değil, doğrudan doğruya idare başında olan ve pratik devlet ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan bürokratlar hazırlardı».

Türk Adâletinin Üstünlüğü

Daima kaide olmamakla berâber, üstün devlet, üstün adaletle kaimdir. Zulüm üzerine kurulan büyük imparatorluklar da vardır, fakat bunların ömürleri sınırlıdır. Kendisine has hususiyetleri, bilhassa kendisininki dışındaki dinlere tanıdığı çok geniş haklar, daha doğru bir ifade ile, yabancı dinlerin işlerine, ibadetlerine ve âdetlerine hiç karışmamakla husûsiyet gösteren Türk adâleti, üstün bir adaletti. Bu sistem, İslâmdan önceki Türk sisteminden geliyordu ve sonradan İslâm dininin pek hayırlı müesseseleriyle zenginleşmişti.

Kusursuz bir adalet sistemi, kusursuz demokrasi gibi, henüz erişilmemiş bir çizgidir. Onun için, bir adaletin üstünlüğü, aynı çağlardaki diğer sistemlerin mukayesesi ve bugüne doğru atıflar yapılarak ortaya çıkar.

Bu ölçümüz doğru ise, klasik devir Osmanlı Türkiyesi'ndeki adalet sisteminin üstünlüğü, o devrin Batılı müşâhidlerinin ifadesiyle, rahatça ortaya çıkmaktadır.

XVI. asır için F. Downey şöyle der (Fransızca tercümesi, 84) : «Bir çok Hıristiyan, adaleti ağır ve kararsız olan Hıristiyan ülkelerindeki yurdlarını bırakarak, Türkiye imparatorluğuna gelip yerleşiyordu».

XV. asır için F. Babinger'in fikri şudur (s. 502) : «Padişahın imparatorluğunda, herkes, kendi hâlinde, bahtiyâr olabilirdi. Mutlak bir dinî hürriyet hüküm sürerdi ve kimse, şu veya bu inanca sahib olduğundan dolayı, bir müşkille karşılaşmazdı».

Fütûhât devrinde Balkan Hıristiyanları'nın Türkler için umumî telâkkileri şöyle idi : «Bu gelen pâdşâh, gaayet â'dildir» (Âşıkpaşa-zâde, Atsız neşri, 140, 13).

F. Grenard şöyle diyor : «Osmanlı idaresinin, feth edilen memleketler için, nihâî derecede liberal olduğunu kayd etmeden geçmemelidir. Bu memleketler ahalisini Türkler, dillerinde, dinlerinde hattâ bazan iç düzenlerinin büyük bir kısmında tamamen serbest bırakıyorlardı. Osmanlılar için, çok defa, vergi almak ve memleketin dış savunma ve iç âsâyişini sağlamak, kâfi sayılıyordu».

A. Gabriel'in «Cebelitârık Boğazı ile Basra Körfezi ve Tuna ile Sudan arasında uzanan imparatorluk» şeklinde tavsif ettiği Osmanlı Türkiyesi hakkında J. Sauvaget, şu hükmü verir :

«XVI. asırdan beri Türkiye imparatorluğu ile siyasî ve ticarî alâkası bulunmıyan veya onunla savaşmıyan bir tek Avrupa devleti yoktur. Bütün XVI. ve XVII. asırlar boyunca Batı'nın en kudretli devleti olan Türkiye İmparatorluğu, muhteşem bir teşkilâta, hiç bir Avrupa devletinin tasavvur edemiyeceği zenginlikte bir malî

kudrete, dünyanın en mükemmel kara ordusuna ve topçusuna, bütün Akdeniz'e hâkim donanmasına, hulâsa, baştanbaşa Avrupa'yı kendisini saymıya mecbur eden bir güce sahip bulunuyordu».

Yine aynı büyük müsteşrık, başka bir eserinde : «aynı paranın geçtiği, aynı kanunların hükümrân olduğu, her köşesinde Türkçe'nin anlaşıldığı, Akdeniz'i baştanbaşa kat' eden bu muhteşem imparatorluk, idaresindeki ülkeleri, büyük bir ileriliğe götürmüştür» diyor.

F. Downey, şöyle diyor (s. 124) : «Padişahın, kendisine iyi hizmet edenleri mükâfatlandırmaması, hemen hiç görülmemişti ve işte bu sebeptendir ki, tab'asından da her zaman sadakat görürdü».

En büyük Alman tarihçisi olan Leopold von Ranke'yi dinliyelim *(Geschichte im Zeiltalter der Reformation,* I, 134-5) :

«XVI. asırda dünyaya hâkim olan dinlerden hangisinin, siyaset bakımından en kuvvetlisi olduğu sorusu karşısında, bu hususta İslâm dînine üstünlük tanımakta tereddüd etmeyiz. Bu din, Türk fetihleri sayesinde, XV. asırda, o zamana kadar teması olmıyan yerlerde, Avrupa'nın göbeğinde, etrâfa yayılmış bulunuyordu. Bu, durmadan artan bir hızla ihtidâlara muhtâc olan, siyâsî bir yayılma idi. XI. asırda elden çıkan Akdeniz hâkimiyeti'ni, İslâm, yeniden kazandı. Burada, Garb'de olduğu gibi, Şark'da Hindistân'da da çok geçmeden yeniden intişâr sâhasını genişletdi. Bâbur-Şâh, o zamâna kadar Hindistân'a hâkim olan gayr-i Müslim hüküm-dârları yıkmakla iktifâ etmedi. Şâh'ın kendi ifâdesiyle («Bâbur-Nâme» isimli ölmez hâtırâtında) «Müşrikler'in sancakları, Mü'minler ile meskûn 200 şehirde sallanmakda, câmî'ler tahrîb edilmekde, Müslümân kadın ve çocukları köle hâline getirilmekde» oldukları cihetle, Osmanlılar'ın Hristiyanlar'a karşı harekâtı gibi, Bâbur-Şâh da, Hindliler aleyhine cihâd î'lân etdi. Onun, bir meydân muhârebesi'ne takaddüm eden günlerde nefsini şarâbdan men' etdiğini, Kur'ân'ın ahkâmına uymıyan tekâlîf'i ilgaa eylediğini, bu kitâb-ı mukaddes'e el basmak sûretiyle askerlerine yemîn etdirerek şecâ'atlerini takvîye eylediğini görüyoruz. Zaferlerine â'id haberler de onda bu dînî vecd-u heyecânın ayniyle mevcûd olduğunu göstermektedir ki, bu sûretle, «Gaazî» unvânı'nı hakkıyle almış bulunuyordu. Bir fikr â'lemi'ne bağlı olan böyle mu'azzam bir devlet'in (Hindistân Timur - Oğulları) zuhûru, İslâm'ın bütün kudret ve azametiyle Şark'a bir başdan bir başa yayılmasını, çâresiz, intâc edecekdi».

«Bizim bâzı nümûnelerini buraya derc etdiğimiz kaanûn-nâme maddelerinin bile, yalnız başlarına, İmparatorluk'un yerleşmiş olduğu memleketlerde bulduğu koyu bir derebeyliğin, şahsî merbûtîyet, keyfî hızmet ve angarya an'anelerinin tekrar teessüsüne mânî

olmak içün büyük bir gayret temsîl ettiğini muhakkak sûretde göstermiye kâfîdirler zannındayız» (Ö. L. Barkan, *Osm. İmp.'nda Çiftçi Sınıflar'ın Hukukî Statüsü, Ülkü,* IX-49, 48).

«Bu eski hakıykati, Avusturya-Macaristân İmparatorluğu'nun çökdüğü 1918 yılında komşu milletler, bize, yeniden hâtırlatdılar. XVI. asırdan 340 sene sonra, ümanizm devri'nde Macar hudûdu'nda ayni hâdisât, tekerrür etdi. Fakat böyle bir mukaayese yapdığınız zamân, XVI. asır Türk hükûmet adamları'nın, zavallı halkın hukukunu korumak husûsundaki gayretleri önünde, eğilmek arzuşunu duyarız» (Oskar Kolling, *Macar Serhadleri'nde XVI. Asır Türk Devri,* Tr. trc., *Ülkü,* no. 82, 309).— *Ay. es., Ülkü,* no. XVI - 91, 50 : «Bu vesîkalardan anlaşılıyor ki, Türk zimâm-dârları, en buhrânlı zamanlarda bile, düşmânlarına veyâ dostlarına karşı olan ta'ahhüdlerini bozmak hatâsına, aslaa düşmek istememişlerdir.— Türkler, nisbeten sükûnetle geçen zamânlarda halkın râhatını düşünmüşler, fakat herhangibir sâhada harb başlayınca da, amânsızca devâm etmişler ve hakıykaten taş-taş üstünde bırakmamışlardır. Sultân Murâd'ın yukarıda zikri geçen hatt-ı hümâyûn'unun şu kısmı, harbin dehşetini ve amânsızlığını çok iyi tasvîr eder : «düşmân'ın kal'alarını, şehirlerini, yıkıp yakasız, mahv edesiz; mâllarını yağmâ edesiz».— Bu irâde şedid olmakla berâber, Garb memleketleri büyüklerinin sırf kendilerine hâkimîyet te'mîn etmek veyâ elde etdikleri hâkimîyeti artdırmak, genişletmek husûsunda mürâcâ'at etdikleri yollar kadar zâlimâne değildi. Avrupa'da sulh vaktinde bile, Enkizisyon mahkemeleri ve îdam sehbâları, faâliyetde bulunuyordu. Hele ücretli askerlerden teşekkül eden ordu toplanınca, halk, bütün malı ile berâber, zulüm â'leti hâline gelirdi. Bunlar, hîçbir vicdân azâbına düşmeksizin, ırk-daşlarını soyar, ezer, öldürürlerdi.— Avusturya ordusu'nun ücretli Valonlar'ı, köylü'nün elbisesini soydukdan başka, zahîrelerini nereye sakladıklarını söyletmek için, onları ayaklarından tutup, ağaçlara asıyorlardı. Bâ'zı köylerde kâfî mıkdârda yakacak bulunduğu hâlde, ücretli askerler, çiftçilerin ev eşyâsını, sapanlarını yakıyorlardı.— 1603 senesinde, Pezzi Alayı memlekete dönmek için emir aldığı zaman, berâberinde, gasb etdiği 4.000 baş atı da götürüyordu ve her zâbitin arkasında, yağmâ edilmiş eşyâ yüklü, 8 araba gidiyordu (kendi vatandaşlarından yapılan yağmâ)...— Bu devre â'id Avusturya Arşivleri'nde halkın hukuku'na dâir hükûmet tâ'lîmâtını araştıracak olursak, böyle şeyler ele geçirmek için, boş yere zahmete girmiş oluruz.— Bu bakımdan hükmümüz, Türk zimâm-dârları'nın lehinedir. Çünki onlar, hakıykaten halkın hayâtı ile alâkadâr olmuşlardır. Naklettiğimiz vesika sûretleri de, şüpheye yer bırakmıyacak şekilde, bunu göstermektedir».

Türk adâleti, diğer büyük Türk devletlerinde de mükemmele yakın ve o çağa göre üstündü. Osmanlı Türkiyesi derecesinde olmamakla berâber, Timurlu Hindistanı'nda da bu, böyle idi. Ekber Şâh devrinde, XVI. asrın son yarısında, savaş kazanılınca, savaşmıyan halk, çocuklar ve kadınlar esîr edilemiyordu. Bu kaide, XX. asırda bile tam tatbik edilememiştir. Gene 1569'da, muazzam bir yekûna ulaşan Hindistanlı Müslüman hacılardan alınan resim, ilga edilmişti. 1564'te cizye lağv olunmuştu ki, bu vergi, imparatorluğun yıllık gelirinin en mühim kısmını te'mîn ediyordu. Zîrâ XVI. asır sonlarında Türkiye'nin nüfusunun yarısından çok azı Hıristiyan'dı. Buna karşılık, Hindistan'ın nüfusunun dörtte üçü Müslüman değildi. Ekber Şâh, bu dâimî vergiyi lağv etmekle, Hindû tab'asına da Müslüman tab'ası ile eşit muamele yapacağını anlatmak istemişti. Çok yeni yılların bir liberal zihniyetidir. O çağlarda pek örneği gösterilemez.

Pâdişâhın Adâlete İtâati

Bizzât padişah, adalete itaat ederdi. Bunun binlerce misali vardır. İleride de görülecektir. Burada şu örneği hatırlatıyorum : III. Sultan Mustafa (1757 - 1774), Beylerbeyi Sarayı'nı genişletmek istemişti. Bunun için, civardaki bir dul kadının arsasını almak lâzımdı. Kadın arsasını satmak istemeyince padişah kızdı. Fakat arsayı zorla almayı aklından geçirmedi. Kızgınlığından garip bir şey yaptı : Zâten eskiyen sarayı yıktırdı ve arsasını, halka mahsus bir bahçe hâline getirdi (İnciciyan, Andreasyan neşri, 106).

Padişahın adalete itaati, örnek olmak içindi. Yoksa devletin en yüksek menfaati neyse, o şekil tatbik edilirdi. Yâni körü körüne kanunculuk diye bir şey yoktu. Devletin menfaati neyse, o kanun ve hüküm getirilirdi.

Sosyal Sınıflar ve Köylü

Devletten dirlik veya maaş alan bütün görevlilere «askerî» denilirdi. «Askerî» sınıf, yalnız savaşan sınıf değil, bütün devlet görevlileri idi. Vergi vermezlerdi. Yâni sistem şu idi : Kendilerine bir maaş verilip o maaştan vergi kesilmek yerine, devletin ödeme gücü neyse, o mıkdar net olarak hesaplanır ve verilirdi. İkinci bir sosyal sınıf, şehirlilerdi : burjuvazi. Burjuva sınıfı, tüccar ve esnaftı. Nihayet «reâyâ» denilen köylü gelirdi. Verginin çoğunu ödemesi ve nüfusun büyük kısmını meydana getirmesi bakımından köylü, devlet için, halkın ve tab'anın esas kesimi sayılıyordu.

Kaanûnî Sultan Süleyman, reâyânın yâni köylünün, devletin efendisi olduğunu söylemiş, sonra bu söz, Atatürk tarafından(*) tekrarlanmıştır. Bu sözdeki mantık ve devlet anlayışı şudur :

Üretici güc, büyük ölçüde köylünün elindedir. Bu güc olmaksızın millet, ordu ve devlet mümkin değildir. Doğurucu kudret, köydedir ve köylüdür.

Bu kaide, önümüzdeki yıllarda, değişecektir. Zîrâ 1980'lerin Türkiyesi'nde artık büyük üretken ve doğurgan güc, köyden şehre geçecek, XX. asrın son yıllarına doğru ise muhtemelen Türkiye, şehirlerden ibaret bir ülke olacak, köy nüfusunun yüzdesi çok azalacak, XXI. asır başlarında muhtemelen % 10'un altına düşecek, sanayi, her şeye hâkim olacaktır. Yâni bugün Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'daki manzara, Türkiye'ye de gelecektir. Fakat biz geleceği değil, geçmişi incelediğimiz için, *Büyük Türkiye Tarihi*'nin mevzû aldığı bütün zamanlarda, büyük sosyal ve ekonomik güç köylüdür ve köydedir. Şehir gücü, daima onun ardından gelmekte ve zaten geniş ölçüde köye dayanmakta, oradan beslenmektedir. Bir Macar tarihçisi, Osmanlı Türkiyesi'nin bu durumunu şöyle ifâde ediyor:

«Tarihî hakikat olarak burada tebarüz ettirmemiz lâzımdır ki, Türkler, «reâyâ» adı altında, herkesin zannettiği gibi, aşağı derecede bir sınıf veya mezhebi kastetmemiş, ancak, imparatorluğun bütün çiftçilerini, Anadolu'nun İslâm halkı ile Tisza vâdîsindeki Hıristiyan'ı, kelimenin orijinal mânasına göre, padişahın bütün tab'ası gibi aynı şekilde anlamışlardır. Devlet, bizde de çiftçiye, şimdiye kadar imparatorlukta yaşıyan milyonlarcası gibi, yeni Hıristiyan tab'adan başka birşey telâkki ve kendilerine resmen İslâm reâyâ'dan veya diğer Hıristiyan devletlerinde çiftçinin ödemeye mecbur ve muktedir olduğundan daha ağır bir yük tahmil etmedi. Bilâkis nazarî olarak ona büyük ehemmiyet atfetti.— Devlet idaresi hakkında bâzı tavsıyeler ihtiva eden bir eserde okuduğumuz gibi, hâkimiyetin iktisadî temellerini reâyâ'da görmektedir : «Devlet iktidarını, ordu, Ordu'yu hazine, hazine'yi reâyâ te'min eder». Bu muhâkeme tarzı, sadece nazarî eserleri Doğu'ya mahsus bir şekilde süsleyen mücerret boş bir söz, münferit bir misal değildir. Türk kanunnâmeleri, hattâ idare makinesinin bâzı hallerde verdiği emir ve tâlimât, hep bu mânâdadır. Daima reâyâ'nın, padişahın himayesinde yaşadığı tebarüz ettirilir. Hükûmete her münferit hâdise, ahlâkî telâkkinin çiftçiyi himaye vesilesiyle tekrarlanması için, iyi bir fırsat verir. Türk idarî makamlarının emir ve tâlimâtında, bu fikrin

(*) «Muhterem çiftçiler, hepimizin efendimizsiniz» (16.III.1923, Adana'da çiftçilere hitap, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, 116).

herhangibir Hıristiyan devleti muamelâtında mevzû-i bahs edildiği derecede yer bulduğunu iddia edebiliriz» (Fekete Lajos, *Macaristan'da Türkler'in Mülk Sistemi,* Türkçe trc., *Tarih Dergisi,* XII-16, 40-41).

Reâyâ veya raiyyet, köylüdür, toprakla ilgisi olan sınıftır. Çoğunluğu çiftçidir, topraktan ürün alır. Bazısı hayvancıdır, o da hayvanını topraktan besliyerek elinde tutar. Binaenaleyh, bâzı yazarların sandığı gibi «reâyâ», devlet veya padişah tab'asının askerî sınıf yâni memurlar dışında kalan kesiminin tamamına verilmiş bir ad değildir. Şehirliye reâyâ denilmemektedir. Çünki toprakla ilgisi yoktur, hiç değilse pek azdır. Şehirli, ticaret, sanayi, sanâat, san'at ve başka hizmetlerle yaşamakta, fakat besinini, köyden sağlamaktadır (M. Akdağ, II, 328).

Askerî, şehirli ve raiyyet dışında bir sosyal sınıf daha vardır : esirler. Harb esirlerini değil, hizmet maksadıyle kullanılan, para ile alınmış insanları, köleleri kasd ediyorum. Osmanlı Türkiyesi'nde bunların şehirlerdeki sayısı, hiç de az değildir. Köyde esir yok gibidir. Zîrâ köylü, bizzât hizmetini yapmaktadır. Üstelik, esir satın alacak derecede zengin köylü çok azdır. Köy ağaları, zengin köylüler, imparatorluğun gücü çözüldüğü zamanlar ortaya çıkmışlardır. Güneydoğu Anadolu gibi bâzı bölgelerde daha da önceleri köy ağalığı varsa da, bu bölgeler, azdır ve kaideyi bozmamaktadır. Sosyal adalet, XVI. asırda, XIX. asırdan daha iyidir. Köyde zengin olmak imkânı çok sınırlıdır. Zengin olabilmek için, şehre gelmek ve orada talih denemek lâzımdır. Şehre gelen köylü, —pek çok misali olduğu gibi —sadrâzam, vezir, kazasker gibi askerî sınıfın (yâni memurların) en yüksek kademesine çıkabilmekte, yahut büyük tacir, armatör, sanayici olabilmekte, burjuvanın en üst derecesine yükselebilmektedir. Tabiî şehre gelen büyük bir köylü kitlesi de, ancak basit hizmetler görmekte, fazla yükselememektedir. Bu sosyal kanunlar, bütün dünyada nasılsa, Türkiye'de de öyle işlemektedir.

Batı ile fark, asaletin olmamasından ve serf bulunmamasından doğmaktadır. Bu iki büyük fark, Avrupa ile Türkiye'nin sosyal yapıları arasında çok büyük bir ayrılık manzarası arz etmektedir. Osmanlı Türkiyesi'nin her asrında pek çok örneği gösterilebileceği gibi, ayağında çarık, sırtında heybe, beş parasız Istanbul'a gelen bir Türk köylüsü, gerekli kademelerden geçip, bir çeyrek asır sonra, bazan daha fazla, fakat bazan da daha kısa bir müddet içinde, sadrâzam olmakta, hattâ pâdişâhın kızını almaktadır. Böyle bir durum, Batı'da mümkin değildir. 1975 Batısı'nda bile başbakan olması mümkin bulunan böyle bir şahıs, kral kızı ile evlenememektedir.

Osmanoğulları dışında hiç bir ailenin ve ferdin, babadan ve atadan edinilme imtiyazı olduğu, imtiyazlı (privilégié) doğduğu kabûl, hattâ tasavvur edilememektedir. Bu sistemin millî olmaktan fazla dinî olduğunu, yâni İslâm dininden geldiğini belirtmiye mecbûrum. Zîrâ İslâm öncesi Türk sosyal yapısı da —Avrupa'daki gibi— asalete dayanmaktadır ve tarhanlar (asil Türkler), çok imtiyazlı bir sınıftır, bütün büyük devlet görevlileri, bilhassa generallikler, tamamen bu sınıfın inhisarındadır. Bu sistemi İslâm'a geçtikten sonra da bir kaç asır muhâfazaya çalışan Türkler, Osmanlı dönemine girdikleri zamân, asâlet mefhûmunu hemen hemen terk etmiş, unutmuş gibiydiler.

Osmanoğulları'nı bu kaidenin tek istisnası olarak göstermiştim. Fakat şu römarkı yapmayı unutmamalıyım: Hânedân-ı Âl-i Osmân («âl» Arabca'da aile demektir), bu aileden doğan çocuğa doğuşundan imtiyaz bahş etmek bakımından, bütün hânedanlar gibidir. Sadrâzamın oğlunun, kuru bir «bey» unvanını taşımak dışında hiç bir imtiyazı bulunmamaktadır; sadrâzam kızının ise, bu kadarcık bir imtiyazı bile bulunmamakta, esnaf kızları gibi kendisine ilk asırlarda «hâtun», sonraki asırlarda «hanım» denilmektedir. Osmanoğlu kanından gelen erkek ve kızlar ise, tamamen imtiyazlıdır, bu imtiyazların ne olduğu yerinde anlatıldı. Hele şehzâde, yâni erkek çocuk, tahta geçmek şansını doğumuyle taşımak bakımından, fevkalâde imtiyazlı bir varlıktır.

Fakat Osmanlı Hânedânı, Batı hânedanları gibi sıhriyyet (evlenme) bakımından, halka, millete kapalı değildir. Batı'da değil kral hânedanları, alelâde, hattâ fakir küçük asil aileler bile, ancak kendi aralarında evlenebilmektedirler. Halktan kız alan bir asil, dillere düşmekte, bu evlenmesi «morganatique», yâni dinî bakımdan meşrû fakat, sosyal ve hukukî bakımdan geçersiz sayılmaktadır. Morganatik bir zevce, meşrû zevcedir, fakat kocasının hiç bir imtiyazına sahip değildir, asalet unvânı taşıyamamaktadır ve ondan doğan çocuklar da, asil sayılmamaktadır.

Osmanoğulları'nda ise padişah veya şehzâde, istediği kızı alabildiği gibi, «sultan» denilen Türk imparatorluk prensesleri de padişahın münasip göreceği herkesle evlenebilmektedir. Bu da gayet tabiîdir : Zîrâ sultanların evleneceği bir asil sınıf yoktur ki, «dâmâd-ı hazret-i şehryârî» denilen sultan kocaları onların arasından seçilsin. Binaenaleyh, kutsal sayılan Osmanlı kanı, bir çok Türk köylüsünün kanına karışmıştır. Meselâ bir örnek vereyim: Âsaf Hâlet Çelebî adında kendi hâlinde, mütevazı, fakat çok kültürlü ve kabiliyetli bir şâir vardı, benim dostumdu. Bu zâtın damarlarında

—küçük ölçüde de olsa— Osmanoğulları'nın kanı dolaşıyordu. Zîrâ atalarından biri, I. Abdülhamîd'in bir kızı ile evlenmişti. Diğer bir misal : Bugünki cumhur başkanının zevcesi Emel Korutürk de böyledir. Zîrâ atalarından biri, III. Ahmed'in kızlarından biriyle evlenmiştir. Bu şekilde evlenmeler yoluyle, Nâmık Kemal gibi en beklenmedik şahısların kanında bir mıkdar Osmanoğlu kanı vardır.

Netice itibarıyle şunu söyliyebilirim : Osmanlı Türkiyesi'nde sosyal yapı, bugünkinden farksızdır veya çok az farklıdır. Zîrâ sosyal farklılık şu demektir ki, bir sınıftan diğerine geçebilmek imkânsız kılınsın veya araya o kadar baraj konsun ki, bu barajları ancak istisnaî şahıslar geçebilsin. Türk toplumunda böyle bir şey yoktur. Bin yıl önce vardı. Bin yıldan beri mâzi olmuştur.

Osmanlı Türkiyesi'nde bir sosyal sınıf olan esirlerin durumunu *VI. Kitap*'ta çok uzun olarak ele alacağım. Burada şunu söylemek kâfidir : Esirlerin durumu, çağdaş bütün toplumlardan pek çok ileridir. Şerîat esirleri çok koruduğu gibi, Türk töresi de bunu îcâb ettirmektedir (Arnold, *İntişâr-ı İslâm,* 159 - 60, 173 v.dd.). Esir, daha doğrusu köle veya cariye, efendisi aleyhine kadı'ya müracaat edip dâvâ açabilmekte, hakkını koruyabilmektedir. Kölesine efendi kızını verebilmekte, efendisi cariyesi ile evlenebilmektedir. Bu evlenmeler istisna değildir, fevkalâde yaygındır. Demek ki kölelik de bir sosyal baraj değildir.

Serflik, yâni Avrupa'da olduğu gibi toprağa bağlı köylü köleliği meçhuldür. Milyonlarca serf, Rusya'da ancak XIX. asrın sonlarında âzâd edilebilmiştir. Dışarıdan getirilme toprak köleliği de yoktur. Bu şekilde milyonlarca köle, Birleşik Amerika ve Brezilya'da da gene XIX. asrın sonlarında âzâd edilebilmiştir. Bu iki tip köleliğin meçhul olduğu Türk toplumunda, ev hizmeti için kölelik, Batı'dan çok daha yaygındır ve daha uzun müddet devâm etmiştir. Fakat Batı'da serf olsun, dışarıdan getirilen toprak işçisi köle olsun, ev hizmetlerinde kullanılanı olsun, kadın ve erkek esirle evlenmek, asil olmıyan bir hür insan için bile çok büyük ve istisnâî bir skandaldı; Türk toplumunda ise yaygındı.

Türk toplumu, ırkçı bir toplum da değildir. Kültür milliyetçisi bir toplumdur. Türk kültür dairesine giren herkesi, kendisiyle eşit saymaktadır. Renkli ırklara karşı en küçük bir önyargısı ve artdüşüncesi yoktur. Zencilerden yüksek Harem-i Hümâyûn görevlilerinden başka,bir iki vezir ve kazasker de çıkmıştır. Siyâhî kız almak veya bir Türk kızının bir siyâhî erkekle evlenmek mes'eleleri de tamâmen serbest bırakılmış, hiç bir baraj konmamıştır. Böyle evlenmelerin yaygın olmadığı bir vâkıadır. Fakat hukukî mahzur bulunmamıştır.

Medenî Hukuk ve Cezâ Hukuku

Osmanlı Türkiyesi'ndeki hukuku anlatmak, bu kitabın mevzuu dışında kalır. Ancak, *Büyük Türkiye Tarihi*'ni okudukça, çeşitli bahisler arasında, nasıl bir hukuk sistemi içinde bulunduğumuz, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Şunları söylemek lâzımdır : Medenî kanunda, hele evlenme ve boşanmada, tamamen şerîat hükümleri ve Hanefî mezhebi tatbik edilmektedir. 1908'den sonra aile hukukuna da bâzı müdahaleler olmakla beraber bu sistem, imparatorluğun sonuna kadar devâm eder.

Birden fazla kadınla evlenmek, sanıldığı kadar yaygın değildir. Daha çok Saray'a ve Hânedân'a mahsus bir âdettir. Tanzimat'tan sonra, birden fazla hanımı olanlar şehirlerde çok azalmıştır. Köylerde, bâzı zaruretler dolayısıyle, bugüne kadar silinmemiştir. Ben, Istanbullu'yum ve çocukluğumda pek çok tanınmış Osmanlı ailesinin içine girdim. Birden fazla hanımı olan hiç bir aile görmedim. Buna karşılık, cariye alma sistemi, 1908'lere kadar devâm etmiştir. Başka türlü bir kadın-erkek münasebeti kabil olmadığı için, zenginler, cariye almışlardır. Bir çeşit metres sistemidir.

Sultanlar ve hanım-sultanlarla evlenenler, hiç bir zaman ikinci bir zevce alamamışlardır. Esasen bir kız, istediği takdirde, evlenme akdine, kocasının başka karı alamıyacağına dair şart koydurabilirdi. Bu, İslâmî bir müessesedir.

Miras hukukunda da şerîat hükümleri her zaman tatbik edilmiştir. Esas, Hanefî fıkhı (hukuku) idi ki, bunu sonradan Cevdet Paşa, *Mecelle* denilen âbidevî eserde toplamış ve Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'si, Türkiye'den ayrılan pek çok devlette yakın yıllara, hattâ zamanımıza kadar tatbik edilmiştir. Bu bahsi, ileride ilim ve kültürden bahsederken ele alacağım.

Hanefî hukuku esas olmakla berâber, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî hukuku da geçerli idi ve vatandaşın, bu sistemlerden birinin kendisine tatbik edilmesini istemek hakkı vardı. Hattâ Hanefî olmıyanlar, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelîler, çok defa Hanefî kadısı'na gidip dâvâlarını gördürürlerdi. Zîrâ Hanefî hukuku, gayetle pratik, sistematik, liberal ve gelişmiştir. Şîî hukuku nazariyatta yasaksa da, devletin Irak, Yemen gibi ülkelerde Şîî tab'ası vardı. Bunların medenî hukuka ait mes'elelerini Şîî hukukuna göre halletmelerine devlet hiç bir zaman ses çıkarmamıştır.

Ceza hukukuna gelince, burada şerîatin tatbik edildiğine ancak nâdiren tesadüf edilmektedir. Ceza kanunları, padişah irâdesiyle konulmuş kanunlardır. İslâmî kaidelere yâni şer'-i şerîf'e aykırı olma-

masına dikkat edilirse de, bu dikkatin, ancak devletin işine geldiği zaman tatbik olunduğu hemen görülür. Devlet işine gelmediği zaman, ceza, ticaret, vergi gibi sahalarda, İslâmî esaslara uyup uymadığına bakmaksızın yüzlerce kanun tedvîn etmiştir. Osman Gazi'den imparatorluğun sonuna kadar durum budur.

Meselâ şerîatte, dört şâhitle isbatlanabilen bir zinâ vak'asında zânîler, recm edilmek yâni taşa tutulmak sûretiyle îdâm olunur. Okyanuslar arasında yayılan ve uzun asırlar devâm eden Osmanlı Türkiyesi'nde bu recm cezâsı, yalnız bir defa, IV. Mehmed zamanında tatbîk edilmiştir. Cezâ gören, bir Yahudi erkeği ile zinâ yapan bir Türk kadınıdır. Bu iş bir Müslüman erkeği ile olsa bu derecede alevlenmiyecekti, fakat Yahudi ile olması, Türk gururunu yaralamıştır. O derecede görülüp işitilmemiş bir vak'a idi ki, bu îdâm şeklini görmek için padişah, sarayından çıkıp Sultânahmed Meydanı'na gelmiştir. Kadın, beline kadar toprağa gömüldükten sonra halk tarafından taşlanıp öldürülmüştür.

Şerîatte hırsızlara verilen sol elin kesilmesi cezası da, pek istisnaî hallerde ve pek nâdiren tatbik edilmiştir. Ceza hukukunda daima sultânî denilen hukuk hâkim olmuştur. Bu hukukun gayesinin de, kanun metinleri gözden geçirilirse, devletin yüksek menfaatlerini kollamak olduğu açıkça müşâhede edilir.

Tanzimat'tan sonra, bu duruma devâm edilmiştir. Yalnız Tanzimat'la berâber, Avrupa'dan alınan kanunlar devri başlamıştır. Tanzimat'tan önce medenî hukuk sahası dışındaki kanunlar şer'î değil, fakat millî idi. Devletin ihtiyacına göre düzenleniyordu ve bu kanunlarda en küçük Avrupa tesiri yoktur. Tanzimat'tan sonra bu Avrupa tesiri görülür ve Meşrutiyet'ten sonra daha da artar. Bu hususu çok tenkıyd etmemek lâzımdır. Zîrâ, meselâ ticâret gibi hukukî sahalarda Avrupa'nın XIX. asırda çok büyük ilerlemeler yaptığı ve çok iyi hukuk hükümlerine eriştiği muhakkaktır. Bunların alınması, Türk toplumu ve devleti için elbette pek faydalı olmuştur.

Bu durumu belirttikten sonra, imparatorluk Türkiyesi'nin klasik devirdeki hukuk sistemine ait bir kaç hususiyeti işaret edip, bahse son vermek istiyorum :

Mürûr-ı Zamân

Mürûr-i zamân (zaman aşımı), 15 yıldır. 15. hicrî yılın bitiminde, bir suç tâkıyb edilememektedir (meğer ki bu takibat 15. hicrî yılın bitmesinden önce başlasın). Katil suçu, buna dâhildir (*Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iyye Sicili*, IX).

Yalancı Şehâdet

Yalancı şehâdeti tesbit edilen şahıs, kadı'nın emriyle, muhzırlar (adlî polis) tarafından uyuz bir eşeğe bindirilmekte, suçunu bağıran bir tellâlin eşliğinde bulunduğu şehrin caddelerinde dolaştırılıp teşhir edildikten sonra serbest bırakılmaktadır (Baron de Tott, *Mémoires*, I, 122, n. 1). Böyle bir şahıs, hayâtının sonuna kadar şâhitlik etmek hakkını kaybetmektedir. Şehâdeti devlet güvenliğini ilgilendiren bir mevzuda ise habsedilmekte, padişahın şahsını ilgilendiren bir mevzuda ise îdâm edilmektedir.

Îdam Şekilleri

Hânedân'ın kanı, —Eski Türk âdetince— kutsal olduğu için akıtılamamaktadır. Bunun için Osmanoğulları ancak ibrişim (ipek) ip veya kuşakla boğulmaktadır. Bu fevkalâde imtiyaz bazan pek seçkin devlet adamları için de uygulanmaktadır (Vezîr-i âzam Dâmâd Makbûl İbrahim Paşa gibi). Böyle bir imtiyaza erişemiyen devlet görevlilerinin başı, balta veya kılıçla kesilmektedir. Tanzimat'tan sonra, îdâm cezâsı alan şahıs askerse, apoletleri söküldükten sonra kurşuna dizilmektedir.

İdâm cezâsı yiyen kapıkulu ise, iple boğulup cesedi denize atılmakta, gömülmemektedir. Cana kıymış eşkıyâ, yol kesen ise, işkenceyle öldürülmekte, çengele asılmaktadır. Îdam cezâsı yiyen askerî sınıftan yâni devlet görevlisi değil, şehirli veya köylü (reâyâ) ise, iple asılmaktadır. İslâm dinine küfr eden veya padişahın şahsına suikasdde bulunan kimse ise, ölümlerden ölüm beğenmektedir. Zîrâ bu suçlar, korkunç şekilde işkence edilerek, uzuvlar parçalanarak ve bu işkence ölümle bitinceye kadar cezalandırılmaktadır.

Baş ezilerek veya havanda dövülerek îdam şekli yoktur. Bu çeşit îdam bir iki defa Cezâyir'de tatbik edilmiştir, imparatorluğun diğer ülkelerinde meçhuldür.

İlmiyye sınıfının hiç bir basamağına îdâm cezası verilmemektedir. Fakat istisnalar olmuştur. Böyle istisnalarda ilmiyye mensûbunun taşıdığı rütbeyi önce askerî rütbeye çevirmek şarttır.

Her cürüm ceza görmektedir. «Hiç bir cürüm ve cünhâ yoktur ki, Türkler onu, cezasız bıraksınlar» (Busbecq, 206).

Hayvanlara Eziyet Etmek Yasaktır

Mahlûk, yâni Allah tarafından halk edilmiş olduğu için, hayvanlara eziyet de ceza müeyyidelerine bağlanmıştır. Yalnız eziyet

edilen hayvanın insana yararlı ve ehlî olması şarttır. Vahşî ve zararlı hayvanlara eziyetin cezası yoktur. Almanya'nın Kaanûnî Sultan Süleyman nezdindeki fevkalâde büyükelçisi meşhur Busbecq, bir kuşa eziyet ettiği görülen bir kuyumcunun, âmme suçu işlemekten tevkif edilip kadı huzûruna sevk edildiğini hayretle nakleder, zîrâ Avrupa'da böyle bir şey, suç sayılmamaktadır (s. 145-6).

Âsîlerin Durumu

Tabiatiyle âsîler, en ağır suçlular arasındadır. Devlete baş kaldıran, nâdiren îdamdan başka bir ceza ile tecziye edilmektedir. Padişâh afvına uğrayan âsîler yok değildir; fakat bu durumda dahi gözetilen husus, devletin yüksek menfaatidir.

d'Ohsson, âsî'yi şöyle tarif eder (V, 101) : «Padişahın otoritesine baş kaldıran, irâdesine karşı koyan, mülküne elinde silâh olarak taarruz eden, âsîdir». Bütün imparatorluk nazarî hukukta padişahın «mülkü» sayılır; yukarıda verilen târifi anlamak için bunu hatırlatmak isterim.

Mahbusların Durumu

Mahbuslara, ister bir kaç saat, ister müebbeden hapishaneye girmiş olsun, elden geldiği kadar iyi ve insanca davranmak, dinî şefkat ve devlet siyâseti icâbıdır. Avrupa'daki gibi onlara insanlık dışı bir sınıf muamelesi yapılmaz. Hapishanede işkence, hattâ zorbaca muamele, kesin şekilde yasaktır (d'Ohsson, V, 59).

III

HIRİSTİYAN ve MÛSEVÎLER

İmparatorluğun Müslim ve Gayrı Müslim Tebeası

Daha Ertuğrul Bey'in —imparatorluğun atom çekirdeği olan— uç beyliği çağında (1231 - 1281), devletin Hıristiyan tebeası vardı. İmparatorluğun sonu olan 1922'de de mühim sayıda idi. Bugünki gayrı Müslim azınlıklar da onun devâmıdır.

Nazariyatta her Müslüman, eşit hukuku hâiz tebea-i şâhâne'yi teşkil ederdi. Demek istiyorum ki, Türkler'in, diğer Müslüman unsurlara göre daha imtiyazlı durumları yoktu. Fakat bu, sadece nazariyatta idi. Aslında Türk olmanın çeşitli imtiyazları bulunuyordu, en mühimmi dildir. Türkçe bilmiyen Müslüman'ın, devlette küçük de olsa görev alması mümkin değildi. Yemen'de de, Macaristan'da da, Habeşistan'da da, Cezâyir'de de tek resmî dil Türkçe idi. Devlet bu hususta o kadar mutaassıptı ki, Meşrutiyet'ten sonra Arab eyaletlerde orta okullarda olsun tedrisatın Arabca olması, bazı durumlarda Arabca'nın resmî dil olarak kabûl edilmesi talebini Mahmud Şevket, sonra Tal'at Paşalar, müzakereye koymadan reddetmişlerdir. Bu şuûrun azametini anlamak için, bunu reddeden ilk sadrâzam, Mahmud Şevket Paşa için Türkçe'nin, kendi üçüncü ana dili olduğunu hatırlamak îcâb eder : Bu Türk generalinin ana dili Çeçence'dir. Sonra Kuzey Kafkasya'dan Bağdad'a gelmiş, burada Arabca öğrenmiş, ancak okula başladıktan sonra Türkçe öğrenmiştir.

Hânedânın çok sâf bir Türk menşeden, Oğuzlar'ın Kayı boyunun Karakeçili aşîretinden gelmesi ve bununla —bir asalet unsuru olarak— iftihâr etmesi, bu iftihârın herkes tarafından bilinmesi, herşeyin padişaha bağlı bulunduğu bir sistemde, Türk'lüğü çok muhâfaza etmiştir. Padişahların —bir kaçı hâriç— çok iyi Arabca ve Farsca okuyup yazabildikleri halde bu dilleri konuşamamaları, yalnız Türkçe konuşabilmeleri, bir defa onlara muhâtab olabilmek için, Türkçe bilmeyi şart kılıyordu. Padişaha muhâtab olamıyan bir adamın, imparatorlukta istikbali yoktu.

Türk'lüğün muhâfazası kolay değildi. Bugünki Türkiye'de kolay olmamaktadır. Türk nüfusunun —meselâ XVI ve XVII. asırlar-

da— umumî nüfusun hiç bir zaman imparatorluğun dörtte bir nüfusunu geçtiğini sanmam, belki beşte bir nisbetinde idi. Böyle bir teşekkülde Türk'ü muhâfaza edebilmek, «Türk mûcizesi» denilen tarihî vâkıalardan biridir. Ve bunun baş sebebi de dildir, Türkçe'dir.

Dil, pek çok unsuru ihtivâ eden ana unsur durumundadır ve her zaman öyle olacaktır. Türkiye'de komünistlerin kültür unsurları arasında en çok dile saldırmaları kadar tabiî bir şey yoktur. Zîrâ dilin ne olduğunu Moskova'dan gelen direktiflerden öğrenmişlerdir. Dili değiştirmek için, arkalarına mühim bir gafil kitleyi de alarak, devamlı aksiyon hâlindedirler. Dilin değişmesi onlara, iki kapital menfaat sağlar : Dış Türkler'le dil ayrılığı başlar ve iki taraf biribirini anlamaz olur (Süleyman Demirel'in Bakû'yu resmî ziyaretinde Âzerî Türkler, TRT'nin dilini anlamakta zorluk çektiklerini söylemişlerdir). Türkiye içinde ise, yeni dille yetişen neslin, bütün mazi ile, hattâ bir kuşak öncesi ile, komünist olmıyan bütün Türk kültürü ile ilişiği kesilir. Böylece Türklük ortadan kalkar ve milletlerarası komünizmin emrine çok kolay girer.

İmparatorluk Türkiyesi'nde Türk'lüğün yazılı (mektûb) olmıyan, fakat geleneğe (urf) dayanan imtiyazlı durumları çoktur. Devletin bütün eğitim, kültür, adalet ve din mekanizmasını mutlak olarak elinde tutan ilmiyye sınıfında Türk olmıyan Müslüman kavimlerin nisbeti, hiç bir devirde onda biri bulamamıştır. Zîrâ bu sınıfa girme işi o kadar karmaşık Türk kültürü yüküne ve babadan oğula, üstaddan şâkirde işleyen bir mekanizmaya bırakılmıştır ki, bu mekanizma, mutlak şekilde olmasa bile, gayrı Türk'ü tasfiye edivermiştir.

Yıldız Sarayı'nda bir Türk bahçıvanı : «pis Türk» diye azarlıyan bir Arnavut tüfekçi subayının sözünü pencereden duyup başını uzatarak : «ben de Türk'üm» diyen II. Abdülhamîd'in karşısında, subayın ödü kopmuştur.

Fakat denge, çok iyi kurulmuştu. İhtişam devrinde çok iyi kurulmuştu. Sonraki asırlarda bu dengeyi muhâfaza edebilmek artık o kadar kolay değildi. Bunun son büyük üstâdı II. Abdülhamîd idi. Hissen Türk milliyetçisi olduğu halde, o derecede zeki bir politika tâkıyb etmişti ki, Türk kadar Arab, Arnavut, Kürd, Çerkes, Abaza, Laz, Boşnak, Pomak, Giritli, Çeçen, Lezgi gibi gayrı Türk Müslüman kavimleri de —herbirine ayrı ayrı siyaset uygulıyarak— şahsına ve devlete bağlamıştı.

Binaenaleyh, bazan ileri sürüldüğü gibi, İmparatorluk Türkiyesi, Türk'lüğün kaynadığı bir kazan değil, Türk'lüğün kaynattığı bir kazandır. Böyle bir kazan, Atlantik'le Hazar arasında kaynatılabilmiş ve bugünki varlığımızı sağlamıştır. Gene böyle bir kazan, ko-

münizmin bulaşmasıyle de, bugünki Meriç'le Ağrı Dağı arasındaki asgarî sınırlı Türkiye'de asla kaynatılamamaktadır.

İmparatorluğun gayrı Müslim, Müslüman olmıyan tebe'asına gelince : Azamet asırlarında bu tebeanın nüfûsu, devletin yarı nüfusuna hayli yaklaşmış, sonraları bu nisbet —dış ülkelerin kaybının başlamasıyle— azalmıştır. Bu derecede mühim bir ekalliyeti, sayısı on milyonları bulan büyük kitleleri idâre edebilmek, büyük bir hünerdi. Ama bu hünere Türkler, çok alışıktılar. Osmanlı devletinin kurulmasından çok önceki asırlardan beri, dünyanın en mükemmel staj ve tecrübesini yapmışlardı. İmparatorluk sahibi millet demek, yabancı kavimleri idare san'atının üstâdı olan millet demektir.

Devlet idaresine katılabilme hakkının fiilen kısıtlanmış olması dışında imparatorlukta bir Ispartalı Türk ile Somalili bir Siyâhî'nin hukuk bakımından olduğu kadar, örf bakımından da hemen hemen hiç bir farkı yoktu. Zîrâ ikisi de Müslüman'dı. Kafkas dağlarından gelen bir Lezgi veya Fas'tan gelen bir Berberî, Istanbul'da zengin olabilir, sadrâzamın kızını alabilirdi.

Gayrı Müslimler için durum böyle değildi. Bir takım hakları kısıtlanmıştı.

İmparatorluğun gayrı Müslim tebeası şu din ve mezheplere ayrılıyordu :

En büyük kitle, Ortodoks mezhebinden Hıristiyanlar'dı. Ortodoks mezhebinin başı olan Ortodoks Cihan Patriği, Fener'deki sarayında oturur, vezîrâne, hattâ hükümdarca bir hayat yaşardı, fakat tâyin veya seçilenin tasdik yetkisi pâdişah ve onun adına Dîvân'a âitti. Protokolde vezirlere eşitti. Fâtih'in kurduğu sistem buydu. Bu sistemle Fâtih, Roma'da, bütün Hıristiyan'lığın başı geçinen (henüz Protestan mezhebi yoktu) Papa'nın nüfuz dairesini kısmak ve Ortodoks âlemini onun kucağına düşürmemek düşüncesiyle hareket etmişti. Cihan Patriği'nden sonra Kudüs, İskenderiyye ve Antakya patrikleri geliyordu, bunlar da Cihan Patriği gibi padişahın tab'ası idiler. XVI. asır sonlarında Istanbul Patriği'nin müsaadesiyle Moskova Başmetropolidi'ne de patriklik verildi. Bu patriklik, padişahın değil, çarın elindeydi.

Şu kavimlerin hemen hepsi Ortodoks mezhebindedir : Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Sırplar, Bulgarlar (bunların hepsi Slav'dır), Romenler (Latin ırkı), Yunanlılar, Gürcüler (Kafkas ırkı). Bilhassa Romenler içinde Katolik olanlar da varsa da, Katolik mezhebi bütün bu kavimlerde azınlıktır. Bu kavimlerden Yunanlılar, Bulgarlar, Sırplar, Gürcüler, hattâ Ukraynalılar, vaktiyle, bütünüyle Osmanlı tab'ası idiler. Ayrıca Arnavutlar'ın ve diğer başka kavimlerin içinde de ehemmiyetlice Ortodoks azınlıklar vardır.

Ermeniler de büyük çoğunlukla Ortodoks olmakla berâber, onların Ortodoks mezhebine «Gregoryen» denilmektedir. Habeşistan ve Mısır'daki Hıristiyan Habeş ve Arablar da Ortodoks'tur. Fakat onların da patriği başkadır. Bunlara «Yâkuubî» denilmektedir.

Bu sûretle XVI - XVII. asırlarda Türkiye, dünya Ortodoks nüfusunun üçte ikisini içine alıyordu. Ortodokslar içinde hemen hemen yalnız Ruslar, Türkiye idaresinden uzak kalmışlardı.

Katolikler'e gelince : Hıristiyanlar'ın çoğunluk mezhebidir. Başı Papa'dır. Roma'da oturan bir hükümdardır (bugün de öyle). Ortodoks'luğu ve Protestan'lığı koruyan Dîvân-ı Hümâyûn, Katolikler'e iyi gözle bakmamaktadır. Zîrâ devletin büyük düşmanları, Katolik Avrupa devletleridir.

İmparatorluğun başlıca Katolik tab'ası, Hırvatlar, Slovenler, bir kısım Arnavudlar, bir kısım Romenler, Lübnan'daki Mârûnî Arablar'dır. Büyük çoğunluğu Katolik olan Macarlar ise, en mühimleridir. Nihâyet, büyük bir Katolik devlet olan Polonya'yı da saymak mümkindir. Zaman zaman devletin Katolik Çekoslovak tab'ası da olmuştur.

İmparatorluğun —XVI. asır başlarında Luther ile ortaya çıkan — Protestan mezhebinden tab'ası azdır. Protestan mezhebinde Macarlar ve her kavimde küçük azınlıklar vardır. Kuzey Avrupa mezhebi olan Protestanlar'ı Dîvân, daima Katolikler'e karşı desteklemektedir. Zîrâ en büyük düşmanları olan Almanya İmparatoru, İspanya Kralı, Papa, Malta Şövalyeleri vs., Katolik'tir.

Süryânî, Nestûrî, Asûrî gibi çok ufak Hıristiyan mezhebi sâliklerinin hemen tamamı da Türkiye içinde yaşamaktadır.

Nihayet devletin Mûsevî dininden Yahudi tab'ası da vardır. Bunların çoğu İspanyolca'nın bir şeklini konuşmaktadırlar. Avrupa'dan kovulan Yahudi, Türkiye'ye sığınmakta ve yaşamaktadır. Başları, Istanbul'daki hahambaşıdır.

İmparatorluğun, Orta Afrika'da Putperest tab'ası da vardır. Fakat Hıristiyan ve Mûsevîler'den başka gayrı Müslim tab'anın bir ehemmiyeti yoktur. Sabataistler (Dönmeler, kibar dilde : Avdetîler), Yezîdîler gibi Müslüman toplumu içinde yaşıyan, fakat aslında İslâm dininden uzak olan küçük mezhepler de imparatorluğun içindedir. Bunlar sapık mezhep sayıldığı, devletçe tanınmış başları olmadığı için, Müslüman görünmek için çok dikkat etmektedirler.

İmparatorluğun Şîî Müslüman tab'ası da vardır. Yemen'deki Arablar'ın yarısı Zeydî mezhebinden mûtedil Şîîler'dir. İran'ın resmî mezhebi olan Câferîler ise Orta ve Güney Irak'ta yaşamaktadır. Müfrit bir Şîî mezhebi olan İsmâîlîler'in sayıca ehemmiyeti yoktur.

Nihayet, Sünnîlik ve Şîîlik dışında bir İslâm mezhebi olan Hâricîler de Türkiye'de yaşamaktadırlar. Yalnız Ummân'da çoğunlukta olan bu mezhepten çok küçük cemaatler, Kuzey Afrika'da da bulunmaktadır.

Kısaca imparatorluğun din ve mezhep coğrafyası budur. Şimdi gayrı Müslimler'in, devletçe resmen varlıkları tanınmış Hıristiyan ve Mûsevîler'in hangi hukukî statüyü hâiz bulunduklarını, kendilerine nasıl davranıldığını inceliyelim.

Din Hürriyeti

Din hürriyeti, imparatorluğun —bütün Türk imparatorluklarında olduğu gibi— esas prensiplerinden biridir. Bu prensipten, aleyhinde de olsa, hiç bir zaman vaz geçmemiştir. Osmanlı Türkiyesi'nde, padişahın kanunlarına itaat etmek şartıyle, her din ve mezhepten olanın yaşamak, hayatını kazanmak, ibadetini serbestçe ve açıkça yapmak hakkı vardır. Bu hak, padişah fermanları ile te'yîd edilmiştir. Hiç bir şahıs, cemâat ve kavme dînini veya mezhebini değiştirmesi için baskı yapılamaz ve yapılmamıştır, bildiğimiz hiç bir vak'a yoktur. Yalnız Müslüman'ın başka bir dini kabûl etmesi yasaktır ve bu yasak, îdâm cezâsıyle, en sıkı teminata alınmıştır.

«Şu vâkıaya itiraz edilemez ki, Osmanlılar, Yeni Zaman tarihinde devletlerini kurarken, dinî hürriyet prensibini temeltaşı olmak üzere vaz' etmiş ilk millettir» (Gibbons, 63).

Unitarian akıydesine mensup bir İngiliz, Paul Best (1590-1657), 1624'te, IV. Murad zamanında Erdel'i (Transilvanya) ziyâret etmişti. 1647'de yazdığı *Mysteries Discovered* adlı çıkar çıkmaz İngiltere hükûmetince imha edildiği için bugün fevkalâde nâdir olan eserinde, Türkler'in Erdel'de kurduğu fikir hürriyetini öğmekte, bu yüzden ülkenin gerçek bir reformasyona eriştiğini söylemektedir (N. Berkes, *Belleten,* XXVI, 726, not).

Campanella, 1627'de, Roma (İtalya) ve Bohemya (Çekoslovakya) Hıristiyanları ile Osmanlı tab'ası Hıristiyanlar'ı mukayese eder ve bu sonuncuların mukayese edilmiyecek derecede daha vicdan ve din hürriyeti içinde yaşadıklarını yazar (K. Bilgegil, *Rönesans Edebiyatında Türk Takdirkârlığı,* 67). Jean Bodin, Fransa devletinin Türkiye devleti gibi idâre edilmesindeki zarûretleri XVI. asrın sonlarında anlatırken, padişahın yalnız İslâm dininin başı olmakla kalmadığını, aynı zamanda imparatorluğundaki Ortodokslar'ın, Katolikler'in ve Mûsevîler'in de başı olduğunu, bu 4 dine eşit muamele ettiğini ve nimetleri bu dinler arasında âdilâne paylaştırdığını, ehemmiyetle kaydeder *(Discours,* V, 655). Avrupa devletler hukuku-

nun kurucusu sayılan Bodin'e (1520 - 1596) göre bunun için Türkiye devleti cihanşümûldür ve bunun için Roma imparatorluğuna hiç bir devlet Türkiye gibi vâris olabilecek durumda olmamıştır.

Cenevizli Chénier, 1717'de, III. Ahmed devrinde, Rochefort'a yolladığı bir raporda şöyle der (Hammer, XV, 350) : «27 yıl kadar önce (1690 civarı, III. Süleyman devri), bâzı Protestan Fransızlar, padişahın ülkelerinden birine sığınmayı tasarladılar. Bu kararlarının birinci sebebi, Katolik Fransa'nın, Protestan Fransızlar'a karşı devamlı ve umumî zulmu idi. Diğer sebep, Türkler'in bütün dinlere karşı cihanşümûl ve değişmez müsamahası idi. Bu müsamaha, bugüne kadar, Türk ülkelerinde, bütün dinlerin serbestçe yaşamasını sağlamıştır. 1717 yılının sonlarına doğru da, bâzı Protestan Fransızlar, bu yüzden İstanbul'a geldiler».

Türkler'in Cihanşümûl Vicdan Hürriyeti Anlayışları

Osmanlı Türkiyesi'nin gösterdiği din hürriyeti anlayışı, şüphesiz sağlam millî temellere ve geleneklere oturmuştu. Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin eserleri ve davranışlarında, bu telâkkinin şâhâne örnekleri görülür. Bir gün Mevlânâ, bir Hıristiyan keşişe hakaret eden bir Türk tâcirine : «hemen, özür dile ve duasını rica et» dedi. Başka bir gün Mevlânâ'nın müritleri, bir Hıristiyan mimara neden Müslüman olmadığını sordular. Mimar, 50 yıldır bu dine mensûb olduğunu, Hıristiyanlık'tan ayrılmaktan korktuğunu ve utandığını söyledi. Bu sırada içeri giren Mevlânâ : «Allah'tan korkan, Hıristiyan da olsa dindardır» dedi. Mimar, derhal kelime-i şehâdet getirip Müslüman oldu. Mevlânâ'nın müridleri arasında çok Hıristiyan vardı. Bir gün bir Ermeni kilisesinde semâ etmiş, oradaki Ermeniler, Müslüman olmuşlardı. Başka bir gün, semâını seyreden bir çok Rum, ihtidâ etti. Mevlânâ'nın tesiriyle 18.000 kişinin ihtidâ ettiği söylenmektedir (Eflâkî, *Derviches Tourneurs,* II, 112, st. 23).

Selçuklu Türkiyesi'nde olduğu gibi Osmanlı Türkiyesi'nde de Müslüman ve Hıristiyanlar'ın müşterek kutsal ziyaretleri vardı. Bazı yatır'ların Müslüman mı, Hıristiyan mı olduğunu söylemek, bugün bile mümkin değildir (O. Turan, II, 182). Bir Türk, hastalığının iyileşmesi için bir Hıristiyan rahip veya keşişten rahatça dua rica edebiliyordu. Hele keşişler (Hıristiyan târik-i dünyâları, dervişleri) Türkler tarafından, gerçekten mübarek adamlar sayılagelmiştir.

«Türk halkı, kendi iç âleminde samimî Müslüman, fakat başkalarının itikat ve inançlarını kendisininkine tehlikeli rakip sayan bir heyecan tipi değildi. Gerek Selçuklular, gerek Osmanlılar çağı

Türk harb makinesi, bunun için Hıristiyan halk kitlelerine korkunç gelmiyor, böylece, Türk toplum hayatı devamlı şekilde Batı'ya yaklaşıyordu» (M. Akdağ, II, 52).

Türk toplumunda hiç linç hâdisesi görülmez. Linçe lâyık görülen adam, hükûmete şikâyet edilir ve böylece cezâ görülür. Bu şekilde heyecan gösterileri, Türk toplumunda yoktur. Kadınlara hemen hiç bir zaman îdâm cezâsı vermemiş bir düzendir. Çok suçlu, meselâ padişah aleyhine (lèse-majesté) suç işleyen kadın, boğularak denize atılmıştır. Kadın, ipe çekilmemiştir.

Prof. Akdağ, Osmanlı düzeninde türlü dinden olanlara uygulanan eşit hukukî kaideler dolayısıyle, imparatorluk düzeninin, bugünki laiklik prensibine «çok yaklaştığı» görüşündedir (II, 42). Tabiî bu görüş bilhassa şu bakımdan mübalağalıdır ki, cumhuriyet devrinde gerçek laikliğin tatbik edildiği ileri sürülemez, meselâ İnönü iktidarı demek, din düşmanlığı demek olmuştur.

Osmanlı düzeninde gayrı Müslimler'e karşı hiç bir önyargı olmadığı hususu doğrudur. 1556'da, Kaanûnî devrinde Bursa'da geçen şu olay, çok karakteristiktir *(Bursa Şer'iyye Sicilleri,* A.58/63, v. 72b) :

Bursa'nın bir köyünde Türkler'le Rumlar, iki ayrı mahalle hâlinde oturmaktadırlar. Köyün Hıristiyan mahallesinde bir kilise, Müslüman mahallesinde bir cami vardır. Ayrıca Türk mahallesinin ortasında ikinci bir eski kilise kalmıştır, yalnız pazar âyinlerinde kullanılmaktadır. Türkler, Müslüman mahallesinin içinde kalan kilisenin camie çevrilebilmesi için Bursa kadısı'nı müracaat ettiler. Kadı, kendisini salâhiyetli görmeyip en yüksek makama, Dîvân-ı Hümâyûn'a (bakanlar kurulu) başvurdu, çünki kiliselerin durumları, çeşitli padişah fermanları ile tesbit edilmişti. Dîvân, köye hey'etler göndererek tahkikat yaptırdı ve soruşturma açtırdı. Bu iş, üç yıl sürdü. Üç yıl sonra Dîvân, bu kilisenin Hıristiyanlar'ın ibadeti için işe yaramıyacağına ve camie çevrilebileceğine karar verdi. Adalet duygusu, bu derecede hassastı.

Fransız tarihçisi H. Hauser, XVI. asırda Türkiye'deki Hıristiyanlar'ın, Avrupa'daki dindaşlarından daha bedbaht olmadıklarını söyler *(Débuts de l'Age Moderne,* 45).

Vicdan hürriyeti tamdı. Hıristiyanlar her türlü ibadetlerini icra ve örflerini îfâ ve idâme edebiliyorlardı. Yalnız devlet güvenliğine karşı suç işledikleri takdirde, amansız şekilde cezalandırılıyorlardı. Bu yüzden Köprülü Mehmed Paşa ve 2 asır sonra II. Mahmud, birer Ortodoks Cihan Patriği astırdılar ki, Papa ile eş derecede bir

din adamı idi. Zîrâ devlete ihanet etmişlerdi. 1821 Yunan ihtilâlinde, Fener Patriki ile berâber bir sürü yüksek Ortodoks papaz da asıldı. Meselâ bu arada Kıbrıs mutasarrıfı Küçük Mehmed Paşa, adadaki Rumlar'ı ayaklandırmak isteyen Kıbrıs başpiskoposu ile bir kaç papazı astırmıştı *(VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 929).

Devletin sadık tab'ası olan Hıristiyan, devrin şartlarına göre her türlü hürriyetten istifade edebiliyordu. Meselâ, Hazret-i Îsâ'nın doğum gününde Galata'daki Hıristiyan gemileri —önceden hükûmetten izin almak şartıyle— toplarını ateşliyerek şenlik yapabiliyorlardı (Naîmâ, V, 4). Bugün böyle bir şeye izin verileceğini tahmin etmem.

Türk fethinin —adayı İtalyanlar'dan alarak— yerli Rumlar'a Kıbrıs'ta hangi nimetleri getirdiğini Sir Harry Luke, şöyle izah eder *(Cyprus,* 1957, 73) :

«Türkler, Kıbrıs'ta Ortodoks Rumlar'a iki nimet getirdiler : Bizans devrinde bile olan ve Venedik idaresinde şiddetlenen köylüyü inleten toprak köleliğine son verdiler. 3 asırdan beri Katolik baskısı altında olan Ortodoks piskoposluğunu canlandırdılar. 3 asırdan beri toprak esiri (serf) olarak çalışan Rumlar, az bir ücretle, işledikleri toprakların sahipleri oldular. Türk fethini sevinçle karşılıyan Kıbrıs Rumları, böylece o zamana kadar görülmemiş bir iktisadî ve vicdanî hürriyete eriştiler».

Bu, öylesine görülmemiş bir dinî müsamaha idi ki, von Moltke, 22 şubat 1837'de Istanbul'dan Almanya'ya şu tarihî cümleyi yazmıştır (s. 90-1) : «Türkler, biz Hıristiyanlar'a karşı, ancak sarsılmaz bir îmânın te'mîn ettiği rûhî üstünlükle mümkin olabilecek bir müsâmaha gösterebiliyorlar».

Bu husustaki Avrupalı şehadetleri pek çok, Hıristiyanlar'ın Türkiye imparatorluğundaki durumundan şikâyet edenlerse nâdirdir. Bu şikâyetler, Tanzimat'tan sonra Avrupa'da başlar ve tamamen siyasîdir, Türk imparatorluğunun şu veya bu bölgesini ele geçirebilmek politikasına dayanır. Zîrâ bu devirde Hıristiyanlar'a karşı Türk müsamahası eksilmiş değildir, bilakis artmıştır.

Bir Türk, ibadet hâlindeki Hıristiyan'dan asla ürkmez. Kiliselere girer, Hıristiyan ibadetini seyreder, org musikisi dinler. Bu ibadeti seyrederken hiç bir nefret duygusu duymaz ve hiç bir saygısızlıkta bulunmaz. XVI. asır sonlarında III. Murad zamanında Istanbul'a gelen Fourquevaux Baronu, bunları yazar (Iorga, *Voyageurs Français,* 30).

Kendilerine saygı duyulan Türkiye'deki din adamlarının çoğu, parlak şahsiyetler değildi. Hele Rum papazları pek cahildi. Kaanûnî devrinde Istanbul'u ve Türkiye'nin başka yerlerini ziyaret eden

Fransız Belon şöyle der (*Les Observations*, Paris, 1553, 37v) : «Tous les Grecs sont pour le iour d'huy en si merveilleux regne de ignorance qu'il n'y ha acune ville en tout leur pas où il y ait université et aussi ne prennent acun plaisir à apprendre les lettres et sciences».

Türkler'in pek iyi münasebetler kuramadıkları Katolikler'in Türkiye'deki durumu bile tamamen hürdü. XVII. asır başlarında Istanbul'a gelen bir Fransız seyyahının şehadet cümlesi (Iorga, 63) : «Dans les Etats du Grand Seigneur, les Catholiques, qui vivent avec autant de liberté, pour ce qui est de leur concience, que s'ils estoient au milieu de la chrestienté». Bu şehadet cümlesi yazıldığı çağda Papa ve İspanya Kralı gibi Katolik liderleri, Müslüman ve Mûsevîler'i imhâ etmek için her çareye başvuruyorlardı.

1680'den önce Türkiye'yi gezen Grelot, *Relation Nouvelle d'Un Voyage à Constantinople* adlı seyahat-nâmesinde, Türk imparatorluğunun liberal, fakat asla kozmopolit olmıyan atmosferini iyi tasvîr etmiştir : Şapka giyen herkesin yabancı olduğunu, Türk tab'ası olmadığını, Türkler derhal anlıyorlardı. Zîrâ Türkiye'deki Hıristiyanlar, şapka giymiyorlardı. Bizim de yabancı (freng) olduğumuz anlaşılıyordu. 15 günde Haleb'den Diyarbekir'e bir Türk kervanıyle geldik. Her uğradığımız yerde, bizi Müslümanlar'dan ayırt etmeksizin kahveler, meyveler ve şerbetler ikram ettiler. Kervan yol alırken Türkçe ve Arabca şarkılar söyleniyordu. Biz de Fransızca şarkılar terennüm ediyorduk. Doğu'da, bir seyyah, hiç bir zorluk çekmeden yol alabilmektedir. Bizim bütün şehirlerimizde ise seyyahlar, pek çok müşkilâtla karşılaşırlar. Geçtiğimiz yerler, bilhassa camilerin çevresi tertemizdi. Bizim kiliselirimizin çevresi ise pislik doludur ve sidik kokar (s. 225-6, 241-2).

Avrupa'da Dînî Müsâmahasızlık

Osmanlı Türkiyesi'ndeki şu vicdan hürriyeti durumu, bugün için bize çok tabiî bir şey gibi gelebilir. Ama o asırlarda, Türkiye'nin durumunun tamâmen istisnâî mâhiyette olduğunu, burada bir kaç örnekle belirtmekte lüzum vardır. Türkiye'de dini veya mezhebi için öldürülen, işkence edilen baskı yapılan şahıs ve cemaat yoktur. Avrupa'da ise, bu sebplerle kan gövdeyi götürmektedir ve bu olaylara din savaşları (guerres de religion) denmektedir.

1582'de bir İngiliz kadırgası, Malta kıyılarında karaya vurdu. Katolik Malta Şövalyeleri, dinden sapıtmış saydıkları Protestan İngiliz gemicilerini Roma'ya gönderdiler; gemiciler Roma'da törenle yakıldı (A. Tenenti, *Venezia e i Corsari*, 1961, s. 51).

1525'te Leipzig'de iki Alman'ın ceplerinde Protestan mezhebine ait iki kitap bulundu. Almanlar'ın sırf bunun için derhal kılıçla kelleleri uçuruldu (L. von Ranke, II, 206-7).

Ortodoks Rusya'da kanlı taassup, XVIII. asırda bile devâm etti. «Raskolnik» tarîkatine mensup yüzlerce Rus dervişi, dinden sapıttıkları ileri sürülerek, 1742'de törenle yakıldı. —Bir teki hâriç— aynı yıl Rusya'daki bütün Ermeni kiliseleri kapatıldı. Tataristan'daki (Kazan) 526 camiin 418'i tahrîb edildi. Bütün Yahudiler «Îsâ'nın düşmanı» ilân edilerek Rusya'dan sürüldü. Şaman olan Volga Fin kavimlerine (Mordvinler, Çeremisler vs.) Ortodoks Hıristiyan'lığı kabûl ettirmek için, görülmedik zulümler yapıldı (Lavisse-Rambaud, VII, 411).

İngiltere'de 1689 kanunu ile bütün Hıristiyan mezhepleri serbest bırakıldı. Katolikler hâriç... Katolikler, bütün medenî ve siyasî haklarından mahrum kılındı. Okulları kapatıldı. Papazları takıyb ve tevkif edildi. Katolik mezhebinden Anglikan mezhebine geçen bir çocuğa, hayattaki ana babasının bütün serveti derhal verildi. İrlanda Katolik ve bir İngiliz eyaleti olduğu için, oradaki vahşet, çok kanlı oldu. Katolik ibadeti resmen yasaklandı. Bu yasak ancak 1779'da kaldırıldı ama Katolikler bu tarihte sadece ibadet hürriyetine kavuştu; Katolikler'den hâkim, belediye üyesi, milletvekili seçilememe kaidesi yürürlükte kaldı (Lavisse-Rambaud, VII, 841).

Fransa'da Protestanlar'ın durumu acıklı idi. 1685 Nantes Fermânı ile Protestanlık yasaklandı ve Fransa'yı bırakıp gitmeyen her Protestan Fransız'ın resmen Katolik sayılacağı ve ona göre muamele göreceği bildirildi. Katolik kilisesinde evlenmiyen her Protestan'ın nikâhı ve bu nikâhtan doğacak çocukları gayrı meşrû ilân edildi. Protestan nikâhından doğan çocuklar piç sayıldığı için, bunlar, ana babalarının mirasını alamıyorlar, miras, devlet hazînesine kalıyordu. Kezâ ölüm ânında bir Katolik papaz tarafından telkin görmiyen adam, dinsiz ölmüş sayılıyor ve mirascıları, ona göre muamele görüyordu. Protestan'lığından şüphe edilenler, artık yakılmıyor, sadece hayatlarının sonuna kadar kürek çekmek üzere harb gemilerine forsa veriliyordu. Ancak 1787'de XVI. Louis, Protestanlar üzerindeki bu baskıyı kaldırdı. İhtilâle de ancak 2 yıl kalmıştı. Kralın 1787 tarihli fermânı parlamentoda okunduğu zaman, parlamenterler, Protestan'lığı serbest bırakan bu irâde'yi protesto etmek cesaretini gösterdiler (Lavisse-Rambaud, VII, 842-3).

1774'te İngiltere kralı III. George, yalnız Kanada'da Katolik mezhebinin serbest olduğunu ilân eden bir ferman yayınlandı. Buna mecburdu, zîrâ Kanada'nın Katolik Fransızlar'la meskûn Québec eyâleti İngiltere'ye geçmişti. Buna rağmen Londra'da halk, kralın

aleyhinde tezâhüratta bulundu ve III. George, I. Charles gibi, İngiltere aleyhinde Katolikler'le komploya girmekle ithâm edildi. İngiltere'de kral kutsaldı ama, Anglikan mezhebi daha da kutsaldı. 1767'den beri hiç bir Katolik papası îdâm edilmemişti ama, Katolik papazlarının hayatları hâlâ kanunî bir güvenlik altına alınmamıştı. Lord Mansfield ve Lord Camden gibi değerli hukukçular, nefret toplama bahasına, Katolik papazlar için îdâm cezası veren kanun maddesini ilga etmiye çalıştılar. Sir George Savile'in 1778'de bu cezanın ve Katolikler'e miras hakkı tanımıyan kanunun yürürlükten kaldırılması için verdiği teklif, hem Avam Kamarası'nda, hem Lordlar Kamarası'nda reddedildi. İngiltere'de demokrasi vardı ama, işte böyle bir demokrasi... Mutaassıp Protestanlar'ın lideri olan genç Lord Gordon, 1780'de, Sir George Savile'in kanun teklifini imzalıyanların cezalandırılması için, dehşetli bir kampanya açtı. Halk, teklifte imzası olan Lord Mansfield'i linç etmek üzereyken, lordun hayatı York Başpiskoposu tarafından zorlukla kurtarılabildi. 60.000 kişi, Parlamento'yu muhâsara ederek, teklifi imzalıyan lordların ve milletvekillerinin kendilerine teslimini istedi. Asker, Parlamento'yu ne bahasına olursa olsun savunmaya kararlıydı. Halk, zorlukla ve yolları üzerindeki Katolik devletlerin elçiliklerinin kiliselerini ateşe vererek dağıldı. 7 haziran 1780'de Katolik olduğu iddia edilen 72 Londralı'nın evi ve bu arada sahibi Katolik olduğu sanılan büyük bir fabrika yakıldı. 7 haziran günü, 300 kişi öldü. Büyük barbarlık sahneleri görüldü. Katolik kadınlara ve kızlara saygı gösterilmedi. Hükûmet, 20 yağmacı ve kaatili îdâm ettirdi ama, Lord Gordon, amacına ulaşmıştı : Katolik mezhebinin serbest bırakılması, belirsiz bir zamân için ertelenmişti. Daha uzun zaman parlamentoya böyle bir teklif verecek cesâreti hiç bir hükûmet, lord ve milletvekili bulamadı. Bu kanlı olay, Büyük Fransız İhtilâli'nden 9 yıl önce geçiyordu ve bu sırada İngiltere, dünyânın en büyük devleti idi. Sömürgelerinde ve yanı başındaki İrlanda'da, milyonlarca, Anglikan olmıyan tab'ası vardı (Lavisse-Rambaud, VII, 882-3) .

Eh, XIX. asrın eşiğinde çoktan Molière'ler, Corneille'ler, Montesquieu'ler, Voltaire'ler, Rousseau'lar, Diderot'lar, Shakespeare'ler, Milton'lar, Swift'lar, Defoe'lar yetiştirmiş Batı Avrupa'da böyle şeyler olmuşsa, İspanya gibi mutaassıp ülkelerdeki vicdan hürriyeti durumu kolayca kestirilebilir :

İspanya'da Enkizisyon, hâlâ hükümrandı. Kimin ki Katolik imanında şüpheye düşülürdü, o adam mahvolmuştu. XVIII. asır içinde 30 yıl zarfında Yüksek Mahkeme 14.000 İspanyol'u dinden sapıtmışlıkla ithâm edip ağır cezalar verdi ve bunların arasında 782'si îdâm edildi. Bu katliam temposu, asrın ortalarına doğru ya-

vaşladı. 1746 ilâ 1759 arasındaki 13 yılda sâdece 44 dinden sapıtmış îdâm edildi (Lavisse-Rambaud, VII, 988).

Pek iyi, mezheplerin biribirlerine karşı durumu böyleydi, amansızdı. Aynı mezhepten olanlar biribirlerine şefkat gösteriyorlar mıydı? Böyle bir şeye de pek tesadâf edemiyoruz. 6 mayıs 1527'de, Katolik dininin şampiyonluğunu iddia eden Almanya imparatoru ve İspanya kralı Charles-Quint'in ordusu, Papa'nın devletinin taht şehri olan Roma'ya girmişti. Neler yaptığını, en büyük Alman tarihçisi Leopold von Ranke şöyle anlatır *(Deutsche Geschichte im Zeiltalter der Reformation,* C. Köprülü tercümesi, II, 360 - 1) :

Kutsal Şehir Roma'da, istisna edilmeksizin bütün evler ve bütün kiliseler yağma edildi. Büyük San Lorenzo ve San Paolo kiliseleri istisna edilmedi. Sonra ilk papa sayılan Hazret-i Îsâ'nın havârîsi San Pietro'nun (Saint Pierre) mezarı deşildi. Papa II. Julius'un iskeleti lahdinden çıkarılıp parmağındaki altın yüzük alındı. Ganimetin çoğunu İspanyollar aldılar. Fakat imparatorun ordusundaki Napoli birlikleri, kardeşleri Roma'nın yağmasında daha vahşî davrandılar. Gene de en mûtedilleri Alman birlikleriydi, cana kıymıyor, yalnız ırza tecavüz ediyorlardı. Yağmadan o kadar zengin olanlar görüldü ki, bir kaç bin florine (3.000 Floransa altını = 7,5 milyon TL.) zar atanlar görüldü. Yağma bitince eğlence başladı. Askerler, yanlarında gezdirdikleri oğlanlara, kardinal pelerini ve şapkası giydirdiler. Bir asker de papa kılığına girdi. Böyle bir alayla Roma caddelerini dolaştılar. San Angelo sarayına gelince sözde papa, âyin kâsesi elinde, sözde kardinalleri takdîs etti. Daha sonra saraya girildi. Orada papa kılığındaki maskara, kardinal kılığındaki oğlanları çevresine oturtarak, kardinaller meclisini topladı(!).

Ekalliyet Hakları

Ekalliyet (azınlık) hakları, teminat altına alınmıştı. F. Grenard şöyle diyor *(Grandeur de l'Asie,* 126-8) :

«Din ayrılığının yerli Hıristiyan halkta az mukavemet yaratmış olması, hayrete değer... Fakat Hıristiyan halk, kendisine Türkler tarafından bahş edilen ve o çağ Avrupa'sında meçhul olan din hürriyetinden memnundu... Türk hâkimiyetinden yerli Hıristiyanlar şu bakımdan da memnundular ki, vaktiyle, Türkler gelmeden önce, ülkeleri devamlı âsâyişsizlik ve tahribat içindeydi. Şimdiyse sükûn hüküm.sürüyordu. Balkan yarımadasındaki milletler, çoktan beri unuttukları bir güvenlik içinde yaşıyorlardı.

Köylü, en değerli ziynet eşyasını takıp takıştırıyor, böyle gezebiliyordu. Macaristan'da Türk idaresi zamanında bir defa Macar köylüleri isyan ettiler; ama Türk idaresine karşı değil, Macar derebeylerine karşı... Türkler, evvelce Macaristan'ı kasıp kavuran haydut(*) çetelerini yok etmişlerdi. Yüksek ücret alan Türk askeri, Balkanlar'da Hıristiyan köylülerin en iyi fiat veren müşterileri idi. Vergi, Türkler'in Hıristiyanlar'dan aldıkları cizye de dahil, Bizans imparatorluğu zamânındakinden daha hafifti. Sade, rahat ödenen ve rahat tahsil edilebilen bir vergi idi. Türk imparatorluğunda, Hıristiyanlar cizye ödüyorlardı ama, buna karşılık askerlikten muâf idiler. Hıristiyan'ın devlet idaresine katılma hakkı yoktu ama, ihtidâ etme hakkı vardı. İhtidâ ederek devlet idaresine katılma şansı her zaman için mahfuzdu. Türkler, az sömüren bir millettir ve az sömürmüşlerdir. Bizans imparatorluğunu mahveden derebeyi malikânelerini parçalayıp dağıtan Türkler, bu toprakları sipahilere ve yüksek devlet görevlilerine verdiler. Fakat mütevazı köylünün toprağına dokunmadılar. Şehirdeki Hıristiyan'ın dükkânına ve tezgâhına el atmadılar. Şehirlerde zengin Rumlar ve diğer Hıristiyanlar, ihtişam ve debdebe içinde yaşıyor, karıları Avrupa prensesleri gibi giyinip süsleniyordu. Hıristiyan tacirler, bankerler, mültezimler vardı. Hıristiyanlar içinde, vezîr-i âzamların dostluklarını kazanmış, maiyyetlerine yeniçeri muhafız verilmiş olanlar mevcuttu... Viyana bozgunundan sonra Venedik, geçici olarak Sakız'ı ve Mora'yı işgal etti. O kadar zulüm yaptılar ki, Sakız ve sonra Mora'ya Türkler dönünce yerli Rumlar, onları en büyük sevinçle karşıladılar».

Gayrı Müslim azınlıklara verilen büyük bir hak, aralarındaki hemen her türlü davayı kendi dinî mahkemelerinde görebilmeleriydi. Türk hükûmeti, devlet güvenliğini ve âsâyişi ihlâl etmiyen ve ekalliyetlerin kendi iç mes'eleleri olan dâvalarla uğraşmak istemezdi. Zîrâ onların örf ve âdetlerini çok iyi bilemezdi. İhtilâf hâlinde ve aynı mezhepten iki Hıristiyan, papazlarına müracaat edip dâvâlarını hallediyorlardı. Memnun kalmazlarsa, gene de Türk mahkemesine, kadı'ya baş vurmakta tamamen serbesttiler ve böyle bir dâvânın görülmesini istemekte hakları vardı. Ancak bir Türk'le bir Hıristiyan arasındaki dâvânın mutlaka kadı önünde görülmesi şarttı. «Gayrı Müslim tab'anın refahına ne derecede ehemmiyet verildiği ve pek geniş olan devlette yaşıyan bilcümle tab'anın eşit ve âdil muamele gördüğü, arşiv

(*) Bu kelime Macarca'dır ve bu dilden Türkçe'ye geçmiştir.

vesikalarından, pek açık anlaşılıyor» (Scheel, *II. Türk Tarih Kongresi,* 670).

Medenî hukuk sahasında kendi dâvâlarını kendi aralarında gören Hıristiyan ve Mûsevîler, amme dâvâlarında ve ağır cezaya ait işlerde, kadı'nın huzuruna götürülüyorlardı. Medenî dâvâlarda da kadı'ya müracaat ihtiyârî idi ve bu yola baş vuranlar az değildi. Zîrâ kadı, iki Hıristiyan arasındaki bir dâvâyı, Türk kanunlarına göre karar alıp, kız çocuğa erkeğin yarısı kadar miras verebiliyor, servetin bölünmesinin önüne geçilebiliyordu (A. Soloviev, *Revue Internationale des Etudes Balkaniques,* 1938, III, 549).

Bu işler, XIV. Louis Fransası'nda Protestanlar'ın evlerine daimî asker yerleştirildiği bir devrin zihniyeti içinde cereyân edebilmiştir.

Hıristiyanlar, istedikleri gibi serbestçe kilise yaptıramıyorlardı. Yeni kilise yaptırılmasına hükûmet, hemen hemen izin vermiyor, fakat eski kiliselerin tamiri için cemaatleri serbest bırakıyordu. Maamâfih kilise mes'elelerinde hükûmet, yumuşak davranıyordu. Zîrâ Türk şehirlerinde kilise görmiye Türkler alışıktılar ve buna karşı taassup gösteren Türk yoktu. 1643'te, Sultân İbrahim zamanında Bursa kadısı Hoca-zâde Mes'ûd Efendi —ki sonradan şeyhulislâm olmuştur—, Bursa'da Hıristiyanlar'ın izin almadan gayrı kaanûnî inşâ ettirdiği bir kiliseyi yıktırdı. Kendisine sormadan kilise yıktırdığı için Sadrâzam Silâhdâr Kara Mustafa Paşa, Efendi'yi Bursa kadılığından azl etti. Olay, Bursalılar'ın gücüne gitti. Hiç görülmemiş bir şey oldu : Halk ayaklanıp, zâten yıkılmış olan kilisenin kalan taşlarını da söküp dağıttı. Dîvân ayaklanmanın elebaşılarını —hafif şekilde— cezâlandırdı ve kilisenin sahibi Rum cemaatine tazminat ödedi. Avrupanın havsalasının alacağı iş değildi. Fakat XVII. asırda Türk imparatorluğunda, Bursa gibi koyu bir Müslüman Türk çevresinde böyle bir olay geçmiştir (*İslâm Ans.,* no. 49, 881a, *İbrahim I* maddesi).

«Âyinlerini icrada serbest bırakılan Hıristiyanlar, Türk hâkimiyetine karşı hiç bir mukavemt göstermedi. Şüphesiz Türkler, fethettikleri ülkelerdeki halkın medeniyetini ortadan kaldırmak için hiç bir şey yapmadılar» (Pirenne, II, 312).

1477'de Dubrovnik (Ragusa) sitesinin mümessilleri, Fâtih Sultan Mehmed'e, Türk gümrük vergisinin ağırlığını duyurdular. Fâtih, sitenin ödediği bütün vergi ve resimleri birleştirerek gümrükleri ilga etti. Son aylarda Dubrovnik'ten alınan gümrük resimlerinin iâdesi için de defterdâra emir yazdırdı. Târihte pek

görülmemiş olaylardan biri de budur. Fâtih'in birleştirdiği meblağa göre bundan böyle Dubrovnk limanı imparatorluk hazînesine her yıl maktû olarak —bugünki râyiçle— 27.675.000 TL. ödiyecekti (Ciro Truhelka, *Dubrovnik Arşivi'nde Türk - Slav Vesikaları*; vesika no. 57).

Yabancıların Durumu

Padişah tab'ası olmıyan yabancılara gelince: Bunlar turist olarak, bir iş için, bir misyonla, sığınmak için, bir müddet Türkiye'de yaşamak için, ticaret maksadıyle ve buna benzer gayelerle geliyorlardı. Bilhassa liman şehirlerinde çok Avrupalı vardı. Gelen şahsın, Türkiye ile harb hâlinde bulunmıyan bir devletin tab'ası olması şarttı. Böyleleri, Türk toprağında «müste'min» idiler, devlet, bunların can, mal ve her şeylerini korumakla görevliydi (d'Ohsson, V, 37).

Avrupalılar, Osmanlı devletinin neresinde olursa olsun, asla yadırganmazlar ve saygısızlık görmezlerdi. İngiliz seyyâhı John Morritt of Rokeby, 1794'te 22 yaşında iken Istanbul'a geldiğini, Türkler'den çok iyi muamele gördüğünü, Türkler'in arasında, Londra'da İngilizler arasındaki kadar rahat dolaştığını yazar (*The Letters*, Londra, 1914, 67, 70).

Türk toprağında bulunan, düşman bir devletin tab'ası ise: Bunlara devletçe resmen «amân» verilmiş olması şarttı. Dîğer yabancılar gibi Türk imparatorluğunda istedikleri gibi dolaşıp gezemezlerdi. Fakat devletin gösterdiği bir mahalde ikamet ederlerdi ve güvenliklerini korumak, devletin göreviydi. «Amân» verilmemiş bir düşman devletin tab'ası ise, harb esîri sayılır, ona göre muamele görürlerdi (d'Ohsson, V, 59).

Eski Eserlere Saygı

Türkler, eski medeniyetlere ait eserlere karşı saygılı idiler. Bunları zevk ve merakla seyreder, tahrîb etmezlerdi. Gerçek arkeolojik değerlerini bilmezler, fakat taassup ve vahşet sevkıyle yıkıp imha etmezlerdi. Ayasofya, Kariye mozaikleri buna misaldir. Gerçek arkeolojik değerler, XVIII. asrın sonlarına kadar Avrupa'da da bilinmiyordu. Meselâ Rönesans devri İtalyası'ndaki hemen bütün mimarî eserlerin taşları, Roma devri âbideleri yıkılarak elde edilmiştir. Fransa'da ve diğer ülkelerde de böyleydi. Yeniden taş yontmak kolay olmadığı için, metrûk eski eserlerin taşlarını alıp kilise, saray vs. yapılırdı. Türkiye'de de böyleydi.

Fakat sırf taassup sevkıyle yıkılan eski âbide yoktur. Halbuki Batılılar, her ele geçirdikleri Türk ülkesindeki camileri ve bütün Türk eserlerini iz bırakmamacasına, dehşetli bir kin ve nefretle, hilâl'in ve Türk'ün izini silmek için temellerine kadar yok etmişlerdir. Bu faaliyet hâlâ Balkanlar'da devâm etmektedir. Asırlarca yıkıla yıkıla hâlâ Türk eserleri tüketilememiştir.

Haleb'de bir camiin yanı başında, Türkler'in seyrinden zevk aldıkları, hârikulâde işlenmiş motifli büyük bir taş vardı. IV. asır başlarında, Hıristiyan'lığı resmen kabûl eden ve Istanbul şehrini yeniden kuran Roma imparatoru Büyük Konstantinus'un zevcesi Azîze Helena'nın yaptırdığı kiliseden kalmıştı. Yabancı konsoloslar, bu taşa ağırlığınca altın verip Avrupa'ya götürmek istediler. Haleb beylerbeyisi paşa, taşın yerinde kalacağını söyleyip, hiç bir teklifi kabûl etmedi (Tavernier, *Voyages*, I, 123-4).

Atina'nın Ortodoks başpiskoposu Demetrius Beninzeles, XVII. asrın sonlarında, Eski Yunan medeniyetinin ve insanlığın şâheserleri olan bâzı heykelleri, putperestler devrinden kaldığı ve dinî duyguları incittiği sebebiyle tahrîb ettirdi (Iorga, *Voyageurs...*, 79). Katolikler'e dehşetli düşman olan ve hiç biri okuyup yazma bilmiyen Ortodoks papazların bu gibi barbarlıkları az değildi (*Aynı Eser*, 37). Meşhur Partenon da bir Venedik kadırgasının top ateşiyle tahrîb edilmişti. Halbuki bu eski mâbedleri ve heykelleri Türkler, asırlardan beri, o zamanki anlayıştan çok üstün bir medenî sevgiyle muhâfaza etmişlerdi.

XIX. Asrın Başlarında Gayrı Müslimler

XIX. asır başlarında milliyetçilik cereyanı başladı. Üstelik Türkiye'nin zayıflaması sebebiyle, düşman devletlerin, Türkiye'deki Hıristiyanlar'ı kışkırtmaları eskisine nisbetle çok arttı. Buna, imparatorluğun —bütün tab'asına olduğu gibi— Hıristiyanlar'a da eskisi kadar refah ve âsâyiş sağlıyamadığı vâkıasını eklemek lâzımdır. Fakat Türkler'in, başka dinden olanlara bakış açısı değişmedi. Değişemez, zîrâ bu asırlar boyu teşekkül etmiş bir kültür, bir millî telâkkidir.

Tanzimat devrine girmeden önce, bu devre takaddüm eden, II. Mahmûd'un saltanatının kritik ve buhranlı yıllarında, 1830'larda, Türkiye'deki Gayrı Müslimler'in durumunu, bir Hıristiyan'ın, İngiliz amirali Sir Adolphus Slade'in kaleminden nakletmek istiyorum (*Kapdan Paşa*, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 92, 142, 153, 172, 173, 176, 230, 231) :

«'Yunanlılar'ı idare etmeyi yalnız Türkler'le İngilizler bilir' sözü, son yıllarda meşhur olmuştur.

«Avrupa şimdiye kadar gözünü açmadıysa, bundan sonra açacak, Yunanlılar için yapılan fedakârlığın lâyık bir millete masrûf olmadığını, Türkler'le alâkamızı bozduğunu, âdil olmıyan bir düzeni Doğu'ya getirdiğini anlıyacak ve pişmanlık duyacaktır.

«Yunanlı için, istiklâlle korsanlık, aynı mânâya gelmektedir. Yunanlı, korsanlık olmıyan yerde istiklâl düşünemez. Kendilerini toplum düzeni içine sokmıya çalışan devlet idaresine ve alınacak her tedbire karşı çıkarak, bunları birer zulüm ve baskı unsuru diye haykırır. Yunanlı'ya göre ırz, namus ve hakkın koruyucusu olan devlet adamı veya bir hükümdar, aşağılayıcı bir tâbirle 'bir Türk paşası'dır...

«Son gidişimde Kikladlar'dan Syra adası, müstakil Yunanistan'ın kuruluşunun 2 yılını yaşıyordu. Fakat halkta, daha şimdiden pişmanlık görülüyordu. Yeni Yunan hükûmetinin koyduğu vergi, Türk hükûmetinin aldığının dört katıydı. Hattâ Bâb-ı Âlî, ada isyan hareketine katılmayınca, 8 yıllık vergisini afvetmişti.

«Syra adası, Yunan isyanına katılmadı. Moralı âsîlerin ilk el attığı yerlerden biri, Mora yarımadasının güneybatı ucunda kalan Navarin limanı oldu. 4 aylık bir muhâsaradan sonra Navarin düştü. Yunanlı âsîler şehre girip bütün Türk halkını katlettiler. Türk ordusu geç yetişti ve kaleyi Yunanlılar'dan geri aldı. Fakat İngiltere ile Fransa, Türk ordu ve donanmasının harekâtına karşı, Yunanlı âsîleri desteklemek üzere, donanmalarını, Mora sularına getirmişlerdi.

«Amiral Cadrington'ın kumandasındaki donanmamız (İngiliz), Amiral de Rigny'nin kumandasındaki Fransız donanması ile berâber Navarin limanına girdi. Limanda, Çengeloğlu Tâhir Paşa'nın kumandasındaki Türk imparatorluk donanması yatıyordu.

«Amiral Heyden'in kumandasındaki Rus donanması da limana girdi. Harb bayrakları açılmamıştı ve Türkiye, İngiltere ile de, Fransa ve Rusya ile de sulh hâlindeydi. Navarin'deki tutumumuz, büyük devletlerin şânına yakışan bir şey değildi. Rus amiralinin teşvikıyle üç donanma, burada —böyle bir şeyi hatırından geçirmiyen— Türk donanmasını yaktılar. Olay, Londra'da büyük üzüntü doğurdu. Amiral Cadrington azledildi. Ama Osmanlı imparatorluğunda, bize karşı büyük infial ve düşmanlık uyandı.

«Navarin'de Türk donanmasının yakılmasından sonra Yunan isyanı, çok gelişti. Sonunda büyük devletlerin baskısıyle Yunanistan devleti kuruldu. Kiklad adaları da bu devlete verildi.

«Syra adasında bulunduğum sırada halk, Yunanistan başbakanı Capodistrias'ın gelmesini bekliyordu. Syra halkı henüz vergisini ödememişti. Başbakan vergi almıya geliyordu. Halk başbakanı karşılamak için hiç bir davranışta bulunmadı. Capodistrias'ın Yunanistan'da da sevilmediğini duydum...

«Yunanlılar 'Capo tarafından idare edilmektense, bir Türk vâlîsinin emrinde yaşamayı tercîh ederiz' diye feryâd ediyorlardı...

«Tabiatin bahş ettiği zenginlikleri ve Osmanlı imparatorluğunun geniş müsamahası ile servetlere gark olan Sakız adası Rumları, saadet ve refahlarının sebebini unuttular ve Sisam adası Rumları'nın kışkırtmalarına uydu, Yunan ihtilâline katıldılar. Adadaki Türk birliğini öldürdüler. Ama Türkler, adaya nefret, öfke ve iman bütünlüğüyle çıktılar. Türk donanmasının adaya Türk birlikleri çıkarması, Sakızlılar'ın sonu oldu ve yaptıklarını çok pahalı ödediler.

«Bugün öyle bir devirde yaşıyoruz ki, taclar düşüyor, tahtlar devriliyor, devletler, başka devletlerce bölüşülüyor, binlerce insan harblerde kırılıyor ve yokluk içinde can veriyor. Bu olaylar durmadan tekrarlanıyor. Bu gibi şeylere alıştığımız bir devirde Sakızlı Rumlar'ın mâruz kaldığı felâketin dünyada böylesine heyecan ve gürültüye sebeb olmasına şaşmamak elden gelmez(*).

(*) Yunan ihtilâlcileri, Ege adalarından bir kısmına hâkim olmuşlardı. Anadolu'nun Kuşadası Körfezi'ndeki Sisam adası, bunlardan biriydi. 6.000 Sisamlı, adalarına hâkim olduktan, buradaki küçük Türk birliğini ve küçük Türk halkını yok ettikten sonra, kuzeybatıda, Çeşme'nin karşısındaki pek zengin Sakız adasına çıktılar. Sakız'da bir kaç bin Türk'ün yanında 80.000 Rum yaşıyordu ki, bugün bile adanın bu kadar nüfûsu yoktur. Sisamlılar, Sakızlılar'ı kandırarak ayaklandırdılar. Muhâfız Vezir Vahîd Paşa, Sakız kalesini savunmıya başladı. Adada ısyânın başlamasından 19 gün sonra, 11 nîsan 1822'de Kapdân-ı Deryâ Nasûh-zâde Ali Paşa, adanın Çeşme'ye bakan Sakız limanına girdi. Bir hafta karşı koyan âsiler, imhâ edildi ve on binlerce Rum öldürüldü veya esîr alındı. Bir devlet en tabiî hakkını kullanmış ve Mora'da Yunanlılar'ın Türk halkına revâ gördüklerinin cevabı verilmişti. Fakat Avrupa'da Sakız olayı dehşetli akisler uyandırdı. Lord Byron, Victor Hugo gibi en büyük şâirler, Beethoven gibi en büyük bestekârlar, Delacroix gibi en büyük ressamlar, her türlü gazeteci, acıklı eserlerle Sakız ısyânının bastırılmasını terennüm ettiler. Avrupa'da dehşetli bir antitürk hava yaratıldı, Türkler'in barbarlığı teması bol bol işlendi. Sir Adolphus Slade, yukarıdaki satırları, olaydan bir kaç yıl sonra kaleme almıştır.

Halbuki sebeb ortadadır: Baskına mâruz kalanlar Hıristiyan, baskın yapanlar Müslüman'dır. Eğer baskın yapanlar Hıristiyan, felâkete uğrıyanlar Müslüman olsaydı, Avrupa'nın medenî halkından hiç bir ses yükselmezdi.

«Sakız adası olayları, Yunanlılar tarafından Avrupa'ya tek taraflı olarak aktarıldı. Türkler ise, ya aleyhlerinde neler söylenildiğinin farkında olmadıklarından, yahut söylenenlere kıymet vermiyecek derecede geleneksel bir gurur taşıdıklarından, sustular. Kendilerini savunamıyan Türkler, kolayca barbar damgası yediler. Şükredelim ki Türkler, asılsız isnadlara cevap verecek yayın organlarından ve basından mahrumdular. Böylece Hıristiyan âleminin nâmus ve şerefi, lekelenmekten kurtuluyor. Eğer Türkler'in gazeteleri olsaydı (*), zulüm ve barbarlıkta meselâ Fransızlar'ın yaptıklarını yazarlardı. Napoléon'un Mısır'da Müslüman halka revâ gördüğü zulüm ve vahşeti herkes bilirdi.

«Napoléon'un Yafa'da yaptığı katliâmın benzerine ise, tarih sahifelerinde zor tesadüf edilir. Napoléon, Yafa'da 4.000 Rumelili Türk askerini esir almıştı. Akkâ'da Cezzâr Ahmed Paşa'dan yediği dayağın hıncı dışında hiç bir sebeb olmaksızın, bu esirleri, harb kanunlarına aykırı olarak kılıçtan geçirtti. Mâzereti şuydu: Askerim azdır, bu kadar esiri muhâfaza edemem; bunlar, Fransız ordusu için tehlikeli, iyi yetişmiş askerlerdir...

«Arnavutköyü, Istanbul'da Rumlar'ın kesif şekilde yaşadığı semtlerden biridir. Onun için Müslüman mahallelerindeki sükûneti burada bulamazsınız. Daimî bir uğultu içindedir. Zîrâ Rumlar, son derece ağzı kalabalık insanlardır ve konuşmaları, rahatsız edici bir gürültüden ibarettir...

«Türkiye'de din değiştirmek istiyen bir Hıristiyan'ın arzusu hemen kabûl edilmez. Düşünmesi için kendisine bir müddet verilir...

«Fransa, İngiltere ve Rusya sâyesinde Yunanistan krallığı, böyle bir millet için kuruldu. 1827'de Türk donanmasının Navarin'de yakılması, bir yüz karası olarak kalacaktır. İngiliz parlamentosu altüst oldu ve —Napoléon'u Waterloo'da nihâî şekilde yenen başkumandan— Wellington Dukası, istifasını verdi.

«Haber, Istanbul'da, bir felâket olarak patladı. Ruslar'a karşı Türkiye, uyanıktı. Fakat Fransa ile İngiltere'nin böyle bir ihanete gireceğine ihtimal verilmiyordu. Istanbul'da halk galeyâna

(*) Az sonra II. Mahmud, Türkçe, Arabca ve Fransızca ilk gazeteleri kurmuştur.

geldi. İngiltere ve Fransa büyükelçileri, yüzleri kızarmış halde, Istanbul'u terk ettiler...

«Büyükelçiler ancak 2 yıl sonra 18 haziran günü Istanbul'a dönebildiler. Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasında tekrar normal münasebetler kuruldu...

«İngiltere ve Fransa büyükelçileri, Istanbul'dan ayrılınca, ülkelerine dönmediler. Korfu adasına geldiler ve Yunan ihtilâlinin gelişmesini buradan tâkıyb ettiler. Bir yıl sonra Reîsülküttâb Efendi, kendilerine mektup yazarak, Istanbul'daki sefaret-hânelerine el konulmadığını, istedikleri zaman dönebileceklerini bildirmişti...

«Navarin'den sonra da Türkiye, Yunanistan'a istiklâl vermek için baş eğmedi. Bu sefer Rus orduları, taarruza geçtiler. İlk yıl, Ruslar, Türkler karşısında hiç bir başarı kazanamadı. Başkumandan Mareşal Wittgenstein azl edildi, yerine Mareşal Dibiç getirildi. Dirâyetli bir asker olan Dibiç, Romanya'yı işgal etti ve halkı angaryaya koştu. Romenler, gûyâ kendilerini Türk idaresinden kurtarmıya gelen Ruslar'ın zulmünden feryâda başladılar. Romen köylüsü nasıl olsa Ruslar elimizden alacak diye toprağı o yıl ekmedi. Dibiç, bunun üzerine zulmünü arttırdı. Bütün arabalara el koydu. Arabalara koşacak at ve öküz kalmayınca Romen erkeklerini, onlar kaçarsa Romen kadınlarını boyunduruğa sokup Rus ordusunun ağırlıklarını taşıtıyordu. Bir defasında Rus topçusunun atları için yem, 90 kilometre öteden, çok bozuk yollardan, Romen erkek ve kadınlarının omuzlarında getirildi ve Romenler'in yarısı yolda öldü.

«Rus zulümleri devâm ederken, Bizans medeniyetinin hayranlığı içinde çırpındığımız, meclislerimizde bir Yunan filozofundan bahsetmeyi üstünlük saydığımız bu günlerde, Ruslar, yaptıkları kıyımlara aldırmadığımıza bakarak, herhalde bize hayret ve istihzâ ile gülüyorlar. Ruslar'ın kan dökücü oluşlarına hayret etmememiz gerekir. Zîrâ insana değer vermiyen bir terbiyeyle yetişmişlerdir. Rus imparatorluğunun menfaati için Rus subayı, Rus halkını, hiç düşünmeksizin ölüme sürükliyecek karakterdedir. Ruslar'da sadece istilâ hırsı vardır».

Tanzîmât'ta Azınlıklar

Tanzimat'a takaddüm eden günlerde Türk karakteri, bu karakterin kendi kanından ve dininden olmıyanlara yaptığı muamele, fakat bu iyi muameleye muhâtab olanların liyakatsizlikle-

ri, salâhiyetli bir İngiliz'in şehadetiyle yukarıda bâzı parçalar hâlinde nakledildi.

Bu devirde ve sonraları Türkiye'deki Hıristiyanlar, emperyalist devletlerin Bâb-ı Âlî'ye başlıca baskı vasıtalarından biri oldu. Mantık, devrin mantığı şöyleydi : Henüz yabancı kavimleri niçin idarenizde tutuyorsunuz, niçin istiklâl vermiyorsunuz, denilemiyordu. Gerçi bu fikrin şampiyonları da türemişti. En ünlüsü, 1852'de amcasının tahtına oturan Fransız imparatoru III. Napoléon'du. Fakat bu milliyetlere istiklâl ve aynı milliyetten olanların bir devlette birleşmesi fikri, kısaca milliyetçilik, Fransa'nın başına belâ açmış, sadece Alman ve İtalyan birliklerinin gerçekleşmesini sağlamıştı.

Emperyalist Batı devletleri, Türkiye'ye sadece şu şekilde baskı yapıyorlardı : Kendi dininizden ve ırkınızdan olmıyan milletleri imparatorluğunuzda topluyorsunuz, buna bir şey demiyoruz, meşrû hakkınızdır (zîrâ kendilerinin de milyonlarca yabancı milletlerden tab'aları vardı), fakat siz, Hıristiyanlar'a, tab'anız oldukları halde, eşit hak tanımıyorsunuz. Onların haklarını kısıtlıyorsunuz ve onları devlet idaresine iştirak ettirmiyorsunuz. Devlet idâresine iştirakten maksat, me'mur falan olmaktı. Parlamentoya girebilmek değildi. Zîrâ ne Türkiye'de, ne bir çok Avrupa devletlerinde henüz parlamento yoktu. Olan Avrupa ülkelerinin çoğunda da parlamentonun salâhiyetleri çok küçüktü. Devletleri hükümdar ve hükûmet idare ederdi. XIX. asrın ortalarında gerçek demokrasi, bir Anlgo-Sakson rejimi idi, İngiltere ile Birleşik Amerika'ya mahsustu, âlemşümûl değildi.

Hulâsa : XIX. asırda emperyalist Büyük Devletler, muazzam Türk imparatorluğundaki her ırk ve dinden insanların Türk devletinin ve padişahın meşrû tab'ası, yaşadıkları toprakların Türkiye'nin bir parçası olduğunu kabûl ediyorlardı. Fakat Hıristiyanlar'a iyi muamele edilmediğini, onlara Müslümanlar'la eşit hak tanınmadığını, devamlı Bâb-ı Âlî'yi baskı altında tutucu bir motif olarak kullanıyorlardı.

Devir, imparatorluklar devri idi. Devlet sayısı, bugünkinin üçte birinden azdı. Millî devletler teşekkül edememişti, bugün (1978) de edememiştir; bugünki 166 devletin çok azı gerçek millî devlettir.

Türkiye güçsüzdü. Büyük Avrupa Devletleri, çok zenginleşmiş ve güçlenmişti. Bundan dolayı Bâb-ı Âlî, aynı silâhı onlara karşı kullanamıyordu. Rusya, İngiltere, Fransa imparatorluklarında yaşıyan milyonlarca Müslüman ve Türk'ün niçin eşit haklara sahip olmadıklarını soramıyordu. Bu hesap, bugün de sorulamadı-

ğı için, o devir imparatorluk Türkiyesi'ni muâheze etmek doğru değildir. Ancak Sultan Abdülazîz ve II. Abdülhamîd de, çok el altından, propaganda ve prestij siyasetiyle, Asya ve Afrika Müslümanlar'ı ve Türkler'i üzerinde çalışmıya başlamışlardı. Bu husûs, emperyalist devletleri, bilhassa Rusya, İngiltere ve Fransa'yı çılgına çevirmiş, bu iki hükümdâra düşman kılmıştı. Pantürkist ve panislamist siyaset, İttihad ve Terakki devrinde de, fakat çok beceriksiz, bilgisiz ve devletin mahvıyle neticelenecek şekilde tâkıyb edildi. Aynı kültür çevresinden yetişen ve Nâmık Kemal, Zıyâ Gökalp, Mehmed Emin Yurdakul'un şiddetle tesirinde olan Atatürk, panislamist siyaseti tamamen ve kesin şekilde bıraktıysa da, pantürkist siyasete yalnız kültür yoluyle ve haklı olarak devâm etti. Zîrâ kültür yoluyle olsun dışarıda kalmış ırkdaşlarına ilgi göstermiyen bir devlet, şahsiyetsiz bir devlettir. Ve şahsiyetsiz bir devletin, dünya politika sahnesinde bir rol oynıyabilmesine imkân yoktur. Yunanistan, her zaman Kıbrıs'ı, Trakya'yı, İzmir'i, Istanbul'u, Trabzon'u istediği için politikada muvaffak olmuştur. Biz Girit'i, Adalar'ı, Batı Trakya'yı, Tesalya'yı, Kıbrıs'ı istiyemediğimiz için, kimse bize ehemmiyet vermemiştir. Bu politika, İnönü politikasıdır ki, te'sirleri günümüze kadar uzanmakta, hattâ Türk dış siyâsetine ve kültür politikasına hâkim bulunmaktadır.

Durum bu idi. Gerçekte Türkiye'deki Gayrı Müslimler, emperyalist devletlerin oyuncağı hâline getirilmek isteniyordu. Meselâ Ermeniler, gerçekten böyle bir hâle getirilmişlerdir.

Ama Gayrı Müslimler'in Türk imparatorluğundaki gerçek, kanunlarda yazılı olan değil de, tatbikatta, örf ve âdette, psikolojik durumu neydi? İmparatorluğun son devresinde Gayrı Müslimler'in vazıyetini çok tarafsız olarak şöylece değerlendirmek mümkindir :

Tanzimat'tan önce Gayrı Müslimler'in devlet görevlisi olma hakları, yok denecek derecede mahduttu. Dîvân-ı Hümâyûn tercümanı, bazan hâssa hekimi ve hassâ mimarı olabiliyorlardı. Eflâk ve Boğdan (Romanya ve Moldavya) eyaletlerine bey tâyin edilebiliyorlardı. Ve galiba başka bir şey de olamıyorlardı. Vali falan değil, nâhiye müdürü olmaları mümkin değildi. Değil subay, nefer olamıyorlardı. Hıristiyan yardımcı birlikleri varsa da (Eflâk, Boğdan, Erdel vs.), bunlar, asıl Türk ordusuna dahil değildi. Köprü muhâfaza ve tâmir etmek, Türk süvarisinin atları için ot biçmek falan gibi teferrüâtın teferrüâtı görevlerle vergiden muaf tutulmuş Hıristiyanlar vardı. Fakat bu kadar yan görevlerin, koca bir imparatorluğun idaresine katılma olarak değerlendirilemiyeceği muhakkaktır. Yalnız, bir defa daha tekrarlamam lâzımdır,

sırf Hıristiyan olduğu için bir şahıs, cemaat veya kavmin parası, malı, canı, ırzı, dini, şerefi, nâmusu üzerinde, devletin en küçük bir tefrik siyaseti yoktu. Baş kaldırdıkları zaman şiddetle te'dîb ediliyorlardı ama, Türkler de âsî duruma düşünce devlet tarafından tıpatıp aynı muameleyi görüyordu. Özel teşebbüste bir Müslüman ne yapabiliyorsa, hiç eksiksiz bir Gayrı Müslim de aynı şeyi yapabiliyordu. Boğaz'da sarayımsı yalılarda oturan Rum beyleri ve tüccarının debdebe ve serveti, Türkler'i hiç bir asırda ne rahatsız etmiş, ne kıskandırmıştır. Bir haksızlığa uğradıkları zaman, mutlaka Türk adaletinden haklarını alıyorlardı. Yalnız politika ile uğraşamaz, devlet işlerine karışamazlardı, o kadar... Bu gün için bu husus çok büyük bir kısıtlamadır, âdetâ insan haklarından mahrumiyettir. Fakat o devirlerde böyle değildi. XIX. asrın sonlarında demokrasinin kalesi olan İngiltere'de bile, milletvekili seçilebilmek için belirli bir servet sahibi olmak şarttı ve suffrage üniversel, umûmî, kısıtlanmamış rey hakkı yoktu. 1950 öncesi Türkiyesi'nde var mıydı?

Tanzimat'tan, daha doğrusu 1856 Islaahât Fermânı'ndan sonra durum değişti. Bunu siyâsî târih kısmında anlattım. Burada kısa konuşmak istiyorum. İmparatorluğun hiç olmazsa son yarım asırlık hayatında Gayrı Müslimler, oldukça geniş ölçüde devlet idaresine katıldılar. Başlıca katılan unsurlar Rumlar'la Ermeniler'di ve ikincilerin payı biraz daha azdı. Yahudiler, böyle bir şeyi fazla arzu etmedikleri için, pek az nisbet gösterirler. Diğer Hıristiyan unsurların (Mârûnî Arab, Hıristiyan Arnavut, Sırp, Bulgar, Romen vs.) nisbeti de çok azdır. Rumlar'la Ermeniler, XI. asırdan beri Türkler'le içiçe yaşadıkları için, Türk devlet idaresine adapteleri, tabiatiyle diğer Hıristiyan unsurlardan çok kolay olmuştur.

Bu unsurlar, nisbetleri dahilinde, vilâyet, sancak ve kazâ meclislerine girmişlerdir. Elçi ve büyükelçi, müsteşar, hattâ nâzır olan, vezir rütbesine kadar yükselenler az değildir. Fakat vilâyetlerde Türk valilerin mutlak hâkim olması ve onların da mutlak şekilde Bâb-ı Âlî'ye bağlı bulunmaları, dehşetli bir merkeziyetçilik, gerçekte Hıristiyan unsurların rolünü çok küçültmüştür. Fakat aynı şeyi Müslüman halk için de söylemek kabildir.

İlmiyye sınıfı tabiatiyle Gayri Müslimler'e her zaman için kapalı kalmıştır. Askerî sınıf da öyle. Kanunen Gayrı Müslimler, askerî okullara girebiliyorlardı. Fakat fiilen alınmıyorlardı. Gayrı Müslim subay yoktu. Yabancı devletlerden (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya gibi) getirtilmiş askerî mütehassıslar vardı ama, onlar Türk tab'ası olmadıkları için, bahsimizin dışında kalır.

Fakat Ermeni ve Rum'dan vezir pâyesinde, nâzır görevinde adamlar çıkması, epey bir şeydi. Bir Ermeni hâriciye nâzırı bile vardır. Fakat devletin çok merkezî olması, sadrâzamın her şeye hâkim bulunması, 1878 - 1908 arasında devleti gerçekte padişahın, bu tarihten sonra da İttihad ve Terakki'nin yürütmesi, Gayrı Müslimler'in imparatorlukta az veya çok rol oynıyabildiklerini gösterecek şeyler değildir. Fakat gerçekten devlete ve pâdişâha pek bağlı, Türk kültürüyle yetişmiş, sadece Hıristiyan dininden küçük ve büyük devlet adamları vardı. Bu Ermeni ve Rumlar'a «Osmanlı» deniliyordu. Bunlar tam Osmanlı idiler. Rum olanlar, Yunanistan'dan nefret ederler, bu devletin Türk imparatorluğundan ayrılmasını kınarlardı. Ermeniler, Ermeni komitecilerinden nefret ederlerdi. İmparatorluğun son yarım asrında böyle bir zümre vardı. Türk bürokrasisinde çekirdekten yetişmiş, Türk okullarında okumuş bu «Hıristiyan Osmanlılar»ın nesli bugün tükenmiş gibidir. Bir kısmı Türkiye dışında kalmıştır. Bir tanesine, bir kaç yıl önce, hiç ümid edilmiyen bir ülkede tesadüf edip konuşmuş ve hayrette kalmıştım; adam, hâlâ II. Abdülhamîd'in tab'ası ve bendesi gibi konuşuyordu. Kendisine zarar gelebileceği ihtimalini düşünerek, adını ve ülkesini zikretmiyorum. Bir diğer örneği bana azîz dostum merhûm Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmâil Gürkan anlatmıştı :

Çok uzun müddet Giresun'da belediye reisliği yapan Yorgi Paşa, 1922'de mübadele anlaşmalarıyle zorla Giresun'dan çıkarılmıştı. Atina civârında bir yere yerleşmişti. Kendisini çeyrek asır kadar sonra Kâzım İsmail Bey, bulunduğu yerde ziyaret etmiş, âilece tanışırlarmış (Kâzım İsmâil, Trabzonlu'dur). Yorgi Paşa, Türkiye'den ayrıldıktan çeyrek asır sonra, son derece yaşlı olarak, tam bir Osmanlı hayâtı yaşıyordu. Hıristiyan olması dışında, babalarımız devrindeki bir Türk'ten en küçük farkı yoktu. Eski, «mustalah» denilen ağdalı Osmanlıca konuşuyordu. Kızlarının başları örtülüydü ve o şekilde misafire kahve, sonra şerbet getirip çekiliyorlardı. Yorgi Paşa, koltukta rahat edemiyor, dîvanda bağdaş kurarak oturuyordu. Kendisine paşalık (askerîye'de yarbaylığa eşit en küçük rütbe sivil paşalık) veren II. Abdülhamîd'den «cennet-mekân efendîmiz» diye bahsediyordu. Yunanistan'ı hiç beğenmiyordu. Anadolu'ya çıkan Yunanlılar'a lânet ediyordu. Giresun'daki kiraz ve fındık bahçelerini anlatırken ağlıyordu. «Benim burada ne işim var, burası benim yurdum mu, benim atalarım bin yıldan beri Giresun'da oturuyorlardı, bu heriflerin Yunanca'sını bile anlıyamıyorum, başka lehçe konuşuyorlar» diyordu. Ve nihayet, başında fesi vardı. Başı açık hiç bir misafir ka-

bûl etmiyordu. «Frenglere mahsus» sayıdığı şapkayı, hayâtında giymemişti. Oturduğu Atina banliyösünü ve bahçeli evini, Giresun'a çok benzediği için seçmişti. Atina'ya inmekten nefret ediyordu.

Bu derecede Türklüğe bağlı olanların ekseriyyet değil, az olduğunu burada söylemeliyim. Bunlar kendilerine «Osmanlı» denilmesini ister, Rum ve Ermeni denilince sinirlenirlerdi. Ve bunlar, çok dindar Hıristiyan idiler. Zaten Türk'leşememelerinin sebebi, bu din ayrılığı idi. Türkler'le aralarında başkaca bir engel ve mesafe kalmamıştı. Fakat ata dinlerini bırakmayı şerefsizlik sayıyor ve bu yüzden Tanrı'nın âhırette kendilerini cezalandıracağına samimî şekilde inanıyorlardı.

Böyle Osmanlı Gayrı Müslimler, büyük saygı görürlerdi. Otoriteleri tamdı. Bir Ermeni ve Rum vezîrine, bir Türk vezîrine gösterilen aynı büyük saygı gösterilir, aynı çok debdebeli protokol uygulanırdı. Zerrece bir farkı kimse tasavvur etmezdi. Bâlâ rütbesindeki bir büyük Türk devlet adamı, Hıristiyan bir vezîrin huzûrunda el kavuşturarak konuşurdu. Hıristiyan olduğu için bir devlet adamını ikinci sınıf vatandaş görmek, çok ayıp sayılırdı. Bâb-ı Alî'deki terbiye buydu.

Fakat Bâb-ı Âlî terbiyesinin Türk halk tabakalarında da yaygın olduğunu iddia edemiyeceğim. Türk halkının, Gayrı Müslimler'e karşı durum, tutum ve psikolojisi, Tanzimat'tan imparatorluğun düşüşüne kadar, hiç değişmeksizin, şöyleydi :

Bir Hıristiyan vatandaş, kendileri gibi padişahın tab'ası idi, tab'a-i şâhâneden idi, buna şüphe yoktu. Her türlü şahsî ve medenî hukuku mahfuzdu. Canı ve malı, bir Müslüman'ınki kadar kutsaldı. İstediği gibi kazanıp yemekte tamamen serbestti. İbadetini açıkça yapabilirdi. Zîrâ bir semâvî dine mensuptu. *İncil* ve *Tevrât,* kutsal kitaplardı (kütüb-i mukaddese). Asırlardan beri olduğu gibi bu Gayrı Müslimler'in, kendi aralarında ve imparatorluk toprakları üzerinde yaşamak, mal ve toprak edinmek hakları tamamen müemmendi. Fakat bu insanlar «gâvur»du. Kendileri gibi Hak dininden değildi. Hidâyetten uzaktı. Kendileri gibi Türk de değildi. Bu sebeple devletin kurucusu ve sahibi değillerdi ki devlet idaresine iştirake hakları olsun. Binaenaleyh Hıristiyan'dan idareci olmamalıydı. Devlet dairesinde Hıristiyan kâtip bulunması bile Türk devletinin geleneğine aykırıydı. Varsın mahalle bakkallığı yapsındı, devlet dairesinde işi neydi? Zîrâ devlet, Türk'ündü. İnsan olarak Gayrı Müslimler her türlü saygı ve nezakete lâyıktı. Fakat Türk ile bir olamazlardı. Türkler, devletin sahibi idiler ve birinci sınıf vatandaşlardı.

Şehirlerde Hıristiyan, Müslüman ve Mûsevî mahalleleri ayrıydı. Kilise ve sinagoglar (havrâ), Hıristiyan ve Mûsevî mahallelerinin içinde bulunuyordu. Kilise ve sinagog yaptırmak izni gene hemen hiç verilmiyordu. Eskilerinin devamlı onarımı ile iktifa ediliyordu. Tamamıyle Hıristiyanlar'la meskûn köyler hâriç, kiliselerin çan çalması yasaktı. Tanzimat'tan sonra çan çalma yasağı kalktı ama, pek uygulanmadı.

Azınlıkların yaşayış tarzlarını, *VII. Kitâb*'ımızda göreceğiz.

1856 Fermânı ile, azınlıkların medenî dâvâlarını kendi cemaatleri içinde halletmeleri geleneği, geniş ölçüde yürürlükten kalktı. Bu sûretle nüfuzları kırılan papazlar, müteessir oldular. Dâvâlar, sivil Türk mahkemelerine alındı. Ama her dereceli mahkemede Hıristiyan hâkimler de bulunabiliyordu. Hükümlerin tarafsızlığından Hıristiyanlar emîn olabilirlerdi. Her şeye karışan bir II. Abdülhamîd bile, mahkemeye, adalete ve ilme hiç el atmamakla mâruftur.

Kilise teşkilâtı, imparatorluk ülkelerinde, eski asırlarda, hattâ Bizans devrinde ne ise, hemen hemen öyle devâm etti. Kilise ileri gelenleri, resmî ve devlet sâl-nâmelerine geçirilen kimselerdi. Hükûmette muhâtabları, adliyye nâzırı (adalet bakanı) idi. Zâten bu nâzırın tam adı «adliyye ve mezâhib (mezhebler) nâzırı» idi.

Levantenler

Bugünün Türk'ü «Levanten» ne demektir, bilmez. Fransızca «Levant» kelimesinden gelmektedir. Fransızlar bütün Doğu Akdeniz'de kıyısı olan ülkelere, Istanbul'dan Beyrut'a, Mısır'a kadar «Levant» derler («Lövan» okunur). Levanten, bu ülkelerde oturan, menşei bu ülkeler olan demektir. Ama, kelimeye dar, husûsî bir mânâ verilmiştir : Doğu Akdeniz'in Türkçe veyâ Arabca konuşulan kıyılarında, Osmanlı imparatorluğu ülkelerinde oturan halk... Fakat Avrupa menşe'li, Hıristiyan ve Avrupa dili konuşan bir halk... Bugün böyle bir ırk, böyle bir soy, böyle bir azınlık, böyle bir sosyal yapı yoktur. Levantenler, ortadan kalkmış bir ırktır.

Levantenlik, çok açık bir kozmopolitliktir. Batı kültürünün olanca unsurları ile, ama belirli bir milliyet ve devlete de pek bağlanmaksızın, Türk imparatorluğunda yaşıyacaksınız. Türk imparatorluğuna düşman değilsiniz ama, Türk kültürüne çok yabancısınız. Şehirlerin, limanların Avrupalı mahallelerinde ayrı, Avrupa muâşeret tarzı içinde hayat geçireceksiniz. Çoğunuz Türkçe'yi hiç

bilmiyecek veyâ az bilecek. Ticâretle geçinen müreffeh bir sınıfsınız. Ama avukatlık, Avrupa gazetelerine muhâbirlik, doktorluk gibi meslekler de icrâ edebilirsiniz. Osmanlı tab'ası olanlarınız da vardır ama, çoğunuz, bir Avrupa devletinin tab'asısınız...

Evet, bugünün zihniyeti, bu kadar acâyib bir toplumu hattâ kavrıyamaz. Fakat böyle bir ırk, asırlarca mevcûd olmuş, ancak XX. asrın ortalarında çekilip, eriyip gitmiştir.

Morgenthau (s. 206), 1914'te Istanbul'da 3.000 Levanten yaşadığını kaydedip şu tafsîlâtı verir: Bunlar Britanya veyâ Fransa tab'ası idiler. Hemen hemen tamâmı Türkiye'de doğmuşlardır. Ekserîyeti iki veyâ daha çok kuşaktan beri Türkiye'de yaşamaktadır. İngiltere tab'ası olanların bile çoğunun anadili Fransızca'dır ve hiç İngilizce bilmiyen böyle İngiliz tab'aları çoktur. Bâzıları hayatlarında İngiltere'ye, bâzıları da hiç bir Avrupa ülkesine ayak basmamışlardır. Istanbul dışındaki Türk şehirlerinde de Levantenler vardır (bilhassa İzmir ve Beyrut'ta).

İmparatorluktaki mezheblerin, 1894'teki teşkilâtları şöyleydi (*Sâl-Nâme, 50. Sene, 1312,* s. 922 v.dd.):

1894 Yılında Türkiye'deki Kilise Teşkilâtı

Ortodoks Cihan Patriki'ne Bâb-ı Âlî, «Istanbul ve tevâbî'i Rûm patrîkı» diyordu. Bu târihte Neofitos Efendi idi. Papa ile eşit seviyede olan bu din adamının I. rütbeden Osmânî ve Mecîdî nişanları vardı (râhip ve hahamlara nişan verilmekte, rütbe verilmemektedir; onların rütbeleri, kendi geleneksel teşkilâtlarına göre kendi aralarında idi).

Fener Patriği, Ortodokslar'ın en büyük dinî şahsiyeti idi (bugün de öyledir). Ayrıca ondan sonra gelen 4 patrik daha vardır. Bunların yalnız biri, Moskova Patriği(*), Çar'ın tab'asıdır. Diğerleri, padişahın tab'asıdır: İskenderiyye (Osmanlılar'a göre: Mısır ve tevâbî'i) patriği Sofrinos Efendi, Antakya patriği Espridon Efendi, Kudüs patriği Yerasimos Efendi. Bunların üçünün de I. Mecîdî nişanları vardı.

Fener Patriği'ne tâbi metropolidler, yalnız Türkiye imparatorluğu içinde bulunmuyordu. Yunanistan, Birleşik Amerika, ve daha dünyanın pek çok devletindeki Ortodoks metropolidleri, Fener Patriği'ne bağlıydı (bugün de öyle). Ancak *Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*'ler, yalnız Türk tab'ası olan metropolidlerin adlarını vermektedir. Bunların hepsine Türk protokolünde «Efendi» denilmektedir: Konya metropolidi Atanasiyos Efendi... gibi. Bunların haylisine II. veya III. rütbeden Osmânî ve daha çok Mecîdî nişanları verilmiştir. Bir çoğu da hiç nişansızdır. Bu metropolidler, devlet protokolüne dahildir ve törenlerde nişanlarını takmaktadırlar. Resmî günlerde padişah, Fener Patriği'nin, valiler de vilâyetlerin-

(*) Çar'ın ricası ve III. Murâd'ın izni ile Patrik Jeremiah, 1589'da Istanbul'dan Moskova'ya gidip Moskova başmetropolidini Rusya patriği ilân etti (d'Ohsson, V, 116).

deki metropolidlerin tebriklerini kabûl etmektedir. Fener'e bağlı ve Türkiye sınırları içinde bulunup Türk tab'ası olan metropolidler, şu şehirlerde bulunmaktadır (isimlerini nakletmiyorum) (metropolidlikler, protokol sırasına göre verilmiştir, bu sıra Bizans devrinden kalmadır) :

Kaysariyye (Kayseri), Kuşadası, Ereğli, Kapudağı, İzmid, İznik, Kadıköyü, Terkos, Selânik, Edirne, Amasya, Yanya, Bursa, Manastır, Niksar, Konya, Karaferye, Teke ve Hamîd (Antalya ve Isparta), Bosna(sarayı), Girid, Trabzon, Preveze, Ankara, Alaşehir, Molova, Misivri, Sisam, Vize, Ahyolu, Varna, Gümülcine, Silivri, Süzebolu, Sakız, Limni, İmroz, Draç, Üsküb, Kesriye, Prizrin, Vodine, Hersek, Görice, Berat, Köstendil, Ustrumca, Grabne, Nasliç, İzvornik, Florina, Ohri, Debre ve Köprülü, Kesendire, Gümüşhâne, Alasonya, Paşalimanı, Ergeri, İstanköy, Kerpe, Serfiçe ve Kozana, Nerekop, Liryoz, Pravişte, Karahisâr-ı Şarkî (Şebinkarahisar).

Antakya patrikliğine bağlı metropolidlikler : Beyrut, İrinepolis, Trâblusşâm, Erzurum, Adana ve Tarsus, Lâzıkıyye, Haleb ve İskenderun, Diyârbekir ve Keban, Hamâ, Hums, Hakkâri, Havran, Sûr ve Sayda, Bekaa ve Zahle.

Kuds-i Şerif patrikliğine bağlı olanlar : Tûr-i Sinâ, Kerek, Akkâ, Nâsıra, Şeria, Sebastıyye, Nemrîn, Aclûn, Salt.

İskenderiyye patrikliğine bağlı olanlar : Lionis, Yuylisiu, Tivatidos, Matyos.

Metropolidlerden sonra piskoposlar gelmektedir. Metropolidler, Katolik mezhebindeki archevêque (başpiskopos), piskoposlar ise évêque mukabilidir.

Fener Patriği'ne bağlı piskoposluklar şunlardı : Aydın, Çeşme, Söke, Gelibolu, Mürefte, Çatalca, Gediz, Ödemiş, Aynaroz, Patras, Filat, Vlas, Arkadye, Resmo, Gedunya, Girenis, Lisamo, Lambi, İrostya, Yunda.

— Küçük bir Katolik azınlık dışında— Ermeniler de Ortodoks'tur. Fakat bunlar Fener Patriki'ne değil, Eçmiadzin Patriki'ne bağlıdır. Mezhepleri, Ortodoks'luğun eski bir şekli olan Gregoryenlik'tir. Bu tarihte Eçmiadzin, bugünki Ermenistan'da, Revân(Erivan) şehri civarında, yâni Rusya çarlığı topraklarında kalmaktadır. Istanbul Ermeni patriği, Eçmiadzin patriğine bağlıdır (dinî bakımdan). Diğer Ermeni patrikleri Sis (Kozan), Ahtamar (Van gölü'nde ada), Kanciasar patrikleri de Türk teb'ası idiler (d'Ohsson, V, 116).

Istanbul Patriği'nden sonra gelenler, ona tâbi olmak şartıyle, katagikoslardır. Bunlar, Ortodoks ve Katolik mezheplerindeki metropolid ve başpiskoposlara eşittir. Türkiye'de 2 katagikos vardır. Bunlar Kilikya ve Ahtamar katagikoslarıdır. Sis (Kozan) ve Van Gölü'ndeki Ahtamar adasında oturmaktadırlar. Kudüs'teki Ermeni dinî lideri de, Istanbul'daki gibi «patrik» unvânını taşımaktadır. Bu tarihte Kamâme-i Kuds-i Şerîf patriği, Artin Efendi'dir, Ermeni patrik ve katagikosları olan 4 zâta, I. rütbeden Osmânî ve Mecîdî nişanları verilmiştir.

Daha sonra Ermeni piskoposlukları demek olan merhasa'lıklar gelmektedir. Bunların ancak bir kaçına II. veya III. rütbeden Mecîdî nişanı verilmiştir. Ermeni piskoposlukları ve başrahiplikleri şu şehirlerdedir :

Van, Eğin (Kemâliye), Amasya ve Merzifon, Ayntâb, Edirne, Antalya, İzmir, Mâmûretü'l-Azîz (Elazığ), Kayseriyye (Kaysari), Gürün, Kütahya, Haçin, Malatya, Mar'aş, Erzurum ve Tercan ve Kiğı, Mısır (Kahire) ve İskenderiyye, Urfa, Erzincan, Tokat ve Niksar ve Zile, Yozgat, Adana, Arab-

gir, Bayburd, Bağdad ve Basra, Palu, Haleb, Ankara, Muş, Bitlis, Çemişkezek, Karahisâr-ı Şarkî, Trabzon, İzmid, Zeytun, Balıkesir ve Bandırma, Bâyezid ve Üçkilise (Karaköse), Hudâvendigâr (Bursa), Bilecik, Tekfurdağı (Tekirdağ), Sıvas, Siird, Varna ve Ruscuk ve Silistre, Diyârbekir, Divriği, Ergani ve Çermik, Eremşa, Vandelim, Gediz, Çüngeş, Moşdeça, Beyrut, Beytüllahm, Remle, Yâfa, Şâm-ı Şerîf ve Hamâ ve Hums, Antalya.

Küçük bir Ortodoks mezhep de, Süryânilik'tir. Bunların en büyük lideri olan Süryânî-i Kadîm Patriği Ağnatyos Batrûs Efendi, I. Mecîdî nîşânını hâmildir. Diyâr-ı Bekr vilâyetinin Mardin sancağındaki ez-Zâ'ferân manastırında oturmaktadır. Istanbul'da bir patrik vekîli, Mûsul'da bir başpiskopos (I. Osmânî, II. Mecîdi), Kuds-i Şerîf'te bir metropolit (III. Mecîdî), Diyârbekir'de bir metropolit vekîli (III. Mecîdî), Şâm-ı Şerîf'te bir piskopos bulundurmaktadır.

Ermeni Katolik patriği İstepan Bedros Azaryan Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), Istanbul'da oturmaktadır. Istanbul'da bir patrik vekîlî (III. Mecîdî) ve aşağıdaki Türk şehirlerinde merhasalar veya merhasa vekilleri vardır :

Malatya, Mardin, Haleb, Erzurum, Urfa, Harput, Adana, Sıvas, Mar'aş, Diyârbekir, Mısır (Kahire), Trabzon, Kayseri, Van ve Bitlis, Bursa, Ankara, Beriyyetü'ş-Şâm, Şâm, Bağdad, Aydın, Deyrü'z-Zor, İzmid, Hısn-ı Mansûr (Adıyaman), Urfa, Amasya, Besni, Kütahya, Nevşehir, Gürün, Yozgat, Arabgir.

Katolik Ermeniler, Papa'ya tâbîdirler. Papa da Türk tab'ası değildir. Onun için Bâb-ı Âlî'nin, öteden beri Katolik Ermeniler'e teveccühü azdır.

Bir de Rum Melkit Katolik patrikliği vardır. Bunlar da Katolik, Patrik'e değil, Papa'ya bağlı Rumlar'dır. Ortodoks Rumlar ve Gregoryen Ermeniler, büyük cemaatler teşkil ettikleri halde, Katolik Ermeni ve Rumlar'la Süryâniler, pek küçük cemaatlerdir. Rum Melik Katolik patriği Grigoris Efendi'nin I. Osmânî ve Mecîdî nişanları vardır. Rum Katolik metropolidleri şu şehirlerde bulunmaktadır :

Antakya, Şâm-ı Şerîf, İskenderiyye, Kuds-i Şerîf; Sûr, Haleb, Hums ve Hamâ, Havrân, Saydâ, Akkâ, Beyrut, Trâblusşâm, Zahle, Bâlebek, Bânyâs, Mısır (Kahire).

Şu Türk şehirlerinde de Rum Katolik piskoposları vardır. Metropolidlere III., bazan II. Mecîdî nişânı verildiği halde, bunlara nişan verilmemiştir :

Bağdad, Diyârbekir, Adana ve Tarsus, Konya, Yâfa, Beytüllahm, Remle, Beytü Câlâ, Nâblus, İskenderun, Trâblusşâm, Sekâr, Saydâ, Maarra; Kahire, Dümyât, Reşîd, Tantâ, Mansûre, Zifte, Minyâğ, Port Saîd, Mahalletü'l-Kübrâ.

Gene küçük bir cemaat, Keldâniler'dir. Keldânî patriği Butrus İlya Efendi, Mûsul'da oturmaktadır. Istanbul'da bir vekîli (III. Mecîdî) vardır. Şu şehirlerde, Keldânî piskoposları vardır :

Diyârbekir ve Meyyâfârikıyn, Kerkük ve Erbil, Basra, Mardin ve Nusaybin, Siird, Cizre, İmâdiyye, Zaho, Süleymâniyye, Mısır (Kahire), Akra ve Zibâr, Hakkâri, Haleb, Bağdad, Amâre, Adana, Tarsus, Beyrut, Şâm.

Katolik Süryâniler de vardır. Patrikleri Antakya'da oturan Agnatyos Circis Efendi'dir (I. Mecîdî). Şu şehirlerde patrik vekilleri veya piskoposları vardır :

Mûsul, Bağdad, Şâm, Haleb, Diyârbekir ve Meyyâfârikıyn, Cezîretü'l-Ömer (Cizre), Mısır (Kahire), Beyrut, Hums ve Hamâ, Urfa.

Bulgar Ortodoksları, Istanbul'da oturan ve «eksarh» denilen bir lidere bağlıdır. Ersarhlık, Âlî Paşa tarafından kurulmuştur. Ondan önce Bulgarlar, Fener Patriği'ne bağlı idiler. Ersarh Yusif Efendi'nin I. Osmânî ve Mecîdî nişanları vardır. Şu şehirlerde Bulgar metropolidleri bulunmaktadır :

Vidin, Ruscuk ve Silistre, Varna ve Şumnu, Samakof, Ohri, Köprülü.— Ersarh vekillikleri : Nevrekop, Sofya, Filibe, Lofca, Eski Zağra.— Reîs-i rûhânîler : Selânik ve Manastır, Edirne.

Mûsevîler'in Türkiye'deki başı, Istanbul'da oturan hahambaşı Moşe Levi Efendi'dir (I. Osmânî ve Mecîdî). Başlıca şu şehirlerde yüksek hahamlar bulunmaktadır (bunların II., III. veya IV. Mecîdî nişanları vardır): Kudüs hahambaşısı, İzmir hahambaşısı, Selânik hahambaşı kaymakamı, Haleb hahambaşısı, Edirne hahambaşısı, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Rodos) hahambaşısı, Bingazi hahambaşısı, Tokat hahambaşısı, Hudâvendigâr (Bursa) hahambaşı vekili, Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) hahambaşı vekîli.

1897'de *Sâl-Nâme'sinde* verilen listeler *(53. Sene, 1315*, s. 604 v.dd.), yukarıda hulâsa edilen 3 yıl öncekine nazaran çok az değişmiştir. 1908 *Sâl-Nâme*'si *(64. Sene, 1326*, s. 1.034 v.dd.), 1907'de II. Abdülhamîd rejiminin son yılındaki durumu göstermektedir .

1907'de İmparatorlukta Kilise Teşkilâtı

Ortodoks Cihan Patriği : Yuvakim Efendi (murassâ Osmânî ve Mecîdî), İskenderiyye patriği Kotyos Efendi (I. Mecîdî), Antakya patriği Grigoryos Efendi (I. Mecîdî), Kudüs patriği Damyanos Efendi (I. Mecîdî).

Istanbul patrikliğine bağlı metropolidlikler (bunların I. ilâ III. rütbe arası Osmânî ve Mecîdî nişanları vardır) : Kayseri, Kuşadası, Ereğli, Kapudağı, İzmit, İznik, Kadıköyü, Terkos, Selânik, Edirne, Amasya, Yanya, Bursa, Manastır, Niksar, Konya, Karaferye, Teke (Antalya) ve Hamîdâbâd (Isparta), Bosna, Girit, Trabzon, Preveze, Filibe, Rodos, Silistre, Drama, İzmir, Midilli, Dimetoka, Ankara, Alaşehir, Menlik, Enez, Molova, Görice, Misivri, Sisam, Vize, Ahyolu, Varna, Grebine, Seçeşte, İzvornik, Gümülcine, Silivri, Süzebolu, İskeçe, Ganuzuhora, Sakız, Limni, İmroz, Draç, Üsküb, Kesriye, Prizrin, Vodine, Hersek, Berat, Ustrumca, Florina, Ohri, Debre ve Köprülü, Kesendire, Gümüşhâne, Alasonya, Paşalimanı, Ergeri, İstanköy, Ortaköy, Kerpe, Serfiçe ve Kozana, Nevrekop, Liryoz, Karahisâr-ı Şarkî, Pravişte, Aydonat, Vlas ve Konice, Aydın, Gelibolu, Rodopolyos, Çeşme, Kırkkilise.

Antakya patrikliğine bağlı metropolidlikler (bunların ekserisinin III. Mecîdî nişânı vardır) : Beyrut, Cebel ve Batrûn, İrenepolis, Trâblusşâm, Erzurum, Adana ve Tarsus, Lâzıkıyye, Haleb ve İskenderun, Diyârbekir, Hamâ, Akâr, Sûr ve Saydâ, Bekaa ve Zahle, Adasis, Hums.

Kudüs patrikliğine bağlı metropolidlikler (bunların I. veya II., birinin IV. Mecîdî nişanları vardır) : Tûr-ı Sînâ, Kerek, Akkâ, Beytüllahm, Nâsıra, Şeria, Nâblus, Sâbûr, Taberiyye, Diyoksarya, Kiryakopolis, Filadelfiya.

İskenderiyye patrikliğine bağlı metropolidlikler : 3 metropolid.

Istanbul patrikliğine bağlı piskoposluklar : Söke, Mürefte, Çatalca, Arkadya, Ödemiş, Aynaroz, Tavarin, Kölke, Resmo, Gedunya, Patras, Girenis, Kisamo, Lamya (Yenişehir), Yunda, İrostiya, Hazos.

Istanbul Ermeni patriği Megakya Ormanyan Efendi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Kilikya katogikosu Sahak Habayan Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), Ahtamar katogikos vekîli Oseb Efendi (I. Mecîdî), Kamâme-i Kuds-i Şerîf patriği Artin Vehabdiyan Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), Istanbul Patrikhânesi rûhânî meclisi reîsi Başpiskopos Kirkoris Ohanesyan Efendi (II. Mecîdî), ikinci reis Başpiskopos Vahram Mangurni Efendi (II. Mecîdî), Patrikhâne kapı kedhûdâsı Fisciyan Aris Efendi (ûlâ, III. Osmânî). Ermeni Gregoryen piskoposluk ve başrâhiplikleri (bunların bâzılarının II. veya III. Mecîdî nişanları vardır) :

Edirne, İzmit, Erzincan, Erzurum, Ergani ve Çengüş, İzmir, Adana, Eğin (Kemâliye), Amasya ve Merzifon, Antakya, Ankara, Urfa, Balıkesir ve Bandırma, Bayburt, Bâyezid, Bitlis, Bağdad ve Basra, Beyrut, Bilecik, Pasin, Palu, Tercan, Tekfurdağı, Tokat, Canik (Samsun), Çemişkezek, Hâkkâri, Haleb, Hizan, Haçin, Hudâvendigâr (Bursa), Dârende, Diyârbekir, Divrik, Zeytun, Siird, Sıvas, Şâm, Trabzon, Arabgir, Ayntâb, Karahisâr-ı Şarkî, Kıbrıs, Kayseri, Gürün, Kemah, Kütahya, Kiğı, Gediz, Mar'aş, Mısır (Kahire) ve İskenderiyye, Mâmûretülazîz (Elazığ), Malatya, Muş, Van, Yâfa, Yozgat.

Ermeni Katolik patriği Sabagyan Bogos Efendi (I. Mecîdî). Bu patrikliğe bağlı başpiskoposluk, piskoposluk ve başrâhiplikler :

Mardin, Sıvas ve Tokat, Malatya, Haleb, Erzurum, Mâmûretülaziz, Adana, Mar'aş, Diyârbekir, Mısır (Kahire), Trabzon, Kayseri, Van ve Bitlis ve Muş, Bursa, Ankara, Urfa, Van, Beriyyetü'ş-Şâm, Şâm, Kudüs, Bağdad, Aydın, Zor, İzmit, Hısn-ı Mansûr, Bandırma, Amasya, Besni, Kütahya, Nevşehir, Gürün, Bilecik, Beyrut, Yozgat, Arabgir.— Patrikhâne kapı kedhudâsı Şehryan Oseb Efendi (ûlâ, III Osmânî, II. Mecîdî).

Süryânî-i Kadim patriği Abdullah Efendi (I. Mecîdî), Istanbul patrik vekîli Başpiskopos Bolos Efendi (II. Osmânî ve Mecîdî). Metropolidlikler (çoğunun III. Mecîdî nişânı var) :

Kudüs, Mûsul, Diyârbekir ve Mardin, Deyrü'z-Zâferân, Şâm ve Hamâ ve Hums, Mâmûretülazîz ve Malatya, Adana, Cizre ve Şırnak, Siverek ve Bucak, Midyat, Deyrü'l-Ömer, Beşiri ve Garzan, Bitlis ve Siirt ve Şirvan, Mısır (Kahire).

Metropolid vekillikleri (hemen hepsi nişansız) : 29 şehirde.

Rum Melkit Katolik patriği Kirles Efendi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Istanbul patrik vekîli Eksarhos Mihail Şerim Efendi (II. Mecîdî). Metropolîdlikler (ekserisinin II. Mecîdî, bâzılarının ayrıca II., III., IV. Osmânî nişanları var) :

Antakya, Şam, İskenderiyye, Dümyât, Kudüs, Sûr, Haleb, Hums ve Hamâ, Havrân.

Melkit piskoposlukları (çok azının nişânı var) : Bağdad, Diyârbekir, Adana, Tarsus, Mersin, Konya, Yâfa, Beytüllahm, Remle, Beytü Câlâ, Beytü Sâhûr, Râmullah, Nâblus, Aclûn, İskenderun, Akâr, Maarra, Mârûne, Blûdân, Zebdânî, İzmir, Kal'a-i Handel, Saydnâyâ, Tayyibe; Kahîre, Mansûre, Reşîd, Mahalletü'l-Kübrâ, Zakne, Tantâ, Port Saîd, Mînâ.

Mûsul Keldânî patriği Amanuel Toma Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), patrik vekîli Matran İstifan Cebrî Efendi (III. Mecîdî), Istanbul patrik

vekîli Butrusu'l-Hûrî Âbid Efendi (II. Mecîdî). Patrik vekillikleri, başpiskoposluklar, piskoposluklar ve piskoposluk vekilleri :

Bağdad, Diyârbekir ve Meyyâfârikıyn, Mardin, Nusaybin, Siirt, İmâdiyye ve Akra ve Zîbâr, Zaho ve Dehlük, Kerkük ve Süleymâniyye, Cizre, Van, Sînâ, Urmiyye, Beyrut, Basra, Haleb, Urfa, Kudüs, Sâlimset, Şâm, Adana, İzmir.

Süryânî Katolik patriği Efram Hamânî Efendi (I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Istanbul patrik vekili Cebrâil Efendi (III. Osmânî). Piskoposlukları : Kahire, Şâm, Bağdad, Haleb, Mûsul, Diyârbekir, Mardin, Hums ve Hamâ, Urfa, Adana, Zor, Cizre (bunların ekserisinin II. veya III. Mecîdî, bâzılarının III. Osmânî nişanları var).

Bulgar Ortodoks ersarhı Yusif Efendi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî). Metropolidlikler (ekserisinin III. veya II. Mecîdî veya Osmânî nişanları var) : Samakof, Varna, Vraca, Filibe, Sofya, Vidin, Eski Zağra, Tırnova, Ruscuk, Lofca, Üsküb, Manastır, Köprülü, Nevrekop, Debre, Ohri, Ustrumca, Esluna, Selânik, Edirne.

Istanbul hahambaşı Moşe Levi Efendi (I. Mecîdî), kapı kedhudâsı Aciman Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî). Istanbul hahambaşına tâbi hahambaşı, hahambaşı kaymakamı ve hahambaşı vekillikleri :

Kudüs, Mısır (Kahire), Şâm, Trâblusgarb, Mûsul, Rodos, Tokat, Bağdad, Bursa, Selânik, İzmir, Beyrut, İskenderiyye, Edirne, Girit, Bingazi, Haleb, Trâblusşâm, Halîlü'r-Rahmân, Saydâ, Gelibolu, Taberiyye, Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale), Yâfa, Akkâ, Çorlu, Tekfurdağı (Tekirdağ), Süleymâniyye, Başkale.

İmparatorluktaki Protestan cemâati vekili : Boyacıyan Agop Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî).

1911'de Gayrı Müslim Cemâatler

1911'de, Meşrutiyet'ten sonraki durumu, *Sâl-Nâme, 1327, 66. Sene*, s. 146 v.dd. vermektedir.

Teşkilât, yukarıda verilenler gibidir. Yalnız en yüksek din adamlarını anıyorum :

Ortodoks Cihan patriği Yuvakim Efendi (murassâ Osmânî ve Mecîdî), İskenderiyye patriği Fotyos Efendi (I. Mecîdî), Antakya patriği Grigoryos Efendi (I. Mecîdî), Kudüs patriği Damyanos Efendi (I. Mecîdî), Patrikhâne kapı kedhudâsı Andon Ekyadis Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

Istanbul Ermeni patriği Vahram Efendi (III. Osmânî ve Mecîdî), Sis (Kilikya) katogikosu Sahak Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), Ahtamar katogikos vekili Osep Efendi (I. Mecîdî), Kamâme-i Kudüs patrik vekili Daniel Efendi.

Ermeni Katolik patriği Terziyan Bogos Efendi (II. Mecîdî); Süryânî patriği Agnatyos Abdullah Efendi (I. Mecîdî), Istanbul patrik vekili Baş-

piskopos Taymateos Bolos Efendi (II. Osmânî ve Mecîdî); Rum Melkit Katolik patriği Kirlesü's-Sâmenî Efendi (murassâ Osmânî, I. Mecîdî), Istanbul patrik vekîli Eksarhos Mihael Şerîm Efendi (II. Osmânî ve Mecîdî); Keldânî patriği (Mûsul'da) Yûsuf Amanuil Toma Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), Istanbul patrik vekîli Toma Bâcârî Efendi (III. Osmânî); Süryânî Katolik patriği Efram Rahmânî Efendi (I. Osmânî, murassâ Mecîdî), Istanbul patrik vekîli Cebrâîl Efendi (III. Osmânî); Bulgar eksarhı Yusif Efendi (I. Osmânî, murassâ Mecîdî).

Hahambaşı Haim Nahum Efendi (I. Mecîdî), buna tâbî hahambaşılıklar : Kahire, Kudüs, Selânik, Edirne, Girit, Haleb.

IV

İLMİYYE SINIFI

Ulemây-ı Rüsûm

Osmanlı düzeninde devlet görevlisine «askerî» denilmektedir. Bu kelime sonradan ve bugün, yalnız muhârib sınıfa tahsîs edilmiş bulunmaktadır. O devirde sadece devlet memuru demekti. Askerî sınıfın büyük vatandaş kitlesinden ayrıldığı en mühim husus, onlar gibi vergi ödememesi, hizmeti karşılığında ayrıca devletten maaş, dirlik veya vakıflardan gelir alması idi.

Klasik Osmanlı devrinde devlet görevlisi üç sınıfa ayrılırdı: Muhârip sınıf ki, yalnız ordu ve donanmadan ibaret değildi, eyalet ve sancakların da idaresi bunların elindeydi. Eyalet ve sancakların sivillere verilmesi, Tanzîmat'la başlar. Bu sınıfa seyfiyye denirdi (seyf = kılıç). İkinci sınıf kalemiyye idi ki sonradan mülkiyye denilmiştir. Başlıca maliye, dış işleri, yazışmalara ait bütün işler (nişancılık), tamamen bu sınıfın elindeydi. Üçüncü sınıf, ilmiyye idi. Bütün adalet, eğitim ve din işleri, bu sınıfta idi. Tanzimat'tan önceki düzen, böyleydi.

İlmiyye mensuplarına «ulemây-ı rüsûm» denilirdi. Zîrâ bunlar resmî, istisnasız hepsi bir ilmî rütbe sahibi idiler. Ama ilim, bu sınıfın inhisarında değildi. Diğer sınıflardan ve devlet görevlisi olmıyan vatandaşlardan da bilginler ve büyük bilginler, yazarlar çıkıyordu (Kâtib Çelebî, Evliyâ Çelebî, Âlî, Peçevî ve daha sayılamıyacak kadar çok meşhur isim). Fakat bu bilginler, ilmî rütbe sahibi değillerdi. Onun için ilmî rütbe sahiplerine, ilmiyye mensuplarına «ulemây-ı rüsûm» denilmiştir.

İlmiyye, kalemiyye ve —bugünki mânâsıyle— askeriyye sınıflarından birinden diğerine geçmek mümkindi, misalleri vardır, fakat nâdirdir. Umumiyetle devlet görevlisi, hangi sınıfta başlamışsa, memuriyet hayatını, o sınıfta tamamlardı. Kalemiyye (mülkiyye) sınıfından askeriyye sınıfına geçiş, en çok görülenidir. Askeriyye'den mülkiyye, hele ilmiyye sınıfına geçiş fevkalâde nâdirdir. Zîrâ ilmiyye sınıfı, devrin yüksek tahsilini ve bilgilerini îcâb ettiriyordu. Yüksek tahsil görmiyenlerin ilmiyye sınıfının ilk derecelerine bile gelmesi, çok az görülmüştür. Diğer sınıflarda ise

böyle kademe kademe medreseleri bitirmek gibi bir mecburiyet yoktu. Askeriyye sınıfı, ordu içinden, askerî okullardan, fakat daha çok pratik şekilde yetiştirdi. Kalemiyye sınıfı ise, devlet dairelerinde staj görerek ilerlerdi.

İlmiyye sınıfı için Arabca bilmek, şarttı. Meraklılar Farsca da öğrenirlerdi. Kalemiyye sınıfında yükselmek için de bu iki dili bilmek hemen hemen şarttı. Askerî sınıf için Türkçe'den başka dil aranmazdı.

Büyük ve köklü millî kültürü îcâb ettirdiği için ilmiyye ve kalemiyye sınıfları, yüzde doksan nisbetinde Türkler'in elindeydi. Türk olmıyan Müslüman kavimlerin bile bu sınıflara girmesi, çok yüklü millî kültürü îcâb ettirdiği için zordu ve nâdir görülmüştür. İsmail Hâmi Dânişmend'in bu sınıflardan gelenlerin ırklarını tesbit eden cedvellerinde bu gerçek, matematik şekilde görülmektedir.

Buna karşılık askerî sınıfta, XV. asrın ortalarından itibaren 2 asır kadar bir müddet, devşirme sistemi ağırlık göstermiştir. XVII. asrın ortalarında devşirme sistemi, ehemmiyetini kaybetmiştir. Fakat Tanzimat'tan sonra bile —nisbetleri az olsa da— Kürd, Arab, Laz, Çerkes, Abaza, Gürcü, Boşnak, bilhassa Arnavut gibi Müslüman kavimlerin, Türk subayı olmaya rağbet ettikleri görülür.

İlmiyye Sınıfının İmtiyaz ve Husûsiyetleri

İlmiyye sınıfına halk arasında «ulemâ» denmiştir. Bu kelime Arabca'da «â'lim = bilgin» kelimesinin çoğuludur. Bu mânâda «ulemâ» denince bilginler değil, ilmiyye sınıfına mensûb olanlar (ulemây-ı rüsûm) anlaşılmaktadır.

Ulemâ, Hıristiyan dinindeki clergé değildir. Hâkimler ve profesörler hey'etidir. Büyük camilerde de görev görmektedir ama, küçük camilerde imam olmak için bu sınıftan gelmiye lüzum yoktur. Hıristiyanlık'ta mü'min, papaz vasıtasıyle Tanrı ile temas ettiği halde, Müslümanlık'ta böyle bir şey ve böyle bir sınıf yoktur. Her kul, doğrudan doğruya Allah ile temas edebilir. Fernard Grenard'ın ulemâ hakkındaki güzel târifini burada hatırlatmak istiyorum:

«Bu kadar fazla imtiyaz, ulemâ'ya büyük bir nüfuz bahşetmekle berâber, ona tehlikeli bir kudret vermemişti. Devletin nüfuzundan ayrı, sırf kendisine münhasır bir otoritesi yoktu. Tedris ve muhâkeme ederdi. Rûhânî bir kudrete sahip değildi. Hıristiyan ruhbânı gibi dinin vaz geçilemez âyinlerini icrâ hususunda mün-

hasıran kendisine mahsus, kudsî bir imtiyazı, râhibliğe has mukaddes bir muâfiyeti yoktu. Hürmete şâyan profesör ve hâkimlerden müteşekkil bir hey'etten ibaretti. Allah'ın yeryüzünde mümessili değildi. Bütün ilmiyye makamları için tayin ve azil yetkisi, padişaha aitti. Sadece bu mevkı'leri işgal eden veya etmek istiyenler, ayrı bir sınıf teşkîl ediyorlardı, o kadar».

Bu sınıfın ilk basamağında bulunandan son basamağına (meşîhat = şeyhulislâmlık) çıkana kadar her derecede ulemâ, îdâm cezasından vâreste idi. Hiç bir şekilde kendilerine îdâm cezası verilemezdi. Ekserîyâ suçlu iseler sürgün ve azl edilirler, habse bile atılamazlardı. Bu ise, devlet mefhûmu karşısında hiç bir kellenin teminat altına alınmadığı bir düzende, büyük imtiyazdı. Maksat, ulemâ'nın mukaddes olması değildi. Sadece dinî, ilmî ve kazâî görevlerini korkusuzca yapabilmesini te'minden ibaretti.

Arpalık

Osmanlı düzeninde bir toprak parçasının gelirinin bir şahsa hizmet karşılığında maaş yerine verilmesi «dirlik»tir. Toprak, hâlen hizmete değil de, devlet görevlisinin geçmişteki hizmetine karşılık ve geçici olarak verilirse, «dirlik» değil, «arpalık» adını almaktadır. Emekliye sevk edilen veya geçici olarak açıkta kalan (Osmanlı terimi : mâzûl) yüksek görevlilere, klasik devirde bir toprak parçasını arpalık şeklinde vermek âdetti. Arpalığın büyüklüğü ve geliri, görevlinin derecesi ile mütenâsipti. Arpalık, daha çok ilmiyye sınıfının büyüklerine, bilhassa şeyhulislâmlara, emekli maaşı karşılığında verilirdi. Şeyhulislâm ve kazasker arpalıkları, büyük haslardı.

Arpalık sahibi ilmiye mensubu, nâdiren arpalığına giderdi. Ekseriya bir nâib'le orasını idare ettirir ve gelirini toplardı. Giderek, görevdeki yüksek ilmiyye mensuplarına da padişah, bir ek gelir olarak arpalık vermiye başladı. Bu sistem XVI-XVIII. asırlarda en az 3 asır işledi (Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı,* 118-20).

XIX. Asırda İlmiyye Sınıfı

Kadılar, aynı zamanda çok salâhiyetli birer belediye başkanı ve küçükleri kaymakam (ilçe kaymakamı) oldukları için, askerî ve mülkî sınıf gibi kavuk giyerlerdi. Vak'a-i Hayriyye'den sonra Sultan Mahmud, kavuğu yasak etti (Lutfî, II, 25). Hiç bir sınıf kavuk giyemiyecekti. Askerî ve mülkî sınıflar fes giyecek, ilmiyye sınıfı sadece sarık saracaktı.

Tanzimat devrinde şer'î mahkemelerin yanında ceza ve ticaret dâvâlarına bakan sivil mahkemeler teşekkül ettiği için, ilmiyye'nin kazâ yetkisi, medenî hukukun bâzı bahisleri ile sınırlandı. Kadıların belediye başkanlığı ve kazâ kaymakamlığı görevleri de ellerinden alınıp mülkiye sınıfına verildi. Daha da mühimmi, orta ve yüksek öğretimin en büyük kısmı bu sınıfın elinden alındı. İlmiyye'nin elinde sadece ve sadece din adamı yetiştiren okullar, medreseler ve câmî dersleri kaldı.

Bu sûretle XIX. asırda, Tanzimat'tan sonra, imparatorluğun son çağında ilmiyye sınıfının sahası, klasik devre nazaran, çok esaslı şekilde daralmıştı. Mülkî idareye ait hakları ellerinden alındığı gibi, adalet ve eğitime ait görevleri de, onda dokuz nisbetinde kısıtlanmıştı. Bu sûretle ulemâ, sadece din işleri ile uğraşmıya başladı. Fakat bu sınıftan yetişenler, gerçekte mülkî sınıfın elinde bulunan adalet ve eğitimle ilgili müesseselerde de hizmet edebiliyorlardı.

Şeyhulislâmın protokoldeki yeri, 1922'ye kadar devâm etti. XVI. asır başlarından XX. asrın başlarına kadar 4 asır şeyhulislâm, imparatorluğun, sadrâzamdan sonra gelen ikinci görevlisi durumunu muhâfaza etti. Kabine üyesi idi. Taşıdığı meşîhat pâyesi, sadâret pâyesine eşitti.

Yalnız görevdeki şeyhulislâmın taşıyabildiği meşîhat pâyesinin altında Rumeli kazaskerliği ve Anadolu kazaskerliği pâyeleri vardı; ilki daha yüksek pâye idi; fakat her ikisi de askerî rütbelerden müşîr (mareşal) ve mülkî rütbelerden vezîr'e eşit sayılıyordu. Fakat önce Rumeli, sonra Anadolu kazaskerleri, kıdem, bu pâyeyi alış kıdemi sırasıyle protokole giriyorlardı. Şeyhulislâmlar gene çok büyük ekseriyetle Rumeli kazaskeri pâyeliler arasından seçiliyordu. Anadolu kazaskeri pâyesinden birden meşîhate çıkanlar çok azdır.

Sonra Istanbul kadılığı (kazâsı) pâyesi geliyordu. Ferik (korgeneral) ve mülkiyedeki ûlâ ile eşit ilmî-kazâî-dînî rütbe idi. Sonraki pâye, Haremeyn pâyesi idi. Mîrlivâ (tümgeneral) ve ûlâ sânîsine eşitti. Bu rütbeleri, daha önce rütbeler bahsinde göstermiştim, burada hatırlatıyorum.

Protokolde devletin ikinci görevlisi olan şeyhulislâm, Tanzîmat'tan sonra adliye ve mezâhib, üstelik maârif nezâretlerinin kurulması ile, gerçek nüfuzunu kaybetti. Zîrâ bu iki nezâret de evvelce şeyhulislâmın uhdesinde idi. Üstelik yeni kurulan evkaf nezâreti de şeyhulislâmın bir kısım eski salâhiyetlerini elinden aldı. Üstelik şeyhulislâm, Tanzimat'tan önce Dîvân-ı Hümâyûn (hükûmet) üyesi yâni bakan değildi. Tanzimat'tan sonra kabineye gi-

rip diğer bakanların arasına karıştı. Bu sûretle sosyal nüfuzu da azalmış oldu. Onunla berâber bütün ilmiyye sınıfının da sahası daraldı. İlmiyye sınıfına girmek için rağbet çok azaldı. Askeriyye de Tanzimat'tan önceki ehemmiyetini kaybetti. Bütün sahalar mülkiye sınıfına açıldı. Tanzimat bürokrasisi teşekkül etti.

1826 Vak'a-i Hayriyyesi'ne kadar sarayında meşîhat işlerini gören şeyhulislâm, bu devirde diğer bakanlıklar gibi resmî daire sahibi oldu. Süleymâniye'deki yeniçeri ağalığı sarayı, ona tahsis edildi. Bu durum, 1922'ye kadar devâm etti.

Aralık 1934'e kadar din adamları, sarık sarıp cübbe giymekte devâm ettiler. Bu tarihte, dinî tören ve ibadet dışında Müslüman ve Gayrı Müslim din adamlarının dinî kisve giymeleri yasaklandı. Bu yasak, İslâm dininde yalnız diyânet işleri başkanı için istisna edildi. O, her zaman için cübbe ve sarık giyebilmektedir. Hıristiyan ve Mûsevî 7 mezhep başkanı için de aynı istisna tatbik edilmektedir. Din adamlarının dinî kisve ile gezmeleri yasağı, yalnız Türkiye'de bulunmaktadır.

Şimdi, son devir meşîhat teşkilâtı için tablolar vererek, gerçekte bir bakanlığa benziyen bu dâireyi, başlıca görevlileri ile tanıtmak istiyorum.

1894'te Meşîhat Teşkilâtı

1894'te Bâb-ı Vâlây-ı Fetvâ veya Meşihat-i Celîle-i İslâmiyye Dâiresi denilen ve gerçekte bir bakanlık olan dâirenin merkez (Istanbul) teşkilâtının başlıca kısımları ve görevlileri, şöyleydi *(Sâl-Nâme, 1312, 50. Sene,* s. 214-28) :

Şeyhulislâm Mehmed Cemâleddîn Efendi (meşihat, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî). Müsteşar Ali Rızâ Efendi (Istanbul pâyesi, II. Mecîdî), ders vekîli Ahmed Âsım Efendi (Anadolu kazaskeri, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektubcu Mehmed Şükrü Efendi (Anadolu, I. Mecîdî), mektûbî muâvini Mustafa Tevfik Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), sicill-i ahvâl şûbesi müdürü Şerif Remzi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), evrak müdürü Ali Rızâ Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), muhâsebeci Tevfik Bey (ûlâ sânîsi), muhâsebe kalemi müdürü Râkım Efendi (mahrec mollası), muhâsebe kalemi mümeyyizi Enver Efendi (bilâd-ı hamse mollası).

Fetvâ-hâne : Fetvâ emîni Mehmed Nûri Efendi (Rûmeli kazaskeri, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizi Es'ad Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Osmânî ve Mecîdî), reisü'l-müsevvidîn Şükrü Efendi (bilâd-ı hamse).

Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'î (şer'î hâkimleri seçme komisyonu) : Reis Osman Kâmil Efendi (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Saîd Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Meclis-i Tedkıykaat-ı Şer'iyye : Çerkeşşeyhi-zâde Tevfik Efendi (Rûmeli, III. Osmânî, I. Mecîdî), Mahmud Kâmil Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Mehmed Ismet Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Râmiz Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Süleyman Vehbi Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Hamdullah Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Cemil Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî), Mustafa Necâti Efendi (Istanbul, IV. Osmânî ve Mecîdî), Yahya Reşid Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdî), İlyas Veysi Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip muâvini Lâmî Efendi (mahrec).

Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm (yetim mallarını idâre komisyonu) : Reis Süleyman Sırrı Efendi (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Abdüssamed Ismet Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Safieddin Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Hüseyin Nûreddin Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Mâlik Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), başkâtip Râşid Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Mecîdî), eytâm ve erâmil-i ilmiyye iâşe sandûğu emini ve idâre-i ilmiyye veznedârı Yûsuf Zıyâeddin Efendi (bilâd-ı hamse, III. Mecîdî), başkâtip muâvini Şerefeddin Efendi (devriyye mollası, IV. Mecîdî).

Eytâm Sandukları İdâre Şûbesi : Ahmed Vâsıf Efendi (devriyye mollası).— Eytâm Şûbesi : Birinci müdür muâvini Hacı Ahmed Şâkir Efendi (devriyye mollası), veznedâr Behcet Efendi (devriyye mollası, IV. Mecîdî).

Meclis-i İmtihân-ı Kur'a : Mustafa Tevfik Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), İsmail Hakkı Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Şâkir Efendi (mahrec, III. Mecîdî).

Meclis-i Mesâlih-i Talebe-i Ulûm (medrese öğrencileri komisyonu) : Abdülkerim Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed Nazıyf Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdî), Receb Rüşdü Efendi (mahrec), başkâtip Emin Efendi (bilâd-ı hamse).

Meclis-i Meşâıh (tarikat şeyhleri temsilcileri meclisi) : Nâzır Tevfik Efendi (Rûmeli, III. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Kasımpaşa Mevlevî şeyhi Ali Efendi, Merkezefendi dergâhı şeyhi Ahmed Mes'ûd Efendi, Safvetîpaşa dergâhı şeyhi Ali Âsım Efendi, Vânî dergâhı şeyhi Mehmed Emin Efendi, Kâşgarî dergâhı şeyhi Mehmed Âşir Efendi, Fethi Efendi dergâhı şeyhi Şemseddin Efendi, Neccârzâde dergâhı şeyhi Rızâ Efendi, Es'ad Efendi, başkâtip Hasan Hayri Efendi (hamse).

Tedkıykaat-ı Müellifin Hey'eti.— Teftiş-i Masâhif-i Şerife Meclisi : Reis İsmail Hakkı Efendi, üyeler : Ahmed Şükrü Efendi (hamse), daha 8 üye.

Sicill-i Ahvâl Şûbesi : Müdür muâvini Mehmed Şerefeddin Efendi (molla, IV. Mecîdî).

Rûmeli Kazaskerliği Dâiresi : Kazasker Mehmed Dürri Efendi (Rûmeli, I. Mecîdî), kassâm-ı askerî Osman Nûri Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî), müsteşar Zeki Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), kısmet-i askeriyye başkâtibi Cevdet Efendi (molla), evrak müdürü İsmail Efendi (mahrec, IV. Mecîdî), vekaayî kâtibi Ârif Efendi (mahrec, IV. Mecîdî), beytülmâl kassâmı Âbid Efendi (mahrec), mahfil şeriatcısı Zühdü Efendi (hamse).

Anadolu Kazaskerliği Dâiresi : Kazasker Atâullah Efendi (Anadolu, III. Osmânî, I. Mecîdi), Üsküdar nâibi Sâlih Efendi (molla, III. Mecîdî), vekaayî kâtibi Hâlid Efendi (molla).

Istanbul Kadılığı Dâiresi : Istanbul kadısı İbrahim Edhem Efendi (Istanbul, II. Mecidi), muâvin İbrahim Edhem Efendi (mahrec), bâb mahkemesi nâibi İbrahim Hulûsi Efendi (Haremeyn, III. Mecîdi), Mahmudpaşa mahkemesi nâibi Mustafa Âsım Efendi (mahrec).— Bâb-ı Fetvâ telgraf şûbesi.

Mekteb-i Nüvvâb : Müdür Tahsîn Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed Nazıyf Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdi).

Evkaaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Dâiresi : Müfettiş Hasan Hüsnü Efendi (Haremeyn, III. Osmâni ve Mecîdî), müsteşar Hüsnü Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), kassâm Hilmi Efendi (hamse, III. Osmânî, IV. Mecîdî).

Eyyûb Mahkeme-i Şer'iyyesi : Kadı Feyzullah Şükrü Efendi (mahrec, IV. Osmânî ve Mecîdî).— Galata : Kadı İhsânullah Efendi (mahrec).— Istanbul'daki diğer şer'î mahkemeler : Bâb, Tophâne, Beşiktaş, Yeniköy, Kasımpaşa.

1907'de Meşîhat Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1326, 64. Sene, s. 246-61'den hulâsa :

Şeyhulislâm Mehmed Cemâleddin Efendi (meşîhat, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî). Müsteşar Seyyid Abdülkadir Râşid Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Mustafa Tevfik Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), evrak müdürü Ali Rızâ Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektûbî muâvini Mehmed Nûri Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebeci Yûsuf Zıyâ Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü Mustafa Fevzi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî), evrak müdür muâvini Mehmed Hasîb Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), telgraf müdürü Süleyman Reşid Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Rûmeli).

Fetvâ-hâne : Fetvâ emîni Mehmed Nûri Efendi (Rûmeli, murassâ Osmânî, I. Mecîdî), ilâmât-ı şer'iyye mümeyyizi Mehmed Es'ad Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), reîsü'l-müsevvidîn İbrahim Edhem Efendi (Anadolu, IV. Osmânî, I. Mecîdî).

Meclis-i İntihâb-ı Hükkâm-ı Şer'î : Ders vekili Ahmed Âsım Efendi (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), başkâtip Mehmed Saîd Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), 2. kâtip Mehmed Şâkir Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî).

Meclis-i Tedkıykaat-ı Şer'iyye : Mehmed Cemîl Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Râmiz Efendi (Anadolu, II. Rûmeli, I. Mecîdi), Abdullah Efendi (Anadolu, I. Mecîdî), Ahmed Cevdet Mükerrem Efendi (Istanbul, I. Mecîdî), Mehmed Fehmi Efendi (Istanbul, II. Mecîdi), Ali Rızâ Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdi), Mehmed Hâlis Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).

Meclis-i Mesâlih-i Talebe : Ebû-Bekir Lutfi Efendi (Anadolu, IV. Osmânî, I. Mecîdî), Ahmed Es'ad Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Mehmed Hâşim Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, III. Mecîdî), başkâtip Mustafa Fevzi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Meclis-i İmtihân-ı Kur'a : Mehmed Şâkir Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî).

Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm : Reis Ahmed Nûreddin Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), kassâm-ı askerî Ahmed Hulûsi Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mahmud Kemâleddin Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), İbrahim Celâleddin Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mustafa Mâlik Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), İbrahim Sâmi Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hüseyin Efendi (Istanbul), Mehmed Ârif Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), emvâl-i eytâm müdürü Mehmed Nûri Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), başkâtip Mehmed Şerefeddin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Muhtâr Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Ahmed Âsım Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

İlmiyye Tekaaüd Sandûku.— Istanbul Emvâl-i Eytâm Müdîriyyeti.— Muhâsebe-i İlmiyye : Müdür Mustafa Râkım Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Teftîş-i Masâhif-i Şerîfe Meclisi : Reîsü'l-kurâ Hâfız Azîz Efendi, üye Hâfız Mehmed Fehmi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Tedkıykaat-ı Müellefât Hey'eti : Ali Rızâ Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Hâlis Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).

Meclis-i Meşâıh : Reis Kaadirî-hâne şeyhi Ahmed Muhyiddin Efendi (II. Osmânî, IV. Mecîdî), üyeler : Merkezefendi dergâhı şeyhi Ahmed Mes'ûd Efendi, Fethiefendi dergâhı şeyhi Ali Şemseddin Efendi, Neccârzâde dergâhı şeyhi Mustafa Rızâ Efendi, Şâhsultan dergâhı şeyhi Mehmed Ebu'l-Feyz Efendi, Hüdâyî dergâhı şeyhi Mehmed Sükûtî Efendi, Kefevî dergâhı şeyhi Ali Vasfi Efendi, Üsküdar Özbekler dergâhı şeyhi Mehmed Sâdık Efendi, Müştâkefendi dergâhı şeyhi Ahmed Efendi, Nasûhî dergâhı şeyhi Mehmed Kirâmeddin Efendi.

Muallim-hâne-i Nüvvâb (kadı mektebi) : Müdür ve sak muallimi Yûnus Vehbi Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî).

Rûmeli Kazaskerliği Dâiresi : Kazasker (Sadr-ı Rûmeli) Mahmud Kâmil Efendi (Rûmeli, I. Osmânî ve Mecîdî), sadreyn müsteşârı Mustafa Ismet Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), sicillât-ı şer'iyye müdürü İsmail Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Anadolu Kazaskerliği Dâiresi : Kazasker (Sadr-ı Anadolu) Ahmed Nûreddin Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî).

Istanbul Kadılığı Dâiresi : Istanbul Efendisi (Dârü'l-Hılâfeti'l-Aliyye Kadısı) Mehmed Zıyâeddin Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mehmed Ârif Efendi (Haremeyn, II. Osmânî ve Mecîdî), Mahmudpaşa Mahkemesi nâibi Ahmed Ismet Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ahiçelebî Mahkemesi nâibi Mehmed Sâlim Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Mahkeme-i Teftîş-i Evkaaf-ı Hümâyûn : Evkaaf-ı Hümâyûn müfettişi Hüsnü Efendi (Anadolu, I. Mecîdî), müsteşar Mehmed Mekkî Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), kassâm Mehmed Âbid Efendi (Istanbul, II. Mecîdî).

1912'de Meşîhat Teşkilâtı

Meşrutiyet'in basitleştirilmiş, «İlmiyye Dâiresi» denilen meşîhat teşkilâtının 1912'deki durumunu, çok kısaltarak veriyorum (*Sâl-Nâme, 66. Sene*, s. 119 - 28) :

Şeyhulislâm Abdurrahman Nesîb Efendi (meşîhat, III. Osmânî, II. Mecîdî). Müsteşar Mustafa Fehmi Efendi (Istanbul, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Şûrây-ı İlmiyye : Muhâsebât müdürü Yûsuf Zıyâeddin Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), tahrîrât müdürü Mehmed Subhi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i İlmiyye.— Ders Vekâleti.— Tahrîrât Kalemi.— Evrak Kalemi : Müdür Ahmed Cevdet Efendi (Istanbul, I. Mecîdî), muâvin Ahmed Âsım Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Me'mûrîn Kalemi.— Sicil Kalemi.— Mekteb-i Kuzât : Müdür çerkeşşeyhi-zâde Ahmed Muhtâr Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî).— Muhâsebât Dâiresi.

Fetvâ-hâne : Fetvâ emîni Mehmed Es'ad Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî).— Fetvâ Odası : Müvezzi Tikveşli-zâde Ahmed Es'ad Efendi (Istanbul, II. Mecîdî).— İlâmât Odası.

Meclis-i Tedkıykaat-ı Şer'iyye : Reis Yahyâ Reşîd Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Ismet Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Şâkir Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), Ali Rızâ Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Meclis-i İdâre-i Emvâl-i Eytâm.— Emvâl-i Eytâm Müdîriyyeti.

Tedkıyk-ı Masâhif ve Müellefât Meclisi : Reis Ahmed Râmiz Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Meclis-i Meşâıh : Reis Şeyh Elifî Efendi.

Rûmeli Kazaskerliği : Sadr-ı Rûmeli İbrahim Edhem Efendi (Rûmeli, I. Mecîdî), mümeyyiz Şerefeddin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Anadolu Kazaskerliği : Sadr-ı Anadolu Dürrî-zâde Abdullah Efendi (müstakbel şeyhulislâm) (Anadolu, I. Mecîdî).— Istanbul Kadılığı : Istanbul Efendisi Cemâleddin Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar Mustafa Fevzi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Muhallefât-ı Umûmiyye Kassâmlığı.— Beytülmâl İdâresi : Müdür Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— Mahkeme-i Evkaaf Kadılığı : Müsteşar Ali Atâullah Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Mehmed Es'ad Efendi (Istanbul, II. Mecîdî).— Mahkeme Kalemi : Müdür Mehmed Ârif Efendi (Haremeyn, II. Osmânî ve Mecîdî).— Galata Kadılığı : Kadı Çerkeşşeyhi-zâde Bahâeddin Efendi (Haremeyn, II. Osmânî ve Mecîdî).— Üsküdar Kadılığı.— Mahmudpaşa Niyâbeti.— Eyyûb Niyâbeti.— Dâvudpaşa Niyâbeti.— Kasımpaşa Niyâbeti.— Yeniköy Niyâbeti.— Medâris (medreseler) Müfettişleri.

1916'da Meşîhat (İlmiyye) Teşkilâtı

İmparatorluğun sonuna sadece 6 yıl kala, Cihan Harbi içindeki ilmiyye teşkilâtını, fevkalâde bir eser olan *İlmiyye Sâl-Nâmesi*'nden (1334, Matbaa-i Âmire) hulâsa ediyorum :

Bu tarihte ilmî rütbe sahiplerinin yekûnu şöyledir : 3 Rûmeli Kazaskeri, 23 Anadolu Kazaskeri, 35 Istanbul, 61 Haremeyn, 72 Bilâd-ı Hamse, 127 Mahrec, 58 Devriyye Mollası, 136 Edirne, 397 İzmir; 1 dârü'l-hadîs-i Süleymâniyye, 8 Süleymâniyye, 19 hâmise-i Süleymâniyye, 19 mûsıla-i Süleymâniy-

ye, 9 hareket-i altmışlı, 10 ibtidây-i altmışlı, 8 sann-ı semân, 69 mûsıla-i sahn, 55 hareket-i dâhil, 78 ibtidây-i dâhil, 153 hareket-i hâric, 226 ibtidây-i hâric rüûsu sahibi, 33 selâtıyn câmii cum'a vâızı.

Şeyhulislâm ve evkaaf-ı hümâyûn nâzırı Ürgübî-zâde Mustafa Hayri Efendi (I. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar Hacı Evliyâ Efendi (Anadolu, II. Osmânî).

Fetvâ-hâne-i Âlî : Fetvâ emîni Ali Haydar Efendi (Anadolu, III. Osmânî, I. Mecîdî), fetvâ emâneti muâvini Mustafa Âsım Efendi (Istanbul), 2. muâvin Hasan Hulkı Efendi (Haremeyn, III. Osmânî).

Hey'et-i İftâiyye (Fetvâ Odası) : Reîsü'l-müsevvidîn Ahmed Es'ad Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), 31 yüksek memur.

İlâmât-ı Şer'iyye Müdîriyyeti Odası : Müdür Âlî Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), 25 yüksek memur.

Meclis-i Tedkıykaat-ı Şer'iyye : Reis Hüseyin Kâmil Efendi (Haremeyn), üyeler : Mehmed Cemâleddin Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecidî), Mehmed Fahreddin Mekkî Efendi (Istanbul, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Tevfik Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, III. Mecîdî), 19 yüksek memur.

Ders Vekâleti ve Meclis-i Mesâlih-i Talebe : 11 yüksek memur.— Tedkıyk-ı Masâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi : Mehmed Fehmi Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), 8 yüksek memur.

Meclis-i Meşâıh : Reîs Mehmed Es'ad Efendi, üye Mehmed Gülşen Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 yüksek memur.

Mektûbî Dâiresi : Mektubcu Ebululâ Efendi (Ord. Prof. Ebululâ Mardin) (Haremeyn), mârûzât kâtibi Ahmed Fevzi Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 13 yüksek memur.

İlmiyye Muhâsebât Dâiresi : Yûsuf Zıyâeddin Efendi (Istanbul, II. Osmânî, I. Mecîdî), 13 yüksek memur.

Emvâl-i Eytâm ve Beytülmâl Müdîriyyeti : Müdür Mehmed Ali Bey, muhallefât mümeyyizi Ali Hilmi Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), 40 yüksek memur.

Me'mûrîn Müdîriyyeti : Müdür Hasan Bahri Efendi, 19 yüksek memur.

Sicill-i Ahvâl Müdîriyyeti : 11 yüksek memur.

Evrak Müdîriyyeti : Müdür Ahmed Cevdet Efendi (Istanbul, I. Mecîdî), muâvin Ahmed Âsım Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 15 yüksek memur.— Bir doktor ve kâtibi.

Kazaskerlik : Ömer Hulûsi Efendi (Anadolu, IV. Mecîdî), müsteşar Mehmed Rızâ Efendi (Haremeyn, IV. Osmânî), mümeyyiz Şerefeddin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), 12 yüksek memur.

Istanbul Kadılığı : Istanbul Efendisi Mustafa Rızâ Efendi (Istanbul), müsteşar Mustafa Fevzi Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî), 9 yüksek memur.

Kassâmlık : 33 yüksek memur.

Mahkeme-i Evkaaf : Kadı Mustafa Sıdkı Efendi, 21 yüksek memur.

Galata Kadılığı : 8 yüksek memur.— Üsküdar Kadılığı : 13 memur.— Havâss-ı Refîa Kadılığı : 5 memur.— Mahmudpaşa Kadılığı : 8 memur.— Dâvudpaşa Kadılığı : 4 memur.— Kasımpaşa Kadılığı : 4 memur.

4 encümen (komisyon) : Berât-ı Şer'iyye, Şûrây-ı İlmiyye, İntihâb-ı Me'mûrîn-i İlmiyye ve Islaahât-ı İlmiyye.

1916'da mevcut medreselerin listeleri ile taşra kadılıkları, ileride verilecektir. Bütün Türkiye'deki medreseler, kadılar ve müftüler, sonuna kadar meşihate bağlı kalmıştır.

V

ŞEYHULİSLÂM ve KAZASKERLER

Devlet Teşkilâtında Şeyhulislâmın Durumu

Şeyhulislâm, Osmanlı Hânedânı hâriç, imparatorluğun, sadrâzamdan sonra gelen iki numaralı adamı, ikinci şahsiyeti, ikinci büyük görevlisidir. Bu müessese, XV. asrın başlarında, bugünki bilgilerimize göre 1425'e doğru başlamıştır. Bu tarihte, imparatorluğun en büyük müftüsüne şeyhulislâm denmiştir. 1453'ten itibâren Istanbul müftüsü, bu adı taşımaya başlamıştır. Onun için şeyhulislâmlara sonraki asırlarda da «müftî efendi» ve «müftî'l-enâm» denmiştir.

Şeyhulislâmın yüksek görevi, fetvâ vermekti. En büyük müftü idi. İcrâda, adalet ve eğitim mekanizmalarının başında bulunan ise, kazaskerdi. Protokolde kazasker, şeyhulislâmdan önce geliyordu. Şeyhulislâmın kazaskere takaddüm etmesi, onun şefi durumuna gelmesi, sadrâzamdan sonra devletin ikinci görevlisi hâline yükselmesi, XVI. asrın başlarında, Zenbilli Ali Efendi iledir. Kesin şekilde Ebussuûd Efendi ile bu durum ortaya çıkmıştır.

Tanzimat'tan itibâren eğitim ve adalet işleri ceste ceste şeyhulislâmın salâhiyetinden alınarak adliye ve maârif nezâretleri kurulmuştur. Şeyhulislâm, diğer bakanlar gibi bir duruma düşmüştür. Fakat protokolde, sadrâzamla eşit ve sırada ondan sonra gelmiş, bu durum 1922 sonuna kadar devâm etmiştir.

Şeyhulislâma mahsus meşîhat rütbesi, sadâreti taşıyanlara mahsus sadâret rütbesine eşitti ve bu rütbeler, müşir - vezir - kazasker rütbelerinin üzerindeydi. Yalnız 3 kişi, şeyhulislâm olmadan meşîhat rütbesini almıştır : II. Osmân'ın hocası Ömer Efendi ki, hiç şeyhulislâm olmamıştır, Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi ki, az sonra şeyhulislâm olmuştur ve Şeyhulislâm Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin büyük oğlu Fethullah Efendi ki, şeyhulislâm olamamış, babası ile berâber öldürülmüştür. Bu istisnaî 3 meşîhat pâyesinin tevcihi, XVII. asrın başlarında, ortalarında ve sonlarındadır.

Meşîhat rütbesi, şeyhulislâmlıkla kaimdi. Şeyhulislâmlıktan düşen zâtın rütbesi, gene Rumeli kazaskeri olurdu.

Yalnız 3 şeyhulislâm öldürülmüş veya îdam edilmiştir. Bunlar da 1634'te IV. Murâd'ın îdam ettirdiği Hüseyin Efendi, 1656'da Mes'ûd Efendi ve 1703 Edirne Vak'ası'nda Feyzullah Efendi'dir.

Ankara hükûmetinde 1920'de umûr-ı şer'iyye (sonradan sadece: şer'iyye) vekâleti kurulmuş, fakat hılâfetle berâber bu bakanlık da ilga edilerek diyânet işleri başkanlığı tesis edilmiştir. Diyânet işleri başkanlığı, başbakanlığa bağlıdır. Daha sonraları bir devlet bakanı, başbakan nâmına, diyânet işleri ile vakıfları tedvîre başlamıştır, bugün de öyledir.

Bugün İngiltere'de Hânedân üyelerinden hemen sonra en başta görevli olarak bir dîn adamı, sonra diğer bir dîn adamı gelmektedir. Başbakandan önce protokolde iki dîn adamı vardır. Büyük Britanya'da protokol sırası şudur : Kraliçe, Kraliçe'nin Zevci, Velîahd, Canterbury Başpiskoposu, Şansölye Lordu, York Başpiskoposu, Başbakan, Lordlar Kamarası Başkanı, Avam Kamarası Sözcüsü (Başkanı), Mühr-i Has Lordu... (*Whitaker's Almanack*, Londra, 1956, s. 219).

Şeyhulislâm ve görevlerini anlatmadan önce, onların tam bir listesini veriyorum :

Şeyhulislâmlar

1 — *Molla Şemseddin Fenârî* (1425 - IV.1431 = 6)
2 — *Molla Yegân* (IV.1431 - 1437a = 6)
3 — *Molla Fahreddîn-i Acemî* (1437a - 1461 = 24)
4 — *Molla Husrev* (1461 - 1480 = 19)
5 — *Molla Gûrânî* (1480 - 1488 = 8)
6 — *Molla Abdülkerim* (1488 - IV.1495 = 7)
7 — *Molla Alâeddin* (IV.1495 - IV.1496 = 1, 0)
8 — *Efdal-zâde Hamîdeddin Molla* (IV.1496 - II.1503 = 6, 10)
9 — *Zenbilli Ali Efendi* (II.1503 - 1526 = 23)
10 — *Kemalpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi* (İbni Kemal) (1526 - 16.IV.1534 = 8)
11 — *Sâdullah Sâdî Efendi* (16.IV.1534 - 21.II.1539 = 4, 10, 4)(*)
12 — *Çivi-zâde Mehmed Muhyiddîn Efendi* (21.II.1539 - X.1542 = 3, 8) (Hazret-i Mevlânâ'ya küfrettiği için Kaanûnî azl etti)
13 — *Hamîdî (Ispartalı) Abdülkaadir Efendi* (X.1542 - I.1543 = 0, 3) (hastalığından dolayı istîfâ etti)
14 — *Fenârî-zâde Muhyiddîn Efendi* (I.1543 - X.1545 = 2, 9) (hastalığından dolayı istifa etti) (1'in torununun oğlu)
15 — *Mehmed Ebussuûd Efendi* (X.1545 - 23.VIII.1574 = 28, 10) (makamında öldü)

(*) Bu ilk 11 şeyhulislâmın hepsi makamlarında iken ölmüşlerdir.

16 — *Konyalı Mahmud Hâmid Efendi* (23.VIII.1574 - 16.X.1577 = 3, 1, 24) (makamında öldü) (12'nin dâmâdı)
17 — *Kadı-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi* (16.X.1577 - 25.V.1580 = 2, 7, 10) (makamında öldü)
18 — *Mâlûl-zâde Mehmed Efendi* (25.V.1580 - 21.I.1582 = 1, 7, 27) (istifa etti) (15'in dâmâdı)
19 — *Çivi-zâde Hacı Mehmed Efendi* (21.I.1582 - 6.V.1587 = 5, 3, 16) (makamında öldü) (12'nin oğlu)
20 — *Müeyyed-zâde Şeyhî Abdülkaadir Efendi* (6.V.1587 - 3.IV.1589 = 1, 10, 28) (*)
21 — *Bostan-zâde Mehmed Efendi* (3.IV.1589 - 9.V.1592 = 3, 1, 6)
22 — *Ankaralı Bayram-zâde Hacı Zekeriyyâ Efendi* (9.V.1592 - 11.VII.1593 = 1, 2, 3) (makamında öldü)
23 — *Bostan-zâde Mehmed Efendi* (2. defa : 11.VII.1593 - 1.IV.1598 = 4, 8, 11) (cem'an : 7, 9, 17) (makamında öldü)
24 — *Câmi'ü'r-Riyâseteyn Hoca Mehmed Sâdeddîn Efendi* (1.IV.1598 - 2.X.1599 = 1, 6, 1) (makamında öldü)
25 — *Hacı Mustafa Sun'Ullaah Efendi* (2.X.1599 - 2.VIII.1601 = 1, 10, 1) (15'in 2. derecede yeğeni)
26 — *Hoca-zâde Mehmed Efendi* (2.VIII.1601 - 4.I.1603 = 1, 5, 3) (24'ün oğlu) (en genç şeyhulislâm : 33 yaşını 5 ay, 5 gün geçe)
27 — *Hacı Mustafa Sun'Ullaah Efendi* (2. defa : 4.I.1603 - 8.II.1603 = 0, 1, 5)
28 — *Ebülmeyâmin Mustafa Efendi* (8.II.1603 - 8.VI.1604 = 1, 3, 28)
29 — *Hacı Mustafa Sun'Ullaah Efendi* (3. defa : 8.VI.1604 - 28.VII.1606 = 2, 1, 20)
30 — *Ebülmeyâmin Mustafa Efendi* (2. defa : 28.VII.1606 - 23.XI.1606 = 0, 3, 26) (cem'an : 1, 7, 24) (makamında öldü)
31 — *Hacı Mustafa Sun'Ullaah Efendi* (4. defa : 23.XI.1606 - 5.VI.1608 = 1, 6, 12) (cem'an : 5, 7, 8)
32 — *Hoca-zâde Mehmed Efendi* (2. defa : 5.VI.1608 - 2.VII.1615 = 7, 0, 27) (cem'an : 8, 6, 0) (makamında öldü)
33 — *Hoca-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi* (2.VII.1615 - 21.V.1622 = 6, 10, 20) (32'nin kardeşi) (II. Osmân'ın kayınpederi)
34 — *Yahyâ Efendi* (21.V.1622 - 4.X.1623 = 1, 4, 14) (22'nin oğlu)
35 — *Hoca-zâde Hacı Mehmed Es'ad Efendi* (2. defa : 4.X.1623 - 22.V.1625 = 1, 7, 19) (cem'an : 8, 6, 9) (makamında öldü)
36 — *Yahyâ Efendi* (2. defa : 22.V.1625 - 10.II.1632 = 6, 8, 19)
37 — *Ahî-zâde Hüseyin Efendi* (10.II.1632 - 7.I.1634 = 1, 10, 26) (idam edilen ilk şeyhulislâm)
38 — *Yahyâ Efendi* (3. defa : 7.I.1634 - 27.II.1644 = 10, 1, 21) (cem'an : 18, 2, 24) (makamında öldü) (91 yaşında en ihtiyar şeyhulislâm olarak öldü)
39 — *Hoca-zâde Mehmed Ebû-Said Efendi* (27.II.1644 - 16.I.1646 = 1, 10, 17) (35'in oğlu, II. Osmân'ın kayınbirâderi)
40 — *Muid Ahmed Efendi* (16.I.1646 - 25.IV.1647 = 1, 3, 10) (makamında öldü)

(*) Bu zât ile azl edilebilen şeyhulislâmlar devri başlamaktadır.

41 — *Adanalı Hacı Abdurrahîm Efendi* (25.IV.1647 - 18.VII.1649 = 2, 2, 23) (28'in oğlunun dâmâdı)
42 — *Hoca-zâde Mehmed Bahâî Efendi* (18.VII.1649 - 2.V.1651 = 1, 9, 15) (24'ün torunu, 32 ve 33'ün yeğeni)
43 — *Karaçelebî-zâde Abdülazîz Efendi* (2.V.1651 - 3.IX.1651 = 0, 4, 2) (babası : Rûmeli kazaskeri Karaçelebî-zâde Hüsâmeddîn Efendi)
44 — *Hoca-zâde Mehmed Ebû-Said Efendi* (2. defâ : 3.IX.1651 - 16.VIII.1652 = 0, 11, 13)
45 — *Hoca-zâde Mehmed Bahâî Efendi* (2. defa : 16.VIII.1652 - 2.I.1654 = 1, 4, 17) (cem'an : 3, 2, 2) (makamında öldü)
46 — *Hoca-zâde Mehmed Ebû-Saîd Efendi* (3. defa : 2.I.1654 - 11.V.1655 = 1, 4, 10) (cem'an : 4, 2, 10)
47 — *Tulumcu-zâde Abdurrahmân Efendi* (11.V.1655 - 5.III.1656 = 0, 9, 25) (istifa etti)
48 — *Memek-zâde Mustafa Efendi* (5.III.1656 = 13 saat) (en kısa meşîhat) (40'ın dâmâdı)
49 — *Mes'ûd Efendi* (5.III.1656 - 17.VII.1656 = 0, 4, 13) (azlinden 15 gün sonra îdâm edildi, îdâm edilen 2. şeyhulislâm)
50 — *Hanefî Mehmed Efendi* (17.VII.1656 - 21.XI.1656 = 0, 4, 5)
51 — *Balı-zâde Mustafa Efendi* (21.XI.1656 - 23.V.1657 = 0, 6, 2)
52 — *Bolulu Mustafa Efendi* (23.V.1657 - 20.III.1659 = 1, 9, 28)
53 — *Bıçakçı-zâde Esîrî Mehmed Efendi* (20.III.1659 - 3.II.1662 = 2, 10, 14)
54 — *Sun'î-zâde Mehmed Emîn Efendi* (3.II.1662 - 21.XI.1662 = 0, 9, 17)
55 — *Minkarî-zâde Yahyâ Efendi* (21.XI.1662 - 21.II.1674 = 11, 3, 0)
56 — *Çatalcalı Ali Efendi* (21.II.1674 - 27.IX.1686 = 12, 7, 4)
57 — *Ankaralı Mehmed Emîn Efendi* (27.IX.1686 - 2.XI.1687 = 1, 1, 5) (makamında öldü)
58 — *Debbağ-zâde Mehmed Efendi* (2.XI.1687 - 14.II.1688 = 0, 3, 12)
59 — *Câmî'ü'r-Riyâseteyn Erzurumlu Hacı Feyzullaah Efendi* (14.II.1688 - 2.III.1688 = 0, 0, 17)
60 — *Debbağ-zâde Mehmed Efendi* (2. defa : 2.III.1688 - 25.VI.1690 = 2, 3, 24) (cem'an : 2, 7, 6)
61 — *Hoca-zâde Feyzullah Feyzi Efendi* (25.VI.1690 - 10.III.1692 = 1, 8, 15) (46'nın oğlu)
62 — *Çatalcalı Ali Efendi* (2. defa : 10.III.1692 - 19.IV.1692 = 0, 1, 10) (cem'an : 12, 8, 14) (makamında öldü)
63 — *Hoca-zâde Feyzullah Feyzi Efendi* (2. defa : 19.IV.1692 - 22.VI.1694 = 2, 2, 3) (cem'an : 3, 10, 18)
64 — *Sadreddin-zâde Mehmed Sâdık Efendi* (22.VI.1694 - 20.III.1695 = 0, 8, 28)
65 — *Bursalı İmâm-ı Şehryârî Mehmed Efendi* (20.III.1695 - 25.V.1695 = 0, 2, 6)
66 — *Câmî'ü'r-Riyâseteyn Erzurumlu Hacı Feyzullaah Efendi* (2. defa : 25.V.1695 - 31.VII.1703 = 8, 2, 6) (cem'an : 8, 2, 23) (2 eylûlde îdam edildi, öldürülen 3. ve sonuncu şeyhulislâm)
67 — *Başmakcı-zâde Ali Efendi* (31.VII.1703 - 19.VIII.1703 = 0, 0, 19)
68 — *Yekçeşm Hüseyin Efendi* (19.VIII.1703 - 22.VIII.1703 = 0, 0, 3)

69 — *Bursalı İmâm-ı Şehryâri Mehmed Efendi* (2. defa : 22.VIII.1703 - 26.I.1704 = 0, 5, 4) (cem'an : 0, 7, 11)
70 — *Başmakcı-zâde Ali Efendi* (2. defa : 26.I.1704 - 1.II.1707 = 3, 0, 6)
71 — *Sadreddin-zâde Mehmed Sâdık Efendi* (2. defa : 1.II.1707 - 25.I. 1708 = 0, 11, 22) (cem'an : 1, 8, 20)
72 — *Ebe-zâde Abdullaah Efendi* (25.I.1708 - 16.VII.1710 = 2, 5, 22)
73 — *Başmakcı-zâde Ali Efendi* (3. defa : 16.VII.1710 - 12.II.1712 = 1, 6, 27) (cem'an : 4, 7, 22) (makamında iken öldü)
74 — *Ebe-zâde Abdullaah Efendi* (2. defa : 12.II.1712 - 14.III.1713 = 1, 1, 1) (cem'an : 3, 6, 23)
75 — *Mehmed Atâullaah Efendi* (4.III.1713 - 20.V.1713 = 0, 2, 7)
76 — *İmâm-ı Şehryâri Mahmûd Efendi* (20.V.1713 - 15.XII.1714 = 1, 6, 26)
77 — *Mirzâ Mustafa Efendi* (15.XII.1714 - 27.VI.1715 = 0, 6, 13) (babası : Kazasker Abdurraûf Efendi)
78 — *Menteş-zâde Abdurrahîm Efendi* (27.VI.1715 - 3.XII.1716 = 1, 5, 6) (makamında iken öldü)
79 — *Ebû-İshak Kara Naîm İsmail Efendi* (3.XII.1716 - 7.V.1718 = 1, 5, 5)
80 — *Yenişehirli Abdullaah Efendi* (7.V.1718 - 30.IX.1730 = 12, 4, 24)
81 — *Mirzâ-zâde Mehmed Efendi* (30.IX.1730 - 17.V.1731 = 0, 7, 17) (77'nin oğlu) (istifa etti)
82 — *Başmakcı-zâde Abdullaah Efendi* (17.V.1731 - 24.II.1732 = 0, 9, 7) (73'ün oğlu)
83 — *Dâmâd-zâde Ahmed Efendi* (24.II.1732 - 22.X.1733 = 1, 7, 27) (babası : Kazasker Çankırılı Mustafa Efendi)(55'in kızından torunu)
84 — *Ebû-İshâk-zâde İshak Efendi* (22.X.1733 - 31.X.1734 = 1, 0, 10) (79'un oğlu) (makamında iken öldü)
85 — *Dürri-zâde Mehmed Efendi* (31.X.1734 - 13.IV.1736 = 1, 5, 13)
86 — *Feyzullaah-zâde Mustafa Efendi* (13.IV.1736 - 4.III.1745 = 8, 10, 21) (66'nın oğlu) (makamında iken öldü)
87 — *Piri-zâde Mehmed Sâhib Efendi* (4.III.1745 - 5.IV.1746 = 1, 6, 2)
88 — *Hayâti-zâde Mehmed Emin Efendi* (5.IV.1746 - 25.X.1746 = 0, 6, 20)
89 — *Mehmed Zeyni (Zeynülâbidin) Efendi* (25.X.1746 - 20.VII.1748 = 1, 8, 26) (babası : Kazasker Manisalı Ak Mahmûd Efendi)
90 — *Ebû-İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi* (20.VII.1748 - 11.VIII.1749 = 1, 0, 22) (79'un oğlu, 84'ün kardeşi)
91 — *Mehmed Said Efendi* (11.VIII.1749 - 2.VI.1750 = 0, 9, 22) (babası: Kazasker Kara Halîl Efendi)
92 — *Feyzullah-zâde Murtazâ Efendi* (2.VI.1750 - 12.I.1755 = 4, 7, 10) (66'nın oğlu, 86'nın kardeşi)
93 — *Vassâf Abdullah Efendi* (12.I.1755 - 8.VI.1755 = 0, 4, 27)
94 — *Dâmâd-zâde Feyzullaah Efendi* (8.VI.1755 - 26.VII.1756 = 1, 1, 18) (83'ün oğlu)
95 — *Dürri-zâde Mustafa Efendi* (26.VII.1756 - 18.II.1757 = 0, 6, 23) (85'in oğlu)
96 — *Dâmâd-zâde Feyzullaah Efendi* (2. defa : 18.II.1757 - 26.I.1758 = 0, 11, 6) (cem'an : 2, 0, 24)
97 — *Mehmed Sâlih Efendi* (26.I.1758 - 30.VI.1759 = 1, 5, 5) (80'in dâmâdı)

98 — *Çelebi-zâde İsmail Âsım Efendi* (30.VI.1759 - 16.II.1760 = 0, 7, 16) (makamında iken öldü) (79'un dâmâdı)
99 — *Hacı Veliyyüddîn Efendi* (16.II.1760 - 6.IX.1761 = 1, 6, 19)
100 — *Tireli Ahmed Efendi* (6.IX.1761 - 29.IV.1762 = 0, 7, 23) (76'nın dâmâdı)
101 — *Dürri-zâde Mustafa Efendi* (2. defa : 29.IV.1762 - 23.IV.1767 = 4, 11, 24)
102 — *Hacı Veliyyüddîn Efendi* (2. defa : 23.IV.1767 - 25.X.1768 = 1, 6, 2) (cem'an : 3, 0, 21) (makamında öldü)
103 — *Pîri-zâde Sâhib Osmân Efendi* (25.X.1768 - 2.III.1770 = 1, 4, 8) (87'nin oğlu) (makamında öldü)
104 — *Mirzâ-zâde Mehmed Said Efendi* (2.III.1770 - 20.VIII.1773 = 3, 5, 19) (istifa etti) (77'nin oğlu)
105 — *Şerif-zâde Mehmed Şerif Efendi* (20.VIII.1773 - 27.II.1774 = 0, 6, 8) (62'nin kızından torunu)
106 — *Dürri-zâde Mustafa Efendi* (3. defa : 27.II.1774 - 29.IX.1774 = 0, 7, 0) (cem'an : 6, 1, 17)
107 — *İbrahim Efendi* (29.IX.1774 - 28.VII.1775 = 0, 9, 29) (sadrâzam İvaz Mehmed Paşa'nın oğlu)
108 — *Topkapılı Sâlih-zâde Camgöz Mehmed Emîn Efendi* (28.VII.1775 - 1.XII.1776 = 1, 4, 4)
109 — *Vassâf-zâde Mehmed Es'ad Efendi* (I.XII.1776 - 20.VII.1778 = 1, 6, 20) (93'ün oğlu)
110 — *Ebû-İshak-zâde Mehmed Şerif Efendi* (20.VII.1778 - 12.IX.1782 = 4, 1, 23) (istifa etti) (90'ın oğlu)
111 — *Karahisarlı İbrahim Efendi* (reîsü'l-ulemâ ve nakıybü'l-eşrâf) (12.IX.1782 - 19.V.1783 = 0, 8, 7) (makamında öldü)
112 — *Dürri-zâde Mehmed Atâullaah Efendi* (19 V.1783 - 31.III.1785 = 1, 10, 13) (106'nın oğlu) (reîsü'l-ulemâ)
113 — *İbrahim Efendi* (2. defa : 31.III.1785 - 22.VI.1785 = 0, 2, 22) (cem'an : 1, 0, 21)
114 — *Arab-zâde Ahmed Atâullaah Efendi* (22.VI.1785 - 22.VIII.1785 = 0, 2, 0) (makamında öldü) (reîsü'l-ulemâ) (babası : Rumeli kazaskeri Arab-zâde Abdurrahman Bâhir Efendi)
115 — *Dürri-zâde Mehmed Ârif Efendi* (22.VIII.1785 - 10.II.1786 = 0, 5, 19) (106'nın oğlu)
116 — *Müftî-zâde Ahmed Efendi* (10.II.1786 - 24.XI.1787 = 1, 9, 12)
117 — *Mekkî Mehmed Efendi* (24.XI.1787 - 4.III.1788 = 0, 3, 10)
118 — *Mehmed Kâmil Efendi* (4.III.1788 - 19.VIII.1789 = 1, 5, 16) (66'nın kızından torunu) (babası : Rumeli kazaskeri Osmân Efendi)
119 — *Ebû-İshak-zâde Mehmed Şerif Efendi* (2. defa : 19.VIII.1789 - 17.X.1789 = 0, 1, 29) (cem'an : 4, 3, 22)
120 — *Hamîdî-zâde Mustafa Efendi* (17.X.1789 - 14.III.1791 = 1, 4, 28)
121 — *Yahyâ Tevfik Efendi* (nakıybü'l-eşrâf) (14.III.1791 - 27.III.1791 = 0, 0, 13) (makamında öldü) (reîsü'l-ulemâ)
122 — *Mekkî Mehmed Efendi* (2. defa : 27.III.1791 - 12.VII.1792 = 1, 3, 16) (cem'an : 1, 6, 26)
123 — *Dürrî-zâde Mehmed Ârif Efendi* (2. defa : 12.VII.1792 - 30.VIII.1798 = 6, 1, 19) (cem'an : 6, 7, 8)

124 — *Reis-zâde Mustafa Âşir Efendi* (30.VIII.1798 - 11.VII.1800 = 1, 10, 12)
125 — *Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi* (11.VII.1800 - 21.V.1803 = 2, 10, 11)
126 — *Sâlih-zâde Ahmed Es'ad Efendi* (21.V.1803 - 14.XI.1806 = 3, 5, 24) (108'in kardeşi)
127 — *Ebû-İshak-zâde Topal Mehmed Atâullaah Efendi* (14.XI.1806 - 13.VII.1807 = 0, 7, 29) (110'un oğlu) (nakıybü'l-eşrâf)
128 — *Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi* (2. defa : 13-14.VII.1807 = 0, 0, 1)
129 — *Ebû-İshak-zâde Topal Mehmed Atâullaah Efendi* (2. defa : 14.VII. 1807 - 21.VII.1808 = 1, 0, 8) (cem'an : 1, 8, 7)
130 — *Arab-zâde Mehmed Âşir Efendi* (21.VII.1808 - 15.VIII.1808 = 0, 0, 25) (114'ün oğlu)
131 — *Sâlih-zâde Ahmed Es'ad Efendi* (2. defa : 15.VIII.1808 - 22.XI. 1808 = 0, 3, 8) (cem'an : 3, 9, 2)
132 — *Dürrî-zâde Abdullaah Efendi* (22.XI.1808 - 22.IX.1810 = 1, 10, 0) (nakıybü'l-eşrâf) (123'ün oğlu)
133 — *Samânî-zâde Ömer Hulûsi Efendi* (3. defa : 22.IX.1810 - 12.VI. 1812 = 1, 8, 20) (cem'an : 4, 7, 2)
134 — *Dürrî-zâde Abdullaah Efendi* (2. defa : 12.VI.1812 - 22.III.1815 = 2, 9, 10) (cem'an : 4, 7, 10)
135 — *Çelebî-zâde Mehmed Zeynî (Zeynülâbidîn) Efendi* (22.III.1815 - 27.I.1818 = 2, 10, 6) (nakıybü'l-eşrâf) (98'in kızından torunu)
136 — *Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi* (27.I.1818 - 3.IX.1819 = 1, 7, 7) (122'nin oğlu ve 125'in dâmâdı)
137 — *Hacı Halîl Efendi* (3.IX.1819 - 28.III.1821 = 1, 6, 25)
138 — *Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi* (28.III.1821 - 10.XI.1822 = 1, 7, 13) (nakıybü'l-eşrâf)
139 — *Sıdkı-zâde Ahmed Reşîd Efendi* (10.XI.1822 - 25.IX.1823 = 0, 10, 15)
140 — *Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi* (2. defa : 25.IX.1823 - 26.XI. 1825 = 2, 2, 1)
141 — *Kadı-zâde Mehmed Tâhir Efendi* (26.XI.1825 - 6.V.1828 = 2, 5, 10)
142 — *Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi* (2. defa : 6.V.1828 - 8.II.1833 = 4, 9, 3) (cem'an : 6, 4, 16)
143 — *Mekkî-zâde Mustafa Âsım Efendi* (3. defa : 8.II.1833 - 20.XI.1846 13, 9, 10) (makamında iken öldü) (cem'an : 17, 6, 18)
144 — *Hacı Ahmed Ârif Hikmet Efendi* (20.XI.1846 - 21.III.1854 = 7, 4, 1)
145 — *Meşreb-zâde Mehmed Ârif Efendi* (21.III.1854 - 27.XII.1858 = 4, 9, 7) (makamında öldü)
146 — *Hoca-zâde Mehmed Sâdeddîn Efendi* (27.XII.1858 - 23.XI.1863 = 4, 10, 27) (24'ün neslinden)
147 — *Âtıf-zâde Ömer Hüsâmeddîn Efendi* (23.XI.1863 - 9.VIII.1866 = 2, 8, 16)
148 — *Hacı Mehmed Refîk Efendi* (9.VIII.1866 - 30.IV.1868 = 1, 8, 22)
149 — *Câmi'ü'r-Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi* (30.IV.1868 - 17.IX.1871 = 3, 4, 17)

150 — *Ahmed Muhtâr Efendi* (17.IX.1871 - 6.XI.1872 = 1, 1, 19) (Sadrâzam Koca Yûsuf Paşa'nın torunu ve I. Abdülhamîd'in kızının torunu)
151 — *Turşucu-zâde Hacı Ahmed Muhtâr Efendi* (6.XI.1872 - 11.VI.1874 = 1, 7, 5)
152 — *İmâm-ı Sultânî («Müfsid İmâm») Hâfız Hasan Hayrullaah Efendi* (11.VI.1874 - 19.VII.1874 = 0, 1, 8)
153 — *Câmi'ü'r-Riyâseteyn Akşehirli Hasan Fehmi Efendi* (2. defa : 19.VII.1874 - 11.V.1876 - 1, 9, 23) (cem'an : 5, 2, 10)
154 — *Hâfız Hasan Hayrullaah Efendi* (2. defa : 11.V.1876 - 26.VII.1877 = 1, 2, 16) (cem'an : 1, 3, 24)
155 — *Hacı Kara Halil Efendi* (26.VII.1877 - 18.IV.1878 = 0, 8, 23)
156 — *Ahmed Muhtâr Efendi* (2. defa : 18.IV.1878 - 4.XII.1878 = 0, 7, 16) (cem'an : 1, 9, 5)
157 — *Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi* (4.XII.1878 - 17.I.1889 = 10, 1, 14) (makamında öldü)
158 — *Bodrumlu Hacı Ömer Lutfi Efendi* (17.I.1889 - 4.IX.1891 = 2, 7, 18)
159 — *Mehmed Cemâleddîn Efendi* (4.IX.1891 - 14.II.1909 = 17, 5, 10) (1. ve 2. meşîhatleri) (babası : Kazasker Yûsuf-zâde Hâlid Efendi) (*)
160 — *Mehmed Zıyâeddîn Efendi* (14.II.1909 - 5.V.1909 = 0, 2, 19) (2 meşîhat)
161 — *Pîrî-zâde Mehmed Sâhib Efendi* (5.V.1909 - 12.I.1910 = 0, 8, 8) (87'nin neslinden) (babası : Kazasker Yahyâ Efendi-zâde Kazasker İbrahim Ismet Efendi)
162 — *Çelebî-zâde Hüseyin Hüsnü Efendi* (12.I.1910 - 12.VII.1910 = 0, 6, 1)
163 — *Tortumlu Mûsâ Kâzım Efendi* (12.VII.1910 - 31.XII.1911 = 1, 5, 20) (2 meşîhat)
164 — *Abdurrahman Nesîb Efendi* (31.XII.1911 - 22.VII.1912 = 0, 6, 22)
165 — *Mehmed Cemâleddîn Efendi* (3. ve 4. defa : 22.VII.1912 - 24.I.1913 = 0, 6, 3) (cem'an : 17, 11, 13)
166 — *Mehmed Es'ad Efendi* (24.I.1913 - 16.III.1914 = 1, 1, 23) (2 meşîhat)
167 — *Ürgüblü Mustafa Hayri Efendi* (16.III.1914 - 8.V.1916 = 2, 1, 23)
168 — *Mûsâ Kâzım Efendi* (3. ve 4. defa : 8.V.1916 - 14.X.1918 = 2, 5, 7) (cem'an : 3, 10, 27)
169 — *Dağıstanlı Ömer Hulûsi Efendi* (14.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 28)
170 — *Hayderî-zâde İbrahim Efendi* (11.XI.1918 - 4.III.1919 = 0, 3, 23) (2 meşîhat)
171 — *Mustafa Sabri Efendi* (4.III.1919 - 2.X.1919 = 0, 6, 29) (ölümü : Kahire, 12.III.1954) (3 meşîhat)
172 — *Hayderî-zâde İbrahim Efendi* (3. ve 4. defa : 2.X.1919 - 5.IV.1920 = 0, 6, 4) (cem'an : 0, 9, 27)
173 — *Dürrî-zâde Abdullaah Efendi* (5.IV.1920 - 31.VII.1920 = 0, 3, 26) (85'in neslinden) (ölümü : Mekke, 30.IV.1923)
174 — *Mustafa Sabri Efendi* (4. defa : 31.VII.1920 - 26.IX.1920 = 0, 1, 26) (cem'an : 0, 8, 25)

(*) Bundan itibâren ayrılış sebepleri azil değil, hep istifadır.

175 — *Medenî Mehmed Nûri Efendi* (26.IX.1920 - 4.XI.1922 = 2, 1, 8) (2 meşihat)

131 şeyhulislâm içinde 4 yıldan fazla meşihat makamında kalabilenler, sırasıyle şunlardır :

1 — Ebussuûd Efendi (no. 15) : 28 yıl, 10 ay
2 — Molla Fahreddin (3) : 24 yıl
3 — Zenbilli Ali Efendi (9) : 23 yıl
4 — Molla Husrev (4) : 19 yıl
5 — Yahyâ Efendi (24, 36, 38) : 18 yıl, 2 ay, 24 gün
6 — Cemâleddin Efendi (159, 165) : 17 yıl, 11 ay, 13 gün
7 — Mekki-zâde Âsım Efendi (136, 140, 143) : 17 yıl, 7 ay, 18 gün
8 — Çatalcalı Ali Efendi (56, 62) : 12 yıl, 8 ay, 14 gün
9 — Yenişehirli Abdullah Efendi (80) : 12 yıl, 4 ay, 24 gün
10 — Minkari-zâde Yahyâ Efendi (55) : 11 yıl, 3 ay
11 — Uryâni-zâde Es'ad Efendi (157) : 10 yıl, 1 ay, 14 gün
12 — Feyzullah-zâde Mustafa Efendi (86) : 8 yıl, 10 ay, 21 gün
13 — Hoca-zâde Es'ad Efendi (33, 35) : 8 yıl, 6 ay, 9 gün
14 — Hoca-zâde Mehmed Efendi (32) : 8 yıl, 6 ay
15 — Feyzullah Efendi (59, 66) : 8 yıl, 2 ay, 23 gün
16 — Molla Gûrânî (5) : 8 yıl
17 — Kemalpaşa-zâde Şemseddin Efendi (10) : 8 yıl
18 — Bostan-zâde Mehmed Efendi (21, 23) : 7 yıl, 9 ay, 17 gün
19 — Ârif Hikmet Efendi (144) : 7 yıl, 4 ay, 1 gün
20 — Molla Abdülkerim (6) : 7 yıl
21 — Efdal-zâde Hamideddin Molla (8) : 6 yıl, 10 ay
22 — Dürrî-zâde Ârif Efendi (115, 123) : 6 yıl, 7 ay, 8 gün
23 — Yâsinci-zâde Abdülvehhâb Efendi (138, 142) : 6 yıl, 4 ay, 16 gün
24 — Dürrî-zâde Mustafa Efendi (95, 101, 106) : 6 yıl, 1 ay, 17 gün
25 — Molla Şemseddin Fenâri (1) : 6 yıl
26 — Molla Yegân (2) : 6 yıl
27 — Sun'Ullah Efendi (25, 27, 29, 31) : 5 yıl, 7 ay, 8 gün
28 — Çivi-zâde Mehmed Efendi (19) : 5 yıl, 3 ay, 16 gün
29 — Hasan Fehmi Efendi (149, 153) : 5 yıl, 2 ay, 10 gün
30 — Hoca-zâde Sâdeddin Efendi (146) : 4 yıl, 10 ay, 27 gün
31 — Sâdî Efendi (11) : 4 yıl, 10 ay, 4 gün
32 — Meşreb-zâde Ârif Efendi (145) : 4 yıl, 9 ay, 7 gün
33 — Başmakcı-zâde Ali Efendi (67, 70, 73) : 4 yıl, 7 ay, 22 gün
34 — Feyzullah-zâde Murtazâ Efendi (92) : 4 yıl, 7 ay, 10 gün
35 — Dürrî-zâde Abdullah Efendi (132, 134) : 4 yıl, 7 ay, 10 gün
36 — Samânî-zâde Hulûsi Efendi (125, 128, 133) : 4 yıl, 7 ay, 2 gün
37 — Ebû-İshâk-zâde Şerif Efendi (110, 119) : 4 yıl, 3 ay, 22 gün
38 — Hoca-zâde Ebû-Said Efendi (39, 44, 46) : 4 yıl, 2 ay, 10 gün

Aynı aileden gelenlerin cem'an kaç yıl meşihatte kaldıklarını da şöylece göstermek mümkindir :

1 — *Hoca-zâdeler* (7 şeyhulislâm : 24, 26, 33, 39, 42, 61, 146 numaralar): 34 yıl, 8 ay, 7 gün
2 — *Ebussuûd-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 15, 25) : 34 yıl, 5 ay, 8 gün
3 — *Feyzullah-zâdeler* (3 şeyhulislâm : 59, 86, 92) : 21 yıl, 8 ay, 24 gün
4 — *Dürrî-zâdeler* (6 şeyhulislâm : 85, 95, 112, 115, 132, 173) : 20 yıl, 11 ay, 27 gün
5 — *Bayram-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 22, 34) : 19 yıl, 4 ay, 27 gün

6 — *Mekkî-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 117, 136) : 19 yıl, 1 ay, 14 gün
7 — *Ebû-İshak-zâdeler* (5 şeyhulislâm : 79, 84, 90, 110, 127) : 9 yıl, 6 ay, 6 gün
8 — *Çivi-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 12, 19) : 8 yıl, 11 ay, 16 gün
9 — *Fenârî-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 1, 14) : 8 yıl, 9 ay
10 — *Başmakcı-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 67, 82) : 5 yıl, 4 ay, 29 gün
11 — *Sâlih-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 108, 126) : 5 yıl, 1 ay, 6 gün
12 — *Mîrzâ-zâdeler* (3 şeyhulislâm : 77, 81, 104) : 4 yıl, 7 ay, 19 gün
13 — *Pîrî-zâdeler* (3 şeyhulislâm : 87, 103, 161) : 3 yıl, 1 ay, 18 gün
14 — *Dâmâd-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 83, 94) : 2 yıl, 9 ay, 15 gün
15 — *Vassâf-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 93, 109) : 1 yıl, 11 ay, 7 gün
16 — *Arab-zâdeler* (2 şeyhulislâm : 114, 130) : 2 ay, 25 gün

Birden fazla şeyhulislâm çıkaran başka aile yoktur. Yalnız yukarıdaki cedvel, erkek nesebine göre tertib edilmiştir. Kız yoluyle torun olan veya kız alarak dâmâd olan şeyhulislâmlar, yukarıdaki listeye alınmamıştır. Yukarıdaki 16 âilenin dâmadları ve kız yoluyle ana tarafından mensupları arasından da şeyhulislâmlar çıkmıştır. Fakat bunlar, listemize dâhil edilmemişlerdir.

Şeyhulislâmların büyük ekseriyetinin babası da ulemâ'dan, ve bir haylisinin babası kazasker'dir. 131 şeyhulislâmın yalnız 9'u Türk asıllı değildir (Arab, Boşnak, Gürcü, Çerkes ve Arnavut'tur). Diğer 122'si Türk asıllı ve hemen hepsi Anadolulu Türk'tür. Rumelili Türk olanlar çok azdır.

Reîsü'l-ulemâlık ve nakıybü'l-eşrâflık yapanlar, listede işaretlenmiştir. En kıdemli kazaskere, yâni hayatta bulunan kazasker rütbesindekiler içinde en eskiden Rumeli kazaskeri pâyesi alanlara «reîsü'l-ulemâ» denmektedir. Nakıybü'l-eşrâflar da, imparatorluktaki Peygamber neslinden geldiklerini iddia edenlerin işlerini tedvîre memur idiler ve bizzât seyyid oldukları iddiasındadırlar.

Azilden başka bir yolla (ölüm, istifa) meşîhatten ayrılanların hepsi işaret edilmiştir. İşaret edilmiyenler, padişah azli ile meşîhati bırakanlardır.

497 yıl içinde 131 şeyhulislâm geldiğine göre, şeyhulislâmların meşîhatte bulundukları müddetin ortalaması, şöyledir : 497 : 131 = yaklaşık olarak 3 yıl, 10 ay.

Şer'iyye Vekilleri

1 — *Mustafa Fehmi Efendi* (3.V.1920 - 11.V.1922 = 2, 0, 9)
2 — *Abdullah Azmi Efendi* (Eskişehir) (11.V.1922 - 6.XI.1922 = 0, 5, 26)
3 — *Mehmed Vehbi Efendi* (Konya) (6.XI.1922 - 14.VIII.1923 = 0, 9, 8)

4 — *Mûsâ Kâzım Efendi* (Konya) (14.VIII.1923 - 1.IX.1923 = 0, 0, 18)
5 — *Mustafa Fevzi Efendi* (Saruhan = Manisa) (1.IX.1923 - 6.III.1924 = 0, 6, 5)

Diyânet İşleri Reîsleri (Başkanları)

1 — *Rif'at Börekçi* (1924 - 1941 = 17)
2 — *Ord. Prof. Şerefeddin Yaltkaya* (1941 - 1947 = 6)
3 — *Ahmed Hamdi Akseki* (1947 - 1951 = 4)
4 — *Eyüb Sabri Hayırlıoğlu* (1951 - 1960 = 9)
5 — *Ömer Nasûhî Bilmen* (1960 - 1961 = 1)
6 — *Hasan Hüsnü Erdem* (1961 - 1964 = 3)
7 — *Tevfik Gerçeker* (1964 - 1966 = 2)
8 — *İbrahim Elmalı* (1966 - 1968 = 2)
9 — *Ali Rızâ Hakses* (1968 - 1972 = 4)
10 — *Dr. Lutfi Doğan* (1972 - 1975 = 3) (sonradan devlet bakanı)
11 — *Doç. Dr. Süleyman Ateş* (1975 - 1978 = 3)
12 — *Tayyar Altıkulaç* (1978 -)

Şeyhulislâm Şahsiyetleri

Şeyhulislâmlar içinde müstesna bilginler, san'at ve fikir adamları yetişmiştir. Yahyâ, Bahâî, Ârif Hikmet Efendiler gibi büyük şairler, Es'ad Efendi gibi büyük bestekârlar ve lugat bilginleri, tarihçiler, hukukçular ve büyük devlet adamları vardır. Pek çoğu eser sahibi bilgindir. d'Ohsson şöyle der (IV, 508) : «Şeyhulislâmların birçoğu, bilgileri, değerleri ve dehâları ile parlamışlardır».

Şeyhulislâmların 5'i, çeşitli sahalardaki büyük kabiliyetleri ile, Türk dâhîleri arasında yer almıya hak kazanır: Zenbilli Ali Efendi (no. 9) (devlet adamı), Kemalpaşa-zâde Şemseddin Efendi (no. 10) (devlet adamı, tarihçi), Ebussuûd Efendi (devlet adamı, hukukçu) (no. 15), Hoca Sâdeddin Efendi (no. 24) (devlet adamı, tarihçi), Yahyâ Efendi (no. 34) (devlet adamı, şâir).

Şeyhulislâmın Görev ve Yetkileri

Bütün ilmiyye sınıfı gibi, onun başı olan şeyhulislâm da îdam cezasından muaftı. Üstelik 1589, hattâ 1601 yılına kadar lâyenazildi, azledilemezdi. Bir defa göreve getirildikten sonra, kayd-ı hayât ile, ölünceye kadar orada kalırdı. Çok büyük imtiyazdı.

Habsedilemezdi. Tevkif edilemezdi. Ancak Batı Anadolu'da yakın yerlere «ikaamete me'mûr» adıyle sürülebilirdi.

Görülüyor ki, hür düşünceyle, hukuk ve devlet menfaatinin üstünlüğü karşısında hiç bir şeyden çekinmeksizin hükmetmesi için, büyük salâhiyetlerle donatılmıştır.

Padişahların bâzı hareketlerinin şer'-i şerîfe uygunluğu için onlardan fetvâ istemeleri, nüfuzlarını arttırıyordu.

Tanzimat'a kadar şeyhulislâm, Dîvân-ı Hümâyûn üyesi değildi. Zîrâ kendi başına karar verecek bir pozisyondaydı. Oturduğu sarayda küçük bir dîvân toplardı. Dîvân'da sadrâzamın emrine giremiyecek derecede mühim bir şahsiyetti. Maamâfih, tâyin ve azil yetkilerini elinde tutan ve padişahın vekil-i mutlakı sayılan sadrâzam, ilmiyye'nin icraya, tayine ait işlerde tasvip ve tasdik mercii bulunuyordu. Devlet bir sadrâzam ve bir şeyhulislâm olmak üzere iki başlı bir ucûbe hâlinde değildi. Gerçek başın sadrâzam olduğunda şüphe yoktur.

Tanzimat'ta ise şeyhulislâm kabine üyesi oldu. Protokolde, hemen sadrâzamdan sonra ve bütün nâzırlardan, hattâ sadâret rütbesine verilen Mısır vali veya hıdîvinden önce geliyordu. Klasik devirde Dîvân-ı Hümâyûn üyesi olan iki kazasker ise, Tanzimat'tan kabineye alınmadı; görev sahaları çok daralmıştı, meşîhat dâiresinin iki büyük memuru hâline geldiler.

1567'de Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi'nin eline ayda şimdiki râyiçle 945.000 TL. geçiyordu (Hammer, VI, 306). Resmî gelir olarak XVII. asrın 3. çeyreği için Sir Paul Ricaut (II, 338), günde —bugünki râyiçle— 22.500 TL. veriyor ki ayda 675.000 TL. eder.

1826'da Vak'a-i Hayriye'de yeniçeriliğin kaldırılması üzerine Ağa Kapısı, meşîhat makamı olmak üzere şeyhulislâma verildi ve 1922'ye kadar bâb-ı meşîhat orada kaldı. Daha önce şeyhulislâm, iki kazasker ve Istanbul kadısı, kendi konaklarını aynı zamanda resmî makam olarak kullanırlardı. 1836'da kazaskerlikler ve Istanbul kadılığı da bâb-ı meşîhate alındı (Lutfî, V, 66). 1922'de Bâb-ı Meşîhat, Istanbul Kız Lisesi oldu, 1927'de yandı; yerine Nebâtat Enstitüsü yapıldı, fakat Süleymâniye Camii'ni örten bu çirkin bina, bir müddet sonra yıktırıldı.

Kazaskerliğe kadar bütün kadı ve müderrisler, şeyhulislâm tarafından tâyin edilirdi. Bu tayinlerin sadrâzam tarafından tasvîbi şarttı. Sadrâzam, tayinleri padişaha arz eder, irâdesini aldıktan sonra şeyhulislâma verirdi. Şeyhulislâm, bizzât padişaha arz etmezdi.

Küçük görevler için cami mütevellîleri veya taşra kadıları şeyhulislâmlara arz eder, onlar da gene sadrâzam vasıtasıyle padişah irâdesi alırlardı.

Müftü tayinleri ise, doğrudan doğruya şeyhulislâma bağlıydı, onun seçimi veya tasdikıyle olurdu. Zîrâ menşe bakımından şeyhulislâm, taht müftüsü olup, sonradan kazaskerlerin görevlerini yüklenerek ehemmiyet kazanmıştı.

Şeyhulislâm Tâyini ve Azli

1830'da hükûmet toplantılarına katılan ve bir müddet sonra adalet ve eğitim işlerini adliye ve maârif nâzırlarına bırakan şeyhulislâm, klasik devirde, Rumeli, pek nâdiren Anadolu kazaskerleri, bu rütbelere çıkmış kibâr-ı ulemâ arasından seçilirdi. Pâdişah, kendiliğinden şeyhulislâm tâyin edebilirdi. Fakat daha çok sadrâzamın seçtiği Rumeli pâyeli zâtı şeyhulislâm yapardı. Sadrâzam, kendi uyuşabileceği bir kimseyi bu makama sevk eder ve padişaha tasdik ettirirdi.

II. Meşrûtiyet Kaanûn-ı Esâsî'si, sadrâzam gibi şeyhulislâm seçimini de padişaha bırakmıştı (1908 - 1922). Yâni şeyhulislâmı sadrâzam seçemiyordu. Diğer bütün nâzırları seçebilen sadrâzamın bu hakkı yoktu. Fakat bu durum sadece anayasa metninde idi. Gerçekte padişah, iktidar partisinin lider veya namzedini sadrâzam tayinine mecbur olduğu gibi, şeyhulislâm için de sadrâzamın tasvibini alıyordu. İmparatorluğun son 14 yılındaki durum da böyledir.

Şeyhulislâm azline gelince, XVII. asırdan itibâren bu görevdeki yüce memur, azledilebilir hâle geldi. Fakat kendisine azli, çavuşbaşı yâni padişahın başyâveri tarafından meşîhat sarayına gelerek kemâl-i tâzîm ile bildirilirdi. Sadrâzam, şeyhulislâmı azledemezdi. Fakat pratikte böyle olmadığı görülür. Sadrâzam, geçinemediği şeyhulislâmı padişaha arz ederek azlettirmiştir. Fakat bazı şeyhulislâmlar, sadrâzamın üzerinde nüfuz kazanmışlar, onları tâyin ve azlettirmişlerdir. Bunların en nüfuzluları şüphesiz Erzurumlu Feyzullah Efendi idi. Sadrâzamları oyuncak hâline getirmişti, sadrâzamlar kendisinden yaka silker olmuşlardı. Sonunda 1703 Edirne Vak'ası çıktı. Çok büyük ihtilâldi, yalnız Feyzullah Efendi ve kendisi gibi meşîhat pâyesi taşıyan büyük oğlu Fethullah Efendi kellelerini kaybetmekle kalmadılar, II. Mustafa gibi büyük bir hükümdar da tahtını kaybetti.

Şeyhulislâm, beyaz ziblin kürk (ferve-i beyzâ) giyerdi. Yerlere kadar uzanan —Avrupa'da hükümdarların tac giyme töreninde giydikleri ve milyonlar değerinde olan— bu kürk, yalnız şeyhulislâma mahsustu. Başkası giyemezdi. Yazın, gene beyaz atlas ipekten veya beyaz sof'tan yerlere kadar uzanan cübbe gi-

yerdi. Şimdiki üniversite rektörlerinin cübbeleri, şeyhulislâm cübbesi model alınarak yapılmıştır.

Şeyhulislâmlığa getirilen zâtı, on on beş kadar çavuş (hunkâr yâveri) sarayına gelerek alır, Paşakapısı'na, sadrâzama götürürlerdi. Oradan sadrâzamla berâber Saray'a gidip, padişaha teşekkür ederdi. Bir kaç gün sonra sadrâzam, şeyhulislâmın sarayına gelerek, ziyaretini resmen iâde ederdi. Sadrâzamın şeyhulislâmı ziyâreti bir protokol mes'elesi değildi, 1584'te kanun-nâmelere geçirilmiş bir kanun hükmü idi (*Telhîsu'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*). XVIII. asırda, yeni şeyhulislâmı sadrâzama götürmek görevini reîsülküttâb efendi (dış işleri bakanı) yüklendi.

Azl edilen (mâzûl) şeyhulislâm, tekrar Rumeli kazaskeri pâyesi taşır, bu sûretle protokole girer, kendisine mâzûliyyet maaşı veya arpalık tahsis edilir, fakat fiilî bir görev verilmezdi. Tekrar şeyhulislâm olabilir, başka görev alamazdı (az istisnası vardır). Tanzimat'tan sonra ise bir kaç eski şeyhulislâmın mecâlis-i âliyye'ye me'mûr edildikleri yâni devlet bakanı sıfatıyle kabine toplantılarına katıldıkları görülür.

Protokolde Şeyhulislâm

Şeyhulislâmların çok büyük imtiyazlarından biri, padişahların kendisini oturduğu yerde karşılıyamamasıdır. Padişah, şeyhulislâmı ayakta karşılar ve şeyhulislâm, musâfaha ettikten, yâni pâdişâhın ellerini, sonra omuzlarını iki eliyle tuttuktan sonra, hükümdârın yakasını veya omuzunu öperdi. Hiç bir görevliye (sadrâzam dahil) bahş edilmemiş çok büyük bir imtiyazdı. Bu sûretle padişah, din, ilim ve adalete, onun başı olan şeyhulislâmın şahsında saygı göstermiş olurdu. Zâten, padişah umumiyetle kibâr-ı ulemâ'yı, ilmiyye sınıfının büyüklerini ayakta karşılar ve tebriklerini ayakta kabûl ederdi. Halbuki sadrâzamın tebrîkini bile tahtından kımıldamadan dinlerdi. Bunun bir sebebi de, ulemâ'nın kapıkulu menşeinden gelmemesidir. Huzurdan çıkışta şeyhulislâm, padişahı eteklerdi.

Sefer-i hümâyûnlarda padişah, isterse şeyhulislâmı da sefere götürürdü. Sefer-i hümâyûnlara katılan hayli şeyhulislâm vardır. Fakat sadrâzamın serdâr-ı ekrem olduğu seferlere şeyhulislâm, asla katılmazdı.

Kadir Gecesi iftârını sadrâzamın, şeyhulislâmın sarayında yapması protokol îcâbı idi. Ramazânın 27. akşamı, yâni Kadir Gecesi'nden bir gün sonra da şeyhulislâm, sadrâzama iftâra gidip ziyaretini iade ederdi.

Ramazânın 15. günü, reîsülküttâb efendi, şeyhulislâma gelerek onu alır, Paşakapısı'na götürür, sadrâzamla şeyhulislâm, öğle namazını Ayasofya Camii'nde kılar, sonra saray-ı hümâyûna gider, padişahla berâber Hırka-i Şerîf'i ziyâret ederlerdi. Hırka-i Şerîf bohçasını bizzât padişah açardı. Büyük törendi. Yüksek protokole girenlerin hepsi (vezirler, kazaskerler, Istanbul pâyeli ulemâ vs.) katılırlardı.

Donanmay-ı Hümâyûn'un Akdeniz'e açılış törenini şeyhulislâm da, padişah ve vezirlerle berâber Topkapı Sarayı'ndaki Yalı Köşkünde seyrederdi. Harb gemilerinin kızaktan denize indirilmeleri törenine de çok defa katılırlardı.

Sultanların dâmâdlarla olan nikâhlarını şeyhulislâm kıyardı. Padişah, şehzâde ve sultan, bazan çok mâruf devlet adamlarının cenâze namâzını de şeyhulislâm kıldırırdı. Meselâ büyük şâir ve Rumeli kazaskeri Bâkî'nin cenaze namazını Şeyhulislâm Sun'Ullah Efendi kıldırmış ve musallâdaki tabutun önünde şâirin :

Kadrinî seng-i musallâda bilip, ey Bâkıy
Durup el bağlıyalar karşıda yâran saf saf

beytini okumuştu.

Şeyhulislâmlar ve kazaskerler evvelce ata binerlerken, sonraları arabaya binmişlerdir. Şeyhulislâm arabası yeşil, kazaskerlerinki kırmızı çuha ile döşenirdi (d'Ohsson, IV, 181).

İlk basamağından şeyhulislâma kadar bütün ilmiyye mensuplarına «efendi» denilirdi. XVI. asırdan önce ilmiyye mensuplarına bazan «Çelebî» ve «Molla» denilmişse de, sonradan vaz geçilmiştir. Ancak ilmiyye mensûbu, bir büyük askerî veya mülkî memurun oğlu veya torunu ise, bunlara «Bey», daha çok «Bey-Efendi» denildiği görülür. Buradaki «beyefendi»nin mânâsı diğer beyefendi'lerdeki gibi değildir: Taşıyan zâtın, babası dolayısıyle bey ve ilmiyye mensubu olması dolayısıyle de ilâveten efendi unvanlarını kullanmıya hakkı olduğunu gösterir.

Fetvâ ve Fetvâ Emîni

Şeyhulislâmın aslî görevi, fetvâ vermekti. Bizzât padişah fetvâ için ona müracaat ederdi. Zîra müftülerin en büyüğü (müfti'l-enâm) idi, taht şehrinin müftüsü idi. Fakat sonradan şeyhulislâm, devletin ikinci görevlisi vazıyetine yükselip kazaskerlerin işlerini de üzerine alınca, bizzât fetvâ işleriyle uğraşamaz,

tamamen politik bir şahsiyet oldu. Onun yerine fetvâ emîni, fetvâ işleriyle uğraşıyordu.

Kazasker rütbesi taşıyan bir büyük ilmiyye mensûbu olan fetvâ emîni, meşîhat dâiresinde mühim bir bölümün başı idi. Mühim hukukçulardan, İslâm hukukunu (fıkh) çok iyi bilen bilginlerden seçilirdi. İstenen fetvâyı hazırlattıktan sonra bir defa da kendi tetkik eder, doğruluğuna kanaat getirdikten sonra şeyhulislâma imzalatırdı. Şeyhulislâmın tâlik kırması ile elyazısını taşıyan, vâcib olup olmadığını bildiren kısımla fetvâ tekemmül etmiş ve yayına hazır hâle gelmiş olurdu.

Padişah gibi, en basit bir vatandaş da, bir mevzûda şer'î bakımdan fetvâ istiyebilirdi. Vatandaş haklarından biri bu idi. Üstelik aldığı fetvâ ile kadı'ya müracaat edip bu fetvânın tatbikıni istemek hakkını hâizdi. Fakat kadı, fetvâ ile bağlı değildi. Fetvâya rağmen hükmedebilmek hakkı vardı.

Vatandaşın istediği fetvâ, küçük bir ücret mukabilinde kendisine verilirdi. Hükûmetin istediği fetvâ ise, büyük kâğıtlara yazılır ve ücretsiz tevdî edilirdi.

Şeyhulislâm, hükûmetle yazışmalarında meşîhat telhîscisi'ni kullanırdı. Yazışma işlerinden meşîhat mektubcusu (mektûbî-i meşîhat) mes'uldü. Yazışmaları hazırlar, şeyhulislâma gösterir, şeyhulislâmın mühürdârı da, şeyhulislâmın şahsî mührünü basardı. Şeyhulislâmın yazıları önce reîsülküttâba gider ve onun tarafından tetkik edildikten sonra, sadrâzam ve padişaha verilirdi. Meşîhat kedhudâsı da, şeyhulislâmın hususî ve malî işleriyle meşgul olurdu.

Fetvâ müessesesi istişârîdir. Müftü, istiftâ ve istişâre edilen adamdır. Kadı'nın hükmü ise —temyize açık olmak şartıyle— kesindir, derhal infaz ve icra edilir (Ö. N. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, I, 258). Zâten fetvâlar, kesin bir iddia taşımazlar. Şerîate göre nasıl olacağını bildirirler, fakat sonlarında «Allaahü â'lem = Allah en iyi bilendir» şer'î ibaresi vardır. Yâni fetvânın yanılabileceği peşinen kabûl edilmiş olur. Gerçekte bu, devlet politikasına açık bırakılmış bir kapıdır. Son karar, bu politikanın temsilcisi olan kadı'ya aittir.

Ders Vekîli

Medreselerin müfredat programları, «talebe-i ulûm» yahut «softa» denilen medrese talebesinin durumu, imtihanları ve «rüûs» denilen diploma almaları ile meşgul meşîhat dairesinin başında, «ders vekîli» vardır.

Tanınmış, müderrislikten yetişmiş bilginlerden seçilen ders vekillerine çok defa kazasker pâyesindekiler getirilirdi.

Nakıybü'l-Eşrâf

Nakıybüleşraf, imparatorlukta, Peygamber'in torunu olduklarını iddia edenlerin işlerini görmek için seçilmiş bir Rumeli kazaskeridir. Bizzât Peygamber'in torunu olduğuna inanılanlardan seçilir. Saygı gören, çok defa padişah cülûslarında onlara kılıç kuşatan bir şahıstır.

Nakıybüleşrâf, XVI. asrın sonlarına doğru günde 75 akça maaş alıyordu. Bugünki râyiçle ayda 202.500 TL. eder. Bu makama getirilen kazasker, sadrâzamı ziyaret ederdi. Sadrâzam, nakıyb efendiyi ayakta karşılar, o da sadrâzam paşanın eteğini öperdi. Kahve, buhur ve gülsuyu ile ağırlandıktan ve samur kürk (ferve-i semmûr) giydirildikten sonra kendisine göreve tâyînine ait berat verilirdi (İzzî, 20).

Bu makamda bulunan şeyhulislâmlar, listede işaret edilmiştir. En meşhurları Erzurumlu Feyzullah Efendi'dir. Nakıybüleşrâflık görevini de muhâfaza ederek şeyhulislâm olan tek şahıs ise, 1580 - 82'de Mâlûl-zâde Seyyid Mehmed Efendi'dir. 1576'da nakıybüleşrâf olmuş, meşîhatten istifa ettikten sonra da nakıybüleşrâflıkta kalmıştır (Peçevî, II, 32).

Hâce-i Sultânîlik (Pâdişah Hocalığı)

Şehzâdelere, çeşitli sahalar için bir çok öğretmen, mürebbiye verilirdi. Bunlar, okuma yazmadan başlıyarak, en yüksek ilimlere kadar şehzâdeyi —kabiliyeti nisbetinde— yetiştirirlerdi. Arab ve Fars dil ve edebiyatı öğretirlerdi. Askerî öğretmenlerse, ata binip silâh kullanmaktan başlıyarak askerlik tedris ederlerdi. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed, bu şekilde 50 kadar öğretmen tarafından akıl almaz bir itina ile yetiştirilmişti ve öğretmenleri arasında hayli Hıristiyan ve Avrupalı da vardı.

Ancak şehzâde öğretmenlerinden biri, baş hoca mahiyetindeydi. Şehzâdenin yetişmesinin bütün mes'uliyeti onun üzerindeydi. Büyük bilginler ve yüksek rütbeli ilmiyye mensuplarından seçilirlerdi. İşte bu hocanın şehzâdesi tahta çıkmak şansına sahib olduğu an, o baş hoca «hâce-i sultânî» ilân edilirdi.

Padişah tahta çıktığı zaman baş hocası hayatta ise, «hâce-i sultânî» sıfatıyle, bütün kazaskerlere ve vezirlere takaddüm eder-

di. Bu sûretle sadrâzam ve şeyhulislâmdan sonra üçüncü şahıs olarak protokole girerdi.

Hâce-i Sultânîlik ile şeyhulislâmlığı şahsında birleştiren zâta «câmî'u'r-riyâseteyn» (iki reisliği toplıyan) unvânı verilirdi. 3 şeyhulislâm bu unvânı taşır: III. Mehmed'in hocası büyük devlet adamı ve büyük tarihçi Hoca Sâdeddin Efendi, II. Mustafa'nın hocası —büyük bir bilgin olan— Erzurumlu Feyzullah Efendi ve Sultân Abdülazîz'in hocası Hasan Fehmi Efendi.

Hâce-i sultânî, azledilemezdi. Bir görevi yoktu. Bir unvan taşırdı, padişahın müşaviri idi. Ölünceye kadar bu unvânını muhâfaza ederdi. Fakat padişah olduktan sonra da hocalarından ders almakta devâm eden meraklı hükümdarlar vardır. II. Osmân'ın hocası Ömer Efendi ise şeyhulislâm olamamış, fakat meşîhat pâyesi almıştır; fiilen meşîhatte (şeyhulislâmlıkta) bulunmadığı için «câmî'ü'r-riyâseteyn» diye anılmaz.

Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri

İlk kazasker, Bursa kadısı iken 1363'te yeni tahta çıkan I. Murad tarafından bu göreve getirilen Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi'dir. Sonradan sadrâzam olmuştur. Devletin kurucuları arasında bulunan, mühim bir şahsiyettir. 1396'da Şeyh Ramazan, 1411 - 13'de Sultan Mûsâ nezdinde Simavnalı Şeyh Bedreddin, kazaskerler arasındadır. Çandarlı-zâde II. Halil Paşa da kazaskerlikten vezîr-i âzam olmuştur.

1480'e kadar 117 yıl tek kazasker bulunmuştur. 1480'de Fâtih Sultan Mehmed, kazaskerlerin sayısını ikiye çıkarmıştır. Sadece «kazasker» diye anılan Mevlânâ Muslihüddin Kastelânî'ye (Kastelân, Bursa civarında bir kasabadır) «Rûmeli Kazaskeri» unvânını vermiş, Istanbul kadısı Balıkesirli Hacı Hasan-zâde Mehmed Efendi'ye de «Anadolu Kazaskeri» demiştir. 1480'den 1922'ye kadar 442 yıl, bu adları taşıyan çifte kazaskerler mevcut bulunmuştur.

1516-18 arasında 2 yıl kadar Arab ve Acem kazaskerliği ihdâs edilmişse de, az sonra bunun görevleri Anadolu kazaskerine verilmiş, üçüncü kazaskerlikten vaz geçilmiştir. Bu kazaskerlikte önce meşhur tarihçi İdrîs-i Bitlisî, sonra Fenârî-zâde Mehmed-Şâh Efendi bulunmuştur. O istifa edince Yavuz, İran ve Mısır'dan fethettiği yeni ülkelerin kazaskerliğini de Anadolu kazaskerine vermiş, saltanatın sonuna kadar bu şekilde devâm etmiştir. Gerçekte Rumeli kazaskeri imparatorluğun yalnız Avrupa, fakat Anadolu kazaskeri, hem Asya, hem Afrika toprakları üzerinde

görevliydi. Rumeli kazaskeri, protokolde her zaman takaddüm etmiştir. Fakat rütbe bakımından iki kazasker, eşitti.

Kazasker, «kaadî-i asker» veya tam Arabca «kaadiyyü'l-asker»in, Türk ağzında aldığı şekildir. «Asker, ordu kadısı» demektir. Bu görevde bulunanların işi ordu kadılığı değildi, orduy-ı hümâyûn kadılığı başka bir görevdir. Fakat bu şekilde anılmışlardır. I. Murad zamanında, hâtıraları henüz çok canlı olan Selçuklu devri teşkilâtından alınmış bir kelimedir.

Kazaskerler az zamanda sayıca çoğaldı. Fiilen yalnız iki kazasker, Rumeli ve Anadolu kazaskeri vardı. Fakat XVI. asır sonlarında kazaskerler de azledilebilir hâle geldi. Eski kazaskerlerin sayısı arttı. Bunlar fiilen kazasker değillerdi ama kazasker rütbesi taşıyan en yüksek dereceli ulemâ idiler. Bu sûretle fiilen kazaskerlik yapan iki, fakat bu rütbede bir çok ulemâ ortaya çıktı. Bunlar önce Anadolu, sonra Rumeli kazaskeri rütbesini alıyor, kıdem sırasına göre protokole giriyorlardı. Vezirlerle eşit rütbede idiler, fakat protokolde vezirler, kazaskerlere takaddüm ediyorlardı.

En kıdemli yâni en eskiden Rumeli kazaskeri pâyesi almış ilmiyye mensûbuna «reîsülulemâ» deniliyordu. Boş bir unvandı ama, çok saygıdeğer bir unvan...

Kazaskere «sadr», iki kazaskere (Rumeli ve Anadolu) «sadreyn», bütün kazaskerlere birden «sudûr» deniliyordu, Osmanlı tarihinde bu tâbirler çok geçer («sadreyn», «sadr» kelimesinin ikilemesi, «sudûr» ise çoğul şeklidir). «Sadr-ı Rûmeli», Rumeli kazaskeri demektir. «Sadr-ı Anadolu» (daha eski tâbir: Sadr-ı Rûm) ise Anadolu kazaskeri. «Sadreyn Efendîler» ikisi birden. «Sudûr-i ızâm», bütün kazasker rütbesini taşıyan kibâr-ı ulemâ. «Kibâr-ı ulemâ», yüksek rütbeli ilmiyye mensupları, ilmiyye ricâli. «Ulemây-ı rüsûm», ilmiyye sınıfında herhangi bir rütbesi olan ulemâ'nın topu birden. Osmanlı tarihlerinde çok geçen bu tâbirleri burada hatırlatmak istedim.

Şeyhulislâm gibi ilk asırlarda kazaskerler de lâyenazl idiler, azl edilmez, kayd-ı hayât şartı ile bu göreve getirilirlerdi. Âşıkpaşa-zâde XV. asrın sonlarında: «ve illâ kaadî-askerlerden azl olanın birisi, tekrâr kaadî-asker olmamışdır» der (Atsız neşri, 248, 5-6). Şu halde bir ikisi, tâkıyb ettiği siyaset padişahca tasvib edilmediği için emekliye sevk edilmiş demektir. Sonraları ise Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine bir çok defa gelen, bir çok defa azledilenler ortaya çıkmış ve bu şekilde sürüp gitmiştir.

II. Bâyezid devri (1481 - 1512) durumunu bize Cantacasin anlatır (*Petit Traicté de l'Origine des Turcqz*, 93, 95) : «Il y a

encores ung grand office qu'on appelle Cadilesquier et sont deux. L'ung de la Grece et l'autre de la Natolye». Her ikisinin de makamının Istanbul'da olduğunu ve Dîvân-ı Hümâyûn üyesi bulunduklarını anlatan müellif, her kazaskerin muntazam maaşının yılda 7-8 bin duka altını olduğunu söylüyor. Bugünki râyiçle bir kazaskerin ayda 3.000.000 TL. civarında maaş aldığı anlaşılır. Sonraları satınalma değerinin düşmesi ve şeyhulislâmın kazaskerlere takaddüm etmesi ile bu meblâğ düşmüştür.

İki kazasker, Dîvân üyesi, yâni bakan idiler ve bu durumları 1830'a kadar devâm etti. Bu tarihte Dîvân üyeliğinden alınarak şeyhulislâmın emrine, meşîhat dâiresinde iki bölümün başı olarak verildiler.

İlk asırlarda «kadıasker» yerine «kadıleşker» (kaadî-i leşker) de denilmiştir. Selçuklu geleneğidir. «Leşker», Arabca «asker» kelimesinin Farsca'sıdır. Asker kelimesinin öz Türkçesi olan «sü», bu asırlarda unutulmuş gibiydi, yalnız «subaşı» kelimesinde yaşıyordu (bugün, cumhuriyet devrinde «zâbit» karşılığı kullanılmıya başlanan «subay» kelimesinde yaşamaktadır).

Fiilen Rumeli kazaskeri olan zât, şeyhulislâm namzedi sayılırdı.

Yalnız XVI. asra kadar kazaskerler, fiilen Dîvân üyesi oldukları için, yalnız taht müftüsü durumunda bulunan şeyhulislâmdan üstün durumda idiler. XVI. asırda şeyhulislâmın emrine verilince, bu durumları kayboldu.

Dîvân-ı Hümâyûn'da vezîr-i âzamın (sadrâzam) sağında ikinci vezir, onun yanında ikinci, onun yanında üçüncü... vezir yer alırdı. Vezîr-i âzamın solundaki minder, Rûmeli kazaskerine aitti; Anadolu kazaskeri de onun yanında otururdu.

Rumeli ve Anadolu Kazaskerlerinin Görevleri

Her iki kazaskerin emrinde asgarî 20'şer «muhzır», yâni adlî polis ile «tezkireci» denilen dîvân (hükûmet) kâtipleri, «kâtip» denilen daha aşağı rütbede kâtipler vs. vardı. Kazaskerler, dâvâların son mercii oldukları için, bu kâtipler, sadreyn efendilerin hükümlerini resmî şekilde yazarlardı (Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı,* 237).

Kazaskerlerin görevlerinden biri, en yüksek iki hâkim durumunda olmaları idi. Gerek vatandaşın, gerek kadı'nın getirdiği herhangi bir dâvâya Rumeli kazaskeri, Dîvân-ı Hümâyûn'un cuma günleri namazdan sonraki ikindi dîvânında bakardı. Dâvâ sayısı fazla idi, birkısmını Anadolu kazaskeri ile paylaşırdı. Dâ-

vâları sadrâzam bizzât dinlerdi. Kazaskerin hükmü nihâî idi ve derhal tatbik edilirdi. Ancak taraflardan biri kazaskerin tarafsız olmadığını iddia eder veya sadrâzam bu şüpheye düşerse, son bir işlem daha mümkindi. Bu takdirde sadrâzam, kazasker rütbesinde bulunan, fakat o anda fiilen Rumeli veya Anadolu kazaskeri olmıyan hukuk bilgisine ve şahsiyetine çok îtimâd ettiği birini seçerdi. Dâvâyı bu kazasker pâyeli zât son defa görürdü. Onun hükmü kesindi ve sadrâzam bile itiraz edemezdi. Ve bu hükmün tatbikı için padişah tasdikı alınmasına lüzum yoktu. Kazaskerlerin en yüksek iki hâkim durumu, 3. Vezir Abdurrahman Abdi Paşa'nın XVII. asrın sonlarında düzenlediği kanun-nâmede açıkça görülür (s. 540 : Kaanûn-ı Kaadî-askerân maddesi).

Ayrıca her kazasker (Rumeli ve Anadolu), kendi konağında, haftada 5 defa küçük bir dîvân toplardı. Kendi görevine giren resmî işlere bakar ve hüküm verirdi.

İki kazasker bir de her üç ayda bir tevcîhât dîvânı toplarlardı. Emirlerindeki kadılar, bu dîvânda resmen vazifelerine tayin edilirdi.

Kazasker efendiler, emirlerindeki muhzırbaşı ve muhzırlarla, istedikleri adamı huzurlarına resmen celb edebilirlerdi. Dâirelerini idare eden ve para işlerine bakan birer kedhudâları vardı. Mektubcuları ise, her türlü yazışmaları idare ederdi. Mühürdarları, kazaskerin resmî yazılarına mühür basarlardı. Rûznâmeci, her kazaskerin yaptığı kadı tayinleriyle uğraşırdı.

Rumeli cihetindeki bütün kadı ve müderrisler Rumeli, Anadolu cihetindekiler ise Anadolu kazaskerinin arzı ile tâyin edilirdi. Şeyhulislâm tarafından tasvip ve sadrâzam tarafından tasdik edilen bu tâyinler, bizzât kazaskerler tarafından isimler huzûr-ı hümâyûnda tevcihat defterinden okunarak tekemmül ederdi.

XVI. asır sonlarında Rumeli kazaskerinin gündeliği, 572, Anadolu kazaskerininki 563, eski kazaskerlerinki 250 akça idi. Bu hesapla maaşlarını, aydan aya alıyorlardı (Aynî Ali, 99).

İmparatorluğun Avrupa topraklarındaki kadı ve müderrislerin kontrol ve azillerini arz etme yetkisi Rumeli kazaskeri efendiye aitti. Asya ve Afrika toprakları için bu yetki Anadolu kazaskerinindi.

Sefer-i hümâyûna başkumandanlık eden pâdişâh isterse sefere şeyhulislâmı götürürdü. Kazaskerleri, hiç olmazsa yalnız birini ise mutlaka alırdı. Serdâr-ı ekrem kumandasındaki seferlere ise, kazaskerlere vekâleten orduy-ı hümâyûn kadısı iştirak ederdi. Sefer müddetince geçerli bir görevdi.

Her iki kazaskerin gene kazasker rütbesinde ikişer müşaviri vardı. Bunlar dâvâlar görülürken kazaskerin yanında bulunur ve doğru bir karar alınabilmesi için yardımcı olurlardı (*Nuhbetü'l-Vekaayî,* III, 190). 8 şubat 1914'e kadar her iki kazaskerin birer mahkemesi vardı. Bu tarihte, iki mahkeme birleştirilirdi ve 8,5 yıl bu şekilde devam etti. Tabiî son zamanlarda, Tanzimat'tan itibâren, kazaskerlerin mahkemeleri, mahdut bâzı medenî dâvâlardan başka bir şeye bakamıyorlardı.

VI

KADI ve MAHKEME

Osmanlı Düzeninde Kazâ'nın Fonksiyonu

Klasik Osmanlı düzeninde kazâ'nın, muhakemenin, hukukun fiile dönüşmesinin fonksiyon ve mevkıi hakkında bâzı şeyler söyliyerek mevzua girmek, sonra bu işin tatbikatçıları olan kadıların durumunu işlemek, doğru olur.

Muhâkeme, mutlak şekilde umuma açık, alenîdir. Bu bir prensiptir. Kadı, önüne getirilen bütün hukukî mevzuları bildiği iddiasında değildir. Bu da diğer bir prensiptir. Onun için kadı, göreceği dâvânın konusunu en iyi bilen bir veya birkaç ehl-i vukufu yanında bulundurmaktadır. Onların söyliyecekleri ile kayıtlı değildir, hüküm kendisine aittir. Fakat onlarla danışmaktadır. Ayrıca ehl-i vukufun mütalaaları, hâkimin kararına ekli olarak adlî sicille geçirilmektedir. Bu ehl-i vukuf hey'eti ile aynı zamanda, kadı'nın tarafsızlığı bir kat daha teminat altına alınmaktadır.

Kadı'nın doğru hükmetmesi için diğer bir yol gösterici, kadı'nın bulunduğu yerin müftüsüdür. Kadı'nın fetvâ için müftüye başvurduğu vakıdir. Dâvâda taraflardan biri veya ikisi birden fetvâ için müracaata da hak sahibidirler. Muhâkeme sırasında alınmışsa fetvâlar okunup kayda geçirilmelidir. Fakat kadı, hükmetmekte bu fetvâlarla da hiç bir şekilde bağlı değildir. Bunun sebebi şudur : Müftü, dini, dinî görüşü temsil ve tesbit etmektedir. Kadı ise, devlet otorite ve menfaatinin temsilcisidir. Osmanlı düzeni budur. Kuru hukuk kalıpları için devlet menfaati asla ihlâl edilmemektedir. Zîrâ hukuk kalıpları ve her şey, devletin ayakta durması ile kaimdir.

Kadı'nın hükmünün temyizi hemen hemen mümkin değildi. Pratik bakımından iki yol vardı :

Dâvâyı kaybeden taraf, bizzât Istanbul'a gidip dâvâsının istinaf ve temyizini istiyebilirdi. Çok açık, hiç bir vatandaş için reddi kabil olmıyan, fakat aslında, son derecede güç bir prosedürdü. Zîrâ imparatorluk geniş ve ulaşım sür'ati —nihayet at'a dayandığı için— çok düşük ve çok masraflı idi. En küçük bir kadı'-

nın kararını istinaf ve temyize yetkili tek makam ise Dîvân-ı Hümâyûn idi. Bu bakımdan Istanbul'a gitmek şarttı. Bu imkân Istanbullu vatandaş için çok kolaydı. Fakat Kahire ve Budin'de bir vatandaş bu hakkını nasıl kullansındı? Pratik bakımdan imkânsızdı. Meğer ki görülen dâvâ çok büyük çapta olsun. Dîvân-ı Hümâyûn'da ekseriya Rumeli kazaskeri efendi dâvâya bakardı. Onun hükmü kesindi ve hükûmet kararı sayıldığı için tekrar kadı'ya dönüp bir muhâkeme daha mümkin değildi.

Görüldüğü gibi dâvânın Dîvân'a müracaatla temyizi, kâğıt üzerinde çok büyük bir hak manzarası arz etmektedir. Fakat pratikte tatbikı, Istanbul dışındakiler için çok zordur, belki imkânsızdır. Kâğıtta yazılmıyan şu durumlar, daha pratik olmuştur:

Kadı'nın doğru hükmetmesinde en büyük teminat, kadı'nın vicdanı idi. Bugün de öyledir. Fakat kadı'da vicdan yoksa ne olacaktır? Buna karşı bir takım baskı tedbirleri alınmıştır. Haksız hükmeden bir kadı, gerek münferit ve şahsî, gerekse o kazânın halkının topluca müracaatı ile şikâyet edilebilmekte ve bu gibi şikâyetleri hükûmet, mutlaka değerlendirmekte, bâzan müfettişler göndermektedir. Haksız hükmettiği, hele rüşvetle hüküm verdiği anlaşılan bir kadı'nın istikbali mahvolmaktadır.

Şahsın veya halkın müracaati, bölgenin en büyük âmiri ve hükûmetin temsilcisi olan sancak beyine ve daha çok beylerbeyine yapılabilmektedir. Şahıs veya halk bu şikâyeti isterse, sancak beyine, beylerbeyine veya herhangi bir kişiye danışmaksızın doğrudan doğruya Dîvân'a da yapabilmektedir. Dîvân'a şikâyette bulunmanın hiç bir prosedürü yoktur. Bir kâğıt yazıp imzalamak kâfidir. Bu şikâyetler, yüzde doksan nisbetinde mutlaka tahkik edilmektedir. Padişaha müracaat yolu da açıktır. Fakat vatandaş, padişaha yazıyle uzaktan müracaat edememektedir. Hükümdâra hitâben yazı gönderebilmek, çok mahdut devlet adamlarının inhisarında bulunmaktadır. Halkın padişaha verdiği yazıya «istid'a» veya «şikâyet-nâme» yâni şikâyet mektubu denilmektedir. Bunu vasıtayla ve posta ile hükümdâra göndermek mümkin değildir. Padişah sarayından çıktığı zaman (bilhassa her cuma günü selâmlıkta) bizzât vermekten başka çare yoktur. Yol üzerinde verilen bu şikâyet-nâmeler hunkâr yâverleri tarafından toplanmakta ve saraya dönüşte, zarf açılmaksızın padişahın şahsına teslim edilmektedir. Bu bahis, padişahı incelerken izah edilmişti.

Vatandaş, zâlim ve rüşvetçi kadı'yı, sancak beyi ve beylerbeyine değil, çok defa doğrudan doğruya yazıyla Dîvân'a şikâyet ediyordu. Bunun sebebi, sancak beyi, hattâ beylerbeyinin, kadı

üzerinde büyük salâhiyeti olmamasıdır. Beylerbeyi, kadı'yı ne azledebilmekte, ne verdiği hükmü değiştirebilmektedir. Bir cürm-i meşhut olmadıkça beylerbeyi, kadı'ya âdetâ müdahale edememektedir, onu tevkif ettirememektedir. Ancak o da vatandaş gibi Dîvân'a baş vurabilmektedir. Yalnız devlet güvenliğini ilgilendiren bir durumda sancak beyi veya beylerbeyi, kadı'yı tevkif dahi edebilmektedir. Fakat bunun hesabını, zarurî olduğunun hesabını Dîvân'a veremediği takdirde, azledilmektedir.

Mükemmel, iyice ve şüpheli taraflarıyle Osmanlı düzeninde adalet, klasik devirde, bu çerçevede işlemektedir. Fakat bugün dahi kusursuz adalet ve hâkim ancak hukuk devletçilerinin hayalinde yaşamaktadır. Osmanlı klasik düzenindeki adaletin, bugünki adalete kesin şekilde üstün olduğu bir taraf vardır, o da sür'atidir, aşağıda geleceğim.

Zâbıta, tamamen kadı'nın emrindedir. Her kasaba ve şehirde, askerî yetkilerle donatılmış subaşı ve onun emrinde asesbaşı ve asesler vardır. Bunlar güvenlikten ve âsâyişten sorumlu polislerdir, fakat asker sınıfından sayılmaktadırlar.

Nihayet klasik Osmanlı düzeninde kadı, kazâsının belediye başkanıdır ve belediye başkanı olarak salâhiyetleri çok geniştir. Zîrâ aynı zamanda kazâ kaymakamıdır. Bu sûretle imparatorluğun bütün ilçelerine, ilmiyye sınıfından kadılar hâkimdir ve devleti onlar temsil etmektedirler.

Beledî işlerde kadıya, kedhudâlar yardımcı olmaktadır. Bunlar, esnaf teşekküllerinin seçimle işbaşına gelmiş mümessilleridir ve klasik Osmanlı düzeninde nüfuzları çok fazladır. Beledî düzen, bilhassa bunlar tarafından sağlanmakta ve kadıya az iş düşmektedir. Fakat kadı, kaymakam ve belediye başkanı sıfatlarıyle, esnâfı, fiat ve temizlik bakımından ve istediği başka bakımlardan, teftiş edebilmekte ve hemen teftişi sırasında o anda istediği cezayı kesebilmektedir. Kendisini tâkıyb eden zâbıta memurları vasıtasıyle, yolsuzluk gördüğü dükkânı kapatabilmekte, dükkânın önünde sahibini falakaya yatırabilmektedir (M. Akdağ, I, 337-42).

Kadı'nın Vasıfları

Kadı olmak için, medresenin yüksek derecelerinden mezun olmak şarttı. Aksi mümkin değildi. Tahsilsiz sadrâzam olunabilirdi. En küçük bir kazâya kadı olunamazdı. Herhangi bir tahsil de kâfi değildi. Mutlaka yüksek medrese bitirmek lâzımdı.

Kadı, belirli bir suçu olmadıkça azlolunamaz, ancak daha yüksek bir kazâya tâyin edilmek üzere bulunduğu kazâdan alınabilirdi. Ticâret yapması yasaktı. Borç alıp veremez, hediye kabûl edemez, umumî ziyafetlerde bulunamazdı. Kadı, halîfe olan padişâhın vekîli olarak, onun adına adalet tevzî ettiği için, kendini sadrâzama tâbî, onun emrinde saymazdı. Sadrâzam, kadı'nın kazâya, adalete ait işlerine, hüküm veriş şekline karışamazdı. Meğer ki devlet emniyeti ile ilgili bir dâvâ olsun. İslâm dininde doğrulukla hüküm vermek (kazâ bi'l-hakk), Allah'a inanmaktan sonra en büyük bir inanç ve ibadet sayıldığı için, kadı'nın mutlak adaleti, her şeyin üzerinde telâkki edilirdi.

Kadılar, bütün ilmiyye mensupları gibi —yerinde anlatıldığı üzere— yüzde doksan nisbetinde Türk ırkından, Türk menşelidirler. XIII. asırdan XX. asra kadar böyledir. Müftüler ise, yalnız Anadolu ve Rumeli'nde Türk'tü. Arab ülkelerinde Arab'tı. Onun için bunlara icra salâhiyeti verilmemiştir. Meselâ Cezâyir ve Kahire kadıları —Istanbul'dan giden— Türk, fakat müftüleri Arab'tır.

Kazâ teşkilâtı ve kazâların (ilçe) sayıları, coğrafya bahsimizde görülecektir. Mülkî teşkilâta ait olan bu bahse burada hiç temas etmiyeceğim. Fakat klasik devir Osmanlı imparatorluğunun 2.500 kadar kazâya ayrıldığını söyliyeyim. Kazâların sınırları, bugünki cumhuriyet ilçelerinden çok daha genişti. Onların altında nahiyeler vardı. Nahiyelere klasik devirde daha çok «niyâbet» denmektedir. Bunların başında, kadı'nın salâhiyet ve vazifelerini gören ve bugünki nahiye müdürü yerinde de olan nâibler bulunuyordu. Kadı'nın nâibi, kadıya bağlı nâibler oldukları için böyle adlandırılmışlardır. Nâiblerin çoğu da yüksek tahsil görmüşlerdi. Bütün nâhiyelerde nâib olabilmek için, mutlaka medresenin bütün derecelerini bitirmek icab ediyordu. Nahiye müdürü ve kaymakamda yüksek tahsil arıyan, fakat vilâyet ve eyalet valilerinde (sancakbeyi ve beylerbeyi) böyle bir şart aramıyan düzen nasıl bir düzendir?

Bunun cevabı, basit olduğu kadar mantıklıdır. Nâib ve kadı, yâni nahiye müdürü ve kaymakam, aynı zamanda hâkimdi (yargıç). Hâkim olabilmek için hukuk bilmek, hukuk bilmek için mutlaka yüksek tahsil görmüş olmak şarttı. Sancak beyi ve beylerbeyi ise hâkim değildi. Generaldi. Askerî ve mülkî yetkileri şahsında toplamış generaller... Gerçi bunların çoğu da Enderûn Mektebi'nde yüksek tahsil görmüşlerdi. Fakat daha çok muhârebe meydanlarından yetişiyor, askerî ve idarî başarı gösteren san-

cak beyi, beylerbeyi, hattâ vezîr olabiliyordu. Medresede askerlik öğretilmediğini de burada hatırlatmam îcâb eder.

En küçük bir kazâ kadısından, «molla» denilen en büyük kadıya (meselâ Istanbul, Edirne, Kahire, Mekke vs. kadıları) kadar hepsinin ilk âmiri kazaskerdi. Anadolu cihetinde ise Anadolu kazaskeri, Rumeli cihetinde ise Rumeli kazaskeri. «Kadı» unvânını taşıyan bir şahıs, aralarında çok derece farkı olmakla berâber, diğer bir kadı'ya tâbî olamazdı. Fakat istisnaları vardır. Meselâ Istanbul ve Mısır kadılarının emrinde pek çok kadı vardı. İlk mercîleri kazaskerlerdi. Ancak «kadı» unvânını henüz ihrâz etmemiş, «nâib» denilen hâkimler, kazaskerlere değil, bağlı oldukları kazânın kadısına tâbî idiler.

Kadı'nın, kaymakam sıfatıyle sancak beyi ve beylerbeyi ile olan münâsebetlerini de, imparatorluk eyâletlerini tasvîr ederken anlatacağım. Burada bu mevzua girmiyorum.

Büyük kadıların, «muhzır» denilen adlî polisleri vardı. Kadılar, halkın umumî istek ve şikâyetlerini Dîvân'a bildirmek hak ve vazifesine sahiptiler. Büyük kadıların, nahiye müdürü olmıyan merkez nâibleri de vardı. Zîrâ büyük merkezlerde dâvâlar çok olduğu için, kadı, hepsine yetişemiyordu. Maiyyetindeki nâiblere, nisbeten ehemmiyetsiz dâvaları gördürüyordu. Büyük kadıların muhzırları ve kâtipleri, çok kalabalıktı. Zîrâ her dâvânın ve hükmün sicille geçirilmesi mecburiyeti vardı. On binlerce cilt teşkil eden bu siciller, sosyal tarihimizin büyük kaynakları arasındadır. Daha çok az tetkik edilmişlerdir.

Kadıların hepsi istisnasız Hanefî mezhebinde idi. Fakat vatandaşın, kadı'nın Şâfiî, Mâlikî veya Hanbelî hukukuna göre hükmetmesini istemek hakkı vardı. Bu takdirde kadı, öyle hükmederdi. Görüldüğü gibi, kadı'nın bir değil, dört hukuk sistemini bilmesi lâzımdı. Bu iş de, yarım yamalak tahsille mümkin değildi. Fakat kadı, istediği ehl-i vukuf ile danışabildiği gibi, kanun-nâmeler ve hukuk ktapları da daima yanındaydı. Daha önce aynı mealdeki dâvâlarda eski kadıların verdiği hükümler de, kadı için esas olabiliyordu. Mahkeme sicilleri, kadı'nın emrindeydi.

Ancak âmme dâvâlarında, kadı, yalnız Hanefî hukukunu esas alıyordu. Bu gibi dâvâlarda zâten daha çok, hükûmet tarafından yayınlanan padişah kanun-nâmelerine dayanıyordu. Bu kanun-nâmeler esastı ve ancak onlarda bulunmıyan hükümler için şer'î hükümlere müracaat edilebiliyordu.

Kadı hükmü olmaksızın ceza verilemiyordu. «Kadı hükmü olmadan kimsenin ceza tertip ve infâz edememesi, Osmanlı idare-

sinin temel prensiplerinden biridir» (Robert Anhegger ve Halil Inalcık, *Kaanûn-Nâme-i Sultânî*, T. T. K., s. XVII).

Bütün bu tasvirlerden, kadı'nın, bir din adamı olmadığı, dinin temsilcisi olarak bulunmadığı, mülkî salâhiyetleri de hâiz bir hâkim sıfatı taşıdığı anlaşılmıştır. Din temsilcileri, müftülerdir.

XVIII. asrın sonları için d'Ohsson, hulâsa olarak şunları söyler (VI, 173-8) :

«İslâm, adaleti ibadetten üstün tutmuştur. Kadı'yı azletmek salâhiyeti yalnız hükümdâra mahsustur. Kadı'yı, kendi nâmına halka adalet tevzî etmek üzere, padişah tâyin eder. Bir kadı'nın şahsî hayatında bir leke varsa, faziletli değilse, içki içiyorsa, hiç bir kuvvet onu yerinde muhâfaza edemez. Kadı'nın bilgili olması şarttır. İmam Şâfiî, cahil kadı'nın hükmünü, geçersiz saymıştır. Kadı, her şartta vekar ile hareket etmiye mecburdur. Şiddet hareketinde bulunamaz, tehdîd edici söz söyliyemez, sert tavır takınamaz, hattâ konuşurken sesini yükseltemez. Bir kadı, yalnız padişahı değil, hüküm vererek, peygamberi de temsil ettiğini asla unutamaz».

Celseler herkese açık tutulmak mecburiyetindedir (d'Ohsson, VI, 204). Kadı, dâvâlı ile dâvâcıya eşit muamele etmekle mükelleftir. Dâvâda taraf olanlarla hiç bir şahsî alâka kuramaz, onlarla gizlice konuşamaz, muhâkeme ederken espri, hususî bir jest, mimik ve işaret yapamaz. Taraflardan birinin tarafını tutucu hiç bir söz söyliyemez. İki tarafı dinlerken dikkatsiz hareket edemez, bütün rûhu ile dinler. Celse, hiç bir kuvvet tarafından ihlâl edilemez. Bizzât padişah, celseyi ihlâl edemez. Kâtib, bütün söylenenleri zabta geçirir. Sonra kadı'nın hükmünü yazıp imzalatır. Hüküm sûreti bir nüshadan fazla yazılır. Kadı, yakınlarından birinin dâvâsına bakamaz; dâva yakının aleyhinde olsa ve aleyhinde hükmetse de bakamaz. Hiç bir yakınını âmme şâhidi olarak kullanamaz (d'Ohsson, VI, 182-4).

Hızlı Yargı

Osmanlı düzeninde hemen tevzî edilmiyen adalet, adaletsizlik sayılır. Osmanlı adaletinin bu husustaki şöhreti ise, cihanşümûldür. «2 veya 3 celse nâdirdir, ekseri dâvâlar bir celsede hükme bağlanır» (d'Ohsson, VI, 204-5). «En mühim dâvâlar, bir saat içinde hükme bağlanır. Hüküm, derhal infâz edilir. Avrupa'da olduğu gibi hükmü geciktirecek oyunlardan hiçbiri tatbik edilemez» (Sir Paul Ricaut, II, 327). «Medenî olsun, cezaya müteallik

bulunsun, dünyanın hiç bir yerinde Türkiye'deki kadar dâvâlar hızla halledilmez. En büyük dâvâlar 3 veya 4 gün sürer» (Stochove, *Voyage du Levant*, 148).

Bir kaç bin hâkimle, akıl almaz genişlikte bir imparatorluk nasıl bu derecede sür'atli icrây-ı adalet edebiliyordu. Akla gelmesi muhtemel bu sorunun cevabı şudur :

Vatandaş, çok mühim dâvâlar için kadı'ya giderdi. Ufak tefek anlaşmazlıkları, büyük otoriteleri olan aile reisleri, esnaftan olan zâtlar, esnaf kedhudâları hakem olarak çözerlerdi. Böyle şeyler için çok mühim bir adam olan kadı'nın huzûruna çıkmak ayıptı. Gerçi kadı, bir akçalık dâvâyı görmiye kanunen mecburdu. Fakat böyle ehemmiyetsiz ihtilâflar asla kadı huzuruna getirilmezlerdi. Âmme dâvalarına gelince, polis vukuâtı bu devre göre çok azdı. Ahlâk ve gelenekler çok sağlamdı. Bu iş, cumhuriyet devrinde, Atatürk döneminde bile böyleydi. O zamanki dâvâ sayısı ile bugünkiler rakam şeklinde mukayese edilirse, ortaya çok fecî bir sosyal durum çıkar. Bugün ülke, âdetâ biribiriyle anlaşamıyan insanların yurdu olmuştur.

Üstelik bir kadı veya nâib, ancak yarım gün çalışabilirdi. Zîrâ aynı zamanda mülkî ve beledî âmirdi. Yarım gününü de bu işlere ayırmaya mecburdu.

Bu sûretle hızlı, hattâ derhal adalet gerçekleştirilebiliyordu. Dâvâ sayısı kalabalık olan Istanbul gibi yerlerde «gece nâibleri» vardı. Bu hâkimler, dâvâları kadı nâmına gece rü'yet edip bitiriyorlardı (M. Akdağ, II, 65).

Kadı'nın başında bulunduğu mülkî üniteye «kazâ», nâib'in başında bulunduğu daha küçük ve kazâya bağlı mülkî üniteye «nâhiye» deniliyordu. Arabca'da kazâ «kadılık», nâhiye de «nâiblik» demektir. Son zamanlarda kazâya ilçe, nâhiyeye bucak denilmiye başlanmıştır.

Üstün Adâlet

XVI. asır ortalarına kadar her bakımdan dünyanın üstün ve örnek adaleti, Türkiye'de idi. Bu adalet —meselâ dâvâların derhal denecek derecede çabuk hükme bağlanması— İslâm'dan önceki Orta Asya Türk devletlerinin geleneklerini devâm ettiriyordu. XVII. asırda adalet cihâzı da bozulmıya başladı. Gene de Batı'da adalet o kadar bozukdüzendi ki, Türkiye'nin durumunun üstün olduğu, Batılı seyyahların şehadetlerinden ortaya çıkıyor. Fakat XVIII. asırda —bilhassa İngiltere'de— çok düzgün bir adâlet kuruldu. İmparatorluğun merkezî gücünü kaybettiği

XVIII. asır sonları ile XIX. asır başlarında adalet cihâzı da çok zarar gördü. Fakat Tanzimat'tan itibâren Türk adaleti gene düzeldi.

Âsâyiş, devlet menfaat ve emniyeti, âmme mes'elelerinin her şeyden üstün tutulduğu bir düzende adalet kılıcının keskin ve müessir olması tabiî idi. Seferde, kimsenin gözünün yaşına bakılmazdı. Zîrâ orduda en küçük bir düzensizliğin, imparatorluğa bir ülke kaybettireceğini Türkler tarihî tecrübeleriyle çok iyi biliyorlardı. 1639'da İran toprağında iken atlarını ekin içine salan Mısır'ın Çerkes Memlûk asıllı sancak beylerinden (tümgeneral) Mustafa Bey ile bir neferin başını, IV. Murâd'ın sadrâzamı Kara Mustafa Paşa derhal kestirmişti (Naîmâ, III, 394).

XV. asrın sonlarında Türk adaleti «dünyanın en liberal, şefkatli ve doğru» adaleti idi (Cantacasin, 14-5).

Şimdi bu hususta, esir olarak bir kaç yıl Istanbul'da kalan ve Türkiye'de gördüklerini İspanya kralı II. Felipe'ye takdîm ettiği eserinde anlatan bir İspanyol müellifinin müşahedelerini nakledivorum *(Kaanûnî Devrinde Istanbul,* 95-102); bu sırada İspanya, Hıristiyan Avrupa'nın en büyük devletidir :

«Açık bir sebeple Türk erkeği, karısını boşayabilir. Fakat, evlenirken biçilen ağırlığın ikinci kısmını da (mihr-i müeccel) vermek ve verdiği hediyelerin tamamı ile kadının beraberinde getirdiği eşyayı kadına bırakmak mecburiyetindedir. Kadın bunların hepsini alarak babasının evine döner. Adam, boşadığı karısını tekrar almak isterse, yeniden ağırlık vermek zorundadır...

«Türk'ün adaleti, Hıristiyan olsun, Mûsevî olsun, Müslüman olsun, herkese eşit şekilde tatbik edilir. Kadı'nın kürsüsü üzerinde Kur'ân'ın yanında bir haç ve bir *Tevrât* bulunur. Kadı, Hıristiyan'a haçı, Mûsevî'ye *Tevrât*'ı öptürerek yemin ettirir... Kadı, cezalanmasına hükmettiği suçluyu, subaşını çağırarak teslim eder. Türkler kaatilin kellesini keserler, eşkıyâyı asar, casusu kazığa vururlar. Birine silâh çekeni, yaralamamış olsa bile, üst kısmını soyarak ve vücûdünü bıçakla çizerek bir müddet teşhîr ederler. Bunun için bir Türk, çok mecbur olmadıkça kılıç ve hançer çekmez. İşi sille tokatla geçiştirmeye bakar. O kadar yıl Türkiye'de bulundum, yalnız bir tek Hıristiyan'ın vurulduğunu gördüm...

«Yalancı şâhidin suratını boyayıp eşeğe ters bindirirler. Eşeğin kuyruğunu, yular gibi eline verirler, ibret olsun diye gezdirirler. Suçunu, eşeğin alnına konan bir levhaya yazarlar. Yalancı şâhit bu şekilde sokakları dolaşırken, portakal ve patlıcan kabuğu atılarak hakarete uğrar. Bundan böyle asla şehâdet ede-

mez... En çok uygulanan ceza dayaktır. Dalaşanları, sarhoşluk edenleri, küfredenleri, hakaret edenleri, derhal falakaya çekerler... Istanbul'u idare ederken tatbik edilen adalete, dünyada tesadüf edilemez. Meselâ Sinan Paşa, sık sık tebdil gezer. Olan bitenleri öğrenmek için lokantalara girip yemek yer. Yangına karşı tedbirleri kontrol eder...

«Herkes kapısının önünü temiz tutmaya mecburdur... Bir gün fevkalâde bir hâdiseye şâhid oldum: Kölesi olduğum Sinan Paşa ile geziyordum. Paşa, delik deşik kir pas içinde bir elbise giymiş bir Yahudi'ye rastladı. Herife: 'Istanbullu musun?' dedi. 'Evet efendimiz' diye cevap alınca: 'beni evine götür' dedi. Herif önümüze düşüp bizi evine götürdü. Paşa, adamın karısını çağırdı: 'bu senin kocan mı, yiyeceğini, içeceğini, giyeceğini temin edebiliyor mu?' dedi. Kadın: 'evet efendimiz, bizden hiç bir şey esirgemez' diye cevap verdi. Bunun üzerine adamlarına dönerek: 'bu karıya yüz deynek, her şeyini temin eden kocasını bu kılıkta gezdiriyor' dedi. Daha cümle tamamlanmadan dayak faslı başladı.

«İşte bizim 'barbar' dediğimiz Türkler... Onlara 'barbar' demekle, kendi barbarlığımızı gösteriyoruz...

«Esnâfın noksan ölçü kullanması ve terazide sahtekârlık yapması, büyük suçtur. Böyle bir esnaf suratına tilki kuyruğu ve çıngıraklar takılarak sokak sokak gezdirilir, teşhir edilir...

«Türkiye'de iltimas mektubu geçmez. Adaletlerinin en iyi yanı, dâvâların kısa sürmesidir. İspanya'da olduğu gibi 'nasıl olsa dâvâ bitmiyecek' diye haklı taraf, haksız tarafla uyuşmıya mecbur bırakılmaz. Gerek kadı mahkemesinde, gerek Dîvân-ı Hümâyûn'da dâvâlar bitince mübaşir: 'kimin maslahatı var?' diye üç defa bağırır. Dâvâlar bitmeden kadı veya kazasker, kürsüsünden kalkamaz...

«Türk hukukçuları, bizim hukukçular gibidir. Farkları, dâvâları bizimkiler gibi safsataya boğup Bâbil Kulesi'ne çevirecekleri yerde, basite ircâ etmeleridir. Kanunları daha çok örfe dayanır. Haksızın mugalata yapmasına asla meydan vermezler. Kanunlarının sayısı azdır. Bizdeki gibi aynı konuda bir sürü kanun yoktur. İspanya'da 30-40 yıl süren dâvâlar olduğunu Türkiye'de söylesem, kimse inanmaz. Bir dâvâ burada bir ay sürdü mü, çok uzun sürmüş sayılır. Delillerin ve şâhitlerin ilk celsede tamamen hazır bulunmaları şarttır. Kadı ekseriya bir celsede hükmeder. Ancak tereddüd ettiği dâvâlar bir kaç celse uzar. Tanrı'nın hikmetinden suâl edilmez: Adaleti tatbik etmek kâfir Türkler'e düşsün de biz, adaletin sadece lâfıyle geçinelim».

İdâm Cezâsının İnfâzı

Îdam hükmü dışında kadı'nın verdiği hüküm derhal tatbik edilir. Îdam hükmünde ise, kadı'nın kararını ve imzasını taşıyan hüccet, îdam cezası yiyen mahkûm ile berâber sancak beyine, eyalet merkezi ise beylerbeyine götürülür. Vali paşa, olayı şahsen inceledikten ve çevresindeki yüksek görevlilerin fikrini derhal aldıktan sonra cezayı infâz ettirir. Eğer kadı'nın verdiği îdam cezasını yerinde görmez veya ağır bulursa, suçluyu, hüccet'iyle beraber Istanbul'a sevk eder. Orada kazaskerlerden hangisinin sahasında ise o dâvâyı inceler. Îdâmı tasdik etmek, hafifletmek veya kaldırmak hakkı kazaskere aittir. Eyalet içinde yüksek dereceli mahkemelerin bulunmaması, bu derecede büyük bir imparatorluk için kusur gibi görünmektedir. Ancak devletin dehşetli bir merkeziyetçilik zihniyetiyle idare edilmesi, bu netîceyi vermiştir. Istanbul'a sorulamadan bir şey yapılamamaktadır.

Kazasker mahkemesinde kararı bozulan kadı, çok kötü sicil almış olurdu.

Müfettiş Kadılar ve Kadıların Teftîşi

«Toprak kadısı», Istanbul'dan tımar ve zeâmetlere köylülerin sipahi ve zaîme karşı şikâyetleri var mı diye gönderilen adlî müfettişlerdi. Seyyar kadılardı, merkezleri yoktu, istedikleri yerde kadılık beratlarını gösterip mahkeme kurar, hüküm verirlerdi. Teftişlerini bitirip Istanbul'a dönerlerdi *(İlmiye Teşkilâtı,* 126-8).

Kazaskerler, kadı'larını, Dîvân-ı Hümâyûn nâmına, müfettiş kadılar göndererek denetlerlerdi. Müfettiş kadı, şikâyet üzerine olduğu gibi, şikâyetsiz de belirli bir bölgeye teftişe gelebilirdi. XVI. asır sonlarında devlet düzeni karmaşalığa ve bozulmaya gitmeden önce bu işler, çok sıkı tutulurdu. Zulüm yapan kadıyı, müfettiş kadı, sancak beyine veya beylerbeyine müracaatle tevkif ettirir, mahfûzan Istanbul'a gönderirdi *(İlmiyye Teşkilâtı,* 131).

Orduy-ı Hümâyûn Kadılığı

Sefer-i hümâyûnda kazaskerler, yâhut yalnız biri, pâdişâha refakat ederdi. Serdâr-ı ekremlere kazasker refakat etmesi kanun değildi. Böyle seferlerde «orduy-ı hümâyûn kadısı» tâyin edilirdi. Kazaskerlerin tam salâhiyetli temsilcisi ve yüksek hâkim

olarak orduda, seferin sonuna kadar bulunur, cepheye gider, muhârebeye katılırdı.

Ordu kadısı, yüksek kadılar arasından seçilirdi. Sefere çıkan donanmay-ı hümâyûna da Rumeli kazaskeri, böyle bir kadı verirdi (*İlmiye Teşkilâtı*, 131-2; Râşid, I, 304, II, 105, 516).

Kassâmlık

Büyük kadıların ve kazaskerlerin maiyyetinde, kadılardan seçilmiş bir veya bir kaç kassâm bulunurdu. Bunların görevi, miras işleri idi. Ölenin mirasını, mirasçılar arasında paylaştırırlardı (*Ilmiye Teşkilâtı*, 121-2).

Ayrıca bülûğa ermemiş mirasçının mal ve parasını muhâfaza veya kontrol eden, işleten, bülûğa erdiği anda teslim eden de aynı teşkilâttı.

Istanbul Efendisi

Istanbul kadısına halk «Istanbul Efendisi» derdi. En yüksek kadılıktı. Önce Istanbul pâyesinde kadılar, sonra kazasker pâyeliler bu göreve getirilmişlerdir. Türk târîhinin çok mâruf bilgin, şair, san'atkârları bu makamda bulunmuşlardır. Aynı zamanda Istanbul şehrinin belediye başkanı oldukları için, görevleri çok mühimdi. Terfîan fiilen Anadolu kazaskeri olurlardı. Çok da nâzik görevdi. Padişah ve sadrâzamın gözü, her an, Istanbul Efendisi'nin icrââtı üzerinde idi. Bir çoğu padişahı ve sadrâzamı memnun edemediği için geçici olarak sürgüne gönderilmişlerdir. Çok defa Kıbrıs'a sürülürlerdi.

Galata, Eyüp, Üsküdar kadıları ve bir çok nâib, Istanbul Efendisi'nin emrindeydi. Galata kadısına bağlı 44 nahiye nâibi, Eyüp'e bağlı 26, Üsküdar'a bağlı 5 nâib vardı.

Çatalca ve Silivri kadıları da Istanbul efendisine bağlıydı. Bu sûretle Çatalca ve Silivri'den Terkos'a, Gebze ve Şile'ye kadar, Istanbul ve Marmara adaları ile bütün Boğaz sahilleri, Istanbul efendisinin hükmü altında idi.

Tanzimat'tan sonra Istanbul efendisinin belediye başkanlığı sıfatı kalktı ve hiç bir ehemmiyeti kalmadı. Fakat Istanbul kadısı, şer'î yüksek bir hâkim olarak, 1922'ye kadar devâm etti. Belediye başkanlığı, 1453'ten itibâren 4 asra yakın sürmüştür. İlk Istanbul efendisi, Hızır Bey-Çelebî'dir, Nasreddin Hoca'nın torunlarındandır. Oğlu Sinan Paşa, Fâtih'in hoca ve vezirlerindendir.

«Kadıköyü», burada oturduğu için, Hızır Bey-Çelebî'nin adını taşımaktadır.

Istanbul kadısına bağlı Eyüp kadısının 700, Galata kadısının 300 köyü vardı. Eyüp kadısının yıllık geliri 10.000 kuruştu (ayda 500.000 TL.). Galata kadısının nâibleri günde 150 akça alıyordu (ayda 99.000 TL.). Tophane, Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy, Marmara (adası), Kapıdağı, Erdek, Bandırma nâibleri, Galata kadısına bağlı idi. Aslında Galata, Üsküdar ve Eyüp kadıları da birer nâibdi, Istanbul kadısı nâmına hükmederlerdi. Fakat çok mühim sâhaları kazâ çevreleri içine aldıkları için bunlara «kadı» denmiştir. En mühimleri, büyük kadılardan birinin tayin edildiği Üsküdar'dı. XVII. asırda 40.000 kuruş yıllık geliri vardı (ayda 2.000.000 TL.). Yalnız bu rakamlar, makam geliridir. Büyük kısmını kadı almakla berâber, maiyetindeki kâtiplerin ve diğer memurların maaşları da bu meblâğdan veriliyordu. Beykoz, Kartal, Pendik, Gebze, Şile, Anadolukavağı gibi yerlerde Üsküdar kadısının nâibleri olan hâkimler vardı. Bunlar 150 akça gündeliğe kadar maaş alan yüksek hâkimlerdi. Maaşları, kadının geliri dışından temin ediliyordu.

Mekke, Kahire, Bursa, Edirne gibi yerlerin en az birinde kadılık yapan zât, XVI. asrın sonlarından itibâren Anadolu kazaskeri pâyesiyle Istanbul kadısı olurdu. Istanbul'un zahîresi, yiyip içmesi, narh ve fiatları onun mes'uliyeti altındaydı.

Istanbul kadısının âmiri, Rumeli kazaskeri idi. Zîrâ Istanbul, Rumeli kazaskerliği dairesinde bir bölge idi. Istanbul kadısının istek ve mârûzâtını, Dîvân'a ve padişaha, Rumeli kazaskeri arz ederdi *(Mühimme*, IV, 64).

Istanbul kadısının resmî maaşı günde 500 akça idi ki, bu para aylığa çevrilirse, XVI. asırda —bugünki râyiçle— 1.350.000 TL. eder. Fakat makamındaki memurların maaşları da bu paradan veriliyordu. Aslında Istanbul efendisinin geliri, bunun bir kaç katı idi. Zîrâ hüccetlerden belirli ve kanunî bir ücret alınır ve bu ücretler, hükmeden kadıya, Istanbul kadısı bizzât hükmetmişse ona verilirdi. Gerek gelirinin çok yüksek olması, gerek taht şehrinde çok büyük itibârı ve salâhiyetleri bulunması, gerekse politikanın tam ortasında ve fiilî Anadolu kazaskerliğine basamak bulunması bakımından Istanbul kadısı olmak, bütün mollaların, bütün büyük kadıların, en büyük emeli idi.

Istanbul Efendisi her çarşamba günü sadrâzamı ziyâret ederek, gerçekte Istanbul valisi durumunda da bulunan başbakana haftalık mes'eleleri bildirir, haftalık emirlerini alır, müracaat eden varsa, sadrâzamın huzûrunda dâvâ görürdü. Sadrâzam şeh-

ri teftişe çıkarsa, Istanbul kadısı mutlaka ona refakat ederdi. Zîrâ Istanbul'un beledî her işinden dolayı sadrâzama hesap vermiye mecburdu. Adlî işlerde ise Rumeli kazaskerine hesap verirdi. Bu teftişte, şehrin âsâyişinden sorumlu yeniçeri ağası da sadrâzama refakat ederdi. Gerek efendi, gerek ağa, sadrâzam kendilerine bir şey sormadıkça, teftişte söze karışmazlardı. Esnâfa ve fiatlara bakan ihtisâb ağası, Istanbul efendisinin emrinde idi.

Sadrâzam seferde ise, sadâret kaymakamı olan vezir, Istanbul efendisinin âmiri olurdu.

Istanbul Efendisi, bizzât şehri sık sık teftiş ederdi. Bilhassa esnâfı, temizliği kontrol ederdi. Eksik tartı kullanan, fâhiş fiatla satan esnaf, en büyük düşmanı idi. Zîrâ böyleleri halkın şikâyetini mûcib olur, halkın şikâyeti ise Istanbul efendisine makamını kaybettirirdi. Teftişte yanına adlî polisleri, falakacıları, terazi taşıyan adamları alırdı. Beğenmediği esnâfı orada falakaya yatırırdı. Ağır bir suç görmüşse, şehirde gezdirip teşhir ettirirdi. Çok ağır bir suça tesâdüf ederse, şehirde istediğini hemen tevkif ettirirdi (*Ilmiye Teşkilâtı*, 133-43).

Kendi salâhiyet sahası dışında bir işi icra etmek isterse, Dîvân-ı Hümâyûn'a müracaat edip fermân alırdı.

Istanbul efendisinin, hâkimlik görevi dışında yeryüzünün 3 asırdan fazla bir zaman için en büyük ve kalabalık şehrinin belediye başkanı olarak görevleri, aklın almıyacağı derecede çeşitli idi. Yalnız Ahmed Refîk'ın yayınladığı vesikalara göre şu görevleri vardı :

Temizliğe ve çöp işlerine dikkat, kalpazanların kontrolü, gümüşün sîmkeşlerce sûistîmâl edilmemesi, çeşitli sikkelerin râyicine dikkat edilmesi, hamalların nizâmı, serpuşların kontrolü (herkes istediği başlığı giyemezdi), şehrin susuz kalmaması, hafif kadınların kontrolü, cami yakınlarında ve mahalle aralarında meyhane bulunmaması, evlerin önüne şahnişîn ve çardak yapılıp yangında sirayetin kolaylaştırılmaması, kereste çeşitleri ile boy ve enlerinin nizâmına uygun olması, yangına karşı tedbirlerin kontrolü, kaldırım yapılıp tamir edilmesi, sağlık, ilâç işleri, tabib ve cerrahların hekimbaşı tarafından teftiş ettirilmesi, hayvanlara fazla yük yükletilmemesi, kayıkçıların kontrolü, fazla fiata yapılan satışlar için şikâyetlerin incelenmesi, şehrin yiyecek, içecek ve giyecek ihtiyacının karşılanması, imalât ve mahsul yetmediği takdirde yakın şehir ve bölgelerden zamanında getirtilmesi, et ve kasap işleri, odun ve kömür narhı, ayakkabı, çuha, dokuma, ibrişim, atlas gibi her türlü kumaşın belirli ende ve belirli kalitede dokunup belirli fiata satılması, dilencili-

ğin men'i, hırsızlığa karşı tedbirler, mahallelerde kefilsiz kimselerin oturtulmaması, nizamsız inşâat yapılmaması, gediklerin kontrolü, lâle soğanlarına değerlerine göre narh konulması, esir ticaretinin düzeni, devlet fabrikaları dışında şahısların gizlice tüfek imal etmemeleri, liman ve limana gelen gemilerin işleri ve belirli yerlere yanaşıp mal boşaltmaları veya yüklemeleri, seferde ordu ile gidecek esnâfın tesbiti ve sevkı, ihrâcı yasak olan madde ve malların dışarıya çıkarılmaması, Istanbul iâşesi için her türlü tedbirin alınması, fırınların kontrolü, ihracat maddelerinin ihrac izni, esnaf kedhudâ ve yiğitbaşılarının tescili, esnâfa ait her türlü mes'ele...

Bu işler için kadının yanında bir sürü merkez nâibi, hekimler, mîmarlar ve her türlü memur vardı: Bâb nâibi, Mahmudpaşa nâibi, Dâvudpaşa nâibi, Ahiçelebî nâibi, Balat nâibi, pastırma nâibi, keşif nâibi, avârız nâibi, mum nâibi, yağ nâibi, çardak nâibi, kapan nâibi, kassâm-ı askerî, kassâm-ı beledî ve daha bir sürü hâkim... Gene de Istanbul belediye teşkilâtında, bugünki kadar adam yoktu.

Mısır Kadısı

Istanbul kadısından sonraki en mühim kadıdır. Zîrâ imparatorluğun Istanbul'dan sonra en kalabalık şehri Kahire'dir. Istanbul kadısının gördüğü hemen bütün işleri görmektedir. Terfî ederse ekseriya Istanbul kadısı olmaktadır.

1672'de «Mısır kadısı» denilen Kahire kadısının durumunu Evliyâ Çelebî bize anlatmaktadır (X, 147-50) (şehrin asıl adı «Mısrü'l-Kaahire»dir, esasen «Mısr», «büyük şehir» demektir; Osmanlılar ülkeye olduğu gibi şehre de «Mısır» demektedirler, Kahire şeklinin dilimizde yerleşmesi asrımızdadır) :

Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı fethettiği zaman, ülkenin sayımına ve Osmanlı düzeninin tesisine —sonradan şeyhulislâm olan— Rumeli kazaskeri meşhur Kemalpaşa-zâde Ahmed Şemseddîn Efendi'yi memur etmişti. İlk Mısır kadısı olarak onu saymak îcâb eder.

Mısır Efendisi'nin maiyyetinde 100 memur ve 100 hizmetkâr vardır. Mahkeme sicilleri, bir kâgir kubbeli binadaki arşivdedir. Bu arşivde, Hazret-i Ömer zamanından beri vesikalar, dağlar gibi yığılmıştır.

Mısır Efendisi'nin, 4 Mezheb'den müşavirleri bulunur. Geliri yılda 200 kesedir (2.000.000 akça, XVII. asırda değeri: 44.000.000, ayda: 3.800.000 TL.'dan fazla). Bu yüksek gelirinden

dolayı Mısır mollalığı, ulemâ sınıfı için, en iyi postlardan biri sayılmaktadır.

Mısır kadısının emrinde 300 muhzır (adlî polis) bulunmaktadır. Başlarındaki muhzırbaşı, yılda 5 kese maaş alır (ayda 96.000 TL.). Haftada 5 gün Mısır kadısı, açık celsede dâvaları görür. Muhzırbaşı, altın sırma üsküf giyip mahkemede hazır bulunur. Muhzırların ellerinde birer asâ vardır. Ayrıca Mısır beylerbeyisi, Mısır kadısına şeref muhâfızı olarak bir bölük yeniçeri verir. Mısır kadısı, Fâtımîler devrinden kaldığı söylenen muazzam bir sarayda oturur. Kadı efendinin âmiri, Anadolu kazaskeridir.

Mısır eyaletinin çeşitli şehirlerindeki 80'den fazla kazâda 4 Mezheb'den kadılar vardır. 80 kazânın her birinde bir çok nâib hâkim ve çeşitli mezheblerden (Hanefî, Mısır'ın mezhebi olan Şâfiî ve bazan Mâlikî ve Hanbelî) ayrı ayrı kadılar bulunuyordu. Bunların hepsinin kontrolü Mısır kadısına aitti. Adlî bakımdan Mısır'ın en büyük âmiri olduktan başka, Türkiye'nin ikinci büyük şehrinin, Kahire'nin de belediye başkanı idi.

Mısır'daki en mühim kadılıklar İskenderiyye, Reşîd, Dümyât, Mahalletü'l-Kübrâ, Mansûre ve Minye'dir. Bunlar büyük kadılıklardır. Mısır eyaletinin teşkilâtını, coğrafya bahsimizde göreceğiz. Burada Mısır kadılıklarını ayrı ayrı anmıya lüzum görmüyorum. XVII. asır için böyle mükemmel bir liste, Evliyâ Çelebî'de mevcuttur.

Mısır, imparatorluğun en mühim ve protokolde başta gelen eyaletidir (Istanbul, hususî idaresi ve başında bir beylerbeyi bulunmaması dolayısıyle, eyalet sayılmamaktadır). Ayrıca, uzun asırlar İslâmî ilimlerin merkezi olma durumunu muhâfaza etmiş, XVI. asırda bu vazıyetini Istanbul lehine kaybetmiştir. Fakat Osmanlı devrinde de, çok mühim bir İslâm ülkesidir. 20.000 müftüsü, 57.000 hâfızı, 12.000 imam ve hatîbi, 11.000 tarîkat şeyhi ve vâızı, Ezher Üniversitesi'nde 12.000 talebesi vardır. Din ve ilim ve adaletle uğraşanların sayısı 174.000'dir (Evliyâ, X, 150).

Diğer Büyük Kadılar

Zaman zaman protokol sırası değişmekle berâber, kadıların umumî protokol sırası şöyle idi : Istanbul, Mısır (Kahire), Budin (Budapeşte), Bağdad, Edirne, Bursa, Mekke, Medîne, Şâm, Haleb, Belgrad, Bosnasarayı, Konya, Sofya, Kütahya, Tameşvar, Diyârbekir, Erzurum, Mûsul, Sıvas vs. (Hammer, XIV, 70).

Istanbul ve Mısır kadılarını kısaca gözden geçirdik. Diğer kadıları incelemek, mevzumuzu taşırır. Esâsen bu bahis, geniş ölçüde, imparatorluğun eyalet teşkilâtı mevzuuna girmektedir. Sırası gelişince, imparatorluğun bütün kazâları (kadılıkları), orada teker teker görülecektir. Bu bahsimiz, sadece Osmanlı Türkiyesi adalet teşkilâtı hakkında fikir vermek gayesindedir. Az aşağıda, kadılıkların umumî durumunu görüp bu bahsi kapatacağız.

Koçi Bey'in 1640'ta imparatorluk teşkilâtını yeni padişaha (Sultân İbrahim Han) tanıtmak gayesiyle yazdığı *Risâle*'ye göre devlet 2.400 kazâ dâiresine ayrılmıştır. 1.700 kadı Anadolu, 700'ü ise Rumeli sadrına (kazaskerine) bağlıdır. Bu kadılara bağlı binlerce nâib (nahiye hâkimi) bulunmaktadır. Kadılar umumiyetle 2 yılda bir terfî edip yer değiştiriyorlardı. Sebepsiz azledilemiyorlardı. «Molla» denilen büyük şehir kadıları, aynı zamanda mühim siyasî görevde bulundukları için, bunların yer değiştirmesi için kanunî müddetlerinin dolmasına bakılmamaktadır. Mollalar, 1973 râyiciyle ayda 74 ilâ 135 bin TL. maaş alıyorlardı. Fakat hüccet'lerden kanunî gelir sağladıkları için aslında bu meblâğ bir kaç misli idi. Onun için büyük kadılar, zengin adamlardı (Hammer, X, 411).

Kadıların Tâyin ve Terfîleri

Medresenin en yüksek kademesini tamamlayıp, yüksek tahsil diploması (Osmanlı tâbiri : rüûs) almıyan bir şahsın, kadı olabilmesi ve en küçük bir kazâya tayini mümkin değildi. Düzen böyleydi. Medrese tahsili fevkalâde karmaşık ve çok geniş müfredatlı olduğu, geniş ölçüde ezbere dayandığı, iyi Arabca öğrenmeksizin böyle bir tahsilin yapılamaması, yıllarca sürmesi ve «softa» denilen medrese talebesinin uzun müddet medrese hücrelerinde ömür tüketmeleri gibi çeşitli sebeplerden dolayı, Türk aslından olmıyanlar, ilmiye sınıfına rağbet edemezlerdi. Daha çok Anadolu Türkleri bu sınıfa girerlerdi. Onlar, Rumeli Türkleri'ne nisbetle daha sabırlı idiler. Rumeli Türkleri, daha çok askerliği tercih ederlerdi.

Medresenin son sınıfını bitirip «rüûs» (diploma) almakla kadı tâyin edildiği sanılmamalıdır. Kadı olup yüksek gelirli bir kazâ elde etmek için, rüûs sahibinin daha çok dirsek çürütmesi îcâb etmektedir. Zâten —ileride göreceğiz— her büyük şehirde üniversite derecesinde medrese yoktu ve şehir medreselerinin çoğu lise derecesinde orta öğretim verirlerdi. Buradan mezun olan-

lar imam, hatip, vâız olurlardı. Kadı olmak içinse mutlaka yüksek medrese rüûsu şarttı. Böyle medreselerse Istanbul, Edirne, Bursa gibi mahdut şehirlerde idi. Demek ki softa (medrese talebesi), yerini yurdunu bırakıp, köyünden, kasabasından çok uzak bir şehirde uzun yıllar mahrumiyetli bir tahsil hayatı geçirmiye mecburdu.

Yüksek rüûs alan softa, «mülâzım» olurdu, yâni stajyer. Istanbul'daki kadı mahkemelerine, kazasker dîvânlarına devâm eder, celseleri dinler, zabıt tutar, öğrendiği bilgilerin ne şekilde tatbik sahasına konulduğunu, hâkimin nasıl karar verdiğini görürdü. Bir kaç yılını böyle geçirdikten sonra, en aşağı basamaktan hâkimliğe, bir nahiyeye, veya çok küçük bir kazâya tayin olunurdu. Derece derece, aldığı sicille ve kabiliyetine göre terfî ederdi. Doğrudan doğruya müderrisliğe de geçebilirdi. Bu yolu seçmişse (iki yoldan birini seçmek kendi hakkı idi), imparatorlukta orta öğretim veren medreselerden birine müderris olurdu. Sonra derece derece yükselir, yüksek medreselerde müderrisliğe başlardı. Yüksek medrese müderrisliğinden kadılığa geçmek isterse, büyük kadılıklardan birine doğrudan doğruya tâyin edilirdi. Böyle büyük bir kadılığa, mollalığa tâyin salâhiyeti sadrâzamındı. Kazasker, böyle bir tâyîni şeyhulislâm vâsıtasıyle sadrâzama arz ederdi. 150 akçalıktan (gündelik = yevmiyye) küçük kadıları kazasker, o kadıların adlarını padişah huzûrunda topluca okuyup bu formaliteyi yerine getirmek sûretiyle, doğrudan doğruya kendisi tâyin ederdi.

Büyük kadılar Istanbul veya bir derecede aşağısı olan Haremeyn pâyelerini taşırlardı. Bu rütbelerin ilki, askerî rütbelerden sancak beyine (tümgeneral), ikincisi ise beylerbeyine (orgeneral) eşitti. Istanbul rütbesinin üzerinde Anadolu, sonra Rumeli kazaskeri pâyeleri vardı. Bu rütbeler vezir (mareşal) rütbesine eşitti, fakat protokolde vezirler, Rumeli kazaskerlerinden önde gelirlerdi.

Yüksek müderrisler, büyük kadılıklardan birini istemezlerse, eyalet defterdârı olmaları da mümkindi. Bu sûretle maliye mesleğine geçip başdefterdârlığa (maliye bakanı) kadar yükselirlerdi; fakat bunlar nâdirdir. Maliyeciler daha çok kalemiyye sınıfından, çekirdekten maliye kâtibi olarak yetişmiş kimselerdi.

Kadılıktan müderrisliğe geçmek istiyenlere de tesadüf olunur. Kadılık aynı zamanda politik bir makam olduğu için, mizâcı bu işe gelmiyenler, müderrislik isterler ve arzuları —derecelerine göre— yerine getirilirdi (*İlmiyye Teşkilâtı*, 87-111).

Kadıların Dereceleri

Kadılar, gündelik akça ile derecelenirdi : 50 akçalık kadı, 150 akçalık kadı, 500 akçalık kadı gibi. Bu, onların gündelik hesabıyle aydan aya aldıkları resmî maaşları idi. Ancak hüccet'lerden kanunî resim aldıkları için, gerçekte gelirleri, maaşlarının bir kaç katı idi. Kadılara çok para verilmesi, para sıkıntısına düşüp adâletsiz işlere ve rüşvete kapılmamaları içindir. İngiltere de bu sistemi uygulamış, hâkimler için, maaşları dışında, bankalarda açık hesap bulundurmuş, bu hesaptan para çeken hâkime niçin çektiği sorulmamıştır.

Onun için büyük kadılıklar, eyalet ve taht kadılıkları, pek bol gelirli postlardı. Kadılar şu sınıflara ayrılırdı :

«Kadı» denmeyip «nâib» denilen nahiye kadıları, sonra kazâ (ilçe) kadıları. Bunlar «küçük kadılar»dı.

Sancak (vilâyet) ve eyalet (beylerbeyilik) merkezinde bulunan büyük kadılar.

Kadı, ya Anadolu, ya Rumeli, ya Mısır kadısı idi. Birinden diğerine geçemezdi (az istisna vardır). Rumeli kazaskerine bağlı, devletin Avrupa eyaletlerindeki kadılar 9 dereceye ayrılmışlardı. Bu dereceleri geçerek terfî ederlerdi. Anadolu kazaskerine bağlı imparatorluğun Asya —ve kısmen Afrika— eyaletlerindeki kadılar 10 dereceye ayrılmıştı. Mısır kadılıkları 6 derece idi, gene Anadolu kazaskerine bağlanmışlardı. 2 yıl için müstakil Mısır kazaskerliği kurulmuşsa da, sonra vaz geçilmiştir. Bu üç sahada en yüksek dereceye erişen kadı, istidadı varsa, mollalığa yükselebilirdi.

Anadolu, Rumeli ve Mısır kadılarının birinden diğerine geçişin yasaklanması, kadı'nın, uzun teşriî ve idarî hayatında, aynı bölgeleri, oraların örf ve âdetlerini, dillerini tanıması ve öğrenmesi içindi.

Rumeli için 9, Anadolu için 8, Mısır için 6 rütbe kadılıklar, kazâ kadılıkları ile yüksek dereceler sancak kadılıkları idi. Bu dereceler tamamlandıktan sonra, mollalık devri başlardı. Mollalar, eyalet ve çok mühim bir kaç sancağın kadılıkları idi. Böyle kadılıklara, «mollalık» mânâsına «mevleviyyet» denilirdi. Molla olan kadıların da dereceleri vardı ve en yüksek derece Istanbul pâyesi idi. Bu pâyeyi alan kadı, şansı ve istidadı varsa, Anadolu (kazaskerliği) pâyesine yükselebilirdi.

Rumeli küçük kadılıklarının derece ve aylık maaşları sırasıyle şöyle idi : Çanad rütbesi 3.000 akça (66.000 TL.), Çelebî rütbesi 3.500 akça, Eğri rütbesi 4.000 akça, İnebahtı rütbesi 5.000

akça, sâlise rütbesi 6.000 akça, sâniye rütbesi 8.000 akça, karîb-i ûlâ rütbesi 9.000 akça, ûlâ rütbesi 10.000 akça (220.000 TL.).

Mevleviyyetler (Büyük Kadılıklar)

Böyle büyük kadılıklarda bulunanlara «mollaa» (çoğulu: mevâlî) denmektedir, «mevlâ» kelimesinin bozulup Türkçe'leştirilmiş şeklidir.

Mollaların tayini, şeyhulislâm tarafından sadrâzama sunulurdu. 300 ve 500 akçalık mollalıklar vardı (ayda 9.000 ve 15.000 akça eder).

XV. asırda mevleviyyetler Istanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya ve Selânik'ten ibaretti. İlk üçüne «taht kadıları» denirdi, zîrâ devlete başkentlik yapan şehirleri temsil ediyorlardı. XVI. asrın büyük fetihleri ile cihan imparatorluğu gerçekleşince, mevleviyyetlerin sayısı arttı. Yeni kurulan eyaletlerin en mühimleri Mısır, Budin (Macaristan), Bağdad (Irak), Şâm (Suriye) idi. Daha hayli yeni eyalet kuruldu.

Bu sûretle Mısır (Kahire), Budin (Budapeşte), Bağdad, Şâm, Haleb ve Âmid (Diyarbakır) mevleviyyetleri kuruldu. Sonra, ehemmiyet kazanan bir kaç büyük şehir de mevleviyyet derecesine çıkarıldı: Konya (1572), Kudüs (1575), Bosnasarayı (1578), Kütahya (1581, Anadolu eyâletinin merkezi 1451'de Ankara'dan buraya nakledilmişti), Üsküdar (1583). XVII. asırda Yenişehir (Tesalya), Belgrad, Ankara, Kayseri, Tokat, Erzurum, Trabzon, mevleviyyetler arasına alındı. 1583'te Eyüp, bu pâyede kadılara verilmiye başlandı. Manisa'da bir ara mevleviyyet oldu. Mekke, Medîne, Tameşvar mevleviyyetlerini bunlara eklemek lâzımdır. Bunlar, «500 akça» denilen büyük mevleviyyetlerdi.

«300 akça» denilen küçük mevleviyyetler arasında şu şehirler bulunmaktadır: Lefkoşe, Kandiye, Gelibolu, Sakız, Sinop, Kamaniçe (Ukrayna'da), Maraş, Balıkesir, Trâblus vs.

Padişahlar, mollaların bayram tebrikini ayakta kabûl ederlerdi. Diğer kadılar, muâyede törenine katılmazlardı *(Zübdetü't-Tevârîh,* 312).

1680'e doğru mollaların protokol derecesi şöyle idi: Istanbul, Mekke, Edirne, Mısır, Budin, Bursa, Şâm, Haleb, Yenişehir, Selânik, Medîne, Kudüs, Galata, İzmir, Bağdad, Filibe, Üsküdar, Eyüb, Manisa, Diyârbekir, Belgrad, Bosna, Sofya, Kandiye, Konya, Kayseri, Maraş, Trâblusşâm, Sakız, Kütahya, Erzurum, Sinop, Kamaniçe.

Fakat bu protokol, devir devir çok değişiyordu. Meselâ 1750'lerden sonra Istanbul, Mekke, Medîne sırası ilk üç sırada gelmiye başladı. Son ikisine «Haremeyn mevleviyyeti» denmiye, eş tutulmıya, protokolde Mekke, Medîne'den önce gelmiye başladı.

1750'den sonraki durum, şöyle devâm ediyordu : Istanbul ve Haremeyn mevleviyyetlerinden sonra, Bilâd-ı Hamse mevleviyyetleri geliyordu. Bu 5 büyük kadılık, protokol sırasıyle Edirne, Bursa, Şâm, Mısır ve Filibe idi. Terfîler bu sıraya göre olmıya başladı. Istanbul kadısı Anadolu kazaskeri, Anadolu kazaskeri de Rumeli kazaskeri, sonra şeyhulislâm olurdu.

Gene 1750'den sonraki protokol sırasına göre, yukarıdaki 8 mevleviyyeti, «mahrec mevleviyyetleri» denilen sırasıyle şu 11 büyük kadılık tâkıyb ediyordu : Kudüs, Haleb, Yenişehir, Galata, İzmir, Selânik, Eyüp, Üsküdar, Sofya, Girit, Trabzon.

Bu 19 molladan sonra, «devriyye mevâlîsi» denilen küçük mevleviyyetler geliyordu (bu devirde Macaristan kaybedilmişti).

Süleymâniyye Medresesi (en yüksek dereceli medrese) müderrisleri arzu ettikleri takdirde, mahrec mevleviyyeti olan 11 büyük kadılıktan birine tâyin edilirlerdi. En az bir yıl mahrec mollalığı yapmadan bilâd-ı hamse mollası olamazlardı.

«Devriyye mevâlîsi» denilen küçük mollalıklar, protokol sırasıyle şöyle idi : Maraş, Bağdad, Bosna, Belgrad, Ayntab, Kütahya, Konya, Diyârbekir, Bağdad, Erzurum, Trâblusgarb, Beyrut, Adana, Van, Ruscuk, Sıvas, Çankırı. Hepsi 17 mevleviyyet.

Bu sûretle XVIII. asır sonlarındaki duruma göre bütün mevleviyyetlerin sayısı 36 oluyordu. Fakat devir devir protokol sırası ve mevleviyyet sayısı çok değişmiştir.

Kadıların Son Durumu

Tanzimat'tan sonra kadıların bir unvânı kaldı. Eski salâhiyetlerinin onda dokuzu ellerinden alındı. İlmiyye sınıfına rağbet çok azaldı. Mülkiyye sınıfına çok büyük rağbet başladı. Tanzimat'tan sonra kadılar, bulundukları yerin —mahdut dâvâlara bakabilen— şer'î hâkimleri durumuna düştüler. Kadıların son durumu, 1916'da yayınlanan —ve fevkalâde bir eser olan— *İlmiyye Sâl-Nâmesi*'nde (s. 192 v.dd.) gösterilmiştir. İmparatorluk Cihan Harbi içinde can çekişmektedir ve bütün Rumeli kaybedilmiştir :

Hicâz Vilâyeti : Mekke kadısı Ahmed Hilmi Efendi (Haremeyn, II. Mecîdî), Hanefî müftüsü Abdullah Sarrâc Efendi (İzmir pâyesi), Şâfiî müftüsü Abdullah Zevâvî Efendi (İzmir), Mâlikî müftüsü Ahmed Âbid

Efendi (İzmir), birinci müşâvir Yûnus Hatıyb Efendi (devriye müderrisi), 2. müşâvir Mustafa Sabri Efendi; Cidde kadısı Mehmed Celâleddîn Efendi (III. Mecîdî); Leyt müftüsü Hüseyin Efendi; Medîne kadısı Bahâeddîn Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Hanefî müftüsü Me'mûn Birrî Efendi (bilâd-ı hamse), Şâfiî müftüsü Seyyid Zeki Berzencî Efendi, Mâlikî müftüsü Seyyid Ahmed Cezâyirli Efendi (İzmir), müşâvir Sabri Efendi; el-Vech kadısı İbrahim Hasîb Efendi; Akabe kadısı Mustafa Selîm Efendi; Yenbû kadısı Ali Tevfik Efendi (Istanbul müderrisi); el-Alâ kadısı Mehmed Cemâl efendi.

Edirne Vilâyeti : Edirne kadısı Süleyman Sırrı Efendi (mahrec, IV. Mecîdî), müftü Ahmed Nûri Efendi (İzmir, III. Osmânî); Seymenli kadısı Mehmed Sâmi Efendi; Cisr-i Mustafapaşa kadısı Mehmed Afîf Efendi (devriyye mollası, III. Mecîdî), müftü İlyas Sırrı Efendi; Ergene (Uzunköprü) kadısı Hasan Efendi, müftü Abdürrahîm Efendi; Dimetoka kadısı Hüseyin Sâmi Efendi (devriyye müderrisi), müftü Mustafa Efendi (devriyye müderrisi); Tekfurdağı kadısı Mehmed Es'ad Efendi (İzmir), müftü Ömer Râci Efendi (hareket-i hâric, IV. Osmânî); Çorlu kadısı Mehmed Râif Efendi, müftü Şâbân Efendi; Hayrabolu kadısı Mehmed Ârif Efendi (devriyye müderrisi), müftü İbrahim Edhem Efendi; Malkara kadısı Ekrem Memdûh Ef. (devriyye müderrisi), müftü Hâfız Yûsuf Efendi; Kırkkilise kadısı Mehmed Râsih Efendi (devriyye müderrisi), müftü Mehmed Bahâeddîn Efendi (devriyye müderrisi); Babaeski kadısı Osmân Efendi, müftü Halîl Efendi; Lalapaşa kadısı Mustafa Efendi, müftü Hâfız Âdem Efendi; Lüleburgaz kadısı Hasan Şinâsi Efendi, müftü Ömer Lutfi Efendi; Saray kadısı Mustafa Efendi, müftü Ahmed Efendi (devriyye müderrisi); Vize kadısı Mahmud Hamdi Efendi, müftü Mustafa Âsım Efendi; Pınarhisar kadısı Mustafa Hayreddîn Efendi, müftü Abbülvehhâb Efendi; Demirköy kadısı Ahmed Vefik Efendi (İzmir), müftü Abdurrahman Sâbit Efendi; Gelibolu kadısı Süleyman Hilmi Efendi (mahrec), müftü Ali Vasfi Efendi; Eceâbâd kadısı Mehmed Emîn Efendi (İzmir), müftü Osman Nûri Efendi; Şarköy kadısı Mehmed Emîn Efendi (devriyye müderrisi), müftü Mustafa Âsım Efendi; Keşan kadısı Servet Efendi, müftü Ahmed Efendi; Mürefte kadısı Hasan Fikri Efendi (devriyye müderrisi), müftü Yûsuf Efendi; İbsala kadısı Ahmed Feyzi Efendi, müftü Abdülgafûr Efendi (devriyye müderrisi); Enez kadısı Süleyman Selîm Efendi, müftü Mehmed Efendi (devriyye müderrisi).

Hicâz ve Edirne vilâyetleri (eyalet) için bütün sancak ve kazâ kadı ve müftülerini örnek olarak verdim. Aşağıda, sadece eyalet ve sancak kadıları ve müftülerini örnek gösteriyorum; kazâ kadı ve müftüleri ile sancak müftülerini öğrenmek istiyenler, *İlmiyye Sâl-Nâmesi*'ne bakabilirler :

Erzurum Vilâyeti : Kadı Ahmed Saîd Efendi; müşâvir Ali Zühdü Efendi (devriyye müderrisi); Erzincan kadısı Mehmed Tâhir Efendi (devriyye müderrisi); Bâyezid kadısı Hamîd Efedi (devriyye müderrisi).

Adana : **Kadı** Üveys Hasbî Efendi (Edirne), müftü vekîli Ali Efendi; **Cebel-i Bereket** kadısı Mehmed Ali Efendi; Kozan kadısı Hasan Fevzi Efendi; **Mersin** kadısı Hasan Tahsîn Efendi (İzmir).

Ankara : **Kadı Âşir** Efendi (mahrec, IV. Osmânî), müftü Mehmed Rif'at Efendi; Çorum kadısı Mehmed Receb Efendi; Kırşehri kadısı İbrahim Vehbi Efendi (devriyye müderrisi); Yozgat kadısı Mustafa Remzi Efendi.

Aydın : İzmir kadısı Mûsâ Kâzım Efendi (bilâd-ı hamse), müftü Hâfız Ahmed Efendi (devriyye müderrisi), müşâvir Hasan Hayrullah Efendi (mûsıla-i Süleymâniyye); Aydın kadısı Yûsuf Zıyâeddin Efendi (devriyye müderrisi); Denizli kadısı İsmail Hakkı Efendi (İzmir, III. Mecîdi); Manisa kadısı Ahmed Tevfik Efendi (mahrec).

Bitlis : Kadı Abdullah Şerîh Efendi, müftü Abdülmecîd Efendi; Siird kadısı Hüseyin Hilmi Efendi; Genc kadısı Bayrâm Efendi; Muş kadısı Ömer Lutfi Efendi (devriyye müderrisi).

Basra : Kadı Mustafa Şefîk Efendi (mahrec), müftü Abdülmelik Efendi; Amâre kadısı Ali Fuâd Efendi; Müntefik kadısı Hüseyin Rûhî Efendi (IV. Mecîdi).

Bağdad : Kadı İbrahim Şevkı Efendi (mahrec), müftü Mehmed Saîd Efendi (Haremeyn), müşâvir Mehmed Sâbit Efendi; Dîvâniyye kadısı Abdülkaadir Efendi (mahrec); Kerbelâ kadısı Sabgatullah Efendi (bilâd-ı hamse).

Beyrut : Kadı Sâlih Sıdkı Efendi (Edirne), müftü Mustafa Necâti Efendi; Trâblusşâm kadısı Şâkir Zühdü Efendi (devriyye müderrisi); Akkâ kadısı Abdülhalîm Efendi (mahrec, IV. Mecîdi); Lâzıkıyye kadısı Mustafa Nazıyf Efendi (İzmir); Nâblus kadısı Mehmed Şükrü Efendi.

Cezâir-i Bahr-i Sefîd : Kadı İbrâhim Ferîd Efendi (mahrec), müftü Abdullah Sâmi Efendi (devriyye müderrisi).

Haleb : Kadı Hâlid Hıfzı Efendi (İzmir), müftü Şeyh Mehmed Absî Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî ve Mecîdi), müşâvir Mehmed Zeki Efendi; Ayntâb kadısı Bilâl Hilmi Efendi.

Hudâvendigâr : Bursa kadısı Mehmed Rızâ Efendi (Edirne), müftü Ömer Kâmil Efendi (devriyye müderrisi); Ertuğrul (Bilecik) kadısı Hasan Hüsnü Efendi (devriyye müderrisi).

Diyâr-ı Bekr : Kadı Ali Necib Efendi (devriyye müderrisi), müftü Hacı İbrahim Efendi (Edirne); Ergani kadısı Abdullah Fâik Efendi; Siverek kadısı Osman Şükrü Efendi (İzmir); Mardin kadısı Ahmed Âsım Efendi.

Suriye : Şâm kadısı Mehmed Hurşîd Efendi, müftü Şeyh Ebu'l-Hayr Efendi (Haremeyn, III. Osmânî), Mâlikî müftüsü Abdülbâki Efendi (İzmir), müşâvir Ârif Hikmet Efendi; Hamâ kadısı Hüseyin Hüsnü Efendi (devriyye müderrisi); Havrân kadısı Mehmed Sâlim Efendi (devriyye müderrisi); Kerek kadısı Mehmed İzzet Efendi (mahrec).

Sıvas : Kadı Hüseyin Sabri Efendi (devriyye müderrisi, IV. Osmânî), müftü Mehmed Fehim Efendi (İzmir, IV. Mecîdi); Amasya kadısı Ali Rızâ Efendi; Tokat kadısı Ali Himmet Efendi; Karahisâr-ı Şarkî kadısı İbrâhim Hakkı Efendi.

Trabzon : Kadı Ömer Fevzi Efendi (devriyye müderrisi), müftü Ahmed Mâhir Efendi (İzmir); Gümüşhâne kadısı Hamîd Sâdî Efendi; Lâzıstân (Rize) kadısı Mehmed Bahri Efendi.

Kastamonu : Kadı Bahâeddîn Efendi (Haremeyn, II. Osmânî, III. Mecîdi), müftü Osman Nûri Efendi (devriyye müderrisi, III. Mecîdi); Sinop kadısı Mehmed Emîn Âlî Efendi.

Konya : Kadı Mehmed Emîn Efendi, müftü Ali Efendi; Burdur kadısı Ramazân Hakkı Efendi; Isparta kadısı İsmail Efendi.

Mâmûretülazîz : Kadı Receb Hilmi Efendi (devriyye müderrisi), müftü Ömer Fehmi Efendi; Dersim kadısı Ahmed Efendi; Malatya kadısı Ali Câvîd Efendi.

Mûsul : Kadı Mehmed Hurşîd Efendi, müftü Mehmed Takıyyüddîn Efendi (İzmir, III. Mecîdî); Süleymâniyye kadısı Ahmed Servet Efendi; Kerkük kadısı Hüseyin Fikri Efendi (devriyye müderrisi).

Necd : Kadı Mehmed Muhyiddîn Arabî Efendi, müftü Abdüllatıyf Efendi.

Van : Kadı Mehmed Ârif Efendi, müftü Mehmed Sıddîk Efendi; Hakkâri kadısı Halil Fahri Efendi.

Yemen : Kadı Mehmed Râgıb Efendi (bilâd-ı hamse), müftü Ebu'l-Hayr Mezcâhî Efendi (Edirne); Taiz kadısı Abdurrahmân Efendi (bilâd-ı hamse, II. Mecîdî); Hudeyde kadısı Mehmed Emîn Efendi (İzmir, IV. Mecîdî).

Müstakil sancaklar (bir eyalete bağlı olmayıp doğrudan doğruya dâhıliyye nezâretine bağlı vilâyetler) : Eskişehir kadısı Ahmed Hamdi Efendi, Antalya Mehmed Rüşdü Efendi, Urfa Mustafa Şevket Efendi, İçel (Silifke) Ali Galib Efendi, İzmit Süleyman Sürûrî Efendi (devriyye müderrisi, IV. Mecîdî), Bolu Ömer Efendi (devriyye müderrisi), Canik (Samsun) Mehmed Fevzi Efendi, Cebel-i Lübnân İbrahim Hatıyb Efenri, Çatalca Mehmed Sıdkı Efendi, Zor Hasan Fehmi Efendi (devriyye müderrisi), Asîr Mevlûd Zıyâüddîn Efendi, Kudüs Süleyman Sırrı Efendi (devriyye müderrisi), Karahisâr-ı Sâhib (Afyon) İbrahim Zihni Efendi (İzmir), Karası (Balıkesir) Sâlim Sabri Efendi (devriyye müderrisi), Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) İsmail Hakkı Efendi (devriyye müderrisi), Kayseri Abdullah Efendi, Kütahya Mustafa Hulûsi Efendi (devriyye müderrisi), Maraş Mehmed Fevzi Efendi (devriyye müderrisi), Menteşe (Muğla) Mehmed Fâik Efendi (devriyye müderrisi), Niğde Ömer Lutfi Efendi.

VII

MÜDERRİS ve MEDRESE

Medrese Eğitimi ve Medrese Dışı Eğitim

Medrese, XI. asrın sonlarında Selçuklular'ın kurduğu ve geliştirdiği bir eğitim müessesesidir. XIX. asrın başlarına kadar Osmanlı Türkiyesi'nde de esas eğitim müessesesi olarak kalmıştır. Fakat medreseler dışında da okullar vardı.

Bir defa ilk öğretim, medrese sisteminin dışındadır. İlk öğretime, bundan sonraki VIII. bahiste temas edeceğim. *Kur'ân* kurslarından, en yüksek ihtisas derecelerine kadar cami dersleri de medrese sisteminin dışındadır. Enderûn-ı Hümâyûn'daki subay, idareci ve san'atkâr yetiştiren üniversite ile bu üniversiteye talebe yetiştiren yarım düzüne kadar lise sevîyesinde saray okulu da medrese sisteminin tamamen dışında kalır. Enderûn eğitimini, Saray bahsinde görmüştük. Osmanlı vezirlerinin saraylarındaki eğitim ve öğretim veren dâireler de okullar hâlindeydi ve vezir saraylarında tahsil terbiye görerek çok devlet adamı yetişmiştir, sadrâzam olanlar vardır (M. Akdağ, I, 349, not). Tekkeler'den, Türk tarihinin pek müstesna bestekâr, şâir, hattat ve diğer san'atkârları yetişmiştir. «Meşk-hâne» denilen üstadların ve bilginlerin evlerinde verdikleri hususî dersler de o zamanlar epey boşluk dolduruyordu. Kışlalar ve talimgâhlar, subay ve asker yetiştiren gerçek harb okulları idi.

Fakat temel ve çok düzenli eğitim, skolastik olmakla, pratik gayeden fazla nazarî gayeye yönelmekle berâber, XIX. asrın başlarına kadar medresede idi. XIX. asrın başlarından sonra, bugünki eğitim sistemi kuruldu; bunu ayrı bir bahiste gözden geçireceğim. Bu tarihten sonra da cumhuriyete kadar medrese devâm etti ama, artık eski ehemmiyeti hiç bir şekilde kalmamıştı.

Batı usulü —bilhassa askerî ve teknik— okullar XVIII. asrın başlarında açılmıya başladı ve bu asrın sonlarında ehemmiyet kazandı. Fakat esas sistem olarak yerleşmesi, medresenin ve enderûn'un yerini alması, 1826'dan, Vak'a-i Hayriyye'den sonradır.

Medrese, bâzı yazarların ve okuyucuların sandığı gibi, dinî üniversite değildir. Câmî'ü'l-Ezher dinî üniversitedir. Osmanlı medreseleri değil. Üstelik medrese dinî olsun veya olmasın, yalnız üniversite de değildir. Yüksek tahsil veren medreseler sayılı şehirlerdedir. Her şehirde, hattâ bâzı büyükçe kasabalarda bulunan medreseler, orta öğretim veren müesseselerdir. Bugünki orta öğretimin her iki basamağına, yâni hem ortaokula, hem liseye tekabül etmektedirler.

Bâzı yazar ve okuyucuların medreseleri yalnız yüksek öğrenim veren müessese sanmalarının sebebi şudur : Literatürde, daha çok, hattâ daima bu yüksek medreselerden bahsedilir (Süleymâniye, Fâtih, Edirne vs.), orta dereceli medreseden pek bahsedilmez. Çünki o medreselerin çoğu pâdişah yapısı değildir, mîmarî bakımdan mütevazı binalar olduğu gibi o tip medreseyi bitirmek de marifet değildir. İlmiyye sınıfına ayak basabilmek için, mutlaka yüksek medreseden «rüûs» (diploma) almak şartı vardır. Fakat medresenin yalnız üniversite sanılmasının bunun dışında asıl sebebi şudur : Medresede ders veren öğretmene «müderris» denmektedir. «Müderris», son devir Osmanlı dârülfünûnunda (Istanbul Üniversitesi), 1933'e kadar «ordinaryüs profesör» karşılığı kullanılmış, profesörlere «muallim», doçentlere «muallim muâvini» denilmiştir. Bu müderrisler, dârülfünûn (üniversite) müderrisleridir. Medrese müderrisi ile karıştırmamak lâzımdır. Dârülfünûn müderrisi tek dereceli bir rütbedir, sınıflara ayrılmaz ve yalnız ordinaryüs profesöre (Alman sisteminde) tekabül eder. Medrese müderrisinin ise, en az 7 derecesi vardır. Bu dereceleri bilmiyen acemi tarihçiler, bütün müderrislerin bugünki profesöre tekabül ettiğini sanmışlardır. Halbuki bu dereceler, bugünki orta okul veya lise öğretmeni gibi, üniversite doçent, profesör ve ordinaryüs profesörüne de tekabül etmektedir ve bunların hepsine —ilkokul öğretmenleri hâriç— Fransızca'da hâlâ «professeur» deniliyorsa, Osmanlı düzeninde de topuna birden «müderris» denilmiştir. Meselâ «ibtidây-ı hâric müderrisi»nin bugünki ortaokul öğretmenine karşılık olduğu söylenebilir. «Dârülhadîs müderrisi»nin ise, ordinaryüs profesör olduğu şüphesizdir. Sistem budur. Medrese ve müderris kelimelerini bu şekilde çerçevelemiye çalıştıktan sonra, şimdi bu kelimeleri gerçek mânâlarında rahatça kullanıp, okuyucularıma bahsi daha iyi anlatabileceğimi sanıyorum.

Kızların Eğitimi

Tanzimat'a kadar bütün bu eğitimin yalnız erkek çocuklara mahsus olduğunu belirtmek isterim. Bu devirde Avrupa'da olduğu gibi İslâm dünyası ve Türkiye'de de kızlar, ancak resmen ilk öğrenim görebiliyorlardı.

Türkiye'de ilkokullar karma (kız-erkek karışık) idi. Fakat sınıfta, kızlar bir tarafta, oğlanlar diğer tarafta otururlardı. Yalnız kız ve yalnız oğlanlar için ilkokullar da vardı ama, bunlar çok nâdirdi.

İlkokulu bitiren bir kızın, medresenin ilk basamağına girmesi bile görülmemiştir. Ne yaparlardı? % 99 nisbetinde ilkokuldan sonra okumazlardı. Meraklı kızlar, yahut yüksek aileden olanlar, evlerinde, konaklarında, saraylarında hususî eğitim görürlerdi. Bu sûretle adları tarihlere, tezkirelere geçmiş şâir, bestekâr, hattat hanımlar yetişmiştir. Erkekler gibi iyi Türk, Arab ve Fars dili ve edebiyatı öğrenen hanımlar yetişmiştir. İstidatlı hanımlara bilhassa musiki öğretmek yaygındı. Harem-i Hümâyûn'da bu iş, cariyeler için muntazam kurslar açılmak sûretiyle yapıldığı gibi, konaklarda ve evlerde de küçük veya tamamen münferid ölçüde mevcuttu.

Kızların pratik eğitimi de vardır. Bunların en yaygını, ebelikti. Zîrâ erkek hekimin doğum yaptırması usulü yoktu. Sultanları bile ebeler doğurturdu. Ebeler, tecrübeli ebelerin yanında staj görerek yetişirlerdi.

El işlerine ait güzel san'atlar da hanımlar arasında revaçta idi. İlkokul öğretmeni olanlar («hoca hanım») da vardı, fakat nâdirdi. Şehir ve kasaba ekonomisi, kadının yalnız evinde çalışması esasına göre düzenlenmişti.

Kız eğitimi çok büyük ölçüde kültür ve san'at edinmeye dayanıyordu. Ebelik, halıcılık gibi bir kaç san'at dışında, üretim ve hizmete, ekonomiye, para kazanmıya yönelmemişti. Müzisyen ve dansöz olarak hayatlarını kazanan hanımlar da vardı ama, bunlar aile kızı değillerdi. Ya cariye, ya Çingene idiler.

Müderris'in Sosyal Düzendeki Yeri

Değil müderris, ekserisi pek de bilgili adamlar olmıyan ilkokul hocaları bile Osmanlı düzeninde, çok saygıya değer insanlardı. Saygı, İslâmî esaslara dayandırılmıştı. Hocanın dâimâ eli öpülürdü.

XIX. asır başları için Hammer şöyle der: «Türkiye'de profesörler, Almanya ve diğer bütün ülkelerdekilerden hem daha yüksek maaş alır, hem daha fazla saygı görürler; İngiltere ve Fransa'da bile profesör, Türk profesörü kadar maaş almaz ve saygı görmez» *(Atlas de l'Empire Ottoman,* 52b; aynı ifâdeyi tarihinde de buluruz: XVII, s. XLI).

Atatürk devrinde de üniversite profesörü, ilk ve orta öğretim öğretmeni aynı saygıyı görürdü. Bir üniversite profesörü, çok mühim sosyal mevkii olan, çok sayılan bir adamdı. Bu durumu, net şekilde hatırlıyorum. Vefatından iki yıl kadar önce Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan bana, kendi yetiştirdiği bir tıb doçentinin kendisine nasıl «hoca» diye hitâb etmek ve elleri pantalon cebinde konuşmak cür'etinde bulunduğunu, dehşet içinde —kendisine mahsus çok zarîf üslûb içinde— anlatmıştı. Ondan önce hiç bir talebesinden «hoca» hitâbını duymadığı, daima «hocam» denildiği anlaşılıyordu. O yıllar, üniversitelerde ve hemen bütün Batı düzenindeki dünya üniversitelerinde anarşinin boy gösterdiği yıllardı.

İlk Osmanlı Medreseleri

Ertuğrul Gazi'nin 50 ve oğlu Osman Gazi'nin 43 yıl süren (ikisi cem'an 93 yıl) prenslikleri zamanında küçük Osmanlı beyliğinde eğitim müesseseleri çok azdı ve herhalde ilk basamaklardan ibaretti. Orhan Gazi, 1330'da İznik ve az sonra Bursa medreselerini kurdu. İlk ciddî orta öğretim müesseseleri bunlardır. Bursa medresesi gittikçe gelişerek, Yıldırım Bâyezid zamanında (1389 - 1402) —tıb dâhil— yüksek ilimler okutulan bir üniversite hâline geldi. Fakat Osmanlı softaları yüksek ihtisas için başta Kahire olmak üzere çok uzak medreselere gidiyorlardı. II. Murad (1421 - 1451), Edirne'de Üç Şerefeli ve Dârülhadîs medreselerini kurarak, Edirne'yi de üniversite şehrl hâline getirdi. Bursa ve bilhassa sonradan çok gelişen Edirne, Türk üniversite şehirleri olarak her zaman itibarlarını korudular. Orta öğretim veren medreseler ise, gerek Anadolu'da, gerek Rumeli'de hemen her şehirde açıldı.

Fakat XVI. asrın başlarına kadar Osmanlı softalarının, bazan yüksek ihtisas için Mısır'a, Suriye'ye, Irâk'a, İran'a, Türkistan'a gittiği görüldü. Istanbul'da Fâtih Medresesi'nin kurulması üzerine bu durum çok azaldı ise de, diğer İslâm ülkelerinde de aynı değerde yüksek medreseler vardı. Ancak XVI. asrın ortalarında Süleymâniyye Medresesi'nin açılması ile Türkiye, kesin şe-

kilde, İslâm dünyasının en üstün eğitim veren müesseselerine sahib oldu.

Medrese Dereceleri

Klasik medrese dereceleri, XVI. asır ortaları ile XIX. asır ortaları arasında 12'ye ayrılmıştı (sırasıyle ve alt basamaktan üst basamağa doğru) :

İbtidây-ı hâric, Hareket-i hâriç, İbtidây-ı dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidây-ı altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymâniyye, Havâmis-i Süleymâniyye, Süleymâniyye, Dârülhadîs.

Son basmak, yüksek tahsilin üzerindeydi, bugünki doktora öğrenimine tekabül ediyordu. Son dört basamakta yüksek öğrenim veren medreselerin müderrislerine «kibâr-ı müderrisîn = büyük müderrisler» deniliyordu.

Medrese öğreniminde esas, kitâb idi. Öğrenci, ilk basamaklarda, Arabca ve Türkçe klasik eserleri, tam mânâsıyle, dil ve mefhumun bütün incelikleriyle okuyup anlıyabilecek şekilde yetiştirilirdi. Sonra bu klasik kitaplar, her kelimesi üzerinde uzun uzun durularak, âdetâ ezberlenerek, okunur, tefsir ve tahlîl edilirdi. Metin, öğrenimin esası idi.

İbtidây-ı hâriç derecesinde, öğrencinin ilkokulda veya hususî olarak öğrendiği bilgiler pekleştirilir, kaidelere oturtulurdu. Hareket-i hâricde Arabca gramer, hendese (geometri) ve daha ileri bir seviyede *Kur'ân* dersleri başlardı. Bu şekilde öğrenim devâm ederdi. Yüksek kısma geçen softa tıb, riyâziyyât, hey'et (astronomi), göz hekimliği, hukuk (fıkh ve farâiz), kelâm ve felsefe, tefsîr ve hadîs gibi branşlardan birini seçerek bu konularda yazılmış en üstün eserleri okur, imtihan vererek rüûs alırdı.

Softa, bu öğrenim sırasında, hususî olarak, bir hocadan yahut cami veya Mevlevî-hâne kurslarına devâm ederek çok iyi Fars dili ve edebiyatı öğrenmiye çalışırdı. Gerçi medrese için çok iyi Arabca bilmek kâfi idi, Farsca'ya hiç yer verilmemişti. Fakat devrin tam kültürlü adamı olabilmek için, medrese mezunlarının çok büyük bir kısmı iyi, hattâ çok iyi derecede Farsca da öğreniyorlardı.

Softanın Akademik Kariyere Geçmesi

Yüksek sınıflarda okuyan softalardan bâzılarını müderris, kendisine «dânişmend» olarak seçerdi. Daha rüûs almadan asistanlığa başlıyan, softaların derslerini müzakere ettiren dânişmend, akademik kariyere adım atmış demekti. Dânişmend iken çok değerli eser yazmış, sonradan adı tarihe geçmiş bilginler vardır. Bu da, XV-XVI. asırlarda dânişmend'in ilmî seviyesini gösterir.

Yüksek medreseyi bitiren dânişmend, «muîd» olurdu. Bu, doktora vermiş başasistanlık seviyesinde bir ilmî kariyerdi. Muîd iken daha da değerli eserler bırakmış ilim adamları mevcuttur.

Bir müddet muîdlikten sonra «mülâzım» yâni doçent unvânını alan genç ilim adamı, sonra jüri imtihanı geçirip müderris olurdu. Kazâ yolunu tercîh edip nâib olması da mümkindi.

Medrese tahsili ve bütün bu kademeleri geçmek sıkıntılı ve sabır işi olmakla berâber, müderrislik veya kadılıkla berâber maddî refah da başlardı. Zîrâ bilhassa kadıların maaşları ve itibarları fevkalâde yüksekti.

Medrese Öğretiminin Husûsiyetleri

Sınıf usulü yoktu. «Softa» veya «talebe-i ulûm» denilen medreseli, kabiliyetine göre bir basamağı (medrese derecesi) bir kaç yılda da, bir kaç ayda da bitirebilirdi. 25 yaşında müderrisliğe çıkan kabiliyetler pek çok olduğu gibi, bu yaşta hâlâ softa olan az kabiliyetliler de az değildi. Her derece, o derecenin müderrisinin icâzeti ile tamamlanırdı. Müderris, okuttuğu mevzuu öğrendiğine kanaat getirdiği softanın, bir üst dereceye başlamasına izin verirdi. Takılanlar, medreseyi bitiremiyenler az değildir. Yüksek medrese tahsilinin skolastik düzenine tahammül edemeyip tahsillerini yarıda bırakan dâhîler bile vardır, Kâtib Çelebî bunlardan biridir.

Ama okuyan softaya her türlü sosyal güvenlik sağlanmıştır. Bedâva yer içer, yatıp kalkardı. Varlıklı ailelerden, softa oğullarına muntazam para da gelirdi. Istanbul'daki büyük ilmiyye ricâlinin oğulları ise, gündüz derslere gider, gece konaklarına dönerlerdi. Bunlar, babalarından veya babalarının arkadaşlarından husûsî ders de aldıkları için, çabuk me'zûn olurlardı.

Okuyan softa, ne yapıp yapıp okutulurdu. Mostar (Hersek/Yugoslavya) medresesinde okuyan bir softa, ansızın gözlerini kaybetmiş, bastonla dolaşır olmuş, fakat medreseyi terk etmek is-

tememişti. Bosna beylerbeyisi, tahsilini bitirinceye kadar kendisine hususî maaş verilmesini emretmişti (XVIII. asır başları, *Dîvân-ı Hümâyûn Rüûs Defterleri,* Başbakanlık Arşivi, XVII, 176'dan naklen: *Belleten,* XXXVII, 310).

Softanın yemeği ve yatacağı yerinden başka kitabı, mumu, odunu da sağlanmıştı.

Müderrisin dersi, umuma açıktı. Softa olmıya lüzum yoktu. İstiyen her vatandaş gelip dinliyebilirdi. Büyük müderrislerin dersleri bu yüzden çok kalabalık olur, medresede yapılamaz, avluya çıkılırdı.

XVII. asır ortalarında —banliyöler hâriç— Istanbul şehrinde orta dereceli 63 ve yüksek dereceli 2 (Fâtih ve Süleymâniyye üniversiteleri) medrese vardı.

Meselâ Fâtih Medresesi'nde softaların yatıp kalkması için 300 oda vardı. Her odada 4 veya 5 softa yatıp kalkardı. Gündüz devâm eden talebenin de aynı sayıda olduğu kabûl edilirse, yalnız Fâtih Üniversitesi'nde XVII. asır ortalarında 3.000'e yakın talebenin bulunduğu anlaşılır. Süleymâniyye Üniversitesi'nin kapasitesi ise, daha büyüktü.

Fâtih Üniversitesi'nin her odası için bir hizmetkâr vardı. Bu 300 hizmetkâr, temizlik, ısıtma gibi işlere bakardı. Müderrisler, softalardan ayrı bir salonda yemek yerlerdi. Medresenin 70 kubbeli muazzam bir mutfağı vardı. Mutfak, yalnız softalara değil, bütün fakirlere açıktı (Evliyâ, I, 314-5).

Böyle muazzam teşkilâtı olanlar yanında, mütevazı, bugünki ortaokul seviyesinde medreseler de pek çoktu. Bunlardan birini bize 11 temmuz 1673 günlü notunda, Antoine Galland anlatır *(Journal,* II, 120) : Küçükçekmece medresesi, Kaanûnî zamanında Ahmed Paşa'nın yaptırdığı bir hayır eseri idi. Medresenin yıllık geliri 6.000 kuruştur (3.750.000 TL.). Ve bu gelir, yıllık gideri karşılamıyordu. Zîrâ medreseye vakf edilmiş Istanbul'daki evler yanmış, yeniden inşa edilip kiraya verilememişti. Müderrise günde 26 akça veriliyordu (ayda 17.200 TL.). Medresenin ancak 12 talebesi kalmıştı. Talebeye geçinmeleri için vakıf gelirinden günde 5 ilâ 7 akça veriliyordu. Görüldüğü gibi, vakıf gelirinin azalması talebe sayısına te'sir etmişti. Fakat müderris, hattâ talebe, hâlâ iyi bakılıyordu.

Fâtih Medresesi (Üniversitesi)

İmparatorluğun büyük üniversitelerinden biri idi. 1453'te, fethi müteâkıb Fâtih Sultan Mehmed tarafından kurulmuş, son-

ra çok geliştirilmişti. Bugün de Istanbul Üniversitesi'nin kuruluş tarihi olarak, 1453 kabûl edilmektedir.

Orhan Gazi'nin tahta geçtikten az sonra kurduğu, yüksek ilimlere (ulûm-ı âliyye) ait bâzı bahislerin de okutulduğu İznik Medresesi'nin müderrisine (rektör) günde 30 akça veriliyordu (ayda 83.000 TL.). O tarihte küçük Osmanlı toprağında ilim adamı çok azdı ve diğer Anadolu beyliklerinden ilim adamı celbedilmiye çalışılıyordu. Sakarya boyundan Marmara'nın doğusuna doğru uzanan Osmanlı beyliği, bir gazâ ve cihâd sâhası hâlindeydi.

Sonra Bursa Medresesi, İznik Medresesi'ni geçti. Bursa'da 1400'den önce bir tıb medresesi (fakültesi) açıldı. «Sultâniyye Medresesi» denilen Bursa üniversitesinin rektör müderrisine Çelebî Sultan Mehmed zamanında (1413 - 1421) günde 50 akça veriliyordu (ayda 150.000 TL.). Çelebî Mehmed, Bursa medresesini çok genişletmiş ve teşkîlâtlandırmıştı. Fakat II. Murad devrinde (1421 - 1451), Edirne üniversitesi, Bursa medresesini geride bıraktı. Şahsen bilgin olan II. Murad, çok cömert davrandı : Edirne'nin müderris rektörüne günde 100 akça verdi (aşağı yukarı bugünki râyiçle ayda 300.000 TL.). Bu cömertliği gören Anadolu, Suriye, Mısır, İran ve Türkistan Türk bilgin ve san'atkârları, Osmanlı toprağına akmıya başladılar.

Fâtih Medresesi, Edirne'yi gölgede bıraktı. Fâtih, «sahn-ı semân» denilen 8 fakülte kurmuştu. Her fakültenin dekan müderrisi günde 50 akça alıyordu (ayda 90.000 TL.) (*).

Cantacusin (s. 206), Fâtih medresesinde 14 müderrisin asistanlarına günde 5 akça verildiğini söylüyor (ayda 9.000 TL.).

Bugün Fâtih Medreseleri'nde hemen hemen bir şey kalmamıştır. Marmara tarafındaki medreseler yola gitmiş, Karadeniz tarafındakiler de yıkılmıştır.

Fâtih Kaanûn-Nâmesi'nde (s. 20-22), Fâtih Medresesi müderrislerinin durumu da gösterilmiştir. Sahn müderrisleri (8 fakülte

---

(*) Akça'nın satınalma değeri devamlı denecek bir grafikle düştüğü için, bugünki para değerine çevirirken farklı rakamlar veriyorum. Bir hesap yanlışı yaptığım sanılmamalıdır. Gene de bugünün parasına çevirirken verdiğim rakamlar, ancak bir fikir hâsıl edebilir, tastamam hesaplamıya imkân yoktur. Fakat bu çevirmeleri mutlaka yapmam lâzımdı. Zira birtakım akça rakamları, okuyucuya, hattâ bir çok tarihçiye, hiç bir şey ifade etmemektedir. Okuyucu, muhayyilesine göre, bu rakamları hayalinde çok büyütebileceği gibi, fevkalâde küçümsiyebilir de. Onun için, bütün yanılma paylarını göze alıp, bugünün (1973) parasına çevirmeyi tercih ettim. 1 altın = 500 TL. hesâb edilmiştir.

dekanı), molla denilen büyük kadılar ve sancak beyleri (tümgeneral) ile eşit rütbede idiler. Yalnız protokolde, sancak beylerinden önce geliyorlardı. Aynı yasaya göre en kıdemsiz müderris, 20 akça alıyordu (ayda 36.000 TL.). Giderek 50 akçaya kadar yükselebiliyordu.

Fâtih devrinde medrese müderrisleri, dünyaca tanınmış, çok mâhim eserlerin müellifi bilginlerdi, birkısmı sonradan şeyhulislâm ve kazasker olmuşlardı. Fâtih Medresesi hakkındaki epey bilgi, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'in şu eserinde toplanmıştır: *Istanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç: Fâtih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı,* Istanbul Üniversitesi yayını, 1946. Müellif, eserini, Fâtih Külliyesi'nin son mezunlarından babası Tırnovalı Mustafa Enver Efendi'nin rûhuna ithâf etmiştir. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin müellifinin büyükbabası da, Fâtih Medresesi'nin son mezunlarındandır (medreseye girişi: 1878).

Süleymâniyye Medresesi (Üniversitesi)

Tam teşkilâtlı, bir çok ilimlerin yüksek tahsil vermek maksadıyle okutulduğu medreselere «külliyye» denilmiştir. Zîrâ bu tip medreseler, aslında «Fâtih, Süleymâniyye... Medreseleri» şeklinde anılmakla berâber, aslında bir çok medreseden meydana geliyordu. «Külliyye», onun için, «dârülfünûn» kelimesinden önce dilimizde, üniversite mânâsında kullanılmıştır. Fakat külliyye bazan, çok daha geniş mânâda da geçmektedir: Bir sultan camiî ve onun çevresinde aynı padişah tarafından yaptırılmış bütün yapılar (medrese, mekteb, imaret, hastahâne, kütüphâne, sebil vs.).

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın, Fâtih'ten bir asır sonra kurduğu Süleymâniyye Üniversitesi, Fâtih Üniversitesi'ni geçmiş ve imparatorluğun en yüksek ve geniş tahsil müessesesi olmuştur.

Süleymâniye rektörü, dârülhadîs müderrisi olan zât idi. Günde 100 akça alıyordu (ayda 135.000 TL.). Diğer fakülte dekanı durumundaki müderrislerin gündeliği 60 akça idi (Hammer, VI, 256-7).

Bugün Fâtih Medreseleri'nin tamamına yakını yok edildiği halde, Süleymâniyye Medreseleri'nin bir kısmı ayaktadır, fakat çok çeşitli işler için kullanılmaktadır: Yeryüzünün en yüksek İslâmî ilimler öğreten müessesesi olarak kurulan ve bugünki doktoraya eş öğretim yapan Dârülhadîs Medresesi'nin, bu fakültenin talebesine mahsus 19 odasına bugün göçmenler iskân edilmiştir; göçmenler çok iyi şekilde iskân edilmelidir ama, herhalde Mimar Sinan yapısı bir binaya değil. Süleymâniyye Külliyyesi'nin bir bina-

sı bugün Süleymâniye Kütübhânesi olarak kullanılmaktadır; bir çok vakıf kütübhâne burada birleştirildiği için, yeryüzünün en büyük yazmalar kütüphânesi olma yolundadır ve dünyanın hiç bir kütübhânesinde bu kadar Türkçe elyazması kitap yoktur. Süleymâniyye Külliyyesi'nin tâbhâne'si bugün Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, dârüşşifâsı ise askerî matbaa olarak kullanılmaktadır; bu iki yapı vaktiyle, Süleymâniyye Külliyyesi'nin tıb fakültesinin tatbikat hastahaneleri idi. Tıb tedris edilen medrese ile buna bağlı karşısındaki eczacılık öğretilen medrese bugün çok harap haldedir. Dârülhadîs medresesinin ders salonuna ise bugün bir ilkokul yerleştirilmiştir *(İlmiyye Teşkilâtı,* 33-4).

Müderrislerin Durumu

Osmanlı düzeninde, eğitim ve adalet hizmetleri, aynı şeydi. Her zaman için birinden diğerine geçmek mümkündi. Fakat yalnız kadı, yahut yalnız müderris olarak büyük şöhret yapanlar da olurdu. Dânişmendlik ve muîdlik derecelerini geçtikten sonra def'atan yüksek medreselere tâyin edilmek mümkindi, fakat nâdirdi. Umûmiyetle muîd, önce orta dereceli medreselerde ders verdikten sonra yüksek derecelere geçerdi. «Istanbul rüûsu = diploması» almak müşkildi. Bâzan Istanbul rüûsu imtihânına giren softanın jürisinde şeyhulislâm ve kazaskerler bulunurdu. Rüûsu, en yüksek müderris imzâlardı. Müderris, rüûs'ta, hangi müderristen rüûs veya icâzet (sertifika) aldığını, hocasının hocasını ve onun hocasını zikrederdi. Böylece ilmî bir şecere meydana getirilir ve bu şecere, çok ünlü bir bilginin adıyle, çok eski asırlara bağlanırdı. Tarîkatlerin mânevî şecereleri gibi...

Tarîkatlerdeki mürşid-mürid geleneği, ulemây-ı rüsûm'u yetiştiren medrese öğreniminde de vardı. Hoca-talebe münasebeti bugünki gibi değildi, çok sıkıydı. Hoca, talebesine her bildiğini verebilmek için çok büyük gayret gösterir ve yetiştirdiği talebe ile iftihâr ederdi. Her namlı müderris, kadı, kazasker ve şeyhulislâmın biyografisine, kimden rüûs aldığı ehemmiyetle yazılırdı. Bugün de şeyhulislâm, kazasker, ilim ve politikada ad bırakmış müderris ve kadıların hangi müderristen diploma aldıklarını, tarihlerdeki bu kayıtlar sayesinde biliyoruz.

XVII. asırda yalnız sahn-ı semân müderrislerinin sayısı 48 iken, sonraları bir misli arttı.

Artık tamamen Batı tarzında her türlü okulun açılmış olduğu 1880'lerde bile imparatorlukta pek çok orta ve yüksek dereceli medrese vardı : ibtidây-ı hâric derecesinde pek çok, hareket-i hâ-

ric 40, ibtidây-ı dâhil 48, hareket-i dâhil 32, mûsıla-i sahn 88, sahn-ı semân 8, ibtidây-ı altmışlı 48, hareket-i altmışlı 32 medrese ve bunların üzerindeki 4 derecede de epey medrese (*İlmiyye Teşkilâtı*, 59, not).

Kadılığa geçmek istiyen bir müderris, 20 ilâ 30 akçalık ise kazâ (ilçe) kadılığına, 50 akçalık müderris ise 150 akçalık sancak (vilâyet) kadılığına, 60 akçalık müderris ise «mevleviyyet» denilen 500 akçalık eyalet kadılığına tâyin olunabilirdi.

İlmiyye'nin Bozulması

XVI. asırdan sonra öğretimin ve müderrisin seviyesinin düştüğü ve XVIII. asırda iyice gerilediği bir vâkıadır. Eski müderrislerin değil, asistanların bile ne seviyede olduklarını Koçi Bey, şöyle anlatır :

«1003(1594) târîhine gelince, sahn mu'îdleri'nin, şimdiki müderrisler kadar vaka' ve î'tibârı vardı ve dânişmend olup nice zamân medârisde iştigaal-i ilm etmeyince mülâzım yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icâzetsiz dânişmendini almazdı. Ve tarîk-ı ilm fevka'l-â'de pâk-ü mazbût idi. Ol sebebden içlerinde câhil ve ecnebî olmayıp, herbiri yolu ile gelmekle, eğer kuzât(kadılar) ve eğer müderrisînden cümlesi, ilm-ü dîni mükemmel, ırz-u vakaar sâhibi âdemler olup, müderrisliği hâlinde ilm-i şerîfe ve mansıbı(kadılığı) hâlinde dîn-ü devlete istikaamet ile hıdmet edip, ibâd'Ullaah'a (halka) nef'-i mahz olurdu. Nihâyetü'l-emr 1003 târîhınden beri bu intizâm bozulup, mukaddemâ, şeyhulislâm olan Sun'Ullaah Efendî, bir kaç def'a bî-vech(sebepsiz) mâ'zûl olup(azledilip) ve kaadî-askerler dahi tez tez mâ'zûl olmakla, yerine gelen, azl havfına(korkusuna) düşüp, vükelây-ı devlet ile müdârâya (iyi geçinmeye) muhtâc olup, huzûr-ı hümâyûn'da hak sözü söylemekden kaldılar, ve herkesin ri'âyet-i hâtırına mukayyed oldular».

III. Selim, Nizâm-ı Cedîd'e başlayınca, medreseye ve müderrise de çekidüzen vermek için çok çalıştı. Şeyhulislâma gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda (Başbakanlık Arşivi, sandık XLII, hat no. 14), rüûs alacak softanın imtihanına çok dikkat edilmesini ihtâr ediyordu.

«Tafra» arttı. İlmiyye mensûbunun, belirli kademelerde hizmet görmeden bir veya bir kaç derece atlayıp terfî etmesine «tafra» denilmektedir («tafra satmak» buradan gelir). XVII. asra kadar da tafra vardı, fakat büyük istidat sahiplerine mahsustu. XVII. asırdan itibâren daha çok, iltimas sahiplerine veya ünlü ilmiyye ailelerinin çocuklarına mahsus hâle geldi.

Müderrisin dersine devâmı da bozuldu. Medreselerin ekserisi vakıf şartlarına göre, dersine gelmiyen müderris, o günün yevmiyesini alamazdı ve bütün müderris maaşları, yevmiye (gündelik) hesabıyle ayda bir ödenirdi. Son zamanlarda, derse gelmediği hâlde tam maaş alan müderrisler çoğaldı. Tabiî bu durum, daha çok, vakıfların bozulmasıyle ilgilidir.

Softa Hareketleri

Fakat asıl bozukluk, «softa» denilen medrese talebesinde idi (softa, «sûhte» kelimesinin Türk ağzında aldığı şekildir).

XVII. asrın ilk yarısındaki Celâlî hareketlerine, geniş ölçüde softalar katılmışlardır (M. Cezar, *Levendler,* 198-209). Bunun çeşitli sebebleri vardır. Başta işsizlik gelmektedir. XVII. asır başlarında Anadolu'da medrese sayısı, devlet ihtiyacının çok üzerine çıkmıştı. Hayır sahipleri, boyuna medrese inşa ettirmişlerdi. Aslında bu medreselerden yüksek dereceli olmıyanları bitirmiyenin, rüûs alamıyanın, harcadığı yıllar az çok boşa gidiyordu. Zîrâ ne müderris, ne kadı olamıyordu. Cami ve mescit görevleriyle yetinmek mecburiyetinde kalan softa, bu görevlerde de pek çok adam bulunduğu, o kadar yıl okuduktan sonra esnaflık yapmak da —o zamanın telâkkisine göre— kendisine ağır geldiği için, Celâlî hareketlerine katılıyordu. Enderûn Saray Üniversitesi'nden yetişenlerin en yüksek mansıbları, beylerbeyilikleri, sancak beyliklerini almaları gittikçe fazla göze batıyordu. Celâlî hareketleri biraz da «Anadolu Anadolulular'ındır» prensibini savunuyordu. Olayları incelerken bunu hissetmemek imkânsızdır.

Yüksek medrese mezununun bile müderris veya nâib (hâkim) olmak için sıra beklediği, orta medrese mezununun ise bir camide görev alabilmek veya benzeri bir iş bulabilmek (mâliye, kalem işleri vs.) için daha çok zaman harcadığı, bu okumuş kitlenin memuriyet dışında bir sahaya sevk edilememesi, buhran doğurmuştu. Gerçi çoğu imaretlerde yiyip oturuyordu. Fakat bu onlar için tabiatiyle yeterli değildi. Çoğu, bir görev alıncaya kadar cerr'e çıkıyorlardı; yâni Anadolu köylerini dolaşıp vaaz ediyor, ders veriyorlardı. Karşılığında köylü, cerre çıkmış softaya, yiyecek, yatacak, bâzan hayvan ve para veriyordu. Ama bu da yeterli olmamaya başladı. Nihayet softaların, takım takım, Celâlî eşkıyâ birliklerine katıldıkları görüldü. Aydın işsizliği başlamıştı.

Medrese tahsilinin yıllar yılı süren meşakkatini çekemiyen softalar, tahsillerini yarıda bırakıp bu çetelere katılmıya başladılar. Aslında iddia ettikleri gibi «talebe-i ulûm» değillerdi, medre-

sede beş on yıl okumuş, daha fazla okuyamamış ders kaçakları idi. On-yirmisi bir arada bir köye dalıyor, gûyâ ders okutuyor, bir müddet sonra, emeklerine karşılık (?!) para istiyor, koparabildiklerini alıyor, alamayınca bazan zorbalığa baş vuruyor, köy kızları ile zorla evlenmiye kalkıyor, biribirlerinin nikâhını kıyıyor, daha da ileri gidenleri, cana kıyanları oluyordu.

Dîvân-ı Hümâyûn, böyle softalar hakkında Anadolu'ya gönderdiği ilk emirlerde, bunlara talebe muamelesi yapılmasını, çok sert cezalar verilmemesini bildirdi. Fakat yıllar geçip iş çığırından çıkınca, Dîvân'ın emirleri sertleşti. Köy basan softalara tamamen eşkıyâ muamelesi yapılması (yâni yakalanıp asılmaları) emredildi.

Köylü, her zaman için, beş on yıl medresede okumuş bu gençlere kız verip onları benimsemiye hazırdı. Fakat softalar, imarette bedava yemek yemiye alışmışlardı. Çiftçilik etmek istemiyorlardı. Bâzıları köylerde kalıp köy mektebi hocalığına tenezzül (!) ediyor, fakat el emeğiyle yaşamayı tercih edene pek rastlanmıyordu. Giderek, köy kızlarıyle nikâhlanmıya bile tenezzül etmeyip, sadece yakaladıklarının ırzına geçenler çoğaldı. Bu durumda, âsâyişi sosyal tedbir almaktan çok askerî kuvvetle mutlaka sağlamak istiyen sadrâzam ve padişahlar, Anadolu'da pek çok kan döktüler ve Celâlîlik'le yakından uzaktan ilgili olanların canlarını kurtaramadıkları görüldü (Kuyucu Murad Paşa, IV. Murad, Köprülü Mehmed Paşa vs.).

Tabiî IV. Murad, Köprülü gibi adamların, mes'elenin sosyal cephesini kavrıyamadıkları iddia edilemez. Ama ne sebeple olursa olsun, âsâyişin ihlâline, köylünün can, mal ve ırzıyla oynanmasına göz yummaları kabil değildi. Celâlîleri askere alıp, hattâ bunların başlarına subaylık, hattâ generallik verip Almanya cephesine, devletin devamlı denecek şekilde savaştığı devletlere karşı sevk etmek, bir kaç defa tecrübe edildiyse de, ekserisinden iyi netice alınmadı. Zîrâ Celâlîler, asker olmak istemiyorlardı; serseri yaşamıya alışmışlardı, disiplinden nefret ediyorlardı. Harb meydanından ve çoğu, muhârebe meydanına gelmeden önce kaçıyorlardı. Orduda panik unsuru oluyorlardı. Celâlîlikte içkiye alışmışlardı. Orduda içki içmekse, çok büyük suçtu.

Kuyucu Murad Paşa, Celâlîler'i iyice ezdikten sonra, serseri softalar, köye çıkmaya cesâret edemediler. Bu sefer, medreselerinin bulunduğu şehirlerde âsâyişsizlik olaylarına sebeb oldular. Tabiî şehir sıkı disiplin altına alınmış olduğu için, orada cana, mala ve ırza tecâvüz etmek kolay değildi. Bunu ancak ordu büyüklüğünde çok büyük Celâlî çeteleri yapabiliyorlardı. Ancak okumak-

tan bıkan softa, medresesi ile ilgisini kestiği an aç da kalacağından, devamlı bir ahlâksızlık unsuru hâlinde kalıyordu.

1613'te Anadolu Beylerbeyisi Tekeli (Antalyalı) Mehmed Paşa, Anadolu'yu tarıyarak eşkıyâlık veya ahlâksızlık eden softaları cezalandırdı. Bu tarihte Dîvân-ı Hümâyûn, Istanbul ve Edirne ile Bursa şehirleri dışında, üç büyük üniversite şehri dışında hiç bir şehirde medrese talebesinin softa kılığı ile gezemiyeceğini emretti ve emir, bütün sancak beylerine gönderildi.

1618'de Anadolu beylerbeyisi Hüseyin Paşa, tekrar softaların teftişine memur edildi. Bu tarihten sonra softa hareketleri yatıştı ve 1660'lardan sonra münferit olaylar hâline düştü. Fakat bu hareketlerden, Batı ve Orta Anadolu ilim hayatı çok zarar gördü. Bu hareketlerin bulaşmadığı Doğu Anadolu'dan, bir kısmı Kürd olan medreseliler, Anadolu, hattâ Istanbul'a gelip, bilgiçlik taslamaya başladılar.

Dîğer Medreseler

Her şehirde ne kadar medrese olduğu, coğrafya kısmında görülecektir. Meşhur Ezher Üniversitesi'ni de, Kahire'yi anlatırken anlatacağız. Büyük ilmiyye mansıblarının Fâtih ve Süleymâniyye üniversiteleri mezunlarının inhisarında olduğu az bir mübalâğa ile söylenebilir. Bursa ve Edirne'den mezun olanlar da bazan çok yüksek mansıblara kadar yükselebiliyorlardı. Diğer yüksek medrese mezunları, daha mütevâzı görevlerden, nâdiren ileri gidebiliyorlardı. Fakat Istanbul'dan mezun olup en yüksek mertebelere çıkanların en büyük kısmı da Batı ve Orta Anadolu çocuğu idi. Daha az sayıda Rumelili ve Karadenizli vardı.

Yemen ve Irak'ta, Şiî medreseleri bile vardı. En meşhurları, Bağdad yakınlarındaki Necef medresesi idi ki, üniversite mahiyetindeydi. Buranın husûsiyeti, bütün medreseler Türkçe + Arabca öğretim yaptıkları halde, Necef'te tedris dilinin Farsca olması idi. Farsca öğrenmek istiyen Sünnî Türk ve Arablar'ın da buraya devâm ettiği olurdu.

Türk dilinin halk tarafından konuşulmadığı, yalnız yüksek tabaka tarafından bilindiği ülkelerden biri olan Şam şehrinde de bir Süleymâniyye Medresesi vardı. Bu da Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından —Istanbul'daki gibi— Mimar Sinân'a yaptırılmıştı. Büyük vakıfları vardı ve Istanbul'daki Süleymâniyye'de olduğu gibi bir külliyye içinde bulunuyordu (Evliyâ, IX, 541). Şam'da 700 ilkokul ve orta öğrenim veren daha hayli medrese bulunuyordu.

Namlı iki medrese de, sofu Türk müderrislerinin Istanbul'u, Edirne'yi falan bırakıp ders vermeyi daha sevap saydıkları için rağbet ettikleri Mekke ve Medîne Medreseleri idi.

Medreseleri Islah Teşebbüsü

1908 Meşrutiyeti'ne kadar medreseler, geleneksel öğrenim veren ve dini ilimler öğreten okullar hâlinde kaldı. Tabii ilimler, felsefe, yüksek matematik gibi dersler, çoktan kaldırılmıştı. Zâten bir, bir buçuk asırdan beri pek çok Batı usûlü okul açılmıştı. Artık medreseden sadece din adamı yetişiyordu. Meşrutiyet'ten sonra, medreselerin, asrın yüksek din adamı yetiştirmekte bile pek kifayetlı olmadığı görüldü. Bilhassa büyük fikir adamı Muhammed Abduh'un Ezher Üniversitesi'nde (Kahire) yaptığı ıslahatın, Istanbul medreselerine de tatbik edilmesi akımı ağır bastı. Bu işi bilhassa Şeyhulislâm Ürgüblü Hayri Efendi ele aldı. Gerek medreseleri, gerek vakıtları duzeltmek ve yenilemek için çok çalıştı *(İlmiye Teşkilâtı,* 267-70).

29 eylûl 1914 tarihli kanunla Hayri Efendi, medreselere Batı dili (talebenin seçimine göre Fransızca, Almanca ve İngilizce) ve Farsca'yı —liselerde olduğu gibi— mecbûrî ders şeklinde koydu. Ayrıca liselerde okutulan bir çok ders de medreselerin orta kısmında okunacaktı (biyoloji, fizik, kimya, matematik, iktisat, felsefe vs.). Arabca'ya ve dini ilimlere ağırlık verilecekti. Yüksek kısımda ihtisas dersleri okunacaktı. Bitirenlere eski «Istanbul rüûsu»na eşit icâzet-nâme verilecekti. Yüksek kısımdan sonra, doktoraya eşit yüksek ihtisas kısmına devâm edilebilecekti. Bu kısım, Süleymâniyye Universitesi'nin klasik dârülhadîs kısmına tekabül ediyordu. Yüksek ihtisas tefsîr ve hadîs, yahut fıkh (İslâm hukuku) veya kelâm (İslâm felsefesi) - felsefe - tasavvuf dallarında yapılacaktı. Doktora yapılan kısma «medresetü'l-mütehassısıyn» deniliyordu. Bu medrese, yalnız müderris, yüksek din adamı yetiştirecekti. Nâib ve kadı (şer'î hâkim) yetiştirmek için, eski Muallimhâne-i Nüvvâb, «Mekteb-i Kuzât» (sonra : Medresetü'l-Kuzât) adı altında geliştiriliyordu («kadı»nın Arabca'da çoğulu «kuzât» gelir).

Bu okulun nüvesi, 1854'te Şeyhulislâm Meşreb-zâde Ârif Efendi'nin, I. Abdülmecîd zamanında Süleymâniye'de kurduğu «Muallimhâne-i Nüvvâb» idi; ilk müdürü Abdüllatîf Efendi idi. 1885'te adı «Mekteb-i Nüvvâb» oldu. 1908'de «Mekteb-i Kuzât», 22 aralık 1909'da da «Medresetü'l-Kuzât» oldu. Bu okul 3 yıldı. İlk mezunları, 1856'da 10 kişi olarak okuldan çıktı. 3 ocak 1914'te medrese, yeni-

den düzenlendi. Bu yüksek okula alınacak talebenin 20 yaşını bitirmiş ve 35 yaşından gün almamış olması îcâb ediyordu. 14 dersten yapılacak yazılı imtihanı verebilen, bu yüksek medreseye girebiliyordu. Tahsil 4 yıldı. Geniş ölçüde her türlü hukuk okutuluyordu. 1914 yılında bu okul, 99 mezun verdi. Binası, bugünki Istanbul Üniversitesi Kütübhânesi olan yapı idi. Aynı yıl, lise mezunlarının bu medreseye imtihansız alınması kabûl edildi. Medresetü'l-Kuzâttan çok değerli hukukçular yetişmiş ve bunlar temyiz, ceza, ticaret ve hukuk hâkimleri olarak, cumhuriyet devrinde de uzun yıllar hizmet etmişlerdir. Bu okulun 1876 mezunlarından Abdurrahman Nesîb Efendi, 1911'de şeyhulislâm olmuştur. Kazaskerliğe kadar yükselenler de vardır.

Şimdi, 1916'da, çok daralmış ve yıkıma çok yaklaşmış imparatorluktaki en yüksek 2 medresenin durumunu görelim (*İlmiyye Sâl-Nâmesi,* 174 v.dd.) :

1916'da En Yüksek 2 Istanbul Medresesinin Teşkilâtı

Dârü'l-Hılâfeti'l-Aliyye(Istanbul) Medresesi : Medresetü'l-Mütehassısıyn : Müdîr-i umûmî Hüseyin Avni Efendi (mûsıla-i Sahn, IV. Osmânî), kâtib Mehmed Ali Efendi (devriyye mollası).— Kısm-ı Âlî(yüksek kısım) : Müdîr-i umûmî Mehmed Şükrü Efendi (hareket-i hâric), dâhılıyye müdürü Şâkir Bey (mîralay), birinci sınıf müdürü Mustafa Hilmi Efendi (ibtidây-ı hâric), 2. sınıf müdürü Mahmud Nedîm Efendi (ibtidây-ı hâric), 3. sınıf müdürü Mehmed Muhyiddîn Efendi(ibtidây-ı dâhıl), 4. sınıf müdürü Mehmed Tevfik Efendi(hareket-i hâric) (sınıflar Fransa'da olduğu gibidir, «birinci sınıf» demek «son sınıf» demektir); müdîriyyet-i umûmiyye kâtibi Hâfız Mustafa Şevkı Efendi (Bursa müderrisi, IV. Osmânî), birinci sınıf kâtibi Abdullah Efendi (hareket-i hâric), 2. sınıf İbrahim Efendi (hareket-i hâric), 3. sınıf Sâlih Efendi (hareket-i hâric), 4. sınıf Mehmed Râşid Efendi (hareket-i hâric).— Şûbe müdürleri : 8 ibtidây-i hâric müderrisi şûbe müdürü. —Hey'et-i tedrîsiyye(profesörler) : 8 tefsîr, 9 hadîs, 2 usûl-i hadîs, 8 fıkh, 8 usûl-i fıkh, bir fıkh tarihi, 2 kelâm tarihi, 5 kelâm, 3 Arab edebiyatı (bunlardan biri meşhur İsmail Sâib Sencer), 3 felsefe, 7 hukuk, 3 hılâfiyyât müderrisi.— Tâlî Kısm-ı Sânî : Müdîr-i umûmî Mehmed Fehmi Efendi (hareket-i hâric), dâhılıyye müdürü Ahmed Efendi (bahriyye yüzbaşısı), 5. sınıf müdürü Mehmed Remzi Efendi, 6. sınıf müdürü(boş), 7. sınıf müdürü Ahmed Nazıyf Efendi, 8 sınıf müdürü Ahmed Muhtâr Efendi, 7 şûbe müdürü, 5 kâtib, hey'et-i tedrîsiyye : 2 tefsîr, 5 hadîs, 7 fıkh, 2 usûl-i fıkh, bir kelâm, 3 nahv(Arab grameri), 6 belâgat, bir ferâiz, bir Arabca kitâbet, 3 mükâleme-i Arabiyye(Arabca konuşma), 2 mantık, bir âdâb, bir vaz', bir siyer-i Nebevî(Peygamber'in biyografisi), bir dinler tarihi, 2 hikmet-i tabîiyye(fizik), 2 hendese(geometri), 3 Türk edebiyatı, bir mihanik (mekanik), 2 kimya, 3 Osmanlı tarihi, bir hey'et (astronomi), bir ilm-i terbiyye(pedagoji), bir ilm-i ictimâ(sosyoloji, bu dersi meşhur bilgin İzzet Bey vermektedir), bir hıfzısıhha, bir ilm-i ıktisâd(ekonomi) müderrisi(Osmanlı tarihi okutanlardan biri meşhur Ahmed Refik Altınay'dır, müder-

risler içinde daha pek çok eser sahibi ve sonradan Istanbul Üniversitesi'nde profesörlük eden bir çok isim vardır).— Tâli Kısm-ı Evvel : Müdîr-i umûmî Receb Efendi(ibtidây-ı hâric), dâhıliyye müdürü İsmail Bey(binbaşı), 4 sınıf müdürü, 16 şûbe müdürü, 2 müdir-i umûmî ve 4 sınıf kâtibi; hey'et-i tedrîsiyye : 4 *Kur'ân,* 5 hadîs, 14 peygamberler, İslâm tarihi, 4 Farsca, 3 hukuk, 9 Türkçe, 3 fen, bir sosyoloji, 5 matematik, 2 cebir, 3 umumî coğrafya, 2 Türkiye coğrafyası, 5 hutût(eski yazı çeşitleri), 9 sarf ve lugat, bir kimya, bir fizik, 2 hendese, 2 hıfzıssıhha, 3 ziraat, bir ekonomi, 2 Türk tarihi (Kaymakam (IV. Osmânî, III. Mecîdî) Necîb Âsım (Yazıksız) Bey ve Ârif Bey, sâlise), 3 Osmanlı tarihi (biri : Efdalüddin Necâti (Tekiner) Bey) müderris ve muallimi.— Talebe sayısı : 1.354 (kısm-ı âlî'de 173, kısm-ı sânî'de 301 ve kısm-ı evvel'de 880).— Ayrıca medresenin 10 müfettişi vardır; müfettişler içinde çok meşhur isimler bulunmaktadır : Müfettiş-i umûmî Dr. Abdülhak Adnan(Adıvar) Bey, müfettiş Ağaoğlu Ahmed Bey vs.

Medresetü'l-Kuzât : Müdür Ahmed Muhtâr Efendi (Istanbul, III. Mecîdî), muâvini Şâkir Efendi (mahrec, III. Mecîdî), kâtib Ahmed Hamdi Efendi(müderris); hey'et-i tâlimiyye : Mûsâ Kâzım Efendi (eski şeyhulislâm, I. Mecîdî), Ali Haydar Efendi (Anadolu, III. Osmânî, I. Mecîdî), Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî), Evliyâ Efendi (Anadolu, II. Osmânî), Es'ad Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), Tevfik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), Mustafa Rızâ Efendi (Istanbul), Zıyâ Bey (mütemâyiz), Seniyüddîn Efendi(Başak) (III. Osmânî), Kâmil Efendi(Haremeyn) ve daha aşağı rütbelerde 31 müderris ve muallim.

Nihayet İttihad ve Terakki Hükûmeti, Kudüs'te, Salâhuddîn-i Eyyûbî Medresesi diye bir İslâm üniversitesi açmak üzereydi, fakat Büyük Harb engel oldu. Bu müessese, Arab ve İslâm âlemi üzerinde hılâfet nüfuzunu muhâfaza edecek ve bütün dünyadan Müslüman talebe çekecekti. Zîrâ Istanbul'da üniversite seviyesindeki medreseler, hemen hemen Türkler'in inhisârında idi.

VIII

MEDRESE DIŞI EĞİTİM

İlk Öğretim

İlkokulun gayesi, Türkçe okuyup yazmak, aritmetik, iyi yazı yazmak(hat), *Kur'ân* okuyabilmek, lüzumlu din ve *Kur'ân* bilgileri verebilmekten ibaretti. Binaenaleyh bugünki ilköğretimden geriydi. Klasik devirden sonra, Tanzimat'tan sonraki devirlerde, bugünkilere benzer ilkokullar açıldı. Fakat gene de yüklü müfredat yoktu. Şu veya bu ilkokulda, öğretmenin Farsca da okuttuğu gibi şeyler duyulur ve o okula rağbet kazandırırdı. Fakat bunlar istisnâî ve fantezi şeylerdi. Klasik ilkokul, tarif ettiğimiz gibiydi.

İlkokula sadece «mekteb» denilirdi. Öğretmene de «hoca». Bu kelime, Tanzimat'tan sonra «muallim» veya «muallime» oldu.

Bâzı âileler çocuklarını ilkokula bile vermez, sadece *Kur'ân* kurslarına gönderirlerdi. Bu kurslarda ilerliyenler, medresenin ilk basamaklarına girebiliyorlardı. Fakat bir iki yıl devâm edenler, ilkokul tahsilini bile elde edemiyor, hattâ okuyup yazamıyorlar, *Kur'ân*'ı sathî şekilde okumayı, daha doğrusu ezberlemeyi öğrenebiliyorlardı. İlerliyenler, hâfız olabiliyor, yâni *Kur'ân*'ın tamamını ezberliyorlardı. «*Hâfız*» unvanını alabilmek için, bir jüri önünde imtihan geçirmek şarttı (bugün de öyledir).

«Mekteb» veya «mahalle mektebi» denilen ilkokulda öğrenim, karma idi. Fakat kız çocuklar ayrı sıralarda, erkek çocuklar ayrı sıralarda otururlardı. Hoca, nâdiren kadındı ve «hoca hanım» denilirdi (Tanzimat'tan sonra hanım hocalar pek çoğaldı).

Bir ve bir kaç hocalı mektebler vardı. Bâzılarında ayrıca güzel yazı öğrenmek için bir hüsn-i hat öğretmeni bulunurdu. Hocaların büyük kısmı, medreselerin orta kısımlarını bitirmiş kimselerdi.

Çocuk, 4 ilâ 6 yaşında mektebe verilirdi. İlk öğrenim umumîyetle 4 yıl olmakla berâber, 6 yaşından küçük verilenler ekseriya daha çok okurlardı. Çocuğun okula başlaması merasimli, mühim bir işti. «Âmîn Alayı» denilen töreni gerektirirdi.

«Dârüttâlîm», «muallim-hâne» gibi adlar verilen, padişah vakfı, mühim tedrisatta bulunan ilkokullar da vardı. Büyük şehir-

lere mahsustu, Istanbul'da bile bir kaç tane idi. Vakfın şartlarına göre buraya devâm eden fakir çocuklara yiyecek, içecek, giyecek, ayrıca harçlık verilirdi. Böyle vakıf geliri olmıyan mektebte fakir çocukların yiyip içmesi, elbise ve kitabı, aynı okulda çocuğu bulunan varlıklı ailelere aitti. Tabiî bu hususta hiç bir mecburiyeti yoktu. Fakat varlıklı bir ailenin, çocuğunun mekteb arkadaşı fakir çocuğun ilk tahsilini üzerine almaması, görülmüş şey değildi. Böyle görülmüş, böyle alışılmıştı.

Mektebler —medreseler gibi— istisnasız vakıf yâni hayır eseri olduğu için, zamanla vakıf gelirleri azalanların hocalarına çok az para verilebiliyordu. Böyle mekteblerde çocukları olan varlıklı ailelerin, hocaya ayda belirli bir şey vermeleri de, aynı derecede değişmez bir gelenekti. Bâzı aileler, mektebin odununu, ders malzemesini, çocukların yemeğini te'mîn eder veya hocanın kışlık erzakını gönderirlerdi.

Binaenaleyh, Osmanlı düzeninde, parasız ilköğretim olduğunu iddia etmek kolay değildir. Hiç olmazsa varlıklı aileler için böyledir. Fakat yoksul çocuk, o zamanın sosyal şartları içinde, mutlaka bedâva tahsil yapmakta, üstelik yiyip giyinmesi sağlanmakta, çok defa ailesi çok fakirse, ailesine de yardım edilmektedir.

Tek tip ilkokul yoktu. Zîrâ vâkıf(vakf eden kişi) nasıl arzu etmişse, o şekil ortaya çıkmıştı. Sosyal şartlar değişik olduğu gibi, bâzı vakıf kurucular, okulun müfredâtını bile düzenlemişlerdi. Yavuz Sultan Selîm'in annesi Dulkadıroğlu Ayşe Hâtûn'un Trabzon'da yaptırdığı mektebde, vakıf şartı olarak, talebeye günde iki öğün yemek veriliyordu (Hâtûniyye Mektebi). Bir çok ilkokulda musiki de öğretiliyor, istidat gösterenler ayrıca himaye ediliyordu. En büyük bestekârlardan olan ve kısaca «Dede Efendi» diye anılan Hammâmî-zâde İsmail Dede, böyle ilkokul talebesi iken musiki istidadı ve güzel sesi ile dikkati çekerek o yaşta ciddî musiki eğitimine sokulmuştu. Meşhur bestekârlarımız arasında böyle epey örnek daha vardır. En büyük şarkı bestekârı olan Hacı Ârif Bey de ilkokulda «keşfedilerek» musiki eğitimine tâbî tutulmuştur.

Aynı şekilde hattatlığa istidat gösterenler de, ciddî bir hat hocasından ders alıp ilerliyebilmesi için her türlü kolaylık sağlanırdı. Binaenaleyh, klasik Osmanlı ilköğretiminde san'atın tamamen ihmal edildiğini söylemek mümkin değildir.

Bâzı ilkokullar da, Arabca ve Farsca öğretmekle meşhurdu. Bu dillerden birini çok iyi bilen bir hocanın bulunduğu böyle okullar çok büyük rağbet sağlardı. Daha çok «Feridun Bey» diye tanınan meşhur edîb Dâmâd Ahmed Feridun Paşa'nın Istanbul'da güzel bir bahçe içinde yaptırıp mühim gelirler vakfettiği ve «Mual-

lim-hâne-i Sübyân» adını verdiği ilkokulda, çok iyi «Türkî ve Fârisî ve Arabî» öğretilmesini şart koşmuştu. I. Abdülhamîd'in 1781'de yaptırdığı bir ilkokulda da vakıf sahibi padişah, Arabca ve Farsca'nın iyi öğretilmesini şart koymuştur (F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesi,* 6-9).

Bâzı cami ve mescidlerin yanında «dârü'l-kurâ» denilen ciddî *Kur'ân* kursları vardı. Bunların bâzılarında muktedir hocalar bulunur ve iyi Arabca öğretirdi. Fakat çoğu, Arabca bilmiyen, *Kur'ân*'ı anlamıyan, yalnız ezbere bilen hocaların elindeydi. Ama halk, iki tip hocanın şöhretini derhal öğrenir ve sofu aileler çocuklarını, böyle bir hocanın bulunduğu dârülkurâ'ya göndermeyi tercih eder, hiç mektebe yollamazlardı. Dârülkurâ'yı bitirenlerden istidadı olanlar, dârü'l-huffâz'a devam edip hâfız çıkarlardı. Hâfızlık, sesi iyi olduğu takdirde, çok kazançlı bir meslekti. Fakat yetişmiş bir hâfız ve müezzinin mutlaka çok iyi musiki eğitiminden geçmesi şarttı. Musiki öğrenmiyen hâfız ve müezzinin istikbâli yoktu. Hâfız ve müezzinlerden, pek çok ve büyük bestekârlar çıkmıştır.

İlkokulda dayak meşrûdur. Falaka, deynek, hocanın takdirine göre tokat vardır. Zaten yalnız her derecede medresede dayak yasaktır, zîrâ medresede eğitim görülmemekte, ilim yapılmaktadır (bu gibi cümlelerle kendi fikrimi değil, devrin telâkkisini dile getiriyorum). Medrese dışındaki bütün eğitim müesseselerinde, hattâ Has Oda sınıfı def'aten general çıkaran meşhur Enderûn-ı Hümâyûn'da da dayak vardır, hattâ kaidelere bağlanmıştır. Medresede, tek ceza ihraçtır. Bu hususta tek takdir de müderrisindir. Ama kovulan bir softa, başka bir medrese müderrisine kendisini kabûl ettirebilirse, orada tahsiline devâm edebilmektedir.

Hocanın, talebe üzerindeki yetkisi büyüktür, ana babası derecesindedir («eti senin, kemiği benim!»).

Cumhuriyet devrinde propaganda edilmiye çalışıldığı gibi hoca (ilkokul öğretmeni), cahil değildir. Bilgilidir ve çok bilgilileri de az değildir. Çöküş devri olan Tanzimat'tan hemen önceki yıllar için Hellert'in şehâdeti şöyledir *(Atlas de l'Empire Ottoman,* 52b) : «Maîtres ordinairement fort instruits. Constantinople possède autant détablissements d'instruction publique qu'aucune autre capitale = İlkokul öğretmeni umumiyetle iyi yetişmiştir. Istanbul, dünyanın bütün başkentlerinden daha fazla eğitim ve öğretim müesseselerine sahiptir».

Hoca saygıya değer, saygı gören, iyi maaş alan bir insandır. Sadrâzam Dâmâd Râgıb Paşa'nın vakfettiği ilkokulun öğretmeni günde 20 akça almaktadır ki bugünki parayla ayda 13.500 TL. kadar eder. Tabiî bütün hocalar bu parayı alamamaktadır. Bu, bü-

yük bir sadrâzamın vakfıdır. Zengin vakıfları olmıyan okullarda, hoca, zengin talebe velîlerinin himayesine muhtaçtır. Müfredat birliği hiç olmadığı gibi, hocaların maaş durumları arasında da çok büyük farklar vardır.

İlk Öğretimin Yaygınlığı

İlk öğretim çok yaygındır. İmparatorluk, her erkek çocuğu bu eğitimden geçirecek şekilde teşkilâtlandırılmıştır. Kız çocuklar, daha yüksek bir tahsili ancak hususî şekilde yapabildikleri ve bu da varlıklı ailelere münhasır kaldığı için, çok defa hiç ilkokula gitmemektedirler. Gidenler daha çok orta halli ve fakirce ailelerin kızlarıdır. Zengin aileler kızlarına, ilk tahsili de evlerinde, konaklarında verdirmektedirler.

XVI. asırda çok yaygın olan ilk öğretim, XVIII. asrın ikinci yarısında azalmış ve bozulmuştur. Bu bozukluk, bir asır kadar sürmüştür. Tanzimat'tan sonra, bilhassa II. Abdülhamîd devrinde yaygınlaşmıştır. Ahmed Emin Yalman'a göre, XIX. asrın son çeyreğinde (1875-1900) okuma yazma bilme nisbeti Türkiye'de bu 25 yıl içinde tahminden 3 misli artmıştır (B. Lewis, *The Emergence,* 462).

Kaanûnî devrine ait Fransız seyyahı Belon'un şehâdeti (II, 180v) çok açıktır : Her köyde mutlaka bir mekteb vardır ve yalnız oğlanlar değil, kızlar da okumaktadır.

XVII. asır ortalarında —banliyöleri hâriç— Istanbul'da 1.993, Amasya şehrinde 200, Erzurum şehrinde 110 «sıbyân mektebi» vardır. Her şehirde ne kadar okul olduğunu, coğrafya bahsinde ayrıca göreceğiz. Yalnız burada, okuyucunun mübalâğalı bir fikre kapılmaması için şunu söylemeliyim, ilkokullardaki talebe sayısını, bugünkilerle mukayese etmemelidir. Bir ilkokulda öğretmen sayısı da azdır ve bir kaçı geçmemektedir, basit mahalle ve köy okullarında bu sayı ekseriya bir, bazan ikidir. Ortalama bir ilkokulda 100'den az çocuk okumaktadır. 20-30 talebesi olanlar da vardır. Kalabalık olanları azdır. Sistem budur.

Padişah ve vezir vakfı olan mektebler tabiatiyle çok şanslıdır. Zîrâ vakıf gelirleri çoktur. Meselâ Evliyâ Çelebî'nin Edirne'yi anlatırken söylediği gibi, bu şehirde padişah vakfı 14 ilkokul vardır. Herbirinin talebesine yılda bir defa bayram arifesinde elbise ve yıllık harçlık verilmektedir. Böyle okulların öğretmenleri de çok yüksek maaş almaktadır.

Kahire ve çevresinde XVII. asrın sonlarına doğru 6.176 ilkokul vardır; fakat bunların ancak sultan vakfı olanları kalabalık

öğrencisi olan kuruluşlardır; gerisi herhalde on yirmi otuz çocuğu okutan basit mahalle okullarıdır. Kahire'de fellâh çocukları da okula gitmektedir. Aritmetik ve hüsn-i hat da okutulmaktadır. Hocalar içinde Anadolulu Türkler de vardır (Evliyâ, X, 234-5).

Türk Eğitiminin Üstünlüğü

Bilhassa XVI. asırda Türk eğitimi, dünyanın en mükemmel, en pratik, en yüksek, en iyi eğitimidir. Hoca ve talebenin sosyal şartları, fevkalâdedir. Hiç bir zaman erişilmemiş ve erişilemiyecek seviyededir.

Bu mükemmel sistemin bozulmaya başladığı bir devirde, XVII. asrın 3. çeyreğinde bile Lord Paul Ricaut şöyle der (I, 75, 78) : «Bana göre Türkler'in talim ve terbiye sistemi, siyasetlerinin başlıca dayanak noktalarından ve imparatorluklarını ayakta tutan en mühim unsurlardan biridir... Bu sistemde ne zenginlik, ne rüşvet, ne doğuştan üstün sınıfta bulunmak, ne dalkavukluk geçerli değildir; fazilet, ihtiyat, çalışkanlık ve disiplin geçerlidir. Bizzât padişah, bu vasıfları arıyarak bir adamı yükseltmektedir».

Türkiye'yi çok iyi tanıyan İngiliz diplomatının bu sözleri, Türk sisteminin bozulmadığını göstermemektedir. Sadece henüz Avrupa ve İngiltere'nin Türkiye'den çok geri bulunduğunu açıklar. Zîrâ bu devirde ilmiyye sınıfının eski mükemmelliğini kaybettiği, Koçi Bey'in naklettiğimiz şehâdetiyle sâbittir.

Ricaut, Türkler'in ilme saygılarından yazılı bir kâğıda basmadıklarını, sokakta görürlerse alıp bir kenara koyduklarını da söylemektedir (II, 387). Pek çok Batılı seyyahın nakline lüzum gördükleri bu gelenek, son zamanlara kadar devâm etmiştir. Ben de 1940'lardan önce Istanbul'un Müslüman sokaklarında bir çok defa yazılı kâğıdı alıp kenara koyan ihtiyarlar gördüğümü hatırlıyorum.

O sıralarda Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'deki Hıristiyanlar'ın tahsil durumları da parlak değildir. Kaanûnî devrinde bir İspanyol seyyahı, Eski Yunanistan ve Atina topraklarında eski kültür ve antik okullardan eser olmadığını, papazların çocuklara güçlükle zarzor okumayı ancak öğretebildiklerini yazar (s. 72). Diğer bir yerde «hayvan gibi cahil Rumlar ve Ermeniler» (s. 85-6) der. Türk eğitimini ise «bizdeki üniversiteler gibi büyük mektebleri vardır; vakıfları zengin ve öğrencileri çoktur; gelirleri öylesinedir ki, her birinde günde 3.000 öğrenci yemek yiyebilir» diye öğer.

XVI. asırda Türkler, imparatorluğun her kesimine öğretim müesseseleri götürmüşlerdir. Meselâ Bosnasarayı'nda Kaanûnî'nin halasının oğlu olan Gazi Husrev Bey'in 1537'de yaptırdığı medrese bugün de tedrisatına devâm etmektedir, yalnız artık lise seviyesinde ve imam-hatib-vâız yetiştiren bir dinî okul hâlindedir; son yıllara kadar, 8 yıl tahsil görülen bir dinî üniversite ve Boşnaklar'ın kültür merkezi durumunda idi (Tayyib Okiç, *N. Lugal Armağanı*, T. T. K., 486). Husrev Bey'in yüksek tahsil müessesesi olan medresesi de, dayı oğlu Kaanûnî'nin Süleymâniyye'si gibi, bir cami çevresinde yaptırılmış eksiksiz bir külliyedir ve hâlâ ayaktadır. Bu sayede 1970'lerde bir Müslüman Boşnak (Muhiddin Begiç) Yugoslavya'nın federal başbakanı olabilmiştir.

XIX. asrın başlarında bile bir Birleşik Amerikalı müşâhide göre Türk eğitimi ileri idi :

«Bize refakat eden gencin verdiği bilgiye göre, müessesede (Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn) 200 talebe bulunmakta, bunların ekserisi orduya (topçu ve istihkâm sınıfları) girmek için yetiştirilmekte ve tahsil müddeti 3 yıl bulunmakta idi... Türkler, maârife ehemmiyet vermemekle itham edilemezler. 16 sultânî camiden herbirine bağlı birer medrese veya yüksek mektep bulunmakta ve bunların herbirindeki talebe sayısı 300-500 arasında değişmektedir. Bundan başka civarda serbest mektepler de vardır ve bunlar, kısmen camilerin verdiği paralarla idare edilmektedir. Istanbul'un hemen her sokağında bir ilkmektebin bulunduğunu ifade etmem lüzumsuzdur. Zîrâ nasıl olsa burada yapılan takririn yüksek sesle tekrarı dikkatinizi çekecek ve küçük yaramazların ritmik hareketlerle ve beste ile yaptıkları bu tekrar, bizim köy mekteplerimizi hatırlatacaktır. 50 yıl önce yalnız Istanbul'da bulunan mektep sayısının 500'ü geçtiği ve bugün ise 1.000'den fazla mektep bulunduğu te'yid edilmektedir. Asîllerin ve zenginlerin çocukları, umumiyetle, evlerinde okumaktadırlar.— Bu öğretim yerlerinden ayrı olarak, birhayli umumî kütüphâne de mevcut olup, bunlar arasında Saray kütüphânesi, en mühim olanıdır... Gerekli makama yapılan müracaat üzerine, bütün kitapları tetkik için, derhal müsaade verilmektedir» (J. de Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York, 1833, 142-4).

Câmi Dersleri

Medrese, Selçuklu devri Türk icadı öğretim sistemidir, XI. asrın son çeyreği başlarken ortaya çıkmıştır. Ondan önceki İslâm tedris sistemi, cami öğrenimidir. Camiler aynı zamanda —ibadet

saatleri dışında— birer okul hâlindeydi. Osmanlı Türkiyesi'nde de bu durum cumhuriyete kadar devâm etmiş ve medrese öğretimine çok katkıda bulunmuştur. Cami derslerinde çok değerli bilginler camilerde ders vermişlerdir.

Selâtıyn camileri bu şekilde, birer yüksek dinî okul hâlindeydi. Küçük camilerde de daha aşağı derecede tedrisat yapılırdı. Medrese derslerinden çok daha büyük ölçüde, umuma açık derslerdi. Camide ders veren müderrise «ders-i âm» denilirdi. Ders-i âm efendi, mevzuu kısaca takrîr ettikten sonra sorular başlar, dersler sorulu cevaplı yürürdü. Binaenaleyh ders-i âmın çok uyanık ve bilgili olması lâzımdı. Böyle olmıyanlar tutunamazdı. Zîrâ her zaman için karşısına kendisinden bilgili biri çıkabilirdi. Onu susturması da kabil değildi. Zîrâ serbest kürsü idi. Medresedeki müderrisin otoritesi ve softanın disiplini bahis konusu edilemezdi.

Cami dersleri sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra verilirdi. Sultân Abdülazîz'in şeyhulislâmı Turşucu-zâde Ahmed Muhtâr Efendi, böyle cami derslerinden yetişmiş, sonra imtihan vererek «Istanbul rüûsu» denilen en yüksek diplomayı almıştı. Zîrâ babası Ayasofya çarşısında Safranbolulu bir turşucu idi ve oğlunun medreseye devâmına izin vermemişti, turşucu çıraklığı yapmasını istiyordu.

Herkes ders-i âm olamazdı. Jüri önünde ders-i âm rüûsu alması şarttı. Maaşları vakıflardan karşılanırdı. İçlerinde büyük hatib, bilgin ve yazar olarak parlıyanlar himaye edilir, padişah huzûruna kadar «huzûr ders-i âmı» olarak yükselirdi..

Pratik Öğrenim

Klasik Osmanlı düzeninde görünmiyen bir öğrenim şekli vardı ki, bence görünen öğrenim kadar mühimdi. Zîrâ bir Mimar Sinan, bir Mehmed Ağa, bir Levnî böyle bir öğrenimden yetişmişlerdir.

Meselâ nasıl mimar veya hekim çıkılırdı? Evet hendese (geometri), yüksek matematik ve tıb öğreten medreseler vardı. Fakat asıl çoğunluk bu medreselerden çıkmamış mimar ve hekimlerdir. Bir mimar bir mimarın, bir hekim bir hekimin yanında yetişirdi. Üstad-çırak geleneği ile yetişen mimar, hassa mimarbaşısına müracaatle mimarlık edebileceğine dair imtihan ve hocasının kefaleti ile icâzet alırdı, yâni diplomalı mimar olurdu. Bilhassa Saray'ın hassa mimarları mektebi, böyle pratik öğretim veren çok mühim bir okuldu ve herhalde asıl mimarlar medreseden değil, buradan

yetişmişlerdir. Belki medrese talebesi kadar nazarî geometri bilmiyorlardı, fakat büyük anıtları da onlar yapıyorlardı.

Hekimlik de aynı şekildeydi. Ayrı branş kabûl edilen göz hekimliği (kehhâllik), operatörlük (cerrahlık), eczacılık da öyle. En büyük ve teşkilâtlıları Saray'da olmak üzere, üstad yanında yıllarca staj yapılarak doktor, göz doktoru, operatör, eczacı olunurdu. Bu meslekleri yapabileceklerine dair Istanbul'da hekimbaşı ve diğer şehirlerde, mülkî otoritece en tecrübeli hekim olarak tanınan zât icâzet (diploma) verirdi.

Nazarî öğretimin bu sistemde —hekimlik hâriç— çok az yer tuttuğu şüphesizdir. Yalnız hekimler, ekseriya ilmiyye sınıfından sayılıyor, ilmiyye rütbeleri alıyorlardı. Çoğu muntazam ve klasik tahsil görmüş, dil ve edebiyat öğrenmiş insanlardı.

Batı usûlü modern ve nazarî eğitimin XVIII. asır başlarından îtibâren Türkiye'ye nasıl girdiğini, bir kaç bahis sonra anlatacağım. Kültür hayatından bahseden *V. Kitap*'ta da, klasik Osmanlı öğretiminde neler okunduğunu, neler bilindiğini, nelerin bilinmediğini söylemek fırsatını bulacağım. Maksadım maârif târîhi yazmak değil, klasik Türk-Osmanlı eğitim sistemi hakkında bir fikir vermek, bu sistemin esaslarını ortaya koyabilmek, ne olduğunu ve ne olmadığını ifade edebilmektir.

Yâd et ol günleri kim, merci'-i gayret biz idik
Merd idik, âdem idik, rûh-ı hamiyyet biz idik
Nâmık Kemâl

IX

VAKIFLAR ve SOSYAL YARDIM

Klasik Osmanlı Sosyal Düzeni Vakıf Müessesesi Çerçevesinde Oluşur

İmparatorluk Türkiyesi'nde, Osmanlı düzeninde, devletin görevinin ne olup ne olmadığı, yerinde açıklanmıştı. Burada tekrar edecek değilim. Yalnız küçük bir hatırlatma yapmadan vakıflar bahsine girmeyi yine de mahzurlu buluyorum :

Devlet, vatandaşın canını, malını korumak, âsâyişi sağlamak, sınırları muhâfaza etmek, devlet düzenini ne bahasına olursa olsun her şeyden üstün tutmak, bu düzeni ilgilendiren her türlü yüksek menfaati sağlamakla mükelleftir.

Neyle mükellef değildir? Bayındırlık eseri yaptırmakla, vatandaşı okutmakla, onun ibadetine yarıyan yapılar inşa etmekle ve bu gibi şeylerle mükellef değildir. Yalnız askerin üzerinden geçtiği ana yollar, köprüler, barındığı kaleler ve kışlalar, silâhlandığı fabrikalar ve emsali şeyler vardır. Onları yapmak, en iyi şekilde muhâfaza etmek görevidir.

Pekiyi bu kadar cami, mekteb, çeşme, imâret, hastahâne ve benzerlerini kim yaptırdı? Hemen hiç birini devlet değil! Şahıslar yaptırdı. Asırlarca ayakta durmalarını kim sağladı ve bugün ayakta durmalarını kim sağlıyor? Gene şahıslar!

Ya şahıs yaptırmazsa? Böyle bir şey olmamıştır ve şahsın yaptırdığı cami, okul ve benzerleri klasik Osmanlı düzeninde kâfi gelmiştir. Hattâ fazla medrese yaptırıldığı için iş bulamıyan softaların sosyal kriz meydana getirdiklerini, yerinde anlattım. Bu medreselerin bir tekini devlet yaptırmamıştır. Zâten çoğu yaptıranın adıyle anılır : Bilmem hangi sultanın veya paşanın yahut beyin veyahut efendi ve hanım yahut hatunun, ağanın veya çelebinin camii, medresesi, çeşmesi, imareti, kervansarayı, hanı, hamamıdır...

Yaptıranların başında padişahların gelmesinden tabiî bir şey yoktur ve bu husus hiç yadırganmaz. Zîrâ devletin en zengin adamı, daima padişahtır (son iki padişah, V. ve VI. Mehmed hâriç). Sonra diğer Hânedân üyelerinin, büyük devlet adamlarının, bilhassa pâdişahlardan hemen sonra vâlide-sultanların gelmesinde de şaşacak hiç bir şey yoktur. Zîrâ klasik düzende bunların gelirleri ve maaşları, bugün aklın almıyacağı derecede yüksektir. Sosyal düzen, fazla sefâhate ve para harcamıya müsait değildir. Fazla para, hayır eserine yatırılmaktadır. Bunların içinde hiç devlet görevlisi olmıyan zengin ticaret adamları da çoktur. Hayır eseri yaptırarak büyük sevap kazanıldığına inanç tamdır, hiç sarsılmamıştır. Bu işte bir menfaat de vardır : Sağlığında böyle adam çevresinde itibar kazanmaktadır. Kınanamıyacak bir duygu da yatmaktadır : Adı tarihe geçecek ve asırlarca halk arasında unutulmıyacaktır. Nihayet hükûmet, suçlu devlet adamının mallarını kısmen, bazan tamamen hazîne'ye alabilmektedir (Tanzimat'tan önce). Vakfedilmiş bir malın hazîne'ye alınması ise, mümkin değildir.

İdeal bir devlet adamının gelirinin üçte birini harcamasını, üçte birini tasarruf etmesini, üçte birini de hayır işlerine yatırmasını, böyle îcâb ettiğini, Kaanûnî'nin vezîr-i âzamı ve eniştesi Dâmâd Lutfi Paşa, *Âsaf-Nâme* adlı klasik eserinde, açıkça yazmaktadır. Tabiî XVI. asırdan sonra bu denge hayliden hayliye bozulmuştur. Fakat hayırseverlik rûhu, daha asırlarca yaşamıştır. Sevap ve merhamet duygusu, XX. asrın başlarındaki büyük savaşlara kadar, bu savaşlar sosyal bünyeyi kemirinceye kadar, çok canlı kalmıştır.

Vakıf nedir? Bir cami, mescid, medrese yaptırmak, kuru bina ortaya koyup, buyurun ibadet edin, okuyun demek değildir. Muazzam bir iştir. Yapılan binanın asırlarca yaşaması için tedbir almak demektir. Büyük camilerde ve medreselerde, imâret ve hastahânelerde, yüzlerce görevli ve muhtacı asırlar boyu —durumlarına uygun şekilde— beslemek demektir. Bunun için, gelir getirici, bol gelir getirici mallar vakfedilir : Çiftlikler, hanlar, hamamlar, evler ve akla gelen her şey. Aşağıda tafsilâta gireceğim. Büyük yapıların vakıfları kurulurken, ihtiyaçlarından, yıllık büdcelerinden çok fazla gelir getiren vakıflar tahsis edilir. Zîrâ vakfeden hayır sahibi, ileride bu gelirlerin yetişmiyeceğini veya azalacağını hesaplar. Böyle vakıfların gelir fazlasına «zevâid» denilir ve nasıl kullanılacakları ayrıca vakıf-nâmelerde tesbit edilmiştir.

Ama hiç kimse, klasik asırlarda, devletin Meriç'le Ağrı Dağı arasına çekileceğini tahmin edememiştir. Padişahlar, Istanbul'da

yaptırdıkları camiler, külliyyeler için, akıl almaz vakıflar tahsis etmişlerdir. Bunlar Anadolu'dadır, Rumeli'dedir, Adalar'dadır, Hicâz'dadır, Mısır'dadır, Budin'dedir, akla gelecek her yerdedir. Bu ülkeler birer ikişer elden çıkınca o eserlerin kadroları daralmış, tâmirleri yapılamaz olmuştur. Bir padişah camiinin hatîbi, klasik devirde mühim ve çok müreffeh adamdı, büyük maaş alıyordu. Bugünse fakir bir din adamıdır. Zîrâ o camie vakfedilen gelirlerin herhalde çok büyük kısmı bugün Türkiye sınırları dışında kalmıştır. Üstelik zamanla ve cumhuriyet devrinde —son zamanlara kadar —vakıf gelirleri iyi işletilemez hâle gelmiştir. Bu gelirlerle akıllı yatırımlar yapılamamıştır.

Vâkıf, vakf eden şahıs, vakıf-nâmesini istediği şartlarla yazdırıp tasdik ve tescîl ettirir. Görevlilere ne kadar maaş verileceği, tâmirlerin nasıl yapılacağı, hangi vasıfta ne kadar görevli kullanılacağını tesbit etmekte serbesttir. O kadar değişik şartlarla vakıflar yapılmıştır ki, burada sayılması sahifeler alır. Gene de bir kaç misal vermek isterim :

Akıl Almaz Vakıflar

Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Uyvar civârında fethettiği 2.000 kadar Macar ve Slovak köyünün gelirini hazîneye almamış, Istanbul ve diğer yerlerdeki yeni yapılan cami, medrese, imâret ve başka hayır eserlerine tahsisini emretmiştir (Ricaut, II, 350). Şimdi, bu köylerin bugün Çekoslovakya'da kaldığını söylersem, okuyucularıma, imparatorluktaki hayır eserlerinin ne çeşitli ve değişik kaynaklardan beslendikleri hakkında bir örnek sunmuş olurum.

II. Bâyezid devri (1481 - 1512) müelliflerinden Cantacasin, klasik eserinde o devir için şöyle der (s. 207-8) : «Küçüğü ve büyüğü ile Türk ileri gelenleri (seigneurs turcqz), cami ve hastahâne yaptırmaktan başka bir şey düşünmezler. Onları zengin vakıflarla techîz ederler. Yolcuların konaklaması için kervansaraylar inşâ ettirirler. Yollar, köprüler, imâretler yaptırırlar. Türk büyükleri, bizim senyörlerimizden çok daha hayır sahibidirler, son derece misâfir severler. Türk, Hıristiyan ve Yahûdîler'i memnûniyetle misafir ederler. Onlara yiyecek, içecek ve et verirler. Bir Türk, karşısında yemek yemiyen bir adamla —adam Hıristiyan ve Yahudi bile olsa— yemeğini paylaşmamayı çok ayıp sayar».

Çeyiz ve kaldırım yapılması için vakıf duydunuz mu? Vardır. İşte örneği : Meşhur târihçi ve bilgin Rumeli kazaskeri Es'ad Efendi, binlerce yazmadan müteşekkil emsalsiz —bugünki değeri mil-

yonları geçen— kütübhânesini vakfetmiştir. Benim bildiğime göre Türkiye'de tek şahsın vakfettiği en zengin kütüphâne budur. Yazmaların birkısmı unique au monde, yâni dünyada tek nüshadır. Kütübhânesinden başka, çok zengin gelirli emlâk de bırakmıştır. 1845'de tescîl ettirdiği bir vakfa göre, gelirler, iki gaye için kullanılacaktır : Evlenme yaşındaki fakir kızların çeyizi te'mîn edilecek ve devlet adamlarının (ricâl) geçmediği kenar mahallelerin kaldırımları tâmîr edilecek (Ö. L. Barkan, *La Revue des Vakifs, Anadolu,* I, 61).

d'Ohsson'a göre bu derece hayırseverliğin menşei İslâm dinidir. Şöyle der (VI, 302) : «*Kur'ân,* Türkler'i, dünyanın bütün milletlerinin en hayır ve en insan severi hâline getirmiştir».

Adı sanı bulunduğu mahal dışında duyulmamış büyük hayır sâhipleri de vardır. Konya müftüsü Hacı Nakıyb İbrâhîm Efendi, güzel bir misaldir. İmparatorluğun bayındırlık hummâsını nisbeten kaybettiği bir devrin adamıdır. Kendisi 1764'te ve eşi Râbia Hanım 1766'da ölmüştür. Konya'da Ahmed Fakıyh mahallesindeki konağının bulunduğu sokakta bir câmi, 15 odalı bir medrese, bir mekteb (ilkokul), bir şadırvan, bir çeşme yaptırmış, vezir falan olmadığı halde âdetâ bir vezir külliyesi inşâ ettirmiştir (İ. H. Konyalı, *Konya Târîhi,* 462-3). Ayrıca Konya'nın 4 ayrı mahallesine de birer çeşme yaptırmıştır. Ölümünde muhteşem konağı, vasıyeti mûcibince, külliyesi için vakıf hâline getirilmiştir : konak, ana binâdan başka iki köşk, bir hamam, bir serdâb, iki ahır, bir samanlık, iki anbar, iki deve ahırı, bir müstakil mutfak, iki havuz, bir su maksimi, bir çok fıskıyesi, üzüm bağı ve dört dönüm meyve bahçesi olan, âdetâ vezir sarayı idi. Ayrıca Konya'da 150 odalı ve mescidli Yeni Han, Konya ve Ilgın'da daha bir kaç han ve pek çok dükkân, külliyesine vakıf olarak bağışlanmıştır. İbrâhim Efendi, hemen bütün varlığını millete bağışladıktan, oğlu Müderris Şeyh Mehmed Emîn Efendi'ye sâdece küçük bir gelir bıraktıktan sonra ölmüştür.

Pâdişah vakıflarından bahsetmiyoruz. Bunlar, akıl almaz zenginliktedir. Fakat bâzı vezir vakıfları, şâhânedir. Bunlardan biri, Pîrî Mehmed Paşa'nınkilerdir. Yavuz'un son ve Kaanûnî'nin ilk vezîr-i âzamı ve Mevlânâ torunlarındandır. XVI. asrın bu büyük devlet adamının kendi şahsî servetinden yaptığı bayındırlık eserlerinin bugün bilinen listesi şudur *(Konya Târîhi,* 475 v.dd.) : Konya'da câmî, mescid, imâret, hânkah, 2 hamam; Karaman'da mekteb; Istanbul'da Zeyrek ve Molla Gûrânî'de 2 câmî, Zeyrek'te Kanlı Medrese, Molla Gûrânî'de hânkah, mekteb, Mercan'da mescid, Hasköy ve Odabaşı'nda 2 câmî daha; Silivri'de câmî, imâret,

medrese, mekteb, çeşme'den müteşekkil Balkan Harbi'nde Bulgar-lar'ın tahrîb ettiği külliye; Tekirdağı'nda Nâil köyünde mescid; Belgrad'da (Yugoslavya) imâret; Aksaray'da (Niğde) mekteb; Bursa'da Pınarbaşı'nda mescid; Adana'da Gülek Boğazı'nda Mevlevîhâne. Ayrıca bir çok câmii tâmîr ettirmiştir. Bu eserler için, pek büyük vakıflar bağışlamıştır : Istanbul, Silivri, Edirne, Bursa, Mudanya, Soma, Yarhisar, İzmit, Hayrabolu, Konya, Kayseri, Niğde, Keçiborlu, Aksaray, Nâzilli, Afyon, Uşak, Tarsus, Gülek; bugün Bulgaristan'da kalan Burgaz, Silistre, Varna, Filibe, Zağra; Romanya'da kalan Hırsova; Yunanistan'da kalan Selânik, Yenice, Tırhala; Yugoslavya'da kalan Belgrad; Rusya'da kalan Kefe şehirlerinde bulunan bu vakıflar, çok zengindir. Meselâ Edirne'de 28 gayrı menkul, Selânik'te yılda 11.297 akça kirâ getiren 72 gayrı menkul bırakmıştır. Bunlar, bayındırlık eserlerinin ne büyük servetlerle ayakta tutulduğunu ve çalışanlara ne kadar iyi maaşlar verildiğini göstermektedir. Bilindiği gibi Pîrî Mehmed Paşa, ilmiyye'den sadârete yükselmiş vezirlerdendir. Sofya, Galata, Silivri kadılıklarında bulunduktan sonra, mâliye mesleğine geçmiş, oradan vezîr olmuştur.

Îmar hummâsı devrinde yapılan eserlerin san'at değeri, teknik sağlamlığı kadar, sayısı da çarpıcıdır. Yavuz, 8 yıllık kısa saltanatında (1512 - 1520), yalnız Konya şehrinde 13 çeşme yaptırmıştır *(Konya Tarihi,* 1.017 v.d.). Karaman gibi bir küçük şehirde, Vezîr-i âzam Makbûl İbrâhim Paşa, 13 yıl içinde (1523 - 1536) 25 çeşme yaptırmıştır *(Konya Vilâyeti Sâl-Nâmesi,* 1294, s. 152). Diğer şehirleri ve devirleri, bununla kıyâs ediniz.

Pek çok ihmâle, savaşlara, eserlerin vakıflarının çoğunun düşman eline geçip yapıları ayakta tutacak gelirin çok azalmasına rağmen, Osmanlılar, o kadar çok şey inşâ etmişlerdir ki, bunlar, son zamanlara kadar gelebilmiştir. Karaman gibi bir küçük şehirde, 1877'de bile şu eserler ayakta idi *(Konya Vilâyeti Sâl-Nâmesi, 1294,* s. 114) : 41 câmî, 82 mescid, 17 medrese, bir kütübhâne, 5 tekke, 12 zâviye(küçük tekke), bir rüşdiyye, bir Rum ve Ermenî kilisesi, 51 mekteb(ilkokul), 2 Rum mektebi, 7 hamam ve 2 çifte hamam, 115 çeşme ve şadırvan, 7 han, 422 dükkân, bir imâret, 11 sebil, 12 sarnıç, bir buzhâne, 4 karlık, 33 değirmen, 11 yağhâne, 5 bezir-hâne, bir su mahzeni, pek çok türbe, kale vs.

Kilis gibi, târîhî yapılar bakımından Karaman'a nisbetle —bir devlete taht şehri olmadığı için— çok daha mütevâzı bir küçük şehirde, 1896'da *(Kaamûsü'l-Â'lâm,* V, 3.880b) durum şu idi : 37 câmî, 14 mescid, 8 medrese, bir rüşdiyye, 25 mekteb, 24 tekke, 5 hamam, 15 han, 1.454 dükkân, 3 bedesten, bir havrâ, bir kilise, 3

sabun-hâne, 58 zeytinyağı-hâne, 28 susamyağı-hâne, 120 dokuma-hâne.

Gene vezir ve beylerbeyi değil, bir sancak beyinin, sonradan Kıbrıs fethinde Magusa önünde şehîd olan Canbulad Bey'in, 1554'-te Kilis'te yaptırdığı câmî ve buna bağlı vakıflar, hayret verici pek çok örnekler arasındadır. Bir küçük şehirdeki bir küçük câmîde şu personel görev görmektedir : bir hatıyb, 2 imam, bir başmüezzin, 12 hâfız, bir muallim, bir suyolcu, bir dülger, bir türbedâr, bir çöpçü, bir süpürgeci, bir süpürücü, bir noktacı, bir kandilci, bir buhurdancı, bir tâmirci, cem'an 32 kişi. Bunların her birine günde 1 ilâ 8 akça, 32 kişiye cem'an günde 97 akça ve ayda 2.959 ve yılda 35.508 akça ödenmektedir. Bu, sâdece personel gideridir (İ. H. Konyalı, *Kilis Târîhi,* 417).

Hayvan Vakıfları

Bu şefkat, yalnız insanlara şâmil değildir. Hayvanlara ve bitkilere de şâmildir. Zîrâ onlar da Cenâb-ı Hakk'ın mahlûkudur. Hiç bir millet, klasik devir Osmanlı Türkü kadar çiçeğe, değer vermemiştir. Hiç bir milletin tarihinin bir devresi, bir çiçek adını taşımamaktadır.

Vakıflar insana mı mahsustur? Elbette hayvanlara da şâmildir. Bursa'da Tahta'l-Kal'a'daki «Gurabâ-hâne-i Lâklâkaan» denilen leylek hastahanesi, sanıyorum, yeryüzü tarihinde eşsiz bir müessesedir. Ama güvercinler için yapılan vakıflar, böyle tek değildir, bir haylidir.

d'Ohsson şöyle der (IV, 307-8) : «Hayırseverlik akideleri, hayvanlara da şâmildir. Hiç kimse, hayvanlara kötü muamele edemez. Bir atın, katırın, devenin sahibi bile, onları mûtedil şekilde kullanır. Türk zâbıtası, hayvanlarına kötü muamele edenleri cezalandırmaya yetkilidir. Hayvanları fazla çalıştırmak da yasaktır. Her gün, Türkler'in hayvanlara ne kadar iyi davrandıkları görülür. Bu da, şüphesiz, bir millet için, şeref teşkîl eder».

Kuşlara yem vermek için kurulan vakıflar bilinmektedir *(Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi,* IX-4, 454).

Camilerin saçakları altına kuşların sığınması için husûsî yuvalar ve meşhurların mezarlarındaki mermer sandukaların yanına, yağmur suyu birikip kuşların içmesi için küçük tekneler yapmak, Türk medeniyetine mahsus husûsiyetlerdendir.

Türkler'in hayvanlar için vakıflar ve hayvan hastahâneleri yaptıklarını bütün dünya biliyordu. XVI. asırda Montaigne şu kay-

dı düşer *(Essais,* II, 206) : «Les Turcs ont des aumons et des hospitaux pour les bestes».

Vakıf Çeşitleri

Hayır sahipleri neler yaptırmışlardır? Akla gelen her şey : Cami, mescid, külliyye, medrese, mekteb, çeşme, sebil, selsebil, şadırvan, yalak, fıskıye, havuz, kuyu, kaplıca, hamam, çifte hamam, ılıca, helâ, yol, köprü, kervansaray, imaret, hastahâne, kütübhâne, namazgâh, musallâ, gasl-hâne, tekke, rıbat, zaviye, hücre, dergâh, türbe, künbed, çarşı, pazar, han, bahçe, tarh, lâğım, kışla, kale, hisâr, hisâr-beçe, palanka, burc, hendek, tabya, kaldırım, sokak, park, bulvar, miskin-hâne, kalender-hâne, dàrülkurâ, dârülhuffâz, dârülhadîs, muvakkıt-hâne, liman, fener, deniz feneri, yunak (çamaşır-hâne), yağ-hâne, mum-hâne, şeker-hâne, demir-hâne, döküm-hâne, fırın, tezgâh, mezbaha, top-hâne, gülle-hâne, şiş-hâne, ahır, hara, ders-hâne, tımar-hâne, dârüşşifâ, nişan-gâh, fetvâ-hâne, menzil-hâne, nişantaşı, sâyebân, kameriyye, çardak, suyolu, sarnıç, tâb-hâne (prevantoryum), müftì-hâne, mahkeme, sığınak, kabristan, köşk, konak, saray, sâhil-saray, yalı, ev, meşrûta-hâne, liman, iskele, kahve-hâne, boza-hâne, şıra-hâne, kırâat-hâne, eczahâne, mahzen, cedvel (kanal) ve daha pek çok şey...

Bunların bir kısmı hayır eseri, bir kısmı da hayır eserlerine gelir sağlıyan vakıf mülk olarak yaptırılıyordu. Herbirinin çeşitleri de vardı : Kadınlara, delilere, cüzzamlılara, göz hastalarına ayrı hastahâneler vardı. Bursa'da leylek hastahânesi bile...

Kitap ve kütübhâne vakfedilmiştir ama, türlü türlü şekillerde... XVII. asır sonlarında Galland, böyle ilgi çekici bir vakfı anlatır (I, 234-5) : «Istanbul'daki Vezîr-i âzam Dâmâd Hâfız Ahmed Paşa Camii'nde, üçü de Sûdî tarafından tefsîr edilmiş olan *Gülistân, Bostân* ve *Hâfız Dîvânı*'nı okumak, yahut birer sûretlerini çıkarmak istiyenlere verilmek üzere kurulmuş bir vakıf vardır. Bu maksatla, her bir eserden yedişer cilt ve ayrı nüsha vakfedilmiştir. Bu nüshalar, 2 kuruş (1.250 TL.) bırakan herkese verilmekte ve cild iade edilir edilmez para geri alınmaktadır. Paranın alınmasından gaye, kitap geri gelmediği takdirde, yenisini alabilmektir. Vâkıfın şartı böyledir».

Şehzâde Mehmed'in kızı Hümâ-Şâh Sultân'ın 978 (1570) tarihli vasıyyet-nâmesi çok ilgi çekicidir. Sultan, bir Türk imparatorluk prensesi tarafından bizzât yazılmıştır. Hümâ-Şâh Sultân, adına Şehzâde Camii yapılan Kaanûnî'nin ünlü oğlu Şehzâde Mehmed'in kızıdır. Vakfiyyeyi düzenlediği zaman büyük babası Kaanûnî öleli

4 yıl olmuştur ve tahtta amcası II. Selim (1566 - 1574) bulunmaktadır. Şehzâde Mehmed zevcesi olan annesi bu tarihte henüz hayattadır. Hümâ-Şâh Sultan, oğulları sultan-zâdelere ve kızları hanım-sultanlara şunları bırakmaktadır (ifadesini aynen nakl ediyorum) :

«Ve dahi oğullarıma ve kızlarıma, her birine, hâl-i hayâtımda bâ'zı esbâblar bildirmişem. Her birinin sanduklarında ve anbârlarında ve dolâblarında, kendi dest hattımla isimlerin yazıp bağışladım, adların bastırdım. Ve dahi oğullarımın her birine serâser ve duhây kafdânlar ve nîmtenler ve murassâ (mücevherli) hançerler ve kemerler ve sorguçlar ve murassâ dülbend ağaçları ve murassâ at rahtları ve gümüş rahtları ve bi'l-cümle cevâhir âletleri, ne ki var ise ve sırma yorganlar ve sırma nîmtenler ve sırma nihâlîler ve sırma âbâyî ve yelekler ve gümüş sırma minderler ve yasdıklar ve serâser altunlar ve kadîfeler ve kürkler ve sırma sofralar ve üçerleme işler ve yorganları, muhassalan her birine dahi hâl-i hayâtında bağışlamışam, her birinin ellerine teslîm edip, anlar dahi kabz eylemişlerdir, nakir ve kıtmîr sandukalarında ve dôlâblarında ne ki var ise cümle anların haklarıdır, kimsene dahl-ü taarruz eylemesin. Hâl-i hayâtımda bildirdiğim ne ise, her birinin sanduklarında ve dolâblarında ve koyunlarında, her birine bağışladığım ne ise, cümle kendilerinde mevcûddur... Ve kızlarımın dahi her birine hâl-i hayâtımda kadîfe altunlu ve sâde kumaşlar ve bâ'zı esbâblar bildirmişem, anların dahi her birinin koyunlarındadır ve sanduklarında ve dôlablarındadır. Altun bilezikler, zülflükler, inciler ve murassâ çaprazlar ve murassâ kemerler, istefânlar ve inci makreme ve arakıyyeler ve serâser kafdânları ve nîmtenleri ve kürkleri ve sırma rüknleri ve arakıyyeleri ve cevâhir âletleri muhassalan her birinin sanduklarındadır. Ve serâser kadîfe minderler ve yasdıkları ve kadîfe serâser yorganlar ve nihâlîler ve altun gümüş sırma işleri, altun ve gümüş sırma yorganlar ve minderler ve halılar ve keçeler ve seccâdeler ve zarlar ve pulları, gümüş cihâz esbâbları, bi'l-cümle her birinin sanduklarında ve anbârlarında ale'l-infirâd kendi dest hattımla isimlerin yazıp yapıştırdım ve her birinin ellerine teslîm edip vermişem ve câriyelerin dahi tâ'yîn edip bağışlamışam, anlar dahi kabz etmişler... Otuz iki nefer câriye ve sekiz nefer kapu oğlanlarından mâadâ mevcûd olan eğer büyük, eğer küçük câriyelerden ve kapu oğlanlarından kim var ise... cümle oğullarımın ve kızlarımın mülk-i mahzıdır. Nice murâd ederlerse öyle ülüşürler (pay ederler)...» (*Vakıflar Dergisi,* X, 111b-2a).

Bir XVI. asır Türk imparatorluk prensesi, böylece, daha sonra, evlerinin kızları ve oğulları arasında nasıl paylaşılacağına geçiyor.

Bu gibi vesîkalardan, kullanılan ev eşyâsı hakkında bilgiler edinebiliyoruz.

Bugün Selçuklu sultanlarından kalan 700 yıllık vakıfların bir kısmı ayaktadır. Bu, müessesenin kudretini gösterir.

İmar Hummâsı

Yükselme devrinde İmparatorluk Türkiyesi, îmar hummâsı içindedir. Her taraf bayındır kılınmak istenmektedir. Îmâr edilmedik köşe bucak, çöl, ova, uzak yakın yoktur. Sinan Paşa, Güney Arabistan'daki Hadûr dağının üzerindeki Metne köyünde, 2.600 metre yüksekliğinde «Hân Sinân» denilen büyük bir han yaptırmıştır; yolcuların burada bedâva yiyip yatmaları için de vakıflar bağışlamıştır (Schleifer, *İslâm Ans.*, V, 60b).

Yukarıda verdiğim örnek, XVI. asrın sonlarına aittir. Bu îmar hummâsı sonraları da durmamıştır. XVIII. asrın sonlarında Sadrâzam Dârendeli Mehmed Paşa, Hacıhamza ile Osmancık arasında Kızılırmak'tan iki defa geçiş lâzım geldiğini, yolcuların ve kervanların perişan olduğunu görmüştü. Zîrâ «Sarmaşıkkaya» denilen «on minâre kaametince mürtefî (boyunca yüksek) kaya» yolu kapatıyordu. Paşa, bu dağa benzer kayayı barutla attırdı. Yol yaptırdı ve kervanlar daha kısa yoldan ve daha zahmetsizce geçmiye başladılar. Fakat yolun bir tarafı gene uçurumdu. Bilhassa hayvanlar, uçuruma bakarken başları dönüp bâzan yuvarlanıyorlardı. Bunu haber alan III. Selîm'in annesi Mihr-i Şâh Vâlide-Sultan, uçurum boyunca 5-6 arşın demir çubuklar çaktırdı, duvarlar inşâ ettirdi ve bu iş için çok para harcadı (Bozoklu = Yozgatlı Osman Şâkir Efendi, *Musavvar İrân Seyâhat-Nâmesi* (1811), Fâtih Millet Kütüphânesi, no. 822'deki tek yazma nüshadan).

Îmar hummâsı, akıl almaz boyutlara erişmiştir. Külliye yapılan köyler vardır. Bunlardan biri, IV. Murâd'ın Bağdad seferinde geçip beğendiği Mollakendi köyüne kaptırdığı külliyedir ki, câmi, medrese, mekteb, tekke, türbe, çeşmeden ibârettir. O zaman Harput'un bir köyü olan Mollakendi, bugün Elazığ'da bir nahiye merkezidir ve köyün nüfusu 1970 sayımında 749'dur, yâni büyük bir köy de değildir. Esâsen buradan geçen Evliyâ Çelebî de XVII. asır için «100 hâne» diyor (bu külliye için bk. M. Sözen, *Elazığ'ın Mollakendi Bucağında Şeyh Ahmed Peykerî Külliyesi, İ. H. Uzunçarşılı'ya Armağan,* T. T. K., 1976, s. 421 - 435).

Gene aynı yazar anlatır : Sapanca ile Geyve arasında Sakarya üzerindeki köprüyü, II. Bâyezid yaptırmıştır. Köprü, 300 küsur yıl-

dan beri (yazar 1811 yılının içindedir) ayaktadır ve büyük hizmet görmektedir. Köprünün ebediyete kadar ayakta durması için II. Bâyezid, çok büyük vakıflar tahsis etmiştir. Bu köprünün vakıflarına padişah, şeyhulislâmların mütevellî olmasını şart koşmuştur. 300 küsur yıl sonra bu vakıflar o derecede gelirlidir ki, hem her yıl köprü onarılır, hem de gelirden arta kalan bir kaç yüz kese akçayı şeyhulislâmlar «ekl ederler» (yerler).

Bunların hepsi şahsî hayır işleridir. Zîrâ bunları yaptırmak devletin görevi değildir. Çünki askerî yol ve köprü mahiyetinde bulunmamaktadır. Ancak Tanzimat ile bu durum değişir. Bayındırlık ve eğitim masraflarını hükûmet üzerine alır. Zîrâ şahıslar, artık bu hizmetleri yürütecek güçte değillerdir; hem fakirleşmişler, hem de merhamet duyguları körleşmiştir. Türk toplumunun içinden büyük hayırsever zenginler, gittikçe daha az çıkmaya başlar.

Devlet, hayır yapmıya çalışan özel sektörü teşvik etmekte, gücü yetmezse bazan desteklemektedir. 1705'te Kapdân-ı Deryâ Ali Paşa, Karadeniz Ereğlisi'nin liman ağzında «Hacıbaba Tekkesi» denilen yere fener yaptırır. Fakat yaptırdığı fenere gelir sağlıyacak vakıfları tescîl ettiremeden ölür. Tekkedeki dervişler, fener binasının işe yaraması için, odun yakarak aydınlatmıya çalışırlar. Fakat odun ışığı, çok uzaktaki gemilerin görebileceği aydınlık meydana getirmez. Dervişler, durumu Dîvân-ı Hümâyûn'a bildirirler. Dîvân, Ereğli limanı hâsılatından günde 23 akçanın (510 TL.) yağ masrafı ve fenerci ücreti olarak verilmesini emreder (*Dîvân-ı Hümâyûn Rüûs Defteri,* IV, 267; *Belleten,* XXXVII, 310-1).

Tanzîmât'tan Sonra İmar Hareketleri

Tanzimat'tan sonraki îmar hummâsı da küçümsenemez. Eskisi derecesinde değildir, zîrâ devlet fakirleşmiştir. Fakat gene de büyük bayındırlık eserleri yaptırılmıştır. Bilhassa II. Abdülhamîd'in îmar siyaseti meşhurdur. Bugün bir düzineden fazla devletin topraklarında kalan bu eserlerden birkısmı hâlâ ayaktadır. Mekke'ye giriniz, şehir dışındaki azametli binâ Hamîdiyye Kışlası'dır. Şâm'ın azametli kapalı çarşısı «Sûku'l-Hamîdiyye»dir. II. Abdülhamîd, şahsî parasıyle çok büyük eserler yaptıran son hükümdardır.

Tanzimat'tan sonraki îmar hareketleri için de bir kaç örnek vermek isterim :

Meşhur şâir Zıyâ Paşa'nın, gençliğinde kısa bir Amasya mutasarrıflığı (valiliği) vardır. Bu kısa müddet içinde yaptırdıkları

(tabiî artık devlet parasıyle) (Kenan Akyüz, *Zıyâ Paşa'nın Amasya Mutasarrıflığı,* 3) : Amasya ve 5 kazâsında 6 hükûmet konağı, 6 ilkokul, 6 saat kulesi, bir hapishâne, bir îdâdî (Amasya Lisesi), bir büyük köprü, Ezine ve Kurdak'ta 2 han, Amasya Menâfî-i Umûmiyye Sandığı, yollar, meydanlar, çarşılar, bir bedesten, 5 rüşdiyye (Amasya, Merzifon, Zile, Havza ve Lâdik ortaokulları).

1861 - 1869 arasında Bosna (Bosna - Hersek eyaleti) valisi olan Vezir Topal Osman Paşa'nın, bu müddet içinde Bosna'da yaptırdıkları *(İslâm Ans.*, XII, 443) : Bosnasarayı'nda Mekteb-i Hukuk (hukuk fakültesi), bir rüşdiyye (ortaokul), 2.000 ciltlik bir kütübhâne, eyaletin 6 yerinde ayrıca 6 rüşdiyye, vilâyet matbaası, vilâyet gazetesi, saray büyüklüğünde bir hükûmet konağı, sancak merkezlerini biribirine bağlıyan modern şoseler.

1881'den itibâren 10 yıldan fazla Trâblusgarb (Libya) valisi olan Vezir Ahmed Râsim Paşa'nın yaptırdıklarının bâzıları : Trâblusgarb'de 68 dükkânlı Hamîdiyye Çarşısı, her şehir ve kasabada ilkokullar, erkek ve kız rüşdiyyeleri, kışlalar, hükûmet konakları, yollar, sokaklar, posta ve telgraf merkezleri, çeşmeler, 100 yataklı bir hastahâne (meşhur bestekâr ve müzikolog Dr. Subhi Ezgi de bu hastahânede çalışan Türk doktorları arasındadır), sanâyî mektebi vs. (M. Nâcî, *Trâblusgarb Vilâyeti,* 158-9). Trâblusgarb vilâyet matbaası ve Türkçe-Arabca gazetesi, 1871'de kurulmuştu. Bir de umûma açık vilâyet kütübhânesi meydana getirilmişti.

Burada bir iki örnek almakla iktifa ettim. Coğrafya bahsinde tafsilât vereceğim.

Hastahâneler

Tanzimat'tan önceki hastahânelerin hepsi, Tanzimat'tan sonrakilerin de birkısmı vakıftır. Eski devirlerde hastahâne, bugünki genişlikte bir müessese değildir. Hastalar evlerinde tedavi görmektedirler. Kırık çıkık dışında son derece mahdut operatörlük vak'aları vardır. Zamanın tıbbına göre de bir hastanın evinde ve hastahânede tedavisi arasında mühim fark yoktur. Bir çok durumda hiç bir fark yoktur. Ancak gerçek ve gündelik hekim ihtimâmı istiyen ve bu şekilde kurtarılabilen hastalar için hastahâneler açılmaktadır. Vakıf hastahânelerde Anadolu Selçukluları çok ileri gitmişlerdi. Osmanlılar da Türkiye'nin ikinci imparatorluk devrinde, aynı yolu tâkıyb ettiler.

Ünlü hastahânelerden biri Haseki'dir, zîrâ hâlâ yaşamaktadır. Kaanûnî'nin zevcesi ve II. Selîm'in annesi Hurrem Haseki-Sultan tarafından yaptırılmış ve hârikulâde gelirli vakıflarla techîz edil-

miştir. Yalnız kadınlara mahsustu. Fakat vakıf sahibesinin şartı, kadınlar arasında din tefrîkı yapılmaması idi.

Hastahâneler yalnız yatan hastalara mahsus değildi. Ayakta tedavi de yapılırdı. Her gelen hastanın tedavisi yapılır ve fakir olduğunu beyân edenlere (başkaca bir vesika falan istenmezdi) bedâva ilâç verilirdi. Istanbul, Edirne gibi büyük şehir hastahâneleri aynı zamanda hekimlerin ihtisas yeri idi. Hekimler burada, her dalda ihtisas yaparlardı. Umumî ve yalnız bir tip hastalığa mahsus olanları dünyaca ünlüdür. Zîrâ XIX. asra kadar akıl hastaları Batı'da hasta sayılmıyor. Şeytan'la işbirliği yaptıklarına inanılarak diri diri ateşte yakılıp fânî vücutleri günahtan arındırılıyordu. 1451'de kurulan Edirne ve 1514'te kurulan Karacaahmed (Istanbul) cüzzam hastahâneleri de tıp literatüründe ünlüdür. Zîrâ XIX. asırdan önce cüzzamlılar Avrupa'da hastahaneye alınmıyor, ıssız yerlere sürülüp kaderlerine terkediliyorlardı. Dışarıdan ayak üstü tedavi ve ilâç almak için gelenler, sabahtan öğleye kadar kabûl ediliyorlardı. Öğleden sonra, yalnız yatan hastalarla uğraşılıyordu. Akıl ve ruh hastalıklarına mahsus Türk hastahâneleri, her bakımdan, hiç olmazsa XVIII. asrın sonlarına kadar, Batı'daki örneklerinden üstündü.

Kaanûnî Sultan Süleymân'ın daha çok Süleymâniyye Külliyyesi'nin tıb medresesi (fakültesi) talebesine tatbikat hastahânesi olarak Mimar Sinân'a yaptırdığı Süleymâniyye Dârüşşifâsı, bugün askerî matbaa olarak kullanılmaktadır. Şu şekilde çalışıyordu (*İlmiyye Teşkilâtı,* 36, not 1) : Hastalara ve hekim ve çalışanlara ait iki bina hâlindeydi. Bir başhekimi, dört hekimi, iki cerrâhı, iki göz hekimi, iki eczacısı, 5 eczacı kalfası, kâtipleri, hastabakıcıları, hizmetkârları vardı. Hastaları hastahanenin hamamında yıkayan dellâkleri, tıraş eden berberleri de unutulmamıştı. Yemek, Süleymaniye İmâreti'nden geliyordu.

Hastahâneler —bir iki istisna ile— yalnız Müslümanlar için değildi, «Allah'ın kulları olan bütün beşeriyete» açıktı. Batı'daki hastahaneler ise yalnız ülkenin mezhebindeki mezhepten hasta kabûl ederdi (H. B. Kunter, *Vakıflar Dergisi,* IV, 332b).

XVIII. asır sonları için d'Ohsson, şunları anlatır (II, 462-3): Istanbul'da günde herbiri 150 ilâ 300 hasta tedavi edebilen hastahâneler vardır. Birkaçı, hem Müslüman, hem Hıristiyan hastayı, ayırmaksızın kabûl eder. Kadınlara mahsus hastahâneler de vardır. Bâzı hastahânelerde de kadınlara mahsus kısımlar bulunur ve bunlar, mutlak şekilde erkek hastalara ait kısımdan ayrılmıştır. Kadın hastalar, mutlaka kadın hastabakıcılar tarafından bakılır. Hekim olmıyan hastahâne mensubu, kadın hastanın yanına

bile yaklaşamaz. Akıl ve ruh hastaları için de Fâtih, Süleymâniye, Sultânahmed'de olmak üzere 3 hastahâne vardır. Bunlara «dârüşşifâ» veya «bîmârhâne» adı verilerek diğer hastahânelerden ayrılır, fakat halk «tımarhâne» der. Yalnız kadın akıl hastaları için de Haseki ve Çinili Camiler'in yanında böyle iki hastahâne daha vardır. İlkini Hurrem Haseki-Sultan, ikincisini Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan vakfetmiştir.

Daha 1396'da Schiltberger, Bursa'da her dinden hasta kabûl eden 8 hastahâne bulunduğunu yazmaktadır. Bundan tam bir asır sonra da Cantacasin (s. 204), Sultanmehmed (Fâtih) Hastahânesi'ni anlatırken, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi hasta kabûl eden, hastalarına çok büyük ihtimamla bakan, fevkalâde büyük geliri olan bir müessese olduğunu söyler.

İmâretler

Çok büyük bir sosyal yardım müessesesi imâretti. İçlerinde hayret uyandıracak derecede muazzam olanları vardı. Nisbeten küçük bir müessese olan I. Sultan Murâd'ın İznik'teki imâret-hânesi bile, günde 2.000 muhtâca yemek dağıtıyordu.

Bu imâret sisteminin bir az sosyal mahzuru vardı. Zîrâ gerçekten fakir olmıyanlar, yolcu olmıyanlar da gelip yemek yiyebiliyorlar, hattâ yemek alabiliyorlardı. Ama o devrin şartları içinde başka türlü bir sistem de mümkin değildi.

Istanbul'da II. Bâyezîd'in Bâyezid İmâreti, günde 1.000 muhtaca iki öğün yemek dağıtıyordu (Sarrâf Hovannesyan, v. 72; İnciciyan tercümesi, 135, not 2). Kaanûnî'nin yaptırdığı Süleymâniyye İmâreti'nde ise, medresenin 600 softası ve hastalar dışında sayısız muhtaca yemek veriliyordu (Hovannesyan, v. 68; İnciciyan, 135, n. 3). Bu imâret, bir büyük mutfakla üç yemek salonundan ibaretti. Arka tarafta, yolcuların hayvanları için bir ahır vardı ve burada da yolcuların hayvanları bedava yiyip tımar ediliyordu. Fakat bir yolcu, bu şekilde ancak üç gün —ve tabiatiyle tamamen bedava— misafir ediliyordu. Misafir yolcuların beş kişisi bir sofraya alınıyor ve her öğünde böyle 40 sofra kuruluyordu. Demek ki yalnız yolcu sıfatıyle günde 200 kişi yemek yiyordu. Her yolcuya günde 50 dirhem bal, misafirin hayvanına günde bir şinik arpa veriliyordu. Fakat yolcu mühimce bir şahsiyetse, büyük ölçüde ikrâm ediliyordu. Padişahın vakıf şartı böyleydi. İmârette 6 aşçı, 4 sofracı, 3 bulaşıkçı ve pek çok hizmetkâr çalışıyordu (*İlmiyye Teşkilâtı*, 36, n. 1).

XVIII. asır sonları için d'Ohsson (II, 460-1) şöyle diyor: İmâretlerde fakirlere her öğün bir ekmek, bir tabak dolusu koyun eti ve bir tabak dolusu sebze verilmektedir. Fakir olarak tanınmış ailelere ayrıca günde 3 ilâ 6 akça nakdî yardım yapılıyordu (ayda 90 ilâ 180 akça, bu devirde 50 akça bir altın olduğuna göre: ayda aşağı yukarı bugünki parayla 1.100 - 2.200 TL.). Bu durum bugünki Birleşik Amerika'daki fakir ailelere tazminata benzemektedir. d'Ohsson'un bahsettiği devir de, imparatorluğun sıkıntılı bir devridir. Fakat sosyal yardım müesseselerinden kısıntı yapılmamıştır.

d'Ohsson şöyle devâm eder: «Bu şekilde imâretlerden Istanbul'da 30.000'den fazla fakir yemek yer. Bu, büyük bir insanlık ve hayır müessesesidir».

XVI. asrın eşiğinde Cantacasin (s. 205), Fâtih imâret ve kervansarayında her şeyin mükemmel ve bedâva olduğunu, orada yalnız fakirleri değil, kibar yolcuları da gözleriyle gördüğünü nakleder.

II. Murâd'ın 1436'da yaptırdığı Edirne'deki Murâdiyye İmâreti için 436.718 akça gelir getiren vakıflar te'mîn etmişti. Demek ki imâretin bugünki râyiçle yılda 39.300.000 TL. geliri vardı. *Enîsü'l-Müsâmirîn*'e göre bu imârette «nî'met-i pür-lezzeti gaayet vefret üzre olup Mevlevî ve sûhte (softa) fukarâsından ve huddâmından mâ'adâ etrâfda olan hânelerin dahi tâ'yìn-i ta'âmları» vardı.

Süleymâniyye İmâreti'nin yıllık büdcesi ise 5.277.759 akça idi (1586 yılı) (*Vakıflar Dergisi*, IX, 113, 122). Bugünki râyiçle 237.510.000 TL.'dır. Bir yıl içinde imârete 77.615 okka koyun eti, 1.400 okka yoğurt, 25.5 okka karabiber, 7 okka mastakî, 5.277 okka soğan, 20 okka kuru nâne, 1.120 okka koruk, 1.344 okka kabak, 164 okka kimyon alınıp sarfedilmiştir. Aynı yıl içinde sarfedilenler arasında şunlar da vardır: 6.749 kile buğday, 1.237,5 kile un, 1.194,5 kile Mısır pirinci, 400 kile nohut; 212,17 kantar tereyağ, 244,46 kantar bal, 28,15 kantar bâdem, 19,47 kantar kayısı, 12,79 kantar siyah erik, 62,73 kantar nişasta, 42,38 kantar kırmızı üzüm, 2,27 kantar nârdenk; 240 desti üzüm turşusu, 3.080 adet yufka, 3.899 çeki odun, 15,3 dirhem zafran. Sırayla en çok para harcanan nesneler un, et, pirinç, bal, tereyağ, buğday, odundur.

1611 yılı haziranında Polonyalı Simeon, Edirne'ye gelmiştir. «Istanbul-Edirne yolunun iki tarafı kâmilen kaldırım döşelidir». Her konakta hanlar, hastahâneler, kervansaraylar, hamamlar vardır. Her menzildeki imâretlerde yolculara günde iki öğün bedâva pilav, yahni (et), zerde ve iki fodla (ekmek) verilmektedir. Hayvanlar aynı şekilde bedava bakılmaktadır. Kervan bin kişilik olsa gene aynı ihtimam gösterilmektedir. Irmaklar, 20, 40, hattâ 70 gözlü

kemerli geniş taş köprülerle sık sık geçişe elverişli duruma sokulmuştur (bu devirde Istanbul-Edirne yolunun, bugünki Istanbul - Ankara yolu değerinde olduğu unutulmamalıdır).

Istanbul'da Fâtih imâretinde günde 3.300 fodla dağıtılmaktadır. Her fodla 100 dirhemdir. Bu şekilde Fâtih imâretinde günde 1.650 kişinin iki öğün yemek yediği anlaşılmaktadır (Ö. L. Barkan, T. T. K., *Belgeler,* I-2, 245-9, 258-9). Aynı imârette her gün 240 okka «semiz koyun eti» sarfedilmektedir. Sonraları bu mıkdar 300 okkaya çıkmıştır, nihayet 320 okka olmuştur. Günde iki öğün mutlaka et verilmekte, yalnız ramazân ayında tabiatiyle öğle yemeği verilmemektedir. *Fâtih Vakfiyyesi*'ne göre imârette fakir zengin herkes güleryüzle karşılanacaktır. Her yolcu üç gün misafir kalabilecektir. Bunun için tâb-hâne binası ayrılmıştır. Bir yolcu gelir gelmez, yemek saati olsun olmasın önüne bir fodla ile 50 dirhem süzme bal konacaktır; zîrâ yolcu, bir önceki öğün yemek yememiş olabilir. Yolcu alelâde bir kimse değilse, daha kaliteli yiyeceklerle ağırlanacaktır. Istanbul Fâtihi'nin emri böyledir!

Edirne'de Fâtih'in babası II. Murâd'ın Murâdiyye İmâreti de aynı şekilde işlemektedir. İmâretinin nasıl işlediğini görmek istiyen padişah, bir gün ansızın imârete gelip bir kaç gün misafir kalmıştır. İmârette tavuk, bâdemli çörek gibi şeyler de ikrâm edilmektedir. Zerde ve turşu, mutlaka verilmektedir.

Fakir ve dul kadınların bizzât Fâtih İmâreti'ne gelip yemek almaları şart değildir; kimi isterlerse gönderip yemek aldırabilmektedirler. Fâtih İmâreti'nde devamlı yemek yiyenler, medresenin 720 softasıdır (talebe). *Fâtih Vakfiyyesi*'nin 209. sahifesinde, fakir kadınların niçin bizzât gelmemeleri sebebi de yazılmıştır: Bu kadınlar vaktiyle mevkı' sahibi olup sonradan fakir düşmüş vekar sâhibesi olabilirler, gelip bizzât yemek almağa utanabilirler! Bu satırları vakfiyede ilk defa okuduğum zaman heyecandan ağlamıştım. Benim büyükbabam da 1878'de 500 yıllık âile varlığını, bütün malını mülkünü, çiftliğini bahçesini Eski Zağra ve Kızanlık'ta bırakıp bütün âilesi Ruslar tarafından kılıçtan geçirildikten sonra 18 yaşında Istanbul'a gelmiş, yıllarca softa sıfatıyle Fâtih İmâreti'nde günde iki öğün yemek yemişti.

Fâtih'in oğlu II. Bâyezîd'in Edirne'deki imâretinin 1616 bilançosuna nazaran müessese, yılda 7.225 kile un, 841 kile buğday, 3.161 kile pirinç, 35.950 okka et, 4.809 okka tereyağı, 3.433 okka bal, 9,5 okka karabiber, 551 kile tuz, 2 okkaya yakın zafran, 1.236 araba odun vs. sarfetmiştir. O yılki büdcesi 1.105.552 akçadır (25 milyon TL. kadar). Prof. Barkan'a göre 1489 ile 1616 arasında akçanın değeri dört mislinden fazla düşmüştür; 1489'da 100 akça ile

alınabilen yiyecek maddeleri, 1616'da 434,4 akça ile alınabilmektedir. Balın okkası 1463-1500 arasında 3 akça iken 1640'ta 22 akçaya çıkmıştır (1608'de daha 14,5 akça). 1463'te kilesi 6,5 okka olan pirincin fiatı 1640'ta 80 akça olmuştur. İmârette çalışan memur ve işçilerin aldıkları paranın satınalma gücü de II. Bâyezid devrinden (1481-1512) I. Ahmed devrine (1603-1617) gelinceye kadar çok düşmüş, eskisi % 100 olduğuna nazaran % 27'ye inmiştir. Evvelce çok yüksek olan maaşlar, hâlâ idare edebilmektedir; fakat artık bu gibi yerlerde çalışanlar, çok refahlı insanlar değillerdir.

XV. asrın ilk yıllarında Bursa'da 7 imâret vardı. Alman gezgini Schiltberger'e göre bu 7 imârette «Hıristiyan, Mûsevî veyâ Putperest olmasına bakılmaksızın, her yoksul, yiyip içebiliyordu» (Telfer nş., s. 404). Bu yazar, Bursa'nın 1400 yıllarında, Yıldırım Bâyezid devrinde, Osmanlı taht şehri Edirne'ye nakledilmeden hemen önceki yıllarda Bursa nüfûsunu 200.000 olarak vermektedir (1400'e doğru Avrupa'da 200.000'den fazla nüfuslu tek şehir, gene bir Müslüman şehri olan Endülüs'teki Gırnâta (Granada) idi).

Kervansaraylar

Çok büyük hayır müessesesi olduğu kadar, ticareti ayakta ve yolları canlı tutan bir kuruluş, kervansaraylardır. Birinci İmparatorluk Türkiyesi'nde yâni Selçukoğulları devrinde, fevkalâde gelişmişti.

Kervansaraylara fevkalâde ehemmiyet vermek bakımından Osmanlı rejimi, Birinci İmparatorluk (Selçuklu) rejimini tâkıyb etmiştir. Yalnız bugünki Türkiye sınırları içinde Selçuklular'ın 112 ve Osmanlılar'ın 221 kervansaray inşâ ettikleri tesbît edilmiştir ki yekûnu 333 eder (liste için bk. İsmet İlter, *Tarihî Türk Hanları,* Ankara, 1969).

Kervansarayların daha mütevazı olanlarına «han» denilmektedir (vakıf olmıyan yolcu hanları yâni bugünki oteller ve şehirlerdeki ticâret hanları ile karıştırılmamalıdır). Han ve kervansarayların ekserisinin vakıf-nâmesinde, yolcuların, hayvanları ile berâber, üç gün misafir edileceği, yedirilip içirileceği şartı vardır.

Bunlar, mimari bakımından da çok büyük san'at eseri olan muhteşem yapılardır. Sir Paul Ricaut (II, 495) : «Türkler'in bu binaları son derecede muhteşem yapılardır ve Türk eyaletlerinde pek çoktur» der. Havza gibi mütevazı bir kasabada (Doğu Trakya) böyle iki vakıf hanı vardı, yolcular bedava ağırlanırlardı (Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna,* Hammer tercümesi, 22). Bunlara

çok büyük gelirli vakıflar tahsîs edilmişti. Gelirleri ekseriya artardı. Meselâ Çatalburgaz'da Istanbul - Edirne yolu üzerinde Mustafa Paşa Kervansarayı'nın yıllık gelir fazlası ile haftada bir gün, civar köylere bedâva yemek dağıtılıyordu (Quiclet, 155).

Anadolu yolları Selçuklular devrinde bugünki kadar işlekti. Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd*'ında şöyle der: «Anadolu'da yollar üzerinde her fersahta kervansaray vardır... Bunlar, başka ülkelerde hiç görülmiyen hayır müesseseleridir». Demek daha XIII. asırda, birinci imparatorluk Türkiyesi'nde, üç saatlik mesafeye bir kervansaray kondurulmuştu ve bu Selçukoğulları'nın eseriydi, başka ülkelerde yoktu.

Türbeler

Türbelerin bakımı için de vakıflar yapılmış olması tabiîdir. Bunların en muazzamı Eyüp Türbesi idi. 10 türbedar, 72 hâfız olmak üzere türbenin hizmetinde 117 kişi bulunuyordu (T. Öz, *Istanbul camileri,* I, 55). Zîrâ dünya Müslümanları'nın büyük ziyâret yerlerinden biriydi ve her gün binlerce ziyaretçisi bitip tükenmek bilmezdi. Avlusundaki binlerce leylek ve güvercinin beslenmesi için de tertibat alınmıştı (şimdi leylek çok azalmıştır).

Çok ziyaret edilen ikinci türbe, Fâtih Türbesi idi. Dindârâne bir titizlikle bakılırdı. 12 daimî hizmetkârı vardı. Ayrıca 90 kadar hâfız, herbiri günde 16 dakika *Kur'ân* okumak üzere her gün münâvebe ile türbeye gelirdi. Bu sûretle 1481'den 1924'e kadar 443 yıl boyunca, Fâtih'in başucunda, bir dakika olsun Tanrı'nın sözü eksik olmamıştır.

Su Vakıfları

Son derece sevap sayılan vakıflardan biri, su vakıfları idi. Her taraftan su akardı. Bâzı camilerde —abdest almak için— yaz kış sıcak su akması, o câmiin vakıf-nâmesi îcâbı idi.

Su vakıflarının en büyük ve masraflıları şüphesiz suyolları ve barajlardır. Su bulunan bir yerden, nüfusu kalabalık bir iskân mahalline su vermektir. Meselâ Kaanûnî, Mekke'ye bol su getirtmiş ve Harem-i Şerîf'i 360 kubbe ile örttürmüştü. Aynı padişah, Istanbul'a su getirtmek için bir kaç defa büyük paralar harcadı. Zîrâ hükümrân olduğu yarım asır içinde (1520 - 1566) şehrin nüfusu devamlı şekilde arttı. 1564'teki teşebbüsünde, bu iş için Mimar Sinân'a bugünki râyiçle 1.125.000.000 TL. verdi ki, büyük hükümdârın Istanbul şehrine yaptığı son büyük hizmettir. Şehrin

ulaşımını kolaylaştırmak için Çekmece Köprüsü'nü yapmak üzere Mimar Sinân'a çevre yollar masrafıyle berâber 900.000.000 TL. vermişti (Hammer, VI, 169, 456).

Hamamlar da su vakıfları arasında sayılabilir. Yalnız hamamların çoğu —imâret hamamları hâriç— ücretlidir ve bu ücret vakıftır; ya bir camiin, ya bir medresenin vakfıdır. Meselâ Kahire'de böyle 55 büyük vakıf hamamı vardır. Ev, konak ve saraylardaki 9.060 hususî hamam tabiatiyle başkadır (Evliyâ, X, 258-9). Feyyûm şehrinde hepsi hayır eseri böyle 2 hamam ,7 medrese, 40 mekteb (ilkokul) bulunmaktadır (X, 1.001).

Sosyal Adalet

Bu sûretle Osmanlı Türkiyesi'nin sosyal adalet durumu, sanıyorum ki, bahisler ilerledikçe, daha iyi ortaya çıkmaktadır ve son kitâbımızda tamamen çıkacaktır. Sosyal adalet dengesinin iyi olduğu, vicdan sızlatmadığı ortadadır. Başka türlü de bir düzenin asırlarca —hem de üstün düzen olarak— devâmına zâten imkân yoktu.

Meselâ Kaanûnî devrinde Vezîr-i âzam Dâmâd İbrahim Paşa, yeni fethedilmiş Mısır'ı teşkilâtlandırmak için, Kahire'ye teftişe gitmişti. Şehirdeki bütün sakat, dul, kimsesiz, yetim, fakirlerin listesini yaptırıp herbirine maaş bağlattı; bu arada 1.000'e yakın yetim fakir çocuğa maaş bağlandı (Alî, *Künh,* 246b).

Bu sosyal yardım fikri, son zamanlarda da canlı idi. Abdülazîz Han, 20 ilâ 27 haziran 1870 haftasında çocuklarını sünnet ettirirken, Gümüşsuyu hastahânesinin bu işe ayrılan kısmında 16.000'e yakın çocuğu da sünnet ettirip hepsine hediyeler vermişti *(Basîret* gazetesi, o günlerin nüshaları).

1777'de elsiz ayaksız bir çocuğu olan bir Istanbullu'ya, günde 10 akça maaş tahsis edilmişti (ayda 3.750 TL.) (Cevdet, II, 80). 1779 Istanbul yangınında felâkete uğrıyan fakirlere I. Abdülhamîd, hazîne-i hâssa'dan «küllî iâneler» yâni büyük yardımlar yapmış, pâdişah bizzât yangın yerlerini gezmişti (Cevdet, II, 127). Ertesi yılki yangında aynı şeyler oldu; I. Abdülhamîd, yangın çıkan Nişanca semtine hemen yetişti ve sabaha karşı güneş doğarken yangın söndürülünceye kadar yangın yerinde kaldı (Cevdet, II, 143 sonu). 1782'deki 7.000 evin yandığı büyük felâkette de pâdişah, sadrâzam ve bütün ileri gelenler, her türlü işlerini bırakıp bu âfetle meşgul oldular. Bu yangından az önce ve az sonra çıkan iki yangında da aynı şey oldu (Cevdet, II, 183-4). Örnekler binlercedir ve bu kadarı kâfidir.

Çeşitli Vakıflar

Uzun Hasan'ın yeğeni Kasım Bey, 1503'e kadar 34 yıl Mardin beyi olmuştur. Mardin'de büyük bir medrese yaptırmıştır. Medresenin geliri 1564'te 266.795 akça idi (yılda 12.015.000 TL.). Bu medrese, 1914'e kadar tedrisat yapmıştır (N. Göynüç, *Mardin Sancağı*, 118).

Bir imar yolu da, bir köyden çıkan adamın çok yükseldikten sonra o köyü şehir hâline getirmesidir. En meşhur örnek, Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa'nın doğduğu Muşkara köyünü «Nevşehir» adıyle şehir hâline getirmesidir. Diğer bir örnek, Köprülü Mehmed Paşa'nın doğduğu Avlonya sancağındaki Roşnik köyünü cami, medrese(ortaokul), mekteb(ilkokul), tekke, hamam gibi yapılarla ve zengin vakıflarla ihyâ etmesidir. Bu Roşnik köyünün az uzağındaki Lavdani köyü de IV. Murâd'ın son ve Sultân İbrahim'in ilk vezîr-i âzamı Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın doğum yeridir. Gene az ilerideki Jotom köyünde, Sen Gotar'da şehîd olan yeniçeri ağası Mustafa Paşa doğmuştur. Bütün bunları Evliyâ Çelebî, VIII. cildinde bize anlatır. Köprülü Mehmed Paşa, Samsun'la Amasya arasındaki Köprü kasabasına yerleşince, bu defa burasını ihyâ etmiş ve kasabaya ona izâfetle «Vezirköprüsü» denmiştir.

Türk eğitim, sağlık, sosyal yardım, bayındırlık, nihayet ibadet hayatını ayakta tutan vakıfların gelirleri, muazzamdı. Anadolu(merkezi Kütahya) eyâletindeki vakıfların geliri 1530-40 arasında yılda 13.641.684 akça idi (613.890.000 TL.). Bu gelirle eyâletteki 342 cami, 1.055 mescid, 45 imâret, 110 medrese, 75 kervansaray ve han, 156 mekteb, 628 tekke bakılmakta, 121 müderris, 3.299 şeyh, mütevellî, softa, 3.756 hatib, imam, müezzin maaş almaktadır. Eyaletin Hudâvendigâr(Bursa) sancağına bağlı 1.966 köyün 477'sinin, Germiyan(Kütahya) merkez sancağına bağlı 1.071 köyün 166'sının, Karahisâr-ı Sâhib(Afyon) sancağına bağlı 629 köyden 118'inin vergilerinin vakıflara tahsis edildiğini söylemek, devletin bu konudaki tutumunu aydınlatır.

Eyalet gelirlerinin % 5 ilâ % 17'si, vakıfların elindedir.

Kaanûnî devrine ait aynı yıllar içinde başka bir eyaleti görelim (T. T. K., *Belgeler*, I, 236-7) : Karaman(merkezi Konya) eyaletinde vakıf yoluyle 75 cami, 319 mescid, 47 medrese, 3 imâret, 14 kervansaray, 276 tekke, 35 mekteb, bir hastahâne işletilmektedir. Rûm eyaletinde ise(merkezi Sıvas) 93 cami, 216 mescid, 10 imâret, 35 medrese, 13 mekteb, 275 tekke, 17 kervansaray, eyalet vakıflarına bağlıdır. Rûmeli eyaletinin Paşa sancağında(merkezi Edirne)

ise bu tarihte vakıf yoluyle idare edilen 71 cami, 400 mescid, 25 imâret, 26 medrese, 43 kervansaray vardır. Bütün Rûmeli eyaletinin vakıflar geliri 10.206.192 akçadır (459.270.000 TL.).

Daha mütevazı vakıflar da vardır : Meselâ harâb olan bir camii, mescidi, medreseyi, çeşmeyi... kısmen veya tamamen tâmir ettirmek; evini, bahçesini, bir kaç kitabını, bir mıkdar parasını, belirli bir cami, medrese vs.'nin hizmetine vakfetmek gibi. Bilhassa fakirce sofu hanımların yaptıkları çok daha küçük vakıflar da vardır : Her gece şu türbede bir mum yakacak veya bu mektebde iki fakir talebeyi giydirecek derecede az, fakat rikkat uyandıran meblağlar vakfetmiş olanlar görülür.

Bu şekilde büyüklü küçüklü, her sancakta yüzlerce vakfiye meydana getirilip tescîl ettirilmiştir.

Nihayet bir de aile vakıfları olduğunu söylemek lâzımdır. Böyle vakıflarda bırakılan mal vârisler arasında satılamamakta, gelir vârislerce bölüşülmektedir. Böyle 500 yıllık aile vakıfları vardır. Fakat 500 yıl sonra vârisler yüzleri bulduğu için, dağıtılan para çok azalmaktadır. Vâkıfın şartına göre yalnız erkek tarafından gelenlere gelir dağıtanları olduğu gibi, kız tarafından yürüyen nesillere de aynı hakkı tanıyan çok aile vakfı vardır. XVI. asrın başlarında kurulan Baba Nakkaş vakfı bu ikinci çeşittendir ve 1950'lere kadar sayısı 500'ü aşkın vâris buradan her yıl cüz'î bir gelir alabiliyordu; hattâ doğar doğmaz çocuk da eşit hakka giriyordu. Bu târihte Baba Nakkaş köy ve arâzîsinin bir kısmına askeriyye, bir kısmına da toprağı işleyen köylüler el koydu ve vakıf geliri kesildi. Baba Nakkaş'ın torunu olarak o kadar değişik kimseler para alıyorlardı ki : Biri bendim (annemin annesi tarafından), biri Mareşal Çakmak merhumdu ve ben yahut annem mareşali hayatımızda görmemiştik ve görmedik. Bir diğeri Ord. Prof. Süheyl Ünver'di, biri de şâire Şükûfe Nihal Başar. Bunların da aynı vakıftan para aldıklarını, 1952 yıllarında kendileriyle görüşürken ağızlarından duymuştum, demek akrabâ idik ama kaçıncı asırda ve hangi nine veya dedede birleştiğimizi incelemedim. Zîrâ bilhassa kadın nesebi tarafından yukarıya doğru çıkmak, ilm-i ensâb'da (généalogie) çok belâlı bir bahistir.

Bu mevzuu çok iyi bilenlerden merhum Halîm Bâki Kunter, vakıf çeşitlerini tesbît etmiye çalışmıştır. İçlerinden ilgi çekici bir kaçını naklediyorum (*Vakıflar Dergisi*, I, 110-1) : Donanmaya kadırga yapılması, gönüllü askerlerin silâhlandırılması, kale ve hisar tâmiri, çocukların yazın ve baharda mesîre yerine (piknik) götürülmeleri, su soğutmak için kar ve buz tahsisi, yılın belirli günlerinde şerbet dağıtılması, mevlid veya *Kur'ân* okunması, fa-

kirlere kışın odun ve kömür verilmesi, okçuluk ve güreşçilik gibi sporların yapılabilmesi için gelir, köpeklere ekmek doğranması, kuşlara pirinç saçılması, fakir ölülerin techiz ve tekfîn ve dinî âyîni, borçluların borçlarını ödeyip hapisten kurtarma... Fazla uzatmıyorum. Okuyucularım durumu anlamışlardır. Kısaca, vakıf yapılamıyacak saha yok gibidir.

Bu aşk, Osmanlı kültürünün son mümessillerinde hâlâ büyük ölçüde yaşıyordu. Babası Osmanlı tarihinin en büyük âsîsi olan Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım'ın hayır eserleri (Zeyneb-Kâmil Hastahânesi ve Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi baştadır) hâlâ büyük sosyal hizmet görmektedir. Zeyneb Hanım'ın küçük yeğeni Prenses Fatma Hanım da böyledir. Hıdîv İsmail Paşa'nın kızı olan prenses, 2 milyon altın (bugünki râyiç : 2,5 milyar TL.) servetini 18 kasım 1920'de 67,5 yaşında ölürken, Istanbul Dârülfünûnu'na bıraktı. Bu parayla Istanbul Üniversitesi, o zaman için, dünyanın en büyük üniversitelerinden biri hâline getirilecekti. Ancak prensesin kardeşi olan Mısır kralı Fuad, bu vasıyyetin imparatorluk Türkiyesi'ne yapıldığını, şimdi Istanbul'da padişah ve halîfe olmadığını, vasıyetin yerine getirilemiyeceğini ileri sürdü. Halbuki vasıyette «Türkiye, cumhuriyet olursa bu bağış yerine getirilmez» diye bir şey yoktu. Atatürk, zamânın büyük avukatlarından Ord. Prof. Ebululâ Mardin ile Ken'an Öner'i, Kahire'ye gönderip dâvâ açtırdı. Fakat kralın baskısıyle Kahire mahkemesi, bu bağışın Cumhuriyet Türkiyesi'ne yapılmadığına karar verdi. Bu mes'ele o zamanlar Mısır'la aramızı açan bir dâvâ oldu ve yıllarca gazetelerden düşmedi. Kardeşi tarafından vasıyeti yerine getirtilmiyen Prenses Fatma Hanım'ı burada, tarihimize son muazzam çapta vakfeden hayır sahibi Türk olarak, saygıyle anıyoruz.

X

EVKAAF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ

Vakıfların Bir Elde Toplanması

Vak'a-i Hayriyye'den 3 yıl sonra II. Mahmud, 1829'da vakıfları bir elde birleştirirdi. «Evkaaf-ı hümâyûn nâzırı» unvâniyle Yûsuf Efendi'ye bu görevi verdi. 1844'ten itibâren bu nâzır, kabine (hükûmet) üyesi nâzırlar arasına girdi ve imparatorluğun sonuna kadar böyle devâm etti. Aşağıda 1908 Meşrutiyeti'ne kadarki nâzırların bir listesini veriyorum. Meşrutiyet'ten sonra bu makamda bulunan en mühim nâzır, şeyhulislâm da olan Ürgüblü Hayri Efendi'dir ki, vakıflarda mühim ıslahat yapmıştır. Cumhuriyette bu görev, başbakana (sonraları diyânet işleri başkanının da âmiri olan bir devlet bakanına) verildi. Böylece 1829'dan sonra, mütevellîleri daha iyi teftîş edebilen, bir kaç kişinin emrindeki dağınık vakıfları hükûmet kontrolü altına daha iyi alan bir bakanlık kurulmuş oldu.

Evkaaf-ı Hümâyûn Nâzırları (*)

1 — Hacı Yûsuf Efendi (1829 - 1831 = 2)
2 — Tâhir Efendi (1831 - 1832 = 1)
3 — Hacı Saîd Efendi (1832 - XII.1834 = 2)
4 — Hasîb Efendi (XII.1834 - 1835 = 1)
5 — Hacı Edhem Efendi (1835 - XII.1836 = 1)
6 — Safvetî Efendi (XII.1836 - VI.1837 = 0, 6)
7 — Zîver Efendi (VI.1837 - IV.1838 = 0, 10)
8 — Hasîb Paşa (2. defa : IV.1838 - IX.1839 = 1, 5)
9 — Mehmed Şevkı Efendi (IX.1839 - VIII.1840 = 0, 11)
10 — Mâhir Bey (VIII.1840 - VI.1842 = 1, 10)
11 — Kâni Bey (Paşa) (VI.1842 - VIII.1844 = 2, 2)

(*) 1829'dan önce Haremeyn (Mekke ve Medine) vakıflarına Dârüssaâde Ağası, selâtıyn vakıflarına (hânedan vakıfları) Saray rûz-nâme kâtibi, diğer vakıflara mütesellimler bakardı; vakıflar bir otoritede toplanmamıştı.

12 — Hasîb Paşa (3. defa : VIII.1844 - VI.1848 = 3, 10) (**)
13 — Ârif Paşa (VI.1848 - IX.1848 = 0, 3)
14 — Ali Şefik Bey (IX.1848 - III.1850 = 1, 6)
15 — Bursalı Ali Rızâ Efendi (III.1850 - I.1851 = 0, 10)
16 — Nâfiz Paşa (I.1851 - VIII.1851 = 0, 7)
17 — Hâlid Efendi (VIII.1851 - III.1852 = 0, 7)
18 — Zîver Efendi (2. defa : III.1852 - IX.1854 = 2, 6) (cem'an : 3, 4)
19 — Hasîb Paşa (4. defa : IX.1854 - VIII.1857 = 2, 11)
20 — Ali Galib Paşa (VIII.1857 - III.1858 = 1, 7) (Sadrâzam Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu)
21 — Hasîb Paşa (5. defa : III.1858 - II.1859 = 0, 11) (cem'an : 10, 1)
22 — Safvetî Paşa (2. defa : II.1859 - X.1859 = 0, 8) (cem'an : 1, 2)
23 — Bursalı Ali Rızâ Efendi (2. defa : X.1859 - VI.1860 = 0, 8) (cem'an : 1, 6)
24 — Ali Şefik Paşa (2. defa : VI.1860 - VII.1861 = 1, 1)
25 — Abdüllatif Subhi Bey (VII.1861 - X.1861 = 0, 3)
26 — Mümtâz Efendi (X.1861 - XI.1861 = 0, 1)
27 — Ahmed Vefik Efendi (XI.1861 - VI.1862 = 0, 7) (sadrâzam)
28 — Hakkı Bey (VI.1862 - VIII.1863 = 1, 2)
29 — Ali Şefik Paşa (3. defa : VIII.1863 - IX.1863 = 0, 1) (cem'an : 2, 8)
30 — Abdülhamîd Ferîd Efendi (Paşa) (IX.1863 - X.1865 = 2, 1)
31 — Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa (X.1865 - I.1866 = 0, 3) (sadrâzam)
32 — Mecd Efendi (I.1866 - VII.1866 = 0, 6)
33 — Abdülhamîd Ferîd Efendi (Paşa) (VII.1866 - III.1867 = 0, 8) (cem'an : 2, 9)
34 — Tevhîd Efendi (III.1867 - X.1868 = 1, 7)
35 — Hamdi Bey (X.1868 - IV.1869 = 0, 6)
36 — Hurşid Paşa (IV.1869 - VIII.1870 = 1, 4)
37 — Ahmed Kemâl Efendi (VIII.1870 - X.1871 = 1, 2)
X.1871 - X.1872 = 1, 0 : nezâretin geçici lağvı
38 — Şîrvânî-zâde Rüşdü Paşa (2. defa : X.1872 - II.1873 = 0, 4) (cem'an : 0, 7)
39 — Ahmed Cevdet Paşa (II.1873 - IV.1873 = 0, 2)
40 — Hurşid Paşa (2. defa : IV.1873 - V.1873 = 0, 1) (cem'an : 1, 5)

(**) İlk kabine (hükûmet) üyesi nâzır budur ve sonrakilerin hepsi öyledir.

41 — Ahmed Kemal Paşa (2. defa: V.1873 - X.1877 = 4, 5) (cem'an: 5, 7)
42 — Ahmed Cevdet Paşa (2. defa: X.1877 - I.1878 = 0, 3) (cem'an: 0, 5)
43 — Abdüllatif Subhi Paşa (2. defa: I.1878 - IV.1878 = 0, 3) (maarif nâzırlığına ek görev olarak)
44 — Abdülhalîm Efendi (IV.1878 - X.1879 = 1, 6)
45 — Abdüllatif Subhi Paşa (3. defa: X.1879 - IV.1880 = 0, 6)
46 — Kıbrıslı Kâmil Paşa (IV.1880 - IX.1880 = 0, 5) (sadrâzam)
47 — Nazif Paşa (IX.1880 - 1881 = 1)
48 — Abdüllatif Subhi Paşa (4. defa: 1881 - XII.1881)
49 — Äsım Paşa (XII.1881 = bir kaç gün)
50 — Kıbrıslı Kâmil Paşa (2. defa: XII.1881 - IX.1885 = 3, 9) (cem'an 4, 2)
51 — Zihni Efendi (IX.1885 = bir kaç gün)
52 — Abdüllatif Subhi Paşa (5. defa: IX.1885 - I.1886 = 0, 4) (cem'an: 1, 4)
53 — Mansûrî-zâde Mustafa Nûri Paşa (I.1886 - I.1890 = 4, 0)
54 — Hüseyin Rızâ Paşa (I.1890 - V.1890 = 0, 4)
55 — Zihni Paşa (2. defa: V.1890 - VII.1894 = 4, 2) (cem'an: 4, 2)
56 — Abdullah Galib Paşa (VII.1894 - 1902 = 8)
57 — Turhan Paşa (1902 - 1908 = 6)

4 yılını dolduranlar: Hasîb Paşa 10 yıl, 1 ay, Galib Paşa 8 yıl, Turhan Paşa 6 yıl, Kemal Paşa 2 defada 5 yıl, 7 ay, Sadrâzam Kıbrıslı Kâmil Paşa 2 defada 4 yıl, 2 ay, Zihni Paşa 2 defada 4 yıl, 2 ay, Mustafa Nûri Paşa 4 yıl.

1894'te Evkaf Nezâreti Teşkilâtı

Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'den *(1312, 50. sene,* s. 392-7) nezâret teşkilâtının 1894 durumunu görelim:

Nâzır Abdullah Galib Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî).— Meclis-i İdâre (yönetim kurulu): Reis Mehmed Âtıf Efendi (Haremeyn, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler: Mahmud Râsih Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Aziz Mahmûd Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Osman Nûri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Kâşif Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 sâniye, 3 sâlise, bir müderris yüksek memur.

Mektubculuk: Mektubcu Mehmed Nazıyf Bey (ûlâ, II. Mecîdî), birinci mümeyyiz Mehmed Zîver Efendi (ûlâ sânîsi), mü-

meyyizler: Râgıb Bey, Hasan Hâmid Efendi, Osmân Âlî Efendi (hepsi mütemâyiz ve nişansız).— Muhâsebe İdâresi: Muhâsebeci Ahmed Cânib Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvini Mehmed Râsim Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), 3 sâniye, bir sâlise, bir rütbesiz yüksek memur.— Masârifât İdâresi: Müdür Bekir Sıdkı Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), taşra kısmı mümeyyizi Mehmed Şükrü Efendi (mütemâyiz), 2 sâlise mümeyyiz.— Cihât İdâresi: Müdür Mahmûd Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), 2 sâlise.— Evâmir Şûbesi: Birinci mümeyyiz Mehmed Nüzhet Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), bir sâniye.— Mahlûlât ve Beytülmâl İdâresi: Müdür Mehmed Fâik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir sâlise, bir rütbesiz.— Evrak Müdîriyyeti: Müdür Râkım Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), bir râbia, bir rütbesiz.— Hukuk Müşâvirliği: Müşâvir İrfan Efendi (mahrec), bir devriyye mollası, bir sâlise, bir rütbesiz.— Tâmîrât müdürü Şükrü Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), sicill-i ahvâl ve istatistik müdürü Hasan Şevkı Efendi (ûlâ sânîsi), Gurabâ Hastahânesi ser-tabîbi Dr. Ahmed Paşa (mîrlivâ, III. Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise.

1897'de Nezâret

Nezâretin merkez teşkilâtının anaçizgilerini yukarıda verdim. 3 yıl sonraki durumu, daha da kısaltarak ve sadece en yüksek derecede memurları göstererek veriyorum (*Sâl-Nâme, 1315,* 268-71):

Nâzır Abdullah Galib Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî).— Meclis-i İdâre: Reis Mehmed Âtıf Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler: Mahmud Râsih Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Mahmûd Azîz Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Osman Nûri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Mehmed Efendi (ûlâ sânîsi), Kâşif Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).

Muhâsebe-i Umûmiyye İdâresi: Muhâsebeci Ahmed Cânib Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî).— Masârifât İdâresi: Müdür Râsim Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Mektûbî Kalemi: Mektubcu Mehmed Nazıyf Bey (ûlâ, II. Mecîdî), birinci mümeyyiz Zîver Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).— Mahlûlât ve Beytülmâl İdâresi: Müdür Fâik Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Cihât İdâresi: Müdür Azîz Mahmûd Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Evâmir Kalemi: Birinci mümeyyiz Mehmed Nüzhet Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Sicill-i Ahvâl ve İstatistik İdâresi.— Hukuk Müşâvirliği Dâiresi.— Evrak Kalemi.— Hey'et-i Keşfiyye Kalemi.— Tâmîrât Müdürlüğü: Şükrü Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Vezne Odası.— Gurabây-ı Müslimîn Hasta-

hânesi : Ser-tabîb Dr. Ahmed Şükrü Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

1907'de Nezâret

Sâl-Nâme, 1326, 456-65'ten, nezâretin Meşrutiyet'ten önceki aylardaki durumunu hulâsa ediyorum :

Nâzır Turhan Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî).— Taşra Me'mûrîn-i Vakfiyyesi İntihâb Komisyonu.— Taşra Me'mûrîn-i Vakfiyyesi İmtihân Komisyonu.— Meclis-i İdâre : Reis Selim Sırrî Paşa (Rûmeli, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Hâcı Rızâ Efendi (sadr-ı Anadolu, I. Osmânî, II. Mecîdî), umûm vilâyât-ı şâhâne evkaaf idâreleri müfettişliği inzımâmiyle Ahmed Kadri Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Hacı Ali Rızâ Efendi (ûlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî), Pertev Bey (ûlâ, IV. Osmânî, I. Mecîdî), Osman Fehmi Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Ahmed Zâfir Efendi (Haremyn, III. Mecîdî), Hacı Abdullah Vâsık Paşa (mîrmîrân), Mahmud Râsih Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî ve Mecîdî), Osman Nûri Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), İbrahim Salâhaddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), Zıyâ Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Aziz Bey (mütemâyiz), bir sâniye, 3 müderris, başkâtib İsmail Sıdkı Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), mukaabeleci Hâlet Efendi (mütemâyiz), bir sâniye, bir sâlise mümeyyiz.

Muhâsebe-i Umûmiyye İdâresi : Muhâsebeci Ahmed Cânib Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Hasan Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), masraf kısmı mümeyyizi Ahmed Hamdi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), muvâzene mümeyyizi Rif'at Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), evkaaf-ı mazbûta mümeyyizi Mahmud Mazhar Bey (mütemâyiz), tedkıyk-ı hisâbât şûbesi mümeyyizi Şemseddîn Efendi (mütemâyiz), mümeyyiz Ahmed Cemal Bey, bir sâlise te'diyyât mümeyyizi, bir sâlise evkaaf-ı mülhaka mümeyyizi, 2 rütbesiz taşra şûbesi ve tahsıylât şûbesi mümeyyizi.

Mektûbî Kalemi : Mektubcu Mehmed Nazıyf Bey (ûlâ, II. Mecîdî), muâvin yeri boş, mektûbî kalemi müdürü Hâmid Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), birinci mümeyyiz Mehmed Gülşen Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Hüseyin Avni Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), mukaabeleci mümeyyiz Muammer Efendi (mütemâyiz), bir sâniye mümeyyiz.

Masârifât İdâresi : Müdür Cemil Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Fâik Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), Istanbul kısmı

birinci mümeyyizi Mehmed Hilmi Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), ikinci mümeyyizi Âdil Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), taşra kısmı birinci mümeyyizi Sabri Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2 sâniye, 4 sâlise, bir müderris mümeyyiz.

Mahlûlât ve Beytülmâl İdâresi : Müdür Ahmed Kâşif Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), 3 sâniye, bir râbia mümeyyiz.— Cihât İdâresi : Müdür yeri boş; 5 sâniye, bir rütbesiz mümeyyiz.— Sicill-i Ahvâl ve İstatistik İdâresi : Müdür Mahmud Zıyâeddin Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), muâvin yeri boş, 6 rütbesiz memur.

Hukuk Müşâvirliği : Hukuk müşâviri Ömer Eşref Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), muâvini Ahmed Celâdet Bey (mütemâyiz), başkâtib Yûsuf Kâmil Efendi (ûlâ sânîsi), taşra kısmı mümeyyizi Ali Hâkî Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), avukatlar : bir sâniye, bir sâlise, 3 Edirne, bir müderris, 3 rütbesiz.

Evrak Kalemi : Müdür Mehmed Bîcân Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), 2 sâlise.— Evâmir Kalemi : Bir sâlise, bir rütbesiz.— Tâmîrât : Galib Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), birinci muâvin Hâlid Bey (mütemâyiz), ikinci muâvin Nâzım Bey (mütemâyiz).

Hey'et-i Keşfiyye : Mühendis Dranko Efendi (ûlâ), mühendis, bir rütbesiz mümeyyiz.

Tedkıyk-ı Muâyene : 2 sâlise, bir mülâzım, bir rütbesiz.— Vezne : Ser-veznedâr Mustafa Râşid Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 rütbesiz veznedâr.— Bir sâniye nezâret doktoru.— Bir sâniye evkaaf-ı hümâyûn ormanları müfettişi.

Gurabây-ı Müslimîn Hastahânesi : Ser-tabîb Dr. Ahmed Şükrü Paşa (ferik, II. Osmânî ve Mecîdî), 2. tabîb Dr. Hüseyin İhsan Paşa (Rûmeli, IV. Mecîdî), 3. tabîb Dr. Vassaf Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), operatör Dr. Ahmed Nûreddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), göz hekimi Dr. Kemâleddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), Dr. İhsan Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), Dr. Ahmed Cemal Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî), su ve masaj tedavisi hekimi Dr. İzzet Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir binbaşı, bir kolağası, bir rütbesiz doktor, bir sâlise eczâcı, bir sâniye idare müdürü, bir sâlise başkâtib.

Tahrîr-i Teberrükât (Bağış) Komisyonu : Tüccâr'dan Hakkı Bey (ûlâ sânîsi), 2 rütbesiz üye.— Hamîdiyye İmâreti : 2 sâlise.

1912'de Evkaf Nezâreti

Meşrutiyet'ten sonra da bakanlık, «evkaaf-ı umûmiyye nezâreti» adını taşımaktadır. 1912 başlarındaki durumu hulâsa ediyorum *(Sâl-Nâme, 1327, 66. Sene,* s. 421 - 8) :

Nâzır Hayri Efendi (müstakbel şeyhulislâm) (I. Mecîdî), nâzır muâvini Evliyâ Efendi (mahrec, III. Osmânî).— İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu.— Muhâsebât-ı Umûmiyye İdâresi : Müdîr-i umûmî Fuad Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), muâvini Zıyâ Bey (mütemâyiz).— Büdce ve Havâle-nâme Kalemi.— Muâmelât Kalemi : Mümeyyiz Gülşen Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), ikinci mümeyyiz Hüseyin Avni Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî).— Hisâbât Kalemi.— Vezne Müdîriyyeti.— Teberrükât ve Nükuud-ı Mevkuufe Kalemi.— Levâzım Kalemi.— Hukuk Müşâvirliği : Müşâvir Hasan Hulki Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî), muâvini Seniyyüddin (Başak) Bey, 10 avukat.— Emlâk ve Emvâl-i Vakfiyye Kalemi : Müdür Osman Nûri Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Tahrîrât Kalemi.— Evrak Kalemi : Müdür Mehmed Fâik Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mümeyyiz Muammer Efendi (mütemâyiz).— Me'mûrîn Kalemi : Müdür Cemil Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).— Kuyûd-ı Kadîme-i Vakfiyye Kalemi.— Orman ve Arâzî-i Vakfiyye Kalemi.— Tahsıylât-ı Hayriyye (Bağış) Kalemi : Müdür Cevdet Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).

Tâmîrât ve İnşâât İdâresi : Müdîr-i umûmî ve ser-mîmâr Kemâleddin Bey (*) (sâlise, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 6 mîmar.

Gurebây-ı Müslimîn Hastahânesi : Ser-tabîb Dr. Ahmed İhsan Paşa (Rûmeli, IV. Mecîdî), 2. tabib Dr. Hacı Kemâleddin Bey (ûlâ, IV. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Vassaf Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), Dr. Hacı Cemal Bey (mütemâyiz, V. Mecîdî), Dr. İzzet Emin Paşa (mîrmîrân, IV. Osmânî ve Mecîdî) vs.

Istanbul Vilâyeti Evkaaf İdâresi : Müdür Ali Rızâ Bey, muâvini Muzaffer Bey (mütemâyiz), muhâsebeci Rif'at Bey (mütemâyiz, III. Osmânî, IV. Mecîdî).— Istanbul Vilâyeti Hey'et-i Fenniyyesi : Başmimar Kadri Bey, 6 mimar daha.— Üsküdar evkaf memuru Hayri Bey (mütemâyiz), Beyoğlu evkaf memuru Mahmud Bey.

(*) Ünlü san'atkâr, son büyük Türk mimarı.

XI

CAMİLER

Cami Bolluğu

Bu bahsimizde camileri mimari bakımından değil, devlet teşkilâtı bakımından kısaca gözden geçireceğiz.

Türkler, her yere cami yapmışlardır. Mütevazı köylerde iki cami, bazan kubbeli cami görülür. Türk'ün en belirgin, ilk bakışta görülebilen damgası, dünyânın her ülkesinde, Türk stili, kurşun kaplı kubbeleri ve ince uzun minâreleri ile câmîler olmuştur. Onun için Hıristiyan devletler, ele geçirdikleri Türk ülkelerinde ilk iş olarak camilerimizi ortadan kaldırmışlardır. Yalnız Müslüman düşmanlığı ve Hıristiyan taassubu neticesi değil; belki daha çok, Türk'lüğün en belirgin senbolü, en göze batan damgası olduğu için

Kırım ki, Ruslar gelmeden önce adada (Kırım, ada sayılabilir) hiç bir yerli gayrı Müslim ve gayrı Türk yoktu, 1771'den 1805'e kadar bir kuşak boyu Ruslar, epey mîmârî eserini kazımışlardır. Gene de 1805'de Kırım'da 1.558 cami ve 5.139 imam-hatib vardı. Bu sayı 1914'te 942 imam-hatîbe inmiştir. Macaristan'a O'a inmiştir. Bir çok eski Türk ülkesinde O'a çok yaklaşmıştır.

Seyyahlar, Türk şehirlerinde ilk bakışta gözlerine çarpan camileri daima dikkate değer mimarî anıtlar şeklinde belirtirler. Bilhassa Istanbul, bütün dünyanın gözünde, bir camiler şehridir. Istanbul semasından minare ve kubbeleri alınız, ortada Istanbul nâmına bir şey kalmaz; üçüncü derecede bir Batı şehri görünüşü alır.

E. Hakkı Ayverdi'nin teker teker ve ismen tesbît ettiğine göre *(Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri,* 1973, s. 538 - 41), —yalnız tesbît edilebilenlere göre— Fâtih, yalnız Istanbul'da, 1453 - 1481 arasındaki 28 yılda 192 cami ve mescid yaptırmıştır. Bunların 91'inde hâlâ (1973) ibâdet ediliyor, 4'ü ibâdete kapalı, fakat bina olarak ayaktadır. 97'si ise yıkılmış ve ortadan kalkmıştır.

XIX. asrın başları için Hammer (XVIII, 109) Istanbul camilerini teker teker sayar : 877 cami adı verir, bunların 19'unun selâtîn camii olduğunu ve 44'ünün de kiliseden çevrildiğini belirtir. 877 câmiin 499'u asıl Istanbul'da, 79'u Üsküdar'da, 10'u Haydar-

paşa'da, 37'si sûrların iç tarafında, 46'sı Eyüp'te, 8'i Dâvudpaşa'da, 10'u Hasköy'de, 45'i Kasımpaşa'da, 14'ü Galata'da, 14'ü Galata dışında, 37'si Tophâne'de, 19'u Beşiktaş'ta, 7'si Rumelihisarı'nda, 4'ü İstinye'de, 4'ü Yeniköy'de, 3'ü Ortaköy'de, 3'ü Rumelikavağı'nda, 3'ü Anadoluhisarı'nda, 3'ü Anadolu Kavağı'nda, 2'si Büyükdere'de, 2'si Bebek'te, 2'si Çengelköyü'nde, 2'si Kuleli'de, 2'si Kanlıca'da, 2'si Beykoz'da, 2'si Hunkâr İskelesi'ndedir. Bir çok semtte de birer câmî vardır. Gene Hammer (XVIII, 128) banliyöler hâriç Istanbul'da 275 medresenin adını verir; bunlar orta öğretimin her iki derecesine tekabül eden veya yüksek tahsil veren müesseselerdir.

Batılı kaynaklar, câmîlerin mîmârî ihtişam bakımından olduğu kadar, onlara gösterilen îtinâ bakımından da üzerinde dururlar. XVII. asrın 3. çeyreğinde Sir Paul Ricaut şöyle der (II, 343) : «Türkler'in camileri fevkalâde muhteşemdir; Tanrı hizmeti için inşa edilmiş yerler de öyledir. Bu binaların ihtişamları yalnız mimarilerinde değildir. Kurucularının, hâtıralarını yaşatmak için bıraktıkları gelirin büyüklüğü ve ihtiyaçları karşılanan fakirlerinin sayısı da, dikkat çekmektedir». Sonra Ricaut, şu ilâveyi yapar (II, 345) : «Bu durum, Kilise'nin ihtiyaçları için ancak hafif bağışlarda bulunan Hıristiyanlar için bir utanç teşkil eder».

Türk camilerinin ihtişam ve bakımı, dünyaca meşhurdu. Meselâ Süleymâniye cami ve külliyesinin bitirilmesi, bütün dünyada akisler yapmıştı. Bu arada, bu olayı tebrik etmek üzere —dünyanın Kaanûnî'den sonraki en kudretli hükümdârı olan— Şâh Tahmasb, Istanbul'a fevkalâde bir elçi gönderdi (Hammer, VI, 93).

Büyük camilerin istîâb (insan alma) hacmi fevkalâde idi. Ayasofya Camii, ayakta durmak şartıyle 60.000, ve bağdaş kurmak sûretiyle 40.000 kişiyi alabiliyordu. Sultânahmed, Süleymâniye, Selimiye gibi büyük camiler de hemen hemen aynı sayıda mü'mini toplıyabiliyordu. Bayram ve cuma namazlarında cemaat, cami dışına, avlulara taşıyordu. Demek 50-60 bin kişiden fazla mü'min birden namaz kılıyordu. Büyük savaşlarda dua için dinî tören yapıldığı zaman, Ayasofya ile Sultânahmed'den başka, iki camii içine alan bütün Atmeydanı (Sultânahmed Meydanı) ve onu çeviren caddeler, kıpırdanamıyacak kadar dolar ve yüzbinlerce Türk'le taşardı (Galland, I, 178). 28 temmuz 1672 günü Atmeydanı'nda bulunan ve böyle bir töreni anlatan Galland, bu mahşerî kalabalığa şahid olmuş ve bize nakletmiştir.

Camilere Harcanan Para

Camilerin yapımına olduğu gibi, bakımına ve kalabalık personeline de çok büyük meblağlar harcanıyordu. Her camiin yıllık büdcesi, ona vakfedilmiş büyük vakıfların gelirinden elde ediliyordu.

Edirne (II.) Bâyezid Câmii'nin personeli 160 kişi idi (dîn adamı ve hizmetkâr olarak) *(Edirne ve Paşa Livâsı,* kısım II, 3 v. dd.).

XVII. asır sonlarında Fâtih Camii'nin yıllık geliri yâni büdcesi bugünki paramızla 450.000.000 TL. idi. Fâtih Sultan Mehmed aslında 270.000.000 TL. yıllık gelir bırakmış, fakat bıraktığı vakıfların geliri gittikçe artarak bu seviyeyi bulmuştu (Sanderson, *The Travels,* 169-70).

Selâtîn camilerinin her birinin mütevellîsi vardı. Hepsi birden de —evkaf nezâreti kurulmadan önce— dârüssaâde ağasına bağlı idi. Mâliyenin (başdefterdârın) vakıflarla bir ilgisi ve vakıflar üzerinde salâhiyeti yoktu. Tanzimat'tan sonra maliye nâzırının da olmamıştır.

Selâtîn camilerinin muazzam büdcelerinin fazlası, hayır işlerine harcanıyor, daha fazlası Yedikule'deki hazîneye alınıyordu. Tournefort'a göre (I, 487) Ayasofya Camii'nin yıllık vakıf geliri ve büdcesi XVII. asırda 800.000 livre idi (100.000.000 TL.).

II. Murâd'ın Edirne'deki Dârülhadîs Camii'nin 1490 yıllarındaki yıllık geliri 310.206 akça idi (T. T. K., *Edirne,* 130). Bugünki parayla 16.700.000 TL. eder. 1435'te yapılan bu camiin bu geliri Edirne'de vakıf 477 dükkân, bir hamam ve bir kaç köyden geliyordu. Meblağın üçte birinden fazlası cami görevlilerine maaş olarak veriliyordu. Gelir artıyor ve bu artan gelirle her yıl Istanbul Tersânesi'ne 1.000 kürek yaptırılıp gönderiliyordu.

Şehzâde Camii (1544 - 48) için Mimar Sinan, bugünki paramızla inşaata 675.000.000 TL. harcadı (Hammer, V, 377). Yalnız Süleymâniye Camii inşaatına 1.740.000.000 TL. gitti (Hammer, VI, 88, 4). Ve herhalde, gene aynı mimarın Edirne Selimiyesi, Süleymâniye'den daha ucuza çıkmadı.

Bir selâtîn camii için bugünki parayla 500 milyonla 2 milyar TL. arasında para harcandığını sanıyorum. Bu rakamları, camilere vakıf edilen mülklerin değeri için, 2 misli hesâb etmek lâzımdır.

Yeni Cami için Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan, 3.080 kese (123.200.000) akça harcamıştır. Şimdi Sermîmâr Mustafa Ağa'nın harcadığı bu paraya, vaktiyle Sermîmâr Dâvud ve Sermîmâr Ah-

med Ağalar'ın harcadıklarını ekliyelim ki, en aşağı, bir o kadar paradır; zîrâ bütün bir Yahûdî mahallesi, mülkleri için pek yüksek fiatlar isteyen Yahûdîler'e istedikleri meblağlar ödenerek istimlâk edilmiş, temel kazılırken akıl almaz mıkdarda Haliç suyu pompalarla boşaltılmış, temeller atılmış ve ilk kat pencerelerine kadar inşâat yapılmıştı. Gene buna, camiin döşemesi, fevkalâde değerli halı ve âvîzeleri, kitapları vs. için ödenenleri ilâve etmek lâzımdır. Bir de camie vakf edilen hayret verici zenginlikteki vakıfları ekleyiniz. Gerçek bir selâtıyn camii neye mâl olur, bir fikir edinmek kaabildir.

Cami bolluğu, coğrafya kısmında, Osmanlı eyaletleri şehir şehir, kasaba kasaba tasvîr edilirken, daha iyi anlaşılacaktır. Mimâri bakımından, san'at bakımından camileri ise, gelecek *V. Kitap*'ta ele alacağım.

Edirne'de II. Murâd'ın yaptırdığı (1437 - 47) halkın «Üç Şerefeli» dediği Câmî-i Cedîd'in yarım asır sonraki yıllık büdcesi 363.626 akça idi (20 milyon TL. kadar). Bu gelirin büyük kısmı, Sırbistan'daki Kratova madenlerindeki padişah hissesinden geliyordu (T. T. K., *Edirne,* 134). Üç Şerefeli, çok büyük bir cami değildir Demek ki bu büdce, camie fazlasıyle kifayet ediyordu. Zîrâ kışın şadırvanının 6 musluğundan devamlı sıcak su akıtılabiliyordu. Başka musluklardan da bayram günleri şerbet akıtılıyordu *(Aynı Eser,* 90-1).

Cumhuriyet Devrinde Camiler

Cumhuriyet devrinde Türk camilerinin yalnız bir kısmı yeni Türkiye'nin sınırları içinde kalmıştır. Kalanlar da —son yıllara kadar— büyük ihmal görmüştür. Bakımsız kalmış, yıkılmış, kör kazmanın kurbanı olmuş, maksat dışında işlerde kullanılmıştır.

Bunun çeşitli sebepleri vardır. Önce Türkiye, çok büyük ve çok uzun bir bâdireden çıkmıştı. Çok fakirdi, harâb olmuştu. Camilerin bakımı için eskisinin onda biri derecesinde para ayırabilecek durumda değildi. Üstelik camilerin vakıflarının çoğu, yeni Türkiye'nin sınırları dışında kalmıştı. Türkiye içinde kalan vakıflar ise, şunun bunun eline geçmişti. Geçmiyenler, çok kötü ve verimsiz işletiliyordu. Yeni kurulan vakıflar umum müdürlüğü nüfuzsuz ve teşkilâtsızdı. Nihayet yıllar ilerledikce, halkın din duyguları da zayıflamıştı. Eskisi gibi cami yaptıran, tamir ettiren hayır sahipleri çıkmıyordu, sayıları ve iktisadî güçleri pek çok azalmıştı. Laikliğin kötü tatbikatı ve dinsizlik sayılması ile, halk ile idarenin arası, 1950'lere doğru çok açılmıştı. Bir devlet adamının,

hattâ alelâde memurun camie gitmesi için bir mani yoktu ama, giden de görülmüyordu. Hattâ gidenler, 1970 yıllarına kadar, sol gazetelerde manşette târizlere hedef oluyorlardı. Ordudan tabur imamlarının, alay ve tümen müftülerinin alınması da üzerinde çok konuşulan bir tutumdur. Orduya imamların 1940 mayısında iade edildiğini Lewis yazıyor *(The Emergence,* 416). Demek ki Türk ordusu, ancak harbin eşiğinde din kuvvetine ihtiyaç gösteren, hazarda böyle bir lüzum göstermiyen bir müessese telâkkî edilmişti.

Istanbul, Bursa, Edirne; Konya ve emsali şehirlerde cumhuriyet devrinde cami yapılmaması tabiî görülebilir. Zîrâ fazlasıyle mevcuttu. İyi bakılmaları kâfi idi (ki bu yapılamamıştır). Fakat Ankara'nın yeni yapılan «Yenişehir»inin «Mâbedsiz Şehir» şeklinde adlandırılması, büyük menfi ve zararlı propagandalara yol açmıştır.

Ayasofya'nın Laikleştirilmesi

Fakat Lewis'in (s. 416) ve Rustow'un *(Politics and Islam,* 84) dikkatle işaret ettikleri gibi, en mühim mes'ele, Ayasofya'nın müzeleştirilmesi oldu. Zîrâ Ayasofya'ya haç dikileceği rivayeti, Millî Mücadele'de milliyetçilerin kullandıkları en kuvvetli ve halka en te'sîr eden millî sloganlardan biri olmuştu: Mütareke'de, Ayasofya'ya Hıristiyanlar'ın yaklaşıp bir kötülük edememeleri için, yıllarca, yüzlerce Istanbullu mücâhid, gece gündüz nöbet beklemişti. Ayasofya'ya Istanbul'daki askerî işgal kuvvetlerinin silâh zoruyle girip haç dikeceklerinin öğrenilmesi üzerine, Türkler, camii dinamitle atmak için her türlü tedbirleri almışlardı. Bunları öğrenen işgal kuvvetleri ve Istanbullu azınlıklar, bir teşebbüse cesâret edememişlerdi. Üstelik Fâtih Sultan Mehmed'in, Türkler için her zaman ve bugün de kutsal sayılan *Ayasofya Vakfiyyesi*'nde, cami olmasının şartları sayılmıştı. Bu Ayasofya mes'elesi, her zaman için müzenin devamı ve cami şekline iade edilmesi fikrinde olan Türkler arasında mes'ele olmuştur. 1946'da demokrasinin ilk adımlarından bugüne kadar bu mes'ele, münakaşa edilmektedir. Müfritler, bu mes'eleyi —her zaman olduğu gibi— Atatürk ilkeleri ve devrimleri(!) içine almak istiyerek, aksi fikirde olanları tehdîde başlamışlardır; mes'eleyi fikir platformuna çekememektedirler. Ben, Ayasofya'nın bir gün gene cami olacağından hiç şüphe etmiyorum.

Selâtîn Camilerinin Protokolü

Selâtîn (tam telaffuz : selâtıyn) camii ne demektir? Osmanlı ve onların meşrû selefleri olan Selçuklu pâdişahları, onların anaları (vâlide-sultanlar), bu hânedanlara mensup şehzâde veya sultanlar (imparatorluk prens ve prensesleri) tarafından inşa ettirilmiş cami, selâtîn camiidir (bu kelime, «sultân» kelimesinin çoğuludur, «sultanlar» demektir). Bu camilerin iki, nadiren ikiden fazla minaresi olur. Selâtîn camii olmıyan vezir ve eşraf camilerinin yalnız tek minaresi vardır, iki minareli olmaları saygısızlıktır. Selâtîn camileri büyüklüğündeki vezir camilerine bile tek minare kondurulmuştur.

Istanbul'da, Edirne'de, Bursa'da, Konya'da, Kahire'de, Şam'da, Manisa'da, Trabzon'da, Rumeli'nde pek çok şehirde selâtîn camileri yapılmıştır. En çok Istanbul'dadır. Bunlar, protokol bakımından sıralanmışlardır. Protokol sırası (d'Ohsson, II, 448-50; *İlmiyye Sâl-Nâmesi,* 137-8) ve bunların 1916'daki cum'a vâızları, aşağıda gösterilmiştir. Bu camilerin hatîbleri, yüksek ilmiyye'dendi. Hele Ayasofya'nınki, çok mühim bir adamdı. Cuma günleri minbere, kılıç takarak çıkardı. Ayasofya kılıçla fethedildiği için, Fâtih, Ayasofya hatîbine, kılıç kuşanmak hakkını tanımıştı. Protokol sırası şöyledir :

1 — Ayasofya (Fâtih) (Berkofcalı Şeyh Mustafa Nûri Efendi), 2 — Sultânahmed (I. Ahmed) (Tokadlı Şeyh Şerîf Efendi), 3 — Süleymâniye (Kaanûnî) (Ahıskalı Şeyh Yûsuf Efendi), 4 — Bâyezid (II. Bâyezid) (Tirebolulu Şeyh Ahmed Efendi), 5 — Fâtih (câmiin eski adı : Sultanmehmed) (Fâtih) (Kovayalı Şeyh İbrâhîm Efendi), 6 — Nûr-ı Osmâniyye (I. Mahmud - III. Osman) (Delvineli Şeyh İsâ Şevkı Efendi), 7 — Sultanselim (Yavuz) (Tırnovalı Şeyh İdrîs Efendi), 8 — Eyübsultan (Fâtih) (Ahıskalı Şeyh Hasan Efendi), 9 — Lâleli (III. Mustafa) (Cum'alı Şeyh Mehmed Hulûsi Efendi), 10 — Yeni Cami (eski adı : Vâlide-Sultan Camii) (IV. Mehmed'in annesi Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan) (Dağıstanlı Şeyh Ahmed Seyfeddîn Efendi), 11 — Şehzâde (oğlu adına Kaanûnî) (Akşehirli Şeyh Mehmed Emîn Efendi), 12 — Üsküdar Vâlide (II. Mustafa ile III. Ahmed'in annesi Emetullah Rabîa Gülnûş Vâlide-Sultan) (Uluborlulu Şeyh Mustafa Efendi), 13 — Üsküdar Ayazma (III. Mustafa) (Sıvaslı Şeyh Hüseyin Efendi), 14 — Beylerbeyi (eski adı : İstavroz Camii) (I. Abdülhamîd) (Geredeli Şeyh Yûnus Bahri Efendi). 15 — Hasköy Vâlide (III. Selîm'in annesi Mihr-i Şâh Vâlide-Sultan) (Ruscuklu Şeyh Mehmed Emîn Efendi), 16 — Üsküdar Selîmiyye (III. Selim) (Tırnovalı Şeyh

Ahmed Şâkir Efendi), 17 — Tophâne Nusretiyye (II. Mahmud) (Arhovalı Şeyh Mehmed Hulûsi Efendi), 18 — Hidâyet (Eminönü'nde, II. Mahmûd ahşab, II. Abdülhamîd kârgir) (Aksekili Şeyh Hâfız Ali Efendi), 19 — Üsküdar Şemsipaşa (selâtîn camii değil, İsfendiyâroğlu Vezir Şemsi Paşa) (Gümülcineli Şeyh İbrâhim Efendi), 20 — Tevfîkıyye (Arnavutköyü = Akıntıburnu, II. Mahmud) (Istanbullu Şeyh Hâfız Mustafa Efendi), 21 — Harbiye (Beşiktaş, II. Mahmud) (Çeşmeli Şeyh Mehmed Bahâeddîn Efendi), 22 — Kışlak (Râmi, II. Mahmud) (Sinoplu Şeyh Abdullah Efendi), 23 — Äsâriyye (Beşiktaş, Çırağan, II. Mahmud, Ahiçelebîli Şeyh Osmân Efendi), 24 — Hamîdiyye (Emirgân, I. Abdülhamîd) (Istanbullu Şeyh Mehmed Behcet Efendi), 25 — Süleymâniye (Beşiktaş, Kaanûnî, şimdi yıkılmıştır) (İslimyeli Şeyh Mustafa Efendi), 26 — Atıyk Vâlide (Üsküdar, III. Murâd'ın annesi Nûrbânû Vâlide-Sultan) (Istanbullu Şeyh Mehmed Kâmil Efendi), 27 — Mecîdiyye (Çırağan, I. Abdülmecîd) (Eğridereli Şeyh Ahmed Efendi), 28 — Hırka-i Saâdet (veya : Hırka-i Şerîf) (I. Abdülmecîd) (Hacıoğlupazarlı Şeyh Murâd Efendi), 29 — Mecîdiyye (Ortaköy, I. Abdülmecîd) (Konyalı Şeyh Abdullah Efendi), 30 — Rûmelihisârı (Fâtih) (Bayındırlı Şeyh Mustafa Efendi), 31 — Mihr-i Mâh (Üsküdar, Kaanûnî'nin kızı Mihr-i Mâh Sultan) (Dağıstanlı Şeyh Mehmed Efendi), 32 — Dolmabahçe (I. Abdülmecîd'in annesi Bezm-i Älem Vâlide-Sultan) (Tırnovalı Şeyh Mehmed Efendi), 33 — Pertevniyal (Aksaray, Abdülazîz Han'ın annesi Pertev-niyâl Vâlide-Sultan) (Alasonyalı Şeyh Mehmed Cemâleddîn Efendi), 34 — Yıldız (II. Abdülhamîd), 35 — Cihangir (oğlu adına Kaanûnî), 36 - 38 — Üsküdar, Edirnekapısı ve Azabkapısı'ndan sultanlar tarafından yaptırılmış daha 3 cami.

Camilerin cum'a vâızları (hatîbleri), devrin büyük hatipleri, dinî hitâbet san'atının üstadları idiler. 1916'da bunlardan 33 ismi de anmış olduk. Dikkat çekici taraf, bunların, büyük imparatorluğun ne kadar çeşitli bölgelerinden gelen Türkler olduklarıdır : Dağıstan'dan Tuna'ya kadar, Anadolu'nun pek çok yerinden. Istanbul doğumluların azlığı ve Rumelililer'in çokluğu dikkati çekiyor.

Süleymâniye Camii Teşkilâtı

İmparatorluk Teşkilâtı'nda bir büyük camiin teşkilâtının ne demek olduğunu anlatabilmek için, protokolde 3. gelen Süleymâniye Camii'ni örnek alıyorum ve başka camilerde de aşağı yukarı böyle olduğu için, fazla misale lüzum görmüyorum (aşağıdaki

hulâsayı, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın yazdırıp tescîl ettirdiği *Süleymâniyye Vakfiyyesi*'nden alıyorum : K. E. Kürkçüoğlu neşri, Vakıflar Umum Müdürlüğü, Ankara, 1962) :

Kaanûnî Sultan Süleyman, Süleymâniye Camii ve Külliyesi için, şunları vakfetmiştir :

221 köy, 30 mezraa, 2 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 2 çiftlik, 5 köy mahsulü, 2 ada, bir çayırlık, bir hisse.

Bu mülkler, *Vakfiyye*'de teker teker vasıflarıyle sayılmaktadır. Vakfettiği köyler bugün Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya (bir köy), Suriye (gene yalnız bir köy) devletleri sınırları içinde kalmaktadır. İmroz (Gökçeada) ve Semendirek adalarının padişah hassı olan bütün gelirlerini vakfetmiştir. Istanbul'da bir hamamla pek çok han odası ve pek çok dükkân, vakfedilenler arasındadır. Şimdi, bu ülkeler elimizden çıktıkça Süleymâniye'nin nasıl ihtişamından kaybedeceği, hattâ harâb olacağı düşünülebilir. Meselâ köylerin 35'i, yalnız Filibe sancağındadır.

Padişah, *Vakfiyye*'sinde, cami ve külliyede hangi vasıfta ve hangi görev için kaç kişinin çalışacağını ve her birinin ne kadar ücret alacağını, sarîh şekilde göstermiştir. En yüksek maaşı, cami ve külliyenin mütevellîsine vermiştir : günde 100 akça (bugünki parayla ayda 135.000 TL.) ; bu görevi ekseriya dârüssaâde ağası veya başka bir yüksek saray görevlisi üzerine alagelmiştir. Bundan sonra en yüksek maaşı, her medresenin müderrisine vermiştir ki, fakülte dekanları demektir. Her müderris günde 60 akça almaktadır (ayda 81.000 TL.). Yalnız, doktora derecesinde ihtisas veren bir enstitü mahiyetindeki dârülhadîs'in müderrisine 50 akça vermiştir. Süleymâniye Camii hatîbine 30 akça ayırmıştır (ayda 40.500 TL.). Dârüşşifâ (hastahâne) başhekimi ile tekke şeyhi de günde 30 akça almaktadırlar. Sonra 20 akça alanlar gelmektedir. En az ücret verilen hamal ve hademenin gündeliği 1 akçadır (ayda 1.350 TL.) ; fakat bunlar azdır. Meselâ bulaşıkçılar 2 akça almaktadır (ayda 2.700 TL.) (daima 1973 değeriyle TL.'na çevrilmiştir).

Yalnız Süleymâniye Câmii personeli 280 kişidir. Bunların biri hatîb, biri vâız, 2'si imam, 24'ü müezzin, biri muvakkıttır ve akla gelebilecek her türlü dîn adamı, hizmetkâr vardır. Aynı pâdişâhın yaptırdığı Cihangir Camii'nin personeli ise 15 kişiden ibarettir : bir hatîb, bir imam, 2 müezzin vs. Süleymâniye hatîbi 30 akça aldığı halde, Cihangir hatîbinin maaşı 7 akçadır (ayda 9.450 TL.). Süleymâniye dârüşşifâsı (hastahânesi) personeli 30'dur. İmâret, bilhassa külliye (medreseler, üniversite) kadroları çok kalabalıktır.

Bu rakamlar bizi şu neticeye götürür ki, demek en küçük bir selâtîn camiinde 15, en büyüklerde 280 kişi çalışmaktadır. Cami çevresinde bulunması mûtâd hayır binalarında çalışanlar, bunların dışındadır.

Şimdi vaktiyle ayda bugünki paramızla on binlerce lira maaş alan hatîb ve vâız gibi en büyük selâtîn camileri görevlilerini düşünürüz. Bunlar, cumhuriyet devrinde, dilenmiye muhtaç hâle gelmişlerdir. Tabiî XVI. asır hatîb ve vâızının kültür seviyesi ile XX. asırdakini mukayese etmiyorum. Fakat yaptıkları iş, aynıdır. Din adamlarının bu acıklı, haysiyyet-şiken ve milletin vicdanını incitici durumu, 1965'ten itibâren maddî bakımdan düzeltilmeye başlanmıştır. Fakat çok geç kalınmıştı. Aşırı akımlar, sonradan siyasî güç de kazanarak, çoktan alıp yürümüştü.

Süleymâniye Câmii Nasıl İnşâ Edildi?

Bugün şehirlerimizin en bâriz damgası olan büyük tarihî binalar, bilhassa selâtîn camileri, asırlar önce, bir kaç yıl içinde nasıl inşâ edilmişlerdir? Teknik vasıtaların çok sınırlı olduğu zamanlarda nasıl böyle dev yapılar yükseltilebilmiştir? Üstelik bunlar, asrımızın yapıları gibi çimento yığını çirkin binalar değil, her taşlarıyle san'at şâheserleridir.

Hemen söylemeliyim ki, böyle yapılar, ancak çok güçlü, maliye ve organizasyon bakımından güçlü devletlerin harcı olmuştur. Aşağıda anlatacağım organizasyonu yapmak, bugün için bile kolay iş değildir.

Aşağıdaki bilgileri, Ord. Prof. Ömer Lutfi Barkan'ın 1972'de Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Süleymâniye Cami ve İmâreti İnşââtı (1550 - 1557), I. Cild* adlı âbidevî eserinden alıyor, yüzlerce büyük sahifelik cedvelleri çok kısaltarak naklediyorum. Böylece, bir büyük cami ve külliyenin nasıl yapıldığı da, Süleymâniye misaliyle, açık şekilde ortaya çıkacaktır:

Süleymâniye inşaatının muhâsebe defterleri bugün Topkapı Sarayı Arşivi'ndedir. Hepsi 164 defterdir. İnşaatın ilk 3 yılına ait defterler kayıptır. Elimizdeki 164 defter, ilk 3 yıldan sonraki zamana aittir. Defterlerde her işçinin adı, ne işçisi olduğu (marangoz, duvarcı, demirci, kurşuncu vs.), aynı adı taşıyanların biribirleriyle karışmaması için memleketleri veya Istanbul'da oturdukları semtler, her hafta kaç gün çalıştığı, gündeliğinin mıkdarı, haftada çalıştığı güne göre haftalığının toplamı yazılmıştır. Defterler, fevkalâde gelişmiş bir muhâsebe sistemi ve teknikle tutulmuş, bütün bu tafsilât, bir sahifenin 5 sütunu içine, hususî işaretlerin

de yardımıyle sığdırılmıştır. Hafta sonlarında, her meslekteki işçi ve ustaların cem'an kaç gün çalıştıkları, her zümreye o hafta ne kadar ödendiği de sinoptik şekilde kayda geçirilmiştir.

Meselâ birinci defterde, inşaatın 3 yıl sonraki 2 haftası ele alınmaktadır. 298 taşçı çalışmaktadır. 44'ü cami kapısında, 20'si haremle avlu kapısında, 4'ü mihrabda, 56'sı cami içi kemerlerde, 70'i diğer kısımlarda çalışmışlardır. 298 taşçı, 2 haftada, —hava muhalefeti dolayısıyle— ancak 7 iş günü çalışabilmiştir. 298 taşçı da 1.796 iş günü hâsıl etmişlerdir. Bu 1.796 iş gününün 1.215'i 10 akçadan, 14'ü 9 akçadan, 58'i 8 akçadan ödenmiştir. 10 akça bugünki parayla 450 TL. kadar eder. Fevkalâde bir gündelikse de, işçinin 2 haftada yâni 14 günde 7 gün çalışıp 70 akça aldığı, bunun da yevmiyeyi 225 TL.'na düşürdüğü gözden kaçırılmamalıdır.

Zâten cuma günleri, mecbûrî tâtil yapılmakta ve o zaman ücretli tatil olmadığı için, işçi yevmiye alamamaktadır. Üstelik bir çok işçi, perşembe günü de işe gelmeyip haftada iki gün tatil yapmayı tercih etmektedir. Her işçinin haftanın hangi günlerinde gelmediği, muhâsebe defterlerinde, o işçinin bulunduğu yerin o güne isabet eden kısmına bir nokta konulmak sûretiyle gösterilmiştir. İşçi, haftada şu kadar gün işe gelecek şeklinde bir mukaveleye bağlanmış değildir. İstemediği zaman, hiç bir mâzeret göstermeksizin işe gelmemektedir. Tabiî o gün yevmiye almamaktadır. Yalnız yarım gün çalışan çok keyifli veya mâzeretli işçiler de vardır. Bunlara yarım yevmiye ödenmektedir.

Muhâsebe defterlerinde, bir hafta içinde alınan bütün malzeme de, vasıfları, fiatları, nereden geldikleri, ne şekilde ve kimden satın alındıkları gösterilmek sûretiyle kaydedilmiştir.

Cami ve imârete 53.782.980 akça harcanmıştır. Bugünki parayla 2.430.000.000 TL. eder. Bunun bir milyon akçadan az bir kısmını devlet karşılamış, 53 milyon akçalık kısmı doğrudan doğruya Kaanûnî Sultan Süleyman tarafından padişah hazînesinden verilmiştir. Külliyenin diğer yapılarının masrafı bu meblağa dâhil değildir. Bütün külliyeye bugünki parayla 5 milyar TL.'na yakın harcandığı tahmîn edilebilir (1978 değeri ile 13,3 milyar TL.).

İnşaat için padişah adına ne türlü emirler, hükümler, fermanlar çıkarılmış? Bunların hepsi bir ciltte toplanmıştır. Topkapı Sarayı Hazîne Kütübhânesi'nde 1.424 numaradadır. Bu şekilde 311 emir ve hüküm mevcuttur.

Bir mukayese için, Sultânahmed Camii'ne 7 yıl, 2 ay zarfında 139.321.857 akça harcanmış olduğunu söyliyelim. Bütün inşaat 8 yıl, 8 ay sürdüğüne göre, camie 168, belki 170 milyon akça har-

candığı anlaşılır (akça'nın değeri Kaanûnî ile I. Ahmed devirlerinde aynı değildir). Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki D.8.021 numaralı Sultânahmed Camii inşaatı muhâsebe icmal defteri elimizdedir. Buna göre Sultânahmed'e bugünki parayla 3,7 milyar TL. kadar gitmiştir (1973 değeri, 1978 parası ile : 9,9 milyar TL.).

Mimar Sinân'ın hâtıralarında anlattığı üzere, son zamanlarda pâdişâha câmî ile meşgul olmayıp ikinci derecede, başka inşâatla vakıt geçirdiği ihbâr edildiği ve Kaanûnî mimarı azarladığı için, son aylarda gündüz ve gece olmak üzere iki vardiya çalıştırılmıştır. Demek sosyal güç, iki vardiyalık bir çalışma için de yeterlidir. Bu sûretle inşaat 15 ekim 1557 cuma günü, padişahın da iştirakiyle yüzbinlerce Istanbullu'nun seyrettiği bir merasimle tamamlanıp ibadet ve diğer hizmetlere açılmıştır. Bilindiği gibi cami kapısının altın anahtarla açılması töreni (ki bugünki kurdele kesmiye benzer) sırasında Sultan Süleymân, anahtarı Sinân'a vererek açış şerefini ona bahşetmiştir. Ancak her türlü şan ve şerefi kanıksamış bir adamın yapabileceği bir jesttir.

Elimizdeki muhâsebe defterlerinden her türlü bilgiyi çıkarmak mümkindir. Meselâ cami kapısının inşaatı 9 kasım 1553'ten 4 ekim 1554'e kadar 11 ay sürmüştür. Cami kapısının inşaatına Sofî Sâlih nezâret etmiştir. Bu iş için 11.747,5 iş günü çalışılmıştır. Cami kapısı için 101.254 akça işçilik ücreti ödenmiştir (4,5 milyon TL.'ndan fazla). Harem kapısı ise 11.009,5 iş gününde işçilere 91.964 akça ödenerek bitirilmiştir.

Ne türlü teferrüat ve tafsilât isterseniz bu defterlerde var : Sağ taraf muslukları 9 kasım - 17 aralık 1553 arasında 38 günde 559,5 iş günü ve işçilere 4.804 akça ödenerek yapılmıştır. Deniz tarafındaki (cânib-i deryâ) muslukları, Selim mahallesinde oturan Mustafa adlı usta, 15 kadar işçisiyle 9 kasım - 7 aralık 1553 arasında 215,5 iş gününde yapmıştır; 1.722 akça işçilik ücreti ödenmiştir. Sol cenah iç kemerleri için 4.798,5 iş günü ve 44.996 akça ücret harcanmıştır. Sol taraf dış kemerleri için bu rakamlar, 3.069,5 iş günü ve 28.811 akçadır; bu kemerlere 9 aralık 1553'te başlanmış, 14 haziran 1554'te tamamlanmıştır. Sağ yan kapı için 543 iş günü karşılığı 5.706, sol yan kapı için 802,5 iş günü karşılığı 8.282 akça ödenmiştir.

Mihrâba 9 aralık 1553'te başlanıp 26 nisan 1554'te bitirilmiştir (4 ay, 18 gün). 377,5 iş günü ve 3.347 akça işçi yevmiyesi harcanmıştır. Mihrâbın inşaatına Konyalı Yahyâ adlı büyük san'atkâr, Ali Şâban, Istanbullu Hüseyin ve bunun talebesi olan Malkoç adlı yardımcıları ile berâber nezâret etmiştir.

İsterseniz minarelere geçelim: Sağ minareyi Üsküdarlı Mustafa, işçilerini 19.882 iş günü çalıştırıp 198.288 akça ödiyerek yapmıştır. Sol minareyi Hacı Ferruh, işçilerini 21.102,5 iş günü çalıştırıp 202.256 akça ödiyerek bitirmiştir. Bir minare için işçilik ücretinin yaklaşık 9 milyon ve 4 minâre için 36.000.000 TL. olduğu anlaşılır.

Böyle çok büyük inşaat için lâzım gelen usta ve işçilerin tamamı Istanbul'dan te'mîn edilememektedir. Zîrâ Istanbullu işçi ve ustaların meşguliyetleri çoktur, hiç bir zaman işsiz kalmamaktadırlar. Bir imar hummâsı sürüp gitmektedir. Onun için, çeşitli bölgelerden işçi temin edilmek mecburiyeti vardır. Meselâ yeniçeri subaylarından Ali Bey, Üsküb'e giderek oradan 24, Niğbolu'ya giderek 26 tecrübeli duvarcı bulmuş, onlarla anlaşarak, yol masraflarını vermiş, Istanbul'a Süleymâniye inşaatına yollamıştır. Sipahi subaylarından Mustafa Bey ise Amasya'dan 40, Merzifon'dan 10, Kastamonu'dan 21, silâhdâr subaylardan başka bir Mustafa, Karaman'dan 14, Konya'dan 21, Belviran'dan 5 duvarcı getirmiştir. İşçi toplamak için Istanbul'dan adam gönderilmesi ilgi çekicidir. Kaliteli işçi te'mîn etmek için bu yola başvurulduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Bursa'dan 10 duvarcı, 4 taşçı, 9 marangoz, 3 sarac gönderilmiştir. Bursa'dan yollanan 3 ustanın ehliyetsiz, veya böyle bir san'at eserinde çalışmak için yetersiz olduğu için iâde edildiği görülmektedir. 22 temmuz 1557'de biten hafta içinde, çeşitli şehirlerden gelen 81 usta için «harc-ı râh» (yol parası) adı altında şehirlerin uzaklığına göre her birine 20 ilâ 100 akça ödendiği görülmektedir (900 ilâ 4.500 TL.). Bunların 17'si Bursa'dan, 7'si Aydıncık'tan, 11'i Çorlu'dan, 23'ü Edirne'den, 23'ü Amasya'dan gelmişlerdir. Çorlu'dan gelenlere 20, en uzak olan Amasya'dan gelenlere 100 akça harc-ı râh ödenmiştir.

Bu gibi büyük inşaatta dışarıdan işçi getirtilmesi âdettir. Meselâ gene Mimar Sinân'ın yaptığı Büyük Çekmece Köprüsü için Karaman, Konya, Kayseri, İskilip, Merzifon, Gümüşhacıköy, Kastamonu, Taşköprü, Gelibolu, Enez, Midilli, Ferecik, Üsküb, Selânik, Serez ve Amasya'dan işçi getirtilmiştir (1566). Gene Mimar Sinân, Istanbul sûrlarını tamir ederken Midilli'den 600 duvarcı ve marangoz getirilmiştir (Ahmed Refik, *XVI. Asırda Istanbul Hayatı*, 29).

İşçiler refah içindedir. Keyifle çalışmalarından, her gün işe gelmiye bile lüzum görmediklerinden bunu anlamak kolaydır. Devletin verdiği ücret yüksektir. Bu ücret, özel sektörü de ayarladığı için, işçinin sömürülmesi imkânı yoktur. İşçi hakkını yemek, Allah adına ve Allah aşkına yapılan bu gibi hayır eserlerindeki se-

vâbı berbâd edecek birinci unsurdur. Bu hususta hayır sahiplerinin inancı tamdır. XVIII. asrın ortalarında *Târîh-ı Câmî'-i Şerîf-i Nûr-ı Osmânî*'de şöyle denir : «Hıdmeti- â'mâlde olan Müslim ve gerek Kefere, bir alay zu'afâdan olmağla, işlerinde müsâra'at (hızlandırma) bahânesiyle tecbîr ve tekdîr ettirmeyip, mülâyemet (yumuşaklık) ve re'fet-i mülûkânemiz üzere hareket ve cümlesinden zât-ı merhamet-insâfıma hayr du'â aldırmağa sâ'y-i vefret eyliyesin». İlgi çekici vesikadır, zîrâ padişah (I. Mahmud), yaptırdığı câmiindeki işçilerin kendisine hayır duâ etmelerini istemektedir. Bir hayır eserinin gerçekten hayır eseri olabilmesi için atalarımızın ne şartlara dikkat ettikleri hususunda kayda şâyan bulurum.

Böyle büyük inşaatı üzerinde alan mimar, aklını şaşırırcasına kendini işe vermektedir. Mimar Sinân için Süleymâniye ve sonra Selimiye inşaatı sırasında «tecennün etti = deli oldu» rivâyetlerinin çıkması bundan dolayıdır. Sultânahmed'i inşa ederken Mimar Mehmed Ağa'nın nasıl bir cezbeye kapıldığını da bir müşahit *Risâle-i Mî'mâriyye*'de şöyle anlatır: «Anı (Mehmed Ağa'yı) ziyâret etdiğimde görsem ki zikr olunan câmî'-i şerîfin şâdırevânı önünde seccâdeyi döşeyikomuş, sağ elinde tesbîh ve sol elinde arşın, sağ eliyle durmadan tesbîhini çevirip ve gâh-ü bî-gâh etrâfına nazar edip ihmâl üzere olan üstâdlara... işâret eder».

Süleymâniye inşaatında çok sayıda Hıristiyan işçi de vardır. Bunlar Noel ve paskalya gibi günlerde hiç gelmemekte, sofu olanlar pazar da devam etmemekte, Müslüman işçiler gibi mecburen cumaları da tatil yaptıkları için, aradaki cumartesi günleri de uğramıyanlar olduğu, muhâsebe defterlerinin incelenmesinden ortaya çıkmaktadır. Yevmiyeler her perşembe günü haftada kaç gün çalışıldığına göre verilmektedir. Perşembe haftalığını alan işçinin cuma, cumartesi, pazar hiç gelmediği çok görülmektedir. Demek haftada 4 gün çalışma, bir işçiyi refah içinde geçindirebilmektedir. Bütün muhâsebe defterlerinin tedkıykından büyük ve fazla işçiyle çalışma günlerinin pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe olduğu anlaşılmaktadır. İşçinin bu keyfî durumuna, hayır işine zulüm karışacağı endişesiyle müdahale edemiyen mimar, bazan zor durumda kalmakta ve devamlı şekilde başka şehirlerden işçi istemektedir.

Gasbedilmiş arsa, haram para ile inşaat, işçiye zulümle yapı sûretiyle ortaya çıkan camide namaz kılmanın mekrûh olduğuna dâir bir hadîs'in bulunması, bu itinayı, bazan disiplini bozacak hâle getirmektedir. Askerî inşaatta (kale, sûr, hisâr, tabya, hen-

dek, köprü, yol vs.) kat'iyen göz yumulmıyan hallerde, cami, imâret, medrese, çeşme gibi hayır eserlerinde müsamaha edilmektedir. Bunun pek çok örneği vardır.

Meselâ Süleymâniye imâretinin yapılması kararlaştırılan arsada bir imamın evi vardı. İmama, o yakınlarda 26.000 akçaya (1.170.000 TL.) bahçeli mükellef bir ev alınarak, eski evi istimlâk edilmiştir. Böyle mübalağaya kaçılmasına sebep, bedduâ almak korkusudur. Gene imâret arsası üzerinde istimlâki kararlaştırılan bir müezzinle Kasım adındaki şahıs, imama yapılan muameleyi görünce şımarmış, fazla bir şey koparabilmek için, dayatmışlardır. Bunlar, güçlükle iknâ edilebilmişlerdir. Gene Süleymâniye inşaatı için Dâvudpaşa'da taş kesen işçilerin, o civarda bahçesi bulunan Mehmed Paşa'nın çiçeklerine zarar verdiğinin Paşa tarafından şikâyet edilmesi üzerine, bizzât Mimar Sinan, binâ emîni (masraflara bakan yüksek görevli) ile oraya kadar gitmiştir. Mîmar Sinan, Dîvân-ı Hümâyûn'a verdiği raporda: «hâşâ sa'âdetlü pâdşâh hazretleri'nin eyyâm-ı adâletlerinde kimsenin bâğçesi harâb ola, husûsan imâret-i şerîfe mühimmâtı içün ola» diyerek, Mehmed Paşa'nın şikâyetinin yersiz olduğunu arz etmiş, fakat işçilerine, Paşa'nın bahçesinden uzakta çalışmalarını da bildirmiştir. Bu gibi hâdiselerdir ki Türk milletine Sultan Süleymân için «Kaanûnî» sıfatını münasip gördürmüştür. Bu sıfat, Sultan Süleyman kanun yaptığı için değil, kanunları tatbik ettirdiği için verilmiştir. İnşaatın salâhiyet ve görev sahipleri, «pâdşâhımıza vebâl olmasın» diye, hiç kimseyi incitmemeye çok çalışmışlardır.

Bu gelenek sonraları da devâm etmiştir. 1750 yıllarında Nûrosmâniye I. Mahmud hesabına inşa edilirken, camiin yapılacağı arsada evleri bulunanlar, verilecek istimlâk bedeline itiraz etmişlerdir. Verilmesi kararlaştırılan bedelin az olmadığı biline biline, şöyle emir çıkmıştır: «Ve illâ insâfdan udûl ve akçasını ahz-ü kabzdan nükûl edip, tamâ'en ru'ûnet ve huşûnet edenler, bir türlü cebr-ü kahr olunmayıp, *çünki hayrât olmak hasebiyle* pâdşâh-ı deryâ-nevâl hazretleri'ne hayr du'â etsinler, maksûd-i hümâyûn dahi mücerred isticlâb-ı du'âdır, vech-i münâsibine göre *bedel-i rızâ* zamm ola».

İnşaatın birinci malzemesi taştır. Bu taş, her zaman çok yakın yerlerden sağlanamamaktadır. Aydıncık, Kavak İskelesi, Mihaliç, Eynecik gibi yerlerden gemilerle getirtilmektedir. Tuğla, kum, kereste, maden nakli de portesi büyük mes'elelerdendir.

İnşaat yerinde namaz kılınmaktadır. Bunun için inşaat yerinde 5 akça yevmiyeli (ayda 6.750 TL.) bir imamla 4 akça yevmiyeli bir müezzin bulundurulmaktadır. İnşaat sahasında çalışan iş-

çilerin yemeği bedava verilmektedir. Bu iş için 17 aşçı çalışmaktadır. Her aşçı günde bir akça (ayda 1.350 TL.) almaktadır. Verilen yemek çok basittir.

Istanbul civarındaki taş ocaklarından taş nakli için tanesi 500 akçaya (22.500 TL.) 8 manda alınmıştır. Ayrıca katırlarla da inşaata malzeme getirilmektedir. Bunlar için ot, yulaf, arpa, dingil, mıh, nal gibi şeyler satın alınmaktadır. O zamanın ulaştırma imkân ve vasıtalarına göre, bugün için pek akla gelmiyen bir çok güçlükler ve teferrüat vardır. Aydıncık ve Mihaliç'ten çok taş gelmektedir. Buralarda taş ocakları çok verimlidir.

Mimar Sinan, inşaat yerinde büyük bir taş stoku yapmıştır. Temel inşaatında kullanılan ateş taşı da çok harcanmıştır. Mermer ihtiyacı da çok büyüktür. Taş ihtiyacı günü gününe, haftası haftasına değil, aylar önce biriktirilerek kullanılmaktadır. 5 yılda Aydıncık'tan 2.219, Mihaliç'ten 561, İnecik (Eynecik)'ten 1.003 çok büyük parça taş kestirilip tıraş ettirilmiştir. Bu iş için 167.150 akça işçilik ödenmiştir. Taşları nakleden gemilere verilen para (navlun) da mühimdir.

Hafta başı cumartesi sabahıdır ve cuma günleri mutlak tatil vardır. Ramazan ve kurban bayramları ile arifeleri, hattâ arifeden önceki gün, tatil yapılmaktadır. Cuma tatilleri ile birleştirilerek bir bayram tatili ekseriya 8 gün sürmektedir. Arife günü işçilerin % 90'ı, arifeden önceki gün % 24'ü, ondan önceki gün de % 19,6'sı işe gelmemektedirler. Paskalya yortuları ile paskalyadan hemen önceki ve sonraki günler de Hıristiyan işçilerin devamsızlık günleridir. Süleymâniye inşaatı muhâsebe defterlerinde yalnız tek Mûsevî işçinin adına tesadüf edilmektedir. «Musi» adındaki bu marangoz, cumartesi günleri muntazam şekilde işe gelmemektedir.

Her işçinin devamını muntazaman tâkıyb etmek mümkindir. Meselâ taş işçisi olan Avlonyalı Abbas, 1553 aralık ayında 8, 1554 ocağında 10, şubatında 3 gün işe gelmemiş, fakat mayıs, haziran ve temmuz aylarında hiç devamsızlığı olmamıştır.

Ayrıca defterlerde, her işçinin hangi ustaya bağlı olduğu, kimin ekibinde çalıştığı gösterilmiştir.

Süleymâniye İnşââtında Kullanılan Malzeme

Maliyet masraflarının başında, bu tip bütün binalarda olduğu gibi, taş çıkartma, yontma ve nakletme masrafı gelmektedir. Taşlar yalnız taş ocaklarından değil, eski binalardan da elde edilmektedir. Bilhassa Avrupa'da bu ikinci usul çok kullanılmıştır.

Ortaçağ'da Avrupa taştan inşa edilen saray, katedral, şato ve benzeri yapılarda, taşın yerinden ihraç veya satın alınma fiatını, taşın nakliyesinin çok defa 4, bazan 6 defa arttırdığı hesaplanmıştır. Bu sûretle bir katedral veya şato, taşın bulunduğu yerde yapılsaydı, çok defa yarı fiata çıkacaktı. Arabaların yük çekme kapasitesi çok sınırlı ve yollar da çok kötü idi. Bir çift öküzle çekilen bir araba, ancak bir metre küplük bir taşı taşıyabiliyordu ki, 1,5 tondur. Böyle bir araba, 15 kilometre mesafedeki bir taş ocağından ancak bir tek taş getirebiliyor, yàni bir sefer yapabiliyordu. Taş ocağı 30 kilometre ise, 2 günde bir araba bir taş taşıyordu. 60 kilometre ise 4 günde bir taş... Yol yokuşlu ise araba bazan 10, hattâ 20 çift öküzle çekilebiliyordu. Yahut taşların kaydırılabilmesi için çok masraflı ve meşakkatli kızaklar yapmak îcâb ediyordu. Bu sebeple daha çok nehir veya deniz yolu tercih ediliyordu. Taş ocaklarına çok uzak yerlerde büyük taş yapılar yapmaksa, imkânsız hâle geliyordu. Onun için, Antikite'den kalma boş taşlı harâbelerden faydalanmak, yahut eski taş binaları yıkıp taşlarını almak, çok daha kârlı oluyordu. İtalya'da Rönesans şato ve katedrallerinin çoğu, Eski Roma devri binaları yıkılıp taşları alınarak yapılmıştır.

Süleymâniye'nin ak mermerleri Marmara adasından, yeşil mermerleri Arabistan'dan, somakiler diğer yerlerden kesilip getiriliyordu. Arabistan'dan mermer getirmenin XVI. asrın ulaştırma vasıtaları ve tekniğiyle ne demek olduğu kolayca tahayyül edilebilir. Fakat bu işi çok aşan çapta işlere de girildi : Mısır'dan sütunlar getirildi.

Mısır'da Eski Mısır mâbedlerinden birinden kalma bir sütun seçildi. Sütunun gemiye bindirilmesi için 460 adet kalas döşendi. 400 kalasın uzunluğu 15 arşın, eni 7 ve yassılığı 6 parmaktı. 40 kalasın boyu 12, 20'sinin ise 13 arşındı. Sütun, gemiye İskenderiyye limanında bindirildi. Gemiye, harb gemileri de muhâfız verilmişti. Satı Reîs'in gemisine monte edilinceye kadar sütûnun Mısır içinde seyahatine, bizzât beylerbeyi Vezîr Ali Paşa nezâret etti. İskenderiyye kadısı Ali Efendi, limandaki nakil işlerini hazırladı.

Süleymâniye'de 4 büyük sütun kullanılmıştır. Bunların biri İskenderiyye'den, biri Lübnan'da Baalbek'ten, biri Istanbul'da Kıztaşı'ndan, biri de Topkapı Sarayı içinden getirilmiştir. Baalbek şehri harâbelerinden bir sütun alınması işine hassa mimarlarından Hacı Hüseyin Ağa memur edilmiş, Lübnan'a giderek muhteşem ölü şehirden bir sütun seçmiş, fakat hastalanarak Şam'da ölmüştür. Bunun üzerine başka bir hassa mimarı, Ali Ağa, Istan-

bul'dan yollanmış, sütunu Istanbul'a o getirebilmiştir. Şam beylerbeyisi, bu hassa mimarlarına her türlü kolaylığı göstermek üzere emir almıştır. Baalbek'ten alınan sütun, Mehmed Reîs'in gemisiyle getirilmiştir.

Taşların nakli için arabalar ve öküzler kiralanmıştır. Bir defasında Eminönü iskelesine gemiyle getirilen taşlardan 12 tanesini Süleymâniye'ye, yâni çok kısa bir mesafeye götürebilmek için, 72 çift öküz koşulmuştur. Şu halde bir taşı 12 öküz çekebilmiştir. Bir defasında 12 arşın 12 parmak × 1 arşın 16 parmak × 20 parmak eb'âdında bir tek taşı Eminönü'nden Süleymâniye şantiyesine 7 çift öküz çekebilmiştir. Bu taşlar, Kavak iskelesinden gemiyle Eminönü'ne getirilmişlerdi. Bu işte kullanılan ve hususî yapılan teknelere de «taş gemisi» deniliyordu.

Süleymâniye için pek büyük mıkdarda demir ve kurşun harcanmıştır. Mimar Sinan, her taş için 3, 4 veya 5 demir kanat kullanarak, taşları biribirine bağlamıştır. Taşlar ayrıca biribirine «zıvana» denen ve bir teki bir okka gelen çok büyük demir çivilerle çivilenmiştir. Bilhassa kemerler zıvanalarla bağlanmış, ayrıca oluklar açılarak kurşun akıtılmıştır.

Pencere parmaklıklarına çok demir gitmiştir. Büyük kubbenin eteğine de yekpâre (tek parça) döğme demirden büyük bir çenber geçirilmiştir. Sütunlar arası, demir kirişlerle beslenmiştir.

Bilhassa muazzam iskeleleri kurmak için, çok çivi harcanmıştır. Reze ve tokmaklar da ekseriya demirdendir. İnşaatın her safhasında muazzam bir demir ve kurşun stoku bulundurulmuştur. Heybetli iskeleler yalnız çiviyle değil, demir kirişlerle tahkim edilmiş ve işi bitenler sökülerek yenileri kurulmuştur.

Camiin resmî temel atma töreni 16 haziran 1550'de yapılmışsa da, daha önceden saha temizlenmiş ve malzeme stokları hazırlanmıştır.

Standart demir kirişler umumiyetle iki tipti : Büyükleri 206,8 okka, küçükleri 103,4 okka geliyordu. Demirler, Bulgaristan'daki Samakov madenlerinden çıkarılıp aynı yerdeki dünyanın en büyük demir sanayi merkezinde kiriş hâline getirildikten sonra Istanbul'a sevk ediliyordu. Her kantar demir için 3 akça (135 TL.) navlun ödeniyordu (Karadeniz'den). Cami, medreseler, hamam, hastahâne, tâbhâne ve mutfak pencereleri için 1.208 kantar işlenmiş pencere demiri gitmişti. Pencere demirleri için 388.763 akça ödenmiştir (17,5 milyon TL. kadar). Pencere demirleri takıldıktan sonra perdaht ediliyordu. Bunun için suhanger'e (törpücü) her pencere başına 200 akça (9.000 TL.) ödeniyordu. Samakov'dan başka Istanbul'daki demir tâcirlerinden de demir satın alın-

mıştır. Meselâ Dâvud adlı bir demir tüccarından kantarı 108 akçadan hayli ham demir alınmıştı.

Kurşun, Kuzey Sırbistan ve Bosna'daki madenlerden getirtiliyordu. Bir partide 10.300 kantar gibi muazzam stoklar hâlinde kurşun geliyordu. Bütün kubbeler kurşunla örtüldüğü için çok gidiyordu.

Istanbul piyasasından satın alınan kurşunun kantarı 100 akça olduğu halde, Sırbiştan ve Bosna madenlerinden getirilenler 74 akça idi. XVI. asır boyunca devâm eden imar hummâsı ve âbidevî inşaat, demir, bilhassa kurşun fiatlarını yükseltmişti. Sultânahmed Camii'ne harcanan paranın % 3,8'i, kurşuna harcanmıştır: 5.946.881 akça kurşun mübâyaası ve 1.067.816 akça kurşun nakliyesi için.

Tuğla ve kiremit sarfiyâtı da fazladır. Büyük kubbe tuğlalarının teki 1 akça, 3 füls'tür (45 TL.'dan fazla). Kiremitlerin ise bin adedi 30 akça idi (1.350 TL.); demek bir kiremit 135 kuruştu (bugünki para). Bir defada 403.900 kiremitlik büyük partiler hâlinde şehir dışındaki harmanlardan getirtiliyordu. Kiremit yapmak için harmanlara 1.400 kayık, siyah balçık taşıyordu.

Bütün bu satınalmalarda «kimsenin ücretinden bir akça ve bir habbe alıkoydurmıyasın» diye padişah emirleri geliyordu.

Nihayet kereste nakli ve sarfiyâtı da muazzam bir işti. Istanbul piyasasında kereste çok pahalı olduğu için, İzmit'ten ve başka uzak yerlerden getiriliyordu.

Ömer Lutfi Barkan'ın yayınladığı *Süleymâniyye İnşââtı Muhâsebe Defterleri* hulâsasından bu kadarcığı ile yetiniyorum. Fakat sanırım, bir selâtîn camiinin nasıl yapılabildiği hakkında bir fikir vermiş oldum.

Sultânahmed Câmii ve Mîmarbaşı Koca Mehmed Ağa

Sultânahmed mimarı Mehmed Ağa, 1563'te Rumeli'nden Istanbul'a geldiği zaman çocuktu. Kaanûnî'nin (1520 - 1566) son yılları idi. 5 yıl tahsil ve terbiye gördükten sonra 1568 başında ulûfe (maaş) almıya başladı. Tahta II. Selim (1566 - 1574) geçmişti. Bu müddet içinde hep Mîmar Sinân Ağa, mîmarbaşı idi. Mîmar Sinân'ın, o ölünce, mîmarbaşı olan Mîmar Dâvûd Ağa'nın, o ölünce, yerine geçen Dalgıç Ahmed Ağa'nın talebesi oldu ve uzun yıllar bu mîmarların yanında staj gördü. Hiç yanlarından ayrılmadı. Sonra III. Murad (1574 - 1595) tahta çıktı (ki Sinan, bunun zamanında ölmüştür). Mehmed Ağa'nın ilk görevi, bir yıl, Kaanûnî Sultan Süleymân'ın türbesinin bahçe muhâfızlığı idi (1568 -

69). Sonra Has Bağçe'ye alınarak, hassa mîmârı olarak yetiştirilmiye başlandı. Burada 21 yıl mimarlık ve sadefkârlık eğitimi gördü. Ne derecede uzun bir eğitim olduğu açıktır. 1590'da kapıcı, yâni III. Murâd'a emir subayı oldu. Mısır'a ve Arabistan'a görevle gönderildi. Medîne dâhil, Arab ülkelerini gezdi ve buradaki mimarlık eserlerini inceledi. Sonra müfettiş olarak Rumeli'ne yollandı. Hemen bütün Balkanlar'dan başka Macaristan'ı, hattâ Türk idaresi dışındaki Orta Avrupa'nın bâzı yerlerini gördü. Kırım'ı da gezip Istanbul'a döndü. Bu sûretle çeşitli devirlerden kalma çeşitli milletlere ait mimarlık eserlerini daha iyi incelemiş oldu. Dönüşte III. Murâd'a bizzat seyahatini anlatıp rapor verdi. Padişaha çok san'atkârâne bir yay kesesi işleyip hediye etti. Sonra 4 Istanbul kadısına (ki bunların 2'si sonradan şeyhulislâm olmuşlardır), muhzırbaşı, yani adlî polis şefi oldu 6 ay müddetle Diyârbekir eyâletini müsellim (beylerbeyi vekîli) olarak idare etti. Anadoluyu iyice gezdikten sonra Şam'da Beylerbeyi Husrev Paşa'nın maiyyetine girdi. Bir müddet Şâm eyâletini de vekâleten idare etti. Sonra bu eyâlette Havrân sancak beyi oldu. Bu tarafları iyice inceledi. Bu sırada III. Mehmed (1595 - 1603) padişah oldu. Mehmed Ağa 1598'de Istanbul'a dönüp su yolları nâzırı oldu ki, mîmarbaşılıktan evvelki son basamaktı. Bu sûretle su mimarisi üzerinde de ihtisasını ilerletti. Gene padişah değişmiş, Mehmed Ağa'nın gördüğü 5 kuşaktan baba-oğul 5 hükümdârın 5.'si I. Ahmed (1603 - 1617) tahta çıkmıştı. 11 ekim 1606'da Mehmed Ağa, mîmarbaşı oldu ki bu tarihlerde 50 yaşlarında idi. Istanbul'daki evi, 20 yıl müddetle, herkese açıktı. Yoksula ve büyüğe aynı derecede misafir muamelesi yapılırdı. Mükellef sofralar çıkartılır ve ihtiyaç sahiplerine yemekten sonra istediği kadar para, zenginse, münasip bir hediye verilirdi.

Mehmed Ağa'nın bir hizmeti de, Kâbe'yi tâmir etmesidir. Bunun için 23 eylûl 1611'de Istanbul'dan hareket etti. 4 mart 1612'de Mekke'ye geldi. Meşhur Altın Oluk'u Kâbe'ye yerleştirdikten sonra 22 haziran 1612'de Istanbul'a döndü. I. Ahmed, Kâbe'ye bu hizmeti yapıp Hâdimü'l-Haremeyni'ş-Şerîfeyn olduğunu gösterdikten sonra, unvânının ikinci kısmının hakkını da vermek için, Ravza-i Mutahhara'ya bir şey göndermek istedi. «Kevkeb-i Dürrî» denilen ve bugün Topkapı Sarayı'nda Emânât-ı Mukaddese Dâiresi'nde bulunan meşhûr elması, Peygamber'in baş ucuna asılmak üzere, bu sırada Medîne'ye gönderdi. Bu elması babası III. Mehmed, 50.000 altına satın almıştı (62,5 milyon TL.). Bu elması, altın bir tabakaya gömdürüp çevresini 227 elmasla süsledi. Bu yeni hâliyle mücevhere «Şeb-çerâğ» (Geceyi Aydınlatan) adı veril-

di. Bu mücevheri Haleb beylerbeyisi Vezir Hasan Paşa, Medîne'ye götürüp, Hazret-i Peygamber'in başının ucuna astı. I. Ahmed, Hazret-i Fâtıma'nın kabrine de ihtimam gösterdikten sonra, onarılmış Kâbe'yi muhteşem bir örtü ile süsledi. Bu örtüye 18.151 miskal sırma (altın iplik veya tel) harcandı (bir miskal 20 kırat veya 4,5 gramdır; 18.151 miskal 81,679,5 kilo, yaklaşık 82 kilo altın eder ki bugün 5,8 milyon TL. eder; fakat altının o devirdeki satınalma gücünü bulmak için bu meblâğı takrîben 5 ile çarpmak îcâb eder).

I. Ahmed, muhteşem bir cami yaptırmaya karar verdi. Seçilen yerin istimlâki başladı. Burası, Bizans devrinde Hipodrom'un (ki Osmanlılar tercüme ederek «At Meydanı» demişlerdir) bir kısmı idi. İstimlâk edilen binalardan biri, Saray'ın arslan-hâne ve fîl-hâne denilen hayvanat bahçesi pavyonları idi. Bunlar başka yere taşındı. Bir kaç saray da satın alınarak yıkıldı. Meselâ Ayşe Hanım-Sultan Sarayı için padişah 30.000 altın (37,5 milyon TL.) ödedi ki, boşaltılmış olan sarayın değerinden fazla idi. Bu istimlâk işleri için camilerin inşâsında hep değerinden fazla para ödenmiştir Zîrâ malı istimlâk edilenin bed-duâsı, camiin Tanrı katındaki değerini düşünür inancı hâkimdi. Bir kaç vezir sarayı da bunlar arasında istimlâk edildi. Sokollu-zâdeler'in (İbrahim Hanzâdeler) sarayına karşılıksa, kendilerine Haliç'te bugün mezbahanın bulunduğu arazi verildi. Evliyâ Çelebî'ye göre (I, 216) istimlâk edilen saray sayısı 5'tir. En mühimleri Ayşe Hanım-Sultan Sarayı idi ki, bu prenses, Kaanûnî'nin tek kızı Mihrimâh Sultân ile Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın tek çocuğu idi; önce Sokollu'nun halefi Vezîr-i âzam Semin Ahmed Paşa, sonra meşhur tarihçi Nişancı Ahmed Ferîdun Paşa (Bey) ile evlenmişti. Bu saray Hanım-Sultân'a, annesi Mihrimâh Sultan'dan kalmış, Mihrimâh Sultan'a da kayınbirâderi Kapdân-ı Deryâ Sinan Paşa'dan mîras kalmıştı (Sinan Paşa'nın çocuğu olmamıştı). Sinan Paşa bu sarayı 1553'te 300'e yakın küçük evi satın alıp arsa hâline getirmek sûretiyle yaptırmış, Akdeniz'de eline geçen Hıristiyan esirleri çalıştırarak inşâ ettirmiş, çalışmaları mukabilinde bu esirlerin çoğunu inşâat bitince âzâd etmiş, fakat fazla oturamıyarak az sonra ölmüş, saray, ağabeyi Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'ya, o ölünce Rüstem Paşa eşi ve Kaanûnî kızı Mihrimâh Sultân'a, ondan da kızı Ayşe Hanım-Sultân'a geçmiştir. Bu sûretle saray, ancak 56 yıllıktı.

Gene cami için, Güngörmez Kilisesi de istimlâk edilmiştir. Bu kilise 1453'te barut mahzeni yapılmış, 1489 aralığında yıldırım dü-

şerek harâb olmuştu. İstimlâk edildiği zaman harâbe hâlinde bulunuyordu.

Mehmed Ağa, cami planlarını ve maketlerini Sultân Ahmed'e gösterdi. Padişah, fevkalâde beğendi ve mimara çok öğücü sözler söyledi. İnşââta başlanmasını irâde etti. 9 kasım 1609'da temel kazılmaya başlandı. Padişah, altın bir kazma ile ilk kazıyı yaptı (78 santim boyundaki bu kazma bugün Topkapı Sarayı'nda Hazîne Dâiresi'ndedir, envanter numarası 2/4.622'dir). Hunkâr şeyhi, büyük mutasavvıf Şeyh Azîz Mahmûd Hüdâyî duâ etti. Vezîr-i âzam, Şeyhulislâm, kazaskerler, ileri gelenler ve mîmarbaşı, sırasıyle kazma vurdular. 14 şubat 1610'a kadar 36 gün temel kazıldı. Bu arada 4 ocak günü temel atıldı. Törene başta padişah olmak üzere aynı şahsiyetler katıldılar. Padişah, 150 ileri gelene hıl'at giydirdi ve yoksullara ihsanda bulundu. 8 haziran 1617'de Mehmed Ağa, kubbeyi merasimle son taşını koyarak kapattı. Bu münasebetle padişah ziyafet verdi. Merasime Velîahd-Şehzâde Osman (II. Osman) ile Şehzâde Mehmed de katıldılar ki 13 ve 12 yaşlarında idiler (o sırada 5 yaşında bulunan Şehzâde Murad, müstakbel IV. Sultan Murad, törene getirilmemiştir). Sadrâzam Dâmâd Halil Paşa ile Şeyhulislâm Es'ad Efendi (Şeyhulislâm Hoca Sâdeddîn Efendi'nin oğlu), törene katılanların başında geliyorlardı. İlk namâza katılan halk, son cemâat yerlerine kadar birikmişti. Her biri için birer mercan tesbih yapılmıştı. Fakat mercan tesbihler yetmedi. Tesbîh alamıyanlara kalembek (sandal ağacı) tesbihler hediye edildi. Solak-zâde (s. 697)'ye göre «câmî'-i merkuum tamâm olundukda ibtidâ namâz kılmağa gelen âdemlere hâdimler beştemâller içinde memlû mercân tesbîhleri taraf-ı pâdşâhîden, edâ-i salât (namaz kılmak) içün hâzır olan mü'minîne ihsân olmak üzere» safları dolaşarak dağıttılar.

Cami, hazîneler harcanarak döşendi. Pek çok İslâm devleti bu arada camie konulmak üzere hediye göndermişti. Eyâletlerden gelen hediyelerin en değerlisini ise Habeş beylerbeyisi Vezir Câfer Paşa göndermişti: 6 zümrüd kandil. Zümrüdler, içine mum konacak şekilde yekpâre oyulmuşlardı. Padişah bu 6 zümrüd kandili altın zincirler ve altın kâselerle bezedi. Bu sûretle her kandil 6 okka gelir oldu (cem'an 36 okka altın). Fevkalâde işçilikti. Kandillerin bir tekinin değeri daha o zamanlar efsânevî rakamlarla belirtilmiştir (Evliyâ, I, 217). Kandiller, hunkâr mahfelinin üzerine asıldı. Mîmar Mehmed Ağa'nın adı, dış avlunun birinci kapısındaki sebîlin kitâbesine kazılmıştır. *Hadîkatü'l-Cevâmî'*, Sultânahmed'i bize Istanbul'un 7. selâtıyn camii olarak, Ayasofya, Fâtih, Bâyezid, Sultanselim, Şehzâde ve Süleymâniye Camileri'nden

sonra anlatır (I, 18-20). Sonra Yeni Cami'e (Hadîce Tarhan Vâlide-Sultan Camii) geçer, Nûr-i Osmâniyye ve Lâleli Camileri ile selâtıyn camilerini —XVIII. asır sonları için— tamamlar. Diğer selâtıyn camilerini (başta Eyüb Camii olmak üzere) bu kategoriye sokmaz.

Câfer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye*'sinde (O. Ş. Gökyay tarafından yayınlanmıştır), Sultânahmed inşââtı için bize değerli bilgiler verir. Mîmar Mehmed Ağa'nın seccâdesi üzerinde oturamayıp, bir elinde tesbih, öbür elinde cedvel inşââtı dolaştığını, savsaklıyan ustalara cedvelini uzatıp «işleyin!» diye emir verdiğini, asabî olduğunu anlatır. Asabiyetinin sebebini Mehmed Ağa'ya sorunca, Mîmarbaşı şu cevabı verir : Üzerinde yalnız bu inşâât olsa bir şey değildir. Fakat pek çok inşââtı daha vardır ve onlara lâzım olduğu derecede vakıt ayıramadığı fikri kendisini rahatsız etmektedir. Bu inşâat Topkapı Sarayı'nın karşısında, padişahın gözleri önünde olduğu için, fazla ayrılamamakta, diğer inşââta seyrek gidebilmektedir.

Mehmed Ağa evlidir ve çocukları vardır; bir oğlu yetişmiş yaştadır. Vefâ'da konağı vardır ve oturduğu yerin civarında kendi kesesinden bir mescid yaptırmıştır (*Hadîkatü'l-Cevâmi'*, I, 195, son satır, «Koca Mîmar Mehmed Ağa» demektedir, burada «Koca», «Büyük» mânâsındadır). Mehmed Ağa, Sultânahmed inşââtına katılan binlerce işçinin namazı için şantiye üzerinde Dârüşşifâ Mescidi'ni de yaptırmıştır (*Hadîka*, I, 110, son satırda bu mescidi Sultânahmed Camii «mühakaat»ından sayar). Mehmed Ağa, At Meydânı'ndaki meşhur İbrahim Paşa Sarayı'nı tâmir etmiş, İstavroz Has Bağçesi'ne mescid yapmış, kendi parasıyle hayır olarak da sarayı tâmir ettiği 1604 yılında Mîmâr Ağa Çeşmesi'ni yaptırmıştır (çeşme bugün yoktur, kitâbesi Türk ve İslâm Eserleri Müzesi bahçesindedir). Mehmed Ağa'nın eserleri arasında pek çok cami, mescid, saray, çeşme, köprü vs. vardır.

Sultânahmed inşââtında 12 cins mermer kullanılmıştır (*Risâle-i Mi'mâriyye*, v.54b, 57a-b) : 1 — Mâlikî mermeri, beyazdır; 2 — Marmara veya Kapudağı mermeri, beyazdır; 3 — Şam mermeri, siyahtır; 4 — Üsküdar mermeri, siyahtır; 5 — Dehne (Necd/ Arabistan) mermeri, yeşildir; 6 — Yeşim mermeri, yeşildir; 7 — Somâki mermeri, kırmızıdır; 8 — Serçegözü mermeri, kırmızıdır; 9 — Zile veya Amasya mermeri, beyaz üzerine mavi alacalıdır, buna mermer-i ebrî de denir; 10 — Kurtbağrı mermeri, kırmızı üzerine başka tonda kırmızı alacalıdır; 11 — Alaca Serçegözü mermeri, türlü renklerde alacadır; 12 — Gebze, Mihalıç, Tekfurdağı (Tekirdağ) mermeri ki çeşitli renklerde alacalıdır.

Vardım eşiğine yüzümü sürdüm
Etrâfını bütün dikenler almış
Ulu mihrâbında yazılar gördüm
Kim bilir ne mutlu zamandan kalmış

Batan güneşlerin ölgün nigâhı
Karartıp bırakmış o kıble-gâhı
Mazlûm bir ümmetin baht-ı siyâhı
Vîrân kubbesine gölgeler salmış

İslâm'ın bahtiyâr bir zamânında
Âb-ı hayât varmış şâdırvânında
Şimdi harâb olan sâye-bânında
Dem çeken kuşların ömrü azalmış

Äyât-ı hikmet var kitâbesinde
Bir ders-i ibret var hıtâbesinde
Bâğ-ı Cennet olan harâbesinde
Tekbîr sadâları artık bunalmış

Hey Rızâ secdeye baş koy da dinle
Taşlar dile gelsin senin derdinle
Efsâne söyleyim ağla hem dinle
O şerefli mâzî meğer masalmış

Rızâ Tevfik Bölükbaşı

İn simât-est bî-diriğ ez-hâss-u â'm
In-derin câ hêst her kisrâ ta'âm

— Mevlânâ —

«Bu, soyludan da, yoksuldan da esirgenmemiş bir sofradır. Burada, herkes için yiyecek bir şey vardır»

Tevbe yâ Rabbi hatâ râhına gitdiklerime
Bilip etdiklerimê bilmeyip etdiklerime

Şeyh Abdurrahmân Rûmî

XII

TARÎKATLER ve TEKKELER

Tarîkat ve Tekke Nedir?

Tarîkatler, bütün dinlerde vardır. Tarîkatleri, din bütün mânevî ihtiyaçları karşılıyamadığı için ortaya çıkmıştır şeklinde anlamak doğru değildir. Din dindir, tarîkat de tarîkat. Her tarîkat, bir dine dayanır. Dinin kendince daha çok üzerinde durulması gereken taraflarına eğilir. Din olmasa tarîkat de olmazdı. Bütün bunlarla, din ile tarîkatler arasında tam bir âhenk olduğunu iddia etmiyorum. Böyle bir iddia, tarih gerçeklerine pek de uygun düşmiyecektir.

Din ve tarîkat adamlarının biribirlerini küçümsedikleri, hiç de az görülmüş bir şey değildir. Mezheb ve dinler gibi tarîkatlerin de bazan iç savaşa ve didişmelere sebeb olduğu da görülür.

Bununla berâber tarîkatler, 10 asırdan beri, Türk ruhunun büyük boşluklarını doldurduktan başka, mühim sosyal oluşumlar meydana getirmiş, fikir ve san'at tarihimize de fevkalâde büyük hizmetleri olmuştur. Benim bir tarihçi sıfatıyle belirtmiye mecbur olduğum cihet, bundan ibarettir.

Tarîkatlerin fikir, kültür ve san'at bakımından rollerini, bundan sonraki *V. Kitap*'ta göreceğiz. Burada bir bahis açmamın sebebi, Türk toplumunun din hayatından bahsederken, tarîkatleri işaret etmeksizin geçmenin imkânsızlığı idi.

Tarîkatlerin dallanıp budaklanması, mezheblerden daha saçaklı olmuştur. Her tarîkat bir büyük mutasavvıf tarafından ku-

rulur, bazan kuruluşu böyle bir zâta izâfe edilir, sonra gelenler tarafından âdâb ve erkânı geliştirilir. Fakat sonra gelen şeyhler bazan tarîkatlerden, kurucunun esas koydukları muhâfaza edilmek sûretiyle, yeni şubeler ayırırlar. Bu şûbeler yeni adlar alır ve yeni tarîkatler ortaya çıkmış olur.

Tarîkatlerin bu sûretle sayısı İslâm toplumunda yüzleri bulur. Mezhebler gibi sayılı değildir. Tabiî bir çoğu biribirine çok benzediği gibi, bir çoğu da bir veya bir kaç tekkeden ibaret mütevazı tarîkatlerdr.

Fakat bütün bir ülkeye, hattâ bütün İslâm âlemine hâkim çok gelişmiş ve yaygın tarîkatler de vardır.

Tarîkatlerin bâzılarının kurucuları Arab ve Fars mutasavvıfları olduğu gibi, bâzılarının kurucuları da Türk ve Osmanlı mutasavvıflarıdır. Yalnız Osmanlı Türkleri tarafından kurulan tarîkatlerin sayısı bir kaç düzineden az değildir.

İmparatorluk Türkiyesi'nin sosyal hayatını —günümüze kadar— şiddetle te'sîr altına alan iki büyük Türk tarîkati Mevleviyye (Mevlevîlik) ile Bektâşiyye (Bektâşîlik)'dir. Her ikisi de XIII asırda Birinci İmparatorluk döneminin çözülme safhasında, Horasan'dan gelen iki büyük Türk mutasavvıfı, Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Hacı Bektaş Velî tarafından kurulmuştur. Tabiî bu tarîkatlerin asıl kurucuları, sonradan gelen bu mutasavvıfların halîfeleridir. Fakat tarîkatler, onların adına kurulmuştur.

Aynı zamanda, XIII. asrın son yarısında, Selçuklular'ın çöküntü devresinde Orta Anadolu'da kurulan ve kurucu olarak Horasan'dan gelen iki mutasavvıfın, Mevlânâ Celâleddin Rûmî ile Hacı Bektaş Velî'nin kabûl ettikleri iki büyük Türk tarîkati, Mevlevîlik (Mevleviyye) ve Bektâşîlik (Bektâşiyye) o derecede ün kazanıp yayılmıştır ki, Bayrâmîlik (Bayrâmiyye), Gülşenîlik (Gülşeniyye), Sünbülîlik (Sünbüliyye) gibi daha hayli öz Türk tarîkati olduğu âdetâ unutulmuştur.

Bunlardan Sünbülî tarîkati, Halvetî'liğin koludur. Kurucusu «Sünbül Efendi» denen Şeyh Yûsuf Sünbül Sinân Efendi'dir. 1475'e doğru Merzifon'da doğmuş, Uluborlu'da orta derecede medrese bitirmiş, yüksek öğrenim için 1491'den evvel Istanbul'a gelip yerleşmiştir. 1494-7 arasında Kahire'de kalıp tasavvufla uğraşmış, hacca da gitmiştir. Istanbul'a dönünce, kayınpederi ve şeyhi Mehmed Cemâleddîn Efendi'nin ölümü üzerine Koca Mustafa Paşa, Halvetî dergâhı şeyhi olmuş, 1529 eylûlünde ölünceye kadar 32 yıl bu postta oturmuş, II. Bâyezid, Yavuz ve Kaanûnî üzerinde müessir olmuş, ölümüne Şeyhulislâm Kemal Paşa-zâde târih dü-

şürmüştür. Bu müddet içinde Sünbülî tarîkatini kurmuş, Ayasofya, Fâtih ve Sultanselim camilerinde vaaz etmiştir. Yerine Merkez Efendi geçerek 1551'e kadar 22 yıl şeyh olmuş, onun zamanında tarîkat daha da gelişmiştir. Sünbülî büyük şeyhleri Merkez Efendi'den sonra, 1925'e kadar, şunlardır : Merkez Efendi'nin oğlu Yûsuf Sinâneddîn Efendi, Hasan Necmeddîn Efendi, Alâeddin Avnullah Efendi, Hasan Adlî Efendi, Eyüblü Mehmed Efendi. Kirâmeddîn Efendi, kardeşi Alâeddîn Efendi, bunun oğlu Nûreddîn Efendi, Yûsuf Kutbeddîn Efendi, Alâeddin Hâşim Efendi, II. Hâşim Efendi, III. Hâşim Efendi, Yıldız Efendi, Râzî Efendi, Rızâeddîn Efendi, Mehmed Kutbî Efendi ve II. Râzî Efendi.

Tarîkatin merkezi daima Kocamustafapaşa'daki dergâh olmuştur ki, bugün de Istanbul'un kutsal yerlerinden sayılır ve Sünbül Efendi veya Merkez Efendi'ye gidip duâ etmiyen Istanbullu azdır.

1580'de ölen Bursalı Pîr Üftâde'nin kurduğu Celvetiyye (Celvetîlik) tarîkati de, vaktiyle çok yaygındı. XIV. asırda Horasan'da kurulan, fakat bilhassa Osmanlı topraklarında çok yayılan Halvetiyye (Halvetîlik), Türkistan'dan çıkma Nakşbendiyye (Nakşbendîlik), 1166'da ölen Abdülkaadir Cîlânî tarafından kurulan Kaadiriyye (Kaadirîlik), Kalenderiyye (Kalenderîlik), Ankaralı Hacı Bayram Velî'nin kurduğu Bayrâmiyye (Bayramîlik), Melâmetiyye (Melâmetîlik), Rifâiyye (Rifâîlik), Halvetiyye'nin bir dalı olan Uşşâkıyye (Uşşâkıylik), Rifâiyye'nin bir dalı olan Sâdiyye (Sâdîlik), Osmanlı Türk toplumunda rağbet görmüş tarîkatler arasındadır. Bugün Nakşbendîlik (kısaca : Nakşîlik) yaygındır. Hepsinin Türk kültür hayatında yerleri vardır. Fakat hiç birinin yeri Mevlevîlik ve Bektaşîlik derecesinde olmamıştır.

Bektaşîlik daha çok halk tarîkati olmuş, yeniçerilerce desteklenmiştir. Padişahların çoğu ve yüksek tabaka ise Mevlevî tarîkatine girmiştir. Musikiye tamamen birinci planda yer vermesiyle Mevlevîlik, diğer tarîkatlerden daha fazla güzel san'atlara eğilmiştir. En büyük şâir ve bestekârlar Mevlevîler arasından çıkmıştır. Yalnız dâhîler bile bir haylidir : Şeyh Gaalib, Şeyh Neşâtî, Nef'î, İzzet (Molla) gibi şairler, Dede Efendi, Itrî, Zekâî Dede gibi bestekârlar bunlar arasındadır.

Tarîkatte şeyh esastır. Şeyh bir tekkede oturur. Tekke çok büyükse «dergâh» denilir. Her şeyh, bir diğerinden nasîb alarak yetişir ve bu sûretle mânevî silsile, tarîkat kurucusuna kadar götürülür. Çok defa, Hazret-i Ebû-Bekr'e veya Hazret-i Ali'ye kadar

ulaşan silsile-nâmeler yapılır (Mevlevîlik'te ilk halîfeye, Bektaşîlik'te 4. halîfeye yâni Hazret-i Alî'ye ulaşılır).

Gerçek şeyh aileleri vardır. Şeyhliğin babadan oğula veya kardeşe geçmesi, nâdir bir durum değildir. Bilhassa Mevlevî tarîkati bu hususta fevkalâde düzenli ve teşkilâtlıdır. Başı olan «çelebî» daima Celâleddin Rûmî neslindendir ve Konya'da Mevlânâ Dergâhı'nda oturur. Diğer şehirlerdeki Mevlevî-hâneler'in şeyhini o tâyin veya tasdik eder. Osmanlı düzeninde protokolde çok önlerde gelir, kendisine «reşâdetlü efendim hazretleri» diye yazılır. Bektaşî tarîkatinin başı da, Hacıbektaş kasabasındaki büyük dergâhta oturur.

Şeyhler «efendi» diye anılır. Fakat Mevlevî şeyhlerinin adları sonuna «dede», Bektaşîler'inkinin sonuna da «baba» getirilir: Şeyh Gaalib Dede-Efendi gibi. «Dede» unvânını almak için Mevlevîlik'te şeyh olmıya lüzum yoktur. 1001 günlük çileden geçmek kâfidir. Bu çileden geçmiyene sadece «muhib» denilir.

Tekkelerde haftanın belirli günleri «âyîn» günleridir. O günlerde, o tarîkatin anlayışına göre âyîn yapılır ve Tanrı'ya yaklaşmıya çalışılır. Mevlevî âyîninde «semâ» esastır. Dervişler, Mevlânâ'nın Farsca *Dîvân*'ından alınmış gazel mısrâları üzerine bestelenmiş âyîn-i şerîfler okunup çalınırken dönüp raks ederler. Bu raksa «semâ» denilir. Tekkelerin ekserisi, meselâ Mevlevî-hâneler, âyin günleri halka açıktır. Halk gelip âyinleri seyreder. Mevlevîler'de olduğu gibi Hıristiyanlar'ın da âyinleri seyrine izin veren tarîkatler çoktur. Bir çok padişah gelip âyin seyretmişlerdir.

Tarîkatlerin yaşaması, onları seven muhiblerin bağışlarına dayanır. Padişahtan halka kadar bir tarîkate bağlı olanlar, az veya çok bağışta bulunurlar. Geniş vakıflar bağışlıyan, büyük dergâh ve tekkeler yaptıran tarîkat severler vardır. Meşhur Yenikapı Mevlevî-hânesi'ni, yeniçeri kâtibi Mehmed Efendi tamamlatmıştır (Naînıâ, I, 193). Şeyhlerin içinde, çok zengin ve nüfuzlu olanlar vardır.

Şeyh

O tekkenin müntesibleri, tekke şeyhine mutlak itaat gösterirler. Disiplin, orduda olduğu gibidir. Üstün, hele şeyhin emri, münakaşa değil, muhâkeme bile edilemez. Bir kaç dervişin yaşadığı fakir tekkeler olduğu gibi, yüz küsur dervişin hizmet ettiği muhteşem dergâhlar da vardır. Istanbul'da hemen her tarîkatin bir veya bir kaç (hattâ beş on) tekkesi bulunur. Diğer şehirlerin durumu da, bulundukları yere ve nüfuslarına göredir.

Şeyhler ve derviş-gaziler, Osmanlı devletinin kuruluşunda ve Rumeli'nin iskânı ve Türk'leştirilmesinde birinci derecede rol oynamışlardır. Siyasî tarih kısmında görülmüştü. Dervişler, gazâ da ederler. Birinci Cihan Harbi'nde Mevlevî dervişlerinden kurulu Mevlevî Alayı meşhurdu.

Şeyhler, hattâ şeyh olamıyan alelâde dervişler içinde pek meşhur fikir, kültür, edebiyat ve san'at adamları, büyük dâhîler yetişmiştir. Şeyhlerin bir kısmı, gerçek mutasavvıf ve bilgin insanlardı. Eskiye doğru gidildikçe, seviyelerinin daha yüksek olduğu görülür. XVII. asrın 3. çeyreği için Sir Paul Ricaut şöyle der (II, 408) : Şeyhler ve selâtîn camilerinin vâızları, gerçekten dindar, kanaatkâr, konuşmasını hakkıyle bilen, nazik ve sevimli insanlardır. Çoğu şiir ve musiki ile uğraşır. Çok cömerttirler. Fakirlere yardım ederler. Cimri değillerdir ve mütevazı insanlardır. Istanbul'da hıtâbet ve iyi konuşma, çok beğenilen bir san'attır ve şeyhler, bu sahalarda üstaddır.

Bazı şeyhler, meselâ asırlarca Yenikapı veya Galata Mevlevî dergâhlarını ellerinde tutan gerçek şeyh hânedanları, fevkalâde nüfuzlu idiler. Bunlardan Yenikapı şeyhi Osman Salâhaddin Dede, 46 yıl şeyhlik yapmış, 5 padişahtan saygı görmüş, 1887'de 57 yaşında ölmüştü. Dâmâdı Eyüb Bahâriye Mevlevî-hânesi şeyhi Hüseyin Fahreddin Dede'nin dergâhında ölmüştü. Cenâzesi oradan alınıp Yenikapı'ya getirildi. Eyüb Câmii'nde ikindi ve cenâze namazları kılındı. Cenaze Yenikapı'ya vardığı zaman, cemâatin bir ucu hâlâ Eyüb'de bulunuyordu. Bütün vezirler, müşirler, şeyhler ve on binlerce halk cenazeye katılmıştı. Hem de böyle kalabalıkların toplanmasından hiç hoşlanmıyan II. Abdülhamîd'in saltanat yılları idi *(Yenikapı Mevlevîhânesi,* 175).

Osmanlı düzeninde tam bir medrese-tekke veya ulemâ-şeyh dengesi vardır. Padişahlar ve Dîvân, bu dengeyi bozmamaya çok dikkat etmişlerdir. Gerçi icraya hâkim olan ulemây-ı rüsûm'dur. Fakat şeyhler de gönüllere hâkim olmuştur. Bazı devirlerde şeyhlerin ulemâ'ya üstünlük taslamaları, bazı devirlerde ulemâ'nın tarîkatleri ortadan kaldırmak istemeleri, netice vermemekle berâber, oldukça ciddî buhranlar doğurmuştur. Kaanûnî Sultan Süleyman gibi hükümdar, Mevlânâ'yı kınadığı için, bir şeyhulislâm azletmiştir. Burada devlet siyaseti, icra adamları olan ulemâ'yı da, büyük halk kitlelerinin gönlünü kazanmış şeyhleri de gücendirmemektir .

Fakat devlet, şeyhlerin, Arab ve İran ülkelerinde olduğu derecede muazzam nüfuzlar kazanmasına asla müsâade etmemiş-

tir. Zîrâ Türkiye, Selçuklular devrinde, birinci imparatorluk çağında, bunun acı tecrübelerini görmüştü. Normalin üzerinde nüfuz kazanan, tekkesi ve dergâhı dışına burnunu uzatan şeyhler, çeşitli usullerle törpülenmiştir. IV. Murad, böyle şeyhlere karşı da çok sert davranmıştır. Şeyhler, asla icraya karıştırılmamıştır. Zîra ya gönül adamı, yahut dünya adamı olmak îcâb ediyordu. Her iki saltanatı bir arada sürmek mümkin değildi. Devlet ve padişah, buna müsaade etmemiştir.

Bu sûretle Türk toplumu, şeyhler ve dergâhlar çevresinde teşekkül eden Arab ve İran ülkelerindeki halkın ilkel durumuna düşmekten dikkatle korunmuştur (M. Akdağ, II, 44).

Fakat devlet, Doğu Anadolu'da bu düzeni sağlıyamamış, orada şeyhlerin nüfuzları fevkalâde olmuştur. Anadolu ve Rumeli'nde mütevazı, sevimli gönül ve san'at adamları olan, çevrelerine san'at ve tesavvuf sevgisi telkinine çalışan şeyhler, Doğu Anadolu'da, babadan oğula devâm eden köy ağaları durumunda kalmışlardır.

Nefsini tarîkat zevkınden uzak tutabilen insanlar az olmuştur. Dinî imanın yanında tarîkat zevk ve neşve'si, Türk toplumunun asırlar boyu mânevî gücü, teselli kaynağı ve hayat neş'esi durumunda kalmıştır. Padişah ki, insanoğlunun elde edebilmesi mümkin her türlü maddî imkânı nefsinde toplamış adam demektir, tarîkat zevkınden uzak kalamamıştır.

Tekke

Büyüklük ve çeşitlerine göre zâviye, tekke, rıbât, dergâh, âstâne gibi adlar alan, mutlaka bir şeyhin hükmünde bulunan tarîkat müesseseleri, fevkalâde yaygındır. Coğrafya kısmında göreceğiz, en az bir tekkesi olmıyan hiç bir kasaba yoktur.

Şeyhin hiç bir maaşı yoktur. Tekkesine bağışlanmış topraklar, mülkler, vakıflarla geçinir. Fakat çoğunun böylesine muntazam bir geliri de bulunmamaktadır. Halkın ve ileri gelenlerin yardımları ile tekke hayâtı devâm eder ve dervişler çok defa bir san'atla da uğraşırlar. Bağışlar anonimdir. Yâni bir tekkeye veya şeyhe para vermek istiyen kimliğini belli etmez. Postun altına, gönlünden ne koparsa, bir akça veya bir kese altın, neyse, bırakır gider. İşin tamamen gönül mes'elesi olması ve güzelliği buradadır. Fakir kasabalarda tekkelere köylü, elinden ne gelirse o yardımı yapar; çok defa meyve, sebze, süt, tavuk, koyun ve bu gibi şeyler gönderir. O tekkenin kapanmaması, o çevre halkının haysiyet mes'elesidir. Mânevî bir belâya uğradığı zaman çok defa tesellisi-

ni tekkede bulmaktadır. Tekkeler, o çağların psikiatri ve psikanaliz merkezleri durumundadırlar da...

Bazı tekkeler, muhteşem şekilde döşenmiş, çok zengin dergâhlardır. Bâzıları, bir kaç odalı tahta mütevazı evler hâlindedir. 1471'de Mardin'deki Cihangir Bey tekkesindeki halıların her birine, oradan geçen Venedikli tâcir Barbaro, 100 duka altını değer biçmiştir (300.000 TL.) *(Travels,* 48).

Evliyâ Çelebî'ye göre 1640'larda Istanbul'da 15.714 cami, mahalle veya saray mescidi, 557 tekke ve dervişlerin yaşadığı 22.000 zâviye ve hücre vardır. Grelot, 4.969 tekke olduğunu, fakat şehrin banliyöleri ile berâber bu sayının 6.000 olabileceğini yazar *(Relations Nouvelles d'Un Voyage de Constantinople,* 351). Bunlar dervişlerin yaşadığı hücrelerdir. Asıl rakamın Evliyâ Çelebî'nin verdiği 557 tekke olduğu doğrudur. Bunların da ancak 150 kadarı büyük dergâhlardır.

Mevlevî-hâneler, devrin gerçek konservatuarları ve Farsca tedrîsat yapan müesseseleridir. Başta pâdişah, yüksek burjuvazi, bu tarîkate çok rağbet etmektedir. Zîra tasavvuf zevkı fevkalâde incelmiştir ve bilhassa entelektüel konulara en çok eğilen tarîkattir. Yeniçerilerin desteklediği, basit ve herkesin anlıyabileceği esaslar getiren, hoşa giden sırları bulunan Bektaşîlik, küçük burjuvanın ve en alt tabakanın tarîkatidir.

Ulemây-ı rüsûmun içinde tarîkat mensubu olanlar çoktur. Tarîkatlere girmiş şeyhulislâmlar bile vardır. Meşrutiyet devrinde sadrâzam Tal'at Paşa Bektaşî ve Şeyhulislâm Mûsâ Kâzım Efendi Nakşbendî idiler. Aynı devrin padişahı Sultan Reşâd ise, Mevlevî idi. Zevklerin ne kadar dağıldığı açıkça görülmektedir.

Birden fazla tarîkate intisâb edenler de vardır. Hem Mevlevî, hem Bektaşî olanlar bile görülmüştür.

Türkiye'de Tarîkatlerin Sonu

Hükûmetler zaman zaman tarîkatler aleyhinde tedbirler, hattâ çok sert tedbirler almışlardır. Vak'a-i Hayriyye'den sonra II. Mahmûd'un bütün Bektaşî tekkelerini kapatması ve bu tarîkati —yeniçerileri desteklediği için— kapatması, Osmanlı tarihindeki en meşhur misaldir. Avrupa tarihinde de böyle misaller çoktur. Fakat Avrupa'da bugün bütün tarîkatler serbesttir. Kendi kıyafetleri ile gezerler ve bâzı büyük tarîkatlerin, milyarları aşan varlıkları vardır.

Türkiye'de de tarîkat şeyhlerinin başlıkları, sarıkları, külâhları, sikkeleri, tâcları, ayrı idi. Mezar taşlarında bunlardan bol nümune vardır.

Cumhuriyet Türkiyesi'nde tarîkatler sadece kanunen yasaktır. Tekkeler kapatılmıştır. Fakat her tarîkat, hayatını devâm ettirmektedir. Zâten aksi mümkin değildir. Zîrâ tamamen vicdan ve zevk mes'elesidir.

Hılâfet, bu arada şer'iyye ve evkaf vekillikleri 3 mart 1924'te kaldırıldığı halde, tarîkatlerin men'i ve tekkelerin kapatılması, 2 eylûl 1925'tedir. Tam bir buçuk yıl sonradır. Tarîkatlerin yasaklanmasını çok hızlandıran bir sebeb, Şeyh Saîd ısyânıdır. Şeyh Saîd'in monarşist ve hılâfetçi olması, II. Abdülhamîd'in büyük oğlu Selîm Efendi nâmına Diyârbekir büyük camiinde cuma hutbesi okutması, tarîkatler hakkındaki tedbirleri hem çok sert, hem daha çabuk aldırmıştır. Zîrâ Şeyh Saîd, Nakşbendî ileri gelenlerindendi.

Yoksa tarîkatlerin Mîllî Mücâdele'deki durumlarının müsbet olduğu, hem Mevlevî tarîkatinin dünya başkanı olan Konya çelebîsinin(*), hem de Bektaşî tarîkatinin dünya başkanı olan Hacıbektaş dergâhı şeyhi olan zâtın, Millî Mücadele'yi şiddetle ve fiilen destekledikleri malûmdur. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde şeyhler de vardı. Bugün bu iki büyük Türk tarîkati için nisbî bâzı imkânlar tanınmıştır. Meselâ her yıl Mevlânâ ve Hacı Bektaş, Konya ve Hacıbektaş'taki dergâhlarda dünya çapında diyebileceğimiz törenlerle anılmaktadırlar. Fakat cumhuriyet devrinde gerçekten sapık, Türk mizâcına aykırı, Osmanlı devrinde hiç mevcûd olmıyan sözde tarîkat ve akımların doğması, hükûmetlerin uyanık, bâzan lüzumsuz ve haksız şekilde sert olmasına zemin hazırlamıştır. Zîrâ eyleme geçen tarîkatler bile olmuştur ki, Osmanlı devletinin bütün devirlerinde eyleme geçen tarîkatlerin başına ne geldiğini burada hatırlatmıya lüzum görmüyorum.

1925'te tarîkatler men edildi ve tekkeler kapatıldı ama, «dîn, mezheb, tarîkat ve felsefî ictihâd» hürriyetlerini te'minat altına alan *Anayasa*'nın 75. maddesi yürürlükte kaldı. 5 şubat 1937 *Anayasa* değişikliği ile maddenin tarîkatlere atıf yapması kaldırıldı. Bernard Lewis şöyle diyor *(The Emergence,* Londra, 1968, 420) :

«Nisan 1950'de büyük bir olay oldu. Halk Partisi henüz ikti-

(*) Konya Mevlevî Çelebîsi'nin protokolde yeri vezir'lere eşitti ve lakabları «devletlû reşâdetlû» idi.

darda idi. Kemal Pilavoğlu adında Tîcânî tarîkatinin(**) şeyhi tevkif edildi. Ankara'ya getirildi. Şeyhin binlerce mürîdi, Ankara adliye sarayı civarındaki sokaklarda toplandı. Müritlerin bir kısmı mahkeme salonuna girdi ve muhâkemeye nümayişler yaparak müdahale etti. Adliye sarayı 200 polisle muhâfaza altına alındı. Şeyh, 40.000 mürîdi olduğu iddiasında idi. Mayıs 1950'de Nakşbendîler, haziranda Mevlevîler, 1951 martında Kaadirîler de mahkemeye düştü.

«1939-45 savaşı sırasında ve savaş sonrasında, Türkiye'de mühim bir dinî basın ortaya çıktı. 1950'ye gelindiği zaman, dinî mevzulara ve bu husustaki fikirleri yaymaya çalışan pek çok basın organı vardı... Fakat bu dergilerin muhtevâsı, hayal kırıklığı veriyordu. Halbuki Meşrutiyet devri dinî dergileri pek yüksek bir seviyedeydi. İslâm dinini, edebiyatını, geleneklerini gerçekten çok iyi bilenlerin elindeydi. 1950'lerde ise bunların çoğu ölmüştü ve sağ kalanlar da 30 yıllık bir inziva ve hayal kırıklığının ezikliği içindeydiler. Yüksek dinî eğitim ortadan kalktığı için, yeni bir nesil yetişememişti. Bu yeni din dergileri, gerçek mânâda dinci bile değillerdi».

(**) Osmanlı devrinde hiç görülmemiş, Kuzey Afrika'da, Cezâyir'de doğmuş, Fransız müstevlilerle işbirliği yapan yeni bir tarikattir ve Kuzey Afrika dışında yayılmamıştır. Böyle bir tarikatin Türkiye'ye nasıl sıçrıyabildiğini ben araştırmadım. Fakat nasıl sıçramış olursa olsun, sosyal tarihimiz bakımından çok ilgi çekici bulurum. Boşlukların ne çarpık şekillerde doldurulabileceğini göstermek bakımından çok mühimdir.

XIII

TANZÎMÂT'da ADÂLET TEŞKÎLÂTI

Klasik Osmanlı Adâlet Düzeninin Sonu

1826 Vak'a-i Hayriyyesi ile başlıyan radikal inkılâplar devri, klasik Osmanlı teşkilâtının her tarafını olduğu gibi, adalet cephesini de değiştirdi. Bu değişiklik Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde de sürüp gitti. 1918'de İttihad ve Terakki iktidardan düştüğü zaman, cumhûriyet devri adâlet sistemine geçiş, artık çok kolaylaşmıştı. Bir radikal adım daha atmak meselesiydi.

Klasik düzen, yerinde incelenmişti. Klasik düzende kadı, yalnız hâkim değil, aynı zamanda kaymakamdı, aynı zamanda belediye başkanı idi. Medenî hukukta şerîatle, ceza hukukunda hâkaan'ın koyduğu laik kanunlarla hükmederdi.

1826'dan itibâren adım adım gelişen sistemde ise, gene medenî kanun şerîat olarak kaldı. Fakat ceza, ticaret, arazi mevzuları daha çok Avrupa mevzûatından alındı. Asıl mühimmi artık hâkimler, sivil mülkiye memurları idiler. Kadılar yalnız evlenme, boşanma, miras gibi sınırlı mevzulara bakıyorlardı. İmparatorluğun sonuna kadar böyle devâm etti. Hele İttihad ve Terakki'nin Cihan Harbi içinde yayınladığı Aile Kanunu, artık şerîatle bu sahada da pek az ilgi bırakıyordu. Avrupa medenî kanununa tam bir geçişti. Zâten Tanzimat devrinde de *Fransız Medenî Kanunu'*nun *(Code Napoléon)* değiştirilerek alınması fikri bir ara kuvvet kazanırken, *Mecelle*'nin tedvîni, bu işi yarım asır geciktirmiş oldu.

Mecelle

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, dünyâ kanun literatürünün büyük şâheserlerinden biridir. Cevdet Paşa'nın başkanlığında bir hey'et tarafından hazırlanmıştır. Cevdet Paşa, Tanzimat devrinin hem en büyük hukukçusu, hem de en büyük tarihçisi bir devlet adamıdır. Ulemây-ı rüsûm'dan iken parlamış, genç yaşında kazaskerliğe kadar yükselmişken, sonra arkadaşları Âlî ve Fuad Paşalar'ın teşvikıyle sarığı fesle değiştirmiş, kazaskere eşit mülkî rüt-

be olan vezirliği almıştı. Sadrâzamlığın eşine gelmiş, II. Abdülhamîd bu kadar âlim bir adamdan çekindiği için olamamış, fakat Sultân Azîz ve Sultân Hamîd devirlerinde devamlı ve mükerrer nâzırlıklarda bulunmuştur (bilhassa maârif ve adliyye). O da Mustafa Reşid Paşa'nın, Tanzimat'ın büyük kurucusunun yetiştirmelerindendir.

Mecelle, bir medenî kanundur. Hanefî fıkhına dayanmaktadır. Kanun tekniği, kullanılan dilin kudreti ve zamanın ihtiyaçlarına en iyi cevap verebilmesi bakımından, ayrı ayrı şâheser vasfı taşımaktadır. Bu yüzden Bernard Lewis, Cevdet Paşa'yı «jurist of genius = dâhî hukukçu» (s. 122) diye tavsîf etmektedir. *Mecelle*, 1870'den beri —daha Âlî Paşa'nın hayatında ve iktidarında— yayınlanmıya başlamış ve yürürlüğe girmiştir. 1926'ya kadar Türkiye'de yürürlükte kaldığı halde, Türkiye'den ayrılan bir çok Arab devletinde son yıllara kadar yürürlükte kalmış, sonradan yeni medenî kanunlar kabûl eden Arab devletleri bile, gene *Mecelle*'yi esâs almışlardır. Lewis'in «one of the great achievements of Turkish jurisprudence = Türk hukukunun büyük başarılarından biri» şeklinde tavsîf ettiği (s. 123) *Mecelle*, Arabca, İngilizce ve Fransızca'ya da çevrilmiştir.

II. Abdülhamîd Devri Adliyesi

İstibdad, yâni II. Abdülhamîd devri adliyesi, müstakil bir adliyedir. Karışmadığı şey olmıyan padişah sadece mahkemelere ve ilme müdahale etmemektedir. Hâkimler dürüsttür, serbestçe, kanuna dayalı kararlar vermektedirler. Bu şeref yalnız padişaha ait değildir. Devlet başkanını ve icrâyı, kazâya karıştırmamak şerefi, çok büyük ölçüde Abdurrahman Nûreddin Paşa'ya aittir. Meşrutiyet'e kadar uzun müddet adliyye nâzırı olan ve evvelce sadrâzamlıkta da bulunan bu büyük devlet adamı, mahkemelerin istiklâlini muhâfaza edebilmiş, hafiye şerrinden korumuştur.

«II. Abdülhamîd, kendisine muhâlefet eden hâkimlere, dâvâya ve mahkemenin kararlarına karşı hiç bir hareket ve teşebbüste bulunmamıştır. Esâsen II. Abdülhamîd, adlî ve kazâ hakkına bağlı işlerin sorumluluğunu, adliye nâzırı Abdurrahman Paşa'ya bırakmıştı. Adliye işlerine karışmazdı. Abdurrahman Paşa da bu konuda ziyâdesiyle dikkatli ve ciddî idi. Müdâhale, kimden ve nereden gelirse gelsin asla kabûl etmez, reddederdi. II. Abdülhamîd de Paşa'nın bu hareketini takdîr ile karşılardı. Bu yüzden Abdurrahman Paşa zamânının adliyesi ve kazâ organlarının başında bulunan hâkimleri, vasıfları ve feragâtleri bakımından, bugün için

dahi aranacak değerli şahsîyetlerdi... II. Abdülhamîd, îdamlardan hoşlanmazdı» (Celâl Bayar, *Ben de Yazdım,* V, 1.502-3).

Abdurrahman Paşa bu hususta, kendisinden önce 10 yıl adliye nâzırı olan Cevdet Paşa'nın geleneğini ve umûmiyetle Türk adâlet anlayışını devâm ettirmiştir.

Nâmık Kemâl'in kaleminde de geçtiği üzere «istiklâl-i mehâkim = mahkemelerin istiklâli», Sultan Hamid devrinde esastır (Tansel, *N. Kemâl'in Mektupları,* III, 270).

II. Abdülhamîd devrinde rüşvet ve ihtilâs (devlet parasını çalma) yoktur denemez. Fakat bilhassa ikincisinin cezası ağırdı. Midilli sancağının Mandemande nâhiyesi âşâr vergisi memuru Hasan Efendi, topladığı 5.920 okka zeytini nâmına geçirdiği için, *Cezâ Kanûnu*'nun 82. maddesi mûcibince 5 yıl habse, çaldığının iki mislini ödemeye, rütbesinin alınmasına, devlet memurluğundan tardına mahkeme hükmetmiş, pâdişah tasdîk etmiştir *(Cerîde-i Havâdis,* no. 5.399, 19 temmuz 1299 = 31 temmuz 1883; Tansel, *Aynı Eser,* III, 295).

Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanûnu

Teşkilât-ı Esâsiyye Kaanûnu, 1876'da ilân edilen anayasadır. Böylece devlet, bir taçlı demokrasi hâline geliyordu. 1831 Belçika krallığı anayasasından geniş ölçüde tesirler almıştır. 1850 Prusya krallığı anayasası kadar otoriter değil, çok daha liberaldir. 23 aralık 1876'da, Midhat Paşa'nın zoruyla îlân edilmiştir. 93 felâketi üzerine irâde-i seniyye ile muvaşşah hükûmet karâr-nâmesi ile meclis-i meb'ûsân (millet meclisi), belirsiz süre ile tatile sevk edilince, anayasa rafa kaldırılmış oldu. Fakat 1908'e kadar her yıl devlet sâl-nâmelerinin başında ilân edildi. Yâni hukukan meşrutiyet (taçlı demokrasi) devâm ediyordu, fiilen ortadan kalkmıştı. Bir iki tâdille, 1908'de yürürlüğe konan aynı anayasadır. 1922 sonunda saltanatın ilgasına kadar Ankara Büyük Millet Meclisi'nin kullandığı anayasa da, geniş ölçüde bu anayasa idi.

İkinci Meşrutiyet devrinde (1908 - 1922), anayasa bir kaç defa tadil edildi. Fakat bu devirde, bilhassa 1918'e kadar yapılan kanunlar, gittikçe Batı hukukuna yaklaşıyordu. 1858 tarihli *Arâzî Kaanûn-Nâmesi,* toprak mülkiyeti bakımından, devletin mühim kanunlarından biriydi. 1908'den sonra bir kaç defa değiştirildi.

Mart 1911 ve şubat 1913'teki değişiklikler, küçük topraklı köylüyü rahatsız etti. Miras hukukunda Alman kanunları esas alındı. Fakat kaba bir dikkatsizlik eseri olarak, Alman kanununda yalnız şehirlerdeki gayrı menkul ve mülklere tatbik edilen hü-

kümler, Türkçe tercümesinde tarım toprakları ve ormanlara da teşmîl edildi. Böylece ağır haksızlıklar, tarım topraklarında büyük bölünmeler ve mülkiyet kayıpları oldu (Lewis, 458-9).

Teşrî (Yasama)

Teşrî organı, kanun koyucu, Şûrây-ı Devlet idi. Hele 1868'den itibâren Şûrây-ı Devlet, gerçek bir millet meclisi tecrübesi müessesesi oldu ve fevkalâde ehemmiyet kazandı. 1908'de tabiî teşrî yetkisinin meclis-i meb'ûsân'a geçmesiyle ehemmiyetini kaybetti. Ama gene de uğraştığı mevzular, bugünkinden çok genişti ve başkanı, kabine üyesi idi.

Meşrutiyet, iki meclisli olduğu, meclis-i âyân (senato) bulunduğu için, Osmanlı Meşrutiyeti'nde anayasa mahkemesi veya ona benzer bir kuruluş yoktur. Kanunların anayasa ile paralelliğini, meclis-i âyân tâyin ederdi. Âyân üyeliği (senatörlük) kayd-ı hayat şartıyle idi ve esasen buraya en büyük devlet hizmetlerinde bulunmuş yaşlı kimseler getirilirdi (mareşaller, vezirler vs.).

Adliyye nâzırının yetkisi, bugünkinden çok fazla idi.

1961 Anayasası, ulemây-ı rüsûm'dan partizan bir kaç kişi tarafından hazırlandı ve Atatürk Anayasası ağır ve tamamen haksız tenkidlere muhâtab oldu ve pek esaslı şekilde değiştirildi. Bu sûretle Türkiye Büyük Millet Meclisi yani millî irâde yetkileri kısıtlandığı gibi, hükûmet yetkileri de Danıştay'ın insâfına terkedildi. Bu yüzden, çok büyük ve devletin düşmesine, son bulması tehlikesine varabilen buhranlar doğdu.

Cumhuriyet Senatosu Başkanları

1 — *Suad Hayri Ürgüplü* (Şam, 26.VIII.1887) (AP listesinden bağımsız Kayseri senatörü) : 28.X.1961 - 6.XI.1963 = 2, 0, 9 (sonradan başbakan)

2 — *Enver Aka* (Edirne, 1901) (AP Balıkesir) (emekli hava korgenerali) 6.XI.1963 - 2.XII.1965 = 2, 0, 26

3 — *Prof. Dr. İbrahim Şevkı Atasagun* (Istanbul, 1899) (AP Nevşehir, daha önce CKMP) (emekli tümgeneral) : 2.XII.1965 - 19.XI.1970 = 4, 11, 18

4 — *Tekin Arıburun* (İştib, 1905) (AP Istanbul) (emekli hava orgenerali): 19.XI.1970 - 19.VI.1977 = 6, 7, 0

5 — *Sırrı Atalay* (Pasinler, 1919) (CHP Kars) : 19.VI.1977 —

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanları

1 — *Mustafa Kemal Paşa (Atatürk)* (Selânik, 1881 - Istanbul, 10.XI.1938 = 57) (Ankara milletvekili) : 24.IV.1920 - 1.X.1923 = 3, 5, 7
2 — *Fethi Bey (Okyar)* (Pirlepe, 1880 - Istanbul, 1943 = 63) (CHP Istanbul) : 1.X.1923 - 1.X.1925 = 2, 0, 1 (başvekil)
3 — *Kâzım Paşa (Özalp)* (Köprülü, 1880 - Ankara, 6.VI.1968 = 88) (CHP Balıkesir) (emekli orgeneral) : 1.X.1925 - 1.III.1935 = 9, 5, 1
4 — *Mustafa Abdülhâlik Renda* (Yanya, 1881 - Istanbul, 1.X.1957 = 76) (CHP İzmir) : 1.III.1935 - 1.VIII.1946 = 11, 5, 1
5 — *Kâzım Karabekir* (Istanbul, 1882 - Ankara, 26.I.1948 = 66) (CHP Istanbul) (emekli orgeneral) : 1.VIII.1946 - 26.I.1948 = 1, 7, 26
6 — *Ali Fuad Cebesoy* (Istanbul, 1882 - Istanbul, 1968 = 86) (CHP Eskişehir) (emekli orgeneral) : 26.I.1948 - 1.XI.1948 = 0, 9, 6
7 — *Şükrü Saracoğlu* (Ödemiş, 1887 - Ankara, 27.XII.1953 = 66) (CHP İzmir) : 1.XI.1948 - 22.V.1950 = 1, 6, 21 (eski başbakan)
8 — *Refik Koraltan* (Divriği, 1889) (DP Konya) : 22.V.1950 - 27.V.1960 10, 0, 6
9 — *Fuad Sirmen* (Istanbul, 21.XI.1899) (CHP Rize) : 1.XI.1961 - 22.X. 1965 = 3, 11, 21
10 — *Ferruh Bozbeyli* (Pazarcık/Maraş, 1927) (AP Istanbul) : 22.X.1965 - 26.XI.1970 = 5, 1, 5
11 — *Sâbit Osman Avcı* (Vezirköyü/Artvin, 1921) (AP Artvin) : 26.XI.1970-18.XII.1973 = 3, 0, 22
12 — *Kemal Güven* (Erzincan, 1921) (CHP Kars) : 18.XII.1973 - 1977
13 — *Câhid Karakaş* (Bartın, 1928) (CHP Zonguldak) : 1977 -

Anayasa Mahkemesi Başkanları

1 — *Sünûhî Arsan* (1962 - 1964 = 2)
2 — *Lutfi Akadlı* (1964 - 1966 = 2)
3 — *İbrahim Sevil* (1966 - 1968 = 2)
4 — *İsmail Hakkı Ketenoğlu* (1968 - 1971 = 3)
5 — *Muhiddin Taylan* (1971 -)

Şûrây-ı Devlet Reisleri(*)

1 — *Midhat Paşa* (5.III.1868 - 27.II.1869 = 0, 11, 23) (sadrâzam)
2 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (27.II.1869 - 21.X.1871 = 2, 7, 22) (sadrâzam)
3 — *Müşir Nâmık Paşa* (21.X.1871 - 4.VIII.1872 = 0, 9, 14)
4 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (2. defa : 4.VIII.1872 - 21.VIII.1875 = 3, 0, 18) (sadrâzam)
5 — *Mahmud Nedim Paşa* (21 - 25.VIII.1875 = 4 gün) (sadrâzam)
6 — *Server Paşa* (25.VIII.1875 - II.1876 = 0, 6)

(*) Kabine'ye dâhil nâzırlardır. Bugünki Danıştay değildir. Teşriî meclis mahiyetindedir, kanun da yapmaktadır. Aynı zamanda bugünki Danıştay gibi idarî dâvâlara bakmaktadır.

7 — *Müşir Nâmık Paşa* (2. defa : II.1876 - 31.III.1876 = 0, 1) (cem'an : 0, 10, 14)
8 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (3. defa : 31.III.1876 - 11.X.1876 = 0, 6, 11) (cem'-an : 6, 2, 21) (bu makamda iken öldü) (sadrâzam)
9 — *İbrahim Edhem Paşa* (11.X.1876 - 5.II.1877 = 0, 3, 25) (sadrâzam)
10 — *Cenânî-zâde Kadri Paşa* (5.II.1877 - 4.II.1878 = 0, 11, 27) (sadrâzam)
11 — *Safvet Paşa* (4.II.1878 - 19.II.1878 = 0, 0, 15) (sadrâzam)
12 — *Âsım Paşa* (19.II.1878 - VI.1878 = 0, 4)
13 — *Ali Paşa* (VI.1878 - 19.X.1879 = 1, 4)
14 — *Ârifî Paşa* (19.X.1879 - 12.IX.1880 = 0, 10, 24) (sadrâzam)
15 — *Server Paşa* (2. defa : 12.IX.1880 - 1882 = 2) (cem'an : 2, 6)
16 — *Âkif Paşa* (1882 - 30.XI.1882 = bir kaç ay)
17 — *Ârifî Paşa* (2. defa : 30.XI.1882 - 2.XII.1882 = 0, 0, 2) (sadrâzam) (cem'an : 0, 10, 26)
18 — *Kürd Saîd Paşa* (2.XII.1882)

Son Osmanlı kabinesi ile berâber şûrây-ı devlet reîsinin nâzırlığının da sona ermesi : 4.X.1922.

Meclis-i Âlî-i Tanzıymât Reîsleri (*)

1 — *Âlî Paşa* (X.1854 - XII.1854 = 0, 2) (sadrâzam)
2 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (XII.1854 - I.1855 = 0, 1) (sadrâzam)
3 — *Âlî Paşa* (2. defa : I.1855 - 4.V.1855 = 0, 4) (hâriciyye nezâretine ek görev olarak)
4 — *Keçeci-zâde Fuad Paşa* (4.V.1855 - 27.VII.1855 = 0, 2, 23) (sadrâ-zam) (hâriciye nezâretine ek görev olarak)
5 — *Kıbrıslı Mehmed Paşa* (27.VII.1855 - 3.VIII.1857 = 2, 0, 7) (sadrâ-zam)
6 — *Mustafa Reşid Paşa* (3.VIII.1857 - IX.1857 = 0, 1) (sadrâzam)
7 — *Keçeci-zâde Fuad Paşa* (2. defa : IX.1857 - 11.I.1858 = 0, 4) (cem'-an : 0, 7)
8 — *Kıbrıslı Mehmed Paşa* (2. defa : 11.I.1858 - 29.VIII.1858 = 0, 7, 19) (cem'an : 2, 7, 26)
9 — *Mütercim Rüşdü Paşa* (29.VIII.1858 - 24.XII.1859 = 1, 3, 26)
10 — *Âlî Paşa* (3. defa : 24.XII.1859 - 14.VII.1861 = 1, 6, 21) (cem'an : 2, 0, 21)

14 temmuz 1861 : 6 yıl, 9 ay süren Meclis-i Tanzîmat'ın Meclis-i Vâlâ ile birleştirilerek ilgası.

Meclis-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliyye (kısaca : Meclis-i Vâlâ) Reisleri (*)

1 — *Husrev Paşa* (IV.1838 - IV.1839 = 1, 0) (sadrâzam)
2 — *Raûf Paşa* (IV.1839 - VI.1840 = 1, 2) (sadrâzam)
3 — *Hasîb Paşa* (VI.1840 - III.1841 = 0, 9)
4 — *Sâib Paşa* (III.1841 - VI.1841 = 0, 3)

(*) Kabine üyesi.
(*) Kabine üyesi.

5 — *Ârif Paşa* (VI.1841 - VII.1842 = 1, 1)
6 — *Raûf Paşa* (2. defa : VII.1842 - VIII.1842 = 0, 1) (cem'an : 1, 3)
7 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (VIII.1842 - II.1843 = 0, 6)
8 — *Nâfiz Paşa* (II.1843 - X.1843 = 0, 8)
9 — *Dâmâd Fethi Paşa* (X.1843 - XI.1844 = 1, 1)
10 — *Süleyman Re'fet Paşa* (XI.1844 - VIII.1845 = 0, 9)
11 — *Rif'at Paşa* (VIII.1845 - II.1848 = 2, 6)
12 — *Sârım Paşa* (II.1848 - IV.1848 = 0, 2) (sadrâzam)
13 — *Dâmâd Halil Rif'at Paşa* (2. defa : IV.1848 - VI.1848 = 0, 2) (cem'an : 0, 8)
14 — *Âlî Paşa* (28.VI.1848 - 13.VIII.1848 = 0, 1, 5) (sadrâzam)
15 — *Rif'at Paşa* (2. defa : VIII.1848 - V.1849 = 0, 9)
16 — *Ârif Paşa* (2. defa : V.1849 - V.1850 = 1, 0) (cem'an : 2, 1)
17 — *Rif'at Paşa* (3. defa : V.1850 - I.1852 = 1, 8)
18 — *Mustafa Reşid Paşa* (28.I.1852 - 7.III.1852 = 40 gün) (sadrâzam)
19 — *Mustafa Nâilî Paşa* (7.III.1852 - 15.V.1853 = 1, 2, 9) (sadrâzam)
20 — *Rif'at Paşa* (4. defa : 15.V.1853 - III.1854 = 0, 10) (cem'an : 5, 9)
21 — *Şekib Paşa* (III.1854 - I.1855 = 0, 8) (bu makamda öldü)
22 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (I.1855 - 5.V.1855 = 0, 4) (sadrâzam)
23 — *Şefik Paşa* (5.V.1855 - 13.VI.1857 = 2, 1, 9)
24 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (2. defa : 13.VI.1857 - 14.XI.1859 = 2, 5, 1)
25 — *Safvetî Paşa* (14.XI.1859 - 14.VII.1861 = 1, 8, 0)
26 — *Keçeci-zâde Fuad Paşa* (14.VII.1861 - 8.VIII.1861 = 0, 0, 25) (sadrâzam(*)
27 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (3. defa : 8.VIII.1861 - 13.I.1863 = 1, 5, 6)
28 — *Keçeci-zâde Fuad Paşa* (2. defa : 13.I.1863 - 14.II.1863 = 0, 1, 2) (cem'an : 0, 1, 27)
29 — *Safvet Paşa* (14.II.1863 - 13.VI.1863 = 0, 3, 27) (sadrâzam)
30 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (4. defa : 13.VI.1863 - 30.IV.1866 = 2, 10, 17)
31 — *Mütercim Rüşdi Paşa* (30.IV.1866 - 5.VI.1866 = 0, 1, 5)
32 — *Kıbrıslı Mehmed Paşa* (5.VI.1866 - 11.II.1867 = 0, 8, 6) (sadrâzam)
33 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (5. defa : 11.II.1867 - 6.III.1868 = 1, 0, 23)
34 — *Cevdet Paşa* (6.III.1868 - 25.IV.1870 = 2, 1, 20) («Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Reîsi», 25.IV.1868 : Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nâzırı)

Adliyye Nâzırları

35 — *Prens Mustafa Fâzıl Paşa* (25.IV.1870 - 8.VIII.1870 = 0, 3, 13)
36 — *İbrahim Edhem Paşa* (8.VIII.1870 - 4.VII.1871 = 0, 10, 27) (sadrâzam)
37 — *Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa* (4.VII.1871 - 25.IX.1871 = 0, 2, 22) (sadrâzam)
38 — *Mütercim Rüşdi Paşa* (2. defa : 25.IX.1871 - 22.X.1871 = 0, 0, 27) (cem'an : 0, 2, 3)
39 — *Prens Mustafa Fâzıl Paşa* (2. defa : 22.X.1871 - 25.I.1872 = 0, 3, 4) (cem'an : 0, 6, 17)
40 — *Yûsuf Kâmil Paşa* (6. defa : 25.I.1872 - 8.VIII.1872 = 0, 6, 14) (cem'an : 8, 8, 1)

(*) Bundan böyle Meclis-i Âlî-i Tanzîmât ile birleşti.

41 — *Safvet Paşa* (2. defa : 8.VIII.1872 - 21.III.1873 = 0, 7, 14)
42 — *Hurşid Paşa* (21.III.1873 - 4.III.1874 = 0, 11, 14)
43 — *Âkif Paşa* (4.III.1874 - 12.VI.1875 = 1, 3, 9) (*)
44 — *Ahmed Ârifî Paşa* (12.VI.1875 - 30.XI.1875 = 0, 5, 18) (sadrâzam)
45 — *Cevdet Paşa* (2. defa : 30.XI.1875 - 8.V.1876 = 0, 6, 8)
46 — *Safvet Paşa* (3. defa : 8.V.1876 - 17.VI.1876 = 0, 1, 12)
47 — *Halil Şerif Paşa* (17.VI.1876 - 16.X.1876 = 0, 3, 29)
48 — *Cevdet Paşa* (3. defa : 16.X.1876 - 5.II.1877 = 0, 3, 20)
49 — *Âsım Paşa* (5.II.1877 - 29.VIII.1877 = 0, 6, 22)
50 — *Safvet Paşa* (4. defa : 29.VIII.1877 - 4.II.1878 = 0, 5, 6) (cem'an : 1, 5, 29)
51 — *Hurşid Paşa* (2. defa : 4.II.1878 - 18.IV.1878 = 0, 2, 13)
52 — *Dâmâd Mahmud Celâleddin Paşa* (18.IV.1878 - 26.XI.1878 = 0, 7, 8)
53 — *Hurşid Paşa* (3. defa : 26.XI. - 4.XII.1878 = 0, 0, 8) (cem'an : 1, 3, 5)
54 — *Küçük Said Paşa* (4.XII.1878 - 19.X.1879 = 0, 11, 16) (sadrâzam)
55 — *Cevdet Paşa* (4. defa : 19.X.1879 - 30.XI.1882 = 3, 1, 12)
56 — *Hasan Fehmi Paşa* (30.XI.1882 - 25.IX.1885 = 2, 9, 5)
57 — *Server Paşa* (25.IX.1885 - 8.VI.1886 = 0, 8, 13)
58 — *Cevdet Paşa* (5. defa : 8.VI.1886 - 10.V.1890 = 3, 11, 2) (cem'an : 10, 0, 2)
59 — *Hüseyin Rızâ Paşa* (12.V.1890 - 6.XI.1895 = 5, 5, 25)
60 — *Germiyanoğlu Nûreddin Abdurrahman Paşa* (6.XI.1895 - 5.VIII.1908 = 12, 8, 29) (sadrâzam)
61 — *Hasan Fehmi Paşa* (2. defa : 5.VIII.1908 - 30.XI.1908 = 0, 3, 26)
62 — *Manyasî-zâde Refik Bey* (30.XI.1908 - 5.III.1909 = 0, 3, 5)
63 — *Nâzım Paşa* (5.III.1909 - 14.IV.1909 = 0, 1, 10)
64 — *Hasan Fehmi Paşa* (3. defa : 14.IV.1909 - 5.V.1909 = 0, 0, 19) (cem'an : 3, 1, 20)
65 — *Necmeddin Molla (Kocataş)* (5.V.1909 - 5.X.1911 = 2, 5, 1)
66 — *Ürgübî-zâde Hayri Efendi* (5.X.1911 - 7.XI.1911 = 0, 1, 3) (şeyhulislâm)
67 — *Memduh Bey* (7.XI.1911 - 22.VII.1912 = 0, 8, 15)
68 — *Halîm Bey* (22.VII.1912 - 30.X.1912 = 0, 3, 9)
69 — *Dâmâd Germiyanoğlu Ârif Hikmet Paşa* (30.X.1912 - 24.I.1913 = 0, 2, 25) (60'ın oğlu)
70 — *İbrahim Bey* (24.I.1913 - 22.I.1915 = 1, 11, 29)
71 — *Halil Menteşe Bey* (22.I.1915 - 4.X.1918 = 3, 8, 23)
72 — *Ürgübî-zâde Hayri Efendi* (2. defa : 14.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 28) (cem'an : 0, 2, 1)
73 — *Ali Haydar Molla* (11.XI.1918 - 13.I.1919 = 0, 2, 2) (S. Arel'in ağabeyi) (kazasker)
74 — *Dâmâd Germiyanoğlu Ârif Hikmet Paşa* (2. defa : 13.I.1919 - 24.II.1919 = 0, 1, 12)
75 — *Cemil Molla* (24.II.1919 - 4.III.1919 = 0, 0, 7) (kazasker)
76 — *Sıdkı Bey* (4.III.1919 - 21.IV.1919 = 0, 1, 18)
77 — *Cemil Molla* (2. defa : 21.IV.1919 - 19.V.1919 = 0, 0, 28) (cem'an : 0, 1, 5)

(*) Bu nâzırdan itibâren İmparatorluğun sonuna kadar : adliyye ve mezâhib nâzırı.

78 — *Vasfi Efendi* (19.V.1919 - 9.VI.1919 = 0, 0, 21)
79 — *Mustafa Sıdkı Efendi* (9.VI.1919 - 8.VII.1919 = 0, 0, 29)
80 — *Kâzım Bey* (8.VII.1919 - 8.III.1920 = 0, 8, 1)
81 — *Mehmed Celâleddin Bey* (8.III.1920 - 5.IV.1920 = 0, 0, 28)
82 — *Ali Rüşdi Efendi* (5.IV.1920 - 28.X.1920 = 0, 6, 23)
83 — *Dâmâd Germiyanoğlu Ârif Hikmet Paşa* (3. defa : 28.X.1920 - 19. VIII.1921 = 0, 9, 22) (cem'an : 1, 1, 29)
84 — *Kâzım Bey* (2. defa : 19.VIII.1921 - 3.VII.1922 = 0, 10, 15) (cem'an : 1, 6, 16)
85 — *Mustafa Nûri Bey* (3.VII.1922 - 4.X.1922 = 0, 3, 2)

Cumhuriyet
Adliyye Vekilleri, Adâlet Bakanları

86 — *Celâleddin Ârif Bey* (Erzurum) (3.V.1920 - 30.I.1921 = 0, 8, 28) (son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı reîsi)
87 — *Yûsuf Kemal Bey (Tengirşenk)* (Sinop) (30.I.1921 - 19.V.1921 = 0, 3, 20)
88 — *Refik Şevket Bey (İnce)* (İzmir) (19.V.1921 - 12.VII.1922 = 1, 1, 24)
89 — *Celâleddin Ârif Bey* (Erzurum) (2. defa : 12.VII.1922 - 16.VIII.1922 = 0, 1, 5) (cem'an : 0, 10, 3)
90 — *Rif'at Bey* (Karası = Balıkesir) (16.VIII.1922 - 14.VIII.1923 = 0, 11, 29)
91 — *Seyyid Bey* (İzmir) (14.VIII.1923 - 6.III.1924 = 0, 6, 23)
92 — *Mustafa Necâti Bey* (İzmir) (6.III.1924 - 22.XI.1924 = 0, 8, 17)
93 — *Mahmûd Es'ad Bey (Bozkurt)* (İzmir) (22.XI.1924 - 27.IX.1930 = 5, 10, 5)
94 — *Yûsuf Kemal Bey (Tengirşenk)* (Sinop) (2. defa : 27.IX.1930 - 25. V.1933 = 2, 7, 28) (cem'an : 2, 11, 18)
95 — *Şükrü Bey (Saracoğlu)* (İzmir) (25.V.1933 - 11.XI.1938 = 5, 5, 17) (başbakan)
96 — *Hilmi Uran* (Seyhan = Adana) (11.XI.1938 - 3.I.1939 = 0, 1, 23)
97 — *Tevfik Fikret Sılay* (Konya) (30.I.1939 - 26.V.1939 = 0, 3, 27)
98 — *Fethi Okyar* (Bolu) (26.V.1939 - 12.III.1941 = 1, 9, 17) (başbakan)
99 — *Hasan Menemencioğlu* (Mardin) (12.III.1941 - 15.III.1943 = 2, 0, 4)
100 — *Ali Rızâ Türel* (Konya) (15.III.1943 - 6.IV.1946 = 3, 0, 22)
101 — *Mümtâz Ökmen* (Ankara) (6.IV.1946 - 19.IX.1946 = 0, 5, 13)
102 — *Şinâsi Devrim* (Zonguldak) (19.IX.1946 - 8.VI.1948 = 1, 8, 19)
103 — *Fuad Sirmen* (Rize) (8.VI.1948 - 13.I.1949 = 0, 7, 5) (Millet Meclisi başkanı)
104 — *Ali Rızâ Erten* (Mardin) (13.I.1949 - 16.I.1949 = 0, 0, 3)
105 — *Fuad Sirmen* (Rize) (2. defa : 16.I.1949 - 22.V.1950 = 1, 4, 7) (cem'an : 1, 11, 11)
106 — *Halil Özyörük* (DP, İzmir) (22.V.1950 - 9.III.1951 = 0, 9, 18) (Yargıtay başkanı)
107 — *Rükneddin Nasûhioğlu* (DP, Edirne) (9.III.1951 - 10.XI.1952 = 1, 8, 2)
108 — *Osman Şevkı Çiçekdağ* (DP, Ankara) (10.XI.1952 - 30.XI.1955 = 3, 0, 20)

109 — *Prof. Dr. Hüseyin Avni Göktürk* (DP, Niğde) (30.XI.1955 - 27.XI. 1957 = 1, 11, 27)
110 — *Es'ad Budakoğlu* (DP, Balıkesir) (27.XI.1957 - 3.IV.1960 = 2, 4, 6)
111 — *Celâl Yardımcı* (DP, Ağrı) (3.IV.1960 - 30.V.1960 = 0, 1, 27)
112 — *Abdullah Gözübüyük* (30.V.1960 - 27.VIII.1960 = 0, 2, 28)
113 — *Âmil Artus* (27.VIII.1960 - 5.I.1961 = 0, 4, 9) (devlet bakanlığına ek görev olarak)
114 — *Ekrem Tüzmen* (5.I.1961 - 17.VIII.1961 = 0, 7, 13)
115 — *Kemal Türkoğlu* (17.VIII.1961 - 20.XI.1961 = 0, 3, 4)
116 — *Sâhir Kurutluoğlu* (senatör) (20.XI.1961 - 27.VI.1962 = 0, 7, 7)
117 — *Ord. Prof. Abdülhak Kemal Yörük* (MP, Ankara) (27.VI.1962 - 25. XII.1963 = 1, 5, 28)
118 — *Sedad Çumralı* (CHP, Konya senatörü) (25.XII.1963 - 15.XII.1964 = 0, 11, 21)
119 — *Sırrı Atalay* (CHP, Kars senatörü) (15.XII.1964 - 23.II.1965 = 0, 2, 9)
120 — *Şekib İnal* (Hatay) (23.II.1965 - 27.X.1965 = 0, 8, 2)
121 — *Hasan Dinçer* (AP, Konya) (27.X.1965 - 30.VII.1969 = 3, 9, 4)
122 — *Hidâyet Aydıner* (kontenjan senatörü) (30.VII.1969 - 3.XI.1969 = 0, 3, 4)
123 — *Yûsuf Zıyâ Önder* (AP, Sıvas) (3.XI.1969 - 26.III.1971 = 1, 4, 23)
124 — *İsmail Arar* (CHP, Istanbul) (26.III.1971 - 11.XII.1971 = 0, 8, 16)
125 — *Prof. Dr. Suad Bilge* (TBMM dışı) (11.XII.1971 - 5.VI.1972 = 0, 5, 25)
126 — *Fehmi Alpaslan* (MGP, Artvin senatörü) (5.VI.1972 - 16.IV.1973 = 0, 10, 11)
127 — *Hayri Mumcuoğlu* (bağımsız senatör) (16.IV.1973 - 25.I.1974 = 0, 9, 9)
128 — *Şevket Kazan* (MSP, Kocaeli) (25.I.1974 - 17.XI.1974 = 0, 9, 23)
129 — *Hayri Mumcuoğlu* (bağımsız senatör) (2. defa : 17.XI.1974 - 31.III. 1975 = 0, 4, 13) (cem'an : 1, 1, 22)
130 — *Şevket Kazan* (MSP, Kocaeli) (2. defa : 31.III.1975 - 21.VI.1977 2, 2, 21) (cem'an : 3, 0, 14)
131 — *Selçuk Elverdi* (CHP, Erzurum) (21.VI. - 21.VII.1977 = 0, 1, 0)
132 — *Necmeddin Cevherî* (AP, Urfa) (21.VII.1977 - 5.I.1978 = 0, 5, 15)
133 — *Mehmed Can* (CHP, Adana) (5.I.1978 -)

4 yılı dolduran reis, nâzır ve bakanlar : Germiyanoğlu Sadrâzam Abdurrahman Paşa 12 yıl, 8 ay, 29 gün, Cevdet Paşa 5 defada 10 yıl, 2 gün, Yûsuf Kâmil Paşa 8 yıl, 8 ay, 1 gün, Mahmûd Es'ad Bozkurt 5 yıl, 10 ay, 5 gün, Rif'at Paşa 4 defada 5 yıl, 9 ay,Hüseyin Rızâ Paşa 5 yıl, 5 ay, 25 gün, Şükrü Saracoğlu (başbakan) 5 yıl, 5 ay, 17 gün.

Dâhiliyye Nâzırları

1 — *Mehmed Pertev Paşa* (umûr-ı mülkiyye nâzırı : 1835 - 12.IX.1837 = 2) (daha önce : sadâret kedhudâsı Mehmed Pertev Efendi : 1830 - 1835 = 5)
2 — *Âkif Paşa* (dâhiliyye nâzırı : 12.IX.1837 - 30.III.1838 = 0, 6, 18)
3 — *Raûf Paşa* (sadârete ek görev olarak : 30.III.1838 - 2.VII.1839 = 1, 3, 3)
2.VII.1839 - 19.III.1869 = 29, 8, 18 : nezâretin ilk lağvı

4 — *Şirvâni-zâde Rüşdü Paşa* (19.III.1869 - 16.I.1871 = 1, 9, 28) (sadrâzam)
5 — *Kabzımâl-zâde Saîd Efendi* (16.I.1871 - VIII.1871 = 0, 6) VIII.1871 - 5.II.1877 = 5, 7 : nezâretin 2. lağvı
6 — *Ahmed Cevdet Paşa* (15.II.1877 - 9.XI.1877 = 0, 8, 22)
7 — *Ahmed Hamdi Paşa* (9.XI.1877 - 11.I.1878 = 0, 2, 2) (sadrâzam)
8 — *Küçük Saîd Paşa* (11.I.1878 - 4.II.1878 = 0, 0, 24) (sadrâzam)
9 — *Ahmed Vefik Paşa* (sadârete ek görev olarak : 4.II.1878 - 18.IV.1878 = 0, 2, 13)
10 — *Kabzımâl-zâde Saîd Efendi* (2. defa : 18.IV.1878 - 27.XI.1878 = 0, 7, 9) (cem'an : 1, 1, 9)
11 — *Server Paşa* (27.XI.1878 - 4.XII.1878 = 0, 0, 7)
12 — *Cenâni-zâde Kadri Paşa* (4.XII.1878 - 19.X.1879 = 0, 10, 16) (sadrâzam)
13 — *Mahmud Nedîm Paşa* (19.X.1879 - 28.II.1883 = 3, 4, 10) (sadrâzam)
14 — *İbrahim Edhem Paşa* (28.II.1883 - 24.IX.1885 = 2, 6, 24) (sadrâzam)
15 — *Ahmed Münir Paşa* (24.IX.1885 - 4.IX.1891 = 5, 11, 14)
16 — *Halil Rif'at Paşa* (4.IX.1891 - 7.XI.1895 = 4, 2, 3) (sadrâzam oldu)
17 — *Mehmed Memduh Paşa* (7.XI.1895 - 4.VIII.1908 = 12, 8, 27)

4.VIII.1908 - 4.X.1922 = 14, 2, 1 : Meşrutiyet ve Mütâreke devirlerinde bir çok dâhiliyye nâzırı

Dâhiliyye Vekilleri, İç İşleri Bakanları

1 — *Câmi Bey (Baykurt)* (3.V.1920 - 17.VII.1920 = 0, 2, 15)
2 — *Hakkı Behic Bey (Bayıç)* (17.VII.1920 - 4.IX.1920 = 0, 1, 18)
3 — *Nâzım Bey* (Tokat) (Öztelli) (4.IX.1920 - 6.IX.1920 = 0, 0, 2)
4 — *Re'fet Bey* (İzmir) (6.IX.1920 - 21.IV.1921 = 0, 7, 15)(*)
5 — *Mehmed Atâ Bey (Atay)* (Niğde) (21.IV.1921 - 30.VI.1921 = 0, 2, 9)
6 — *Re'fet Paşa (Bele)* (İzmir) (2. defa : 30.VI.1921 - 10.X.1921 = 0, 3, 10) (cem'an : 0, 10, 25)
7 — *Ali Fethi Bey (Okyar)* (Istanbul) (10.X.1921 - 20.IX.1922 = 0, 11, 11) (başvekil)
8 — *İsmail Safâ Bey (Özler)* (Mersin) (20.IX.1922 - 5.X.1922 = 0, 0, 15)
9 — *Ali Fethi Bey (Okyar)* (Istanbul) (2. defa : 5.X.1922 - 29.X.1923 = 1, 0, 25) (14.VIII.1923'ten sonra başvekilliğe ek görev olarak) (cem-an : 2, 0, 6)
10 — *Ahmed Ferid Bey (Tek)* (Kütahya) (29.X.1923 - 22.XI.1924 = 1, 0, 24)
11 — *Receb Bey (Peker)* (Kütahya) (22.XI.1924 - 5.I.1925 = 0, 1, 13) (başvekil)
12 — *Mehmed Cemil Bey (Uybadın)* (Tekirdağ) (5.I.1925 - 1.XI.1927 = 2, 9, 27)
13 — *Şükrü Kaya Bey* (Muğla) (1.XI.1927 - 11.XI.1938 = 11, 0, 10)
14 — *Dr. Refik Saydam* (Istanbul) (11.XI.1938 - 25.I.1939 = 0, 2, 14) (başvekil oldu)
15 — *Fâik Öztrak* (Tekirdağ) (25.I.1939 - 8.V.1942 = 3, 3, 14)
16 — *Dr. Fikri Tüzer* (Erzurum) (8.V.1942 - 17.VIII.1942 = 0, 3, 10)

(*) Bu ilk 4'ü : Dâhiliyye umûru vekîli.

17 — *Receb Peker* (Kütahya) (2. defa : 17.VIII.1942 - 20.V.1943 = 0, 9, 4) (cem'an : 0, 10, 17)
18 — *Hilmi Uran* (Seyhan) (20.V.1943 - 12.VIII.1946 = 3, 2, 23)
19 — *Şükrü Sökmensüer* (Gümüşhâne) (12.VIII.1946 - 10.IX.1947 = 1, 1, 29)
20 — *Münir Husrev Göle* (Erzurum) (10.IX.1947 - 16.I.1949 = 1, 4, 6)
21 — *Emin Erişirgil* (Zonguldak) (16.I.1949 - 22.V.1950 = 1, 4, 7)
22 — *Rükneddin Nasûhioğlu* (DP, Edirne) (22.V.1950 - 9.III.1951 = 0, 9, 18)
23 — *Halil Özyürük* (DP, İzmir) (9.III.1951 - 2.XII.1951 = 0, 8, 25) (Yargıtay eski başkanı)
24 — *Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu* (DP, Manisa) (2.XII.1951 - 1.VIII.1952 = 0, 8, 0)
25 — *Edhem Menderes* (DP, Aydın) (1.VIII.1952 - 17.V.1954 = 1, 9, 17)
26 — *Dr. Nâmık Gedik* (DP, Aydın) (17.V.1954 - 30.IX.1955 = 1, 4, 14)
27 — *Edhem Menderes* (DP, Aydın) (2. defa : 30.IX.1955 - 4.XII.1956 = 1, 2, 24) (cem'an : 3, 0, 11)
28 — *Dr. Nâmık Gedik* (DP, Aydın) (2. defa : 24.XII.1956 - 30.V.1960 = 3, 5, 7) (cem'an : 4, 9, 21) (intihâra mecbûr edildi)
29 — *Tümgeneral Muharrem İhsan Kızıloğlu* (30.V.1960 - 7.II.1961 = 0, 8, 8) (trafik kazâsında öldü)
30 — *Nâsır Zeytinoğlu* (7.II.1961 - 20.XI.1961 = 0, 9, 11)
31 — *Ahmed Topaloğlu* (AP, Adana) (20.XI.1961 - 27.VI.1962 = 0, 7, 7)
32 — *Sâhir Kurutluoğlu* (CHP senatör) (27.VI.1962 - 18.X.1962 = 0, 3, 21)
33 — *Hıfzı Oğuz Bekata* (CHP, Ankara senatörü) (18.X.1962 - 22.X.1963 = 1, 0, 5)
34 — *İlyas Seçkin* (CHP, Ankara) (22.X.1963 - 25.XII.1963 = 0, 2, 4)
35 — *Orhan Öztrak* (CHP, Tekirdağ) (25.XII.1963 - 23.II.1965 = 1, 1, 29) (15'in oğlu)
36 — *İsmail Hakkı Akdoğan* (MP, Yozgat) (23.II.1965 - 29.VII.1965 = 0, 5, 4)
37 — *İzzet Gener* (bağımsız Niğde senatörü) (29.VII.1965 - 27.X.1965 = 0, 2, 29)
38 — *Dr. Fâruk Sükan* (AP, Konya) (27.X.1965 - 30.VII.1969 = 3, 9, 4)
39 — *Prof. Dr. Râgıb Üner* (kontenjan senatörü) (30.VII.1969 - 3.XI.1969 = 0, 3, 4)
40 — *Haldun Menteşeoğlu* (AP, Muğla senatörü) (3.XI.1969 - 26.III.1971 = 1, 4, 23)
41 — *Hamdi Ömeroğlu* (TBMM dışı) (26.III.1971 - 11.XII.1971 = 0, 8, 16)
42 — *Ferid Kubat* (TBMM dışı) (11.XII.1971 - 16.IV.1973 = 1, 4, 6)
43 — *Mukadder Öztekin* (bağımsız senatör) (16.IV.1973 - 25.I.1974 = 0, 9, 9)
44 — *Oğuzhan Asiltürk* (MSP, Ankara) (25.I.1974 - 17.XI.1974 = 0, 9, 23)
45 — *Mukadder Öztekin* (2. defa : 17.XI.1974 - 31.III.1975 = 0, 4, 17)
46 — *Oğuzhan Asiltürk* (2. defa : 31.III.1975 - 21.VI.1977 = 2, 2, 21)
47 — *Necdet Uğur* (CHP, Istanbul) (21.VI. - 21.VII.1977 = 0, 1, 0)
48 — *Korkut Özal* (MSP, Erzurum) (21.VII.1977 - 5.I.1978 = 0, 5, 15)
49 — *İrfan Özaydınlı* (CHP, Balıkesir) (5.I.1978 -)

4 yıldan fazla kalanlar : Memduh Paşa 12 yıl, 8 ay, 27 gün, Şükrü Kaya 11 yıl, 10 gün, Münir Paşa 5 yıl, 11 ay, 14 gün, Dr. Nâmık Gedik 4 yıl, 9 ay, 21 gün, Halil Rif'at Paşa 4 yıl, 2 ay, 3 gün, Tal'at Paşa 2 defada (6. VIII.1909 - 18.II.1911 = 1, 6, 13 + 17.VI.1913 - 17.VII.1918 = 5, 1, 0) 6 yıl, 7 ay, 13 gün (4.II.1917'den itibâren sadârete ek görev olarak).

1894'te Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1312, 50. sene, 330-52'den hulâsa ediyorum :

Nâzır Hüseyin Rızâ Paşa (vezir, I. Osmânî ve Mecîdî), müsteşar Hâşim Efendi (Rûmeli kazaskeri, I. Osmânî ve Mecîdî), mezâhib (mezhebler) müdürü Zîver Bey (bâlâ, II. Mecîdî), umûr-ı hukuukıyye müdürü Ahmed Sâmi Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muhâsebeci Nazıyf Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), mektubcu Şevket Bey (ûlâ, II. Mecîdî), evrak müdürü Neş'et Bey (ûlâ, III. Mecîdî), sicill-i ahvâl şûbesi müdürü Emin Bey (ûlâ), havâle müdürü Edhem Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), umûr-ı cezâiyye müdürü Osman Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî).

Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i Adliyye (bugünki yüksek hâkimler kurulu).— Hey'et-i Mümeyyize.— Encümen-i Adliyye.— Encümen-i İdâre-i Adliyye.— Adliyye İntihâb Komisyonu.

Mezâhib müdîriyyeti muâvini Şevkı Efendi (ûlâ sânîsi), serveznedâr Hüseyin Efendi (mütemâyiz), istatistik mümeyyizi Mahmud Bey (mütemâyiz), evrak müdîriyyeti muâvini Ali Bey (mütemâyiz), umûr-ı hukuukıyye kalemi mümeyyizi Fâiz Bey (mütemâyiz), umûr-ı cezâiyye müdîriyyeti kalemi mümeyyizi Râgıb Bey (mütemâyiz), mezâhib müdîriyyeti kalemi mümeyyizi Servet Efendi (mütemâyiz).

Mahkeme-i Temyîz : Hukuk Dâiresi reîsi Ömer Fehmi Efendi (Anadolu kazaskeri, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Ahmed Hikmet Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Pertev Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), Mehmed Enver Bey (ûlâ, III Osmânî), Mehmed Muzaffer Efendi (Haremeyn, III. Mecîdî), Hilmi Efendi (ûlâ sânîsi), Yorgiyadis Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), başmümeyyiz Ali Âlî Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 3 mümeyyiz.— Cezâ Dâiresi reîsi Vâsıf Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Ali Şehbâz Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), Mustafa Neş'et Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Ekyadis Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Mustafa Nâil Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Hüseyin Rüşdü Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Mehmed Nûrullah Neş'et Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), başmümeyyiz Cemil Bey (ûlâ sânîsi), 7 mümeyyiz.— İstid'â Dâiresi reîsi Ahmed Şefik Efendi (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Süleyman Reşad Bey (bâlâ, III. Mecîdî), Bekir Sıdkı Bey (ûlâ, II. Osmânî, V. Mecîdî), İbrahim Edhem Bey (ûlâ, III. Osmânî), Mehmed Bahâeddin Bey (ûlâ), 7 mümeyyiz.— Başmüddeî-i umûmî Lebîb Efendi (bâlâ, Âyân = Senato üyesi, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvini Tal'at Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), Yorgaki Yorgiyadi Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), 3 savcı, 6 mümeyyiz.

Mahkeme-i İstînâf : Cinâyet Kısmı reîsi İbrahim Şevkı Bey (bâlâ, II. Mecîdî), bu kısım üyeleri : Abdullah Şâhin Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ahmed Hamdi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), 3 üye daha, bir başkâtip.— Hukuk Kısmı reîsi Ahmed Reşid Bey (ûlâ, III. Mecîdî), üyeler : Mehmed Salâh Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Ömer Saîd Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Mehmed Tevfik Efendi (ûlâ sânîsi), 2 üye daha.— Cünha Kısmı reîsi Celâl Bey (ûlâ, II. Mecîdî), üyeler : İzzet Bey (mütemâyiz), Hacı Tâhir Efendi (bilâd-ı hamse), 2 hâkim, bir başkâtip.— Ticâret Kısmı reîsi Kostaki Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), üyeler : Halil Neş'e Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (ûlâ sânîsi), Mehmed Bey (mütemâyiz), 2 yardımcı hâkim.— Müddeî-i umûmî Hâlid Bey

(bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muâvin İsmail Hakkı Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 savcı, bir mümeyyiz.

Istanbul Bidâyet Mahkemesi: Birinci Hukuk Dâiresi reîsi Kadri Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Mecîdî), hâkimler, kâtipler.— İkinci Hukuk Dâiresi reîsi Haydar Efendi (mahrec), 3 hâkim.— Birinci Cezâ Dâiresi reîsi Mehmed Cemal Bey (mütemâyiz, III. Osmânî), 3 hâkim.— İkinci Cezâ Dâiresi reîsi Halil Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), 2 hâkim.— İstintak Dâiresi : başmüstantik Feyzi Bey (bâlâ, III. Osmânî), hâkim Hâlid Bey (ûlâ sânisi), 5 sorgu hâkimi (müstantik).— Müddeî-i umûmî Hüseyin Sıdkı Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), 5 savcı.

İlâmât-ı şer'iyye icrâ dâiresi hâkimi Hüseyin Hüsnü Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), bir sâlise baş muâvin.— İlâmât-ı nizâmiyye icrâ dâiresi : 2 hâkim.

Istanbul Ticâret Mahkemesi: Birinci Meclis reîsi Rif'at Bey (ûlâ, III. Mecîdî), üyeler : Diçran Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî), İstepan Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdî), Cemil Bey (mütemâyiz).— İkinci Meclis reîsi Tomas Efendi (sâniye), üye Âkif Bey (mütemâyiz), 3 hâkim.— Ticâret-i Bahriyye meclisi reîsi Niyâzi Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), üye Kâzım Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), 2 hâkim.— Ticâret Mahkemeleri İcrâ Dâiresi hâkimi Mehmed Celâleddin Bey (mütemâyiz), muâvini İbrahim Tal'at Bey (mütemâyiz), bir hâkim.

Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi: Birinci Hukuk Dâiresi reîsi Şevket Bey (ûlâ, III. Mecîdî), üye İlyas Matar Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), hâkim, başkâtip.— İkinci Hukuk Dâiresi reîsi Mehmed Ârif Bey (ûlâ sânisi), 2 hâkim, bir başkâtip.— Cezâ Dâiresi reîsi Ahmed Reşid Bey (mütemâyiz), 2 hâkim, bir başkâtip.— İstintak Dâiresi reîsi Mustafa Cemal Bey (ûlâ sânisi), 3 sorgu hâkimi.— Müddeî-i umûmî Mihalaki Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), 3 savcı.— İcrâ Dâiresi hâkimi Yûsuf Âgâh Efendi, mukaavelât muharriri Abdullah Nîme Efendi (ûlâ sânisi).

Üsküdar Bidâyet Mahkemesi: Reis Mehmed Ârif Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), üye Mehmed Cemal Bey (mütemâyiz), 2 hâkim, bir başkâtip.— İstintak Dâiresi.— Müddeî-i Umûmîlik.— İcrâ Dâiresi.

1897'de Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1315, 53. Sene, 228-39'dan yalnız en yüksek rütbeli görevliler alınarak yaptığım hulâsa :

Nâzır Abdurrahman Nûreddin Paşa (vezir, eski sadrâzam, hepsi murassâ İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), müsteşar makamı boş, mezâhib müdürü Ziver Bey (bâlâ, II. Mecîdî), mektubcu Şevket Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Nazıyf Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), evrak müdürü Neş'et Bey (ûlâ, III. Mecîdî), sicill-i me'mûrîn müdürü Mehmed Emin Bey (ûlâ, III. Mecîdî), havâle müdürü Edhem Bey (ûlâ sânisi, II. Osmânî ve Mecîdî), umûr-ı hukuukıyye müdürü Niyâzi Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî).— Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i Adliyye.— Hey'et-i Mümeyyize.— Encümen-i Adliyye.— Adliyye İntihâb Komisyonu.— Ser-veznedâr Hüseyin Efendi (ûlâ sânisi), umûr-ı cezâiyye ve istatistik kalemi başmümeyyizi Yûsuf Şetvân Bey (ûlâ sânisi).

Mahkeme-i Temyiz: İstid'â Dâiresi reîsi İbrahim Şevkı Bey (bâlâ, I. Mecîdî), Süleyman Reşad Bey (bâlâ, III. Mecîdî), Mehmed Nûrullah Neş'-

et Efendi (Istanbul, III. Osmânî, II. Mecîdî), Bekir Sıdkı Bey (ûlâ, II. Osmânî, IV. Mecîdî), İsmail Nizâmî Bey (ûlâ sânîsi).— Hukuk Dâiresi reîsi Mecdi Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Ali Şehbâz Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), Pertev Efendi (bâlâ, II. Mecîdî), Ahmed Hikmet Bey (bâlâ, II. Mecîdî), Mehmed Mazhar Efendi (Istanbul, II. Mecîdî), Reşid Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Yorgiyadis Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Cezâ Dâiresi reîsi Mustafa Nâil Bey (bâlâ, II. Mecîdî), Mustafa Neş'et Efendi (Anadolu, II. Mecîdî), İkyadis Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Mehmed Bahâeddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Hüseyin Rüşdü Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).— Baş müddeî-i umûmî Âyân'dan (senatör) Lebîb Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdi), Tal'at Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).

Mahkeme-i İstînâf : Cinâyet Kısmı reîsi Celâleddin Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Ahmed Hamdi Efendi (ûlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Halil Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— Hukuk Kısmı reîsi Tahsin Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), Sâlih Bey (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), Halil Neş'e Bey (ûlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ömer Saîd Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Cünha Kısmı reîsi İzzet Bey (ûlâ sânîsi), İsmail Hakkı Bey (ûlâ, III. Mecîdî), Cemil Bey (ûlâ sânîsi), Hacı Tâhir Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— Ticâret Kısmı reîsi Kostaki Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Abdullah Şâhin Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), Hacı İsmail Hakkı Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), Tevfik Bey (ûlâ sânîsi).— Müddeî-i umûmî Cemâleddin Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî).

Istanbul Bidâyet Mahkemesi : Birinci Hukuk Dâiresi reîsi Haydar Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî).— İkinci Hukuk Dâiresi reisi Mehmed Ârif Bey (ûlâ sânîsi).— Birinci Cezâ Dâiresi reîsi Âlî Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Şefik Efendi (ûlâ sânîsi).— İkinci Cezâ Dâiresi.— İstintak Dâiresi : Emin Efendi (ûlâ, III. Osmânî), Hâlid Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), Şefik Bey (ûlâ sânîsi).— Müddeî-i umûmîlik.— Mukaavelât Muharrirliği.— İlâmât-ı Şer'iyye İcrâ Dâiresi : Hüseyin Hüsnü Efendi (ûlâ).— İmâlât-ı Nizâmiyye İcrâ Dâiresi.

Istanbul Ticâret Mahkemesi : Birinci Meclis reîsi Rif'at Bey (ûlâ, III. Mecîdî), başkâtib Cemil Bey (ûlâ sânîsi).— İkinci Meclis : Âkif Bey (ûlâ sânîsi), İlyâs Matar Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî).— Ticaret-i Bahriyye Meclisi.— İcrâ Dâiresi : Mehmed Celâleddin Bey (ûlâ sânîsi), Tal'at Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).

Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi : Birinci Hukuk Dâiresi reîsi Osman Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).— İkinci Hukuk Dâiresi reîsi Kâzım Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).— Birinci Cezâ Dâiresi reîsi Ahmed Reşid Bey (ûlâ sânîsi).— İkinci Cezâ Dâiresi reîsi Mehmed Ârif Bey (ûlâ, III. Osmânî).— İstintak Dâiresi : Mustafa Cemal Bey (ûlâ sânîsi).— Müddeî-i umûmîlik : Mihalaki Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî).— İcrâ Dâiresi.— Mukaavelât Muharrirliği : Abdullah Nîme Efendi (ûlâ, III. Osmânî).

Üsküdar Bidâyet Mahkemesi : Reis Mehmed Ârif Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— İstintak Dâiresi.— Müddeî-i umûmîlik.— İcrâ Dâiresi.

Adliyye Müfettişleri : Istanbul adliyye müfettişi Feyzi Bey (bâlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Edirne ve Selânik vilâyetleri : Cemal Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), Manastır ve Kosova vilâyetleri : Fehmi Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), Yanya ve İşkodra vilâyetleri : Aziz Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), Hudâvendigâr (Bursa) : Tayyib Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), Erzurum ve Sı-

vas : Âsım Bey (mütemâyiz), Diyâr-ı Bekr ve Mâmûretü'l-Azîz : Ali Yâver Bey (mütemâyiz), Van ve Bitlis : Zühdü Efendi (mütemâyiz), Ankara ve Konya : Âlî Bey (sâniye), Adana ve Haleb : Hüsnü Efendi (ûlâ, III. Osmânî), Kastamonu ve Trabzon : Tayyib Bey (mütemâyiz), Aydın(İzmir) ve Cezâir-i Bahr-i Sefîd(Rodos) : Halîm Bey (ûlâ), Bağdad ve Basra ve Mûsul : Hamdi Efendi (ûlâ sânîsi), Suriye ve Beyrut : Hüsnü Bey (ûlâ).

1907 Sonunda Adliyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1326, 64. sene, s. 378-99'dan çok kısaltılmış ve yalnız başlıca görevliler alınmış olarak :

Nâzır Abdurrahman Nûreddin Paşa (vezir, eski sadrâzam, hepsi murassâ İftihâr, İmtiyâz, Osmânî, Mecîdî), müsteşar Ahmed Şükrü Efendi (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî).— İntihâb-ı Me'mûrîn-i Adliyye Encümeni.— Islaahât-ı Adliyye Komisyonu.

Mezâhib müdürü Şevket Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), mektubcu Ahmed Keşfî Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), evrak müdürü Neş'et Bey (ûlâ, II. Mecîdî), muhâsebeci Hasan Efendi (ûlâ, II. Osmânî), sicill-i me'mûrîn müdürü Mehmed Âgâh Bey (ûlâ, III. Mecîdî), umûr-ı hukuukıyye müdürü Hâfız Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), umûr-ı cezâiyye müdürü Azmi Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), havâle müdürü Fâiz Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).

Hey'et-i Mümeyyize.— Encümen-i Adliyye.— Encümen-i İdâre-i Adliyye.— Adliyye İntihâb Komisyonu.— Cerîde-i Mehâkim-i Adliyye İdâresi.— Cemâat-i Gayr-i Müslime Tahkıykaat Komisyonu.

Mektubcu muâvini Sâdeddin Bey(*) (ûlâ, III. Mecîdî), mektûbî kalemi müdürü Hamdi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), mezâhib müdür muâvini Bahâ Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), evrak müdür muâvini Rızâ Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), mezâhib kalemi mümeyyizi Servet Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), muhâsebe kalemi müdürü Tevfik Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), muhâsebe kalemi başkâtibi Tal'at Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), nezâret tabîbi Dr. Leon Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), diğer yüksek memurlar : 4 sâniye, 10 sâlise, bir râbia, 4 rütbesiz.

Mahkeme-i Temyîz : Hukuk Dâiresi : Reis Mecdi Efendi (Anadolu, I. Mecîdî), üyeler : Mazhar Efendi (Anadolu, I. Mecîdî), Ali Haydar Efendi (Anadolu, III. Osmânî, II. Mecîdî), Kostaki Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Hüsnü Bey (bâlâ, I. Mecîdî), Ârif Bey (bâlâ, I. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (ûlâ, III. Osmânî), mahrec baş mümeyyiz, sâniye ve sâlise mümeyyizler.— Cezâ Dâiresi : Reis Sâlih Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Emîn Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecidî), Mehmed Ârif Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Kemal Bey (ûlâ, II. Osmânî), Memduh Bey (ûlâ, III. Osmânî), Osman Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Tatyos Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), baş mümeyyiz Safvet Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), bir sâniye, bir rütbesiz mümeyyiz.— İstid'â Dâiresi : Reis Hacı Emin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Mehmed Nûrullah Neş'et Efendi (Anadolu, III. Osmânî, I. Mecîdi), Kâzım Efendi (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), Hacı

(*) Hüseyin Sâdeddin Arel (1880 - 1955). En büyük Türk bestekârı ve müzikologu, hukuk bilgini. Nâzır Abdurrahman Paşa'nın dâmâdı idi.

Reşid Bey (ûlâ, II. Mecîdî), İstepan Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir sâniye başkâtib, bir sâlise, bir rütbesiz mümeyyiz.— Başmüddeî-i Umûmîlik : Başmüddeî-i umûmî Cemâleddin Bey (bâlâ, murassâ Osmânî ve Mecîdî), Tal'at Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Recâî Bey (mütemâyiz), 2 sâniye, 3 sâlise savcı.

Mahkeme-i İstînâf : Cinâyet Kısmı reîsi Hilmi Efendi (bâlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Ahmed Nîmetullah Efendi (ûlâ, III. Osmânî), Kapril Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), İhsan Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), bir sâniye, bir râbia, bir sâlise başkâtib.— Hukuk kısmı reîsi İbrahim Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : Hacı Şâhin Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), Ohannes Efendi (mütemâyiz, III. Mecîdî), Muhlis Bey (mütemâyiz, III. Mecîdi), bir sâniye, bir başkâtib(sâlise).— Cünha Kısmı reîsi Mehmed Celâleddin Bey (bâlâ), üyeler : Cemal Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), Hacı Raûf Bey (ûlâ sânîsi), Takvur Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), bir sâlise, bir sâlise başkâtib.— Ticâret Kısmı reîsi Ali Galib Bey (ûlâ, II. Mecîdî), üyeler : Hacı Tâhir Efendi (Istanbul, III. Osmânî ve Mecîdî), Ali Rüşdü Efendi (ûlâ sânîsi), Markar Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir mahrec, bir rütbesiz, başkâtib Tevfik Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî.— Müddeî-i umûmî Necmeddin Bey (Anadolu, I. Osmânî ve Mecîdî), savcı Semih Bey (mütemâyiz), 2 sâniye, bir sâlise, bir başkâtib.

Istanbul Bidâyet Mahkemesi : Birinci Hukuk Dâiresi : Reis Mâhir Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Cevad Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), Mustafa Âsım Bey (mütemâyiz), bir sâniye; bir sâlise başkâtib.— İkinci Hukuk Dâiresi : Reis Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî), 2 mahrec, bir Edirne pâyeli üye, bir başkâtib.— Birinci Cezâ Mahkemesi : Reis Pertev Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : Şefik Efendi (ûlâ sânîsi), bir sâniye, bir rütbesiz; bir başkâtib.— İkinci Cezâ Dâiresi : Reis Tahsin Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), üyeler : Kalyarki Efendi (ûlâ sânîsi), bir sâlise, bir müderris, bir sâlise başkâtib.— İstintak Dâiresi : Başmüstantik (sorgu hâkimi) Bahâeddin Bey (ûlâ sânîsi), müstantikler : Cemil Bey (mütemâyiz), Bahâ Bey (mütemâyiz), Süreyyâ Efendi (mütemâyiz), 2 sâniye.— Müddeî-i umûmîlik : Sadreddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Tal'at Bey (mütemâyiz), 2 sâlise, 2 rütbesiz savcı, bir sâlise başkâtib.— Mukaavelât Muharrirliği : Sâniye muharrir.— İlâmât-ı Şer'iyye İcrâ Dâiresi : bir sâniye, bir sâlise hâkim.— İlâmât-ı Nizâmiyye İcrâ Dâiresi : 2 sâniye hâkim.

Istanbul Ticâret Mahkemesi : Birinci Meclis reîsi Halîm Bey (ûlâ, II. Mecîdî), üyeler : Midhat Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Viçen Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), bir sâlise; bir sâlise başkâtib.— İkinci Meclis reîsi Ali Rızâ Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî ve Mecîdî), üyeler : bir sâniye, 2 rütbesiz; bir sâlise başkâtib.— Ticâret-i Bahriyye Mahkemesi : Reis Yorgaki Efendi (ûlâ, III. Mecîdî), üyeler : İbrahim Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir sâniye, bir başkâtib.— Ticâret Mahkemeleri İcrâ Dâiresi : Aziz Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), 2 sâlise, bir rütbesiz.

Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi : Birinci Hukuk Dâiresi : Reis İsmail Sirâceddin Bey (bilâd-ı hamse, III. Osmânî, IV. Mecîdî), üyeler : Diran Efendi (ûlâ, V. Mecîdî), bir sâniye, bir rütbesiz; sâlise başkâtib.— İkinci Hukuk Dâiresi : 2 sâniye, 2 sâlise hâkim, sâlise başkâtib.— Birinci Cezâ Dâiresi : Reis Mehmed Efendi (mütemâyiz), üyeler : İlyas Matar Efendi (ûlâ, IV. Mecîdî), Abdullah Tevfik Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), bir rütbesiz;

sâlise başkâtib.— İkinci Cezâ Dâiresi : Reis Hâmid Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), üyeler : Paskal Efendi (mütemâyiz), bir sâniye, bir rütbesiz; bir başkâtib.— İstintak Dâiresi : Başmüstantik (sorgu hâkimi) Ahmed Aziz Bey (ûlâ, III. Osmânî, I. Mecîdî), müstantikler : Cemal Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Hâlid Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), 3 sâniye.— Müddeî-i umûmîler(savcılar) : bir sâniye, 4 rütbesiz.— İcrâ Dâiresi : Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir rütbesiz başmuâvin.— Mukaavelât Muharrirliği : Sâniye muharrir.

Üsküdar Bidâyet Mahkemesi : Hukuk Dâiresi reîsi Mehmed Ârif Neş'et Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), üyeler : Mustafa Efendi (mütemâyiz), bir sâniye, bir rütbesiz; râbia başkâtib.— Cezâ Dâiresi reîsi Haydar Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî), üyeler : Tevfik Efendi (mütemâyiz), bir sâniye, bir rütbesiz; bir sâlise başkâtib.— İstintak Dâiresi : 3 sâniye, bir İzmir pâyeli sorgu hâkimi.— Müddeî-i umûmîler : 2 sâniye savcı, bir râbia başkâtib.— İcrâ Dâiresi : Mehmed Ali Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), bir rütbesiz.

Adliyye Müfettişleri : Istanbul adliyye müfettişi Yûsuf Şetvân Bey (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), başkâtibi Kemal Bey (ûlâ sânîsi), muâvini sâniye.— Selânik Vilâyeti : Galib Bey (ûlâ, I. Mecîdi), bir rütbesiz.— Manastır : Artin Efendi (mütemâyiz), bir rütbesiz.— Kosova : Sâlih Efendi (mütemâyiz), bir sâniye.— Edirne : 2 sâlise.— Yanya : Cevdet Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdî).— İşkodra : bir rütbesiz müfettiş.— Aydın(İzmir) : Abdüllatıyf Efendi (mütemâyiz).— Cezâir-i B. Sefîd(Rodos) : bir sâniye müfettiş.— Diyâr-ı Bekr : Es'ad Efendi (ûlâ sânîsi).— Mâmûretü'l-Azîz: râbia rütbesinde bir müfettiş.— Erzurum : Zühdü Efendi (ûlâ sânîsi).— Sıvas : râbia.— Ankara : Mehmed Hamdi Efendi (ûlâ).— Konya : rütbesiz.— Kastamonu : İhsân Efendi (mütemâyiz).— Trabzon : sâlise.— Van : İbrâhim Hakkı Bey (mütemâyiz).— Bitlis : râbia.— Hudâvendigâr (Bursa) : Edirne mahreci.— Adana : sâniye.— Haleb : sâlise.— Suriye (Şam) : sâniye.— Beyrut : sâniye.— Bağdad ve Basra ve Mûsul : Zıyâ Efendi (mütemâyiz).

1912 Başlarında Adliyye ve Mezâhib Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1327, 66. Sene, s. 129-43'ten çok kısaltılmış hulâsa :

Nâzır Memduh Bey (ûlâ, III. Osmânî), müsteşar Sâdeddin (Arel) Bey (ûlâ, III. Mecîdî).

Kalem-i Mahsûs Müdîriyyeti : Müdür Keşfî Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).— Umûr-ı Cezâiyye Müdîriyyeti.— Umûr-ı Hukuukıyye Müdîriyyeti.— Sicil Müdîriyyeti : Müdür Hamdi Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî).— Muhâsebe Müdîriyyeti : Müdür İzzet Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî).— Mezâhib Müdîriyyeti : Müdür Bahâ Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî).— İhsâiyyât ve Müdevvenât-ı Kaanûniyye Müdîriyyeti.— Evrak Müdîriyyeti.— Encümen-i İntihâb-ı Me'mûrîn-i Adliyye.— İntihâb Komisyonu.— Encümen-i İdâre-i Adliyye.— Hey'et-i Mümeyyize.

Mahkeme-i Temyiz : İstid'â Dâiresi reîsi Hacı Emin Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Kâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Âlî Bey (ûlâ, III. Osmânî) vs.— Hukuk Dâiresi reîsi Haydar Efendi (Anadolu, III. Osmânî, II. Mecîdî), üyeler : İsmail Hakkı Bey (ûlâ, III. Osmânî), Hâfız

Ali Rızâ Efendi (ûlâ sânîsî, III. Mecîdî), İstepan Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Hasan Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî) vs.— Cezâ Dâiresi reîsi Osman Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), üyeler : Tal'at Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), Midhat Bey (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), Ali Rüşdü Efendi (ûlâ sânîsi), Haydar Bey (ûlâ sânîsi), Tatyos Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî), Abdüllatıyf Bey (mütemâyiz) vs.— Başmüddeî-i umûmîlik.

Mahkeme-i İstînâf : Cinâyet Kısmı reîsi Hacı Hulûsi Bey (ûlâ sânîsi, II. Osmânî, III. Mecîdî), üyeler : Mehmed Emin Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Tahsin Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), Artin Mosidicyan Efendi (mütemâyiz) vs.— Hukuk ve Ticâret Kısmı : Reis İsmail Efendi (mahrec, IV. Osmânî), üyeler : Pertev Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), Paskal Efendi (mütemâyiz), Abdurrahman Tal'at Efendi (İzmir) vs.— Cünha Kısmı reîsi Ali Rızâ Bey (ûlâ, II. Osmânî), üyeler : Rızâ Bey (ûlâ sânîsi), Sâlih Hilmi Efendi (mütemâyiz) vs.— Hey'et-i İttihâmiyye : Osman Sâhib Bey (mahrec) vs.— Başmüddeî-i umûmî Sadreddin Bey (ûlâ, II. Mecîdî), savcı Ahmed Tal'at Bey (mütemâyiz) vs.

Istanbul Bidâyct Mahkemesi : I. Hukuk Dâiresi'nden Hasan Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî), Âsım Bey (mütemâyiz) vs.— II. Hukuk Dâiresi reisi İsmail Sem'î Efendi (mütemâyiz), üyeler : Ömer Lutfi Bey (mütemâyiz) vs.— I. Cezâ Dâiresi reîsi Nîmetullah Efendi (ûlâ), üyeler : Tevfik Lâmih Efendi (mütemâyiz) vs.— II. Cezâ Dâiresi reîsi Celâl Bey (ûlâ sânîsi), üyeler : Şevkı Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî), Nihad Bey (mütemâyiz) vs.— İstintak Dâiresi.— Müddeî-i umûmîlik.— Mukaavelât Muharrirliği.— İlâmât-ı Şer'iyye İcrâ Dâiresi.— İlâmât-ı Nizâmiyye İcrâ Dâiresi.

Istanbul Ticâret Mahkemesi : Birinci Meclis.— İkinci Meclis.— Ticâret-i Bahriyye Mahkemesi.— İcrâ Dâiresi.

Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi : I. Hukuk Dâiresi reîsi Mustafa Fevzi Efendi (İzmir).— II. Hukuk Dâiresi : İbrâhim Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî) vs.— I. Cezâ Dâiresî : Reis Bahâ Bey (ûlâ sânîsi), üyeler : Selim Hindî Bey (mütemâyiz), İhsan Bey (mütemâyiz) vs.— II. Cezâ Dâiresi.— İstintak Dâiresi : Semîh Bey (mütemâyiz) vs.— Müddeî-i umûmîlik.— İcrâ Dâiresi.— Mukaavelât Muharrirliği.

Üsküdar Bidâyet Mahkemesi : Hukuk Dâiresi.— Cezâ Dâiresi.— İstintak Dâiresi.— Müddeî-i umûmîlik.— İcrâ Dâiresi.— Mukaavelât Muharrirliği.

Netice

Dünyanın en kalabalık bir kaç şehrinden biri olan Istanbul, işte hemen hemen yukarıda gösterilen mahkemelerle idare ediliyordu. Suçlar çok azdı. Yargı çok sür'atliydi. Vatandaşlar en son çare olarak mahkemeye giderlerdi. Daha çok aralarındaki anlaşmazlıkları mahkemeye gitmeksizin çeşitli yollarla hallederlerdi.

Yukarıda verdiğim listelerden bir netice daha çıkmaktadır: Daha Meşrutiyet'ten önce, hukuk ve dâvâ mevzularının en büyük kısmı laik mahkemelerin eline geçmiştir. Şer'î mahkemeleri, kadılara ait bahiste gördük; bunlar çok azalmıştır ve âdetâ aile ihtilâflarına, medenî hukuka giren mevzûâtın bir kısmına bakar hâle gelmişlerdir.

Laik mahkemelerde Hıristiyan hâkimler de vardır, fakat sayıları çok azdır. Laik hâkimlerin mühim kısmı hâlâ ilmiyye'den gelmekte, ilmî rütbeler taşımaktadırlar. Zîrâ yüksek medreselerden, nâib (kadı) okullarından çıkmışlardır. Ama hukuk fakülteleri (Istanbul, Konya, Selânik, Bağdad vs.) me'zûnu veyâ başka bir okul (meselâ Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne) bitirenler de gittikçe çoğalmaktadır. Çift tahsil yapıp Batı ve Doğu kültür ve dillerini çok iyi öğrenenlere de rastlanmaktadır: Yukarıda verilen listelerde 1907 târihlisinde nezâret mektubcu muâvini, 1912 târihlisinde de nezâret müsteşârı olarak gördüğümüz Sâdeddin (Arel) Bey bunlardandır; medresenin yüksek kısmını bitirdikten, fevkalâde Arabca ve Farsça, İslâm hukuku(fıkh) öğrendikten sonra, o zaman için ileri bir yaşta Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne'ye (Istanbul Hukuk Fakültesi) girmiş, 27 yaşında altın madalya alarak sınıf birincisi olarak mezun olmuş, fevkalâde şekilde Fransızca, Almanca ve İngilizce öğrenmiştir.

XIV

MAÂRİF NEZÂRETİ

Tanzîmât Eğitimi

Bu bahiste önce maârif nâzırları listesini, sonra nezâretin merkez teşkilâtına ait listeleri veriyorum. Daha sonraki bahiste, Tanzimat devri okullarından örnekler seçerek kısaca bahsedeceğim. 1846'da kurulan mekâtib-i umûmiyye nezâreti, 1857'de maârif-i umûmiyye nezâreti adını alarak kabineye (hükûmet, bakanlar kurulu) dahil edilmiştir. Okulların hepsi bu nezârete bağlı değildir. Diğer nezâret ve kuruluşlara bağlı pek çok askerî, dinî, meslekî okul vardır. Bugün de öyledir. Fakat zaman ilerledikçe, okulların maârif nezâretine bağlanması hızlanmaktadır.

Maârif Nâzırları

1 — *Kazasker Mehmed Es'ad Efendi* (Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı : 8.XI.1846 - 11.I.1848 = 1, 2, 3) (bu görevde öldü) *(1787 - 1848 = 61)*(*)
2 — *Ahmed Kemâl Efendi* (Mekâtib-i Umûmiyye Müdiri, ve bir kaç ay sonra Nâzırı : 11.I.1848 - 22.VI.1854 = 6, 5, 12) *(1808 - 1888 = 80)*
3 — *Hayrullah Efendi* (Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı : 22.VI.1854 - 17.III.1857 = 2, 8, 25) (Abdülhak Hâmid'in babası) *(1820? - 1866 = 46?)*
4 — *Abdurrahman Sâmi Paşa* (kabineye dahil ilk Maârif-i Umûmiyye Nâzırı : 17.III.1857 - 25.XI.1861 = 4, 8, 9) *(1795 - 1878 = 83)*
5 — *Ahmed Kemâl Efendi* (2. defa : 25.XI.1861 - 19.XI.1862 = 0, 11, 24)
6 — *Prens Mustafa Fâzıl Paşa* (19.XI.1862 - 12.I.1863 = 0, 1, 23) *(1830 - 1875 = 45)*
7 — *Mehmed Nevres Paşa* (12.I.1863 - 16.II.1863 = 0, 1, 5) *(1826 - 1872 = 46)*
8 — *İbrahim Edhem Paşa* (16.II.1863 - 12.IV.1863 = 0, 3, 24) (sadrâzam) (ticâret ve nâfia nâzırlığına ek görev olarak) *(1818 - 1893 = 75)*
9 — *Ahmed Kemâl Efendi* (3. defa : 12.IV.1863 - 24.VIII.1867 = 4, 4, 12)
10 — *Abdüllatif Subhi Paşa* (24.VIII.1867 - 9.III.1868 = 0, 6, 16) (evkaf nâzırlığına ek görev olarak) (4'ün oğlu) *(1818 - 1886 = 68)*
11 — *Safvet Paşa* (9.II.1868 - 5.X.1871 = 3, 6, 27) (sadrâzam) *(1814 - 1883 = 69)*
12 — *Ahmed Kemal Paşa* (4. defa : 5.X.1871 - 4.I.1872 = 0, 3, 0)

(*) Doğum ve ölüm tarihleri.

13 — *Müşir Mühendis Derviş Paşa* (4.I.1872 - 15.VI.1872 = 0, 5, 12) (*1817 - 1878 = 61*)
14 — *Ahmed Vefik Paşa* (15.VI.1872 - 5.XII.1872 = 0, 5, 20) (sadrâzam) (*1823 - 1891 = 68*)
15 — *Ahmed Kemal Paşa* (5. defa : 5.XII.1872 - 24.IV.1873 = 0, 4, 20)
16 — *Ahmed Cevdet Paşa* (24.IV.1873 - 5.IV.1874 = 0, 11, 11) (*1822 - 1895 = 73*)
17 — *Safvet Paşa* (2. defa : 5.IV.1874 - 16.I.1875 = 0, 9, 11)
18 — *Ahmed Ârifî Paşa* (16.I.1875 - 12.VI.1875 = 0, 4, 27) (sadrâzam) (*1830 - 1895 = 65*)
19 — *Ahmed Cevdet Paşa* (2. defa : 12.VI.1875 - 30.XI.1875 = 0, 5, 18)
20 — *Safvet Paşa* (3. defa : 30.XI.1875 - 8.V.1876 = 0, 5, 8) (cem'an : 4, 9, 15)
21 — *Ahmed Kemal Paşa* (6. defa : 8.V.1876 - 17.V.1876 = 0, 0, 9)
22 — *Ahmed Cevdet Paşa* (3. defa : 17.V.1876 - 17.X.1876 = 0, 5, 1) (cem'-an : 1, 10, 0)
23 — *Yûsuf Zıyâ Paşa* (17.X.1876 - 1.II.1877 = 0, 3, 15) (*1826 - 1880 = 54*)
24 — *Münif Paşa* (1.II.1877 - 9.XI.1877 = 0, 9, 6) (*1830 - 1910 = 80*)
25 — *Ahmed Kemal Paşa* (7. defa : 9.XI.1877 - 11.I.1878 = 0, 2, 2) (cem'-an : 12, 7, 19)
26 — *Ahmed Vefik Paşa* (2. defa : 11.I.1878 - 4.II.1878 = 0, 0, 24) (cem'an: 0, 6, 14)
27 — *Abdüllatif Subhi Paşa* (2. defa : 4.II.1878 - 18.IV.1878 = 0, 2, 13) (evkaaf nâzırlığına ek görev olarak) (cem'an : 0, 8, 29)
28 — *Münif Paşa* (2. defa : 18.IV.1878 - 12.IX.1880 = 2, 4, 24)
29 — *Kıbrıslı Kâmil Paşa* (12.IX.1880 - 6.XII.1881 = 1, 2, 24) (sadrâzam) (*1832 - 1913 = 81*)
30 — *Ali Fuad Bey* (6.XII.1881 - 9.V.1882 = 0, 5, 4) (Sadrâzam Âlî Paşa'-nın oğlu) (*1840 - 1885 = 45*)
31 — *Mansûrî-zâde Mustafa Nûri Paşa* (9.V.1882 - 25.IX.1885 = 3, 4, 17) (*1824 - 1889 = 65*)
32 — *Münif Paşa* (3. defa : 25.IX.1885 - 4.IX.1891 = 5, 11, 9) (cem'an : 9, 1, 9)
33 — *Ahmed Zühdi Paşa* (4.IX.1891 - 12.IV.1902 = 10, 7, 8) (bu makamda iken öldü) (*1833 - 1902 = 69*)
34 — *Mehmed Celâleddin Bey (Paşa)* (12.IV.1902 - 27.VII.1903 = 1, 3, 15) (*1852 - 1933 = 81*)
35 — *Hâşim Paşa* (27.VII.1903 - 28.VII.1908 = 5, 1, 0) (*1852 - 1920 = 68*)
36 — *İbrahim Hakkı Bey* (28.VII.1908 - 22.IX.1908 = 0, 1, 25) (sadrâzam) (*1862 - 1918 = 56*)
37 — *Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey* (22.IX.1908 - 28.XI.1908 = 0, 2, 6) (*1846 - 1913 = 67*)
38 — *İbrahim Hakkı Bey* (2. defa : 28.XI.1908 - 6.II.1909 = 0, 2, 8) (cem'-an : 0, 4, 3)
39 — *Yûsuf Zıyâ Paşa* (6.II.1909 - 13.II.1909 = 0, 0, 7) (10'un dâmâdı) (*1849 - 1929 = 80*)
40 — *Ord. Prof. Abdurrahman Şeref Bey* (13.II.1909 - 4.V.1909 = 0, 2, 19) (*1835 - 1925 = 90*)
41 — *Nâil Bey* (4.V.1909 - 9.I.1910 = 0, 8, 6) (*1861 - 1922 = 61*)

42 — *Ord. Prof. Emrullah Efendi* (9.I.1910 - 2.III.1911 = 1, 1, 24) *(1858 - 1914 = 56)*
43 — *Ord. Prof. Baban-zâde İsmail Hakkı Bey* (2.III.1911 - 11.V.1911 = 0, 2, 10) *(1876 - 1913 — 37)*
44 — *Ord. Prof. Abdurrahman Şeref Bey* (2. defa : 11.V.1911 - 1.I.1912 = 0, 6, 22)
45 — *Ord. Prof. Emrullah Efendi* (2. defa : 1.I.1912 - 22.VII.1912 = 0, 6, 22) (cem'an : 1, 8, 16)
46 — *Ord. Prof. Said Bey (Gelenbevî)* (22.VII.1912 - 30.X.1912 = 0, 3, 9) *(1862 - 1937 = 75)*
47 — *Dâmâd Mehmed Şerif Paşa (Çavdaroğlu)* (30.X.1912 - 24.I.1913 = 0, 2, 25) *(1874 - 1958 = 84)*
48 — *Şükrü Bey* (24.I.1913 - 21.VII.1918 = 5, 5, 28) *(1874 - 1926 = 52)* (asıldı)
49 — *Dr. Nâzım Bey* (21.VII.1918 - 14.X.1918 = 0, 2, 24) *(1873 - 1926 = 53)* (asıldı)
50 — *Ord. Prof. Said Bey (Gelenbevî)* (2. defa : 14.X.1918 - 11.XI.1918 = 0, 0, 28)
51 — *Rızâ Tevfik Bey (Bölükbaşı)* (11.XI.1918 - 13.I.1919 = 0, 2, 2) *(1869 - 1949 = 80)*
52 — *Yûsuf Zıyâ Paşa* (2. defa : 13.I.1919 - 5.III.1919 = 0, 1, 23) (cem'an : 0, 2, 0)
53 — *Ali Kemal Bey* (5.III.1919 - 19.V.1919 = 0, 2, 15) *(1867 - 1922 = 55)* (linç edildi)
54 — *Ord. Prof. Said Bey (Gelenbevî)* (3. defa : 19.V.1919 - 8.III.1920 = 0, 9, 18)
55 — *Ord. Prof. Abdurrahman Şeref Bey* (3. defa : 8.III.1920 - 5.IV.1920 = 0, 0, 28) (cem'an : 0, 11, 8)
56 — *Rûmbeyoğlu Fahreddin Bey* (5.IV.1920 - 31.VII.1920 = 0, 3, 26) (Sadrâzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın dâmâdı) *(1867 - 1942 = 75)*
57 — *Hâdi Paşa* (31.VII.1920 - 21.X.1920 = 0, 2, 21) (ferik = korgeneral, erkân-ı harbiyye-i umûmiyye reîsi, asker'den gelen 2. maârif nâzırı) *(1867 - 1932 = 65)*
58 — *Mustafa Reşid Paşa* (21.X.1920 - 22.I.1921 = 0, 3, 2) *(1863 - 1921=58)*
59 — *Râşid Bey (Erer)* (22.I.1921 - 19.VIII.1921 = 0, 6, 28) *(1869-1952=83)*
60 — *Ord. Prof. Said Bey (Gelenbevî)* (4. defa : 19.VIII.1921 - 4.X.1922 = 1, 1, 16) (cem'an : 2, 2, 11)

Cumhûriyet Maârif Vekilleri, Millî Eğitim Bakanları

61 — *Dr. Rızâ Nûr* (Sinop) (3.V.1920 - 16.XII.1920 = 0, 7, 14) *(1879 - 1943 = 64)*
62 — *Ord. Prof. Hamdullah Subhi Bey (Tanrıöver)* (Antalya) (16.XII.1920 - 19.XI.1921 = 0, 11, 4) (10'un oğlu) *(1885 - 1966 = 81)*
63 — *Vehbi Bey (Bolak)* (Karası = Balıkesir) (19.XI.1921 - 6.XI.1922 = 0, 11, 17) *(1881 - 1958 = 77)*
64 — *İsmail Safâ Bey (Özler)* (Mersin, sonra Adana) (6.XI.1922 - 6.III.1924 = 1, 4, 0) *(1875 - 1940 = 55)*
65 — *Vâsıf Bey (Çınar)* (Saruhan = Manisa) (6.III.1924 - 22.XI.1924 = 0, 8, 17) *(1895 - 1935 = 40)*

66 — *Şükrü Bey (Saracoğlu)* (İzmir) (22.XI.1924 - 4.III.1925 = 0, 3, 12) (başbakan) *(1887 - 1953 = 66)*
67 — *Ord. Prof. Hamdullah Subhi Bey (Tanrıöver)* (Istanbul) (2. defa : 4.III.1925 - 21.XII.1925 = 0, 9, 18) (cem'an : 1, 8, 22)
68 — *Mustafa Necâti Bey* (İzmir) (21.XII.1925 - 7.I.1929 = 3, 0, 17) (bu görevde öldü) *(1894 - 1929 = 35)*
69 — *İsmet Paşa (İnönü)* (Malatya) (7.I.1929 - 2.III.1929 = 0, 1, 26) (başbakanlığa ek görev olarak) (askerlikten gelen 3. şahıs) *(1884-1973 = 89)*
70 — *Vâsıf Bey (Çınar)* (İzmir) (2. defa : 2.III.1929 - 13.IV.1929 = 0, 1, 12) (cem'an : 0, 9, 29)
71 — *Cemal Hüsnü Bey (Taray)* (Gümüşhâne) (13.IV.1929 - 27.IX.1930 = 1, 5, 14) *(1893)*
72 — *Es'ad Bey (Sagay)* (Bursa) (27.IX.1930 - 10.XI.1932 = 2, 1, 13) (askerlikten gelen 4. şahıs) *(1873 - 1938 = 65)*
73 — *Dr. Reşid Galib Bey* (Aydın) (10.XI.1932 - 27.X.1933 = 0, 11, 27) *(1897 - 1934 = 37)*
74 — *Ord. Prof. Yûsuf Hikmet Bey (Bayur)* (Manisa) (27.X.1933 - 9.X.1934 = 0, 11, 13) (Sadrâzam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın torunu *(1891)*
75 — *Âbidin Bey (Özmen)* (Aydın) (9.X.1934 - 16 VI.1935 = 0, 8, 8) *(1890 - 1966 = 76)*
76 — *Safvet Arıkan* (Erzincan) (16.VI.1935 - 28.XII.1938 = 3, 6, 12) (askerlikten gelen 5. şahıs) *(1888 - 1947 = 59)*
77 — *Hasan Âlî Yücel* (İzmir) (28.XII.1938 - 12.VIII.1946 = 7, 7, 15) (posta ve telgraf nâzırı Hasan Âlî Efendi'nin torunu) *(1897 - 1961 = 64)*
78 — *Reşad Şemseddin Sirer* (Sıvas) (12.VIII.1946 - 8.VI.1948 = 1, 9, 27) (*) *(1903 - 1953 = 50)*
79 — *Doç. Dr. Tahsin Banguoğlu* (Bingöl) (8.VI.1948 - 22.V.1950 = 1, 11, 14) *(1904)*
80 — *Avni Başman* (DP, İzmir) (22.V.1950 - 11.VIII.1950 = 0, 2, 20) *(1887 - 1974 = 87)*
81 — *Tevfik İleri* (DP, Samsun) (11.VIII.1950 - 8.IV.1953 = 2, 7, 28) *(1912 - 1961 = 49)*
82 — *Prof. Dr. Rıfkı Sâlim Burçak* (DP, Erzurum) (8.IV.1953 - 7.V.1954 = 1, 0, 29) *(1913)*
83 — *Celâl Yardımcı* (DP, Ağrı) (7.V.1954 - 30.XI.1955 = 1, 6, 24) *(1911)*
84 — *Prof. Dr. Ahmed Özel* (DP, Sıvas) (30.XI.1955 - 12.IV.1957 = 2, 4, 12) *(1910 - 1978 = 68)*
85 — *Tevfik İleri* (DP, Samsun) (2. defa : 12.IV.1957 - 27.XI.1957 = 0, 5, 15) (cem'an : 3, 1, 23)
86 — *Celâl Yardımcı* (DP, Ağrı) (2. defa : 27.XI.1957 - 9.XII.1959 = 2, 0, 12) (cem'an : 3, 7, 6)
87 — *Âtıf Benderlioğlu* (DP, Yozgat) (9.XII.1959 - 30.V.1960 = 0, 5, 22) *(1910)*
88 — *Prof. Dr. Fehmi Yavuz* (30.V.1960 - 10.IX.1960 = 0, 3, 11) *(1912)*
89 — *Prof. Dr. Bedreddin Tuncel* (10.IX.1960 - 5.I.1961 = 0, 3, 25) *(1910)*

(*) 12.VIII.1946'ya kadar «maârif vekîli», bu tarihten 17.V.1954'e kadar «millî eğitim bakanı», bu tarihten 5.I.1961'e kadar gene «maârif vekîli», bu tarihten günümüze kadar tekrar «millî eğitim bakanı» denilmiştir.

90 — *Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu* (5.I.1961 - 3.III.1961 = 0, 2, 29) *(1922)*
91 — *Ahmed Tahtakılıç* (3.III.1961 - 20.XI.1961 = 0, 8, 18) *(1909)*
92 — *Hilmi İncesulu* (CHP, Çorum) (20.XI.1961 - 27.VI.1962 = 0, 7, 7) *(1917)*
93 — *Prof. Dr. Şevket Râşid Hatiboğlu* (CHP, Manisa) (27.VI.1962 - 12.VI.1963 = 0, 11, 15) *(1898 - 1973 = 75)*
94 — *Dr. İbrahim Öktem* (CHP, Bursa) (12.VI.1963 - 23.II.1965 = 1, 8, 11) *(1904)*
95 — *Cihad Bilgehan* (AP, Balıkesir) (23.II.1965 - 27.X.1965 = 0, 8, 2) *(1923)*
96 — *Orhan Dengiz* (AP, Uşak) (27.X.1965 - 3.IV.1967 = 1, 5, 7) *(1918)*
97 — *İlhâmî Ertem* (AP, Edirne) (3.IV.1967 - 3.XI.1969 = 2, 5, 0) *(1918 - 1978 = 60)*
98 — *Prof. Dr. Orhan Oğuz* (AP, Eskişehir) (3.XI.1969 - 26.III.1971 = 1, 4, 23) *(1923)*
99 — *Şinâsi Orel* (TBMM dışı) (26.III.1971 - 11.XII.1971 = 0, 8, 16) (askerlikten gelen 6. şahıs) *(1916)*
100 — *İsmail Arar* (CHP, Istanbul) (11.XII.1971 - 5.VI.1972 = 0, 5, 25) *(1921)*
101 — *Prof. Dr. Sabâhaddin Özbek* (kontenjan senatörü) (5.VI.1972 - 16.IV.1973 = 0, 10, 11) *(1916)*
102 — *Orhan Dengiz* (AP, Uşak) (2. defa : 16.IV.1973 - 25.I.1974 = 0, 9, 9) (cem'an : 2, 2, 16)
103 — *Mustafa Üstündağ* (CHP, Konya) (2.I.1974 - 17.XI.1974 = 0, 9, 23) *(1933)*
104 — *Prof. Dr. Safâ Reisoğlu* (TBMM dışı, şimdi kontenjan senatörü) (17.XI.1974 - 31.III.1975 = 0, 4, 14) *(1929)*
105 — *Ali Nâilî Erdem* (AP, İzmir) (31.III.1975 - 21.VI.1977 = 2, 2, 21) *(1927)*
106 — *Mustafa Üstündağ* (CHP, Konya) (2. defa : 21.VI. - 21.VII.1977 = 0, 1, 0) (cem'an : 0, 10, 23)
107 — *Nâhid Menteşe* (AP, Aydın) (21.VII.1977 - 5.I.1978 = 0, 5, 15) *(1932)*
108 — *Necdet Uğur* (CHP, Istanbul) (5.I.1978 -) *(1923)*

Bu nâzır ve bakanlardan yalnız 8'i 4 yılı doldurmuşlardır : Ahmed Kemal Paşa 7 defada 12 yıl, 7 ay, 19 gün, Zühdi Paşa 10 yıl, 7 ay, 8 gün, Münif Paşa 3 defada 9 yıl, 1 ay, 9 gün, Hasan Âlî Yücel 7 yıl, 7 ay, 15 gün, Şükrü Bey 5 yıl, 5 ay, 28 gün, Hâşim Paşa 5 yıl, 1 ay, Sadrâzam Safvet Paşa 3 defada 4 yıl, 9 ay, 15 gün, Sâmi Paşa 4 yıl, 8 ay, 9 gün.

1894'te Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1312, 50. Sene, s. 412 - 33'den çok kısaltarak :

Nâzır Ahmed Zühdü Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî).

Meclis-i Maârif : Reis Ali Haydar Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Aziz Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Zeynülâbidîn Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî ve Mecîdî), Aristoklis Efendi (ûlâ sânisi), Şükrü Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmânî), Mahmud Lâmî Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Rüşdü Efendi (mütemâyiz, IV. Osmânî), Ali Salâhaddin Bey (mütemâyiz), Mehmed Bey (mütemâyiz), Süreyyâ Bey (mütemâyiz), Cemâl Efendi (mahrec), 2 sâniye, bir müderris, bir rütbesiz, başkâtib Nâil Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), 2. kâtib Hakkı Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî).

Encümen-i Teftiş ve Muâyene : Reis Mehmed Naim Bey (ûlâ, III. Mecîdi), başkâtib Vehbi Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni), üyeler : Osman Bey (ûlâ sânisi), İbrahim Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), Hurrem Efendi (bilâd-ı hamse, IV. Osmâni ve Mecîdi), Seyfeddin Efendi (mütemâyiz), Şâkir Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni), Şeyh Mustafa Efendi (mahrec), Şükrü Efendi (molla), 4 sâniye, bir râbia, 4 rütbesiz, 4 sâlise memur, 2 sâlise mümeyyiz.

Mektûbî Kalemi : Mektubcu Sırrı Bey (ûlâ, II. Osmâni ve Mecîdi), müdür Tâhir Bey (mütemâyiz), 3 sâniye, bir sâlise.— Muhâsebe Kalemi : Muhâsebeci Şükrü Bey (ûlâ, IV. Osmâni ve Mecîdi), müdür Abdullah Efendi (mütemâyiz, V. Mecîdi), 3 sâniye, 3 sâlise mümeyyiz.— Mekâtib-i İdâdi (liseler) İdâresi : Müdür Serverî Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecîdî), rütbesiz başkâtib.— Mekâtib-i Rüşdiyye (ortaokullar) İdâresi : Müdür Mustafa Azmi Bey (mütemâyiz), başkâtib Osmân Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdi), Mekâtib-i İbtidâiyye (ilkokullar) İdâresi : Müdür Abdüllatıyf Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdi), sâniye başkâtib.— Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye İdâresi (azınlık ve yabancı okulları) : Müfettiş Abdullah Hasib Efendi (ûlâ, III. Osmâni ve Mecîdi), bir râbia, 3 rütbesiz.— Müfettişler : İnâs Mekâtibi (kız okulları) müfettişi Abdülazîz Efendi (mahrec, III. Osmânî), matbaalar müfettişi Vaporidi Efendi (mütemâyiz, IV. Mecîdi), 2 sâniye, bir sâlise, 4 müderris, 6 rütbesiz yüksek memur.— Evrak Odası : Müdür Ali Galib Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), bir sâniye, bir sâlise, bir rütbesiz.— Meclis-i Maârif Kalemi : Birinci mümeyyiz Rif'at Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecîdi), 3 sâniye, bir hâmise.

Müze-i Hümâyûn : Müdür (Osman) Hamdi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdi), muâvini Halil (Edhem Eldem) Bey (Hamdi Bey'in kardeşi, her ikisi Sadrâzam Edhem Paşa'nın oğulları) (mütemâyiz), kâtib Halil Bey (mütemâyiz), 5 sâniye, bir sâlise.

Matbaa-i Âmire : Müdür Ahmed Midhat Efendi (bâlâ, II. Osmâni ve Mecîdi), bir sâniye, 2 rütbesiz.

Rasad-hâne : Müdür Kumbari Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muâvini Emil Lakvan Efendi (ûlâ, II. Osmâni ve Mecîdi).

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne (Siyasal Bilgiler Fakültesi) : Müdür Abdurrahman Şeref Efendi (bâlâ, II. Osmâni ve Mecîdi, sonra senatör ve maârif nâzırı), muâvini Recâi Efendi (bâlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdi), muhâsebeci Mehmed Kadri Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni ve Mecîdi), dâhiliyye müdürü Sâdık Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), bir sâniye, bir rütbesiz yüksek memur.

Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) : Müdür İsmail Hakkı Bey (bâlâ, II. Osmâni ve Mecîdi), 2. müdür Dolis Efendi (III. Osmâni ve Mecîdî), muhâsebeci Rif'at Bey (ûlâ sânisi), terceme ve dâhıliyye memuru Klavas Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Dr. Ferdinand Paşa (mîrlivâ, III. Osmâni ve Mecîdi), bir sâniye, 2 sâlise yüksek memur.

Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne (Hukuk Fakültesi) : Müdür Kâzım Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmânî), bir sâlise kâtib.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne (Tıb Fakültesi) : Müdür Mehmed Ali Bey (miralay), 2 sâniye müdür muâvini ve muhâsebeci.

Istanbul İdâdîsi (Lisesi) (Şehzâdebaşı), Üsküdar İdâdîsi, Dârü'l-Muallimîn (yüksek öğretmen okulu) (Bâbıâlî) (müdür Osmân Efendi, molla, IV. Mecîdî), Dârü'l-Muallimât (yüksek kız öğretmen okulu) (Koska) (mü-

dür Hulûsi Efendi, molla, III. Mecîdî), Leylî Kız Sanâyî Mektebi (Vezneciler), Nehârî Kız Sanâyî Mektebi (Horhor), Üsküdar Nehârî Kız Sanâyî Mektebi (Doğancılar Meydanı), Sanâyi-i Nefîse Mektebi (Güzel San'atlar Akademisi) (Topkapı Saray-ı Hümâyûnu içinde) (müdür : Osman Hamdi Bey), Aşiret Mektebi (Beşiktaş) (müdür Ali Nazıymâ Bey, ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî)(*), Dilsiz ve Âmâ Mektebi (Kadırga).

Rüşdiyyeler (orta okullar) : Bâyezid Merkez Rüşdiyyesi, Mahmûdiyye Merkez Rüşdiyyesi (Aksaray'da), Unkapanı Merkez Rüşdiyyesi (Zeyrek'te), Fâtih Merkez Rüşdiyyesi (Yenihamam'da), Dâvudpaşa Merkez Rüşdiyyesi, Ayasofya Merkez Rüşdiyyesi (Cağaloğlu'nda), Üsküdar Merkez Rüşdiyyesi (Paşakapısı'nda), Beşiktaş Rüşdiyyesi, Galata Rüşdiyyesi, Feyzıyye Rüşdiyyesi, Celâlbey Rüşdiyyesi (Kadıköyü'nde), Mirgûn Rüşdiyyesi (Emirgân'da), Beylerbeyi Rüşdiyyesi, Mirgûn (Emirgân) İnâs Rüşdiyyesi (Akarçeşme'de), Üsküdar İnâs Rüşdiyyesi (Atlamataşı'nda), Sultânahmed İnâs Rüşdiyyesi, Eyüpsultan İnâs Rüşdiyyesi, Mollagûrânî İnâs Rüşdiyyesi, Atpazarı İnâs Rüşdiyyesi, Küçükmustafapaşa İnâs Rüşdiyyesi.

Bu kız ortaokullarının müdirelerini sırasıyle yazıyorum : Fıtnat Hanım (III. Şefkat nişânı), Kâniye Hanım, Nefise Hanım, Münice Hanım, Emîne Hanım, Nebîhe Hanım, Hâfıza Hanîfe Hanım, Münîre Hanım, Şevket Hanım.

1897'de Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1315, 53. Sene, s. 282-95'ten çok kısaltılarak ve yalnız en yüksek derecede memurlar gösterilerek :

Nâzır Ahmed Zühdü Paşa (vezir, murassâ Osmânî, I. Mecîdî).— *Meclis-i Maârif :* Reis Ali Haydar Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), üyeler : Aziz Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Hacı Zihni Efendi (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Zeynülâbidin Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Aristo Klis Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), 3 bilâd-ı hamse, 5 mütemâyiz, 2 müderris rütbeli üye, kâtip Hakkı Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Tedkıyk-ı Müellefât Komisyonu.— Encümen-i Teftiş ve Muâyene : Reis Mehmed Naim Bey (ûlâ, III. Mecîdî), başkâtip Vehbi Bey (ûlâ, III. Mecîdî), üyeler : Osman Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî), Mehmed Seyfeddin Geylânî Efendi (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî) vs.

Mektûbî Kalemi : Mektubcu Sırrı Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), müdür Tâhir Bey (ûlâ sânîsi).— Muhâsebe Kalemi : Muhâsebeci Şükrü Bey (ûlâ, IV. Osmânî, II. Mecîdî), müdür Abdullah Efendi (ûlâ sânîsi, V. Mecîdî).— Evrak Odası : Müdür Ali Galib Bey (ûlâ, III. Osmânî).— Mekâtib-i İdâdiyye(liseler) İdâresi : Müdür Azmi Bey (ûlâ sânîsi).— Mekâtib-i Rüşdiyye(ortaokullar) İdâresi : Müdür Celâl Bey (sâniye).— Mekâtib-i İbtidâiyye(ilkokullar) İdâresi : Müdür Abdüllatıyf Efendi (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).— Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye (azınlık ve yaban-

(*) Arab, Kürd vs. aşiret beylerinin oğullarına, onlara Türkçe öğretmek ve iyi Türk kültürü vermek için açılmış okul. II. Abdülhamîd'in bu şeyh oğullarını Istanbul'da rehine tutmak istediğinden de bahsedilmiştir. Gerçekten buraya oğlunu göndermiyen aşiret reisleri gözden düşerdi.

cı okulları) İdâresi : Müfettiş-i umûmî Abdullah Hasîb Efendi (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî).— Müfettişler Dâiresi.— Meclis-i Maârif Kalemi.

Müze-i Hümâyûn : Müdür Hamdi Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), muâvin Halil Bey (ûlâ sânîsi).

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne : Müdür Recâî Efendi (bâlâ, III. Osmânî, IV. Mecîdî), muâvin Ali Nazıymâ Bey (ûlâ sânîsi, IV. Mecîdî), dâhılîyye müdürü Sâdık Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Mekteb-i Sultânî : Müdür Abdurrahman Şeref Efendi (bâlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), 2. müdür Dolis Efendi (III. Osmânî ve Mecîdî), muhâsebeci Mehmed Kadri Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî ve Mecîdî), terceme ve dâhılîyye memuru Klavasi Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), tahrîrât kâtibi Nâfî Bey (ûlâ sânîsi), Dr. Ferdinand Paşa (mîrlivâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne : Müdür Kâzım Efendi (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî).

Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne : Müdür Dr. Mehmed Ali Paşa (mîrlivâ, II. Mecîdî).

Matbaa-i Âmire.— Rasad-hâne : Müdür Sâlih Zeki Bey(*) (mütemâyiz), muâvin Emil Lakvan Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî).

Dârülmuallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu), Ticâret Mektebi (Sultânahmed); idâdîler(liseler) : Istanbul, Üsküdar, Nümûne-i Terakkıy.

Kız Okulları : Dârülmuallimât (Yüksek Kız Öğretmen Okulu), Leylî Kız Sanâyî Mektebi, Nehârî Kız Sanâyî Mektebi, Üsküdar Kız Sanâyî Mektebi.

Sanâyî-i Nefîse Mektebi (Güzel San'atlar Akademisi) (müdür Osman Hamdi Bey), Aşîret Mektebi, Dilsiz ve Âmâ Mektebi.

Rüşdiyyeler (ortaokullar) : Bâyezid, Mahmûdiyye, Unkapanı, Fâtih, Dâvudpaşa, Ayasofya, Üsküdar, Beşiktaş, Galata, Feyzıyye (Tophâne), Celâlbey(Kadıköyü), Emirgân, Beylerbeyi, Topkapı.

İnâs Rüşdiyyeleri (kız ortaokulları) : Emirgân, Beşiktaş, Kandilli, Üsküdar, Sultânahmed, Eyüp, Mollagûrânî, Atpazarı, Küçükmustafapaşa.

1907 Sonunda Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1326, 64. Sene, s. 524 - 53'ten çok kısaltarak :

Nâzır Mustafa Hâşim Paşa (vezir, hepsi murassâ İftihâr, Osmânî, Mecîdî).

Meclis-i Maârif : Reis Nâil Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), üyeler : Mehmed Es'ad Efendi (Anadolu, II. Osmânî, I. Mecîdî), Zeynülâbidîn Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), Cemâleddîn Efendi (Istanbul, II. Osmânî ve Mecîdî), Hayderî-zâde İbrahim Efendi (Istanbul, II. Mecîdî, müstakbel şeyhulislâm), Abdullah Hasîb Efendi (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Abdüllatıyf Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), İlyas Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Hamdi Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), Ali Salâhaddin Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Râsih Efendi (ûlâ, II. Mecîdî), Mehmed Hâlid Bey (ûlâ, IV. Osmânî), Mehmed Celâleddin Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Abdülkerim Hâdi Bey (ûlâ), Hâlid Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Âlûsî-zâde Ahmed Şâkir Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî),

(*) Büyük matematik bilgini. Hâlide Edîb Adıvar'ın ilk zevci.

Süleyman Sırrı Efendi (Haremeyn, III. Osmâni ve Mecidi), Süleyman Sırrı Efendi (Haremeyn, IV. Osmâni, III. Mecidi), Rif'at Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni ve Mecidi), Zıyâ Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi), Hikmet Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni), Mustafa Mahzûmi Bey (ûlâ sânisi, II. Osmâni), Süreyyâ Bey (ûlâ sânisi), Halil Kemal Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni, IV. Mecidi), İsmail İbrahim Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni ve Mecidi), Mahmud Zarif Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni), Ahmed Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, III. Mecidi), Mazhareddin Bey (ûlâ sânisi), Süleyman Tevfik Bey (mütemâyiz, III. Osmâni), Emrullah Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi, ünlü bilgin, sonradan maârif nâzırı), Süleyman Sırrı Efendi (mütemâyiz), Levis Sabuncu Efendi (mütemâyiz), daha aşağı rütbede 15 üye, kâtib Ali Kemal Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), daha 2 kâtib.

Tedkıyk-ı Müellefât Hey'eti.— Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tedkıyk Hey'eti : Abdülkaadir Nûri Efendi (bilâd-ı hamse, III. Osmâni, IV. Mecidi), 5 üye, bir sâlise mümeyyiz.

Teftiş ve Muâyene Hey'eti : Reis Hacı Zihni Efendi (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), üyeler : Vehbi Bey (ûlâ, III. Osmâni), Geylâni-zâde Mehmed Seyfeddin Bey (ûlâ, II. Osmâni, I. Mecidi), Abdülhâlik Midhat Bey (ûlâ, III. Mecidi), Vaporidi Efendi (ûlâ, II. Mecidi), Ali Fehmi Efendi (ûlâ, II. Osmâni, III. Mecidi), Mustafa Reşid Şehab Bey (ûlâ, III. Osmâni ve Mecidi), Ahmed Halil Şehab Bey (ûlâ, IV. Osmâni ve Mecidi), Mehmed Mahzûmi Paşa (mirmirân, III. Mecidi), Rızâ Paşa (mirmirân, II. Osmâni ve Mecidi), Nûmân Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi), Hâlid Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecidi), Zühdü Bey (ûlâ sânisi), Sâlih Ârif Bey (ûlâ sânisi, III Mecidi), Mehmed Dâvûd Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmâni), Ahmed Râsim Bey, Hâfız Mehmed Emin Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi), İlyas Şâki Efendi (mütemâyiz), Abdünnâfi Bey (mütemâyiz, III. Mecidi), Mehmed Zıyâ Bey (mütemâyiz, IV. Mecidi), Hasan Zâfir Bey (mütemâyiz, III. Mecidi), Hüseyin Efendi (mütemâyiz), Yorgaki Efendi (mütemâyiz, III. Mecidi), Tevfik Dâniş Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi), Yûsuf Hüsnü Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), Azmi Bey (mütemâyiz), Ali Nusret Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni, III. Mecidi), Vâfir Bey (mütemâyiz), Ahmed Muzaffer Efendi (mütemâyiz, II. Mecidi), bir mahrec, 7 sâniye, bir Edirne, 2 İzmir, bir sâlise, bir müderris rütbeli, 4 rütbesiz üye daha: muâyene memuru Hâfız Âgâh Efendi (mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecidi), sansür müdürü Lobil Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecidi), Fransızca ve Rumca muâyene memuru Musi Efendi (mütemâyiz, IV. Mecidi), yabancı diller muâyene memuru Mahmud Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni); diğer memurlar : 5 sâniye, bir Edirne, bir sâlise, bir râbia, 3 müderris, 14 rütbesiz.

Mektûbi Kalemi : Mektubcu Âli Bey (ûlâ, III. Osmâni), birinci muâvin Mustafa Reşid Bey (ûlâ sânisi, III. Mecidi), ikinci muâvin Mahmud Zıyâ Bey (ûlâ sânisi), müdür Aziz Bey (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, III. Mecidi), mümeyyiz Tahsin Bey (mütemâyiz, IV. Osmâni ve Mecidi), mümeyyiz Hâfız İsmail Hakkı Efendi (mütemâyiz), bir sâniye, 2 sâlise mümeyyiz.

Sicill-i Ahvâl Şûbesi : Müdür muâvini İzzeddin Bey (ûlâ), başkâtib Hacı Nûri Bey (mütemâyiz), sâniye mümeyyiz.— İstatistik Kalemi : Sâniye başkâtib.

Muhâsebe Kalemi : Muhâsebeci Şükrü Bey (bâlâ, IV. Osmâni, I. Mecidi), müdür Vahiy Bey (ûlâ sânisi, III. Osmâni ve Mecidi), ser-veznedâr Veli Efendi (ûlâ sânisi, IV. Osmâni, V. Mecidi), mümeyyiz Hamdullah Bey

(mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), mümeyyiz Hacı Ahmed Efendi (mütemâyiz), mümeyyiz Sıdkı Efendi (mütemâyiz), 2 sâniye, 3 sâlise, 2 râbia, 3 rütbesiz.— *Teshilât Sandığı.*

Mekâtib-i İdâdiyye (liseler) İdâresi: Müdür Said Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâniye başkâtib, bir sâlise başkâtib muâvini.— *Mekâtib-i Rüşdiyye (ortaokullar) İdâresi:* Müdür Halil Edib Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), bir râbia başkâtib, bir 2. kâtib.— *Mekâtib-i İbtidâiyye (ilkokullar) İdâresi:* Müdür Hâmid Bey (mütemâyiz), başkâtib Mehmed Bedreddin Bey (mütemâyiz, III. Osmânî), 2 sâlise mümeyyiz.— *Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye (azınlık ve yabancı okulları) Müfettişliği İdâresi:* Müfettiş-i umûmî Hacı Mehmed Râkım Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), Rum mektebleri müfettişi Sâlih Ârif Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), ecnebî mektebler müfettişi Es'ad Hâmi Bey (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), diğer müfettişler: 2 sâniye, 2 sâlise, bir müderris, bir rütbesiz.

Evrak Odası: Müdür Memduh Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), sâniye muâvin, 4 râbia mümeyyiz— Meclis-i Maârif Kalemi: Müdür Galib Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî), birinci mümeyyiz Fethi Bey (mütemâyiz), mümeyyiz İhsan Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), 3 sâniye, 3 sâlise, bir rütbesiz mümeyyiz.

Müfettişler: Müfettiş-i umûmî Mehmed Zıyâeddin Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), Said Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî) (ilkokullar müfettişi), Mustafa Rüşdü Efendi (ûlâ sânisi) (kütübhâneler müfettişi), diğer müfettişler: 2 sâniye, bir sâlise, bir râbia, bir devriyye mollası, 2 İzmir, 7 müderris, 17 rütbesiz.— Sıhhiyye Müfettişliği.— İâne-i Mekâtib (okul bağışları) Komisyonu.

Müze-i Hümâyûn (İmparatorluk Müzesi): Müdür Osman Hamdi Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), muâvin Halil (Edhem Eldem) Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî, Hamdi Bey'in kardeşi, her ikisi Sadrâzam Edhem Paşa'nın oğulları), başkâtib İbrahim Halil Bey (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), dâhıliyye müdürü Kadri Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), muhâsebeci Receb Efendi (ûlâ sânisi, II. Mecîdî), Fransızca başkâtibi Nikolaki Efendi (ûlâ sânisi, III. Mecîdî), meskûkât-ı atika (eski sikkeler) memuru Ahmed Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), hâfız-ı kütüb (kütübhâne müdürü) Mistakidi Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), 2 sâniye, 2 sâlise, 3 rütbesiz yüksek memur daha.

Matbaa-i Âmire: Müdür ve muâvin kadrosu boş.— *Rasad-hâne-i Âmire (Kandilli):* Müdür Sâlih Zeki Bey (ûlâ, III. Mecîdî).

Dârülfünûn-ı Şâhâne (İmparatorluk Üniversitesi): Müdür (rektör) Hacı Recâî Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî), Ulûm-ı Âliyye-i Diniyye Şûbesi (İlâhiyat Fakültesi) ve Fünûn Şûbesi (Fen Fakültesi) müdürü (dekanları) Ali Nazıymâ Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), Edebiyyât Şûbesi (Fakültesi) müdürü (dekanı) Mahmud Zarif Zey (ûlâ sânisi, III. Osmânî) (*).

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne (Siyasal Bilgiler Fakültesi): Dr. Mehmed Şevkı Bey (miralay, III. Mecîdî), muhâsebeci Osman Bey (mütemâyiz), tahrîrât kâtibi Nazıyf Bey (mütemâyiz).

(*) Yalnız yüksek idare memurlarının adları verilmiş, profesör ve öğretmenler alınmamıştır.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Mülkiyye-i Şâhâne (Tıb Fakültesi) (*) : Müdür Dr. Ârifî Paşa (mîrmîrân, II. Mecîdî), ders nâzırı Dr. Ahmed Necâti Bey (ûlâ sânisi, IV. Mecîdî), muhâsebeci Cemal Bey (mütemâyiz).

Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne (Hukuk Fakültesi) : Müdür Kâzım Bey (bâlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), müdür muâvini Şevkı Bey (ûlâ), kâtib Said Bey (mütemâyiz).

Dârülhayr-ı Âlî.

Sanâyi-i Nefîse-i Şâhâne Mektebi (İmparatorluk Güzel San'atlar Akademisi) : Müdür Osman Hamdi Bey.

Mekteb-i Sultânî (Galata Sarayı) : Müdür Abdurrahman Şeref Efendi (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, sonradan senatör ve maârif nâzırı), muâvin Fuyiye Efendi (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), muhâsebeci Mehmed Kadri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), dâhılıyye memuru Klavas Efendi (ûlâ sânisi, III. Osmânî II. Mecîdî), tahrîrât kâtibi Abdünâfi Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), ders nâzırı Cemil Bey (mütemâyiz), ser-mubassır Yûsuf Cemal Bey (mütemâyiz), Dr. Hâlid Bey (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise, bir rütbesiz memur.

Hamidiyye (Sultânahmed) Ticâret Mektebi : Müdür İsmail Hâmid Bey (ûlâ sânisi, III. Mecîdî).

Dârülmuallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu) : Müdür Vehbi Efendi (Edirne).

Dârüşşafaka : Müdür yeri açık, dâhılıyye müdürü Sâdık Bey (ûlâ sânisi, III. Osmânî ve Mecîdî), bir sâniye, bir sâlise, bir müderris, 13 rütbesiz memur.

İdâdîler (Liseler) : Mercan (müdür : Hüseyin Câhid (Yalçın) Bey, sâlise) (**). Vefâ, Üsküdar, Nümûne-i Terakkıy (Kantarcılar'da), Hamîdiyye (Bakırköy'de).

Kız Okulları : Dârülmuallimât (Kız Yüksek Öğretmen Okulu) (Koska'da) (müdür Hacı Sâdık Efendi, birinci müdür muâvinesi Lutfiye Hanım, II. Şefkat), Leylî Kız Sanâyi Mektebi (Cağaloğlu'nda) (müdür Mehmed Hulûsi Bey, mütemâyiz, V. Mecîdî, müdire Sâmiye Hanım), Nehârî Kız Sanâyi Mektebi (Aksaray'da), Üsküdar Kız Sanâyi Mektebi.

Aşîret Mekteb-i Hümâyûnu (***) : Müdür Kâmil Efendi (binbaşı, IV. Osmânî ve Mecîdî), bir kaymakam, 2 binbaşı, 2 kolağası, 2 râbia. 2 rütbesiz me'mur.

Rüşdiyyeler (Ortaokullar) : Bâyezid, Mahmûdiyye (Aksaray), Nümûne-i Şükrân-ı Hamîdî (Zeyrek), Fâtih, Dâvudpaşa, Ayasofya, Üsküdar, Beşiktaş, Galata, Feyzıyye (Tophâne), Kadıköyü Hamîdiyye, Emirgân, Beylerbeyi, Topkapı, Eğrikapı, Altûnî-zâde (Üsküdar), Beykoz, Unkapanı.

Dilsiz ve Âmâ Mektebi (Ayasofya).

Kız Rüşdiyyeleri (Ortaokulları) : Emirgân (müdire Fıtnat Hanım, III. Şefkat), Beşiktaş (Mukbile Hanım), Kandilli (Nefîse Hanım), Üsküdar

---

(*) Bir de daha eski olan Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne vardır; mekâtib-i askeriyye nezâreti ve Tophâne Müşirliği'ne bağlı olan bu fakülte, Tophâne Müşirliği teşkilâtında ve askerî bahisler içinde gösterilmişti.

(**) Bu sırada babam Mehmed Muhiddin Öztuna, Mercan idâdîsine henüz kaydolunmuş talebe idi.

(***) Bugünki Kabataş Lisesi binasında.

(Şevket Hanım), Sultânahmed (Emine Hanım, III. Şefkat), Eyüb (Nebîhe Hanım), Mollagûrâni (Fethiye Hanım, III. Şefkat), Fâtih (Münire Hanım, III. Şefkat), Küçükmustafapaşa (Seher Hanım, III. Şefkat), Kocamustafapaşa (Hûriye Hanım), Bakırköy Hamîdiyye (Hafiza Hanım), Kadıköyü Hamidiyye (Binnâz Hanım, III. Şefkat).

Istanbul'da Tahrîri İcrâ Olunan Kütüb-hâneler : Kitap sayımı yapılan Istanbul kütübhânelerine ait bu ilgi çekici listeyi aşağıya nakledİyorum. Kitapların hemen hepsi yazmadır, basmalar azdır. Bugün çoğu Süleymâniye Kütübhânesi'nde toplanmıştır. Bu kütübhânelerin herbirinin katalogları yapılmış ve II. Abdülhamid devrinde basılmıştır (kitap sayıları 1912 sâl-nâmesi ile karşılaştırılarak verilmiştir) :

1 — Eyüb Câmii (kurucu ve vakf eden : Fâtih Sultan Mehmed) : 204 cilt.
2 — Kalkandelenli İsmail Ağa (Fâtih Ayak Kurşunlu Medresesi'nde) : 188 c.
3 — Servili Medrese (Fâtih'te) (Kassâbbaşı Mustafa Ağa) : 358 c.
4 — Sâliha Hâtun Mektebi : 172 c.
5 — Sadrâzam Mahmud Paşa Medresesi (tesisi : 1464) : 518 c.
6 — Şehzâde Câmii (Kaanûnî Sultan Süleyman) (1548) : 1.077 c.
7 — Sadrâzam Dâmâd Rüstem Paşa Medresesi (Mahmudpaşa'da) (1551) : 560 c.
8 — İsmihan Sultan (II. Selîm'in kızı, Eyüb'de Sokollu Türbesi'nde) (1582) : 441 c.
9 — Kemankeş (Nûr-Bânû Vâlide-Sultan) (Üsküdar Vâlide-i Atıyk Câmii'nde) (1583) : 826 c.
10 — Sadrâzam Mesîh Paşa (Eski Ali Paşa Câmii'nde) (1586) : 83 c.
11 — Fındıklı Câmii (Kazasker Molla Mehmed Çelebî) (1590) : 172 c.
12 — Sadrâzam Koca Sinan Paşa Türbesi (Divanyolu) (1596) : 115 c.
13 — Sadrâzam Kuyucu Murad Paşa Türbesi (1611) : 21 c.
14 — Sultânahmed Câmii (I. Ahmed) (1617) : 107 c.
15 — Sadrâzam Dâmâd Bayram Paşa Türbesi (Haseki'de) (1638) : 138 c.
16 — Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa (Divanyolu) (1661) : 1.072 c.
17 — Musallâ Medresesi (Reîsülküttâb Hacı Mustafa Efendi) (1677) : 178 c.
18 — Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (Divanyolu'ndaki medresesinde) (1681) : 496 c.
19 — Sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa (Şehzâdebaşı'ndaki medresesinde) (1700) : 535 c.
20 — Şeyhulislâm Feyzullah Efendi (Fâtih'teki medresesinde) (1700) : 2.190 c.
21 — Üsküdar Yeni Vâlide Câmii (Emetullah Rabia Gülnûş Vâlide-Sultan) (1708) : 126 c.
22 — Sadrâzam Dâmâd Çorlulu Ali Paşa (Divanyolu'ndaki medresesinde) (1708) : 455 c.
23 — Sadrâzam Dâmâd Şehid Ali Paşa (Şehzâdebaşı'nda Kemeraltı'nda) (1715) : 2.820 c.
24 — Enderûn-i Hümâyûn (Topkapı Sarayı) (III. Ahmed) (1719) : 3.515 c.

25 — Sadrâzam Nevşehirli Dâmâd İbrahim Paşa (Şehzâdebaşı'ndaki medresesinde) (1720) : 1.175 c.

26 — Yeni Câmi (III. Ahmed) (1725) : 1.544 c.

27 — Cârullah Veliyyüddîn Efendi (Fâtih'te) (1734) : 2.134 c.

28 — Sadrâzam Hekîmoğlu Ali Paşa (Dâvudpaşa'daki câmiinde) (1734) : 946 c.

29 — Dârüssaâde Ağası Beşîr Ağa (Eyüb'de Babahaydar'daki dârülhadîs'te) (1738) : 204 c.

30 — Ayasofya (I. Mahmud) (1739) : 5.300 c.

31 — Defterdâr Mustafa Âtıf Efendi (Vefâ'da) (1741) : 2.857 c.

32 — Fâtih Câmii (I. Mahmud) (1742) : 6.614 c.

33 — Dârüssaâde Ağası Hacı Beşîr Ağa (Bâbıâli'deki câmiinde) (1745) : 690 c.

34 — Süleymâniye Câmii (Sadrâzam Bâhir Mustafa Paşa) (1752) : 1.160 c.

35 — Şeyhulislâm Es'ad Efendi (Çarşamba'daki medresesinde) (1753): 187 c.

36 — Nûr-ı Osmâniyye Câmii (I. Mahmud) (1754) : 5.053 c.

37 — Sadrâzam Dâmâd Râgıb Paşa (Koska'da) (1762) : 1.641 c.

38 — Şeyhulislâm Veliyyüddîn Efendi (Bâyezid Câmii) (1769) : 3.484 c.

39 — Murad Molla (Dâmâd-zâde Mehmed Murâd Efendi) (Çarşamba'daki dergâhında) (1775) : 2.276 c.

40 — Hamîdiyye (I. Abdülhamîd) (Bahçekapısı'ndaki medresesinde) (1780) : 2.252 c.

41 — (Matbah-ı Âmîre emîni) Selîm Ağa (Üsküdar'da Atlamataşı'nda) (1782) : 1.382 c.

42 — Şeyhulislâm Mustafa Âşir Efendi (Bahçekapısı'nda Sultan Hamamı'nda) (1799) : 2.261 c.

43 — Mihr-i Şâh Vâlide-Sultan (Eyüb Câmii) (1800) : 727 c.

44 — Lâleli Medresesi (III. Selim) (1802) : 202 c.

45 — Kılıç Ali Paşa Medresesi (Tophâne) (Debbâğ-zâde Hacı Hâfız İbrahim Efendi) (1804) : 1.067 c.

46 — Selîmiyye Dergâhı (Üsküdar) (Vezir Pertev Paşa) (1806) : 655 c.

47 — Yerköylü Çelebî Abdullah Ağa (Kadıçeşmesi) (1818) : 405 c.

48 — Yahyâ Tevfîk Efendi Medresesi (Yeniçeşme) (Nakıybüleşrâf Kazasker Mehmed Sıddık Efendi) (1826) : 492 c.

49 — (Mehmed Saîd) Hâlet Efendi (Galata Mevlevî-hânesi) (1829): 1.090 c.

50 — Dârülmesnevî (Çarşamba'da) (Şeyh Mehmed Murâd Efendi) (1844) : 595 c.

51 — (Nakıybüleşrâf Kazasker) Es'ad Efendi (ilk maârif nâzırı) (Bâyezid'de) (1846) : 3.943 c.

52 — Yenikapı Mevlevî-hânesi (Vezir Nâfiz Paşa) (1851) : 1.004 c.

53 — Fevziye Dergâhı (Kocamustafapaşa'da Ağaçkakan'da) (Mehmed Râşid Efendi) (1852) : 969 c.

54 — Sadrâzam Husrev Paşa (Eyüb'de Bostâniskelesi'nde) (1854) : 934 c.

55 — Mehmedağa Câmii (Tayfûr Ağa) (Çarşanba'da) (1856) : 202 c.

56 — Sultânahmed Medresesi (Sultân Abdülazîz) (1868) : 592 c.

57 — Yeni Medrese (Çarşamba Pazarı'nda) (Kalkandelenli Hacı Mehmed Ağa) (1870) : 259 c.
58 — Aksaray Câmii (Pertevniyâl Vâlide-Sultan) (1872) : 829 c.
59 — Yıldız Sarayı (II. Abdülhamîd) (1876) : 26.766 c.
60 — Kütüb-hâne-i Umûmî (Bâyezid Meydanı) (II. Abdülhamîd) (1882) : 24.500 c.
61 — Düğmelibaba Türbesi (Sultânahmed'de) (Vecîhî Paşa-zâde Kemal Paşa) (1883) : 619 c.
62 — Müze-i Hümâyûn (Gülhâne'de) (II. Abdülhamîd) (1889) : 15.260 c.
63 — (Bahriyye nâzırı) Hasan Hüsnü Paşa (Eyüb'de Bostâniskelesi'nde) (1894) : 1.169 c.
64 — Yahyâ Efendi Türbesi (Beşiktaş'ta) (Hacı Mahmûd Efendi) (1901) : 6.949 c.
65 — Dârülfünûn (II. Abdülhamîd) (1902) : 3.600 c.
Bunlar sayımı yapılmış vakıf kütübhâneleridir. Sayımı yapılmamış olanlar, saray (bilhassa Topkapı), okul vs. kütübhânelerindeki büyük yazma koleksiyonlar bunların dışındadır.

1912 Başlarında Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Merkez Teşkilâtı

Sâl-Nâme, 1327, 66. Sene, s. 251 - 74'den çok kısaltılarak :

Nâzır Emrullah Efendi (ûlâ sânîsi, I. Mecîdî), müsteşar Saîd Bey (ûlâ, III. Osmânî, III. Mecîdî).

Meclis-i Kebîr-i Maârif : Reis Hacı Mehmed Râkım Efendi (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, IV. Mecîdî), üyeler : Hacı Zihni Efendi (ûlâ, II. Osmânî, I. Mecîdî), Âlûsî-zâde Şâkir Efendi (Haremeyn, III. Osmânî ve Mecîdî), Tevfik Dâniş Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâniye üye.— Meclis Kalemi : Müdür Fethi Bey (mütemâyiz), sâlise mümeyyiz.

Tahrîrât İdâresi : Müdür Zihni Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), mümeyyiz Aziz Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî, III. Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.— Muhâsebât Dâiresi : Müdür Cevdet Bey (sâniye, IV. Mecîdî), birinci mümeyyiz Sıdkı Bey (mütemâyiz), bir sâlise, bir rütbesiz mümeyyiz.— Sicilli-i Ahvâl İdâresi : Müdür Mahmud Zarîf Bey (ûlâ, III. Osmânî), mümeyyiz Hacı Nûri Bey (mütemâyiz, III. Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.— İstatistik İdâresi : Müdür Zıyâ Bey (mütemâyiz, IV. Mecîdî), mümeyyiz Hacı Ahmed Efendi (mütemâyiz).— Levâzım Dâiresi.— Evrak Kalemi : Müdür Reşid Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), bir sâniye mümeyyiz.

Tedrîsât-ı Âliyye (Yüksek Öğretim) İdâresi : Müdür Sâmi Bey (sâniye).— *Tedrîsât-ı Tâliyye (Orta Öğretim) İdâresi :* Müdür Naîm Bey (mütemâyiz).— *Tedrîsât-ı İbtidâiyye (İlk Öğretim) İdâresi :* Müdür Şevkı Bey (ûlâ).— *Tedrîsât-ı Husûsıyye (Özel Öğretim) İdâresi :* Müdür Hâlid Bey (ûlâ, IV. Osmânî, III. Mecîdî).

Kütübhâneler Müfettişliği : Ser-müfettiş Mahmud Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî), mümeyyiz Galib Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî).— Müfettişler : Cemil Bey (mütemâyiz), daha 8 müfettiş.

Dârülfünûn-ı Osmânî (Istanbul Üniversitesi) : Ulûm-ı Dîniyye ve Edebiyye Şûbeleri (İlâhiyat ve Edebiyat Fakülteleri) müdürü (dekanı) İsmail Hakkı Efendi (sâniye, IV. Osmânî, III. Mecîdî), Ulûm-ı Tabiiyye ve

Riyâzıyye Şûbeleri (Fen Fakültesi) müdürü Mazhar Hüsnü Bey, Hukuk Şûbesi (Fakültesi) müdürü Abdülhâlik Midhat Bey (ûlâ, II. Mecîdî), Tıb Fakültesi hey'et-i idâre müdürü Dr. (Abdülhak) Adnân (Adıvar) Bey, muhâsebe memuru Cemal Bey (mütemâyiz), eczâcı ve dişçi mektebi müdürü Dr. Mustafa Münif Paşa (Rûmeli beylerbeyi, II. Mecîdî); Mekteb-i Mülkiyye (Siyasal Bilgiler) müdürü Mehmed Hikmet Bey (ûlâ sânîsi, IV. Osmânî), muâvini Nâil Bey (mütemâyiz); Ticâret Mektebi (Sultânahmed) müdürü Kirkor Kömürciyan Efendi (sâniye); Dârülmuallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu) müdürü Sâtı' Bey (ünlü pedagog), Dârülmuallimât (Yüksek Kız Öğretmen Okulu) müdürü Sâdık Bey, muâvini Nakıyye Hanım; Galata Sarayı Sultânîsi müdürü Sâlih Zeki Bey (ûlâ, III. Mecîdî, ünlü matematik bilgini), tedrîsât müdür muâvini Sâlih Ârif Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî), muhâsebeci Kadri Bey (ûlâ, III. Osmânî, II. Mecîdî), dâhıliyye müdürü Klavas Bey (ûlâ sânîsi, III. Osmânî, II. Mecîdî); Istanbul Sultânîsi (12 sınıf) : Müdür Lutfi Bey (râbia).

İdâdîler(Liseler) : Mercan, Vefâ, Dâvudpaşa, Üsküdar, Kabataş, Gelenbevî.

Dârüşşafaka : Hey'et-i İdâre reîsi İbrahim Hakkı Paşa (vezir, eski sadrâzam, murassâ Osmânî ve Mecîdî), reîs vekîli Ali Nakıy Efendi (Trabzon milletvekili), üyeler : Cemil Bey (ûlâ, III. Osmânî ve Mecîdî), Edhem Paşa (ferik, II. Osmânî, I. Mecîdî), Fahri Bey (ûlâ, II. Osmânî ve Mecîdî), daha 12 yönetim kurulu üyesi; müdür İbrahim Edhem Bey; bâzı öğretmenler : Kazasker Hâlis Efendi, Abdurrahman Şeref Bey (bâlâ, I. Osmânî ve Mecîdî, senatör, sonradan maârif nâzırı), Ahmed Midhat Bey (bâlâ, I. Osmânî, II. Mecîdî, Dârülfünûn profesörlerinden), Dr. Süleyman Nûman Bey (sonra Paşa) (III. Mecîdî), İsmail Hakkı Bey (Dârülfünûn ordinaryüs profesörlerinden).

Rüşdiyyeler(Ortaokullar) : Ayasofya (kuruluşu 1891), Bâyezid, Mahmûdiyye (1871), Zeyrek Nümûne-i Şükrân, Topkapı (1887), Fâtih (1869), Eğrikapı (1896), Kasımpaşa (1910), Eyüb, Tophâne Feyzıyye (1870), Beşiktaş (1850), Emirgân (1871), Beykoz (1902), Üsküdar, Beylerbeyi, Üsküdar Altûnî-zâde (1901), Kadıköy (1897), Erenköy (1902).

Kız Rüşdiyyeleri : Sultânahmed (1820), Kocamustafapaşa (1898), Mollagûrânî (1884), Fâtih (1873), Küçükmustafapaşa, Eyüb, Fındıklı (1878), Beşiktaş (1878), Emirgân (1879), Üsküdar Atlamataşı, Kadıköyü (1899), Bakırköy (1898).

Leylî Kız Sanâyi Mektebi (1881), Nehârî Kız Sanâyi Mektebi (1882), Üsküdar Kız Sanâyi Mektebi (nehârî, 1884).— Dilsiz ve Âmâ Mektebi (1887).

Istanbul şehrindeki muhtelit mekteb-i ibtidâîler(ilkokullar) : 294, yalnız erkek çocuklara mahsûs olanlar : 4, yalnız kız çocuklara mahsûs olanlar : 14, yekûn : 312 ilkokul. Bunlar resmî ilkokullardır. Husûsîler, nezârete bağlı olmıyan mahalle okulları, azınlık okulları hâriçtir.

Husûsî İslâm İdâdîleri(Liseleri) : Mekteb-i Tefeyyüz (Fazlıpaşa'da, 1894), Kevkeb-i Hürriyet (Süleymâniye'de, 1908), Hadîka-i Meşveret (Şehzâdebaşı'nda, 1906), Burhân-ı Terakkıy (Koska'da, 1896), Terakkıyy-i Osmânî (Aksaray'da, 1908), Mekteb-i Terakkıy (Beşiktaş'ta, 1907), Ticâret-i Bahriyye Mektebi (Azapkapısı'nda, 1908), Medrese-i Vatan (Üsküdar'da, 1907, muhtelit)(*).

(*) Kız-erkek karışık lise derecesinde ilk okul budur.

Husûsî İslâm (Türk) Rüşdiyyeleri (Ortaokulları) : 16'sı yalnız erkek çocuklara, 8'i yalnız kız çocuklara mahsus, 15'i muhtelit (kız-erkek karışık) toplam 39 Türk özel ortaokulu. Açılış tarihleri : 1876 - 1908 arası. Bunlardan 1876'da Aksaray'da açılan Mekteb-i Osmânî, kız-erkek karışık öğretim yapan ilk Türk ortaokuludur.

Ermeni Mektebleri : 4 erkek, 3 kız, 4 kız-erkek idâdîsi, toplam 11 Ermeni lisesi (daima yalnız Istanbul şehrinden bahsedildiği unutulmamalıdır). Bunlardan Kadıköyü Mihıtarist erkek lisesi 1829'da, diğerleri 1895-1908 arasında açılmıştır. Yâni 1895'e kadar Istanbul'da Ermenice tedrisat yapan tek lise vardı. 5 de Ermeni rüşdiyyesi (ortaokulu) vardır. 3'ü kızlar, biri erkekler için, biri muhtelittir.

Mûsevî Rüşdiyye Mektebleri : 7 Yahudi erkek ortaokulu vardır. Bunlar Hasköy, Ortaköy, Balat ve Galata'dadır. Yahudi İspanyolcası tedrisat yapan lise ve kız ortaokulu yoktur.

Hususî İlkokullar : Türk 9 (3 erkek, 3 kız, 3 karışık), 11 Ermeni (5 erkek, 2 kız, 4 karışık), 4 Rum (2 karışık, birer kız ve erkek), 7 Mûsevî (3 kız, 3 erkek, bir karışık), 1 Sırp(karışık), 1 Bulgar (erkek) (tabiî bunların da hepsi Istanbul şehrinde).

Müze-i Osmânî : Müdür Halil (Edhem Eldem) Bey (ûlâ, II. Osmânî, III. Mecîdî), muhâsebeci Receb Efendi (ûlâ sânîsi, II. Mecîdî), hâfız-ı kütüb Miakidis Efendi (mütemâyiz, III. Osmânî ve Mecîdî), meskûkât-ı atîka (eski sikkeler) memuru Ahmed Bey (mütemâyiz, IV. Osmânî ve Mecîdî), 3 sâniye, 4 sâlise, 4 rütbesiz yüksek memur.

Sanâyi-i Nefîse Mektebi (Güzel San'atlar Akademisi).— Çini Fabrikası (maârif nezâreti'ne bağlı).— Rasad-hâne : Müdür Fatin (Gökmen) Efendi.— Matbaa-i Âmire : Müdür Hâmid Bey (ûlâ sânîsi, III. Mecîdî).

XV

TANZÎMÂT EĞİTİMİ

Batı Tarzında İlk Modern Okullar

Batı tesiri taşıyan veya doğrudan doğruya Batı modeli eğitim ve öğretim müesseselerinin tarihi, XVIII. asrın başlarına kadar çıkar. Tabiîdir ki bu ilk müesseseler, daha çok askerî ve teknik kuruluşlardı.

Askerî teknik Batı usulü ve Avrupa'dan getirilmiş mütehassıslarla eğitimin ilk belirtileri, Lâle Devri'nde, Dâmâd İbrahim Paşanın iktidarı (1718 - 1730) ile başlar. Türkiye, henüz dünyanın birinci devletidir. Yalnız Avrupa'da bâzı mühim gelişmeler olmaktadır. Bu gelişmeleri oldukça erken bir zamanda tâkıyb etmek için heves ve teşekkül olduğu açıktır. Yalnız tempo ağır olmuş, zaman zaman durmuş, bu yıllarda ise Avrupa'da gelişme büyük olmuş ve mesafe açılmıya başlamıştır.

27 aralık 1734'te Üsküdar'da Toptaşı'nda istihkâm subayı yetiştirmek üzere açılan «Hendese-hâne», bugünki teknik üniversitenin başlangıcıdır. Yeniçeriler, bu mektepli subay çıkaran müessesenin kuruluşundan hiç hoşlanmamışlardır. Okul 1759'da Kâğıthâne'de Karaağaç'a nakledilmiştir. 18 kasım 1776'da, bugünki deniz harb okulu olan Mühendis-hâne Bahrî-i Hümâyûn açılmıştır. Bilhassa teknik deniz subayı yetiştirmek gayesini güdüyordu. Hendesehâne ise, 1784'te Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn şeklinde topçu ve istihkâm kara subayı yetiştiren büyük bir müessese hâline getirilmiştir. Bu okullar, Kasımpaşa'da Tersâne'de idi. Sonra Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn 1793'te Eyüb'de Bahâriyye Sarayı'na nakledildi. III. Selîm, Enderûn'daki seçme gençleri, mühendis subay çıkmaları için buraya gönderdi. 1796'da her iki mühendis-hâne yeniden teşkilâtlandırıldı. Hasköy'e taşındı. Fransızca, dersler arasında yer alıyordu. Artık sıralarda oturuluyordu. Mühendis-hâne'nin matbaası bile vardı.

II. Mahmud Devri

1808 ile 1826 arasında yeniçerilerin son irticâ devrinde bir çok müessese geriledi veya yok oldu. 14 mart 1827'de Tıbhâne-i Âmire kuruldu. Bütün derslerin Fransızca okutulduğu askerî doktor yetiştiren ve Türk kültür tarihinin en mühim bir kaç müessesesinden biri hâline gelen bir fakülte idi : Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şâhâne. 1834'te Maçka'da Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne, bugünki kara harb okulu —deniz harb okulundan çok daha sonra— açıldı. Sultan Mecîd devrinde —bütün Avrupa batı harb okullarında olduğu gibi— erkân-ı harbiyye (kurmay) sınıfları da ilâve edildi : Mekteb-i Erkân-ı Harbiyye-i Şâhâne (İmparatorluk Kurmay Okulu, yâni Harb Akademileri). 4 yılda doktor yetiştiren, ana dili gibi Fransızca öğretmesi, öğrencilerin çoğunun evvelce Arabca ve Farsca da öğrenmiş bulunmaları itibariyle Tıbbiyye, çok verimli nesiller yetiştirdi. İmtihanla talebe alınıyor, mezunları «tabîb muâvini» yâni stajyer doktor, staj yaptıktan sonra da hekim oluyorlardı. 9 ocak 1832'te operatör yetiştirmek üzere «cerrâh-hâne-i âmire» kuruldu. Tıbbiyye'nin matbaası, kütübhânesi, laboratuarları, Avrupalı profesörleri vardı. Az sonra tıb tahsili 6 yıla çıkarıldı. Eczâcılık Şûbesi de açıldı, bu şûbe 2 yıldan ibâretti.

1826'da Asâkir-i Mansûre için açılan Tâlîm-hâne, Mekteb-i Ulûm-ı Harbiyye (Savaş İlimleri Okulu)'nin menşeidir ve 1834'te bu isimle yeniden teşkilâtlandırılmıştır. 8 yıl tahsil görenler Mekteb-i Harbiyye'ye alınıyordu. İlk zamanlarda mezun olmak için yıl şartı yoktu. Programdaki derslerin imtihanlarını verebilenler, diploma alıp subay çıkıyorlardı. Bu imtihanları kaç yılda verebilecekleri, istidatlarına bırakılmıştı. İyi Batı dili ve tekniği öğrenebilmeleri için II. Mahmud, Harbiye mezunlarını Viyana, Paris, Londra gibi Avrupa şehirlerinde daha yüksek bir öğretime ve staja göndermiye de başladı. Bu arada Beşiktaş Sarayı'nda kurulan Muzıkay-ı Hümâyûn da, ilk Batı Musikisi konservatuarıdır.

İdâreci sınıfsa, eskisi gibi yetişiyordu. Bu hususta eski asırlarda usul neyse, XIX. asır ortalarına kadar da aynı sistem tâkıyb edildi. Şöyle : Her devlet idaresi bir devlet memuru yetiştirme okulu hâlindeydi. Mâliye dâiresinden mâliyeci, reîsülküttâblıktan hâriciyeci... yetişirdi. Belirli bir tahsil görmüş, belirli bilgiler edinmiş bir genç, bu dâirelerden birine «şâkird» adıyle girerdi. Ekseri bir tecrübeli memurun himaye ve kontrolüne verilir, fakat dairenin diğer yetişmiş memurları da onu yetiştirmek, mesleklerindeki her türlü bilgi ile techiz etmek için çalışırlardı. Şâkird, her sabah daireye ücretsiz olarak devâm eder, en küçük hizmetlerden başlar, çok

iyi Türkçe, istidadı nisbetinde Arabca, Farsca ve —II. Mahmud devrinden itibâren— Fransızca öğrenirdi. Şâkird ekseriya, yüksek veya orta derecede bir memurun oğlu idi. Böyle değil de fakir ailenin çocuğu ise kendisine küçük bir maaş bağlanmasına çalışılır, bu da mümkin olmazsa, daire ileri gelenleri tarafından maişeti sağlanırdı. Bir kaç yıl sonra şâkird, halîfe unvânını alır, maaşa geçerdi. Halîfelikten devlet memurluğuna yükselirdi.

Mülkiyye gibi okullar açılıncaya kadar durum bu idi. Hayrete şâyandır ki, Mustafa Reşid, Âlî, Fuad Paşalar gibi dâhîler bu sistemle, fevkalâde şekilde yetişmişler, sonradan muntazam okul ve üniversiteler, bu çapta devlet adamı ve diplomat yetiştirememiştir.

Sultan Mahmud, ölümünden az önce, muntazam devlet memuru yetiştirmek üzere 11 şubat 1839'da Mekteb-i Maârif-i Adliyye'yi açtı ki, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne yâni bugünki Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin çekirdeğidir (F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesi,* 14-6).

Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn ve Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn

Bugünki deniz ve kara harb okullarının başlangıcı oldukları ve yalnız millî savunmada değil, millî kültür sahasında da 2,5 asırdan beri on binlerce genç yetiştirdikleri için bu iki müessese ve onlara esâs olan 1734'te I. Mahmûd'un Üsküdar'da kurduğu Hendesehâne (mühendis mektebi), üzerinde bir kaç söz daha söylemiye değer müesseselerdir. Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn (İmparatorluk Deniz Mühendis Okulu), kesin şekilde bugünki deniz harb okuludur; nitekim deniz harb okulu her yıl bu müessesenin kurulduğu tarihi esâs alarak kutlamaktadır. Mühendis-hâne-i Berrî-i Hümâyûn içinse, bugünki kara harb okulunun aynıdır demek mümkin değildir. Zîra yalnız istihkâm, topçu ve haritacı subay yetiştiriyordu. Ordunun esası olan piyade ve süvari subayı yetiştiren müessese, Sultan Mahmûd'un 1834'te kurduğu Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye'dir.

1734'te I. Mahmûd'un açtığı Mühendis-hâne'yi III. Selim, 1796'da Mühendis-hâne-i Fünûn-ı Berriyye-i Hümâyûn hâline getirdi. Okula 4 yıl okumak üzere 40 subay nâmzedi alındı. Dersler arasında cebir (el-cebrü ve'l-mukaabele), trigonometri (ilm-i müsellesât = üçgenler bilgisi), mekanik (cerr-i eskaal), atıcılık (fenn-i remy), astronomi (hey'et), harb tarihi (târîh-ı harb), geometri (hendese), coğrafya ve her türlü istihkâmcılık dersleri vardı. Fransızca da öğretiliyordu. Fransızca ve Arabca mecbûrî, Farsca ihtiyârî idi. Fran-

sa'dan devrin son ilmî ve fennî kitapları getirtilmişti. Okuldan ordu için mühendis yetişecekti. Mezunlara, devleti çağın teknik seviyesine çıkarmak için baş veren padişah, def'aten yüzbaşı, pek iyi derece ile mezun olanlara ise binbaşı rütbesi veriyordu.

III. Selim, aynı programı, denizcilik bilgileri ekliyerek, Mühendis-hâne-i Bahrî için de tatbik ettirdi. 1808'de okula alınacak talebe sayısı 40'tan 100'e çıkarıldı. Mezunlar resmen «ordu mühendisi» pâyesi ve yüzbaşı rütbesi taşıyorlardı.

Mühendis-hâne-i Bahrî-i (veya : Bahriyye-i) Hümâyûn, 18 kasım 1776'da, I. Abdülhamîd devrinin başlarında açılan deniz harb okuludur. Bu sûretle Türkiye deniz harb okulu, 2 asrı tamamlamıştır. 1791'deki ölümüne kadar başhocası, müsbet ilimlerde büyük bir bilgin olan Gelenbevî İsmail Efendi idi. 1796'da III. Selim, bu deniz harbiyesini yeniden düzenledi. Kapdân-ı Deryâ Dâmâd Küçük Hüseyin Paşa, okula büyük itina gösterdi. Okulun seyr-i sefâin (gemi subaylığı) ve sefîne mimarlığı (gemi inşaat mühendisliği) olmak üzere iki bölümü vardı. İlk bölüme önce 35, ikincisine ise 12 talebe alındı. İlk kısmı bitirenler harb gemilerine stajyer jurnal subayı, ikinci kısmı bitirenler de Tersâne-i Hümâyûn'a stajyer mîmâr olarak veriliyorlardı. 1808'de Mühendis-hâne-i Bahrî-i Hümâyûn, Hasköy'den Kasımpaşa'ya, 1827'de de oradan Heybeli Ada'ya taşındı. 1838'de tekrar Kasımpaşa'ya —şimdi Deniz Hastahânesi olan binaya— taşındı. Kapasitesi 400 öğrenciye yükseltildi. Bilhassa kapdan çocukları tercîhan alınıyordu. Tahsil 4 yıldı. Okulun matbaa ve kütübhânesi vardı. Yüksek matematik ve her türlü meslek bilgisi dışında mecbûrî Fransızca, Arabca ve Farsca vardı (1842'de mecbûrî İngilizce, ihtiyârî Fransızca konuldu). II. Mahmûd'un son yıllarında Türkçe'nin en büyük bilginlerinden olan ünlü İngiliz müsteşrikı James W. Redhouse, okulda İngilizce okutuyordu *(Kapdan Paşa,* 67-8).

Daha III. Selîm'in (1789 - 1807) son yıllarında çok iyi Fransızca öğrenmiş topçu ve istihkâm, çok iyi Fransızca ve bâzıları İngilizce öğrenmiş bahriye subay ve mühendisleri yetişmişti. Padişah, Mühendis-hâne için çok değerli Fransız öğretmen subaylar getirmişti. Fransa'dan getirilen kitaplar arasında d'Alembert'in *Grande Encyclopédie*'si dikkati çekiyordu (Saint-Denys, *Révolutions de Constantinople,* Paris, 1819, I, 76).

II. Mahmud devrinde Harbiyye kurulunca, Türk subayları Almanca da öğrenmiye başladılar. Zîrâ Harbiyye'ye 5 Prusyalı subay öğretmen gelmişti. Harbiyye mezunlarından bâzıları da Viyana'da askerî öğretime gönderildi *(Târîh-ı Enderûn,* I, 126-7). Sonra çeşitli Avrupa şehirlerine kara ve deniz subayları gönderildi. Sultan

Mahmud, Vak'a-i Hayriyye'den hemen bir yıl sonra, 1827'de Paris'e 4 sivil talebe de gönderdi ve artık devamlı şekilde göndermekte devâm etti. Yeniçeri belâsından kurtulur kurtulmaz padişah, dakika öldürmeden radikal reformlara başlamıştı. Zîrâ 1809'dan 1826'ya kadar süren uzun irticâ devresinde, yapacağı her şeyi zâten kafasında olgunlaştırmıştı. Ve zâten kaybedilecek tek dakika mevcûd olmadığını çok iyi biliyordu.

Padişah, Mekteb-i Ulûm-ı Harbiyye'yi, Fransız harb okulu, Saint Cyr örneği üzerine açtı. Tedrisatta Fransızca dersler ağır basıyordu. Ondan 3 yıl önce (1831) Saray'da açtırdığı konservatuar ise (Muzıkay-ı Hümâyûn), İtalyan üslûbunu her zaman için hâkim kıldı. Belki padişah, gerçek musikinin Almanya ve sonra Fransa'da olduğunu bilmiyordu. Belki de Donizetti Paşa'yı bulabildiği için böyle yaptı. O sıralarda İtalyan musikisinin dünyaca ününün tesirinde kaldığı da düşünülebilir. Kendisi Batı musikisi dinliyordu. Fakat senfonik musikiden zevk alabileceğini düşünmüyorum, herhalde daha çok İtalyan operası dinlemişti; zîrâ Istanbul'da bunlar vardı (II. Mahmud, Türk Musikisi'nde üstad bir bestekârdı).

Büyük inkılâpçı, sivil devlet adamı yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye ile Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'yi de açtıktan sonra, Rus belâsının verdiği sıkıntıyla tutulduğu amansız hastalıktan yakasını kurtaramadı, 54 yaşında öldü. 16 yaşındaki oğlu, eserini —aynı radikallikte olmamakla berâber— devâm ettirecek çapta zekâ sahibiydi ve çok kudretli bir baba müşâviri de yanıbaşında idi : 39 yaşındaki Mustafa Reşid Paşa.

Mekteb-i Tıbbiyye

Mekteb-i Tıbbiyye de bir askerî okuldu ve gayesi orduya hekim yetiştirmekti. Tedrisâtın tamamen Fransızca olması ile dikkati çekiyordu. Bu bakımdan ve modern tıbbın askerî kanattan hızla sivil kanada geçmesini sağladığı için, Türk kültür tarihinin en mühim müesseselerinden biri oldu.

Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Askeriyye-i Şâhâne, gerçek bir tıb fakültesi idi. Laboratuarları, klinikleri, teşrih-hâneleri, matbaası vardı. 1847'de son sınıf öğrencilerinin bir kısmı Viyana Tıb Fakültesi'ne gönderilip orada imtihan verdirildi. Hepsi imtihan vererek Viyana'da doktor unvânını aldılar. Bu sûretle Avrupa tıb fakülteleri ile eşitliği kabûl edilmiş oldu.

Tıbbiyye'nin 4 yıllık îdâdî (lise) kısmı vardı. Mekteb-i Îdâdî-i Tıbbî'yi tamamlıyanlar, Tıbbiyye-i Şâhâne'ye geçip doktor olacaksa 5, operatör veya eczacı olacaklarsa 3 yıl yüksek tahsil görüyor-

lardı. Bir ara 4 yıllık bir mekteb-i rüşdiyye-i tıbbiyye de kurulduysa da, tıb lisesine öğrenci hazırlıyan bu ortaokula sonradan lüzum görülmedi.

II. Mahmud, Tıbbiyye'ye bağlı bir de askerî baytar (veteriner) okulu açtırdı. Bu okul sonradan Harbiyye'ye bağlandı.

II. Mahmûd'un Tıbbiyye'yi açarken, öğrencilere söylediği nutuk çok mühimdir; şöyle diyordu :

«Burada Fransızca olarak fenn-i tıbbı tahsîl edeceksiniz. Sizlere Fransızca okutmaktan benim murâdım Fransız lisânı tahsîl ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbı öğrenip refte refte kendi lisânımıza almaktır. Hocalarınızdan ilm-i tabâbeti tahsîle çalışın ve tedrîcen Türkçe'ye alıp lisânımız üzre tedâvülüne sâ'y eyleyin».

Terceme Odası

23 Nisan 1821'de Bâb-ı Âlî'de Terceme Odası'nın kurulması, Tıbbiyye'deki Fransızca öğrenimini sivil sektöre de yaydı. Burada Fransız dili öğretiliyordu. Bazı memurlar mecburen, bazıları isterlerse devâma başladılar. Bir Tanzimat diplomat ve devlet adamları nesli, II. Mahmûd'un kurduğu bu dil okulunda, ana dilleri gibi Fransızca öğrenmişlerdir. Reşid, Âlî, Fuad, Safvet, Sârım Paşalar gibi sadârete kadar yükselmiş ve diplomasi sahasındaki büyük başarılarıyle tanınmış olanlar, bunlar arasındadır. Âlî Paşa, 1836'da 21 yaşında büyükelçilik kâtibi olarak Viyana'ya gönderilmiş ve orada Fransızca'sını tamamen mükemmel hâle getirmiştir. Müstakbel sadrâzam ve büyük edîb Ahmed Vefik Paşa da 1834'te 11 yaşında Paris'e gelip 1837'ye kadar 3 yıl Saint Louis Lisesi'nde okumuştur. Babası Yahyâ Efendi de, onun babası Rûhüddin Mehmed Efendi de, Dîvân-ı Hümâyûn (Fransızca) tercemânı idiler.

Tercüme Odası'ndan sonra Lisân Mektebi kuruldu. Burada Fransızca'dan başka İngilizce, Almanca, İtalyanca, Yunanca, Arabca, Farsca gibi diller de okutuluyordu. Memurlara mahsustu. İstiyen memur istediği dili öğrenip diploma alıyor, bu diploma kendisine terfî ve tefeyyüz imkânları sağlıyordu. İmparatorluğun sonuna kadar devâm eden Lisân Mektebi, çok değerli memurlara gerçekten mükemmel dil öğretmiştir (bilhassa Fransızca).

Tanzîmât Eğitim ve Öğretimi

Tanzimat'a (1839), II. Mahmûd'un ölümüne ve I. Abdülmecîd'in cülûsuna kadar geçen ve bir asrı aşan bir zaman içindeki dönemde, Batı'dan ilhâm alınarak açılan başlıca modern öğretim müesseseleri, yukarıda anıldı.

Tanzimat'tan sonra, Batı tarzında eğitim ve öğretim, başlıca eğitim ve öğretim hâline geldi. An'anevî şekiller, medreseler, cami dersleri, tamamen ikinci ve yan plana düştü. Hele II. Abdülhamîd devrinde (1876 - 1909) imparatorluk tamamen Batı tarzı ve her kademede sivil ve askerî öğretim ve eğitim müesseseleri ile donatıldı. Bu okullardan, imparatorluğun coğrafya yapısını incelerken bir ölçüde bahsedebileceğim. Burada Tanzimat, İstibdâd ve Meşrutiyet eğitimlerinden ve okullarından bahsederek mevzuumu çok taşırmak niyetinde değilim. Bu, bir maarif tarihinin mevzuudur. 1839'dan sonraki eğitim hayatı hakkında bâzı notlar vererek, bu bahsi sona erdirmek istiyorum.

Psikolojik ve Tek Yönlü Olarak Japonya ve Türkiye'de Yenileşme

Batılılaşma'nın Türkiye'de bütün diğer Asya devletlerinden ne kadar önce olduğu, yukarıdaki tablodan bir defa daha açıkça görülmektedir. Bugün (1975) gerçekten Batılılaşan tek Asya kavmi ise Japonlar'dır. Zîrâ ilk başlıyan Türkiye, henüz çağdaş Batı düzeyine erişebilmiş değildir. Bu neden böyle olmuştur?

Japonya'nın tek ırktan, tek dil konuşan, denizlerle çevrili, düşmanlara kapalı, çok büyük geçmişi olmıyan bir devlet olması gibi sebepler, Türkiye imparatorluğunda ise bu şartların hiç biri mevcûd olmadıktan başka tam terslerinin bulunması, gerçek sebeplerdir.

Yukarıda anılan okullar ve müesseseler açılırken, o tarihlerden yarım asır sonra bile Japonya, Orta Çağ'ın karanlıkları içinde bir feodal devletti. 1868'de Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya açılmıya başladı. Bu tarih, Vak'a-i Hayriyye'den 42 ve Tanzimat'tan 29 yıl sonradır. Türkiye bu tarihte Batı'lılaşma yolunda çok büyük mesafe almıştı. Japonya henüz sıfır noktasında idi. Fakat sonradan, 1880'lerde durum değişmiye, tamamen değişmiye başladı. Bugün Japonya, Amerika ve Rusya'dan sonra dünyanın 3. devletidir. Türkiye'yi de, Almanya'yı da, Fransa'yı da, İngiltere'yi de, emsâlini de geçmiştir.

Japonya, topraküstü ve toprakaltı bakımından —bugün bile— zengin bir ülke değildir. Gerçek zenginliğin sanayi olduğunu, XIX. asrın son çeyreğinin hemen başında kavrıyabilmiştir. Zengin ve stratejik Türk imparatorluğu ülkeleri bütün emperyalist devletlerin hırsını çekerken, bu uzak, fakir ülke, o devletlerin çok az ilgisini ve netice itibârıyle iştihasını çekiyordu. Kalkınmak, sanayileşmek için serbestti, rahatsız edilmiyordu. Batı'nın ne olduğuna da

fevkalâde isabetle teşhis koymuştu : Batı'nın bütün üstünlüğü teknik bilgisinde ve bu bilgiyi rasyonel ve pratik sahaya yâni sanayie dönüştürmesinde idi. Japonya da onu yaptı. Batı'nın başka hiç bir şeyine heves etmedi. Bu hususta Osman Turan şöyle düşünüyor (*Türk Cihan Hâkimiyeti,* II, 278-9) :

«Böylece Avrupa medeniyeti, Türkiye'de ve Japonya'da, biribirine zıd neticeler doğurmuştur. Gerçekten Türkler, sathî taklidlere göre kendi kültürlerini, yüksek mefkûrelerini ve hayat nizamlarını sarsmıya çalışırken, Japonlar, sadece iktisadî ve ilmî iktibaslara yönelmiş, kendi hayat ve an'anelerine asla dokunmamışlardı. Bu sâyede onlar millî gurur ve nefse itimadlarını yükseltirken, dünya nizam dâvâsına ve cihan hâkimiyeti mefkûresine inanan Türk milleti, tersine bir gidişle, aşağılık duygularına ve mânevî buhranlara düşürülüyordu. Halbuki Japonlar, millî hususiyetlerini muhâfaza ederken, Türkler gibi Avrupa karşısında asırların yarattığı üstünlük duygularına, rekabet ve husûmet mücadelelerine ve bunlarla alâkalı psikolojik engellere sahip bulunmuyorlardı. Sadece tabiî terakki yoluna ve sosyal kanunlara göre hareket ediyor, Türk inkılâpçıları gibi esası bırakıp teferrüâta yönelmiyor, toplumu kendi temellerinden çıkarıp boş yere zorluklar yaratmıyorlardı».

Adam Yetiştirme Geleneği

Bu dönemde Türk aydını, eski Türk aydınına nisbetle daha yüklü bir öğrenim görmiye mecburdu. Çünki kendisinden hem Doğu, hem Batı kültürü isteniyordu. Arabca ve Farsca'nın yanında mutlaka Fransızca bilmesi, çok iyi bilmesi de îcâb ediyordu. Şüphesiz bu iki yönlü Tanzimat aydını tipi, eski asırların Türk aydını derecesinde Doğu kültürüne, Arab ve Fars dil ve edebiyatının inceliklerine, İslâmî ilimlerin derinliklerine inebilmiş değildir. İnebilmiş olanları vardır, fakat artık nâdirdir. Fakat bir Doğu kültürleri olduğu muhakkaktır ve bu kültürün daha inceliklerine inmek de, XIX. asır Türkü için hiç de lüzumlu değildi.

İşte Tanzimat aydını, böyle iki cepheli bir adamdır ve bu, cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devâm etmiş, sonra Doğu kültürü ile, Atatürk'ün ölümünden sonra da millî Türk kültürü ile ilgi kesilmiş veya toplumu sağlıklı şekilde ayakta tutabilecek dozun çok altına düşmüştür.

Tanzimat'ta da eski asırların adam yetiştirme geleneği, bu geleneğin esâsı olan üstad-şâkird münasebetleri devâm ediyordu. Bir kaç sadrâzam yetiştiren adamlar hâlâ vardı : Husrev Paşa, Büyük

Reşid Paşa gibi. Edebî sahada, diğer sahalarda bu böyleydi. O zamanki Türk toplumu, daha az kıskanç bir toplumdu.

Nâmık Kemal, henüz genç bir şâir olan Abdülhak Hâmid'i, himaye etmesi dileğiyle hâriciye nâzırı Âbidin Paşa'ya, şu cümleyle başlıyan 3.VII.1880 tarihli mektubu ile takdîm eder : «Bir devlete edilecek hizmetlerin en büyüklerinden biri de, hizmet edecek adam yetiştirmektir» (F. A. Tansel, *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, III, 23).

Bu güzel gelenek maalesef cumhuriyet devrinde yıkılmıştır. Cumhuriyet devrinde adam yetişmemesi için iktidar sahipleri tedbirler almakta, yetişenleri törpülemek, mümkünse ortadan silmek için her şeye baş vurabilmektedir (burada «iktidar sahipleri» tâbirini yalnız siyasî mânâda kullanmıyorum, her mânâsıyle kullanıyorum). Cumhuriyet devrinde bu tipte bir kaç adam tanıdı isem de, gerçekte bunların çoğu, Osmanlı devri terbiyesiyle yetişmiş, bir devrin arta kalanları idi. Cumhuriyet devrinde bilhassa, adam yeme vasfıyle tanınmış şöhretler vardır.

İktidarı olduğu halde iktidarı olan veya olabilecek kabiliyette bulunandan himayesini esirgemek hassası, milliyetçilik ve vatanseverliğe aykırıdır. Bir toplumda milliyetçi ve vatansever olmadığını açıkça söylemiye cesaret edebilecek kimse çıkmaz. Herkes milliyetçilik ve vatanseverlik iddiasına sıkı sıkıya yapışır. Fakat milliyetçiliğin ve vatanseverliğin asgarî şartları vardır. Devlet ve millet sevgisi çok yücedir. Bu sevginin eksildiği toplumlar, kendi başlarına yaşıyabilmek hakkını kaybedebilirler.

II. Abdülhamîd, Nâmık Kemâl'e 1876 sonunda bir gün şöyle hitâb etmiştir : «Sen devletini, milletini seversin, ben de seni onun için severim» (*Aynı Eser*, III, 99).

2.300 yıllık bütün Türk tarihinde her hususta en değerlileri bulup yükselten ve yerlerine oturtan, bu hususta en büyük başarıyı gösteren Kaanûnî Sultan Süleyman'dır. Dehâ çapı daha geniş olan Fâtih Sultan Mehmed'de bile bu équipe formidable fikri, Kaanûnî derecesinde gelişmemiştir. Gene bütün Türk tarihinde fevkalâde bir ekip yetiştiren son adam da Büyük Reşid Paşa'dır.

Tanzîmât Eğitiminin Gelişmesine Örnekler

Tanzimat devri kaliteli ve yaygın bir eğitim devridir. Şüphesiz herkes okuyamıyordu ve okumasına lüzum da görülmüyordu. Fakat okuyan iyi okuyordu. Aydın çevrede kültür seviyesi yüksekti.

Batı tarzında okul açma hummâsı, bilhassa II. Abdülhamîd devrinde büyük oldu. Buna paralel olarak, medreseler birer ikişer kapanmaya, cami dersleri rağbet görmemeye başladı.

1880'de meşhur şâir Vezir Zıyâ Paşa, son görevi olan Adana valisi iken, Gülek nahiyesinde bir rüşdiyye (ortaokul) açtırmıştı. Daha kazâ (ilçe) merkezlerinde rüşdiyyeler tamamlanmamış iken bir nahiyede rüşdiyye, gerçekten gayret mahsulü idi. Gene Zıyâ Paşa, Adana vilâyet merkez memurlarından dil bilmiyenlerin hepsini, açtırdığı Fransızca kurslarına devâma mecbûr etmişti (Tâhâ Toros, *Zıyâ Paşa'nın Adana Valiliği,* 31-2).

Nâmık Kemal, Midilli'ye mutasarrıf olmadan, 1880'den önce, ahalinin daha çok Rûm olmasına rağmen adada 2 rüşdiyye (ortaokul) vardı. Kemal, 4 yıl içinde adada 15 kız ve erkek okulu daha açtı (Tansel, III, s. XX).

II. Abdülhamîd devrindeki bu eğitim hummâsı, alt tabakalara de te'sîr etmiştir. Ebuzzıyâ Tevfik Bey'e göre 1868 ilâ 1909 arasında imparatorluktaki Türkler arasında okuma yazma bilenlerin sayısı, on mislinden fazla artmıştı *(Yeni Osmanlılar,* Ziyad Ebüzziya neşri, I, 193).

Sultan Hamîd devrinde Türk matbaacılığının Batı baskı san'atına erişip bazan geçmesini de ehemmiyetle ilâve edebiliriz. Bu hususta Ebüzzıyâ Tevfik'in hizmeti büyük olmuş ve her yıl Leipzig'de açılan matbaacılık sergisinde daima altın madalya ile mükâfatlandırılmıştır *(Aynı Eser,* I, 5).

Sultan Hamîd devrinde Istanbul dışındaki şehirlerde fakülteler, askerî ve sivil yüksek okullar, hattâ harb okulları (mekteb-i harbiyye) açılmıştır. Edirne'de de subay yetiştiren bir harb okulu vardı ki, İsmet İnönü burada okumuştur (Oral Onur, *Edirne Kitâbeleri,* 215).

Sultân Azîz devri sonunda (1876) Trabzon şehrinde 21 Türk ilkokulu (mekteb-i sıbyân), orta dereceli 6 medrese, bir rüşdiyye (ortaokul), Rum, Ermeni, Fransız, Katolik ve Protestanlar'a ait birkaç ilk ve orta dereceli okul bulunuyordu (Şâkir Şevket, *Trabzon Tarihi,* 66). Sultan Hamîd devrinde ise (1876 - 1909), okulların sayısı pek çok arttı. Bütün şehir ve kasabalar için böyle oldu.

Kızlar için resmen orta öğretim veren ilk okul, 1858'de açılan inâs (kız) rüşdiyyeleridir. Ortaokullardır. Kızlara lise derecesinde öğretim veren ilk okul ise dârü'l-muallimât'dır ki, dârü'l-muallimîn (erkek öğretmen okulu), daha 1847'de açılmıştı.

Çok ilgiye değer bir okul da, II. Mahmûd'un 1834'te Paris'te açtığı Türk Lisesi'dir. Burada Türk gençleri, Türk öğretmenlerinin nezâretinde, Fransız öğretmenlerinden, millî kültürlerini muhâfaza ederek tahsil görmüş ve dil öğrenmişlerdir. 1834'te Mekteb-i Harbiyye'yi açan II. Mahmud, yalnız Paris'e değil, Viyana ve Londra'ya

da gençler göndermiş, bu sûretle Fransızca'dan sonra Almanca ve İngilizce bilenler de yetişmiye başlamıştır.

Modern ilkokullar, «nümûne mektebi» ve «mekteb-i ibtidâî» adıyle 1872'de açılmıştır. Ondan önce, sayıları bol olan, hemen her mahalle, hattâ köyde bulunan eski mahalle mektebleri ilk öğretim ihtiyacını karşılamış, mahalle mektebi sistemi, modern ilkokulun yanında, Cumhuriyet'e kadar devâm etmiştir. Köye ilk öğretim üzerinde de bir şeyler götürülebilmiştir. Buna «cerr» denmektedir. «Cerr'e çıkmak», «softa» denilen yüksek medrese öğrencilerinin köylüye ders ve vaaz vermek üzere, medreselerin 3 aylık tatilinde Anadolu ve Rumeli köylerine dağılmalarıdır ve Cumhuriyet'e kadar devâm etmiş bir müessesedir.

Azınlık Okulları

Türk eğitimi ile paralel olarak, Hıristiyan azınlıkların okulları da çok arttı. Rum, Ermeni, Bulgar, hattâ Sırp, Yahudi ilkokulları, sonra ortaokulları, hattâ liseleri ortaya çıkmaya başladı. Bunlar maârif nezâretinin kontrolünde, kendi dilleriyle öğretim yapıyorlardı. XVIII. asırda Bulgarca öğretim veren hiç Bulgar ilkokulu yokken, Bulgar ilkokullarının sayısı 1876'ya doğru bini bulmuş, fakat daha orta öğretim seviyesine erişememişti.

Hıristiyan azınlıklar çocuklarını —askerî okullar dışında— her türlü ve her derecede Türk okuluna da gönderebiliyorlardı. Azınlıklar bilhassa —tedrisatın Fransızca olması bakımından— Galatasarayı Sultânîsi ile Mekteb-i Tıbbiyye'ye çok rağbet ediyorlardı. Zîrâ Istanbul tıbbiyye diploması, alan şahsa, Avrupa'nın her yerinde doktorluk yapma hakkı veriyordu.

Müslüman azınlıklara (Arab, Arnavut, Kürd vs.) gelince, bunlar da Türk okullarına devâm ediyorlardı. Arnavutlar'ın, Kürdler'in, Çerkesler'in ve benzerlerinin, kendi dillerinde öğretim veren ilkokulları bile yoktu ve imparatorluğun sonuna kadar olmamıştır. Onun için bu kavimlerde Türk'leşme kuvvetli idi. Arablar'a gelince, onların ülkelerinde Arabca öğretim veren her derecede (yüksek derece dahil) medreseleri vardı. Arablar dışında Müslüman azınlıkların belirli bir millî kültür ve edebiyatları olmaması ve tarihlerinin hiç bir devrinde kendi dilleriyle eğitim görmemeleri, bu tabloyu doğurmuştur. Tabiî Arablar arasında da Türk okullarında okuyanlar çoktu. Arnavutlar, ikinci derecede Çerkesler, Türk askerî okullarına girip subay çıkmıya çok meraklı idiler. Arablar içinde de Türk askerî okullarına girmek istiyenlere tesadüf ediliyordu.

Yabancı Okullar

Nihayet yabancı okullar vardı. Bilhassa Fransa'dan kovulan bâzı tarîkatler, imparatorlukta Katolik yahut sadece Hıristiyan nüfusun bulunduğu yerlerde, Türk hükûmetinin izniyle, her derecede okullar ve bazan kız okulları açıyorlardı. Dil öğrenmek için Türkler de bu okullara gidiyorlardı. Böyle Türkiye'deki yabancı kolejlerde okumuş Osmanlı devrinde şöhret olmuş pek çok sima vardır: Hâlide Edîb Adıvar, İsmâil Hâmî Dânişmend, Hâlid Zıyâ Uşaklıgil, Adnan Menderes... son devre ait rastgele bir kaç isimdir.

Yabancı okulların birinci gayesi Katolik veya Protestan mezheplerini yaymak, ikinci gayesi de kendi milletlerinin kültür propagandasını yapmaktı. Bununla berâber sağlam dil öğretmek bakımından Türk gençlerine de faydalı oluyorlardı; bugün de öyledir.

Bunların en meşhurları, Amerikalı Protestan misyonunun Istanbul'da Bebek ve Arnavutköyü'nde açtığı erkek ve kız kolejleri idi. Şimdi Boğaziçi Üniversitesi'ne kadar dönüşmüştür.

Orta, hattâ yüksek dereceli yabancı (ekserisi misyoner) okulları, her yerde vardı : Trabzon'da, Harput'ta, Tarsus'ta, İzmir'de... Bâzı şehirlerde, meselâ Istanbul ve Beyrut'ta pek çoktu.

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne

I. Abdülmecîd devrinde «Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye» adıyle anılan, devlete yönetici yetiştiren okul, bugünki Siyasal Bilgiler Fakültesi, ilk me'zunlarını 1860 yılında vermiştir. II. Abdülhamîd (1876 - 1909), tahta geçer geçmez okulu gerçek bir siyasal bilgiler fakültesi hâlinde ve Paris'teki Sciences Politiques seviyesinde düzenlemiştir. Bu yeni «Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne» de 1879'da ilk me'zunlarını vermiştir. 3 yıllık bir îdâdî (lise) kısmı da olmakla berâber, dîğer îdâdî ve bu arada Galatasarayı me'zunlarını da âlî (yüksek) kısmına kabûl ediyordu. Harbiyye ve Erkân-ı Harbiyye ile Tıbbiyye derecesinde değilse de, daha yeni olan Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne ile Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne de, imparatorluğun son devirlerinde elit bir zümre yetiştirmiştir. Askerî yüksek okulların Hıristiyan tebeaya hemen hemen kapalı olmasına rağmen (bu kapalılık resmî değil, gayrı resmî idi), Tıbbiyye-i Mülkiyye, Mülkiyye, Hukuk, Galatasarayı gibi okullar, Hıristiyanlar'a da açıktı ve Batı Avrupa seviyesinde oldukları için çok rağbet edilmiştir.

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, 5'i II. Abdülhamîd, 2'si V. Mehmed Reşad (1909 - 1918) zamânında olmak üzere 7 me'zûnunun «vezir» pâyesi aldığını görmüştür; bunlardan biri sadrâzam'dır. II.

Abdülhamîd devrinde Mülkiye me'zunlarının hiç biri kabineye girememiştir. Fakat II. Meşrûtiyet devrinde (1908 - 1922) pek çok Mülkiye me'zûnu nâzır oldukları gibi, 1920'den başlıyarak Ankara hükûmetinde de haylisi vekil (bakan) olmuşlardır. II. Abdülhamîd devrinde, vezirlik'ten sonra gelen mülkî rütbe olan —orgeneral'e eşit— «bâlâ» rütbesine erişen, Osmanlı ve Ankara meclislerinde milletvekili ve senatör olan Mülkiye me'zunları ise haylidir. Vezir pâyesine ulaşan 7 Mülkiye me'zûnu şu zâtlardır :

1 — Sarıca-zâde Mehmed Râgıb Paşa (Ağrıboz, 1857 - Istanbul, 1920 = 63) (1879 me'zûnu) (vezir : 18.XI.1902),

2 — Dâmâd Ali Gaalib Paşa (soyadı : Özen) (Istanbul, 1871 - Istanbul, 26.VI.1950 = 79) (1891 me'zûnu) (vezir : 22.IV.1904),

3 — Dâmâd Mehmed Şerif Paşa (Ahmed Şükrü Paşa'nın oğlu) (soyadı : Çavdaroğlu) (Istanbul, 11.XII.1873 - Istanbul, 3.IX. 1958 = 84, 8, 23) (1894 me'zûnu) (vezir : 28.IV.1904),

4 — Dâmâd Ârif Hikmet Paşa (Sadrâzam Germiyanoğlu Abdurrahman Nûreddin Paşa'nın oğlu) (Prizrin, 16.XII.1872 - Beyrut, 23.IV.1942 = 69, 4, 8) (1891 me'zûnu) (adliye nâzırı) (vezir : 6.VI.1905),

5 — Mehmed Rif'at Paşa (Istanbul, 1.III.1861 - Istanbul, 25.XI.1925 = 64, 8, 25) (1882 me'zûnu) (hâriciye nâzırı) (vezir : 1908 başı),

6 — Sadrâzam İbrâhim Hakkı Paşa (Istanbul, 18.IV.1863 - Berlin, 28.VII.1918 = 56, 3, 10) (1882 me'zûnu) (vezir ve sadrâzam: 28.XII.1909),

7 — Mehmed Şemseddin Paşa (Kuzey Kafkasya, 1854 - Istanbul, 1921 = 67) (1880 me'zûnu) (vezir : 20.X.1912).

Mülkiye, Türk imparatorluğundan ayrılan devletlere pek çok devlet adamı, pek çok nâzır yetiştirmiştir. Cumhur başkanlığına ve başbakanlığa kadar yükselmiş olanlar da vardır :

Cumhur başkanlığına yükselen biri Mehmed Hâşim Atasî («Atağası»nın Arabca'da aldığı şekil) Bey (Hums, 1874 - Beyrut, 6.II.1960 = 86), 1918'de Burdur mutasarrıfı (vâlîsi) idi. Müteaddid defa Suriye başbakanı ve meclis reîsi, cem'an 5 yıl, 3 ay da cumhur başkanı olmuştur (XI.1936 - VII.1939 + 14.XII.1949 - 2.XII.1950 + 28.II.1954 - IX.1955). Babası Hâlid Efendi, II. Meşrûtiyet parlamentosunda Hums meb'ûsu idi. Türk asıllı, Hums'a (Suriye) yerleşmiş bir âileden inmektedir. *Büyük Türkiye Tarihi* müellifinin 6 teyzesinin 3.'sü olan Azım-zâde Emîne Hanım (doğ. Beyrut 1927), Hâşim Bey'in gelinidir. Mülkiye 1893 me'zûnu olan Hâşim Bey'in 4 oğlu ve 3 kızı vardır.

Bir Mülkiye me'zûnu da Arnavutluk'ta başbakan olmuştur. 1897 me'zûnu Mehmed Mehdî Fraşerî Bey (Fraşer, 1872 - Roma, 1963 = 91), Osmanlı kazâ kaymakamlarından Osman Paşa-zâde Râgıb Bey'in oğludur. Türkiye'nin Kudüs mutasarrıfı (vâlîsi) iken, 1913'te Arnavutluk'un imparatorluktan ayrılması üzerine, bu ülkeye geçti ve Osmanlı tab'alığından çıktı. Büyük bilgin Şemseddin Sâmî Bey'le aynı âiledendir. 1935 mayısından 1943 ekimine kadar Arnavutluk'ta başbakan ve 1943 ekiminden 1944 ekimine kadar kral nâibi oldu. 1909'da basılmış Türkçe bir hukuk kitâbının müellifidir.

Bu gibi imparatorluk bakıyyeleri üzerinde Türk kültürünün hayat boyu silinemez izleri, günümüze kadar devâm etmiştir. 1970'te Başbakan Süleyman Demirel'in yanında Bulgaristan'a resmî ziyârette bulunmuştum. Milletvekîli idim. Bir toplantıda 80 yaşın üzerinde muhterem görünüşlü bir zât ile karşılaştım. Bulgaristan'da herkes Türkçe'yi az veyâ çok anlar veyâ konuşur. Fakat bu zât, ağır ve tereddüdlü, ama çok ağır bir Osmanlı Türkçesi ile konuşuyor, bugün unuttuğumuz eski kelimelerimizi âhenkle, memdûd (uzun) heceleri zerâfetle ve doğru şekilde çekerek telaffuz ediyordu. Şaşırdığımı îtirâf ederim. İmparatorluk Türkiyesi'nde, Bulgaristan, imparatorluğun bir parçası iken, yâni 1908'den önce, önce Galatasarayı'nı, sonra bir yüksek Türk mektebini bitirdiğini söyledi. Büsbütün ilgilendim ve onun Istanbul'daki tahsil yıllarından bahsetmiye başladık. Şu cümlesini unutamam : «1908'de Istanbul'da idim; ertesi yıl II. Abdülhamîd tahttan indirildi; ve onunla berâber Türk imparatorluğu da, Balkanlar'daki sulh da, Avrupa devletleri dengesi de sona erdi».

Dîğer bir Suriye cumhur başkanı (I.1937 - IX.1939 + 7.VIII. 1949 - 7.XI.1950 = cem'an 3 yıl, 11 ay), 1897 Mülkiye me'zûnu Mehmed Atâullah Eyyûbî Bey'dir (Şam, 1876 - Şam, 29.I.1951 = 75). Başbakan (IX.1936 - I.1937) ve meclis reîsi (7.XI.1950 - 29.I. 1951) de oldu. 1909 - 13 arasında Türk parlamentosunda Kerkük milletvekîli idi. İmparatorluk Türkiyesi'nde son görevi (1918), İçel (Mersin) mutasarrıflığıdır (vâlîliği).

Dîğer bir Arnavutluk başbakanı, Mülkiye 1899 me'zûnu Süleyman Fehmi Bey'dir (Delvine, 1872 - Tirana, IX.1935 = 63). Başbakan iken öldürülmüştür. İmparatorluk Türkiyesi'nde son görevi (1916 - 18) Dâhılıyye Nezâreti Umûr-ı Mahaliyye-i Vilâyât yâni mahallî idâreler genel müdürlüğüdür. Fakat 1905'ten 1919'a kadar Galatasaray'ın Türk edebîyâtı muallimi olarak ün yapmıştır. Türk liselerinde İkinci Meşrûiyet devrinde yıllarca onun edebîyat ders kitabı okunmuştur.

1932'de Lübnan başbakanı olan Reşid Talî Bey (Cebel-i Lübnân, 1876 - Beyrut, 1942 = 66), Mülkiye 1900 me'zûnudur. 1912'de Türk parlamentosuna Havrân milletvekîli olmuştur. İmparatorlukta son görevi Lâzıkıyye mutasarrıflığı (vâlîliği) (1917-18)'dır.

Bütün bu zevâtın biyografi ve sicilleri, Ali Çankaya'nın —bâzı ciltleri bin sahifeyi geçen— 8 ciltlik muazzam *Mülkiye Târîhi*'nde verilmiştir. Bu eser okunursa, Mülkiye'nin, bugünki Siyasal Bilgiler'in me'zunlarının yalnız bugünki Türkiye'yi değil, 1918'e kadar, bugün Suûdî Arabistan, Yemen, Irak, Suriye, İsrâil, Lübnan, Ürdün, Küveyt, Güney Yemen, Arab Emîrlikleri, Katar, Bahreyn, Libya, Mısır, Sûdan, Bulgaristan, Arnavutluk, Kıbrıs, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan olan devletlerin, o çağdaki Türk topraklarının da yöneticisi oldukları ortaya çıkar.

Modern Türk okulları içinde, Mülkiye'den daha eski ve daha geniş teşkilâtlı olan Harbiye, Erkân-ı Harbiye, Tıbbiye-i Askeriyye, Tıbbıye-i Mülkiyye, Hukuk, Dârülfünûn, Mühendishâne-i Berrî, Mühendishâne-i Bahrî, Zirâat gibi yüksek öğretim müesseselerinin de, Türk imparatorluğundan ayrılmış —yukarıda saydığım— devletlere, hiç olmazsa bu devletlerin ilk kuşakları için, yeterli yönetici ve aydın tabakayı vermiş oldukları bir vâkıadır. Selânik, Bağdad, Şam, Beyrut, Konya, Edirne, Manastır, Medîne ve başka şehirlerde de yüksek modern okullar vardı. An'anevî dînî esaslı yüksek eğitim müesseseleri ise, daha da yaygındı.

İkinci Meşrûtiyet'te son olarak Medîne Dârülfünûnu açıldı. Hicaz vilâyetindeki bu üniversite nüvesinde öğretim Türkçe idi ve rektörlüğe Kazanlı ünlü türkçü Abdülazîz Çavuş getirilmişti.

Ama, târihçiye zengin malzeme vermesi ve Türk kültür târîhini aydınlatması bakımlarından çok mühim olan Harbiye, Tıbbiye, hattâ —yüksek öğretim müessesesi olmamasına rağmen— Galatasaray'ın bütün me'zunlarının sicillerini ve biyografilerini içine alan kitaplarımız yoktur. Bu mevzûlar, Ali Çankaya gibi, ömrünü bu işe verecek kahraman müdekkıkler beklemektedir.

Bu yüksek okulların gelişmesi, bilhassa II. Abdülhamîd devrindedir (1876 - 1909). Ve doğrudan doğruya bu pâdişâhın şahsî politikası netîcesidir. Mülkiye'nin her yıl birinci ve ikinci olarak (en yüksek derecede) me'zûnunu, bu me'zûnun başka bir vasfına bakmaksızın Mâbeyn-i Hümâyûn'a kâtib olarak almıştır. Bunları 10 yıl kadar kâtibi olarak çalıştırdıktan sonra, çok yüksek derecede bir yöneticilik göreviyle Saray'dan çıkarmıştır. Sonra, her yıl okuldan en yüksek derece (birinci) olarak me'zûn olanlara altın maârif madalyası vermiştir. Sâdeddîn Arel, bu altın madalya ile Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne'den me'zûn olan şöhretlerden biridir. Daha niceleri

de vardır. Fuad Ağralı da Mekteb-i Hukuuk'dan 1908'de altın madalya alarak yılın birincisi sıfatıyle me'zûn olmuştur.

Bu okullara, sıkı imtihanlarla öğrenci alınmıştır. Meselâ 1898'de Mülkiye'ye girmek için 300 îdâdî (lise) me'zûnu müracaat etmiş, imtihan sonunda sâdece 40'ı alınmıştır (A. Çankaya, III, 917).

Mülkiye, Libya'ya da bir başbakan vermiştir : Sâdullah Koloğlu (Derne, 1880 - Bingaazî, 28.IV.1952 = 72), 1901 Mülkiye me'zûnudur. İmparatorluk devrinde kaymakamlık, cumhuriyet devrinde vâlîlik yapmış, 1941'de Bingöl vâlîliğinden emekliye ayrılmıştır. Libya devleti kurulunca, Kral İdrîs Sünûsî kendisini dâvet etmiş, T. C. Bakanlar Kurulu'nun resmî izni ile Türkiye'den ayrılarak Libya'ya gitmiş, 23 ocak 1950'de Libya başbakanı, sonra sıhhiye nâzırı olmuştur. Ölümünde Libya maârif nâzırı idi. Orhan Koloğlu'nun babasıdır.

Bir dîğeri Mehmed Zekî Hatıyb Bey'dir (Şam, 1.VIII.1886 - Şam, 24.IV.1961 = 74, 8, 24). 1907 Mülkiye me'zûnudur. Osmanlı imparatorluğunda son görevi Viranşehir (Urfa) kaymakamlığıdır. Başbakan yardımcısı iken, 1953'te Suriye başbakanı olmuştur. Meclis başkanlığı da yapmıştır.

Bir dîğeri Mülkiye 1908 me'zûnu Paçacı-zâde Ahmed Hamdi Bey'dir (Bağdad, 1881 - Bağdad, 197x). Mutasarrıflardan Paçacızâde Abdülvehhâb Rüşdî Paşa'nın oğludur. Osmanlı imparatorluğunda son görevi Bağdad Mekteb-i Hukuuk-ı Şâhâne'sinde mâliye profesörlüğüdür (tedrîsât tabîatiyle Türkçe). 1936 nîsânından 1939 kasımına kadar Irak başbakanı olmuştur.

Bir dîğeri, İlyas Viron Bey'dir (Berat, 1883 - Paris, 1928 = 45). 1905 Mülkiye me'zûnudur. Mehmed Ali Paşa'nın oğludur. 1921'de Arnavutluk başbakanı, sonra hâriciye nâzırı, daha önce dâhiliye nâzırı oldu.

Bir dîğeri, Sâdullah Câbirî Bey'dir (Câbirî-zâde Sâdullah Bey) (Haleb, 1893 - Şam, IX.1948 = 55). Mülkiye 1913 me'zûnudur. Mülkiye'den sınıf arkadaşı olan Şükrî Kuvvetli'nin cumhur başkanlığında 3 defa Suriye başbakanı oldu (19.VIII.1943 - XII.1946 = 3, 4). Daha önce dâhiliye ve hâriciye vezirliklerinde bulunmuştu.

Gene 1913 Mülkiye me'zûnu olan Kuvvetli-zâde Şükrü Bey (Şükrî Kuvvetli) (Şam, 1891 - Beyrut, 30.VI.1967 = 76), mâliye ve harbiye vezirliklerinde bulunduktan sonra cumhur başkanı (19. VIII. 1943 - 31.III.1949 = 5, 7, 12) oldu ve bu makama iki defa seçildi. Türk asıllıdır. Gene Türk asıllı olan Albay Hüsnî Zaîm'in darbesiyle düştü (sonradan mareşal oldu). Onu da gene Türk asıllı Suriyeli olan Albay Edîb Çiçekli düşürmüştür. 1955 - 18.VIII. 1958'de 3. defa cumhur başkanı olan Kuvvetli, Mısır'la Suriye'nin

geçici olarak «Birleşik Arab Cumhûriyeti» adı altında birleşmesi üzerine ferâgat etti.

Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne hakkında, 1908 me'zûnu eski bakanlardan Hilmi Uran şunları söylemektedir (A. Çankaya, III, 1.175-6) : Talebenin redingot (bir çeşit smokin) giymesi mecbûrî idi. Sırma işlemeli «Mülkiyye-i Şâhâne» rozetini de taşımaya mecburduk. Herhangi bir mecbûriyet olmamasına rağmen hepimizin gül ağacı birer bastonu vardı; zîrâ o yıllarda baston taşımak çok moda ve redingotun ayrılmaz bir aksesuarı idi. Devam mecbûriyeti vardı ve devam husûsunda kayıtlar çok sıkı idi. Çok tâlib olduğu için, îdâdî-sultânî (11 ve 12 yıllık liseler) me'zunları arasından imtihanla öğrenci alınırdı. «Bu imtihanlarda herhangi bir nüfuz ve iltimâsın burnunu sokabildiği hiç duyulmaz ve esâsen umulmazdı». İstibdâd devrinin son me'zûniyet sınıfına mensup, sonradan Halk Partisi'nin en ileri çizgideki devlet adamlarından olan Uran'ın müşâhedelerinin hulâsası budur. Mülkiye 1909 me'zûnu cumhûriyet devri milletvekillerinden Ali Şefik Başman (1885 - 1968) ise şöyle demektedir (Çankaya, IV, 1.243) : «Sultan Hamîd devrinde Mülkiye, en gözde yüksek okuldu. Yemen'den Bosna-Hersek'e kadar bütün îdâdî ve sultânîlerin en seçkin me'zunları umûmiyetle önce Mülkiye müsâbakasına girerler, burayı kazanamazlar ise Dârülfünûn (Üniversite) şûbelerine ve dîğer yüksek okullara girmeye çalışırlardı. Hattâ bâzıları bir yıl kaybı da göze alarak gelecek sene yine Mülkiye müsabakasına girmek üzere memleketlerine dönerlerdi». Mektebin kalitesi Meşrûtiyet'te biraz düşmüştür. O yıllarda me'zûn olanlar, II. Abdülhamîd devri Mülkiye müderrislerine nisbetle öğretim üyesi kalitesinin de düştüğünü söylemektedirler. Meselâ 1911 me'zûnları 178'e çıkarak rekor teşkîl etmiştir ama, 408 talebenin ancak bu kadarı me'zûn olabilmiş, 230'u okulu bitirememiştir. Demek ki giriş imtihanlarındaki eski ciddîyet azalmıştır. 178'in 40 kadarı aliyyülâlâ (pek iyi) derecede okulu bitirmiştir (Çankaya, IV, 1.403).

1909 me'zunlarından Mecîd Mazhar Arslan Bey (Paşa) (Hums, 1887 - Şam, IV.1956 = 69) de, 1926-29'da Ürdün başbakanlığı yapmış ve bu sırada Emîr (Melik) Abdullah'dan «paşa» sanını almıştır. İmparatorluktaki son görevi Zaho (Mardin'in Silopi ilçesinin az güney-doğusunda) kaymakamlığıdır. 1929'da Ürdün'den Suriye tebeası olmuş, Türk asıllı Suriye başbakanı Azım-zâde Hakkı Bey'in kabinesinde adliye, maârif, sonra harbiye, iâşe, nâfia vezirliklerinde bulunmuştur.

Onun sınıf arkadaşı Mülkiye 1909 me'zûnu Tevfik Bey (Trablusşam 1886 - Bağdad, ?), Irak başbakanlığı ve hâriciye vezirliğinde bulunmuştur.

Mustafa Âsım Kuruya Bey (Akçahisar, 1890 - İsviçre, 1961 = 71), 1933'de Arnavutluk başbakanı oldu. Mülkiye 1910 me'zûnudur. İmparatorlukta son görevi Elbasan sancağı maârif müdürlüğü idi.

Ârif Hikmet Süleyman Bey (Bağdad, 1889 - Bağdad, 1964 = 74), Mülkiye 1910 me'zûnudur. Türk asıllıdır. Basra mutasarrıfı Tâlib-zâde Süleyman Fâik Bey'in oğludur. Annesi Ayşe Hanım, Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa'nın kızkardeşidir. Eşi Hâcer Hanım ise, Birinci Ferîk (orgeneral) Mehmed Fâzıl Paşa'nın kızıdır (Şeyh Şâmil âilesinden olan bu paşa, 1915'te Birinci Cihan Harbi'nde Irak cebhesinde Kûtü'l-Amâre muhârebesinde şehîd düşmüştür). İmparatorlukta son görevi Bağdad vilâyeti maârif müdürlüğü idi. Irak'ta başbakan (29.IX.1936 - 1938), ayrıca meclis reîsi ve maârif, adliye, dâhiliye, mâliye, harbiye, hâriciye vezîri oldu. Prof. Dr. İhsan Doğramacı'nın kayınpederidir.

Görülüyor ki Mekteb-i Mülkiye, Türkiye'den çok, imparatorluktan ayrılan ülkelere başbakan vermiştir. Türkiye'de ise Mülkiye me'zûnu başbakanlar imparatorluk devrinde İbrâhim Hakkı Paşa ile cumhûriyet devrinde Şükrü Saracoğlu, Hasan Saka ve Ferid Melen'dir. Gene Türkiye'de hiç bir Mülkiye me'zûnu cumhur başkanı olmadığı halde, imparatorluktan ayrılan devletlerde bir çok Mülkiye me'zûnu, devlet başkanlığına da yükselmiştir.

Mülkiye'den aliyyülâlâ derecede me'zûn olanlar umûmiyetle 6 altın aylık maaşla me'mûriyete başlarlardı. Aliyyülâlâ (pek iyi) derecede me'zûn olanların puan bakımından en ilerileri ise 12 altın maaşla devlet hizmetine girerlerdi. Me'zûniyet sınıfının birincisi ve ikincisi olarak okulu bitirenler 21 altın aylıkla Mâbeyn-i Hümâyûn'a veyâ öğretim görevlisi olarak Mülkiye'ye alınırlardı. Doğrudan doğruya kaymakam olmak mümkin değildi. Mutlaka gerekli görüldüğü kadar yıl, kaymakamlık sicilli alıncaya kadar vilâyet veyâ sancak merkezlerinde maiyyet me'mûru olarak çalışmak şarttı. Nâhiye müdürlüğünden veyâ orta öğretim muallimliğinden kaymakam olmak da mümkindi.

Bir sınıf yukarıdaki öğrenciler, bir sınıf aşağıdakilerden gerçek bir saygı görürlerdi. Hiyerarşi kuvvetli idi. Küçük öğrenciler, yüksek sınıf öğrencilerinin yanında sigara içmezlerdi. Fakat Mülkiye me'zûnları arasındaki dayanışma fevkalâde idi. Hayat boyu birbirlerini tutarlardı.

Gelmiş geçmiş en ünlü Mülkiye öğretim üyesi, târih müderrisi (ordinaryüs profesörü) Abdurrahman Şeref Efendi idi ki, çok uzun

yıllar Mülkiye müdîri (dekanı) olarak okulu yönetmiş ve öğrencilerin iyi yetişmesi için her şeyi yapmıştır. Sonradan maârif nâzırı olmuştur. Cumhûriyetin ilk yıllarında milletvekili olarak ölmüştür.

Uzak taşradan gelmiş gerçekten yoksul öğrencilerden, vezir ve milyoner çocuklarına kadar her tabakadan talebe vardı. Hepsi aynı kılıkta, redingot giyimli olmakla berâber, çok şıkları, altın başlı baston taşıyan ve eldivensiz gezmiyenleri de vardı (Çankaya, IV, 1.404-5, 1.470, 1.496-7). 1912 me'zûnu Osman Zeki Işık (1892 - 1959), o devirde Mülkiye'ye girişi şöyle anlatmaktadır: «Mekteb-i Mülkiyye'ye giriş, nasıl anlatayım, bizim için erişilmesi güç, söylenmesi bile korkulu, mahcûbiyeti mûcib bir idealdi. Çok uzaklarda, bulutlar içine gömülmüş, aya varmak kadar hayal ve muhâl idi. Onun için Mercan İdâdîsini bitirince hangi mektebe gireceğimi soranlara, Mülkiye'ye gideceğimi söyliyemezdim. Zîrâ en yakın arkadaşlarım bile alay ederlerdi... Sultan Mahmud Türbesi'ndeki sokakta bulunan Mülkiye binâsı, Yârabbî, bize ne muhteşem, ne sırlar saklıyan bir saray mehâbet ve haşmeti gösteriyordu. Bu binânın mâzîsini, yetiştirdiği büyükleri düşününce ne sonsuz, ne heyecanlı gururlar duyuyorduk Kendimizi, bu büyüklere kolayca tevârüs edecek gafil vârisler sayıyorduk. Heyhat... Girdik, çıktık, fakat ağabeylerimizin hâlâ ve hâlâ yerlerini tutamadık (1946)».

Mekteb-i Mülkiye me'zunları, dîğer son nesil Osmanlı aydınları gibi, Birinci Cihan Harbi (1914-18) başta olmak üzere, Türkiye imparatorluğunun 1911'den 1922'ye kadar kesiksiz süren savaşlarında ağır zâyiat verdiler. Bu savaşlara, bilhassa Balkan, Dünya ve İstiklâl savaşlarına yedek subay olarak pek çok Mülkiyeli katıldı. Pek çoğu şehîd düştü. Yalnız 1912 me'zunlarını örnek almak istiyorum: Bu yıl Mülkiye'den çıkan 86 me'zûnun çoğu yedek subay olarak Dünya Savaşı'na ve Millî Mücâdele'ye katıldılar. 9'u şehîd oldu:

Istanbullu Fuad Rûhî Efendi 23 yaşında 30 aralık 1916'da Romanya cebhesinde İbrâil'de Vizro muhârebesinde (Meşrûtiyet'in en ünlü pedagogu Müderris Sâtı' Bey'in kardeşi, bekâr); Safranbolulu Osmân Ali Efendi 25 yaşında 1917 mayısında Filistin cebhesinde (bekâr); bir albay oğlu olan Istanbullu Hâlid Tahsin Efendi 22 yaşında 1915'te Kafkas cebhesinde (bekâr); Sıvaslı İbrâhîm İsmâil Efendi 23 yaşında 1915'te Çanakkale cebhesinde (bekâr); Üsküblü Fevzi İbiş Efendi 25 yaşında 1915'te Kafkas cebhesinde (bekâr); bir binbaşının oğlu olan Istanbullu Cemil Hakkı Efendi 30 yaşında 1918'de Kafkas cebhesinde (evli, bir kız ve iki erkek çocuk babası; devrinin ünlü gazetecilerinden; bildiği diller: Fransızca, Arabça, Rumca, Ermenîce; Prof. Dr. Zeki Hakkı Pamir'in karde-

şi); Istanbullu Mehmed Salâhaddîn Efendi 26 yaşında 1916'da Çanakkale cebhesinde (bekâr); bir yarbayın oğlu olan İpekli Zıyâeddîn Ali Efendi 24 yaşında 2 nîsan 1916'da Çanakkale cebhesinde (bekâr); Kirmastılı (Mustafakemalpaşa/Bursa) Remzi Şâbân Efendi 24 yaşında 1915'te Çanakkale cebhesinde (bekâr) (hepsi Fransızca ve az Arabca, Farsca biliyor).

Mülkiye'de çok iyi Fransızca öğretilmesine, diplomasi dili olarak da bu lisânın tedrîsine pek dikkat edilirdi. Lise me'zunlarının çok iyi Türkçe öğrendikleri kabûl edildiği için Türk dili tedrîsâtı yoktu; fakat yüksek düzeyde Türk edebîyâtı öğretilirdi (bu dersin en ünlü müderrisi: Recâî-zâde Ekrem Bey). Ayrıca imparatorluktaki mahallî dillerden Rumca, Ermenîce, Bulgarca, Arnavudca, Sırpca kursları vardı. Geleceğin imparatorluk yöneticileri bu kurslardan birine devâm ederlerdi. Lisede Arabca ve Farsca'yı bir ölçüde öğrenmiş olan Mülkiyeliler, bu dillere, Mülkiye'de de devâm ederek ilerlerlerdi. Öğrencilerden en az yarısı mükemmel Fransızca, Arabca, Farsca bilerek okuldan çıkardı ki, Doğu ve Batı kültürlerini bilen son nesildir. Ayrıca Mülkiye me'zûnları içinde şahsî gayretleriyle Almanca, İngilizce, İtalyanca, hattâ Rusca, İspanyolca, Romence, Macarca öğrenenler, âilevî durumları dolayısıyle Kürdce, Gürcüce, Lazca, Çerkesce, Abhazaca ve dîğer Kafkas dillerini konuşanlar bir haylidir. Klasik Yunanca ve Latince öğrenen meraklılar bile vardır. Ali Çankaya'nın yayınladığı binlerce biyografide bu hususlar, şahıs şahıs ve resmî gizli sicillere dayanılarak görülmektedir

1911-22 savaşlarında, bilhassa Birinci Cihan Harbi'nde Mülkiyeliler, bütün millet gibi ağır kayıplara uğramışlardır. Meselâ 1921 me'zûnu tanınmış şâir büyükelçi (ünlü Mülkiye Marşı'nın güftesini öğrenci iken yazan) Cemal Yeşil (Bağdad, 1900 - 197x)'in babası Dr. Binbaşı Edhem Hakkı Bey, 1915'te —oğlu 15 yaşında iken— 46 yaşında Kafkas cebhesinde şehîd düşmüştür. Annesi Şefîka Hanım, bu acıya dayanamamış, ertesi yıl 37 yaşında ölmüştür. 3 yaş büyük ağabeyi Kemâl Edhem Efendi ise, 1918'de 21 yaşında yedek subay olarak Irak cebhesinde şehîd düşmüştür (Çankaya, IV, 1.735-9).

Emsâli gibi Millî Mücâdele'de Mülkiye de, Ankaracılar ve Istanbulcular olarak ikiye ayrılmıştı. Öğrenciler, bu konuda kavga ve döğüşe kadar varan görüş ayrılığı içindeydiler (1918-22) (Çankaya, IV, 1.747).

Mülkiye'den değersiz, hâin adamlar da çıkmıştır. Bu da on bin me'zun veren bir okul için kaçınılmaz bir şeydir. Meselâ Lefkoşe 1904 doğumlu ve 1927 me'zûnu Tal'at Cemâl Efendi, 1929'-

da Birleşik Amerika'ya gitmiş, iş tutmuş, irtidâd etmiş (Hıristiyan olmuş), T.C. tebealığından düşürülmüştür ki, tek irtidâd hâdisesidir (Çankaya, V, 1.874).

Vâlîlerden ve 1946 me'zûnu Mücellidoğlu Ali Çankaya'ya (Konya, 3.III.1920) göre Mülkiye, ilk defa 1930'da kız talebe almıştır. Fakat kız me'zunlar bakımından 1950'ye kadar bir gelişme olmamıştır. 1950'ye kadar siyâsî şûbe hiç kız me'zûn vermemiş, mâlî şûbe 2 me'zun vermiştir; diğerleri idârî şûbeden çıkmışlardır. 1950'ye kadar Mülkiye'den me'zun olan kızlar şunlardır:

1933 me'zunları: Zehrâ Dağlı (Istanbul 1912, Istanbul Kız Lisesi çıkışlı) (bir yıldan az genel müdür muâvinliği yaparak 1950 me'zunlarına kadar en ileri görevde bulunan Mülkiyeli kadın), Sabîha Ortaç (Istanbul 1912, Istanbul Kız Lisesi çıkışlı, Z. Dağlı gibi gene bir Mülkiye me'zûnu olan Senatör Câhid Ortaç'la evli, öl. Ankara 1963), Ayşe Mâdelet Armay (Tire 1911, Üsküdar Kız Lisesi) (1936'da Paris'teki Sciences Politiques'i bitiren ilk Türk kadını) (5 tercüme kitabı var), Züleyhâ Danışman (Istanbul 1910, Istanbul Kız Lisesi); 1936 me'zûnu: Emîne Muallâ Kızılviranlıoğlu (Istanbul 1914, Ankara Kız Lisesi, bir Mülkiyeli ile evli); 1937 me'zunları: Melîha Subaşı (Istanbul 1915, Istanbul Kız Lisesi), Şükran Önder (Istanbul 1914, Istanbul Kız Lisesi); 1938 me'zûnu: Melâhat Kadıoğlu (Istanbul 1912, Kandilli Kız Lisesi) (bir Mülkiyeli ile evli) (mâlî şûbe); 1940 me'zûnu: Meşkûre Güvenç (Istanbul 1914, Istanbul Kız Lisesi) (mâlî şûbe); 1945 me'zûnu: Ferîha Sanerk (İzmir 1924, Ankara Kız Lisesi). Bu sûretle 1950'ye kadar Mülkiye'den sâdece 9 kız me'zûn olmuş, hiç biri nâhiye müdürlüğü, kaymakamlık, herhangi bir dış görev gibi yöneticilikte bulunmamıştır. Buna karşılık 1950-60 devresinde 83 kız me'zûn olmuştur: 1950: 0, 1951: 2, 1952: 2, 1953: 3, 1954: 6, 1955: 4, 1956: 5, 1957: 8, 1958: 13, 1959: 20, 1960: 20.

Pek çok Mülkiye me'zûnu da şehîd çocuğudur (1911-22 şehidleri). 3 Mülkiyeli salben îdâm edilerek (asılarak) şehîd edilmişlerdir: 1899 me'zûnu mutasarrıflardan Mehmed Nusret Bey (Preveze, 1875 - Istanbul/Bâyezid Meydanı, 5.VIII.1920 = 45), 1908 me'zûnu mutasarrıflardan «Boğazlıyan Kaymakamı» diye mâruf Mehmed Kemal Bey (Beyrut, 1884 - Istanbul/Bâyezid Meydanı, 10.IV.1919 = 35), 1936 me'zûnu mâliye vekîli Hasan Polatkan (Eskişehir, 1915 - İmralı Adası, 16.IX.1961 = 46). İlk ikisi, 1915 Ermenî tehcîri ile tamâmen haksız olarak ithâm edilmişlerdir. Sonuncusunun neyle ithâm edilip asıldığını hiç bir hukukçu bana îzâh edememiştir; fakat târihçi sıfatıyle biliyorum.

Mülkiye, İmparatorluk Türkiyesi'nin son döneminde ve Cum-

huriyet Türkiyesi'nde bilhassa yönetici kadroda bu derecede mühim rol oynadı. Acabâ Türk medeniyet, kültür ve san'atına, Türk varlığına neler getirdi?

Mülkiye'den çıkan tek dehâ sâhibi adam, şarkı bestekârı 1886 me'zûnu Rahmi Bey'dir (1864 - 1924 = 60) ki, yöneticilikte ancak Şûrây-ı Devlet (Danıştay) üyeliğine yükselebilmiştir. Saz eserleri bestekârlığı ve virtüozlukta büyuk bir dâhî olan Cemil Bey (1873 - 1916 = 43) ise, Mülkiye'de okumuş, fakat bitirememiş, Hâriciye Nezâreti (Dış İşleri Bakanlığı)'nde konsolosluk dâiresinde ancak kâtib olabilmiştir. Büyük şiir dehâsı Ahmed Hâşim (1884 - 1933 = 49), Mülkiye'de müderrislik (ord. prof.) yapmıştır, fakat Mülkiyeli değildir. Târihte dehâ olan Fuad Köprülü (1890 - 1966 = 76) de gene uzun yıllar târih müderrisliği ve profesörlüğü yapmıştır, fakat gene Mülkiye me'zûnu değildir.

Bu çok büyük isimler dışında, târîhe çeşitli sâhalarda büyük adam olarak geçmiş hayli Mülkiye me'zûnu ve Mülkiye hocası varsa da, bunlar, kendi sâhalarında ve târîh içinde en üst çizgiyi aşamamışlardır.

Buna karşılık, 4 asır kadar devâm eden Enderûn-i Hümâyûn mektebi, 100'e yakın çeşitli sâhada (askerlik, yöneticilik, musiki vs.) dâhî ve yüzlerce birinci sınıf büyük adam yetiştirmiştir. Fakat Mülkiye bir asırlık olduktan başka, Enderûn'un öğretim ve eğitim kapasitesi, çok çeşitli idi. Hem askerî akademi, hem mülkiye mektebi, hem güzel san'atlar akademisi mâhiyetinde idi. *Mülkiye Târîhi* müellifi Ali Çankaya, Mülkiye'yi Enderûn'un devâmı saymıştır. Haklıdır ama, Harb Akademisi de, Güzel San'atlar Akademisi de Enderûn'un devâmı mâhiyetindedir.

Galata Sarayı

Bir zamanlar en gözde Türk okulu olan, Fransızca öğrenim veren Galata Sarayı, II. Bâyezid devrinde, XV. asrın sonlarında kurulmuş, Topkapı Sarayı'ndaki yüksek Enderûn Mektebi'ne talebe hazırlıyan orta dereceli bir saray okulu idi. Sonradan pek çok değişiklik geçirerek devâm etti. Nihayet Tanzimat'ta, örnek lise olarak açıldı. Türk kültür hayatındaki yeri, izaha muhtaç olmıyacak derecede bârizdir. Şehzâdelerin, tercîhan Galatasaray'a verildiğini söylemek, okulun itibarını gösterir. Son şehzâdelerin çoğu önce Galatasaray'ı, sonra Mekteb-i Harbiyye'yi bitirmişlerdir.

11 mart 1907'de Galata Sarayı'nın tamama yakını yanmış, yeniden yapılmıştır (*Istanbul Ans.*, XI, 5.938a-9b). *Sabâh* gazete-

sinin ertesi gün verdiği bilgiye göre çok zengin olan kütübhâne ve müze ile gene pek zengin olan okul müdürü Abdurrahman Şeref Bey'in hususî kütübhânesi, yanan kısımlar arasındadır. Tarihçi Abdurrahman Bey'in hususî kütübhânesi dışında okulun yanan resmî kütübhânesinde 40.000 cilt çok değerli kitap bulunduğunu, gazetecilere bizzât müdür ifade etmiştir.

Galatasaray Spor Klübü

Gene Abdurrahman Şeref Bey'in müdürlüğü zamanında 1 ekim 1905'te Galata Sarayı Spor Kulübü kuruldu. Teşebbüs, öğrencilerden Ali Sâmi (Yen)'den geldi ki, Şemseddin Sâmi Bey'in oğludur. Kurucular arasında ondan başka Emin Bülend (Serdaroğlu), Tahsin Nâhid, Âbidin (Daver) gibi öğrenciler vardı. Bu klüp, bilhassa futbol sahasında parladı. Fakat Galata Sarayı Mekteb-i Sultânîsi'ne futbol bu klüpten 6 yıl önce, idman muallimi meşhur Fâik Bey tarafından sokulmuştur. Kadıköyü'nde Fenerbahçe Kulübü'nün kurulması ise 2 yıl sonra, gene II. Abdülhamîd devrinde, 1907'dedir (*Istanbul Ans.*, XI, 5.946b-7a).

DÖRDÜNCÜ KİTABIN SONU

BEŞİNCİ KİTAP

İlim ve San'at

(Kültür Tarihi)

I

CİHANŞÜMÛL TÜRK KÜLTÜRÜ

Milletleri Kültür Oluşturur

Solcular ve komünistler, mes'eleyi rayından çıkartmak için «kültür»ün şaşırtıcı, gûyâ ilmî görünüşlü, çok geniş muhtevâlı, ukalâca târiflerini yapmışlardır. İdeoloji ile ilgimiz yoktur. Kültür neyse, onu o şekilde takdîm edeceğiz.

Kültür, daima ve kesin şekilde millîdir. Millî olmıyan, milletlerarası veya ümanist, kozmopolit veya gayrı millî bir kültür yoktur. Her kültür, bir milletin hayatının maddî olmıyan taraflarının yekûnudur. Bir milletin bütün san'at faaliyetlerinin, örf ve âdetlerinin, tefekkür ve inançlarının, telâkki ve davranışlarının toplamı, o milletin kültürüdür. San'at tarafı hiç olmıyan veya dünyanın her yerinde aynı şekilde tatbik olunan veya olunabilen şeyler kültür değildir. Şu halde müsbet ilimler, yüzde doksandan fazla, kültüre dâhil değildir. Müsbet ilimler, fen ve teknik, milletlerarasıdır, kozmopolittir, millî kültür unsuru değildir. Bu can alıcı tefrikı yalnız Japonya yapabilmiştir. Diğer Asya ve Afrika milletleri yapamamışlardır (İsrâil'i Avrupalı sayıyorum). Onun için Avrupalı, aslında kültür olan varlıklarını, medeniyet diye Doğu'ya yutturmak ve millî kültür emperyalizmi yoluyle Doğu'yu sömürmek yolunu tutmuştur. Halbuki medeniyet milletlerarası bir şeydir ve teknikten ibarettir. Medenî seviye dediğimiz zaman, onda dokuz, daima teknik seviye ve teknik seviyenin getirdiği servet ve refahı düşündüğümüz muhakkaktır.

Yeryüzünde bugün ve en geniş ölçüde mazide sâf hiç bir ırk, kavim, millet ve dil olmadığı gibi, sâf bir kültür de yoktur. Bu gerçek, kültürlerin tamamen ve yalnız millî olmaları ile çelişmez. Eğer sâf bir kültüre tesadüf edebilseydik, onun, pek ilkel bir kültür olacağı muhakkaktı. Sâf bir dil mevcut bulunsaydı, herhâlde tasavvur edemiyeceğimiz derecede ilkel bir kabîle dili olacaktı.

Milletlerin kültürleri arasında az veya çok ölçüde, fakat mutlaka kültür alışverişleri olur. Bu alışverişler durgun değildir. Devamlı hareket hâlindedir ve sonu gelmez. Bu alışverişin doygunluk hâli de vardır. Bir kültür, yabancı bir kültürle doygun bir hâ-

le gelebilir. O noktadan itibâren hususiyetlerini, netice itibariyle gücünü kaybetmiye başlar. Milleti oluşturan en mühim hususiyet bozulmıya ve o millet çözülmiye başlar.

Milliyetçiliğin ilme oturabilmiş yegâne izahı, kültür milliyetçiliğidir. Gerçekte milletler dilleriyle biribirinden ayrılırlar ama, bu, en mühim husûsiyettir, tek husûsiyet değildir. Dilin, bütün kültür unsurlarının en mühimmi olduğunu hatırlamak, mes'eleyi aydınlığa götürebilir.

Bir milletin kültür dairesine giren, girebilen şahıs, o millete geçmiş olur. Bunun birinci şartı, yeni geçtiği milletin dilini konuşmak, diğer bir şartı da o millet gibi düşünmektir ki, buna biz «millî şuûr» diyoruz. Bir milletten dîğerine geçmenin kesin bir şartı da, ayrıldığı milleti, —insanın elinde olmıyan romantik duygu ve hâtıralar dışında— kendi milletinden fazla düşünmemesi, ayrıldığı milletin milliyetçiliğini yapmaması, ikisi arasında bir menfaat kavgası olursa yeni geçtiği milletin tarafını mânen ve maddeten, fikren ve hissen tutmasıdır. Geçtiği milletin tarihi, kültürü, varlığı ve her şeyiyle öğünebilmesidir. İçimizde bu şekilde Türk'leşebilmiş ve Türk'leşmekte devâm eden büyük sayıda Kürd, Çerkes, Abaza, Laz, Gürcü, Boşnak, Pomak, Arnavut vs. olduğu gibi evvelce Müslümanlık'tan başka bir dinde olup da Türk'leşebilen de mevcuttur. Buna mukabil gene içimizde, Türklük iddiasında bulunduğu ve kendisine Türk'lüğün bütün hakları verildiği halde, sinsi, hattâ açık, Türkiye sınırları içinde, mensûb olduğu milliyetin milliyetçiliğini yapanlar, bunu eylem hâline bile dönüştürenler vardır.

Burada çok hassas ölçü şudur : Tamamen Türk'lüğü benimsemiş olanlar Türk milliyetçiliğinden hiç ürkmezler, hattâ ateşli Türk milliyetçisidirler. Mehmed Âkif'e kim Arnavut, Raûf Orbay'a kim Çerkes diyebilir? Bunlar en hararetli Türk milliyetçisidirler. Ama Türk'lüğü benimsemeyip başka gayeler peşinde koşan veya o gayeyi de el altında bulundurmak istiyenlerin taktiği, Türk milliyetçiliğine hücum ve ona hayat hakkı tanımamaktır. Türk milliyetçiliğinden Türkiye'de sinirlenen insanlara çok dikkat etmelidir. Bunlar ya milletlerarası komünizmin, veya Türk'ten başka bir milliyetin hesabına çalışan insanlardır. Bu çalışmada şuurlu olan, belirli ve dışa bağlı, bir kısmı da dışarıda olan liderlerdir. Hizmetlerinde kullandıkları kitle ise, çok defa gafil, aydınlatılmamış, korkutulmuş veya menfaatle satın alınmış kimselerden ibarettir.

Kültür Savaşı

En gerçek savaş, ordularla yapılan bildiğimiz savaş değil, eğitim, san'at, propaganda, dil ve kalemle yapılan kültür savaşıdır. Bunu kavrıyamıyan, iktisadî kalkınmaya öncelik tanıyıp millî kültürle paralellik kuramıyan devlet adamları, milletin gözbebeği hâline gelseler bile düşmeye, hattâ yok olmıya mahkûmdur. Adnan Menderes en tipik misaldir. Mes'elelerin yalnız iktisadî kalkınma ile halledileceğini sandığı için düşmüş ve düşerken peşinden büyük bir kitleyi de düşürmüştür. Aksi misal Atatürk'tür. Maddî tabloda Menderes'in yaptıkları, Atatürk'ün yaptıklarından fazladır; rakamlar ortadadır. Ama Atatürk, gerçek lider olduğu için, bütün ağırlığı iktisada vermemiş, o hususta yapabileceğini yapmış, fazla zorlamamış, kültür savaşının bütün unsurlarını elleri arasında tutmuştur. Ondan sonra bu unsurlar, iktidar olanların hemen hepsinin ellerinden kaymıştır. Atatürk devrinde Türk vatandaşı rikkati çekecek derecede fakir, fakat dikkati çekecek derecede huzurlu ve mağrurdu. Bugün Türk vatandaşı, maddî planda —o devre nisbetle— büyük şeyler elde etmiş, fakat huzursuz bir vatandaştır; artık Atatürk devrinde olduğu gibi tarihin en büyük milletine mensup bulunduğunun şuûru içinde de değildir. Çoğu, kaçıncı sınıf bir millet olduğumuzu düşünmektedir.

Ana mes'ele iktisadî olsaydı, bugün 10.000 dolar per capita gelirle güneşte artık yerlerini almış ülkelerde komünizmin ve huzursuzluğun olmaması îcâb ederdi. Fakat durum hiç de öyle değildir. Fakir olmak, savunulamaz bir ayıptır. Bugünün telâkkisi budur ve doğru olan da bu telâkkidir. Fakat zenginlik maddîdir. İnsansa, maddî cephesinin yanında bir de aynı değerde mânevî cephesi olan varlıktır. Birinin eksik olması, insanı bedbaht eder. Yalnız zengin olması, bahtiyâr olmasına yetmemektedir. 6.000 yıl önce tarihin fecrinde böyleydi, bugün böyledir, 6.000 yıl sonra da böyle olacaktır. Zîrâ —insandaki büyüklükte olmamakla berâber— hayvanlarda da mânevî şartlar, maddî şartların yanında mühim bir hayat ve yaşama unşuru hâlindedir. En gelişmiş insanlarda mânevî ihtiyaçlar kısıtlanmamakta, bilakis dallanıp budaklanarak çeşitlenmektedir. Meselâ basit bir insanın kötü bir musiki ile tatmini mümkindir. Yükselmiş bir insan ise, ancak kaliteli bir musiki ile sükûnet ve huzur duygusu elde edebilmektedir. Musikinin de maddî bir şey olduğunu —benim bildiğime göre— bugüne kadar kimse iddia edememiştir.

Rusya'nın Kennedy karşısında Küba bozgununa uğramasından ve bu yüzden Rusya'da iktidar değişikliği olmasından sonra durum, büsbütün vuzûha kavuşmuştur. Artık kaba kuvvetle dünyayı hiç kimsenin ele geçiremiyeceği anlaşılmıştır. Süper nükleer güçlerin de dengeye girdiği, bu denge Amerika lehinde olsa bile bir patlamanın hattâ insan ırkının sonu olabileceği, anlaşılmıştır. Şu halde, beyinleri şartlandırılmak sûretiyle insanları belirli bir gücün emrine almaktan, dünya hâkimiyetini bu şekilde elde edebilmiye çalışmaktan başka çâre yoktur. Bu, «Brejnev Doktrini»-dir. Ve bütün dünya yıllardan beri ve bugün, bu doktrinin hâkimiyeti altında zangır zangır titremektedir. Bâzı ülkelerde bu titreme, zelzele hâlindedir.

Tefekkür tarihinde tamamen orijinal hiç bir fikir ve metod mevcut değildir. Brejnev Doktrini de, orijinal olmaktan uzaktır. Yalnız —o da tabiî bugün için, istikbali bilmiyoruz— bir gücün emrinde en iyi uygulanabilecek hâle getirilmiş bir sistemdir. Artık bu kültür savaşı için harcanan para, orduları ayakta tutabilmek için harcanandan az değildir ve az bir müddet sonra kat kat geçeceğine de inanıyorum. Devletin dört lokması varsa, biri savunma güçlerine, diğeri iktisadî yatırıma, üçüncüsü kültür savaşına ayrılmakta, ancak dördüncüsü vatandaşa intikal edebilmektedir. Asrın sonlarında bu lokmalardan dörtte ikisinin kültür savaşına ayrılması mümkindir.

Her devlet vatandaşını, kendi felsefesine, tarihten intikal eden kültürüne göre eğitmek ister. Bu eğitimde XIX. asra kadar din ve mezhebler hâkim (dominante) rol oynarken, sonra milliyetçi bir eğitime oturtulmuştur. Nitekim Türkiye'de maârif bakanlığının adı hâlâ «millî eğitim» bakanlığıdır. Propaganda da eğitim gibi, tarihin karanlıklarında kaybolan eski bir unsurdur. Çokpartili hayatın zuhûru, propagandayı sistemleştirmiştir. Fakat ona asıl ağırlık verenler demokrasiler değil, demokrasilere karşı olan faşistler ve komünistlerdir. Dr. Goebbels bu sahada, unutulamaz bir isim olarak kalacaktır. Hitler Almanyası'nda propagandanın, millî savunma, dış işleri, eğitim ve emsali gibi başlı başına bir bakanlık olabilmesi bile mühim bir hâdisedir. Moskova ve Pekin'de Mao Çe-tung da bu vasıtayı çok geliştirmişlerdir. Tehlikeyi anlıyan ve tehdîd edildiğini kavrıyan Batı demokrasileri, buna, —eğitim bakanlıklarından ayrılmış— kültür bakanlıkları kurarak cevap vermişlerdir. Zîra yalnız totaliter ülkelere mahsus tamamen tek taraflı propaganda cihazı ile vatandaşın ve bütün dünyanın beynini yalanlarla yıkamak, demokrasilerde mümkin değildir; sistemin böyle bir gücü yoktur. Taarruz gücünden mah-

rûm olan demokrasi, savunma gücü ile bünyesini techîz etmiş, kültür işlerini bu zihniyetle düzenlemiye başlamıştır. Esasen çok kudretli millî kültürlere sahip olduğu için de, buna muvaffak olmuştur.

Bu durumda dikkatten kaçırılmaması îcâb eden durum şudur : Komünizmin (veya bugün yok denecek hâle gelmiş olan faşizmin) emrindeki kültür savaşı cihazı, rejimin bünyesi icabı taarruz hâlindedir ve bu taarruz, komünist rejimlerin daha doğrusu Rusya'nın henüz ele geçiremediği, ama ele geçirmeyi 2 asırdan beri planladığı ülkelerin sathında cereyân etmektedir, hattâ tamâmen cihanşümuldür. Kültür savaşını Moskova (ve gücü nisbetinde Pekin), İsveç kadar Gine'ye, Madagaskar kadar Kanadaya da sıçratmıştır. Tabiî birinci hedef sayılan ülkelerde (Rusya için Türkiye asırlardan beri daima en birinci hedeftir) savaş sert, hattâ kızgın geçmektedir. Demokrasilerin kültür savaşı ise daha çok tedâfüîdir, savunma hâlindedir. Bu kültür savaşını Batı, hele 1945'ten evvelki asır içinde emperyalist maksatlarla Asya ve Afrika'da ve diğer kıt'alarda kullandığı için, bir bakıma bütün dünya bu savaşa karşı aşılıdır.

İki bakımdan aşılıdır : Bir defa Batı'dan alabileceğini almıştır. Bir çok ülke —ve bu arada Türkiye— Batı kültürü ile doyum hâlindedir. Millî kültür bir yana itilmiş, Batı kültür unsurları lüzumlu lüzumsuz, baskıyle veya taklit hevesiyle bol bol alınmıştır. İkincisi, Batı'nın kendi içinde çok milliyetçi olduğu, Almanya'da Alman, İngiltere'de İngiliz, Fransa'da Fransız... kültürünün kutsal, hattâ kutsalın ötesinde bulunduğu halde, sömürmek istediği ülkelere kendi kültür unsurlarını ekebilmek için ümanist (humaniste) göründüğünü —Türkiye hâriç— Batı istismârı görmüş ülkelerin çoğu kavramış durumdadır.

Üstelik bir müddetten beri ümanist denilen, milliyetçi olmıyan ve milletlerarası olan cereyanı komünizm, bilhassa Moskova, geniş ölçüde hizmetine almıştır. Zîrâ ümanizm, şahsı ve kitleyi önce milliyetçilikten ayırmaktadır. Bu sûretle en büyük savunma zırhından mahrûm olan şahıs veya kitlenin sola, aşırı sola, komünizme geçmesi ve Moskova'nın hizmetine girmesi, son derece kolaylaşmaktadır. Komünistin milliyetçiye vahşî düşmanlığı bu yüzdendir. Zîrâ bir milliyetçinin komünist olması mümkin değildir. Bir ümanistin komünizme geçişi ise çok kolay olmaktadır. Türkiye'de de böyle olmuştur. Ancak ümanizm belirli bir kültür istediği için, Türkiye'de komünizme kucak açan ve onu yeşerten zümreye bu sıfatın verilmesi bile mübalağalıdır. Bunlara doğrudan doğruya kozmopolit demek daha doğrudur. Bu zümre Osman-

lı devrinde de, imparatorluğun bilhassa son yıllarında mevcuttu. Gittikçe kalitesi düşen diplomalı, fakat yarım veya çeyrek yahut sekizde bir aydın hâlinde, hendesî şekilde üriyerek, zamanımıza gelmişlerdir.

Komünizmin bir inanç olarak cazip tarafı azdır. Zîra prensipleri çok zayıftır. Bugün komünizm, hemen bütün ülkelerde, bir menfaat grubu olarak yaşamakta ve emrinde milyarlar kullanabildiği için safha safha yayılmaktadır. Rusya'da ise, Rus milliyetçiliğinin, panslavizmin modern vasıtası hâlindedir. Panslavizm tarihini bilmiyenler, Rus —Sovyetler Birliği demiyorum, Rus ve Rusya diyorum— komünizmini anlıyamazlar. Bu bahsi, *Hayat Târih Mecmuası*'na yazdığım *1973 Dünyâsının Ana Çizgileri* adlı iki uzun makalede incelemiştim.

Kültür savaşının unsurları eğitim, san'at, edebiyat, basın, radyo, televizyon, propagandadır. Komünizm, bu unsurları ele geçirmek peşindedir ve bâzı ülkelerde hedefe epey yaklaşmıştır. Zîrâ zorba ihtilâlle başarı şansı hem daha azdır, hem bu iş çok komplikasyona yol açmaktadır. Öğretmeni, gazeteciyi, yazarı, tarihçiyi, şâiri, ressamı, heykeltraşı, bestekârı ve emsalini önce ümanist-kozmopolit, sonra solcu, nihayet komünist hâline getiren çarklar, çoktan kurulmuştur ve temposunu dehşetli sür'ate eriştirerek artık öğütmiye başlamıştır. Denge bozulmuştur. Bir antikomünist yazara karşı olan on solcu yazar, bir antikomünist kitaba karşı on solcu kitap yayınlanır hâle gelmiştir. Komünizme karşı olması icâb eden güçlerin akıl almaz gafletleri, bu tabloyu ortaya çıkarmıştır. Beyinler devamlı yıkanmakta, bizden olan yaşlı nesiller ortadan çekilirken, şerbetlenmiş küçükler büyümektedir. Bu savaşta artık işçi bile komünizm için ikinci hedef hâline gelmiştir. Önce aydın beyinleri ele geçirmek peşindedir. Bir kaç okulu ele geçirebilen bir sol, bir kaç nesil için bir ülke yönetimini ele geçirebilmek imkânını elde etmiş demektir.

Türk Kültürünün Menşe'leri Hakkında Kısa Bir Hatırlama

I. cildimizin ilk sahifelerinde anlattığımız gibi Türk ırkı, bir kaç bin yıl önce, Kuzey Asya'da ortaya çıkmıştır. Gene aynı sahifelerde açıklandığı gibi, ilmin bugünki durumuna göre, S. S. Çernikov, S. V. Kiselev gibi bilginlerin fikrince, «Andronova İnsanı» diye adlandırılan, beyaz brakisefal ırk, İlk Türkler sayılmakta, bütün Türk ırkının ataları olduğu söylenmektedir. Bu ırkın başlıca iki karakteri, göçebe ve savaşçı olmasıdır. Bu iki karakterde,

4.000 yıldan bu yana, şu değişiklik olmuştur: Bugün Yakutistan'la Tuna arasında otokton (yerli halk) olarak yaşıyan ve nüfusları en asgarî tahminlere göre 100 milyonun üzerinde bulunan, Türkçe konuşan ve «Türk» adı altında toplanan kitlelerde *göçebelik* vasfı, % 90'ın çok üzerinde ortadan kalkmıştır, % 100'e epey yakın kısmı, yerleşik hâle geçmiştir.

Türk ırkının tamâmen yerleşik kavimler hâline gelmesi, hemen son asırlarda oluşmuştur. Daha bir, iki, üç asır geriye gidersek, Türkçe konuşan kavimlerin % 90 ilâ 100 nisbetinde yerleşik halklar olduğunu söylemek mümkin değildir. Bu, en gelişmiş Türk toplumu olan Osmanlı Türkleri'nde bile böyledir.

Türk'ün tarih sahnesinde göründüğü, kendi tarihöncesi çağlarındaki ikinci karakteri olan *savaşçılık,* başka bir tâbirle vuruşkanlık, yâhut şecâat, yiğitlik vasfı ise, bugünki Türk kavimlerinde de % 50'nin üzerinde bir karakter olarak yaşamaktadır. Çözülme çağlarında dahi, Batılı yüzlerce yazar ve müşâhid, XIX. asrın son yıllarındaki Türkistan Türkmen'ini de, Birinci Cihan Harbi'ndeki Osmanlı (Türkiye) Türkü'nü de, dünyânın en muhârib, en vuruşkan kavimleri olarak kaydetmiştir. Bugün de bu vasıf, geniş ölçüde devâm etmektedir.

I. ciltte (s. 36), Türk ırkını tarihöncesinden bu yana göçebe ve savaşçı bir kavim yapan faktörün, coğrafya faktörü olduğunu söylemiştim. Fikirlerimi burada tekrarlamıyorum. Başka faktörlere ağırlık veren tarihçi ve etnologların nazariyelerini de ehemmiyetsiz buluyorum.

Aynı coğrafya faktörü, Türk ırkına, bugünki bilgilerimize göre, daha 3.500 yıl önce (M. Ö. 1500'ler), başka bir karakter kazandırmıştır: *Yayılma.* Çoğalarak yayılan bu ırk, coğrafya alanını genişletmekten doğan yeni bir vasfı da karakterine eklemiştir: ***Fütûhat,*** yeni ülkeler açma ve edinme. Fütûhâtı mümkin kılmak içinse, yeni bir karakter lâzımdı: ***Teşkîlâtçılık.*** Mecbûren bu vasfı da edinmişler ve benimsemişlerdir. Teşkîlâtçılık ise, normal ve tabîî olarak, *devlet* fikrini doğurmuş ve devlet mefhûmuna, en büyük ağırlık verilmiş, hattâ *her şey devlet için* prensibi, Mete'den Atatürk'e kadar yürürlükte kalmıştır. Bu prensibi ihmâl eden Türk kavimleri, yok olmuşlardır. Türk, devlet olmayınca hürriyet olamıyacağını, hürriyet olmayınca da Türk'ün Türk olarak yaşıyamıyacağını, acı ve tatlı binlerce tecrübeyle öğrenmiştir.

«Proto Türk» dediğimiz, Andronovo İnsanı'nda senbolleşen ırk, bundan 3.500 yıl önce, üzerinde yaşadığı coğrafya sâhasını genişletmiye başlamıştır. 3.500 yıl önce Türk ırkının yaşadığı sâha, şu şekilde genişlemiş bulunuyordu: Güneyde Tanrı Dağları, do-

ğuda Baykal Gölü'nün batı ucu, kuzeyde Sibirya'da 55° paralelin kuzeyi, batıda Don (Türkçe : Ten) nehri, güney-batıda Karakum ve Kızılkum Çölleri. Bu, harita üzerinde incelenirse görülecektir ki, çok büyük bir coğrafî sâhadır, milyonlarca kilometre karedir. Bu sâha, % 90'a yakın, Türk kavmi ile meskûn, nüfus yoğunluğu düşük, çok büyük bir ülkedir. Bundan sonra Türkler, yabancı otokton ırklarla meskûn ülkelere akmıya başlamışlar ve o andan îtibâren *teşkilâtçı ve devlet kurucu* hüviyeti edinmeye mecbur kalmışlardır.

Tarihleri boyunca Türkler'in en çok işbirliği yaptıkları ve kendi kültürlerini en çok sevdirdikleri ırk, Moğollar'dır. Moğollar, Kuzeydoğu Asya'nın ormanlarından çıkmış, batıya, Yenisey'e doğru yayılmaya başlamış ve bu yayılma sırasında Türkler'le temâs etmiş, karışmış, Türk birliklerine dâhil olmuş bir kavimdir.

Demek Türkler, Kuzey Asya'nın büyük bölgelerine yayılırlarken, hemen aynı zamanda, Moğollar da, batıya, Orta Sibirya'ya doğru ilerlemiye başlamışlardır. Güneyde, bugünki Türkistan'da ise gene bu sıralarda, Ârî (Hind-Avrupalı) ırklar, İran ırkları yayılmaya başlamışlardır. İran'dan gelen Ârî ırklar, Türkistan'ın —bugünki Kazakıstan hâriç— en büyük kısmında hâkim ve çoğunluk kavim hâline gelmişlerdir.

Bu durumda Türkler, M. Ö. 1100 yıllarında, bugünki Çin'e akmaya başlamışlardır. Çin kültürüne pek çok ana unsurlar vermekle berâber, yerleşik ve çiftçi, az vuruşkan ve teşkîlâtsız, fakat o zamanki demografiye göre yoğun olan Çin nüfusu içinde eridiklerini hemen görmüşlerdir. Fakat bu akış, devâm etmiştir. Türk nüfûsunu devamlı şekilde emen ilk kavim, Çinliler'dir.

Altaylar'la Tanrı Dağları arasında «Cungarya» denen ülke (bugün Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesi), M. Ö. 1700 - 1500 arasında Türk yurdu hâline geldi.

Diğer taraftan M. Ö. 1500'lerde Türkler, Çinliler ve İranlı kavimlerden ve Moğollar'dan başka, Ural (Fin-Ugur) kavimleri ile de, temâsa başladılar. Ural Dağları'nda ve Kuzeybatı Sibirya'da bu kavimlerle de ilgi başladı.

Bâzı Türk zümreleri, büyük kitleden ayrı düştüler. M. Ö. III. asırdan önce, Sibirya'nın epey kuzey-doğusunda kalan Yakut Türkleri ile Ural Dağları'nın batısında kalan Çuvaş Türkleri, büyük Türk kitlesinden ayrı düştüler. Bu sûretle Yakut ve Çuvaş lehçeleri, Türkçe'nin en uzak lehçeleri olarak günümüze kadar devâm etti.

M. Ö. 1000 yıllarında bâzı Türk zümreleri, Hindistan'a girmeye başladılar (bugünki Pâkistan). Sonra, Ârî kavimlerle karışa-

rak İskit (Saka) konfederasyonunda birlikte bulundular. M. Ö. VII. asırda Alp Er Tunga, göçebe Türk imparatorluğunu, yerleşik İran imparatorluğuna karşı, iki taraf için de çok kanlı geçen savaşlarla savundu ve bu yolda hayâtını verdi.

Artık Türkler, tarihöncesi devrini bitirip, tarih devrine geçmişlerdir. Bu geçiş, M. O. III. asırda Teoman ve oğlu Mete ile olmuş sayılmaktadır. Fakat bir bakıma Türk tarihini M. Ö. VII. asırda Alp Er Tunga ile de başlatmak mümkinse de, bilgi yetersizliği çok ağır basmakta ve büyük kesiklikler, zaman çöküntüleri meydana getirmektedir. Türk tarihini M. Ö. 1050 yılında Çin'de Çu Hânedânı ile başlatmak fikri bile vardır : M. Ö. 256'ya kadar 794 yıl devâm eden bu hânedan, Türk asıllı olabilir. Hirth'ten Eberhard'a kadar bir çok sinolog, bu ihtimâlin üzerinde ciddiyetle durmuşlardır. Hânedânın, Çin'in Kansu, Şensi ve Şansi eyâletlerinden çıkması ve bu eyâletlerin Türkler'in ilk aktıkları sâhalardan olması, bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir. Muhakkak olan taraf, Türk kültüründen derin izlerin —şimdiki bilgilerimize göre— tarihöncesi devirde Çin'e girmiş bulunmasıdır.

Bu sûretle Çinli'leşen Türk toplulukları devri başlar. Moğollar'la durum ise aksine olmuştur. Tarihin her devrinde nüfusça Türkler'den çok az olan Moğollar'ın bir çok kitlesi, bu devirden yakın zamanlara kadar, Moğolca'yı unutup Türk'leşmişlerdir. Bunun aksi, yâni Türkler'den Moğol'laşanlar, Moğolca konuşmaya başlıyanlar çok daha azdır (bu arada Cengiz'in mensûb olduğu âile, muhtemelen Moğollaşmış bir Türk âilesidir).

Moğollar, en erken zamanlarda, şiddetle Türk kültür te'sirleri almışlardır. Türkçe'de Moğolca kelime azdır (kurultay, şölen, altan...). Moğolca'da ise Türkçe kelime hazînesi son derecede zengindir. Başlangıçta ve Orta Çağ'da bile Türk ve Türk te'sîrine az mâruz kalmış nisbeten sâf Moğol kültürleri arasındaki fark derindir. Moğollar, Türkler'le kaynaştıkları nisbetle kültürce Türk'e benzemişlerdir.

Türk dîni Gök Tanrı dînidir. Moğol dîni ise totemciliktir. Moğollar'da şamanlar vardır, Türkler'de yoktur. Türkler, bozkır, Moğollar ise orman kavmidir. Bunun netîcesi olarak Türkler, çok önceden at'lanmışlardır. Moğollar ise avcılıkla geçinmişlerdir. İslâm'dan önceki devirlerde de Türkler asla domuz beslememişlerdir. Moğollar ve Tunguz-Mançular ise domuz sürüleri beslemişlerdir. Moğol âilesinde mâderşâhî temâyül açıktır. Türk toplumu ise pederşâhîdir. Moğollar'da misâfire evin kadınını ikrâm etmek âdeti vardı ve bekâret mefhûmu yoktu. Türkler'de ise böyle bir âdet görülmediği gibi, bekâret, çok mühim sayılmıştır. Mo-

ğollar, Türkler'le berâber yaşadıkları müddetçe, bu âdetlerinin bir kısmından veyâ tamâmından vaz geçmişlerdir. Kezâ Moğol soylusunun, başta Moğol hanı olmak üzere, istediği kadını ve kızı geçici veyâ devamlı olarak alıkoyabilmesi gibi bir âdet de eski Türk kavimlerinde görülmez.

Büyük Türk Hâkanlığı, M. Ö. III. asrın sonlarına doğru teşekkül ettiği ve hemen bütün Türk kavimlerini bir araya topladığı zaman, bir imparatorluğun îcâbı olarak bir çok yabancı kavmi de hâkimiyetine almış, bu arada Moğol ve Tunguz gibi kavimlerin tamâmını, Türk devleti sınırlarına dâhil etmiştir. M. Ö. 209'da Teoman'ın oğlu Mete tahta geçince, «tanju/tanhu» unvânını almış ve bu unvânı Türk hâkanları, 614 yıl kullanmışlardır (Hunlar ve Tabgaçlar). Kağan/Hâkan unvânı sonra bunun yerine geçmiş ve Avar, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı imparatorlarının hepsi bu unvanla anılmışlardır «Hâkan», Türk imparatoru mânâsında bütün dünyâda M. S. 394'ten 1922'ye kadar 1.528 yıl kullanılmıştır (Çin imparatoruna «fağfûr», Habeş imparatoruna «negüs», İran imparatoruna «şehenşâh», Rusya imparatoruna «çar», Almanya imparatoruna «kayzer»... denmesi gibi). Mete devrinde başkent Taiyün, sol kanat elig'inin merkezi Şangku, sağ kanat elig'inin merkezi ise Şangkün idi.

Sonraki asırlarda Türkler'in sıkı temâs ettikleri bir kavim de Slavlar'dır. Slavlar, M. S. V. asır sonlarından îtibâren, Türkler'le daha sıkı temâsa gelmişlerdir. Slavlar, bir orman halkıdır. Savaşçı değillerdir. Korkak avcılardır. Attila imparatorluğunun dağılmasından sonra, Doğu ve Orta Avrupa'da Türk hâkimiyetini, Avarlar sağlamıya çalışmışlar, ancak, Türk nüfûsun azlığı yüzünden, yerleşik Avrupalılar'a, Bizans'a, Fransa'ya karşı, Hıristiyan olmıyan yardımcılar edinmeye mecbur kalmışlardır. Bunların başında, zâten asırlardan beri Türkler'le işbirliği yapan ve Türkler'le uyuşmuş Moğollar vardı. Ancak nüfus, Moğollar'ın eklenmesiyle de kâfî gelmedi. Avar Hâkanları, diğer bir orman kavmini, Doğu Avrupa'nın kuzey ormanlarından çıkartıp hizmetlerinde kullanmıya başladılar. Bunlar, Slavlar'dı. Slavlar, itâatkâr, kanâatkârdı; Türkler'den savaşmayı da öğrenmiye başladılar.

Zamanla Slavlar, Avar ve Hazar Türk hâkanlıklarının hizmetinde, Avrupa'nın kuzey-doğu ormanlarından çıkarak, Doğu Avrupa'nın, Balkanlar'ın, hattâ Orta Avrupa'nın şurasında burasında görülmiye başladılar. Dağılınca konuştukları Slavca da müstakil dillere ayrıldı. Başlıca iki grup Slav oluştu : Kuzey Slavları (Ruslar, Ukranlar, Beyaz Ruslar veyâ Küçük Ruslar, Lehler, Çek-

ler ve Slovaklar vs.), Güney yâhut Balkan Slavları (Bulgarlar, Makedonlar, Sırplar, Hırvatlar, Slovenler vs.).

Bunlardan Ruslar, Hazar terbiyesi altında Türk kültürü ile kendileri çapında teşkîlâtlandıktan sonra, bu defa da Germen ırklarından olan İskandinavlar'ın, bilhassa Normanlar'ın derin te'sîrinde kaldılar («Rus» kelimesi bile Eski İsveççe'dir). Hazar Hâkanlığı dağılıp Doğu Avrupa'da hâkimiyeti kaybedince, diğer Türk kavimlerine tâbî, haracgüzâr veyâ tamâmen müstakil küçük Rus knez'likleri (prenslikleri) ortaya çıktı. 988'den îtibâren Ruslar, Ortodoks mezhebinden Hıristiyan'lığı kabûl ederek putperestlikten ayrıldılar. Bu asırda Doğu Avrupa'ya hâkim Türkler hâlâ Müslüman değil, Gök Tanrı dîninden idiler. Ve Rus prensleri, bir müddet Müslüman dînini kabûl etmeyi düşündülerse de, sonra, metbûları Türkler'in din mes'elesine ehemmiyet vermediklerini görüp Bizans propagandası ile Hıristiyan oldular. 988'de ilk defa Hıristiyan olan Knez Vladimir, Türk hâkanlarını taklîd ederek «kagan» unvânını almıya cesâret etti. Yaroslav (1036 - 1050) da bu unvânı taşıyordu. Hazarlar'dan sonra Doğu Avrupa'ya hâkim olan Türk kavimlerinin başında Aşınaoğulları'ndan bir Türk hâkanı bulunmaması ve Hazarlar'ın Bizans'tan fazla Müslüman Arablar'la çekişmeleri sonunda, böyle bir tablo ortaya çıktı. Fakat Göktürk kültürü, te'sîrini hâlâ muhâfaza ediyordu (Transilvanya'da yaşıyan Türk asıllı Hıristiyan Sekeller, XVI. asrın sonlarına kadar yazılarında Göktürk alfabesini kullanmışlardır).

Türkler'i pek çok kavme üstün kılan, bir imparatorluk ırkı (race impériale) hâline getiren hususların başında, *at* gelmektedir. Türk maddî kültüründe at, son asırlara kadar, en üstün şekilde kullanılmıştır.

Donatımda olduğu kadar mahârette de süvârîlik neyi îcâb ettiriyorsa Türkler, o sâhada en üstün ve en mâhirdiler. 1048'de 15.000 Peçenek atlısı, Üsküdar'dan atları ile yüzerek Boğaz'ın Avrupa yakasına çıkmışlar, oradan, ülkeleri olan Tunaboyu'na gitmişlerdi. Kedrenos ve Zoranas gibi Bizans târihçilerinin 15.000 atlının denizde yüzdüğünü nakletmeleri, süvârîlik târîhi bakımından en ilgi çekici olaylardan biridir.

At'a kelimenin tam mânâsıyle hâkim olma, Türkler'i, coğrafya mefhûmundan en ürkmez kavim hâline getirmiştir. Modern Zamanlar'da İngilizler (daha doğrusu Anglo-Saksonlar) gemi ile ne yapmışlarsa, Eski Çağlar'da da Türkler, at ile aynı şeyi yapmışlar, çok büyük coğrafya mesâfelerini aşmışlar, çok geniş ülkelerin idâresine el koymuşlardır. Başlarında Aşınaoğulları'ndan inme bir hâkan bulunmadığı için gerçek mânâda tipik Türk im-

paratorlukları kuramamış Türk kavimlerinde bile aynı şey görülür. Bunlardan Kumanlar, 1080 yılına doğru, Macaristan'dan Balkaş Gölü'ne kadar uzanan muazzam bozkıra hâkimdiler (20° ilâ 80° arasındaki 60 tûl dâiresi = kuşuçuşu 4.000 km.). Gerçi asıl yurdları, Tuna Deltası ile Don (Türkçe : Ten) nehri, Karadeniz'le Kiev güneyi arasındaki bugünki Ukrayna idi. Fakat bütün bu sâhaya hâkimdiler. Kuzeyde Finlandiya Körfezi'ne kadar yaklaşmışlardı. Doğu Avrupa ve Batı Sibirya'nın hâkimi idiler. Çağdaşları İslâm müellifleri bu sâhaya «Deşt-i Kıpçak = Kıpçak Bozkırı» diyorlardı. Sonra bu bölge, bilhassa bugünki Ukrayna için, İslâmı yazarlarınca, asırlarca kullanılmıştır. Çağdaş Hıristiyan yazarlar da bu muazzam ülkeye «Comania» (Kumanya, Kuman = Kıpçak Ülkesi) diyorlardı. Diğer Türk imparatorluklarına göre pek de ehemmiyetli olmıyan Kuman (Kıpçak) devletinin bu coğrafya pozisyonu, yeter bir fikir vermiye kâfîdir. Başlarında millî bir hânedan bulunmaması ve Müslüman olmakta geç kaldıkları için dağılan Kuman - Kıpçaklar, bununla berâber, en büyük Türk devletlerinden biri olan Mısır - Suriye Türk Memlûk imparatorluğunu kurmuşlardır (1250). Kıpçak lehçesi bu sûretle Mısır'da XVI. asrın başlarında Osmanlı lehçesine yerini bırakıncaya kadar, hâkim tabakanın, ordu ve sarayın dili oldu. Gerek bugünki Ukrayna'da, gerek Mısır'da Kıpçak Türk lehçesi, hayli edebî eserler vermiştir. Macarca'daki hayli kelime de Türkçe'nin Kıpçak lehçesinden alınmıştır. 1187'de yeniden Bulgaristan devletini kuran Asen de, aslında bir Kıpçak (Kuman) Türkü idi. Gürcistan'ın —zamânımızda da pek çok ünlü torunları yaşıyan— Atabey hânedânı, Kuman-Kıpçak Türkü'dür.

Kuman-Kıpçaklar gibi erimiş Türk zümrelerinden biri, Bulgarlar'dır. M. Ö. IV. asra doğru, Türkler'in büyük (Oğuz) zümresinden ayrılmışlardır. Sonra, M. S. V. asrın ilk yarısında Attila, Bulgarlar'ı gene geniş imparatorluğu içine aldı. Attila'nın ölümünden sonra da oğullarından İrnek, Bulgarlar'ın başına geçti. Bu sûretle bu Türk zümresi, Aşınaoğulları'ndan bir hâkana kavuşmuş oldular. Bu devirde Oğuz'un zıddı olarak Oğur adını taşıyorlardı. Bugünki Ukrayna'da yaşıyorlardı. VI. asrın son yarısında doğudaki Otuz Oğurlar, Göktürk hâkanlığına tâbî oldular. Batıdaki Dokuz Oğurlar ise, Bizans ile komşu idiler. Büyük Yustinyanus zamanında (VI. asır) bunların bir kısmı Bizans hizmetine girdi. İtalya'nın Bizans'ca fethine katıldı. 2.000 âile de Bizans'ca Trakya'da iskân edildi ve bunlar, Hıristiyan olarak dillerini unuttular, bir müddet sonra Yunanca konuşmaya başladılar. Esas kitle ise Avar hâkanlığına tâbî oldu. Fakat VII. asrın son

yarısında bunlardan 9.000 Türk âilesi, Avar hâkimiyetinden kaçarak, önce Bavyera'ya, sonra orasını beğenmiyerek İtalya'ya yerleşti. Katolik oldular ve İtalyanca konuşmaya başladılar. Oğurlar'ın orta kısmı, On Oğurlar ise, Ukrayna'da yaşamıya devâm ettiler. İşte, I. cildimizde anlattığımız Volga Bulgar devleti ile Tuna Bulgar devletini, bu On Oğurlar kurdu. Tuna Bulgar hâkanlığı, büyük bir kudret hâlinde gelişti ve Balkanlar'daki ve daha kuzeydeki Slavlar'ın medenîleşmesinde, teşkîlâtlanmasında, birinci derecede müessir oldu.

Bu örnekler, pek çok çoğaltılabilir. Demek istediğim, Eski Dünya coğrafyasında, Türk te'sîrinden, Hattâ Türk hâkimiyetinden kurtulabilmiş az ülke vardır. Orta Çağ'ın hemen ilk asırlarında Türkler, İspanya'ya, Manş Denizi'ne, Baltık Denizi'ne, Orta İtalya'ya kadar gitmişlerdir. Dehşetli erimişlerdir ama, büyük te'sirler de bırakmışlardır. Bu erime, İslâm dînini kabûlden îtibâren durmuştur. Müslüman Türkü, Hıristiyan, Budist vs. çevrelerde eritmek, kaabil olmamıştır. Müslüman dinini bırakıp Hıristiyan, Budist vs. olan Türk, târihte dâimâ nâdir bir olay olarak anılmıştır. Ama bu defa, Müslüman kavimler, bilhassa Arablar arasında erimeye başlamıştır. Müslüman Türk, Arab ülkelerinde, dînini muhâfaza edebildiği için, rahatça erimiş, hiç mukavemet göstermemiştir. Bu sûretle bütün Arab ülkelerinde milyonlarca Türk asıllı insan, bugün Türkçe'yi unutup Arab'laşmıştır. Hindistan, dîğer bir eritme kazanı olmuş, burada da milyonlarca Türk, çeşitli Hindistan dillerini konuşmaya başlıyarak, fakat dâimâ Müslüman dînini muhâfaza ederek, Türk toplumundan çıkmıştır.

Bu akıl almaz coğrafya dağınıklığının, Türklük lehine işleyen bir faktör olduğu, hele bugün için, iddia edilemez. Ama at'a sahip birinci millet olarak Türkler, bu dağınıklıkta hiç bir beis görmemişler, ülkeler bırakıp ülkeler kazanarak, âdetâ coğrafya ve mekân ile istihzâ etmişler, fakat coğrafya, bugün için, Türk'ten intikamını almıştır. Çok erken devirde at'ı ehlîleştiren Türkler, at'ı, hemen savaş unsuru olarak kullanmıya, o şekilde yetiştirmeye, terbiye etmiye başlamışlardır. Zirâatten çok hoşlanmadıkları için öküze ehemmiyet vermemişler, at'ı fevkalâde sevmişler ve bozkır hayatının birinci vâsıtası olarak, mahâretle kullanmışlardır. Çinliler, M. Ö. 300'e doğru, ata binmeyi Türkler'den öğrenmişlerdir.

Ata hâkimiyet Türkler'i süvârî muhârib hâline getirdi. Üstün ok ve üstün yay'la silâhlandılar ve at üzerinde ok-yay'la netîce almıya, mecbur kalınca gene at üzerinde kılıçla vuruşmaya başladılar. Yay ve okları kendilerine mahsus ve üstündü.

Et yiyen Türkler, meyve dışında, sebze yemekten hoşlanmazlardı. Eti, pastırma ve sucuk şeklinde, aylarca muhâfaza edilip yenecek şekilde kurutmayı, diğer bütün milletlerden asırlarca önce öğrendiler. Diğer milletler, kurutulmuş konserve eti Türkler'den öğrendiler. Gerek konserve et, gerek eti birinci besin maddesi kabûl etmek de, Türkler'in fütûhatçı savaşçılıklarına çok yardımcı oldu. Gene Türkler, Mîlâd'dan evvelki asırlarda, süvârîliğe uygun giyinmek mecbûriyetinde kaldılar, bunu öğrendiler ve uyguladılar. Pantolon, ceket, gömlek, çizme giyiyorlardı ve bunlar, Türkler dışındaki kavimlerce meçhul giyeceklerdi. Çizmenin dayanıklı olması şarttı. Bu sebeble deri işçiliğinde çok ileri gittiler. Debbağlık ve deri boyacılığında, boyacılıkta ilerlediler. Soğuğa karşı, kürk ve başlık (börk) da giyiyorlardı. Kürkü işlemesini ve değerli kürkler elde etmesini de iyi öğrendiler. Elbiselerini yünden yapıyorlardı. Aslında Türkler, soğuk iklim ırkıdır. Sıcağa alışıp soğuktan çekinmeleri, sonraki asırlardadır. Bu sûretle yün elde etmesini, işlemesini, boyamasını, bunun sonunda kilim ve halıcılığı öğrendiler ve kullandılar. Zâten koyuncu olmaları, koyun eti yemeleri, onları yün sanâyî ve san'atında başarılı kıldıracak ilk faktördü. Şimdi bu çeşitli unsurlar üzerinde bir kaç söz söyliyelim.

Pantalon, ceket, gömlek ve çizmeyi Türkler'den, en çok temasta bulundukları kavim, Çinliler, önce iktibâs ettiler. Hun börkü de Çin süvârîlerince taklîd edildi. Moğollar'ın Türk toplumu içinde yaşıyan kısımları da bu unsurları aldılar. Devrin en medenî ve ileri toplumu olan Romalılar ise, harmâniyeleri ve kısa etekleri, çıplak bacakları ile, ilkeldiler. Fakat bu giyim piyâdeye ve Akdeniz iklîmine çok aykırı da değildi. Ama soğuk iklîme ve süvârîliğe aykırı idi. Nitekim Romalılar'ın dünyâyı titreten piyâde tümenleri, soğuk ülkelerde başarı kazanamadı. Ama V. asırda Hunlar, Avrupa'ya gelince, Doğu ve Batı Roma, Hun örneğine göre süvârîliği, ata binme tekniğini, at techîzâtını, gömlek, çizme, ceket ve pantalonu Türkler'den iktibâs etti. Türk ok ve yayı da taklîd edildi. Romalılar'ın Hun modeline göre Büyük Britanya'nın Galler (Wales) ülkesinde yay yaptıkları îmâlât-hâne, Türk te'sirlerinin nerelere gittiğini açıkça gösterir.

Türk ordusu 10, 100, 1.000, 10.000 kişilik birliklerden kurulu idi. Bu düzeni M. Ö. III. asırda Mete ya kendi kurmuş veyâ daha önceki bir Türk sistemini canlandırmıştır. Onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen kelimeleri bugün bile Türk ordusunda kullanılmaktadır. Bu on'lu sistem, V. asırda Roma ordularında da tatbîka başlandı.

Bu sûretle Türk askerî teşkîlâtı, devrîn Türk dünyâsı dışında, fakat onunla temas hâlindeki en gelişmiş imparatorluklarında yürürlüğe girdi. Türk taktik ve stratejisi bile incelenip, o imparatorlukların coğrafya ve sosyal yapı yeterliliği derecesinde kullanılmıya çalışıldı. Hârikulâde bir hayâtîyet ve uzun ömre sâhib olan Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunda bizzât imparatorlar, Türk savaş usûlü, Türk silâhları hakkında eserler yazdılar ve kitaplarında Hun, Avar, Göktürk, Bulgar, Macar, Peçenekler'in bu hususta neler yaptıklarını anlatarak, Bizans imparatorluk ordusunun bu esaslara göre reforma tâbî tutulmasını bildirdiler. Bunlar, İmparator Heraklios'un (610-641) *Tactica,* İmparator VI. Leo'nun (886 - 912) *Tactica* ve 700'e doğru Mauriacus'un te'lîf ettiği *Strategikon* adlı eserlerdir (J. Darko, *Influences Touraniennes sur l'Evolution de l'Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion,* X, 443 - 69, XII, 119-47; Moravcisk, *Byzantinoturcica,* I, 239-40, 250-3).

René Grousset'nin anlattığı üzere *(L'Empire des Steppes,* 37, n. 1) süvârîlikte özengi'nin kullanılması, Türkler'e çok büyük üstünlük sağlamıştır. Ozengi'yi ne Yunanlılar, ne Romalılar asla bilmemişlerdir ve Avrupa ancak VI. asırda Avarlar'dan öğrenmiştir. Türk savaş usûlünü sonraki asırlarda Ruslar öğrenerek, Avrupa'nın kuzey-doğu köşeciğinde ve Türk tâbiiyetinde olsun, millî mevcûdiyetlerini devâm ettirebilmiş ve M. Ö. III. asırdan XVI. asra kadar, Doğu Avrupa'ya hâkim olan Türk devletlerinin zaaflarına, Hunlar'dan Osmanlılar'a kadar çok dikkat ederek fırsatları değerlendirmişlerdir.

Cengiz ve halefleri, Moğol Cihan Devleti'ni, Türk sistemini ve kültürünü benimsiyerek ve zâten Türkler'in katılmasıyle gerçekleştirmişlerdir.

Türkler, Gök Tanrı'ya ve Tek Tanrı'ya inanmak sûretiyle, Yunan - Roma ve Yakın Doğu çoktanrıcılığından kurtulmuşlar ve çok kolaylıkla İslâm dînini benimsemişlerdir. Tabîî Türk Gök Tanrı'sı, Allah değildir. Ancak, put da değildir. Eski Türkler'de ne totem, ne put, ne de putları muhâfaza etmeye yarıyan mâbed yoktur. Kezâ Gök Tanrı dîninin râhibi, din adamı da mevcud değildir. Bu yüzden de ruhbân zümresi olmıyan İslâm dînine geçiş, bu sebeplerle, Câhiliye Arabları'ndan ve Zerdüştî İranlılar'dan kolay olmuş, bu kavimler gibi İslâm dînine direnmemiş ve bu kavimler gibi zorla kabûl etmemişler, sevgiyle ve anlayışla benimsemişlerdir.

Türk'ü yaşatan hayvanlar at ve koyundu. At ve koyun eti yerler, sığır etini, deve etini nâdiren yerler, hiç bir devirde domuz

eti yemezlerdi. Av kuşları yemeleri, fantezi kabîlindendi ve büyük Türk kitlelerini besliyen bir madde değildi. Balık da nâdir bir besin maddesi idi. Meyve yer, sebze sevmezlerdi. Süt ve sütten yapılan peynir, yoğurt, kımız, esas besin maddeleri arasında idi. Darıdan boza, üzümden pekmez, şarap, çeşitli meyvelerden rakı da yaparlardı. Fakat alkollü içkiden fazla hoşlanmazlardı ve alkolün, tehlikeli bir madde olduğunu, yaşayışlarına aykırı bulunduğunu biliyorlardı. Alkolden hoşlanmayışları, domuz etini hiç yememeleri, İslâm dînini benimsemelerine yardım eden hususlardandır.

İslâm öncesi Türkleri, saçlarını uzun kestirir ve arkaya doğru sarkıtır, bıyık bırakırlardı. Sakal bırakmak çok nâdirdi ve sakaldan hoşlanmazlardı.

Büyükleri, attan inerek, tek dizlerini en az bir defa yere vurarak, başlarından börklerini çıkararak selâmlarlardı. Açık başın saygısızlık olduğu İslâm topluluğuna girdikleri zaman, bu topluma uydular ve XX. asrın 2. çeyreğine kadar başlık giyerek saygı göstermeye devâm ettiler. Fakat attan inip diz vurmak veyâ çökmek şeklindeki saygı gösterileri, İslâmî devirde de devâm etti.

Savaşçı bir kavim için mâden, bilhassa en fazla bulunan sert mâden, yâni *demir*'in, ehemmiyeti âşikârdır. Demire hâkimiyet, Türk cihan imparatorluklarının kurulabilmesinin başlıca sebeblerindendir. Demir; bakır, kalay, altın gibi yumuşak mâdenlerden asırlar sonra işlenebilmiş ve kapital ehemmiyet kazanmış bir mâdendir. Türkler, demirci olarak çok ün yapmışlardır. Demire hâkimiyet, Türk destanlarında leit-motiv olmuştur. Altaylar'da Türk demir ocakları ve döküm-hâneleri, arkeolojik keşifler netîcesi ortaya çıkmıştır. Bu bölgede iyi kalite demir olması, Türkler'in çok işine yaramıştır. Türkler, demire çok iyi su vermişlerdir. Çok üstün, sağlam, kesici, delici silâhlar îmâl etmişlerdir. «Demir» ve «kılıç», Türkçe'nin en eski kelimelerinden biridir. Çince'de bugün de bu iki kelime, bu Türkçe kelimelerden alınmış olarak kullanılmaktadır; yânî Çince'de, Türkçe demir ve kılıç dışında, bu mefhumların karşılığı yoktur.

Türkler, M. Ö. 1500'e doğru demiri işlemeye başlamışlardır (Mısır'dan 300 ve Avrupa'dan aşağı yukarı 700 yıl kadar önce).

Eski Türkler, ütü kullanmasını biliyorlardı. Koltuk, sandalye, masa, dolap, karyola yapıyorlar ve bunun için tahtayı işliyorlardı. Perdeyi biliyorlardı. Bu mobilyalar, Hunlar'dan Çinliler'e geçti. Bundan Türkler'in, yalnız bağdaş kurarak oturmadıkları, sandalye - koltukta da oturdukları anlaşılır.

Eski Türk şehirleri içinde taştan yapılanlar, arkeolojik keşifler neticesinde ortaya çıkmıştır. Fakat bu şehirlerin çoğu Türkistan'dadır. Türkler'in daha çok bugünki Sibirya'da yaşadıkları en eski çağlarda ise taş, çok az kullanılan bir nesne idi. Bu yüzden henüz hiç birinin izine rastlanmamıştır. Sibirya bir odun ülkesi olduğu için, evler, odundan, kerpiçten, sıkıştırılmış topraktan yapılıyordu. Sûrlar bile, sivri kazıklardan yapılmış, yânî ahşabdı. Türkler, ahşâbı, tahta meskeni pek çok sevmişler, günümüze kadar, kolay kolay vaz geçmek istememişlerdir. Ancak yangın belâsı ve pek çok katlı binâ yapmak zarûretidir ki Türkler'i XX. asırda, kesin şekilde kâgir inşââta mecbur kılmış, zâten ahşâb inşâat şehirlerde yasaklanmıştır. Ahşab binâ, tabiî taş yapılar gibi asırlar boyu ayakta kalmıyordu. Ama Türkler, eskiyince yenisini yapıyorlardı. Zâten yazın, daha çok çadır hayâtını tercîh ediyorlardı. Türk çadırı, gerçek, konforlu bir evdi. Hamamı dahi mevcuddu.

Romalı târihçi Priskos, Attila'nın Macar Ovası'nda oturduğu Türk şehrini (V. asrın ilk yarısı) bize anlatmaktadır. Baştan başa ahşab bir şehirdir. Attila'nın sarayı da ahşabdır; tahta süsleri çok güzeldir; salon sütunları altın ve gümüştür. İnşâatta taş, az kullanılmıştır. Bu yüzden taş üzerine yazılmış olanlar dışında Türk kitâbeleri de tabîatiyle iklim şartlarıyle ortadan kalkmıştır.

Türkler, avcılıkla da uğraşmışlardır. Sürek avı, Türkler'e mahsustur. Sürek avını, askerî manevra hâline getirmişlerdir. Çinliler sürek avını, Türkler'den öğrenmişlerdir. Çin, Anadolu, Avrupa gibi sâhalara kürk ve derinin en iyisi, en güzel işlenmişi, Türkler'ce ihrâc edilmiştir.

Türkler, daha çok tâbiiyetleri altındaki yabancı köylü ve çiftçi kavimlerin ürettiği tahılı yemişlerdir. Esâsen tahıl (hubûbat), hiç bir zaman başlıca besinlerini teşkîl etmemiştir. Buğdayın esas gıdâ maddesi olması, İslâm'dan sonradır. Bununla berâber Türkler, sulu zirâati biliyorlardı. Arâzîlerini çok yüksek teknik bilgi mahsûlü ve çok büyük kanallar açarak sulıyabiliyorlardı. Tabîatiyle bir çok Türk zümresi, çiftçiliğe geçmişti ve zamanla fazlalaşmıştı. Buğday, darı, fasulye, başlıca yetiştirdikleri maddelerdi. Daha güneyde, bağcılık yapıyorlardı. Şeker ihtiyâcını şekerkamışı, bilhassa üzümden ve çeşitli meyvelerden karşılıyorlardı.

Kurt, Bozkurt, Türkler'in tarihöncesinden Atatürk'ün ölümüne kadar, kutsal bir senboldü. Zîrâ tarihöncesinden Osmanoğulları'na kadar bütün Türk hâkanları, dişi bir kurtla bir insandan üremişlerdi. Ve çok ilgi çekicidir, bilindiği gibi, imparator olmıyan, cumhûriyet îlân eden Atatürk'e bile «Bozkurt» denmiştir.

Atatürk, cumhûriyet kâğıt paralarının üzerine Bozkurt resmi bastırmıştır. Bozkurt, tamâmen Türk'ü karakterize ve senbolize etmiştir. Bu bakımdan Türklük ve Gayrı Türklük gösteren kesin bir etnolojik ayırıcıdır. Eski Çin kaynakları, bir kavmin Türk olmadığını «Kurt'tan türeyenlerden değildirler» şeklinde belirtmişler, Türkler'e «Kurt'tan türeyenler» demişler, zîrâ Türkler, bunun böyle olduğuna inanmışlar ve komşularını da inandırmışlardır (Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları,* 67, 91).

Bununla berâber «kurt'tan türeyen», Türk milleti değil, Türk milletini yöneltmek ve yüceltmek üzere, «Gök Tanrı» tarafından «kut» verilmiş sülâledir. Bu sülâleye, «Aşınaoğulları» denmiştir («aşına, börte, börü, kurt» Türkçe'de aynı mânâdadır) «Aşına» (asena) kurt (börte, börü, böri) demektir ama, alelâde kurt değildir.

Yol gösterici, Gök Tanrı tarafından Türk'e doğru yolu göstermek, Türk'ü cihâna yaymak için yaratılmış kurt'tur. Zîrâ «aşına», «aşmak» masdarından gelmektedir. «Aşan, ülkeler geçen kurt» demektir. Dâimâ Türk'ün önünde hâkan'ın yanındadır, kut'lanmıştır.

İslâm'dan evvelki Türk kültürünün bâzı çizgilerini bu şekilde hatırlamış olduk. Bu kültürün mühim kısmı, günümüze intikal etmiştir. Bir çok kısmı, İslâm toplumunda tâdîle uğramıştır. Eski Türk kültürü hakkında daha geniş bilgi, I. cildimizde verilmiştir (daha geniş bilgiler şu kitapta toplanmış ve etraflı bibliyografya verilmiştir : İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* Ankara, 1977; B. Ögel'in basılmakta olan 5 ciltlik eski Türk kültür tarihine âid eserinde ise bütün detayları bulmak mümkindir). Bizim konumuz Osmanlı çağı olduğu için, fazla tafsîlâta lüzum yoktur. Fakat eski Türk kültürünün ana çizgilerini bilmeksizin, Osmanlı kültürünü de, bugünki Türk kültürünü de yanlış fikirler edinmeksizin anlamak mümkin değildir.

Türk Kültürünün Unsurları

Bütün bu *V. Kitap,* Türk kültürünün çeşitli unsurlarından bahsedecektir. En mühim unsur olan dil de, IV. bahiste ele alınacaktır. Bu I. bahiste, Türk kültürünün tarih içindeki cihanşümûl durumuna kısaca temas etmek istiyorum. Yâni bir giriş bahsidir. 2.300 yıllık bir milletin kültür münasebetlerini göstermek, hem mevzuumu, hem ihtisasımı, pek çok aşar. Yalnız Osmanlı devrini ele alıyorum. Ama îcâb ettikçe zaman zaman Osmanlı öncesine atıflar da yapacağım. Osmanlı öncesi kültür tarihi hakkında, si-

yasî tarih kısmında, daha fazla şeyler söylenmiştir. Türk kültürünün din, örf, âdet, millî ekonomi gibi bahislerini bu *V. Kitap*'ta değil, bundan sonraki *VI. Kitap*'ta ele alacağım. Bu *V. Kitap*'ta ağırlık daha çok san'ata verilmiştir.

Kültürler, mânevî çevrelerde gelişirler. Bu mânevî çevreyi, millî karakter ve yapı meydana getirir. Millî sosyal yapı incelenmeden yapılacak san'at tetkiklerinin bazı yönleri, izaha muhtaç halde kalır.

Türk milletinin karakteri ve bu karakterin Anadolu - Rumeli coğrafya mekânında iktisâb ettiği «Osmanlı» denilen husûsiyetler, çeşitli bahislerimizde uzun uzun anlatıldı. Burada yalnız bir kaç unsuru hatırlatmak istiyorum.

Bugün yaşamakta devâm eden 3 büyük medeniyet çevresi vardır : Akdeniz, Çin ve Hindistan. Hıristiyan ve Müslüman medeniyetleri, Akdeniz medeniyetinin iki şûbesi hâlindedir. Bu medeniyet, Semâvî Dinler'e dayanır. Çin medeniyeti, Japonya dâhil, Uzak Doğu'yu mânevî hâkimiyetine almıştır. Hindû medeniyeti de zaman zaman kıt'asından taşmış, İndonezya'dan İran'a kadar uzanmış, fakat 900 yıllık Müslüman Türk hâkimiyeti ile dar sınırlara itilmiş ve büyük dış te'sîrler almıştır.

Bozkır kültürüne dayalı Türkler, İslâm dinine girince, Akdeniz medeniyeti çevresine dâhil olmuşlardır. Eski Türk medeniyetinde Çin, hattâ Hindû medeniyeti menşe'li te'sirler vardır. Daha doğrusu bu tesirler karşılıklıdır. Fakat Türk kültürü, Akdeniz medeniyetinin Müslüman kültürleri arasında gelişmiştir.

Bütün kültürler gibi bir millî dile ve bu dil vasıtasıyle işleyen bir edebiyata, bilhassa şiire, bu dille söylenen bir musikiye sahib olan Türk kültürü, Uzak Doğu'dan Akdeniz'e kayarken, sonsuz millî ve eski unsuru beraberinde getirmişti.

XI. asırda Akdeniz çevresine intikal eden ve XIV. asırdan itibaren Anadolu - Rumeli mekânında oluşan kültür, şüphesiz Orta Asya'dan gelen menşeini hiç bir zaman terketmemiştir. Gerçi renk değiştirmiştir ama, bu değişiklik, Türk'lüğün Orta Asya'da kalan parçalarında da olmuştur.

Anadolu'ya gelen ve sonra Rumeli'ne intikal eden maddî medeniyet ve mânevî kültür, büyük bir medeniyet ve kültürdü. Yeni bir muhite giriyordu ama güçlüydü. İlk Çağ'da ve Orta Çağ'ın ilk bölümünde kudretini isbat etmiş bir medeniyet ve kültürdü. Üstün, medeniyet ve kültür götürücü tarafları vardı. Çin kültürünün teşekkülünde büyük katkıları olduğunu, siyasî tarih kısmında söylemiştim. Devrin en üstün medeniyeti olan Arab medeniyetine üstün bâzı tarafları (meselâ teşkilâtçılık, düzen fikri) bile

vardı. VII. asırdan sonra teşekküle başlıyarak müşterek İslâm medeniyetine Türk unsurunun katkısı büyük olmuştu. Bu medeniyete Fârâbî, Bîrûnî, Cevherî, Zemahşerî gibi dünya ölçüsünde en büyük dâhîleri vermişti. Ama bunlar millî Türk kültürünü temsil etmedikleri, Arabca konuşan bir medeniyete katıldıkları, eserlerini bu çevrede ve bu dilde verdikleri için, Türk kültür adamları değillerdir. Ben de bunlar için *Büyük Türkiye Tarihi*'nde asla «Türk» tâbirini kullanmadım. Sadece «Türk asıllı» dedim. Şüphesiz ana dilleri Türkçe idi, ama hizmet ettikleri kültür çevresi Arab'dı.

İmar (bayındırlık) fikri, düzen fikrine çok yakın olduğu için Türkler, mimariye çok ehemmiyet vermişlerdir. Mimaride bütün İslâm kavimlerini geçmişlerdir. Ortaçağ için von Le Coq şöyle der: «Mısır'ın eski kültür zemininde zengin san'at hayatı, idarenin daima Arab valilerden Türk valilere geçtiği zamanlara tesadüf eder» (*Bilderatlas*, 9). Bunu Hindistan'a, İran'a ve pek çok ülkeye teşmil ve tamim etmek mümkindir.

Anadolu ve Rumeli'ni iskân eden Türkler, bu medenî seviyede idiler. 1000 küsur yılda dünya kadar kavmi hazmetmiş, gene kusmamış olan Roma ve Bizans medeniyetinin Türk'ü öğütememesinin büyük sebebi budur. Zîrâ XI. asırda Anadolu'ya gelen Türk, asırlar boyu, bir çok kavme, hem de en büyüklerine, pek çok şey öğretmiş olan bir milletti. Teşkilât ve devlet gibi unsurlardan bahsedecek değilim. Bu hususlardaki Türk üstünlüğü çok eski, devamlı ve münakaşa mevzuu olmıyan bir konudur. Burada daha çok medenî ve kültürel hususlardan bir kaçını hatırlatmak isterim.

Türkler tarafından îcâd edilip bir çok kavmin onlardan öğrenip tatbik ettiği unsurlar arasında dizgin, eğer, üzengi, ata biniş stili, süvariliğe uygun dar şalvar veya pantalon (harmâniyeli Yunan ve Roma süvarilerini tasavvur ediniz!), ceket, deri veya şal kuşak, potin, Türk çizmesi, uzun kılıç gibi unsurlar hatırlanabilir. Gerçi bunlar askerî keşifler olarak mütalâa edilebilir. Fakat aynı zamanda geniş ölçüde medenî ve kültürel hususiyetlerdir (Latimore, *Inner Asian Frontiers of China*, 465; Grenard, 7-13; Darko, *Influence Touraniennes sur l'Evolution de l'Art Militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins, Byzantion,* XII, 1937, 119 - 47; O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti,* I, 113).

Atı yalnız arabaya koşabilen, fakat ona binemiyen Çinliler'in, ata binebilen fakat onu oynak bir ulaştırma ve savaş vasıtası şeklinde idare edemiyen Yunanlılar'ın ve Romalılar'ın, Türkler'-

den yukarıda anılan şeyleri öğrendikten sonra kazandıkları şeyler, ortadadır.

Ordularda seyyar olarak deve, at, katırla taşınan, sonra çadırlar hâlinde kurulan hastahâne ve hamam teşkilâtını da Bizans, Türkler'den öğrenerek kendi ordusuna kabûl etmiştir.

Çamaşırı Avrupa, Türkler'den öğrenmiştir. Romalılar, harmâniye veya gömleklerini, tenlerine giyiyorlardı. Mendili de Türkler'den öğrenmişlerdir. XVII. asırda bile mendil Avrupa'da çok az yaygınken Türkler mendili, İlk Çağ'dan beri kullanıyorlar. Gene çok eski asırlardan beri ütü yapmayı, kumaşlarını, giyeceklerini ütülemesini biliyorlardı. *Dîvânü Lugaati't-Türk*'te hem «ütü», hem «ulatu» (mendil) kelimeleri vardır.

Ortaçağ Türk medeniyetinin Avrupa medeniyetinden kaç asır ileri olduğunu anlatmanın yeri burası değildir. Asya milyonluk, yüz binlik şehirlerle kaynaşırken, Avrupa'da mühim devletlerin taht şehirleri bile az nüfuslu kasabalar hâlindeydi.

Ortaçağ Türk medeniyetinin daha bâriz kültürel tesirleri de pek çoktur. Meselâ Avrupa'da üniversite fikri, XI. asrın sonlarından itibâren Selçuklular'ın kurduğu medrese (külliyye) teşkilâtı örnek alınarak XIII. asırda doğmuş ve gelişmiştir.

Bu kültürün «Osmanlı» şeklinde oluşması, artık kolaydı. Hangi mânevî çevre ve sosyal şartlar altında oluştu?

Osmanlı Türk Kültürünün Oluştuğu Sosyal Çevre

Bu kültürün oluştuğu sosyal çevrenin, Batı (Avrupa) sosyal çevresinden pek mühim bir farkı, asaletin olmayışı, vatandaşın asil ve halk diye ikiye bölünmemesidir. Bu bölünme Avrupa, Çin, Hindû medeniyetleri gibi İslâm öncesi Türk toplumunda da vardı ama, Osmanlı toplumunda yoktu, erimişti. Selçuklular devrinde tesirleri henüz devâm ederken, Osmanlı devrinde silinmiye yüz tutmuştu. Toplumun büyük ve üretici kesimi olan köylünün, Avrupa'daki serf durumu meçhul olduğu gibi, köylünün horlanması ve aşağı sınıf görülmesi de bahis mevzuu değildi. Zîrâ köyünden gelen adam, yirmi otuz yıl içinde sadrâzam olabiliyordu. Batı'da olduğu gibi yedi göbek baba ve ana asaleti aranmıyordu. Kaanûnî Sultan Süleymân'ın köylü hakkındaki fikri herhalde ehemmiyet verilmiye değer bir fikirdir, zîrâ yarım asır dünyanın mukadderâtına hâkim olmuş bir adamdır :

«Sultân Süleymân Hân, bir meclisde sormuş : 'â'lemin veliyyü'n-nî'meti kimdir?', 'sizsiniz' diyende kabûl etmemiş: 'hakıykatde re'âyâdır ki, anlar zirâ'at ve hırâset emrinde huzûr ve ârâmı ken-

dilerine harâm ve iktisâb etdikleri nî'met ile bizi it'âm ederler (beslerler)'» (Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Nesâihü'l-Vüzerâ*, Wright neşri, 71).

Demek Osmanlı Türk kültürünün oluştuğu sosyal toplum, sınıfsız bir milletti. Daha doğrusu elbette sınıflar vardı. Şöyle ifade edeyim : Bir sınıftan diğerine geçmek için hiç bir baraj yoktu; asalet, kast vs. gibi barajlar meçhuldü. Bir köylü delikanlı, Türk masallarında olduğu gibi, her zaman, padişah kızını almayı ümîd edebilirdi. Zîrâ düzinelerce örnek ortada idi.

Bu sosyal toplumun diğer bir husûsiyeti, dinî müsamaha idi. Dinine çok bağlı bir toplumdu ama, diğer dinlerin de yaşama, insanca yaşama hakkını gönülden tanıyor, buna îmân ediyordu. Asaletin olmayışı eski Türk toplumundan değil İslâm dininden geliyordu. Bir bakıma dinî müsamaha, bundan da güçlüydü. Zîrâ menşei hem dinî, hem millî idi. Başka dinlerin, Müslüman Türk toplumu içinde insanca yaşamaları hakkı hem İslâm dininde, hem de İslâm'dan önceki Türkler'de, kutsal bir prensipti, asla ihlâl edilemezdi.

Avrupa'da ise bu müsamahadan eser yoktu. «XVII. asırda, İngiltere'de bile dinî müsamaha, yâni hâkim mezhebde olanların diğer mezheb ve din mensublarına hayat hakkı tanıması, en büyük suç (crime monstrueux) idi» (Lavisse-Rambaud, V, 236).

Osmanlı Türk kültürünün oluştuğu sosyal toplum, ilmi ve san'atı seven, onlara saygılı bir toplumdu. XVIII. asırda İtalyan râhibi Toderini şöyle yazar (Almanca terc., 5) : «Türkler, ilme karşı istidatları bakımından çok talihlidir. Eserleri, büyük bir servet teşkil edecek zengin muhtevâlıdır. Belki de Türkler kadar yeryüzünde ilme düşkün, ilme istidatlı, ilmî bahislerde onlar kadar sebatla çalışan bir millet yoktur. Türkler'de yalnız ilimle en büyük saygıyı kazanmak mümkindir. Gerçek bir bilgin, isterse, gerek din, gerek devlet memuriyetlerinin en yükseklerini elde edebilir».

Türk toplumunda ilim ve din adamı, fevkalâde mütevazı, fakat vakur ve izzet-i nefis sahibidir. Kibir ve gururla ilgisi yoktur. Zîrâ kibir ve gurur, hem günah, hem ayıp, hem terbiyesizliktir. Türk ilmiyye sınıfının bu karakteri ve tevazuu, Avrupalılar'ın da nazar-ı dikkatini çekmiştir (Galland, I, 96).

Osmanlı Türk kültürünü oluşturan toplumun çok bâriz bir vasfı da Türklük'tür. Türk'lüğün çok ağır basmasıdır. Belki bu, fuzûlî söz sayılır. Zirâ milliyet olmaksızın zâten millî kültür olamaz. Öyledir, fakat Türk kültüründe Türk'lüğün damgasının, en

kudretli diğer kültürler derecesinde bâriz olduğunu belirtmekte, gene de fayda vardır.

«Dışarıdan bakılınca o kadar belli olmamasına rağmen Türkiye İmparatorluğu, fikrî ve harsî (kültürel) yapısı bakımından, tamamen bir Türk devleti idi. Anadolu şevketinin açık bir ifadesi idi. Ordu, idare, adalet ve maliye Türk'tü. Türkçe, her türlü devlet işlerinde, okullarda ve aydınlar arasında kullanılan resmî dildi. Kırım Hanlığı Sarayı'ndan Bağdad Medresesi müderrisine kadar büyük yüksek sınıf, ırkı ne olursa olsun, Türkçe konuşur, Türkçe yazardı. Arabca, Farsca eserler Türkçe'ye çevrilir ve bu dilde şerh edilirdi» (Stephan Bonart, *La Turquie,* 65).

«Bu geniş imparatorlukta, halk, ırk ve dince o derecede çeşitli yapısı olan bu Osmanlı devletinde hissen, fikren ve fiilen hâkim olan 'Türklük' idi» (Benoist-Méchin, 65). Aynı Yazar, şöyle devâm ediyor :

«Devletin kudret ve büyüklüğünün kaynağı 'Türklük' idi. Anadolu Türkü, harbi idâre, devleti sevk, adâleti te'sîs ediyordu. Bilginler, san'atkârlar ve şâirler, bu ırkın sînesinden çıkıyordu. Halılarını, ipeklilerin ve çinilerin göz kamaştırıcı renklerinde parlıyordu. Çeşmelerin, medreselerin ve camilerin çizgilerinin zarâfetinde kendini gösteriyordu. Anadolu'nun fenâ bulmaz şevketi, kubbelerin kemerlerine destek oluyor, denizlerin, ormanların, kayalıkların, bozkırların ölümsüz hayatı, bu kubbelerin ihtişâmında nihayete eriyordu».

Türk medeniyet ve kültürünün üstünlüğü, bilhassa XVI. ve XVII. asırların Avrupa seyâhat-nâmeleri, Türkiye'yi gelip gören, gördüklerini yazan Avrupalılar'ın eserleri okundukça ortaya çıkmaktadır. *VII. Kitap*'ta bunlardan geniş iktibaslar yapacağım. Bu eserlerde Avrupalı'nın Türk'e bakış açısı çok ilgi çekicidir. Bizim bugün Amerika ve Avrupa'ya bakış açımızın aynı gibidir.

Cihanşümûl Türk Mimarisi

Mimari anıtlar, millî kültür tezâhürlerinin en göze çarpanlarıdır. Onun için Türk hangi ülkeden çıkarılmışsa, o ülkeyi ele geçirenin ilk işi, o topraklardaki Türk anıtlarını temellerine kadar kazımak olmuştur. Ama o kadar çokturlar ki, kazına kazına hâlâ tüketilememişlerdir.

Tabiî mevzuumun Osmanlı çağı olduğunu unutmuyorum. Osmanlı mimarisinden bahsetmiye, kendimi bu sınırlar içinde tutmaya çalışıyorum. Ama okuyucularım, Osmanlı dışı Türk mimarisine yaptığım mecbûrî atıflar için de beni mâzur görmelidir.

1972 nisanında iki parlamenter arkadaşımla Hindistan'da iki şehri, Delhi ile Agra'yı gezmiştim. Gerçekten ikisi de âbideler, muhteşem mimarî eserleri şehri idi. Fakat ne kadar eser varsa hepsi Türk yapısı idi. Bir kaç büyük İngiliz yapısı vardı. Hindûlar'a ait dikkati çekici bir mimarî esere tesadüf etmedim (büyük Hindû âbideleri, ülkenin güneyindedir).

Hindistan'daki Türk âbideleri, yalnız yerli veya Doğu Türk mimarları tarafından yapılmış değildir. Batı Türkleri, yâni Osmanlılar da Hindistan'a epey mimar sevk etmişlerdir. Türk mimarisinin Osmanlı mektebi (école ottomane) yalnız Kuzey Hindistan'da değil, ülkenin güneyinde de kendini gösterir. Meselâ Osmanoğulları'ndan indikleri iddiasında bulunan Âdil-Şâhlar'ın Güney Hindistan Türk İmparatorluğu'nda, dünyanın büyük devletleri arasında bulunan pek zengin Bîcâpûr devletinde çalışan Türk mimarları, Osmanlı stilini tecrübe ediyorlardı. A. Tchagataî şöyle diyor *(Le Tadj Mahal,* 11) : Âdil-Şâhlar'ın en büyük mimarları olan Melik Sendil ve Melik Yâkut Babhult, Hindû asıllı değillerdir. Türk stilinin büyük tesirinde kalmışlardır. Yeryüzünde mevcut en büyük kubbe olan Muhammed Âdil-Şâh'ın «Gül Künbed» denilen türbesi, 1656'da inşâ edilmiştir. Bu dünyânın en muazzam kubbesi, bâriz şekilde Osmanlı stilindedir. Üstelik kubbeye bir hilâl alem konmuştur ki, bu, yalnız Osmanlı Türkleri'nde görülür ve vâzıh Osmanlı damgası teşkil eder. Böylece eserin mîmarlarının Türkiye'den gelme Osmanlı Türkü olduğu şüphesizdir.

Nitekim bundan çok önceleri, 1530'dan evvel Bâbur Şâh, Istanbul'dan mimarlar getirmiş ve bundan sonra Istanbul'dan devamlı şekilde Hindistan Türk imparatorluğuna Türk Osmanlı mimarları akmıştır. Bunlardan biri, Mimar Sinân'ın talebesi olan Mîmar Yûsuf'tur. *Bâbur-Nâme*'sinde Bâbur Şâh, plan çizmede ve mimaride Hindli maharet ve vukufunu istihfâf etmektedir. Hind işçisi, fakat Osmanlı mîmârı kullanıyordu (H. A. Rose, *İslâm Ans.*, V, 505b).

Sinân'ın talebesi Mimar Yûsuf, Bâbur'un torunu Ekber Şâh'ın Delhi, Agra ve çevresinde yaptırdığı çoğu dev anıtların mîmârıdır.

Osmanlı stili mîmârî, Fas'tan Hindistan'a kadar uzanır. Belki İndonezya'ya kadar gitmiştir. Fakat dalga dalga İndonezya'ya giden Osmanlı Türkleri'nin orada mimari bir şey bıraktıklarına ait, bugüne kadar incelediğim kitaplarda bir kayıt görmedim.

1528'den başlıyarak Mısır'da (bilhassa Kahire şehrinde), 1518'den başlıyarak Cezâyir'de, 1534'den itibâren Tûnus'ta, Os-

manlı mimarlarının Istanbul stili âbideleri yükselmiye başlar (Diez, *İslâm Ans.*, no. 80, 96a, 97b). Mimar Sinan, Kırım'da bile 1552'de Gözleve'de Han Camii'ni yapmıştır. Bu sûretle Osmanlı stili, Karadeniz'in kuzeyine de atlamıştır. Istanbul Osmanlı stili, daha akıl almaz yerlerde de mimari âbideler yükseltmiştir: Sûdan'da Sevâkin'de olduğu gibi (Sûdanlı Ahmed Salâh Buhârî, *Milletlerarası I. Türk San'atları Kongresi*, 93). Habeşistan'ın Eritre eyaletinin Massava şehrindeki Özdemir Paşa'nın ve oğlu Sadrâzam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın eserleri de unutulamaz, Özdemir Paşa'nın türbesi bile Massava'dadır, Kızıldeniz kıyısında bu kapalı Türk gölünü ebediyyen gözlüyor gibidir. Trâblusgarb'deki türbesinde Turgut Paşa'nın gözlerini karşıdaki Malta'ya dikmiş yatması gibi...

Afrika, Asya ve Avrupa'da yükselen Osmanlı anıtları, Pax Ottomana'nın ölümsüz hâtıraları olarak hâlâ ayaktadır.

Tâc-Mahal hakkında, büyük mîmârî tarihi mütehassısı James Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* adlı klasik eserinde (Londra, 1910) şu hükmü verir: «Güzelliklerin bu derecede uyuşması, her güzelliğin diğeriyle irtibâtının mükemmeliyeti, Tâc-Mahall'de bütünüyle, dünyada emsâli olmıyan bir san'at şâheseri meydana getirmiştir».

Türkiye (Osmanlı) imparatorluğunda Istanbul-Edirne yolu nasıl devletin şahdamarlarının birincisi ise, Hindistan Türk (Timurlu) imparatorluğunda da iki taht şehrini bağlıyan Agra-Delhi yolu aynı idi (kuşuçuşu = düz çizgi hâlinde Istanbul-Edirne 210 km., Agra-Delhi 200 km.'dir). XVI-XVII. asırlarda bu yollar üzerindeki trafik, günümüzün en yoğun şehirlerarası trafiği ile mukayese edilebilir (Istanbul-Ankara, New York - Philadelphia - Washington, Los Angeles - San Francisco, Pekin - Tiençin, Tokyo - Osaka, Kaahire - İskenderiyye...). Hindistan Timurlu imparatorluğunda nüfus yoğunluğu, İran Safevî ve Osmanlı imparatorluklarından yüksekti. Abdülkaadir Bedâûnî'nin *Müntehabü't-Tevârîh*'inde anlattığı gibi, Hindistan'da XVI. asrın ortalarında (Türkiye'de Kaanûnî, İran'da Tahmasb çağı) yol şebekesi, hayrete şâyândı. Her türlü tedbîr alınmış, hiç bir tedbîr ihmâl edilmemişti. Bayındırlık, âsâyiş ve ticâret için her türlü fedakârlık yapılmıştı. Şehirlerarası yollarda «yaşlı bir kadın bir sepet dolusu altını tek başına başının üzerinde taşıyarak geceleyin yürüyebilir ve kırlarda uyuyabilirdi». Taht şehri Agra'yı Sonargaon ve İndüs'ten Mândû'ya bağlıyan 1.800 Hind mili uzunluğundaki büyük kara yolu şebekesi, 1.800 konağa (menzil) ayrılmıştı. Her konakta bir kervansaray ve bir câmi vardı Kervansaraylarda Müslüman

olsun, Hindû (Brahman) olsun her yolcuya bedava yemek verilirdi. Sıcak yemekler, 24 saat ateşte tutulurdu. Yol boyunca her çeşit meyve ağacı dikilmişti. Susayan her yolcu, devlete ait meyve ağaçlarından meyve koparıp yerdi. Devletin posta (berîd) teşkilâtı için her konakta mükemmel donatılmış atlar bekletilirdi.

Şimdi, Mağrib (Batı Arab) siyasî ve san'at tarihinin çok büyük bir mütehassısını, Profesör Georges Marçais'yi dinliyelim (*Türk Devrinde Cezâyir'de Hayat ve San'at, I. Türk San'atları Kongresi*, 283-5) :

«Cezâyir'de Türkler, azamet ve ihtişâm içinde yaşıyorlardı. Türk oldukları için yaşayış ve davranışlarının böyle olduğunu biliyorlardı. Türk soyundan olmakla övünüyorlardı. Çevrelerinde de bir Türk hayatı yaratmıya çalışarak, uzak vatanlarının, Anadolu'nun hasretini gidermeye ve orayı hatırlamıya uğraşıyorlardı. Mütevâzı bir Berberî şehri olan Cezâyir, Türkler'in elinde zengin bir şehir hâline geldi ve 300 yıl zenginlik içinde yaşadı. Bol gelir, halk tabakalarına da yayıldı. Türk te'sirleri gittikçe genişledi. Şehirde yeni gelenlerle Türk nüfusu yoğunlaştıkça, bu te'sirler arttı. Türk yaşayış tarzı, Arablar'a da sirâyet etti. Cezâyir Arabcası'na Türkçe'den kelimeler, tâbirler geçti ve konuşulan dilde olduğu kadar, yazılı Arabca'da da kullanıldı.

«Cezâyir'de «Ocak» denen Türk ordusunun arşivinin yalnız bir kısmını bugün muhâfaza edebilmişiz. Türkçe kitâbeler de çoktur ve Cezâyir Arabcası hâlâ Türkçe kelimelerle doludur (1959). Cezâyir Arabcası'nda kullanılan 634 Türkçe kelimeyi, Cezâyir Edebiyat Fakültesi'nden Profesör Sî Muhammed bin Şeneb, güzel bir liste hâlinde derleyip yayınlamıştır. Bilhassa askerî tâbirler tamamen Türkçe'dir. Cezâyir'de Türk modası, Türk giyim kuşamı da yayılmış, Arablar'ca taklîd edilmiştir.

«Türk kafdanı ve ceketi, Cezâyir Arabları'nca çok rağbet görmüştür. Cezâyirli Arab kadınları da Türk modasına uymuşlardır. Kadın modasını, Cezâyir'deki yüksek Türk me'murlarının eşleri yaymışlardır. Cezâyir kadınları bugün de Türkler'den aldıkları uzun etekli işlemeli ceketi, geniş dekolteli gömleği, Türkçe «sarma» dedikleri yüksek başlıkları severek giyiyorlar.

«Türk mutfağının te'sirleri de mühim ve çoktur. Türkler'in getirdikleri yemeklerle Cezâyir mutfağı, hayli artmış ve zenginleşmiştir. Yemeklerin Türkçe adları hâlâ kullanılıyor ki «börek» başta gelir. Pek çok çeşidi olan kebaplar ve tatlılar, Türk aşçıları tarafından Cezâyir'e sokulmuştur.

«Cezâyir'de çok bâriz bir Türk te'sîri «Türk kahvesi» denen kahve çeşidinin moda olmasıyle ortaya çıkar. «Kahveci, kahve

ocağı» gibi Türkçe kelimeler hâlâ kullanılır. Türk usûlü kahve-hâne de, bütün an'anesiyle Cezâyir'de yerleşmiştir. Tûnus'ta da böyledir. Fakat meselâ Fas'ta, kahve-hâne yoktur ve Fransız işgaliyle kahve-hâne Fas'a girmiştir.

«Tabiî en büyük te'sirler mimaride görülür. Türkler tarafından inşâ edilen camiler ve başka yapılar, Osmanlı stili ile derhal mahallî mimariden ayrılır ve göze çarpar».

«Mağrib-i Aksâ» denen Fas'taki bu çeşit te'sirleri ise, diğer bir Fransız san'at tarihçisi kaydeder (O. B. Riottot, *Aynı Eser,* 335) : Fas'taki Türk san'at te'sirlerinin çeşitli menşe'leri vardır. Biri, idhâl edilen Türk mallarıdır. Meselâ Çorum ve Manisa işlemelerinin Fas'a idhâl edildiğini biliyoruz. Bir diğer faktör, 1830'-dan îtibâren Cezâyir'de Fransız işgali başlayınca, buradaki bâzı Türk âilelerinin Fas'ta yerleşmesidir. Bu sûretle Türk gelenekleri ve âdetleri tekrar Fas'a girmiştir. Meşhur Tetvân işlemelerinin husûsiyeti, Türk işleme motiflerini kullanmasından ibârettir.

Kuzey Afrika'dan bambaşka bir çevreyi, Rusya'yı ele alıp, buradaki bâzı Osmanlı Türk te'sirlerini görelim. Rus san'at tarihçisi S. Triouliaev'in mütâlaaları şöyledir *(Aynı Eser,* 370 - 1, 377-8) : Çarlık devri Rus soyluları, Türkiye'den idhâl edilen lüks Osmanlı kumaşlarına çok düşkündü. Bu kumaşları Rusya'da papazların âyin (tören) elbisesi, av elbisesi, soylu subayların üniformaları şeklinde diktiriyorlardı. Bunlardan daha nefis san'at eseri olan kumaşlar, padişah ve vezirlerin Rus çar ve elçilerine hediye ettikleri kafdanlardır ki, bugün Rus müzelerinde hayranlıkla seyredilmektedir. Türk lüks kumaşları o derecede değerli idi ki, soylulardan bâzıları ölürken vasıyyetleri gereğince bunları kiliselere vakf ediyorlardı. Bu sûretle bir çoğu günümüze kadar ulaşabilmiştir. Zer (altın) iplikle çekilmiş sırmalı olanları, günümüzde de göz kamaştırmaktadır. Süslerinin zarâfeti ve mâdenî kısımlarının parıltısı, stilize çiçeklerden yapılmış motiflerinin orijinalliği, bâzılarının mineleri, fevkalâde bir güzelliktedir. Türk ustalarının bu kumaşlarda hiç bir canlı şekil kullanmamaları hemen göze çarpmaktadır. Çariçe II. Yekaterina, Türk san'at eserlerine çok meraklı idi ve bunlardan 1.200 parçayı Hermitaj Sarayı'nda toplamıştır. Bugün müze olan bu sarayda bu parçaların seyri kaabildir. Bu parçalardan hârikulâde biri, bir Türk atlas kumaşından dikilmiş elbisedir. 1653'te bu Osmanlı kumaşını eline geçiren Moskova patriki Nikon, bunu elbise olarak diktirip Çar Aleksiy'e hediye etmiştir. Bu Çar'ın babası Mikhail Romanov'un Prens Dmitri Poyarski'ye hediye ettiği Türk atlası ile kaplanmış kürk de dikkate değer. Türk sırmalı kadifeleri de dikkate şâyandır.

Tûnus hakkında ise, Tûnus Millî Arkeoloji Enstitüsü müdürü Süleymân Mustafâ Zbiss, şunları söylüyor *(Aynı Eser,* 417) : Tûnus'daki Türk mimari eserlerindeki Osmanlı üslûbu derhal göze çarpar. Meselâ Sîdî Mahrez Camii'nin Osmanlı mimarı, Istanbul'daki Yeni Cami'i model almış, Yeni Cami'in kubbesini, küçük kubbelerini, yarım kubbelerini, Anadolu'dan getirilen sütun çinilerini, daha küçük ölçüde, aynen tekrarlamıştır. 400 yıllık Osmanlı hâkimiyetinde Türkler, Tûnus'un Arabca'sına, mukisisine, mutfağına, örf ve âdetlerine, kıyafet ve bilhassa kadın modasına, mimarisine, küçük san'atlarına, bugün de silinemez olan izler bırakmışlardır.

Çekoslovakya için Prag Üniversitesi profesörlerinden Josef Blaskovics, 1961'de şunları yazar *(VI. T. T. Kongresi,* 294) : «XVI. asrın ikinci yarısından başlıyarak XVII. asrın sonuna kadar Çekoslovakya'nın güney ve güney-doğu tarafları Osmanlı imparatorluğunun hâkimiyeti altına girince, halkımız Osmanlı Türkleri ile aşağı yukarı bir buçuk asır boyunca sıkı temaslarda bulundu. Bu devir, halkımızın siyasî, ekonomik ve sosyal hayatında büyük te'sirler yapmakla berâber, bugüne kadar bu devrin tarihi, tarihçilerimiz tarafından iyice aydınlatılmamıştır. Bunun sebepleri, tarihçilerimizin eski görüşler altında kalması, ancak Avrupa tarihî kaynaklarının ele alınması ve kullanılması, Türkçe kaynakların tanınmaması, tarafsızlıklarının noksanlığı, başlıca siyasî mes'elelerin ele alınması, iktisadî ve sosyal mes'elelerin savsaklanmasıdır. Yeni tarihçilerimizin görüşleri ise, eski nazariyelerin giderilmesi, Türkçe kaynakların ele alınması, tarafsızlığın te'mîn edilmesi, iktisâdî ve sosyal mes'elelerin ele alınmasıdır. XVII. asırda vatanımızda kurulan Osmanlı vilâyetleri, beylerbeyilerin şahsiyetleri, hayatları hakkında kayıtlar, Osmanlı hâkimiyeti devrinden kalma elyazmaları, vesikalar, bunlardan tarihçilerin faydalanması, vesikaların biz Çekler kadar olduğu derecede Osmanlı ve dünya tarihi için de kıymetli olması, üzerinde durulması îcâb eden mes'elelerdir».

Sûdanlı bir san'at tarihçisi, Ahmed Salâh Buhârî, bize Sûdan'daki Türk sivil mimarisinden bahseder *(I. Türk San'atları Kongresi,* 93) : Sevâkin limanında Hurşîd Efendi'nin evi, Sûdan'da bugün ayakta kalmış tipik bir Türk evidir. Son defa 1770'de esaslı tamir görmüş, muhtemelen bir XVII. asır yapısıdır. Salonunun cumbalı pencereleri ve salon duvarlarına kazılmış âyetler, Türk motifleriyle işlenmiş kapısı, 2 katlı bu evi, Kızıldeniz mimarisinden ayırır. Maamâfih evi yapan Osmanlı mimarı, Kızıldeniz mimarisinden de unsurlar alarak mahâretle meczetmiştir.

Zîrâ aynen Kastamonu veya Niğbolu'daki bir Türk evini, Sevâkin ıklîmi için tekrarlaması zâten mimarinin hedefleri bakımından hatâlı olurdu. Sevâkin sancak beylerinin konağı da bugün muhâfaza edilmiştir ve gezdirilmektedir. Halk buna «beytü'l-bâşa = Paşa evi» demektedir.

İlim ve San'atın Himayesi

Maddî ve mânevî sahada Osmanlı kültürünün yükselttiği bu âbideler, çok büyük ve güçlü, pek teşkilâtlı ve malî kaynakları bol bir devletin, maziden gelen büyük medenî geleneklerin sayesinde gerçekleştirilmiştir. Çok mühim iki faktörü daha ilâve etmek lâzımdır : İlim ve san'atın sistematik denecek şekilde himâyesi, adetâ hem devletin, hem toplumun himayesi altına alınması ve fikir hürriyeti. O asırlar ve otoriter bir devlet için ne kadarı mümkinse o derecede fikir hürriyeti. Böylece, emsalsiz fikir ve san'at eserleri yeşermiştir. Bâzı maddî örnekler vererek bu söylediklerimi izah etmek isterim :

Sadrâzam Dâmâd Koca Râgıb Paşa, XVIII. asırda Türk şiirinin yetiştirdiği 3 dâhîden biridir (diğerleri Nedîm ve Gaalib). Aynı zamanda büyük bir bilgin ve edîbdir. *Sefîne* adlı Arabca eserini hayatının sonlarına doğru kaleme alıp III. Mustafa'ya (1757-1774) sunmuştur. III. Mustafa —babası III. Ahmed gibi— oldukça iktisadı seven bir padişahtır. Çok eli açık ataları ile mukayese edilmemektedir. Öyle olduğu halde bu esere o zaman «câize» denilen te'lif ücreti olarak 20.000 kuruş ödemiştir. Bu 10.000 duka altını demektir ve 1973 değeri 12.500.000 TL.'dır. Böyle bir meblâğın Avrupa'nın hiç bir ülkesinde en meşhur şairlere bile ödenmiyen bir te'lif ücreti olduğunu Hammer, bilhassa kaydetmek lüzumunu duymuştur (XVI, 91, n. 3). Bu muazzam meblağ, Paşa'nın diğer eserleri kadar mühim de olmıyan bir eserine ödenmiştir. İlk bakışta sadrâzam ve padişah dâmâdı (padişahın enіştesidir) olduğu için ödendiği düşünülürse de, aşağıda vereceğim örnekler, böyle imtiyazları olmıyan, mevkı sahibi bulunmıyan basit san'atkâr ve bilginlere de çok büyük te'lif ücretleri verildiğini isbata yeter.

Padişahlar, yalnız Türkiye dahilindeki değil, haricindeki ilim ve san'at adamlarını da himaye ederlerdi. Fâtih'in ressam Bellini için neler yaptığını siyasî tarih kısmında söylemiştim. Oğlu II. Bâyezid de, İran'da yaşıyan büyük bilgin Devvânî'ye yılda 500 altın maaş bağlamıştı (Hammer, Türkçe trc., IV, 92). Bugünki parayla ayda 150.000 TL. eder.

Kaanûnî Sultan Süleyman, Şeyhulislâm Ebussuûd Efendi kendisine *Keşşâf* adlı eserinin ilk cildini takdîm edince, maaşını günde 300 akçadan 500 akçaya, ikinci cilt sunulunca da 600 akçaya yükseltmişti (Hammer, VI, 5).

Fâtih'in vezîr-i âzamı Adnî Mahmud Paşa, kendisine sunulan kitapları beğenirse, 1.000 altın câize (te'lif ücreti) öderdi. Meselâ Enverî, meşhur manzum tarihi *Düstûr-Nâme* için bu meblağı almıştı. Bugünki parayla 3.750.000 TL.'dır.

Büyük tarihçi ve edîb Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî'nin maiyetinde yetişen ve sonra kendisi de nişancı (devlet bakanı) olan Abdî Çelebî, üstâdı Celâl-zâde hakkında şöyle der : «Nişancı Merhûm'a verilen (sunulan) kasıydeler'i ben hıfz edip (saklayıp), verilen câizeleri (Celâl-zâde'nin ödediği te'lif ücretlerini) işâret ederdim. Bâ'dehu (sonra) hisâb etdim : Cins-i esvâb ve sâir re'sü'l-mâl-i sevâbdan gayri (aynen verilen hediyelerden başka) nukuud-u mebâlîğ (nakden) 27 yük (= 2.700.000 akça) akça'ya bâlîğ olmuşdu» (*Zeyl-i Şakaaık,* 114). Bunun yalnız kasîde şeklindeki şiirlere verilen para olduğunu, aynen verilen hediyelerin bile hâriç bulunduğunu, ilmî eserlere de herhalde en az bu kadar para ödediğini ehemmiyetle hatırlatmak istiyorum. Ve yalnız kasîde şeklindeki şiirler için çağdaşı şâirlere kendi kesesinden bugünki râyiçle 122.500.000 TL. ödiyen bu büyük devlet ve ilim adamının adını, en büyük ve samimî hayranlıkla anmaktan sonsuz bir zevk duyuyorum. Ve bu göz yaşartıcı cömertliğe de şaşmıyorum : Kaanûnî'nin ancak böyle bir devlet bakanı olabilirdi, Kaanûnî ancak böyle bir fazl-ü kerem sahibini devlet bakanı yapıp 24 yıl müddetle cihan devletinin bu derecede mühim bir makamında tutardı, diyorum.

Padişahlar, kasîdeler, besteler ve kitaplar için çok büyük meblâğlar öderlerdi. Nef'î'nin kasîdeleri için I. Ahmed, II. Osman ve kardeşi IV. Murad'dan aldığı câizeler, bugün için akıl durdurucu meblâğlardır. İlim ve san'at adamları yalnız müreffeh değil, aynı zamanda çok itibarlı idiler. Kaanûnî bir gün emîr-i âhûru Ferhâd Ağa (ki sonradan sadrâzam olmuştur) ile sohbet ederken : «Pâdşâhlığımın, demiştir; bir kaç yerinden hazz-ı vâfirim vardır; birisi, Abdülbâkıy (Bâkî) gibi tab'-ı pâk-ü cevâhir bir zâtı bulup çıkarıp kadr-ü kıymet verdiğimdir». Kaanûnî öldüğünde Bâkî 40 yaşında idi. Aynı iltifatı oğlu II. Selim'den, onun oğlu III. Murad'dan ve onun oğlu III. Mehmed'den görmüştür. II. Selim, Bâkî hakkında şöyle demiştir : «İlm-ü fazıylet ile letâfet-i nazm-ü takrîr-i kelâm-ü beyân, insâna ancak bu denlü mümkin ve müyesserdir» (Selânikî, Süleymâniye, Es'ad Ef., 2.259, v.466)

Osmanoğulları, zâten böyle bir gelenekten geliyorlardı. Onlar da Selçukoğulları gibi şâirdiler, bâzıları bilgindi. Meselâ Anadolu Selçuklu imparatoru II. Süleyman-Şâh, kendisine sunulan Zahîrüddin Fâryâbî'nin *Kasıyde-i Nûniyye*'si için şâire 200 dînâr (altın), 10 at, 5 katır, 5 deve, 5 güzel Rum cariye ve köle, altın (sırma) işlemeli değerli kumaş ve elbiseler hediye etmişti *(İslâm Ans.*, XI, 230b). Kasîde Farsca'dır, şöyle başlamaktadır: «Büyük Sultan Süleyman-Şâh'ın gölgesinde dünya, ona 'İkinci İskender' diye hitâb etmekte, Kaysar (Bizans imparatoru) dîvânında haşmetinden dem vurmakta ve dergâhında da Fağfûr (Çin imparatoru) kapıcılık yapmaktadır». Bu kasîdeye yalnız nakden (para olarak) verilen te'lif ücreti 200 dînârın bugünki değeri 1.000.000 TL.'dır. Aynen verilen hediyelerin değeri ise, bu meblâğı da aşmaktadır.

San'atın ve ilmin nasıl himaye edildiğine dair ileride de, *VI. Kitap*'ta da örnekler vereceğim.

Fikir Hürriyeti

Fikir hürriyeti, sanıldığından çok ileridir. İlim ve san'at adamlarına daha da ileri derecede tanınmaktadır. Hele şairlerin, padişahlarla bile yüzgöz olmasına aldırış edilmemektedir. Nedîm'in III. Ahmed'e lâubâlî îmâlar yapan şiirleri çok meşhurdur. Bâkî'nin III. Mehmed'i *Memleketdê fitne peydâ oldu Sultan bî-haber* mısraı ile kınayan şiirini, siyâsî târih kısmında nakletmiştim. Bıyıkları henüz terliyen bir delikanlı, büyük şair Fehîm, IV. Murad gibi amansız, yavuz bir padişahla lâubâlîlik edebilmektedir *(Dîvân-ı Fehîm,* 15). Nef'î'nin *Sihâm-ı Kazâ*'sında sadrâzamlar ve diğer ileri gelenler hakkında söylediklerinin hiçbirini bugün söyliyebilmek mümkin değildir.

Yaygın Kültür

O zamanki Avrupa seviyesine göre kültür yaygındı. Çok küçük zümrenin imtiyazında değildi. XIX. asrın başlarına ait Avrupalı eserlerde bile Türkiye'de Türk halkın kültür yaygınlığı içinde yaşadığına ait müşâhede ve şehadetler elimizdedir. XVI. asır civarında bu husus, kesin bir gerçekti. Celâl-zâde Mustafa Çelebî'nin meşhur tarihi *Tabakaatü'l-Memâlik*'in bir kopyası, 1575 yılında Ali oğlu İbrahim adlı bir hattat tarafından Macaristan'ın Szolnok şehrinde çıkarılmıştır ve bugün bu nüsha Viyana Devlet

Kütübhânesi'ndedir (Géza Fehér, *VII. Türk Tarih Kongresi,* II, 710). Demek henüz 8 yıl önce ölen Istanbullu bir müellifin bir tarih eserinin Macaristan Türkleri arasında alıcısı vardı. Bu hususta pek çok örnek vermek mümkindir.

Kadınlar da istidatları derecesinde kültür ve san'at hayatına atılabiliyorlardı. Kaanûnî'nin tek kızı olan Mihr-i Mâh Sultan, İran Sarayı'na hediye olarak Nevâî'nin *Hamse*'sini göndermiştir ki bugün Tahran'da Sipehsâlâr Medresesi Kütübhânesi'ndedir (no. 538). Verdiğim bu örnek, Türk kültür çevresi için birden fazla sebep dolayısıyle son derecede ilgi çekicidir : Nevâî'nin *Hamse*'si bilindiği gibi, Türk şiirinin en büyük eserlerinden biridir, Türkçe'de yazılmış ilk Hamse'dir (5 mesnevî = manzum roman bir arada), fakat Osmanlı Türkçesi ile değil Çağatay Türkçesi iledir. Osmanlı çevresinde aydın muhitlerde Çağatay lehçesi çok iyi bilinmektedir. İran'da saray ve orduda Türkçe'nin Âzerî lehçesi konuşulmaktadır ama, orada da yüksek muhit Osmanlı ve Çağatay lehçelerini çok iyi anlamaktadır. Kaanûnî'nin kızının, bu kadar husûsiyeti olan ve 2.300 yıllık Türk edebiyatının en büyük şairlerinden birinin ve tesirleri bütün Türk dünyasında en büyük çapta olan birinci şâirinin büyük bir eserini hediye olarak seçmesindeki isabet, ne kadar yüksek kültür çevresinden geldiğini ve ne derecede ince zekâlı bir kadın olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Çeşitli eserlerde, tezkiretü'ş-şu'arâ'larda, târihlerde, kültür hayatımıza katılmış meşhur Osmanlı devri hanımlarından bahsedilir; bu hususta müstakil eserler bile vardır *(Meşâhîrü'n-Nisâ)*. Şâir Kadı İshak Çelebî'nin eşi olan ve 1474'te Fâtih devrinde ölen Amasyalı Zeyneb Hâtun, XV. asrın meşhur şâirlerindendir. 1506'da ölen Mihrî Hâtun da öyledir. Bu ikincisi *Dîvân*'ını, Fâtih Sultan Mehmed'e takdîm ederek iltifat görmüştür. Bestekârlar içinde de XVIII. asrın sonlarında şöhret kazanan Dilhayat Kalfa, çok meşhurdur; eserleri hâlâ radyolarımızın repertuarındadır.

Istanbullu Türk şairlerinin şiirleri, imparatorluk sınırlarının dışına, daha hayatlarında taşıyor, İran'da, Urallar'da, Volga boylarında, Kafkasya'da ve Türkistan'da okunuyordu. XV. asır sonlarında Istanbul ve Herât Türk sarayları arasında şiir mübadelesi yapılıyor, Osmanlı ve Çağatay şairlerinin şiirleri karşılıklı gidip geliyordu (Ahmed Paşa ve Nevâî'ninkiler gibi). Büyük İran şâiri Câmî, Ahmed Paşa'nın şiirlerini muntazaman tâkıyb ediyordu. 1413'te ölen Ahmedî'nin eserleri, XVI. asırda bile İran ve Türkistan'da rağbetle okunuyordu (F. Köprülü, *Ahmedî, İslâm Ans.*, I, 218b). Bâkî'nin şiirleri daha hayâtında Hindistan'da Türk

imparatorluğunda okunuyordu. Nef'î, Hindistan Türk (Timurlu) imparatoru Cihângîr Şâh'a, bir çok Hind, İran, Türkistan şâiri de Türkiye pâdişahına şiirler, kasîdeler sunuyorlar, eser ithâf ediyorlardı.

Okuma yazma bilenler dünyada Türkiye'de en üst nisbette idi. İlk öğretim çok yaygındı. 1640 yıllarında banliyöler dışında yalnız Istanbul'da 1.993 ilkokul vardı. Büyük şehirlerde ilkokul sayısı 100'ün altına düşmüyordu. Kapalı bölgeler hâriç, okulsuz köy yoktu.

Yüksek öğretim de o devre göre yaygındı. Daha Fâtih devrinde Istanbul'da yüksek öğrenimde 600 softa vardı (*Vakıflar Dergisi,* I, 42). Bu sayı sonraki asırlarda pek çok arttı.

Hususî Kütübhâneler

Kültürün yaygınlığına diğer bir delil, hususî kütübhânelerin durumudur.

Büyük rubâî şâiri Rumeli kazaskeri Azmî-zâde Hâletî Efendi, 30 mart 1631'de Istanbul'da öldüğü zaman hepsi okunup kendi elyazısıyle notlanmış 4.000 cilde yakın kitabı çıktı. Babası da kazaskerdi (Naîmâ, III, 74).

1911'de Istanbul'da resmî kütübhânelerdeki kitap sayısı 290.000 olup, hususî kütübhâneler bunun dışında idi (*Tercemân-ı Hakıykat,* no 10.854, 21.VI.1911).

Daha II. Murad (1421 - 1451), Edirne'de dört ayrı kütübhâne kurmuştu (T. T. K., *Edirne,* 237). Çağdaş diğer Türk devletlerinde de kitap, üzerine çok düşülen bir konu idi. Fâtih'in rakîbi Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'in hususî saray kütübhânesinde 58 memur çalışıyordu ki, buradan kitap sayısı ve kütübhânenin büyüklüğü hakkında bir fikir edinmek mümkin olur (*Arz-Nâme*'den naklen Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri,* yeni baskı, 225).

Fâtih ve Uzun Hasan'la çağdaş olan Floransa'nın parlak hükümdârı Cosme Medicis (1389-1464) ise, 200 yazmalık bir kütübhâneyi bir araya getirdiği için, çok öğünüyordu (Lavisse-Rambaud, III, 562). Fakat Papa V. Nicolas, Hıristiyan dünyasının en büyük kütübhânesini 16.000 cild olarak Vatikan Sarayı'nda kurmaya muvaffak oluyordu; Avrupa'da hiç bir hükümdârın, Papa'nınki ile uzaktan bile mukayese edilecek bir kütübhânesi bulunmuyordu (Augustin Renaudet, *La Fin du Moyen Âge,* Paris, 1931, 529).

Kitaba gösterilen itina, her türlü tarifin üzerindeydi. Edirne'den Istanbul'a Aynî'nin *Ikdü'l-Cümân* adlı tarihinin getirilme-

si için bizzât padişah, hatt-ı hümâyûn yazmıştı. III. Ahmed, hatt-ı hümâyûnunda, kitabın kışın soğuğundan müteessir olmaması için «iki üç kat muşambaya» sarılmasını bile emrediyordu (1 Câ 1138 = 1726, Ahmed Refik, *Istanbul Hayâtı,* III, 85).

Tanınmış ulemâ ailelerinin reislerinin elinde, 20.000'e kadar yazmayı bulan büyük hususî kütübhâneler toplanmıştı (meselâ Hoca Sâdeddin-zâdeler). Bazı ilmiyye sınıfı dışındaki devlet adamlarının da büyük hususî kütübhâneleri vardı. Meselâ Vezîr-i âzam Dâmâd Rüstem Paşa'nın 5.000 ciltlik kütübhânesi çok değerli idi. Amasyalı Kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahmân Efendi'nin XVI. asrın ilk yıllarında topladığı 7.000 yazmalık hususî kütübhânesi de böyleydi ve çok nâdir yazmaları ihtivâ ediyordu. Daha önce Molla Fenârî, 10.000 ciltlik bir kütübhâne toplamıştı. Yavuz'un ağabeyi Şehzâde Sultan Korkut'un hususî kütübhânesi de çok meşhurdu. Şehzâde, vali olduğu sancağı değiştirince, kitaplarını, deve katarları hâlinde nakllediyordu. Bundan, yazmaların sayısı düşünülebilir.

Cihan Devleti Kültürü

Osmanlı çağı Türk kültürünün yükselmesinde, çok kudretli bir devletin, bir cihan devletinin maddî ve mânevî himayesi altında bulunmasının rolü elbette çok büyüktür. Sauvaget şöyle der *(Introduction,* 1943, s. 164-5) : Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu ile XVI. asırdan beri ticaret, politika ve savaş ilgisi olmamış hiç bir devlet yoktur. Tarih kitaplarımız, Osmanlı devleti hakkında söylediklerinde, rötuşa muhtaçtır. Bütün XVI. ve XVII. asırlar boyunca yeryüzünde Osmanlı devletinden büyük, güçlü, düzenli, zengin, üstün yönetimli, disiplinli, askerliğin ve denizciliğin her sahasında üstün devlet yoktur. Bütün Akdeniz'e hâkimdir. Bütün Avrupa devletlerini titretmektedir. Bütün Batılı seyyahlar, Istanbul'un ihtişâmı karşısında en saygılı dili kullanmaktadırlar. Bu haşmet devri 4 asır sürmüştür. Osmanlı kültür hayatının bize verdiği kitap, eser ve vesikalar, tükenmez sayıdadır.

Türk Kültüründe Psikolojik Yapı

Türk kültürüne hâkim olan ruh yapısını Yahyâ Kemal şöyle izah eder *(Edebiyâta Dâir,* 62-3) :

«Bütün Türk yazılarına ihâtalı bir nazarla bakmış bir müdekkık kalkıp da : 'Türk rûhunda en ziyâde göze çarpan şey aşk ve ihtirastır' dese, gözleri kamaştıracak kuvvette doğru bir söz

söylemiş olur. Halk türkülerini gözünüzün önünden geçirmeye başlayınız, zannedersiniz ki bütün bu şiir, 'gönül' kelimesi etrafında dönüyor. Bingöl'den, Harput'tan Bursa ve İzmir'e kadar, oralardan Tuna kıyılarına kadar bütün türküler Türk'ün aşk ve ihtirasını söylerler. Tekkelerde söylenen ilâhî'lere, nefes'lere geçiniz, Türk'ün aşk ve ihtirası bu sefer ledünnî sahada bir ummandır. Saz şairlerine dönünüz, tarife ne hâcet? Saz şiiri aşk ve ihtiras şiiridir, söyliyenlere bile 'âşıklar' derler. Gözlerinizi havâs şiirinin yüksek zirvelerine kaldırınız, derhal Fuzûlî'yi görürsünüz; kalbi bu kadar yanık bir şair ne Asya'nın, ne de Avrupa'nın hiç bir milletinde görülmüştür. Ondan sonra Nedîm, Şeyh Gaalib, hâsılı diğer zirvelerin de fârikası hep aşk ve ihtirastır. Sonra Türk Musikisi'ne bakınız, baştan nihayete kadar bestesi ve güftesiyle aşktır. Hâsılı bir bakışta Türk'ün aşk ve ihtirastaki hudutsuz kudreti göze çarpar.

«Aşk ve ihtirası ganî olan milletlerde zekâ ve zarafet, ikinci derecede kalır. Bu iki değer, birbirinin zıddıdırlar.

«Gariptir ki Türk, bu kaidenin hılâfındadır. Türk edebiyatına yine çok nâfiz ve ihâtalı bir nazarla bakmış diğer bir müdekkık dese ki: 'Türk milletinin asıl fârikası zekâ ve zarafettir, misal: bu milletin müşahhası olan Nasreddin Hoca'dır; bu timsal, asıl Türk'ün akl-ı selîmini, felsefesini, kâinâta bakışını gösterir'. Bu müddeâ da, öteki kadar doğrudur. Nasreddin Hoca'dan sonra bütün o Bektâşî ve Yeniçeri fıkraları, Karagöz ve Orta Oyunu'nun o kadar millî oluşları, Türk'ün zekâ ve zarafete olan tabiî meyline şehâdet ederler. Halktan havâs tabakasına çıkınca, bu millî hassanın her adımda bir izine tesadüf olunur. Bütün gazel vâdisinde âşıkaane zarafet, nükte, bir an'anedir. Nedîm'den evvel ve Nedîm'den sonra bütün gazel-serâlar, zarafete meyyaldirler. Beş asırlık meşk edebiyatının her tarafından, Türk'ün fıtrî olan zekâ ve zarafeti fışkırmış».

Avrupa ile Münasebetler

Burada, kapalı medeniyet ve kültürlerin, kapalı oldukları nisbette ilkel kalacakları gerçeğini hatırlatmak isterim. Tabiî bu, yabancı kültürlere kapıları akılsızca ve şuursuzca ardına kadar açmak demek değildir. Zaman içinde tabiî kültür alış verişidir. Gerek bu I., gerekse III. bahsimizde onun için en çok Avrupa kültürüne te'sirlerimizden, verdiklerimizden bahsedeceğim. Bu bahisler çok ihmal edilmiştir. Üstelik Avrupa'dan aldıklarımız da,

Tanzimat'la başlamamaktadır. Her zaman için karşılıklı kültür alışverişi mevcuttur.

Burada Yeni Çağ'ı Türkler'in açtıklarını, Yeni Çağ'ın önce Türkiye'de başladığını da bir defa daha hatırlatmak istiyorum. Yeni Çağ'ı Orta Çağ'dan ayıran hususiyetleri, siyasî tarih kısmında anlatmıştım. Bir çok ülkeye Yeni Çağ'ı götüren de Türkler'dir. Meselâ Clément Huart, Suriye-Mısır'da Yeni Çağ'ın Yavuz'un fethiyle 1516'larda başladığını yazmaktadır (*Histoire des Arabes,* II, 70). Balkanlar'da da durum aynıdır.

Şüphesiz Avrupa üzerinde Türk tesirleri Yeni Çağ ile başlamaz. İslâm medeniyetinin üstünlüğü ile geçen Orta Çağ'da mevcuttur. Tesirler, dinî sahaya bile intikal edebilmiştir. Meselâ Gémisthe Pléthon (1355 - 1450), II. Murad devri Edirne Sarayı'nda bulunmuş, Müslüman dîni ve Türk tasavvufunun te'sîrinde kalmış, bu tesirleri Avrupa'ya yaymak istemiş, fakat *Lois* adlı kitabı, Hıristiyan dinini bozduğu iddiasıyle yakılmış ve yasaklanmıştır (Lavisse-Rambaud, III, 558).

İtalya'yı almıya hazırlanan Fâtih, şüphesiz Rönesans Avrupası'na en çok girmek isteyen hükümdardır. Fakat oğlu II. Bâyezid zamanında dinî-millî tepki olmuş, daha aşağı medeniyet ve kültür seviyesinde olan Hıristiyan Avrupa'ya çok sokulmakta bir fayda görülmemiştir. Gene de II. Bâyezid, babası gibi, Avrupalılar nezdinde, Rönesans'ın büyük mesen'lerinden biri şeklinde kabûl edilmiştir. II. Bâyezid, kardeşini ellerinde tutan Avrupa'ya karşı nefret beslemiş, fakat ilgilerini, ihtiyatlı şekilde devâm ettirmiş, tamamen kesmemiştir. İspanya sahillerini yakıp yıktırmış, kendisinden yardım istiyen İtalyan hükümdarcıklarını himaye etmiş, fazlasıyle ihtiyatlı bir Avrupa politikası tâkıyb etmiştir. Meselâ Râhib Padra vasıtasıyle 1484'de yeni ülkeler keşfetmek için kendisinden gemiler istiyen Kristof Kolomb'a iyi muamele edip bir mıkdar yardım etmiş, fakat kendisine gemi falan vermemiştir (Evliyâ, X, 536; Kissling, *Türk Kültürü,* no. 84, s. 29). Leonardo da Vinci'yi —Boğaziçi Köprüsü yaptırmak için— Istanbul'a çağırmış, fakat Papa bırakmamıştır. Yâni belki elle tutulur müsbet neticeler fazla değildir. Fakat teşebbüs hâlinde de olsa Avrupa'ya ilgi sönük değildir. Ama Yavuz'la beraber imparatorluk bir cihan devleti hâline gelince, Avrupa'yı istihfaf ve küçümseme devri gelmiştir. Kaanûnî devrindeki devamlı savaşlar ve Charles-Quint'in Türk devletini birden fazla yerden tehdidi, aradaki düşmanlığı arttırmış ve mesafe açılmıştır.

Ama Avrupa ile bütün köprüler atılmış değildir. Pek çok Avrupalı, şu veya bu maksatla Türkiye'de, daha az olmakla berâber,

hayli Türk de Avrupa'nın şurasında veya burasında gezmektedir. Ticarî maksatlar birinci derecededir. Bir örnek olmak üzere, Venedik'teki Türk tacirlerine ait Şerefeddin Turan'ın araştırmasından bâzı notlar alıyorum *(Belleten,* XXXII, 251-75) :

Venedik'te Türk Tacirleri

XV. asırdan itibâren Türk tâcirleri, Venedik ve Ceneviz (Genova) cumhuriyetlerinde bulunmuş, hattâ bu şehirlerde dükkân açmışlar, satış yapmışlardır. Türk tâcirlerinin Venedik'e sattıkları başlıca mallar şunlardır : Hububat, karabiber, karanfil, zencefil, Hindistan cevizi, yapağı, ipek, pamuk, sof, deri, kürk, şap, balmumu, kenevir. Türkiye'nin Venedik'ten ithal ettiği başlıca maddeler ise şunlardır : Yünlü ve ipekli kumaş, kâğıt, bakır, kalay, cam eşya.

Istanbul - Venedik ticâret yolu hem denizden, hem kara yolu ile işlektir. Kara yolu Istanbul - Edirne - Üsküb - Bosnasarayı - Mostar - Split (Spalato) - Venedik yolunu tâkıyb etmektedir.

Avrupa'nın bir zamanlar belki en canlı şehri olan Venedik'te Türk tâcirlerinden başka gene Türk tab'ası olan Ermeni, Yahudi, Rum, Arab, Arnavut tâcirleri de vardır. Alman, Macar, Flaman, Danimarkalı tâcirler de bulunmaktadır. Türk tâcirleri, Cannaregio semtinde yalnız kendilerine mahsus bulunan bir handa oturmaktadırlar. Şehirde ticârethâne ve dükkân açanlar da vardır. Türk antrepo ve ticarethâneleri ise Rialto semtindedir.

1577'de Hacı Hızır'ın oğlu Hüseyin adlı Türk taciri Venedik'te âdî bir cinayet neticesi öldürülmüş, 120.000 akça (5.400.000 TL.) değerindeki malı Venedik'ten Istanbul'a gönderilerek vârislerine verilmiştir. XVI. asrın sonlarında Hacı Ahmed'le Acem Ali, ortak olarak Venedik'te çalışıyorlardı. Seyyid Abdî, Ankara'dan Venedik'e sof sevk ediyordu. İnâyetullaah'ın oğlu Hasan ise, Venedik'e 10.000 duka altını değerinde Türk malı getirip satmıştı (25.000.000 TL.); ama bu malların asıl sahibi Istanbul'daki Hacı Murâd'ın oğlu Hüseyin idi. Üsküb tâcirlerinden Kara Hacı da köleleri Ahmed ve Hurrem'i Venedik'e gönderip mal satıyordu.

Türk tâcirlerinin çoğu İtalyanca bilmiyorlardı. Aslen Rum olan Venedikli Francesco di Dimitro Lettino, sonra oğlu Zorzi Lettino, Türkler'e yıllarca tercümanlık etmiş ve işlerini resmî Venedik makamları nezdinde tâkıyb eylemişlerdi. XVII. asrın başlarında Türkler'in şehirdeki ticaret hanlarına «Fontico di Turchi» deniliyordu. 1621'de Türk tâcirlerine eski işhanı dar geldiği için, Canal Grande üzerinde çok büyük bir bina kiralandı. Türkler,

Venedik'te Türk stilinde kubbeli ve kemerli bir bina yaptırmak istemişlerse de, burasının müstahkem bir kale hâline getirilebileceğini düşünen Cumhuriyet, izin vermemişti.

1621'de Canal Grande üzerinde Türkler'e işhanı olarak verilen bina, Venedik'in en muhteşem saraylarından biriydi. Değeri bugünki râyiçle 50 milyon TL. idi. «Ferrara Dukası'nın Sarayı» diye meşhurdu. Venedik'i resmen ziyaret eden bir çok hükümdar burada misafir edilmişti; bunların arasında Bizans imparatorları II. Manuel (1403) ile VIII. Yuannis (1438), Almanya imparatoru III. Friedrich (1452 ve 1469'da iki defa), Kıbrıs kraliçesi Caterina Cornaro (1489), Polonya kraliçesi Bona Sforza (1556), Avusturya arşidukası Maximilien (1581) de vardı. Saray 1618'de Papa'nın yeğeni Kardinal Aldobrandini'nin mülkiyetinde iken Venedik doçu (cumhur başkanı) Antonio Priuli'ye 24.000 dukaya satılmıştı (30 milyon TL.). İşte sarayı Türk tâcirlerine kiralıyan bu doç idi. Bu kadar muazzam bir binayı kiralıyabilen Türk tacirlerinin zenginliği, kalabalıklığı ve ticaret aktiviteleri hesaplanabilir.

Türkler, Venedik'teki bu sarayın zemin katını ticarethâne ve dükkân, diğer iki katını ikametgâh olarak kullanmıya başladılar. Doğu cephesine bakan salon, mescid hâline getirildi. Ancak Cumhuriyet, 27 mayıs 1627'de aldığı kararla sarayın kulelerini yıktırdı. Bu kulelerden Türkler'in şehri gözlemelerini Venedik hükûmeti casusluk şeklinde telâkki etmişti.

Bizzât Venedik'e gelmiyen, fakat Venedik'te kendilerine umûmî vekil tutarak Cumhuriyet'le ticaret yapan Türk tâcirleri de vardı. XVI. asrın sonlarında Venedik'e sof ihrâc eden Hasan Ali Çelebî, bunlardan biri idi; Venedik'teki umumî vekilinin adı Messer Filippo idi. Ali Çelebî'nin gönderdiği 30.000 filori değerinde muazzam bir sof stoku karşılığında Filippo, çuha ve başka kumaşlar alarak Türk tâcirine yollamıştı. Bir tek Türk tâcirinin 30.000 filorilik tek madde (sof) hâlindeki malı tek partide sevk edebilmesi, ticarî aktivitenin büyüklüğüne bir delildir. Zîra bu 30.000 Floransa altınının 1973 râyiç değeri 75.000.000 TL.'dır. Sofun tamamının Venedik'te tüketilmediği, diğer Avrupa ülkelerine gönderilerek Venedik'in bundan kâr sağladığı muhakkaktır.

Fondaco dei Turchi denilen saray, yalnız Türk asıllı Türkiyeli tâcirlere mahsustu. Yahûdî, Rum, Ermeni gibi Türkiye tab'ası gayrı Müslimler, burada kalamıyorlardı. Hattâ Türk tâcirleri, kendileri gibi Müslüman olan Boşnak tâcirleri bile saraya almamışlar, onlar da başka yer kiralamışlardı. Bu titizliğe bir sebep

bâzı Türk tâcirlerinin hanımlarını, çocuklarını da Venedik'e getirtip bu sarayda oturtmaları idi.

XVI. asrın sonlarında zirvesini bulan Türk tâcirlerinin Venedik'teki faaliyeti, 1644'te Venedik'le çeyrek asır sürecek savaşın başlaması üzerine büyük darbe yedi. XVII. asrın sonlarında ve sonraki asırlarda sönükleşti. Zâten Venedik'in de bu devirde eski muazzam ehemmiyeti kalmamış, asıl büyük ticaret Batı Avrupa'ya geçmişti. 1740'larda Venedik'teki Türk Sarayı'nda sadece 50 Türk tâciri kalmıştı. 1838'de ise son Türk tâciri, Venedik'i terkediyordu. Zîrâ bu tarihte Venedik ticareti artık çok sönükleşti. 1797'de Napoléon Bonaparte, Venedik'e girdi ve Haşmetlü Cumhuriyet sona erdi. Avusturya, bir ara Fransa, sonra Avusturya'ya katıldı ve 1860'ta Avusturya imparatorluğundan yeni kurulan İtalya krallığına geçti. Son yıllarda Türk tâcirlerinin Venedik'e getirdiği mal, hemen hemen yapağıdan ibâret kalmıştı.

1838'de eski Caca del Duca di Ferrara, 1621'den beri Fondaco dei Turchi denilen sarayı Antonio Busetto Petich satın aldı. İçinde tek Türk tâcirinin oturduğunu hayretle gördü. Sarayın son sahibi Kont Leonardo Manin'den satın alan Petich, binayı daha kârlı hâle getirmek istedi. Son Türk tâciri Sadreddin Efendi, 50 yaşlarında, mükemmel İtalyanca konuşan, uzun yıllardır sarayda oturan bir zât idi. Muhâfazakâr bir Türk idi. II. Mahmûd'un fes giymek mecbûriyetine riâyet etmemek, eskisi gibi kaftan ve beyaz sarıkla dolaşabilmek için Türkiye'ye dönmüyor, Venedik'te kalıyordu. Yeni sahibine kafa tutarak, sarayı boşaltmıyacağını söyledi. Haklarını savunması için de, Türkiye'nin Viyana büyükelçisi Rif'at Bey'e (hâriciye nâzırı Rif'at Paşa) müracaat etti; zîrâ 1838'de Venedik, Avusturya imparatorluğuna ait bulunuyordu. Sarayın yeni sahibi, tahliye dâvâsı açtı. Dâvâyı kaybedeceğini anlıyan Sadreddin Efendi'nin bir gün eşyasını toplayıp sessizce binâyı terk ettiği anlaşıldı. Bu sûretle 217 yıl Türkler'in elinde kalan sarayın Türk devresi sona erdiği gibi, XV. asırdan beri devâm eden Venedik'teki Türk ticâret kolonisi de, son mümessilini kaybediyordu. 1862'de İtalya hükûmeti, bu tarihî sarayı restore ettirip müze yaptı. Bugün de müzedir.

Türk Kültürünün Avrupa Kültürlerine Tesiri

Burada Venedik'teki Türk tacirleri hakkında bir bahis açmam, Türk toplumunun Avrupa toplumundan habersiz ve kapalı yaşadığı hakkında bilgisiz bazı tarihçilerin yanlış fikirlerini bir örnekle ortaya çıkarmak gayesini gütmüştür. Şimdi Osmanlı Türkiyesi'-

nin Avrupa'daki kültürel tesirleri üzerinde bol örnekler vermiye başlıyorum. Maksadım Türk kültürünün Avrupa kültürüne tesirinin tarihini yazmak değildir. Tabloyu ortaya çıkaracak zenginlikte kâfi örnekler vermekten ibarettir. Batı kültüründen aldıklarımız üzerinde bol yayınlar olmasına mukabil, Batı kültürüne verdiklerimiz üzerinde pek az durulmuştur. Bu arada Doğu kültürlerindeki Türk tesirlerinin daha da büyük olduğu söylenebilir. Bu hususta da çok az durulmuştur. Türkçe'de Arabca ve Farsca unsurları hakkında bol bilgimiz vardır. Fakat Türkçe'nin bu dillerdeki unsurlarını bilenler çok azdır. Bu bahsi, IV. kısımda, Türkçe bahsinde müstakil olarak ele alacağım. Tabiî gerek Doğu, gerek Batı milletleri üzerindeki Türk kültürel tesirleri, Osmanlı çağından çok önce başlamış ve bir çoğu Osmanlı çağında da devâm etmiştir, araya tam bir çizgi çekmek zordur. Büyük kısmı da doğrudan doğruya Osmanlı tesirleridir. Osmanlı devleti olmasaydı hiç bir zaman bahis mevzuu edilemiyecek tesirlerdir .

Meselâ Rönesans'ın büyük İtalyan mimarı Brunelleschi, Ospedale degli Innocenti adlı hastahanesi için, Kahire'de bir Türk eseri olan Sultan Müeyyed Hastahânesi'nin planını kullanmıştır Gene Kahire'de büyük bir Türk eseri olan Sultan Kalavun Hastahânesi'nin planı, Rönesans İtalyası'nın bir kaç hastahânesinde, bu arada Milano'daki Ospedale Maggiore'de taklîd edilmiştir. Kalavun Hastahânesi, Osmanlı çağında da dünyaca meşhurdu. Evliyâ Çelebî (X, 63), XVII. asır sonlarında, bu hastahanede yapılan ilâçların Avrupa'ya ihrâc edildiğini yazar (Karl Swoboda, *Berührungen der Christlich Abendlaendischen Kunst mit der Islam, Alte und Neue Kunst*, I, 1952, 30; *VII. Türk Tarih Kongresi*, I, 312).

Türk tesirleri daha çok, mimariden musikiye kadar san'atın her çeşidinde görülür. Zaten kültür dediğimiz şey de pek geniş ölçüde budur. Teknik tesirler, teşkilâta ait, devlet idaresiyle, orduyla ilgili tesirler bahsimize dahil değildir. Bunları daha önceki bahislerimizde gözden geçirmiş bulunuyoruz.

Macar San'atında Türk Tesirleri

Bu hususta sözü, çok salâhiyetli bir iki Macar san'at tarihçisine, Géza Fehér ile Nandor Paradi'ye bırakıyorum *(Macaristan'daki Türk Zanâati,* Türkçe trc. *Belleten,* XXIV, 548, 557) :

«Çanak çömlek ve bakır kaplar, mutfak takımları ile beraber Anadolu mutfağının ve Türk bakırcılık zanâatinin Macaristan'a

tesirlerini açıkça gösterir. Türk hamam kültürüne de Macaristan'daki Türk hamamları ve su künkleri şehâdet eder. Macarlar'ın «tarogato» adını verdikleri musiki âletinin ceddi de Türk zurnası'dır. Türkler'den öğrenilen Macar san'atları arasında kahve, tütün takımları, el işlemeleri, gümüş ve deri işçiliği de vardır... Yukarıdan beri verdiğimiz izahat, Türk zanâat şubelerinin, imal tarzlarının, bu arada çanak çömlek şekillerinin, Macarlar'a Türkler'den geçtiğini teyid eder sanırız».

Macar nakış san'atı da derin Osmanlı tesirleri taşımaktadır. Bu hususta Gertrud Palotay'ın şu incelemesi okunabilir : *Les Influences Turques dans la Broderie Hongroise, La Nouvelle Revue Hongroise*, 1937.

Güderi san'atı ise gerek Macaristan'a, gerek diğer Avrupa ülkelerine, Osmanlılar'dan geçmiştir. Güderi Istanbul'da XVI., Avrupa'da ise XVIII. asırda yapılmıya başlanmıştır. Türk güderilerinden imal edilen papuç, eldiven vs.'nin renkli ipeklerle işlenmiş çok lüksleri vardı (İsmail Ünal, *Türk Etnografya Dergisi*, I, 85b, not).

Palotay şöyle der : «200 yıldan fazla Macar işlemeleri, Türk tesiri altında kaldı ve dolayısıyle tamamen yeni bir şekil aldı» Türk işlemeleri, Almanya'da ve Fransa'da da tesirler yapmış ve çok beğenilmiştir.

Türk dericilik san'atı ise Macaristan'dan Avusturya'ya, oradan Avrupa'ya sıçramıştır. 1686'da Almanlar, esir ettikleri Türk deri (sahtiyan) ustalarını Macaristan'dan Viyana'ya götürerek, bu san'atı öğrenmiye başlamışlardır.

Türk mutfağı ise, Balkanlar'dan Macaristan'a geçmiş ve çeşitli Türk yemekleri, Batı Avrupa'ya kadar yayılmıştır.

Mânevî sahada Macaristan'daki Türk kültür tesirleri hakkında Gragger şunları kaydeder : «Macar karakterinin pasif, kadere bağlı çizgileri ve melankolik havası, tarihî görev anlayış ve şuûru, Osmanlı idaresi devrinde doğdu ve gelişti. Protestan'lığın bir ölçüde de olsa yayılışı, Türk idaresi sayesinde oldu» (Rasonyi, 215-7).

Rasonyi şöyle der : «Türk fâtihleri, gelişmiş devlet teşkilâtı, düzenli vergi sistemi ile Macaristan'a geldiler. Bir kaç yıl içinde herkesi ve her hâneyi hiç görülmemiş ve işitilmemiş şekilde bir intizamla vergi kayıtlarına geçirdiler. Bu vergi defterleri sayesinde, XVI. asırda Macar toprağında yaşıyanların etnik vasıfları hakkın-

da açık ve tam bilgi edinmek mümkin olmaktadır. Bu defterler bize, XVI. asır başlarında Macaristan'ın doğu, güney ve kuzeyinde su katılmamış Macarlar'ın başta geldiğini göstermekte ve kuzeyde Macar dil sahasının bugünkinden daha uzakta olduğunu belirtmektedir.

«Fâtih bir kavim, Türkler gibi çok gelişmiş bir teşkilâta da sahip olsa, yeni yurttaki hususî şartlara intibak eder. Türkler'in durumu da Macaristan'da böyle olmuş, Batı hayat tarzına ve örfüne bazan uymuşlardır. Meselâ Erdel'de (Transilvanya) Prens Gabon Bethlen ölünce, eşi Prusya prensesi Katalin'in beylik tahtına geçmesini, bu şekilde kabûl etmişlerdir. Gene Macar tesiri altında, kadınlara ait hususlarda bazı müsamahalarda da bulundular. Düşman Hıristiyan kadınlarına karşı çok centilmence hareket ettiklerine ait çok misal vardır .

«XVI. asrın ikinci yarısında Budin paşaları, kendileri ile aynı seviyede saydıkları Almanya imparatoru ile karşılıklı Macarca mektuplar teâtî ediyorlardı. Ayrıca Viyana'daki imparatorluğun yüksek devlet dairelerini de Macarca muhabereye zorluyor, Almanca mektup kabûl etmiyorlardı».

Bu bahiste ve ileride Macarlar üzerindeki Türk kültür te'sirleri mevzuuna çeşitli vesilelerle gene döneceğim.

Leh (Polonya) San'atında Türk Tesirleri

Bu bahsi Polonyalı tarihçi Jan Reychman'ın şu iki makalesinden hulâsa ediyorum : *XVIII. Yüzyılda Lehistan Uygarlığında Görülen Türk Etkileri, Belleten,* XXVIII, 758-67 ve *Quelques Influences Turques dans l'Art du Rococo Polonais, IIe Congrès International d'Art Turc,* Venedik, 1963 :

XVIII. asır Polonya (Lehistan) krallığında maskeli balolarda en makbul kıyafet, çeşitli Türk kıyafetleri idi. Türk mevzulu opera, bale ve temsiller de çok rağbet görüyordu. Leh ordusunda Türk kılığında «yeniçeri alayları» teşkil edilmişti. Gene Türk kılığında bir mehter takımı vardı. Gene Osmanlı sipahisi kıyafetinde «uhlan» (oğlan) alayları kurulmuştu. Türk parfüm, şekerleme, şerbetleri de çok yaygındı.

Leh mimarisinde de Osmanlı stili hızla yayıldı. Artık asılzâdeler bahçelerine «köşk»ler, hattâ «minâre»ler yaptırıyorlardı. Leh silâhları, zırhları, at koşumları, kumaşları, kumaş desenleri,

elbiselerinde Türk stili hâkimdi. Leh resminde bile Türk tesirleri, Türk motifleri, minyatür stili başlamıştı.

Bu sıralarda Türk mimari tesiri Prusya'da da mevcuttur. II. Friedrich'ın Potsdam'daki Sans-Souci sarayının Çay Köşkü, Türk stilinde inşa edilmiştir. Son Polonya kralının kardeşi Prens Casimir Poniatowsky de Varşova yakınlarındaki Soletz'deki malikânesinde bir kaç «Türk köşkü» yaptırmıştı. Prensin mimarı Bogumil Zug, 1776'da bir de içinde mrediveni olan çok yüksek bir minâre yaptı. Minârenin yanıbaşında bir Türk üslûbunda meşrûta bile eksik değildi. Bu minâre, 1949'da Alman bombardımanında yıkılmıştır.

Kral Stanislas-Auguste de, Varşova'da, Lazienki Sarayı bahçelerinde «Türk köşkleri» yaptırdı. Bunları yapan mimarı Jean-Baptiste Kamsetzer'i daha önce Istanbul'a göndermiş, Türk anıtlarını inceletmişti. Kamsetzer, Istanbul'da, Ayasofya'nın, hamamların, başka binaların resim ve planlarını çizdi. Varşova'ya dönünce Türk Köşkü'nü yaptı. Bu köşk, XIX. asır ortalarında Ruslar tarafından yıktırıldı. Köşk, kubbeli idi. Kapısının üzerinde hilâl ve duvarlarında da Türk üslûbunda nakışlar vardı.

Polonya'da binalar yapan İtalyan mimarı Dominico Merlini de Türk mimari ve san'atının derin tesirinde kalanlardan biridir. Merlini, 1777'de Türkiye elçisi Nûman Bey'in Varşova'da oturduğu Kırmızı Saray'ı, Türk üslûbuna göre tadil etmişti. Sarayın arkasına da Istanbul üslûbunda bir minâre yapmıştı. 1939 bombardımanında yıkılan Kırmızı Saray, şimdi restore edilmiye çalışılmaktadır.

Varşova dışında da Türk mimari üslûbunda yapılmış binalar vardır. Bunlardan biri, Koscielec'teki sarayın bahçesinde bulunan minâreli, kubbeli, tam bir ufak cami görünüşündeki köşktür. Kielce bölgesinde Chmielnik civarında Grabki Duze sarayında da XVIII. asırda «Harem» diye bilinen bina yaptırılmıştır. Siedlec'de Oginsky malikânesindeki cami, Ukrayna'da Biala Cerkiew'deki Branicki kontlarına ait Aleksandria malikânesindeki «Türk Evi», Kazawczyn'de Waclaw Rzewusky'nin yaptığı bina hep Türk mimari üslûbundadır. Kont Potocky'nin ise bizzât İbrahim adlı bir Türk mimarı vardı.

Uzun yıllar Türkiye'de yaşıyan Polonya kralı Stanislas Leczinsky de Türk stilini çok severdi. 1740'ta Fransa'da Lunéville'de bir «Türk Köşkü» ve «Yonga» denilen ikinci bir Türk köşkü yaptırdı.

Polonya'da yapılan Türk hamamlarını da unutmamak icab eder. Türk hamamı, Macaristan'ı istilâ ettikten sonra, hızla Polonya'ya yayılmıştır. Kral Stanislas-Auguste, yalnız bir Türk hamamı yaptırmakla kalmadı, bu hamamı «Türk usûlünde» idare edebilmesi için Istanbul'da Fener'den «Sofya» adında çok fakir bir Rum kadınını da getirtti. Varşova'ya gelen ve «Sophie Clavone Glavani» adını alan bu kadın, son derecede güzel, cazip ve entrikacı idi. «Güzel Fenerli» diye bütün Polonya'da meşhur oldu. Kralın hamamını idare etmekten (?!) vaz geçerek Kameniçe kalesi kumandanı General Witte'yi baştan çıkararak onunla evlendi. Sonra generali de küçümsedi. Avrupa'nın en zengin adamlarından sayılan Kont Feliks Potocky ile evlenip kontes oldu. Ukrayna'daki Horosza malikânesinde bir Türk hamamı yaptırmayı da ihmal etmedi.

Diğer Türk hamamları arasında Silezya'da Landeck, 1783'te yapılan gene Breslau'daki Belediye hamamlarını unutmamak icab eder. Bu ikincisini, Istanbul'da bulunan Pretorius adlı mimar yapmıştı.

Türk motifleri, Leh saray ve konaklarının iç süslemelerinde pek çok görülür. Kralın kardeşi olan Kardinal Mihael Poniatowsky'nin Jablonna'daki sarayında bulunan «Türk Salonu» meşhurdur. Salonun ortasında çeşme ve çiçekler vardı. Alçak sedirler ve sedirlerdeki minderler, salonu çepeçevre sarıyordu. Kont Poninsky'nin Varşova'daki Fawory Sarayı'nın çadır şeklindeki «Türk Salonu» da meşhurdu. Potocky kontlarının Lancut sarayındaki «Türk Odası», daha küçüktü. Bütün bu Türk stili döşenmiş salonların zeminine halı ve kilimler seriliyordu. Jablonna Sarayı'ndaki Türk Salonu, 1944 Alman bombardımanına kadar ayakta idi.

Saray ve konakların duvarlarındaki Türk nakışlarından başka, «Türk tabloları» denilen resimler de yapılırdı. Bunlar umumiyetle Türk kadınları gibi giyinmiş Leh kadınlarının modellik yaptığı freskler ve tablolardı.

Doğrudan doğruya Türk minyatür tekniğinin tesirinde kalmış Leh ressamları da vardır. Bunların en meşhuru Holandalı ressam Vanmour'dur ve onun bütün öğrencilerinde Türk resmi tesirleri müşahede edilir. Bir çok Polonyalı ressam da, Türk san'atını incelemek için Türkiye'ye gönderilmiştir (Wendt, *Schlesien und der Orient, Breslau, 1916; van Lutterwelt, De Turkse Schilderijen van J. B. Vanmour en Zijn Schol,* 1958).

Jan Kamsetzer'den başka, gene XVIII. asrın sonlarına doğru diğer bir Leh mimarı, Jan Chrysostome Orlowsky de Istanbul'a

gelip kralın emriyle Türk âbidelerini inceden inceye tedkıyk etmiştir. Rokoko devri Leh mimarisi, Türk unsurlarıyle doludur.

Türk edebiyatının da bu devirde tesirleri olmuş, bazı Türk kitapları Lehce'ye çevrilmiş ve sonra Leh yazarları, bu kitaplardaki Türk üslûbunu taklid ederek eserler yazmışlardır. «Aydınlanma Devri» Polonyası'nda Türkçe'ye merak da başlamış, Prens Czartorysky, Türkçe dersi almıya başlamıştır. Prens, bir Çerkes'ten öğrendiği Türkçe ile, sarayındaki Türk (Kırımlı) seyislerle konuşmaya, hattâ bir müddet sonra Türkçe mektup yazmıya başlamıştır. Başka Türkçe öğrenenler de çıkmıştır. Nitekim Varşova'ya gelen Osmanlı sefîri Nûman Bey, Prens'le Türkçe konuştuğu gibi, Prens, Hotin'e giderek muhâfız paşaya misafir olmuş, onunla da Türkçe konuşmuştur. Reviczky ise hem Türkçe, hem Farsca öğrenmiş ve Hâfız'ın gazellerini tercüme etmişti. Prensin babası ve oğlu da türkofil idiler. Çok değerli Türk san'at eserleri ve yazmaları toplamışlardır (Reychman, *Orient w Kulturze Polskiego*, Breslau, 1964) : «XVIII. asırda Lehistan medeniyetindeki Türk tesir ve unsurları, o asrın bütün Leh medeniyetinde büyük tesirler yaratmış ve mühim bir faktör olmuştur».

Mehter

Hammer şöyle der (XVII, s. XLII) : «Türk ordusunun musikisi, bütün Avrupa milletleri tarafından iktibâs edilmiştir. Türk davulları ve mâdenî boruları, Osmanlılar'dan Avrupa askerî musikisine geçmiştir».

Avrupalılar'ın «yeniçeri musikisi» dedikleri mehter-hâne'nin nasıl taklîd edilerek bugünki Avrupa askerî musikisinin teşekkül ettiğini burada îzâha girişmiyorum. Musiki ve raksa âit XII. bahiste bazı şeyler söyleyeceğim.

Osmanlı San'at ve Kültürünün Yüceliği

Hammer, Osmanlı tarih, teşkilât, medeniyet, kültür ve edebiyatı üzerinde biribirinden değerli 30 kadar cildin müellifi olarak, Türk edebiyatının hemen bütün eserlerini asıllarından okumuş ve *Bâkî Dîvânı* gibi bazılarını Almanca'ya çevirmiş bir bilgin, en geniş mânâsında Osmanlı tarihini eski asırlardan günümüze kadar en iyi incelemiş yabancı sıfatıyle, şu salâhiyetli hükümleri verir (XVII, s. XLII) :

«Osmanlı mimarisinin mükemmelliği, Avrupalı'yı şaşırtır. Edirne ve Istanbul'da, Boğaz sahillerinde olduğu kadar Cemne (Hindistan) kıyılarında da Türk mimarisi, mükemmel ve şaşırtıcıdır.

«Osmanlı şiiri, herhangi bir başka Asya milletinin henüz erişemiyeceği derecede gelişmiştir. Osmanlılar'ın büyük lirik şairi Bâkî, Asya şairleri arasında, Hâfız ve Mütenebbî'den hemen sonra yer alır. Osmanlılar, Arab ve Fars şiirini benimsemişler, fakat bu şiirleri geçmişlerdir».

Her Sahada Türk Kültür Tesirleri

Fransız Akademisi'nden büyük mütefekkir —hocam— André Siegfield, şöyle der: «Meselâ Yunanistan'daki Osmanlı Türk tesiri, İspanya'daki Arab tesiri ile ölçülebilecek kuvvettedir» *(Milletlerin Karakterleri,* Türkçe trc., 31). İspanya'da Arab tesirinin —akla gelen her sahada— azametini burada izaha yeltenmek bile lüzumsuzdur. Şili'den Kaliforniya'ya kadar bütün Latin Amerika, hâlâ Arab mimari tarzında binlerce bina ve İspanyolca, binlerce Arabca kelime ile doludur.

Türk tesirinin derinliği, görünmez kuyular gibidir. Ubicini, bir Ermeni'nin —Türk ve Müslümanlar gibi— «Allah» kelimesini kullanarak konuştuğunu hayretle kaydeder *(La Turquie Actuelle,* 1855, s. 343).

XVIII. asır Fransız bahçe mimarisinde, Türk çadırı biçiminde köşkler, minârelerle Türk te'sirlerini Fransız san'at târihçisi André Michel dile getirir (Lavisse-Rambaud, VII, 779).

Fransızlar, 1830'dan başlıyarak Cezâyir'i işgal edince, her sahada Türk düzeninin hâkimiyetini görmüş ve bir çoğunu devâm ettirmekten başka çare bulamamışlardır (Lavisse-Rambaud, X, 882, 896). Fransızlar'la cihâd yapan Emîr Abdülkaadir de, mücâhidlerini Türk askerî teşkilâtına göre düzenlemiştir. Fransız idaresinde Cezâyir'de bin askerin kumandanına hâlâ «ağa» veya «binbaşı», bölük kumandanına «yüzbaşı», topçuya «tupcî» denmektedir. Fransız tarihçisi «Cezâyir'de yerli şeflere verdiğimiz unvanları aynen Türkler'den aldık» diyor.

Bütün askerî tâbirler, Fas'tan Irâk'a kadar, Türk terimleri olarak hâlâ 20 Arab devletinde yaşamaktadır.

En akla gelmedik şeylerde Türk kültür ve san'atının tesirleri vardır. Edirne'de Rum mezar taşları ve —şimdi Atina Müzesi'nde

olan— Edirne psikoposluk kilisesinin kutsal ekmek mahfazası (artophorion), Türk üslûbundadır (T. T. K., *Edirne,* 75).

Rönesans İtalyası'nda kıyafetlere ve resme Türk kıyafet ve minyatürünün tesiri bilinmektedir. «Türk mavisi»ne kadar renk tesirleri vardır (Hauser ve Renaudet, *Débuts de l'Âge Moderne,* 1929, 118, 442, 455).

«Türk kumaşları, İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinde pek rağbette idi. Bilhassa Fâtih Mehmed tarafından Türk fabrikatörlerine verilen vâkıfâne emirlerden sonra, İtalya'dan Venedikli ve Cenevizli büyük tâcirler vasıtasıyle Fransa'ya, İngiltere'ye, Almanya'ya ve diğer kuzey ülkelerine bu kumaşlardan büyük mıkdarda sevkıyyât yapılmakta idi. Bunlar, Polonya yoluyla da İskandinavya'ya sevk ediliyordu. İsveç'te bu Türk kumaşlarının en güzel örneklerinden yapılmış yüksek rütbeli râhip elbiseleri, zamanımıza kadar müzelerde muhâfaza edilmiştir... İtalya'da dokunan kumaşlarda ise, Türk kumaş motifleri taklîd ediliyordu... Cezâyir ve Fas bile Anadolu Türk kumaşlarını taklîd ediyordu» (A. J. B. Wake, *Türk Kumaş ve Kadifeleri,* 3, 4). Çaldıran seferinde alınan ganîmetlerin defterinde (Topkapı Sarayı Arşivi, D 5.738), Tebrîz'de Şâh İsmail'in Heşt-Bihişt Sarayı'ndan 91 Bursa kumaşından yapılmış elbise alındığı kayıtlıdır. Bu son kayıt çok ilgi çekicidir. Zîrâ XVI. asrın başlarında Türk İran, sanayide ve güzel san'atlarda fevkalâde ileri idi. Demek ki öyle olduğu halde Şâh İsmail, Bursa kumaşı giyiyordu.

Romanya ve Romenler üzerindeki Türk kültür tesirleri de muazzamdır (Popescu-Judet, *Türkiyat Mecmuası,* XVI, 117-8, 126) : Türk müzisyenleri, karagözcüleri, hokkabazları, Bükreş Sarayı'ndan kahvehanelere kadar hiç bir zaman Romanya'dan eksik olmazlardı.

Tam mânâsıyle cihanşümûl olan Türkçe ile Türk Musikisi tesirlerinden, ileride müstakil bahislerinde bahsedeceğim.

Çek folkloru da Türk kültür tesirleriyle doludur (Josef Blaskovic, *Çek Folklorunda Türkler, XI. Türk Dil Kurultayı,* 1968, 189-207).

Leh tiyatrosundaki Türk kültür unsurlarını da Prof. Jan Reychman tetkik etmiştir (*Polonya Tiyatrosunda Türk Te'sirleri, Türk Kültürü,* no. 71, s. 33-6). Bu tesir bilhassa XVIII. asırla XIX. asır başlarında tesbit edilmiştir. Reychman, musikide, mimaride, mutfakta, süsleme san'atlarında, kılık kıyafette Polonya'daki Türk

kültür unsurları ve tesirlerinin bilindiğini, fakat edebiyat ve tiyatroda Türk tesirlerinin yeniden yeniye incelenmiye başlandığını bildiriyor.

Türk lüks kumaşları Rus asılzâdeleri ve yüksek râhibleri arasında da makbuldü ve tören elbiselerini bu kumaştan yaparlardı. Av ve asker üniformalarının iyisi de Türk kumaşından olurdu. Bu Türk kumaşı elbiselerin bazıları Türkiye'de dikilip gönderilmişti. Şimdi Rus müzelerinin en değerli eşyâsı arasındadır. Bu Türk kumaşlarının bâzıları mine işlemelidir ve motifleri, fevkalâde san'atkârânedir. Bugün Leningrad'daki Ermitaj Müzesi'nde 1.200'den fazla Osmanlı san'at eseri bulunur. Çoğu II. Yekaterina tarafından toplanmıştır. Biri, 1653'te Çar Aleksiy Mihayloviç için yapılmış Türk atlasından elbisedir. Türk atlas ve kadifeleri, bir zamanlar Rusya'da en lüks ve bahalı kumaşlardı (S. Tiouliaev, *Milletlerarası Birinci Türk San'atları Kongresi,* 370-1, 377-8).

İtalyan Rönesans mimarisinde Osmanlı tesirleri bârizdir. Fakat Michelangelo gibi en büyük dehâlar bile, Osmanlı mimarlarının bir kaç nesil içinde Istanbul'da yapmıya muvaffak oldukları âbidelerin çok zor tekniğini kullanmıya cesaret edememişlerdir. Poggio'daki Duka Lorenzo Magnifico'nun villasında Osmanlı stili görülür. Bir çok İtalyan sarayı için, doğrudan doğruya Osmanlı mimarisinin plan ve şemaları esas alınmıştır. İngiliz ve Alman parklarında, Osmanlı câmîlerinin küçük örneklerini yapmak bir zamanlar moda olmuştu. Avusturya'da, her çeşit Türk san'at eşyası bilhassa kullanılıyordu. Bilhassa döşeme ve dekorasyonda Türk stili hâkimdi. Viyana'da Belvedere Şatosu'nun limonluklarının pavyonlu kubbeleri ve kafes parmaklıklı kapılarının tezyinatı, tamamen Osmanlı üslûbundadır. Salzburg'daki St. Gabriel kilisesinin (ki inşasına 1597'de başlanmıştır) duvarlarının renkli tuğlalarının satranç şeklinde örülmesi, şüphesiz Türkler'den öğrenilmiştir. Mimar Fischer von Erlach'ın Viyana'da yaptığı Karl kilisesinde de Osmanlı tesirleri açıktır. Keza Avusturya'da binalara tarih kitabeleri konması, tamamen Osmanlı Türkleri'nden alınmış bir âdettir. Türk mimarisinde tarih kitabeleri, müstakil hüviyet kazanmış bir san'at ehemmiyetindedir. Tezyinî san'atlarda, dericilikte, ciltçilikte, bıçak ve kın süslemelerinde Avrupa, bilhassa Corvina'daki Rönesans devri kitap ciltlerinde Türk ciltçiliğinin en vâzıh ve en eski kesin tesirlerini görmemek mümkin değildir. Avrupa silâhlarındaki telkârî altın ve gümüş kakmacılığı da Osmanlılar'dan alınmıştır. Bu çeşitten Venedik'te yapılan işler, —mükemmel kopya değilse— insana Venedik'te çalışan Türk işçilerinin eseri oldu-

ğu şüphesini vermektedir. Maden sanâyii, kuyumculuk ve mine işleme tekniği, kâmilen Türk tesirindedir. Makineli oyuncak yapmakta da Osmanlılar son derecede ileri gitmişler ve hayret verici teknikle işliyen makineli —bazıları dev büyüklükte— oyuncaklar yapmışlardır. Bunlar, Almanya'da taklîd edilmiş ve modern Nürnberg oyuncak sanayi ve san'atını doğurmuştur. Nihayet Osmanlı porselen eşyası ve üzerlerindeki çiçek motifleri, porselen ve çinilerde kullanılan «Türk kırmızısı», Avrupa san'atında taklîd edilmiştir. Holanda nakış san'atında, Avrupa'ya yayılan kürk modasında, Türk tesirleri bârizdir. Holanda çiçek (lâle, sünbül, zanbak) sanayiinin de XVI. asırda Türkiye'den götürüldüğünü unutmamak lâzımdır. Bugün Holanda, Avrupa'nın büyük çiçek (bilhassa lâle) üreticisidir. Kuyumculukta da Osmanlı tesiri derindir. İmparatoriçe Maria Theresia'nın eşi imparatora hediye ettiği mücevher çelenk, tamamen Türk taklidi idi; bugün Viyana Müzesi'ndedir (bu uzun paragraf, büyük san'at tarihçisi Heinrich Glück'ün şu incelemesinden alındı: *Historische Blaetter*, I/2, Viyana, 1921, 303-25).

Bilindiği gibi leylâk, lâle, sünbül ve tûğ-ı şâhî çiçeklerinin tohumlarını Avrupa'ya ilk defa olarak Türkiye'den Baron von Busbecq getirmiştir. Kaanûnî nezdinde Almanya büyükelçisi olan bu zât, Türkiye'den 240 cilt Yunanca, Latince, Türkçe yazma kitap, binlerce antik sikke ile Avrupa'ya dönmüştür. Safran'ı da ilk defa olarak bir çeyrek asır sonra, 1579'da diğer bir elçi, Ulrich von Königsberg, Türkiye'den Avrupa'ya götürmüştür. Gene bu yıllarda Alman elçilik mensuplarından David Ungrad, İmparator'un saray bahçıvanı Clusius'a Türkiye'den at kestanesi ve fındık ağaçlarının tohumlarını taşımıştır. Bugün bu ağaç, bitki ve çiçekler, XVI. asrın ortalarına kadar bütün Avrupa'da meçhul olduğu halde, bilhassa Avusturya ve Holanda gibi ülkeleri dağ bayır kaplamaktadır Holanda'da her yıl lâle tohumunun Türkiye'den getirilişinin kutlanması, hâlâ büyük şenliklere vesile olmaktadır (Karl Teply, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII, 262).

Kuzey Afrika ve diğer Arab ülkeleri, asırlarca Osmanlı devleti sınırlarında kaldıkları için, buralardaki Türk tesirleri, Avrupa'dakilerle ölçülemiyecek derecede büyüktür. Asırlarca resmî dilleri Türkçe olan bu ülkelerdeki dil, askerlik, âdet, yemek, kılık, san'at gibi Türk tesirleri, silinemez izler bırakmıştır. Mimari başta olmak üzere her çeşit Türk sana't eserleri ile Arab ülkeleri dolup taşmaktadır. Istanbul stilinde camiler, yeniçeri kışlaları, Türk çinileri, Cezâyir, Tûnus, Trâblusgarb gibi Kuzey Afrika şehirlerinde pek

çoktur (Mantran, *Les Odjaks de l'Ouest, Tarih Araştırmaları,* II, 61).

Sevâkin'de bile bir «Beytü'l-Bâşa = Paşa Konağı» hâlâ ayaktadır. Zîrâ Sudan'ın bu şehri, bir Türk sancak merkezi idi (Ahmed Salâh Buhârî, *Milletlerarası I. Türk San'atları,* 93).

Fas'ta da Türk tesirleri kuvvetlidir. Fas'ta hâlâ kullanılan «paşa» ve «bey» unvanları, Osmanlı devri yadigârlarıdır. Bilhassa Kuzey Fas'ta Türk tesirleri fazladır (Olagnier Bey Riottot, *Fas'ta Türk Tesiri, Aynı Eser,* 335).

Şüphesiz Cezâyir'deki Türk kültür tesirleri kapital mahiyette ve her sahadadır (Georges Marçais, *Türk Devrinde Cezâyir'de Hayat ve San'at, Aynı Eser,* 283-5) : Türkler'in gelişinden önce mütevazı bir Berberî şehri olan Cezâyir, Türkler'in sayesinde, 300 yıl boyunca, zenginlik ve ihtişâm içinde yaşadı. Halkı bol gelire kavuştu. Kesîf Türk unsûru Cezâyir'e geldi ve şehri âdetâ Türk'leştirdi. Pek çok Türkçe kelime, Cezâyir'de konuşulan Arabca'ya girdi. Bu kelimelerin mühim bir kısmı, bugün de Cezâyir Arabcası'nda yaşamaktadır. Bugün Cezâyir Arabcası'nda 634 Türkçe kelime hâlâ yaşamaktadır ki, çoğu askerî tâbirlerle kılık kıyafete ait kelimelerdir. Gerçekten Türkler kılıklarını Cezâyirliler'e geniş ölçüde kabûl ettirmekle kalmamışlar, Cezâyirli hanımlar da, Anadolu'dan gelen Türk hanımlarının kıyafetlerini taklide başlamışlardı. Cezâyir'e —bugün de pek bol olan— kahvehâneleri getiren de Türkler'dir. Tûnus'ta da öyledir. Istanbul tipi mimari eserleri, bilhassa camilerle Kuzey Afrika limanlarının manzarası vaktiyle, tam bir Türk şehri gibiydi.

Edebî Tesirler

Bu kısmı, konunun gelmiş geçmiş en büyük otoritesi olan Fuad Köprülü'den bir kaç pasaj alarak —kısaca fikir verecek şekilde— nakletmek istiyorum *(Edebiyat Araştırmaları,* T. T. K. nş., 173-5, 246, 248, 250, 255-62, 268) :

Mîlâd'dan önce ve Roma istilâsından evvel Balkanlar'da bazı Yunan siteleri dışında mühim şehirler yoktu. Yunanistan dışında Balkanlar, göçebe kavimlerin yaşadığı ülkeler hâlindeydi. Roma istîlâsından sonra bazı şehirler kurulduysa da, şehirleşmede esaslı bir değişiklik ve gelişme olmadı. M. Ö. V. asırda Herodot zamanında Balkanlar nasıl bir ekinciler ve çobanlar ülkesi ise, Bizans'ın teşekkül ettiği IV. asra kadar da öyle kaldı (Rostovtzeff, *La Vie*

Economiques des Balkans dans l'Antiquité, Revue Internationale des Etudes Balkaniques, II, 396). Bizans devrinde bazı gelişmeler olduysa da, sonraları Bizans'ın gerileme asırlarında Balkanlar, gene mühim şehirlerden mahrum duruma geldi. Esasen bu devirlerde Avrupa'da da nüfusları 20.000'in üzerine çıkabilmiş şehirler çok azdı. Bu devirde meselâ Balkanlar'ın Sırbistan kesiminde, şehir denilebilecek hiç bir yerleşme mahalli yoktu (Karel Kadlec, *L'Histoire du Droit Public des Peuples Slaves,* Paris, 1933, 103). Osmanlı fetihleri ile, Balkanlar şehirleşmiye, hem büyük, hem orta çapta şehirler, hem de varlıklı kasabalar pek çoğalmaya başladı. Bugün bile Balkan dillerinde şehir hayatına ait kelimelerin mühim kısmı, Türkçe'den alınmıştır ve Osmanlı devri yadigârlarıdır (P. Skok, *Restes de la Langue Turque dans les Balkans, Etudes Balkaniques,* II, 585-98). XV. asırda Balkanlar'ın bir çok bölgesi Türk'leşti ve XVI - XVII. asırlarda bu Türk'leşme fevkalâde gelişti. Bilhassa mühim şehirler, Türk şehri hâline geldi. 1683'ten sonra, Balkan şehirlerinde nüfus azalması başladı.

Türkler, bütün Balkan ve Doğu Avrupa milletlerinden çok daha yüksek kültür sahibi bir millet olarak bu topraklara ayak bastılar. Onun için, bıraktıkları medenî ve kültürel tesirler, çok derin oldu. Osmanlı hâkimiyeti yıkıldıktan sonra bile Türk kültür izlerinin çoğu, zamanımıza kadar geldi. Türkler, Balkanlar'daki kültür siyasetlerini İslâm dini ile Türk dili gibi iki pek güçlü temsil vasıtasına dayandırdılar. Göze mimarî anıtlar gibi görünen, aslında Türk kültürünü yayan müesseseler, binlerce ve binlerce sayıda, bütün Balkanlar'a yayıldı. Mektebler, medreseler, tekkeler, kütübhâneler, Türk kültürünün kudretli merkezleriydi. Balkan şehirlerinde eser sahibi yüksek Türk aydınları yetişti. Her şehirde bu Türk aydınları, konaklarında, evlerinde, bir kültür halkası teşkil ettiler. Balkan milletlerinin edebiyatlarının her çeşidinde Türk tesiri vardır ve bâzılarında silinemez şekilde derindir.

Osmanlı imparatorluğunun Balkanlar'ın uzak köşelerinde de aynı kültürel faaliyet ve Türk kültürünün yayılması ve tesirleri gerçekleştirildi. Balkan milletleri derecesinde bu tesir altında yaşıyan ve hâlâ bu tesirleri muhafaza eden bir millet, Ermeniler'dir. Balkan milletleri, Osmanlı devrinde bile, belirli bölgelerde çoğunluk teşkil ediyorlardı. Ermeniler ise öyle değildi. Osmanlı devrinde Ermeniler'in Anadolu, İran veya Kafkasya'da çoğunluk teşkil ettikleri en küçük toprak parçası yoktu. Bugün Rusya'da kalan Ermenistan (Revân = Erivan ve çevresi), tamamen Âzerî Türkleril ile meskûn bir Türk ülkesi idi. Ermeniler, XX. asrın başlarında

bu küçük memlekette çoğunluk teşkil edebildiler ve Türkler'i Gökçe Göl havzasından sürdüler.

Her sahada Türk kültürü tesirinde teşekkül eden Ermeni kültürünün bâriz Türk damgası taşıyan branşlarından biri, Ermeni halk şiiridir. Ermeni saz şairine Ermeni dilinde «aşug» denmektedir ki, Türkçe'de saz şairlerine verilen «âşık» isminden başka bir şey değildir. «Saz» kelimesi de aynen Türkçe'den alınmıştır. Ermeni halk şiirinde şekil, edâ, üslûp, son kıt'ada âşık'ın mahlas'ını zikretmesine kadar her şey, Türk halk şiirinin taklidinden ibarettir. Bu sûretle mânî, koşma, türkü, destân gibi Türk halk şiiri şekilleriyle aynı üslûpta şiir söyliyen Ermeni aşugları, tabiatiyle İslâm dini konularını değil, Hıristiyan temalarını işlemişlerdir.

Türk halk şiirinin tesiri Macarlar, Ukraynalılar ve diğer kavimler üzerinde de görülür. Bulgarlar'da, Sırplar'da, Romenler'de de öyledir. Gürcü şairlerinde de Türk şiirinin tesirleri derindir.

Ermeniler üzerindeki Türk medenî ve kültürel tesirleri, bu kavimdeki başka kültür tesirleri ile mukayese edilemiyecek derecede kuvvetlidir. Ermeni dili Türkçe kelimelerle doludur. Musikilerini tamamen Türkler'den almışlardır. Türk kültürünü benimsemek hususunda Ermeniler'in, Hıristiyan milletlerin en istidatlısı olduğunu söylemek bile mümkindir. Din dışında Türkler'in benimsemedikleri kültür unsuru yok gibidir. Tabiî bunun bir sebebi, yukarıda işaret edildiği gibi, bir Ermeni yurdu ve devleti olmaması, Ermeniler'in asırlarca geniş topraklarda daima küçük bir azınlık olarak yaşamalarıdır. Ermeniler o derecede Türk hayat tarzını benimsemiş, kadınlarını Türkler gibi örtmüş, Türk kıyafetine ve âdetlerine alışmıştır ki, XIX. asır ortalarına doğru Anadolu'ya gelen von Moltke gibi çok aydın bir adam onları «Hıristiyan Türkler» sanmıştır. Gerçekten Ermeniler, Türk dilini en çok öğrenen ve benimsiyen Hıristiyan milletlerin başında gelirler. 60 yıl önce Türkiye'den Avrupa, Amerika, bilhassa Lübnan ve Suriye'ye sürülmüş eski Osmanlı Ermenileri'nin torunları olan küçük çocuklar, genç delikanlıların bugün Harput Türk lehçesi veya Istanbul Osmanlıcası'na mahsus kelimelerle Türkçe konuşmaları, hayrete şâyandır. Çocuklarını, torunlarına, Ermenice'nin yanında mutlaka Türkçe de öğretmiş ve bu işi Türkiye dışında yapmışlardır.

Bunun sebebi şudur : Bir çok Ermeni'nin, meselâ Kilikya Ermenileri'nin ana dilleri Türkçe idi. Bunlar ancak okula başlayınca okulda Ermenice öğreniyorlardı. Istanbul Ermenileri bile, Ermeni

harfleri ile Türkçe kitap bastırırlardı(*). Ermeni harfleri ile, fakat Türkçe çıkan gazeteler bile vardı. Türk isimli Ermeniler de bilhassa köylüler arasında pek çoktu.

İşte bu sûretle 1600'de Eğin'de doğan İremyâ Kömürciyan, 1719'da Tiflis'te doğan Sayat Nova, XVIII. asrın sonlarında Erzurum'da doğan Lunkiyanos gibi Türkçe söyliyen Ermeni şâirleri bile ortaya çıktı. Klasik Türk şiir ve edebiyatını çok iyi öğrenen Ermeniler de az değildi. Evliyâ Çelebî, Muş'taki Çanlı Kilise'de Ermeni rahiplerinin tanbur, çeng, santur, ney, mûsîkaar, çöğür ve karadüzen çalıp Türkçe eserler okuyarak kendisine mükemmel bir musiki faslı dinlettiklerini anlatır (III, 23). Türkçe söyliyen Ermeni şâirleri arasında XVII. asırda «Hakkî» mahlaslı Erzurumlu Moses, Âşık Vartan ve Mecnûn, şöhret kazanmışlardır. Mesîhî-i Ermenî Mîrzâ Cân Medenof, Sarkis Zekî, hep Türkçe şiirleriyle ün almışlardır. Bizzat Türkçe yazmıyanları bile, şekil ve üslûp bakımından tamamen Türk halk şiirini, hattâ bazan klasik Türk şiirini taklîd etmişlerdir.

Bektaşî tarîkatine giren Hıristiyan Ermeniler, Mevlevî olan Hıristiyan Rumlar bulunduğunu da biliyoruz.

Türk Kültürünün Dünyâdaki Yeri

Cihanşümûl kültürler, yalnız büyük milletlere mahsustur. Bu bir gerçektir ve ne daha mütevazı milletleri, ne daha mütevazı kültürleri küçümsemek demek değildir. Bu gerçeğin asla böyle bir mânâsı yoktur. İnsan ırkının bir parçası ve şüphesiz saygıya değer bir parçası olmaları hasebiyle —henüz Taş Devri'ni yaşıyan— Buşmenler'in, Hotantolar'ın ve emsalinin varlıkları ve kavmî kültür gelenekleri de bizim için değerlidir. Kültür konusunda aklı başında olan her millet şovendir. Fakat mutaarrız, hele asla küçümseyici olmamalıdır. «Kültür emperyalizmi»nin ne demek olduğu malûmdur ve amansız kültür savaşı devrinde yaşadığımız da, *devrimizin en büyük gerçeği*dir. Kültür propagandası meşrûdur. Fakat başka kültürleri yıkmağa yöneldiği ve emperyalist politik maksat taşıdığı zaman da, nefret uyandırır. Başka kültürleri küçümsemek veya yok farz etmek ise, doğrudan doğruya budalalıktır. Çünki küçük kavimlerin kültürlerinde bile, insanoğlunu bahtiyar kılacak, hiç olmazsa zevk verecek nice güzellik olabilir. Hele büyük kültürler karşısında böyle bir tavır almak, cinayettir.

(*) *Neş'e-i Dil* adlı Ermeni harfleri ile Türkçe böyle bir şarkı mecmuası elimizdedir.

Eski Mısır, Sumer, Bâbil-Âsur, Finike, Yunan, Latin, Türk, Çin, Hindû, Arab, Fars, Fransız, Anglo-Sakson, Alman, İtalyan, İspanyol, Rus kültürleri, şüphesiz 6.000 yıllık tarihin en büyük millî kültürleridir. Portekiz, Flaman, İsveç, Macar kültürleri, bazı İlk ve Orta Çağ Asya, hattâ Afrika kültürleri de insanlığa ciddî katkılarda bulunmuş mühim millî kültürler arasındadır ve tabiî başkaları da vardır.

Türk kültürünün, bu saydıklarımız içinde en büyük, en eski ve en cihanşümûl kültürlerin başta gelen bir kaçı içinde bulunduğu şüphesizdir. *Büyük Türkiye Tarihi*'nin tamamı, bu gerçeği işaret etmektedir. Bu büyük Türk kültürünün kudretli, vasat ve zayıf taraflarıyle umumî değerlendirmesi nasıldır? Tabiî bu değerlendirme, büyük ciltler kaleme alınarak yapılabilir. Burada, sadece bir kaç umumî fikir söyliyerek yetineceğim.

—İranlılar'ın üstün olduğu tâlik yazı dışında— hattatlıkta Türkler, mutlak olarak dünya birincisi olmuşlardır.

Türkler'in, gerek Osmanlı camiasında, gerekse Hindistan, İran, Orta Asya gibi ülkelerde yaptıkları anıtlar, onların mimaride de en üstün sırayı almasına hak kazandıracak güçtedir.

Teksesli musikide Türk bestekârları, birinci sırayı almaktadır. Buna, Türk Musikisi sisteminin kudreti ve büyük orijinalliği de yardımcı olmuştur. Bir kül hâlinde bütün musikiler birlikte mütalaa edildiği takdirde bazı Türk bestekârları, dünyanın en büyük bestekârları arasında yer alır.

Şiirde Türkler, en üstün milletlerden biridir. Tabiî bu hususta Arablar, Farslar, Fransızlar, bir dereceye kadar da İngiliz ve Almanlar gibi büyük rakipleri vardır.

Klasik tarihçilikte Türkler, Arablar'a yetişememiş, fakat İranlılar'ı geçmişlerdir. Avrupa milletlerinin hepsinin klasik tarihçiliği ile mukayese edilebilecek klasik târihçilerimiz vardır. Modern tarihçilikte Türkler, Batı'dan çok geri değillerdir.

Çoksesli musiki, resim, heykeltraşlık gibi yeni başlıyan sahalarda büyük kültürlerle mukayese edilecek isimlerimiz yok gibidir. Fakat bu sahalarda alınan mesafe küçümsenemez. Heykeltıraşlık Klasik Türk kültüründe yoktur. Mezar taşları, taş işlemeciliği gibi şeyler onun yerini tutmuştur. Resim, minyatür şeklindedir ve Türk minyatürü, büyük bir san'attır.

Roman ve hikâyede büyük isimlerimiz vardır. Fakat bu saha-

lar yeni olduğu için, büyük Avrupa kültürlerindeki verimliliğe erişememişizdir.

Bu mukayeseler, bundan sonraki bahislerimizde daha fazla açıklık kazanacaktır.

Türk Kültürünün Batı'ya Açılması Meselesi

Bir çok yerde, Batı kültürüne, medeniyetine, örf ve âdetine yabancı olmadığımızı göstermiye çalıştım. Daha XVII. asırda Istanbul'da bir «Fransız Tiyatrosu» vardır. Sefarethânedeki bu tiyatroda Molière ve Corneille'in eserleri, Paris'le aynı zamanda oynanmaktadır. Molière de bir piyesinde Paris'teki Türk elçisi Süleymân Ağa'dan ilhâm almaktadır. Racine de *Bajazet* piyesinde öyle (piyesin kahramanı Velîahd-Şehzâde Bâyezid, IV. Murâd'ın kardeşidir) (Albert Vandal, *Les Voyages du Marquis de Nointel*, 1900, s. XII, 206, 214). Istanbul'da, Edirne'de yapılan dünyanın en büyük şenliklerinde Batılılar'ın gösterilerini halk da seyretmektedir. Yani Batı kültürü her zaman Istanbul'un kapalı salonları içinde değildir. Meselâ Velîahd-Şehzâde Mehmed'in (III. Mehmed) sünnet düğünü, Stout'a göre (s. 48), XVI. asırda yeryüzünde yapılan en büyük şenlik, bayram ve düğündür. 55 gün, 55 gece sürmüş ve akıl almaz gösterilere sebeb olmuştur (siyasî tarih kısmında biraz anlatmıştım). Batı dillerini öğrenen Türkler de hiç az değildi. Fakat tabiatiyle Batı kültürü ile olan bu temaslar, Batı kültürünü benimsemek, onun faydalı veya faydasız taraflarını almak demek değildi. Böyle bir şey söylemiyorum. Klasik devirde Osmanlı kültürü, veren bir kültürdür.

XVIII. asrın başlarından itibaren çok küçük ölçüde de olsa Osmanlı kültürü, alan bir kültür hâline gelmiye başlamıştır. Fakat 1826, kesin şekilde de 1839'dan önce Batı kültüründen aldıklarımız, gerçekte çok mahdut şeylerdir.

Tanzîmat'tan bugüne kadar, bir buçuk asra yakın bir zamân içinde aldıklarımız ve almakta devâm ettiklerimizse, artık bugün, kesin şekilde ikiye ayrılabilir: Menfaatimiz, yükselmemiz, hattâ kurtulmamız için mutlaka almamız îcâb edenler ve... Almasaydık daha iyi edeceğimiz şeyler.

Aslında almamız şart olan şeyleri tamamen alamadığımız için kalkınamadığımız gibi, almamamız lâzım olanları aldığımız için de sosyal buhrandan sosyal buhrâna düşmüşüzdür. Bu hususu, neyi alıp neyi alamıyacağını zaten bütün Avrupa dışı milletler arasında yalnız Japonlar dosdoğru takdîr edebilmişlerdir. Ama

millî kültürlerini, 1938'den bu yana bizim yaptığımız gibi tahrîb eden hiç bir millet ve kavim de mevcut değildir.

1826'da II. Mahmûd'un yeniçeriliği kaldırması, hemen iki hafta sonra yayınladığı bir hatt-ı hümâyûn ile çirkin müsâdere geleneğine son vermesi, 1839'daki ölümüne kadar 13 yıl radikal inkılâpları gerçekleştirmesi, Türkiye'de yeni bir devrin, Japonya'dan yarım asır, hattâ daha önce başladığını gösteriyordu. Ama Türkiye, pek çok yerde izaha çalıştığım gibi, Japonya değildi. Japonya'nın kapalı ve dış tecavüzden masûn, Türkiye'nin bütün dış tecavüz ve iştihalara açık olması, Japonya'da aynı dili konuşan tek ırkın yaşaması, Türkiye'de Türkler'in azınlıkta olması, fakat bütün vatandaşlara —bir dereceye kadar nazariyatta kalsa da— aynı hakların tanınmış bulunması, bizi Japonya hâline getirememiştir. Bu hususta devamlı Rus darbeleri, belki en büyük faktör olmuştur. Fakat uzun sulh devirlerinde de kalkınma yolunu çizememişizdir. Gene Rusya'dan gelen oyunlar, Türkiye'nin Batılı olduğunu göstermek için gülünç denilecek şeylere bile katlanması karşısında Batılı'nın gene bizi öyle saymaması ve kötü niyeti, millî bünyeyi altüst etmiştir.

Ciddî ve ilmî milliyetçilik 1860'lardan itibâren belirmişse de, daha çok Osmanlıcılık hâkim olmuştur. Şüphesiz Osmanlıcılık, milliyetçiliğe aykırı bir akım değildi. Terkîb edici bir akımdı. Fakat Avrupa'da gelişen ve hâkim olan açık milliyetçilik de değildi. Bu yüzden millî kaybımız büyük oldu. Bugün (1975) bile açık milliyetçiliği bir cesaret veya politik akılsızlık sayanlar çoğunluktadır. Niçin? Türk asıllı olmıyanları gücendirirmiş! Biz Kürd, Çerkes, Laz, Gürcü, Arnavut, Abaza, Boşnak asıllı vatandaşları Türk sayıyor ve bir çoklarının da bizden hiç farksız derecede Türk kültür ve şuûrunun içinde eridiklerini şahsen biliyoruz. Ama Türk sayılmaktan gocunanlar varsa, bunları aydınlatmak lâzımdır. Türk dilini, kültürünü, şuûrunu aşılamak lâzımdır. Bunları kabûl etmiyor, ille de Türk değilim, Kürd'üm veya şuyum buyum deyip ekalliyet milliyetçiliği yapanlara ise tek ilâç, Türk milliyetçiliği ile mukabeledir. Yoksa bir devletin ekalliyet görüşü ve baskısı ile idaresi, iflâsla neticelenebilir. Atatürk devrinde Türk milliyetçiliği şunu veya bunu müteessir edip gücendirir diyebilmek mümkin miydi? Şimdi bana muârızlarım «evet ama, o zaman oy endişesi yoktu» diyeceklerdir. Bu endişeyi akılsızca mübalağa etmek, Türkiye'yi kozmopolitleştirir ve sonunda Türkiye'den vilâyetler ve bölgeler koparır.

Metodlu milliyetçiliğin «Türkçülük» adı altında ancak Balkan bozgunundan sonra, bu felâketten akıllanarak tatbik alanı bula-

bildiği malûmdur. Gerçekte Türkiye devletinde milliyetçiliğin hâkim politika devresi olması ancak 1913-1938 arasındaki 25 yıldan ibarettir. Bu gerçeği söylediğim için bana kızacak çok kimse olacaktır. Fakat tarihçi sıfatıyle benim görevim şunun bunun hoşuna gidecek şeyler söylemek değil, gerçeği belirtmektir. 1938'den sonra milliyetçilik yalnız sözde kalmış ve böyle tanınan kimseler daima ve çok muntazam işleyen bir çarkla kenarda bırakılmıştır.

1913 - 1938 arasındaki devlet ve kültür siyasetini, milliyetçidir diye tamamen tasvîb etmiyorum. Zîrâ akıllı milliyetçilik milletin yararınadır. Akılsız milliyetçilik de, bütün akılsız akımlar gibi, devlete ve topluma ancak zarar verir.

1913 - 1918, İttihad ve Terakkî'nin, kozmopolitlikten sıyrılıp milliyetçi bir iktidar olduğu yıllardır. Merkez-i Umûmî üyesi Zıyâ Gökalp, partinin bütün fikir yapısına ve felsefesine tam salâhıyetle hâkim kılınmıştır. Ancak bu yıllar, Türkiye'nin felâket yıllarıdır. Milliyetçi nesiller yetiştirmesi, bu nesillerin cumhuriyet devrinde işe yaraması gibi faydaları inkâr edilemez. Ama diktatörlük, kötü diktatörlük, ardı kesilmiyen millî felâketler devresidir. Belki Cihan Harbi'ne girilmeseydi manzara çok müsbet olabilecekti. Fakat İttihad ve Terakkî'ye hâkim olanlar, bunu sağlıyamamışlardır.

1918 - 1922 yıllarında İttihad ve Terakkî iktidardan düşmüştür. Millet, son vatan parçasında tutunabilmek için dişini tırnağına takmıştır. Cihan Harbi'nde Türk sosyal yapısı —Avrupa'da da bir çok millette olduğu gibi— altüst olmuş ve kapanmaz yaralar almıştır. Devamlı savaşlar, milleti fakir, hattâ sefil kılmıştır.

1922 - 1938 devresi, Atatürk devridir. Şüphesiz milliyetçi politikanın en akıllıca kullanıldığı devirdir. Fakat her şeyimiz olan Osmanlı kültürü ile köprülerin atılmak istenmesi, bunu kapatabilmek için Orta Asya Türk kültürüne dönülmek hevesi, kültürümüzü kısırlaştırmıştır. 1937'de «dil devrimi»nden kesin şekilde vaz geçen Atatürk, yaklaşan tehlikeyi —dâhîlere has ileri görüşle— fark etmiş, fakat dönemeci alamadan tarih sahnesinden çekilmiştir. Ondan sonra, tamamen kozmopolit, milliyetçileri metodlu şekilde saf dışı eden politika hâkim olmuştur. Atatürk devrinde kültür siyâsetine bilgi, ahlâk ve ideoloji bakımından çok zayıf bâzı kimselerin de karışması, Atatürk'ün milliyetçi iyi niyetini sömürmeleri, onun ölümünden sonra, bu adamları, pervâsızlaştırmıştır. Sonra, milliyetçiliğin ve onun büyük ve vaz geçilmez bir parçası olan dinin her cephesine açık ve amansız düşman olan bir çok

adam iktidara gelmiş ve en mühim koltuklara oturmuştur. Bu zemin, az zamanda, doğrudan doğruya Moskova'ya bağlı mihrakların teşekkülünü te'mîn etmiştir.

24 aralık 1908'de Istanbul'da Türk Derneği'nin kuruluşu ile, teşkilâtlı milliyetçilik devresi başlar. Derneğin amacı «Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mâzî ve hâldeki âsâr, ef'âl, ahvâl ve muhîtini öğrenmiye ve öğretmiye çalışmak»tır. Derneğin başkanı Velîahd-i Saltanat Yûsuf İzzeddîn Efendi'dir. Dernek, önce *Türk Derneği*, sonra *Türk Yurdu* adlı dergisini yayınlamıya başlar. 1912'de Türk Ocağı adlı dernek-klübün kurulması ve buraya —iktidar tarafından bütün destekleri gören— Zıyâ Gökalp'in hâkim olması, milliyetçiliği devletin resmî görüşü ve siyaseti hâline getirir. Bütün Anadolu'da Türk Ocakları açılır. Genç kızlar ve kadınlar da ocağın faaliyetlerine erkeklerle müştereken katılırlar. Türkçüler'in karşısında, İttihadçılar'ın kukla sadrâzamı Prens Saîd Halîm Paşa, Mehmed Âkif, —*Sırât-ı Müstakıym* ve onun yerini alan *Sebîlü'r-Reşâd* dergilerinin sahibi— Eşref Edîb'in baş çektiği İslâmcılar vardır. Bunlar, halîfe olan padişahın çevresinde bütün Müslümanlar'ı önce kültürel, sonra politik olarak toplamak isterler. Gene Türkçüler'in karşısında, Süleyman Nazîf gibi zâtların baş çektiği Osmanlıcılar vardır. Bunlar da, Nâmık Kemal ekolünün devamcısıdırlar, milliyetçilere İslâmcılar'dan daha yakındırlar. Osmanlı devletine inanmış herkesi, büyük Osmanlı imparatorluğu içinde —din ve ırk farkı gözetmeksizin— toplamak isterler. Bunlar, Tanzimatçılar'ın kalıntılarıdır. Tanzimatçılık, XIX. asırda işe yaramıştır ama, XX. asırda tatbik kabiliyeti kalmamıştır. Bir de ciddî bir güç teşkil etmiyen Abdullah Cevdet gibi kozmopolitler vardır, bunların yayın organları *İctihâd*'dır. Dergi hem dinsiz, hem dine karşıdır. Milliyete de inanmaz. Türk milletinin kabiliyetleri kaybettiğine inanır. Aktif Batı ülkelerinden damızlık erkek getirilerek Türk ırkının güçlendirilmesini savunan bir tez bile ortaya atmıştır. Müstakbel komünizm, bu nüveden teşekkül etmiştir. Abdullah Cevdet komünist değildir ama, hiç bir şey de değildir, boşluktadır. Böyle mânevî boşlukları ise Cihan Harbi'nden sonra daha çok komünizm doldurmasını bilmiştir.

1911'de Selânik'te *Genç Kalemler* dergisinde Zıyâ Gökalp, Türk idealini (onun dilinde: mefkûre) şu beyitle çizer:

Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e, ne Türkistân
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Tûrân

Yani sınırları kasden belirsiz bırakılmış bir muhayyel ülke... Bu parolanın verildiği anda Rusya başta olmak üzere Çin, İran, Afganistan Türkleri uyanış hâlindeydiler. 1905 - 1914 arasında Duma'da Türk milletvekilleri, çarlıktaki diğer milliyetler gibi, Türkler'i istiklâle götürme çabası içindeydiler. Cihan Harbi, onun neticeleri, komünizmin hâkimiyeti ve çarlıktaki milletleri tekrar Rus boyunduruğuna sokabilmesi, mümkin görülmüyordu.

ONUNCU CİLDİN SONU

